

Bu kitap;

SAYIN OSMAN PARLAK'ın

değerli katkılarıyla üretilmiştir.

ISBN: 978-9944-374-92-7

9 789944 374927

YENİ VE YAKIN ÇAĞDA TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ
სხანც და უახანცს ჰანოიჩოთოზიბი
ახანცო-ოჯიჯანცო ჰანოიჩოთოზიბი

Editörler: Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ
რედაქციოზიბი: ილინც ყაჰიჯილიშვილი, ჰიოთვესოიხი
ნიძანჰიმ თველიოლდე, ჰიოთვესოიხი

YENİ VE YAKIN ÇAĞDA
TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

სხანც და უახანცს ჰანოიჩოთოზი
ახანცო-ოჯიჯანცო ჰანოიჩოთოზიბი
TURKISH- GEORGIAN RELATIONS
IN THE NEW AND RECENT AGES

Editörler:

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ

რედაქციოზიბი:

ილინც ყაჰიჯილიშვილი, ჰიოთვესოიხი
ნიძანჰიმ თველიოლდე, ჰიოთვესოიხი

Trabzon-ტჩანზონი
2020

TÜRK TARİH KURUMU
2-3 Aralık 2019

YENİ VE YAKIN ÇAĞDA TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

ახანც და აახანცის პერიოდში
ქართულ-თურქული ურთიერთობები
TURKISH- GEORGIAN RELATIONS
IN THE NEW AND RECENT AGES

Editörler:

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ

ჰედაქტორები:

იმონ ყავჭელიშვილი, პრეზესონი
ნიხაჰნიმ თედლიოლდე, პრეზესონი

SERANDER YAYINLARI

YENİ VE YAKIN ÇAĞDA TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

ახალ და უახლეს პერიოდში ქართულ-თურქული ურთიერთობები
TURKISH- GEORGIAN RELATIONS IN THE NEW AND RECENT AGES

Editör

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ

Yayına Hazırlayan
Veysel Usta

Genel Yayın Yönetmeni
Kenan Sarıalioglu

Kapak Tasarımı
Emriye Demirkır

Yapım / Uygulama
SERANDER

Sertifika no: 33882

Baskı

SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti.
İskitler/ANKARA.
Tel: 0462 321 53 38

1. Baskı: Ekim 2020

ISBN: 978-9944-374-92-7

SERANDER

Gazipaşa Mahallesi, Uzun Sokak, No: 5/3
Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE
Tel. 0533 421 70 02
www.seranderyayinevi.com
e mail: serander@seranderyayinevi.com

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ (Prof Dr. İbrahim TELLİOĞLU) -----	7
SUNUŞ (Prof. Dr. Zurab KHONELİDZE) -----	16
Prof Dr. Nedim İPEK OSMANLI LİMAN KENTİ BATUM -----	17
Prof. Dr. Omar ARDASHELİA I. NAPOLEUNUN FRANSIZ-TÜRK İTTİFAKI VE GÜRCÜ KRAL İLE PRENSLERİNİN KRALİYET HÜKÜMETİNİN KURTARMA PLANLARI -----	46
Prof. Dr. Orhan KILIÇ 1578-1590 OSMANLI-SAFEVİ HARPLERİ SÜRECİNDE KAFKASYA'DA OSMANLI İDARESİ'Nİ YERLEŞTİRME ÇABALARI VE YENİ KURULAN İDARİ TAKSİMAT ÜNİTELERİ -----	83
Prof. Dr. Roman GOGOLAUİR OSMANLI-DAĞISTAN İLİŞKİLERİ ÜZERİNE SEKHNİA ÇKHEİDZE'NİN MALUMATLARI -----	116
Prof. Dr. Musa QASIMLI AZERBAYCAN-GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ (1918-1920) -----	131
Prof. Dr. Eldar MAMİSTVALİSHVİLİ I. TEİMURAZ'IN GİORGİ SAAKADZE'NİN ÖLDÜRTMESİNDE BİR KATKISI VAR MIYDI? -----	158
Prof. Dr. Enis ŞAHİN 1918 ELVİYE-İ SELÂSE PLEBİSİTİ SIRASINDA TÜRK – GÜRCÜ MÜNASEBETLERİ -----	180
Prof. DR. Giorgi SOSİASHVİLİ BÜYÜK BRİTANYALI GEZGİNLERİ OLAN CHARLES LEONARD IRBY VE JAMES MANGLES'İN TÜRKİYE'YE ESİR OLARAK SATILAN GÜRCÜLER HAKKINDA BİLGİLERİ (XIX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİ) -----	225
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ, Dr. Engin Çağdaş BULUT GÜRCÜ KRALI II. SOLOMON'UN OSMANLI DEVLETİ'NE SİĞİNMASI EKSENİNDE TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ -----	255
Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ "TBİLİSİS UTSKEBANİ" GAZETESİ SAYFALARINDA 1828-1829 OSMANLI-RUS SAVAŞI (KAFKAS CEPHESİ) -----	279
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU GÜRCÜLERİ DÜNYAYA TANITAN KİŞİ: MARIE-FÉLICITÉ BROSSET -----	309

Prof. Dr. Otar JANELİDZE RUSYA İMPARATORLUĞU'NUN KAFKASYA POLİTİKASI VE OSMANLI DEVLETİ (1801-1864) -----	332
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT BORÇALI TÜRKLERİ -----	358
Doç. Dr. İoseb ALİMBARASHVİLİ XVIII-XIX. Y.Y. GÜRCÜ, OSMANLI VE RUS NÜFUS SAYIMI DEFTERLERİNE GÖRE ŞİDA KARTLI BÖLGESİ AHALİSİ -----	379
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU ŞAH TAHMASB (1524-1576) DEVRİ SAFEVİ – GÜRCÜ SİYASİ MÜNASEBETLERİ -----	406
Doç. Dr. Lia AKHALADZE TÜRK-GÜRCÜ KÜLTÜR İLİŞKİLERİ TARİHİNDEN -----	438
Doç. Dr. Mustafa SARI TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNDE AHISKA (1918-1921) -----	458
Doç. Dr. Kakha KVASHİLAVA ABHAZYA BEYLİĞİ'NİN RUSLAR TARAFINDAN İLHAKI VE “KAFKASYA ARKEOGRAFİK KOMİSYON'UN AKITLARINA” GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU -----	495
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDİ TÜRKİYE'DEN TSALKA VE TİFLİS'E ZANAATKÂR VE İŞÇİ GÖÇÜ (XIX. YÜZYIL) -----	513
Doç. Dr. Vasil MOSİASHVİLİ 1535-1545 YILLARINDA İMERETİ- SAMTSKHE-SATABAGO VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASİ İLİŞKİLERİ ÜZERİNE -----	536
Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENÇELİ ABDULLAH SUR'UN “KAFKASYA'DA KOMŞULARIMIZDAN GÜRCÜLERİN MAARİF VE EDEBİYATINA BİR NAZAR” MAKALESİ ÜZERİNE -----	547
Doç. Dr. Mirian MAKHARADZE ARDANUÇ LİVASI MUFASSAL VE İCMAL DEFTERLERİ -----	562
Dr. Yaşar KALAFAT YAKINÇAĞ TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNİN HALK KÜLTÜRÜ BOYUTU -----	575
Doç. Dr. Zaza SHASHİKADZE SULTAN II. MAHMUT DÖNEMİ ÇILDIR EYALETİ'NİN NÜFUS DEFTERLERİ -----	594

სარჩევნი

წინასიტყვაობა (პროფესორი იბრაჰიმ თელილიძე) -----	8
წინასიტყვაობა (პროფესორი ზურაბ ხონელიძე) -----	10
პროფესორი ნედიმ იფეკი ოსმალური საპორტო ქალაქი ბათუმი -----	17
პროფესორი ომარ არდაშელია ნაპოლეონ პირველის ფრანგულ - თურქული ალიანსი და საქართველოს მეფე-მთავართა გეგმები სამეფო ხელისუფლების გადასარჩენად -----	44
პროფესორი ორჰან ქელიჩი ოსმალური მმართველობის დამყარების სათავეებთან კავკასიაში 1578-1590 წლების ოსმალეთ-ირანის ომების დროს და ახლადდაარსებული ადმინისტრაციული ერთეულები -----	84
პროფესორი რომან გოგოლაური სეხნია ჩხეიძის ცნობები დაღესტან-ოსმალეთის ურთიერთობის შესახებ -----	114
პროფესორი მუსა ქასიმლი საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობები (1918-1920) -----	132
პროფესორი ელდარ მამისთვალიშვილი ერთა თუ არა თეიმურაზ I გიორგი სააკაძის მკვლელობაში? -----	156
პროფესორი ენის შაჰინი 1918 წლის ევლიე-ი სელასეს რეფერენდუმი და ქართულ-თურქული ურთიერთობები -----	180
პროფესორი გიორგი სოსიაშვილი ბრიტანელი მოგზაურების: ჩარლზ ლეონარდ ირბის და ჯეიმს მანგელსის ცნობები თურქეთში ტყვედ გაყიდული ქართველების შესახებ (XIX საუკუნის I მეოთხედი) -----	220
პროფესორი ჰიქმეთ ოქსუზი, დოქტორი ენგინ ჩაღდაშ ბულუთი ქართველი მეფის სოლომონ მეორის გახიზვნა ოსმალეთში და თურქულ-ქართული ურთიერთობები -----	256
პროფესორი როინ ყავრელიშვილი 1828-1829 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომი გაზეთ „ტფილისის უწყებანის“ ფურცლებზე (კავკასიის ფრონტი) -----	278
პროფესორი იბრაჰიმ თელილიძე „მარი ბროსე: პიროვნება, რომელმაც საქართველო მსოფლიოს გააცნო“ -----	309
პროფესორი ოთარ ჯანელიძე რუსეთის იმპერიის კავკასიური პოლიტიკა და ოსმალეთი (1801-1864 წწ.) -----	329

პროფესორი ოქან იეშილოთი ბორჩალოელი თურქები -----	358
ასოცირებული პროფესორი იოსებ ალიმბარაშვილი შიდა ქართლის მოსახლეობა XVIII ს. XIX ს. დასაწყისის ქართული, ოსმალური და რუსული აღწერების მიხედვით -----	377
ასოცირებული პროფესორი ჯიჰათ აიდოღმუშოღლუ ქართველთა და სეფიანთა პოლიტიკური ურთიერთობები შაჰ თამაზის (1524-1576) მეფობის პერიოდში -----	406
ასოცირებული პროფესორი ლია ახალაძე ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების ისტორიიდან -----	437
ასოცირებული პროფესორი მუსტაფა სარი ახალციხე ქართულ-თურქულ ურთიერთობებში (1918-1921) -----	458
ასოცირებული პროფესორი კახა კვაშილავა აფხაზეთის სამთავროს დაჭერა რუსეთის მიერ და ოსმალეთის პოზიცია „კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტების“ მიხედვით -----	491
ასისტენტ-პროფესორი მუსტაფა თანრივერდი XIX საუკუნეში ხელოსნებისა და მუშების გადასახლება თურქეთიდან წალკასა და თბილისში -----	514
ასოცირებული პროფესორი ვასილ მოსიაშვილი იმერეთ - სამცხე-საათაბაგოსა და ოსმალთა სახელმწიფოს პოლიტიკური ურთიერთობა 1535-1545 წლებში -----	533
ასისტენტ-პროფესორი მეჰდი გენჯელი აბდულაჰ სურის სტატია: „ჩვენი კავკასიელი მეზობლების - ქართველების განათლებისა და ლიტერატურის შესახებ“ -----	547
ასოცირებული პროფესორი მირიან მახარაძე არტანუჯის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები -----	561
დოქტორი იაშარ ქალაფატი უახლოესი ისტორიის თურქულ-ქართული ურთიერთობების ფოლკლორულ-კულტურული სპექტრი -----	575
ასოცირებული პროფესორი ზაზა შაშიკაძე მაჰმუდ მეორის დროინდელი ჩილდირის ეიალეთის აღწერის მასალები -----	591

ÖNSÖZ

Aynı coğrafyada yaşayan milletlerin ve sınır komşusu olan devletlerin ilişkilerini belirleyen çeşitli unsurlar vardır. Toplumların tarihi, dini ya da kültürel bağları onları birbirine yakınlaştırabilir. Küresel güç iddiasında olanların bölgelerine yönelik emelleri çeşitli zaman dilimlerinde komşu devletlerin birbiriyle dayanışmasını artırabilir.

Ekonomik ilişkilerin gelişmesi zaman zaman ülkelerin birbirine daha yakın durmasını sağlayabilir. Bazı devletler ortak menfaatlerini ön plana çıkararak geçmişte yaşanan olumsuzlukların üzerini örtmeye çalışır. Bazen doğal afetler, salgın hastalıklar vb. gibi sebepler halkları birbirine daha da yakınlaştırabilir. Haliyle milletlerin birbiriyle ilişkilerini şekillendiren faktörlerin çeşitliliği onları bir araya getiren iradenin seçeneklerini de artırır.

Medeniyetler çatışmasının popüler olduğu zamanlarda Türkler ve Gürcüler dünyaya örnek olacak şekilde ilişkilerini iyi yönde geliştirdiler. Farklı dinden ve medeniyetten olanların birbiriyle mücadele edeceğini öngörenlerin aksine Türkiye ve Gürcistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi aslında dünyaya örnek olarak gösterilebilecek bir model oldu. İki ülke arasındaki sınırlar sembolik bir hale dönüştü.

Türk-Gürcü ilişkilerinin gelişmesinde pek çok sebep etkili oldu. Ancak bilim adamlarının da bu yöndeki katkıları oldukça önemlidir. Bu bakımdan Türk ve Gürcü tarihçilerinin attığı adımlar tarafların birbirini daha iyi tanımalarına zemin hazırladı. Bir masa etrafına toplanarak aynı meseleler üzerine kafa yoran tarihçiler sayesinde iki milletin ilişkileri çok yönlü olarak ele alındı. Taraflar birbirinin tarihi birikimini ve diğerine bakışını daha iyi anladı. Karşı tarafın birikimi ile kendi tarih görüşünü yeni baştan ele alma ihtiyacı hissetti. Üstelik ortaya konan fikirler iki dilli olarak yayımlanınca Türkiye ve Gürcistan'da Türk-Gürcü ilişkilerine yönelik büyük bir birikim oluşmaya başladı. Her iki ülkenin tarihçileri iki milleti ve ülkeyi bir araya getiren tarihi değerleri bütün ayrıntıları ile ortaya koyunca sadece bilim adamı olarak üzerlerine düşeni yapmadılar; aynı zamanda taraflar arasındaki ilişkilerin sağlam bir zeminde yürütülmesinin yolunu açtılar. Bu bakımdan katkı sunan her kuruma ve bütün bilim adamlarına en derin şükranlarımı sunarım. Bu çalışmaların ortaya çıkmasında sevgili meslektaşım Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ'nin rolü büyüktür. Onun koordinesi ile Türk-Gürcü ilişkilerinin Yeni ve Yakın Çağ'daki durumu ile bu eser de ortaya çıkmış oldu.

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

წინასიტყვაობა

არსებობს მრავალი ფაქტორი, რომელიც განსაზღვრავს ურთიერთობებს ერთსა და იმავე გეოგრაფიულ არეალში მცხოვრებ ერებსა და მეზობელ სახელმწიფოებს შორის. სხვადასხვა ერებს შორის არსებულ ისტორიულ, რელიგიურ ან კულტურულ კავშირებს მათი დაახლოება შეუძლია. გლობალურ ძალაუფლებაზე პრეტენზიის მქონეთა ამბიციებმა რეგიონების მიმართ, დროის სხვადასხვა მონაკვეთში შესაძლოა მეზობელ სახელმწიფოებს შორის სოლიდარობა გაზარდოს. ასევე, ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარებამ შეიძლება გამოიწვიოს ქვეყნების დაახლოება. ზოგიერთი სახელმწიფო ცდილობს დაფაროს წარსულში არსებული ნეგატიური მოვლენები საერთო ინტერესების წინა პლანზე წამოწევის ხარჯზე. ზოგჯერ ბუნებრივი კატასტროფები, ეპიდემიები და ა.შ. ხალხებს ერთმანეთთან აახლოებს. ასევე, მრავალწახნაგოვანი ფაქტორები სხვადასხვა ერებს აძლევენ დაახლოების საშუალებას.

როდესაც ცივილიზაციათა შორის დაპირისპირებები პოპულარული იყო, თურქებმა და ქართველებმა კარგად განავითარეს მათ შორის არსებული ურთიერთობები და ამით მსოფლიოს მაგალითი მისცეს. მათ საპირისპიროდ, ვინც ვარაუდობდა, რომ განსხვავებული რელიგიისა და ცივილიზაციის წარმომადგენლები ერთმანეთს დაუპირისპირდებოდნენ, სინამდვილეში თურქეთსა და საქართველოს შორის ურთიერთობების განვითარებამ იმდენად პოზიტიური სახე მიიღო, რომ ეს შეიძლება მაგალითადაც კი იქცეს მთელი მსოფლიოსთვის. ხოლო, ორ ქვეყანას შორის არსებულმა საზღვრებმა სიმბოლური სახე მიიღო.

მრავალმა მიზეზმა იმოქმედა თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობების განვითარებისთვის. ამასთან, ძალიან მნიშვნელოვანია მეცნიერების წვლილი ამ მიმართულებით. ამ მხრივ, თურქ და ქართველ ისტორიკოსთა მიერ გადადგმულმა ნაბიჯებმა მხარეებს ერთმანეთის უკეთ გაცნობის საფუძველი შეუქმნა. მრავალი მაგიდის გარშემო შეკრებილმა ისტორიკოსებმა, რომლებიც მსჯელობდნენ ორივე მხრიდან წარმოდგენილ მსგავს თემებთან დაკავშირებით, მრავალმხრივ განიხილეს ორი ერის ურთიერთობის საკითხები. მხარეები უკეთ გაერკვნენ ისტორიის ცოდნის

საკითხებში და გააცნობიერეს განსხვავებული ხედვები. მათ საჭიროდ ჩათვალეს გადაეხედათ ისტორიის საკითხებისადმი საკუთარი მიდგომებისა და მეორე მხარის ისტორიკოსთა მიერ დაგროვილი ცოდნისთვის. მეტიც, ორ ენაზე გამოქვეყნებულმა ნააზრევმა თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობების შესწავლის მიმართულებით სამეცნიერო ბრუნვაში მნიშვნელოვანი მასალა შემოიტანა. როდესაც ორივე ქვეყნის ისტორიკოსებმა დაწვრილებით იმსჯელეს იმ ისტორიულ ფასეულობებზე, რომლებმაც ორი ერი და ქვეყანა დააკავშირა, ისინი მხოლოდ მეცნიერების როლში არ გამოვიდნენ; ამავდროულად, მხარეებს შორის მყარ ნიადაგზე ურთიერთობების დამყარებას გზა გაუხსნეს. აქედან გამომდინარე, დიდი მადლიერება მინდა გამოვხატო ყველა მონაწილე ინსტიტუციისა და მეცნიერისადმი. აღნიშნული შრომების გამოცემაში დიდი როლი მიუძღვის ჩემს კოლეგას პროფესორ როინ ყავრელიშვილს. მისი კოორდინაციით, თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობების ახალი და უახლესი ისტორიის პერიოდის საკითხების მიმართულებით წინამდებარე კრებულმა დღის სინათლე იხილა.

პროფესორი იბრაჰიმ თელლიოღლუ

წინასიტყვაობა

ახალი ეტაპი ქართულ - თურქულ ურთიერთობებში¹

მრავალფეროვანმა ქართულ - თურქული ურთიერთობების ისტორიის გაუხუნარმა ფურცლებმა შემოინახეს დადებითი და უარყოფითი ამბები, მაგრამ მას შემდეგ, რაც თურქეთი და საქართველოს საერთაშორისო სამართლის სუბიექტები გახდნენ, ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობებში იმდენად დიდი პოზიტივი იგრძნობა, რომ შეუძლებელია ეს არ იყოს ორივე ქვეყნის პოლიტიკოსების, მეცნიერების, განათლების, სპორტის, ეკონომიკის, ჯანდაცვის და ა. შ. სპეციალისტებისთვის ამალღებული ტონის მიმცემი.

თანამედროვე ეტაპზე, ქართულ-თურქული კეთილმეზობლური ურთიერთობები ქმნის საუკეთესო პირობებს ჩვენს მიერ ზემოთჩამოვლილ დარგებში აქტიური თანამშრომლობის, პროფესიული საქმიანობის გაღრმავების, გამოცდილების გაზიარებისა და თუნდაც, ტრადიციული ყოფისა და კულტურის ერთმანეთისთვის გაცნობისათვის.

თურქეთის საისტორიო საზოგადოების ინიციატივით წამოწყებული ქართულ-თურქული საერთაშორისო სიმპოზიუმები, ქართველი და თურქი წყაროთმცოდნე - ისტორიკოსების ჩართულობა ამ ფორუმებში, მათი აქტიურობა, უკვე გამოქვეყნებული კრებულები, სიმპოზიუმების პროგრამები და მოხსენებათა თეზისები მიუთითებენ, ქართველი და თურქი ისტორიკოსების ქართული და თურქული საისტორიო წყაროებისადმი განსაკუთრებულ ინტერესებზე.

ბატონო იბრაჰიმ თელლიოღლუ, ბატონო რეფიკ თურან, თქვენი საქმიანობა არის ახალი ეტაპი არამარტო ქართველ და თურქ წყაროთმცოდნე ისტორიკოსთა საქმიანობაში, არამედ ზოგადად ქართულ-

---

¹ სიტყვა წარმოთქმული ქართველ და თურქ წყაროთმცოდნეთა ანკარის რიგით მეოთხე საერთაშორისო სიმპოზიუმზე, 2019 წლის 2 დეკემბერს. პროფესორი ზურაბ ხონელიძე წლების მანძილზე ხელმძღვანელობდა საქართველოს სახელმწიფო დიპლომატიურ მისიას და იყო საქართველოს საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩი ბელარუსის სახელმწიფოსა და დსთ-ს ქვეყნებში.

თურქულ ურთიერთობებში. შესაძლოა, ამას ახლა ისე კარგად ვერ ვხედავთ, მაგრამ მერწმუნეთ, დრო ამას აუცილებლად ასე შეაფასებს, ისტორიული მოვლენების შეფასებას დრო სჭირდება. ეს ფორუმები ხელს უწყობს მეცნიერთა დაახლოებას, დამეგობრებას, აზრთა გაცვლა-გამოცვლას. ეს არის ველი, სადაც ჩვენ და თურქი ისტორიკოსები ერთმანეთს გამოცდილებასა და სამეცნიერო ინფორმაციას ვუზიარებთ, სადაც ხდება ჩვენი კვლევებისა და სამეცნიერო შეხედულებების დაახლოება, მეცნიერული კამათი, რომელიც ზოგჯერ, შესაძლოა ცხარე და ერთმანეთისთვის მიუღებელი იყოს, მაგრამ ამ პროფესიულ ცხარე კამათსა და განსჯებს მიღმა, ჩვენ გვაქვს ჯანსაღი და თბილი ურთიერთობები. ეს არის რეალობა და ამ რეალობას საქართველო მიესაღმება.

სწორედ, ასეთ ურთიერთობების გავრცელებასა და ჩამოყალიბებას ეფუძნება ჩვენი კონცეფცია „საუნივერსიტეტო დიპლომატიის“ შესახებ, რომლის მთავარი მიზანია, საუნივერსიტეტო სივრცე გამოიყენოს არამარტო სასწავლო და სამეცნიერო კვლევითი ურთიერთობების გასაფართოებლად, არამედ ხელი შეუწყოს ერებს შორის ურთიერთობების დაბალანსებას, პრობლემების მხოლოდ მოლაპარაკებების მაგიდასთან მოგვარებას და გააჩინოს მეტი შესაძლებლობები კონფლიქტების თავიდან ასარიდებლად, ან პირიქით, არსებული კონფლიქტების მოსაგვარებლად.

ჩვენი კონცეფციით ვფიქრობთ, სამეცნიერო დიპლომატიის პარალელურად, პოლიტიკური პრობლემების დარეგულირების პროცესში, ავამუშავოთ უფრო მძლავრი არაპოლიტიზირებული მექანიზმები განათლების სისტემაში არსებული ელიტური კერის - უნივერსიტეტის სამშვიდობო პროცესში ჩასართავად. ამ მიზნით შევთავაზებთ საზოგადოებას საუნივერსიტეტო დიპლომატიას, რომელიც, სამეცნიერო დიპლომატიისგან განსხვავებით, მეტი შესაძლებლობებისა და რესურსების ჩართვის საშუალებას იძლევა ნდობისა და მშვიდობის აღდგენის პროცესში.

პოლიტიკურ მეცნიერებებს შემოუთავაზებიათ კონფლიქტების სამშვიდობო დარეგულირების არაერთი მოდელი, რომლებიც, ძირითადად, საერთაშორისო ორგანიზაციებს, სამთავრობო და არასამთავრობო რესურსებს ეყრდნობა და არ გამოიყენება ისეთი მძლავრი სტრატეგიული რესურსი როგორცაა განათლების სისტემა და ამ სისტემაში არსებული

ელიტური კერა - უნივერსიტეტი. სამწუხაროდ, სამთავრობო და არასამთავრობო რესურსი არ ჰყოფნის კონფლიქტების დარეგულირების პროცესს, რასაც თანამედროვე პოლიტიკური პროცესები, გაყინული და ჩიხში შესული პოლიტიკური კონფლიქტები გვიჩვენებენ. ამის ნათელი მაგალითია ისეთი კონფლიქტები როგორცაა აფხაზეთი და ცხინვალის რეგიონი (საქართველო), მთიანი ყარაბაღი (აზერბაიჯანი), დნესტრისპირეთი (მოლდოვა), ბოსნია, ჰერცეგოვინა, კოსოვო (ყოფილი იუგოსლავია), ქაშმირი (ინდოეთი), კვიპროსი (საბერძნეთი, თურქეთი), ტაივანი (ჩინეთი), ჰონგ კონგი (ჩინეთი) სამხრეთი ტიროლი (იტალია) და ა. შ. საჭიროა ახალი, არაპოლიტიზირებული ძალა, რომელიც პოლიტიკის ველიდან გაიტანს კონფლიქტების დარეგულირების სტრატეგიას და დაპირისპირებულ მხარეებს შორის ურთიერთობების საჭიროებას გააჩენს.

ჩვენი მიზანია, თანამედროვე გლობალურად ურთიერთდაკავშირებულ ცივილიზაციებში - სხვადასხვა ქვეყნის საგარეო საქმეთა სამინისტროებისთვის მეცნიერებისა და ტექნოლოგიების რეკომენდაციები გახდეს არსებულ პრობლემათა გადაწყვეტის ერთ-ერთი აუცილებელი საშუალება. ეს ეხება ერებს შორის ისეთ უმნიშვნელოვანეს საკითხებს, ზემოქმედებების საშუალებებსა და რესურსებს, როგორცაა მათი საზღვრების გასწვრივ, საზღვრების შიგნით და საზღვრების ფარგლებს გარეთ არსებული ვითარება. საგარეო საქმეთა მინისტრებისთვის პოლიტიკის შემუშავების პროცესში „მტკიცებულებების ბროკერები" უნდა გახდნენ მრჩევლები მეცნიერებისა და ტექნოლოგიების დარგებიდან.

უნივერსიტეტი, როგორც საგანმანათლებლო ფუნქციის მატარებელი უნივერსალური სასწავლო და სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება, ზოგადსაკაცობრიო ღირებულებების გენერირებისა და ფორმირების საბაზისო სივრცე, ყველგან და ყველა დროში განათლების, მეცნიერების, კულტურის, თავისუფლების, ჰუმანისტური ტრადიციების, პროგრესისა და ცივილიზაციის სინონიმია. შესაბამისად, საუნივერსიტეტო დიპლომატია ამ ეტაპზე მიგვაჩნია უნივერსალურ კონცეფციად, რომელიც გულისხმობს არსებული, თუმცა დღემდე გამოუყენებელი რესურსის - აკადემიური და სამეცნიერო-კვლევითი (საუნივერსიტეტო) პოტენციალის ამოქმედებას.

დღეს ჩვენ ვხედავთ, ანკარის რიგით მეოთხე საერთაშორისო სიმპოზიუმზე ჩვენი კონცეფციის, საუნივერსიტეტო დიპლომატიის ფორმატს, რომელზეც საქართველოსა და თურქეთის სხვადასხვა უნივერსიტეტების წარმომადგენლები მზადყოფნას გამოთქვამენ სამეცნიერო და მეგობრული ურთიერთობებისთვის. ამ ფორუმიდან წასული მეცნიერები, მიუხედავად შესაძლო აზრთა სხვადასხვაობისა, კამათისა და დისკუსიისა, საუნივერსიტეტო აუდიტორიებში თაობებს გადაცემენ, როგორ უნდა ვისაუბროთ, ვიკამათოთ და ვიმსჯელოთ განსხვავებული შეხედულებების სამეცნიერო თემებზე. როგორ გავარღვიეთ საბჭოთა ეპოქის კარჩაკეტილობა და ორივე ქვეყანა როგორ გავხდით რეგიონში მშვიდობისა და კეთილმეზობლური ურთიერთობების გარანტი.

აქედან გამომდინარე, მიმაჩნია, რომ ქართულ-თურქული წყაროთმცოდნეობითი ფორუმები, მათ შორის ანკარის ფორუმი არ არის მხოლოდ სამეცნიერო ფორუმი, ეს არის ახალი ეტაპი ქართულ-თურქულ ურთიერთობებში. ეს არის ჩვენს სამომავლო ურთიერთობებში ჩადებული მნიშვნელოვანი ინვესტიცია.

მადლობას ვუხდით თურქეთის საისტორიო საზოგადოებას, თურქ და ქართველ ისტორკოსებს, ამ დიდი ძალისხმევისა და იდეის მხარდაჭერისთვის. განსაკუთრებული მადლობა ბატონებს იბრაჰიმ თელლიოღლუსა და როინ ყავრელიშვილს, ამ იდეის სულისჩამდგმელებსა და ორგანიზატორებს. გილოცავთ დღევანდელ დღეს გაუმარჯოს საქართველოს და თურქეთს, გაუმარჯოს ჩვენს კეთილმეზობლურ, თანასწორუფლებიან ურთიერთობებს.

პროფესორი, ზურაბ ხონელიძე
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ÖNSÖZ

GÜRCÜ-TÜRK İLİŞKİLERİNDE YENİ BİR AŞAMA²

Gürcü-Türk ilişkileri tarihinin tükenmez sayfalarında birçok olumlu ve olumsuz haberler muhafaza edilmiştir. Ancak, Türkiye ve Gürcistan'ın uluslararası hukuk konusu haline gelmeleri iki ülke ilişkilerini olumlu şekilde etkiledi ve bu durum her iki ülkenin siyasetçilerini, bilim adamlarını, eğitim, spor, ekonomi, sağlık vs. uzmanlarını fazlasıyla isteklendirdi.

Günümüzde Gürcistan ve Türkiye arasında var olan iyi komşuluk ilişkileri yukarına söz ettiğimiz alanlarda daha aktif çalışmalara, uzmanlaşmak yönüne, tecrübe alış-verişine ve gelenek ile kültürlerin tanıtmasına imkân sağlamaktadır.

Türk Tarih Kurumu girişimleriyle başlatılan Gürcü-Türk Uluslararası Sempozyumları, Gürcü ve Türk kaynak bilimci tarihçilerin sempozyumlara aktif olarak dahil oldukları, basılan sempozyum bildirileri, sempozyum programları ve özet kitapları, Gürcü ve Türk tarihçilerin tarihi kaynaklar üzerine gösterdikleri ilginin ispatıdır.

Sayın İbrahim Tellioglu Bey, Sayın Refik Turan Bey, yaptığınız çalışmalar yalnız Gürcü ve Türk kaynak bilimci tarihçilerin ortak çalışmalarında açılan yeni bir aşama değil, Gürcü-Türk ilişkilerinde olan yeni bir sayfadır. Belki de şu an bu durum kendini fazla belli etmeyebilir, ancak emin olun ki, zaman geldiğinde muhakkak değerlendirilecektir. Çünkü genellikle tarihi gelişmelerin değerlendirilmesine zamana ihtiyaç var. Yapılan sempozyumlar bilim adamlarının yakınlaşmasına, aralarında dostluk kurulmasına, fikir teatisine yol açmaktadır. Bu sahada bizler ve Türk tarihçileri tecrübe ile bilimsel bilgileri paylaşıyoruz. Burada yaptığımız araştırmalarla bilimsel görüşlerimizi bildiriyoruz, bilimsel tartışma yapıyoruz. Bazı hallerde, belli bir konu taraflar için kabul edilmez de oluyor ancak profesyonel sıcak tartışmalar ötesinde ilişkilerimiz sağlam ve dostçadır. Bu bir gerçek ve bu gerçek Gürcistan tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

"Üniversite Diploması" kavramımız bu tür ilişkilerin geliştirilmesi ile kurulmasına dayanmaktadır. Söz konusu kavramın temel amacı üniversite alanını sadece eğitim ve bilimsel araştırma ilişkilerini genişletmek için değil, aynı zamanda milletler arasındaki ilişkilerin dengesini teşvik etmek, sorunları

---

² 2 Aralık 2019 tarihinde Ankarada Gürcü ve Türk kaynak bilimcilerin Dördüncü Uluslararası Sempozyumunda sunulan konuşması. Prof. Dr. Zurab KHONELİDZE yıllar boyunca Gürcistan Diplomatik Misyonu'nu yönetmiş ve Beyaz Rusya ile BDT ülkelerinde Büyükelçi görevini yapmıştır.

yalnızca müzakere masasında çözmek ve çatışmaları önlemek için daha fazla fırsat tanımak veya var olan çatışmaların çözülmesi için imkân sağlamaktır.

Kavramımız açısından, “*Bilimsel Diplomasinin*” yanı sıra, siyasi sorunları düzenleme sürecinde güçlü ve henüz siyaset haline getirilmemiş, eğitim sisteminin elit parçası olan - üniversitenin barış sürecine dahil edilmesi düşünülmüştür. Bu amaçla, topluma “*Bilimsel Diplomasiden*” farklı olarak, güven ve barış oluşturma sürecinde daha fazla fırsat ve kaynak sağlayan “*Üniversite Diplomasisi*”ni sunduk.

Siyaset bilimi çatışmaların barışçıl yollardan çözülmesi için bir dizi model önermiştir. Bu tür modeller esas olarak uluslararası kuruluşlara, hükümet ve hükümet dışı kaynaklara dayanır. Fakat bu süreçte eğitim sistemi ve sistemin seçkin merkezi olan üniversite gibi güçlü bir stratejik kaynak kullanılmamaktadır. Ne yazık ki hükümet ve hükümet dışı kaynaklar çatışmaları çözme sürecinde yeterli değildir. Bu durum modern siyasi süreçler, donmuş ve çıkmaza girmiş siyasi çatışmalar örneğinde gösterilmiştir. Abhazya ve Tskhinvali bölgesi (Gürcistan), Dağlık Karabağ (Azerbaycan), Transdinyester (Moldova), Bosna, Hersek, Kosova (Eski Yugoslavya), Keşmir (Hindistan,), Kıbrıs (Yunanistan, Türkiye), Tayvan (Çin), Hong Kong (Çin), Güney Tirol (İtalya), vs. oluşun durumun açık örnekleridir. Çatışma çözümü stratejisini siyasi arenadan çıkaracak ve karşıt taraflar arasındaki ilişkilere ihtiyaç yaratacak yeni, siyasi olmayan bir güce ihtiyaç duyulmaktadır.

Amacımız, küresel olarak birbirine bağlı olan modern uygarlıklar içerisinde farklı ülkelerin Dışişleri Bakanlıkları’na mevcut problemleri çözmek için bilim ve teknoloji alanlarından önerilerin verilmesi ve bunu ihtiyaç duyulan araç haline getirmektir. Bu yaklaşım, ülkeler arasındaki en önemli konularla, sınırlar boyunca, sınırlar içinde ve dışındaki durum gibi etki araçları ile kaynaklarla ilgilidir. Bana göre, Dışişleri bakanlarına politika oluşturma sürecinde yol gösterecek danışman olarak bilim ve teknoloji alanlarından gelen insanlar atanmalıdır.

Evrensel bir eğitim ve bilimsel araştırma kurumu olan üniversite, eğitim, bilim, kültür, özgürlük, hümanist gelenekleri, ilerlemeyi, medeniyeti oluşturmak üzere her yerde ve her zaman evrensel değerlerini şekillendirmek için temel bir alana sahiptir. Bu nedenle, günümüz aşamadaki “*Üniversite Diplomasisi*” üniversitedeki akademik ve bilimsel araştırma potansiyeli ile birlikte henüz kullanılmamış evrensel bir kavram olarak değerlendirilmiştir.

Bugün Dördüncü Ankara Uluslararası Sempozyumu'nda konseptimiz olan “*Üniversite Diplomasisinin*” bir formatını ve Gürcistan ile Türkiye'nin çeşitli üniversitelerin temsilcilerinin bilimsel ve dostane ilişkilere hazır oldukları görüyoruz. Bu forumdaki bilim adamları, olası görüş farklılığına ve bilimsel tartışmalarına rağmen, üniversite dersliklerinde nesillere bilimsel konularda

farklı görüşlerin nasıl konuşulacağını, tartışılacağını ve Sovyet dönemi kapanışını nasıl kıldığımızı ve her iki ülkeyi de bölgedeki barışın ve iyi komşuluk ilişkilerinin garantörü haline getirdiğimiz meselesini aktaracaklardır. Bu nedenle Ankara Forumu da dahil olmak üzere Gürcü-Türk kaynakbilim forumlarının sadece bilimsel bir forumlar olmamasına, bunun Gürcü-Türk ilişkilerinde yeni bir aşama olduğuna inanıyorum. Bu faaliyetler gelecekteki ilişkilerimiz için yapılan önemli bir yatırımdır.

Türk Tarih Kurumuna, Türk ve Gürcü tarihçilerine gösterdikleri büyük çaba ve bu fikri destekledikleri için teşekkür ediyorum. Bu fikrin ilham verenleri ve organizatörleri olan Sayın İbrahim Tellioglu ve Roin Kavrelişvili beylere özellikle teşekkür ederim. Bugün Gürcistanı ve Türkiye'yi tebrik ediyorum. Yaşasın iyi komşuluğumuz ve eşit ilişkilerimiz.

Prof. Dr. Zurab KHONELIDZE
Sokhumi Devlet Üniversitesi Rektörü

OSMANLI LİMAN KENTİ BATUM

Prof. Dr. Nedim İPEK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZ

Bugünkü Batum şehrinin yerinde ve çevresinde 19. Yüzyılın ilk yarısında Nahiye-i Kasaba-i Batum ismi altında toplanmış 8 köy bulunmaktaydı. Söz konusu köylerden Liman ve Orta Batum şehrin temelini oluşturacaktır. Burası Osmanlı hâkimiyeti süresince idari merkez konumundadır. Bölgenin nüfusu 1830'lı yıllarda yaklaşık 2.250 kişidir. Türk hâkimiyetinin sonuna doğru 15 bin nüfuslu bir kente dönüşmüştür.

Batum'un küçük bir yerleşme biriminden kente dönüşmesinde Karadeniz'in uluslar arası ticarete açılması, Kafkasya'nın iç noktaları ile ulaşımı kolaylaştıran yolların inşa edilmesi, iktisadi açıdan kırsaldan şehre yönelik göçlerin gerçekleşmesi, özellikle Kırım Savaşı sonrası Kuzey Kafkasya'dan gelen göçmenlerin şehirde iskânı, 1860'lı yıllarda devletin şehri yeniden inşa etmesi etkili olmuştur.

Bu bildiri metninde Batum şehrinin gelişimini etkileyen unsurlar kaynaklara istinaden tespit edilip değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Batum, nüfus, göç, kent.

ოსმალური საპორტო ქალაქი ბათუმი

პროფესორი ნედიმ იფეკი
19 მაისის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

დღევანდელი ქალაქი ბათუმის და მისი შემოგარენის ადგილას XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ნაჰიე-ი ქასაბა-იზ სოფელი იყო გაერთიანებული, რომელთაც საერთო სახელი - ბათუმი ერქვა. ხსენებული სოფლებისგან ჩაეყარა საფუძველი ნავსადგურს და ქალაქ ორთა-ბათუმს. აქ იყო განთავსებული ოსმალეთის ადმინისტრაციული ცენტრი. 1830 წელს ამ ადგილას დაახლოებით 2250 კაცი ცხოვრობდა. თურქული მმართველობის ბოლო პერიოდში იგი 15 ათასიან ქალაქად გადაიქცა.

ბათუმის პატარა დასახლებიდან ქალაქად გადაქცევას ხელი შეუწყო საერთაშორისო ვაჭრობისთვის შავი ზღვის გახსნამ, კავკასიის შიდა

რაიონებთან დაკავშირების გაადვილებისთვის გზების მშენებლობამ, ეკონომიკური პირობებით გამოწვეულმა მიგრაციამ პროვინციებიდან ქალაქში, ყირიმის ომის შემდეგ ჩრდილოეთ კავკასიიდან გამოქცეული მიგრანტების დასახლებამ ქალაქში, 1860-იან წლებში სახელმწიფოს მიერ ქალაქის თავიდან აშენებამ და სხვა.

ამ მოხსენებაში, წყაროებზე დაყრდნობით შევავსებთ იმ ასპექტებს, რამაც იმოქმედა ქალაქ ბათუმის განვითარებაზე.

საკვანძო სიტყვები: ბათუმი, მოსახლეობა, მიგრაცია, ქალაქი.

OTTOMAN SEA PORT BATUMI

Professor Nedim İPEK
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ABSTRACT

Inland a round today's city of Batumi, in the first half of the 19th century, there were 8 villages gathered under the name *Nahiye-i Kasaba-i Batumi*. Among these villages, Liman (Port) and Orta (central) Batumi formed the basis of the city. It was the administrative center during the Ottoman rule. The population of the region was approximately 2,250 people in the 1830s. Towards the end of Turkish domination, it turned into a city with a population of 15 thousand.

In the transformation of Batumi from a small settlement to the city, the opening of the Black Sea to international trade, the construction of roads facilitating access to the Caucasus's internal points, the economic migration from the countryside to the city, especially the settlement of immigrants from the North Caucasus after the Crimean War. There building of the city by the state in the 1860s was effective.

In this text the factors affecting the development of Batumi city will be identified and evaluated with reference to the sources.

KeyWords: Batumi, population, immigration, city.

GİRİŞ

Tarihsel süreçte kentin kavramsal anlamı değişmiştir. Ortaçağda batıda kent duvarlarla çevrili yerleşim alanları olarak tanımlanmıştır. Sanayi inkılabı sonrası tanım değişmiştir. Tarih, coğrafya, ekoloji ve sosyolojik açıdan farklı tanımlar

yapılmıştır³. Osmanlı sınırları dahilindeki yerleşmeleri mahalle, köy ve kasaba kavramlarıyla tanımlamıştır. Osmanlı, bürokratları kasaba, şehir, medine, kent kavramlarını eş anlamlı kullanmıştır. 16. Yüzyılda Anadolu'nun Karadeniz sahilinde iki liman kenti bulunmaktaydı: Sinop ve Trabzon. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Samsun ve Batum da şehir görünümünün bürünecektir.

Batum Romalılar tarafından ticari yerleşke olarak kuruldu. Şehrin bulunduğu saha M.Ö. 1 . Yüzyılda iskana açıldı. Yavuz döneminde Osmanlı hakimiyetine girdi. Batum Osmanlı hakimiyeti döneminde hemen her zaman idari merkez konumundadır. 1512'de Trabzon- Batum eyaleti oluşturuldu. Klasik dönemde sancak beyi ve beylerbeyinin ikamet ettiği yerleşkedir⁴. 1830'lı yıllarda nahiye statüsündedir. Modern dönemde 1849'da kaza, 1852'de sancak merkezidir. Sancak statüsü Türk hakimiyetinden çıkana kadar devam edecektir.

Faş ve Sohum'un düşmesi ile Batum'un stratejik ehemmiyeti arttı⁵. 1170 numaralı nüfus defterinden anlaşıldığı kadarıyla 1830'lı yılların başlarında Batum 8 köyden müteşekkil bir nahiyenin merkezidir. Sekiz köyün toplam erkek nüfusu 1.119 kişidir. Defterde *nefs-i nahiye-i kasaba-i Batum* ibaresi yer alsa da Batum isimli müstakil bir yerleşme ile herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Muhtemelen Liman ve Orta Batum köyleri ileri de kasabanın temelini oluşturmuş olmalıdır. Söz konusu nüfus defterinde nüfus hareketleri detayı verilirken *mahalle-i Batum'dan geldi, Batum'a gitti, karye-i Batum'a gitti* ifadeleri yer almaktadır⁶. Batum 1831 kışında çıkan bir yangın ile tahrip olmuştu. Yangın sonrası pazarda sadece birkaç ev kalmıştı. Pazar birkaç ahşap kulübeden müteşekkildi⁷. 1860'a kadar küçük bir yerleşim yeri olarak kalmıştır. Şakir Şevket mevkisinin önemine rağmen kasabanın 1864 yılına kadar birkaç dükkân ve meskenden ibaret olduğuna dikkat çekmektedir⁸. 1864'de kasaba dahilinde 200 mesken, 400 dükkân, 1 hamam, 2 cami ve 1 medrese mevcuttu. Salname kayıtlarına göre kasabanın konumu sağlık şartlarına uygun değildi. Bu nedenle kamu görevlileri yaz aylarında Hopa'ya gidiyorlardı. Hatta bu tarihte kasabanın simgesi durumunda olan cami harap bir görünüme sahipti. Mutasarrıf 1864

---

³A. K. Topal, "Kavramsal Olarak Kent Nedir ve Türkiyede Kent Neresidir ? Dokuz Eylül Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6/1, s. 276- 294.

⁴ Suraiya Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, s. 112.

⁵ Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine Batum Şehri (1830- 1905), Türkiyat Mecmuası , 26/1, s. 61- 80, İstanbul 2016.

⁶ Murat Kaya, 1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirilmesi, Y. L. Tezi, Rize 2013.

⁷ Özgür Yılmaz, Victor Fontanier'nin 1831'de Trabzon'dan Batum'a Seyahati, Mavi Atlas Göçü Edebiyat Fakültesi Dergisi, Gümüşhane 2014, Sayı. 2, s. 118- 134.

⁸⁸⁸ Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, Haz. İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon 2001.

tarihli arızası ile kasabanın Rus hududuna yakın olduğu ve limana Rus gemileri ve muteber memurların gelip gittiği, bu ortamda kasabadaki harap camilerin İslamiyet'in şanı açısından uygun olmayacağı gerekçesiyle umumi bir yardım kampanyası ile caminin restore edilmesi için merkezden izin talep etmiştir⁹. Kasaba Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa zamanında imar edildi¹⁰. 1864'de *Aziziye şehri* ismiyle yeni bir mahalle inşa edilmesine karar verildi. Bunun üzerine Batum eski kasaba olarak anılmaya başlandı. Çoruh nehri temizlendi. Şehre su getirildi¹¹. Batum- Ardanuç yolu düzeltildi. 1866'da eski kasaba mevkiinde Orta Camii, yeni inşa edilen mahallede ise Aziziye ismiyle birer camii inşa edilmiştir.

İmar çalışmaları neticesinde 1878'de kasabada gümrük, fener, telgrafhane, karakolhane, şadırvan, postane, medrese, mekatib-i İslam, rüştiye, mescit, hükümet konağı, çeşme (3), cami (8), oda (65), hamam (9), fırın (17), han (10), mağaza (84), dükkân (224), mesken (968), Müslüman mezarlığı, kuyu (20), bahçe, kahvehane (30), değirmen (4), ahır vardı. Ayrıca kasaba dahilinde 205 parça arsa, 4065 parça tarla, 484 parça çalılık ve 14 parça meralık alan mevcuttu¹².

İÇ GÖÇ

Karadeniz'in uluslar arası ticarete açılması, ecnebi bandıralı gemilerin Batum limanına gelip gitmeye başlaması çevre yerleşmelerden Batum'a müteşebbis kişilerin gelip yerleşmesini tetiklemiştir. Pek çok Rum ve Ermeni ailesi gelip kasaba dahilinde yerleşti. Batum kasabasında göçebe aşiret mensupları da iskan işlemi görmüştür¹³.

1830'lı yıllara ait nüfus defterlerine göre nahiye dahilinde 216 erkek yer değiştirmiştir. Bunun 79'u nahiye dahilindeki başka bir köye giderken 50'si İstanbul, 49'u Atina (Pazar), 2'si Samsun, 4'ü Şam, 2'si Abhazya'ya gitmiştir. Pazar'a gidenler Kürt göçebelere aittir. 122 kişi ise bahriye veya nizamiye birliklerinde askerlik hizmetini ifa etmek için memleketlerini terk etmişlerdir¹⁴.

Zorunlu askerlik yükümlülüğü ve yeni vergi sistemi ile serhat vilayetlerdeki halkın yükümlülüklerden muafiyet haklarının kaldırılması serhatten başta İstanbul olmak üzere başka vilayetlere ve ecnebi ülkelere yönelik gurbetçiliği ve hatta ev

⁹ BOA, i. Mvl. 526 /23617: Lazistan Mutasarrıflığının Arz Tezkiresi. (KE 1280).

¹⁰ Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, s. 102.

¹¹ Selma Saltoğlu, Batum Burunbaşı Mevkiinde Aziziye Şehriniin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864- 1878), Haziran 2016

¹² Trabzon Vilayeti Salnamesi 1294.

¹³ BOA, Ayniyat Defter, Nu. 928, s. 257; Abdullah Bay, s. 64.

¹⁴ Murat Kaya, 1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirilmesi, Y. L. Tezi, Rize 2013.

göçünü tetikleyecektir. Bu nedenle zorlaştırılmasına rağmen ileriki yıllarda iç göç devam edecektir. Bir şekilde İstanbul'a gidip yerleşenler geride kalan aile bireylerini kimsesiz kaldıkları, tek başlarına yaşayamayacakları iddiasıyla yanlarına almak için resmi makamlara müracaat etmekteydiler. Örneğin İstanbul sakinlerinden Hatice Batum'un bir köyünde yaşayan annesi ile iki kardeşini yanına almak için müracaat eder. Ancak vergilerinin tahsil edilemeyeceği endişesiyle kendilerine izin verilmez. Başka bir hadisede köyde kimsesiz kalan 6 kadın Batum üzerinden İstanbul'a gitmeye çalışır. Mehmetzade Emin Ağa Batum'da kimsesiz olduğunu söylediği kız kardeşi ile dayısının iki kızının İstanbul'a nakledilmesini ister¹⁵.

Ticaret ve iş takibi sebebiyle İstanbul'da ikamet eden Batumlu erkekler ve hatta kadınlar memlekette kalan akraba ve yakınlarını da yanlarına almak isteyebilmişlerdir. Babıali bu talepler karşısında memlekette işlerini takip edecek yetişkin bir erkeğin olmaması, memlekette emlak ve akarı bulunmaması, evlerinin kapalı kalması dolayısıyla vergi paylarının komşularına yüklenmemesi ve sair yükümlülükleri olmaması durumunda gerekli tezkirenin verilmesi hususunda yerel idarelere talimat vermiştir. Ancak bu gibi göçlere izin verilmesi bölgenin nüfusunun azalması tehlikesini gündeme getirmekteydi. Böyle bir tehlikenin olması durumunda da göç izninin verilmemesi hususunda yerel idareler ikaz ediliyordu¹⁶. Bazı Batumlular da eşi, kızı veya kız kardeşinin işlerini takip etmek amacıyla geçici olarak İstanbul'a gelmesi, işini hallettikten sonra geri dönmek üzere kendilerine izin verilmesini vilayet makamından talep edebilmişlerdir¹⁷. Bu talep üzerine sancak yetkilileri vilayet makamından zaruri işler için geçici olarak İstanbul'a gitmek zorunda bulunanlara süre dolduğunda geri döneceklerine dair kefil göstermek şartıyla izin verilmesinin nizamname gereği olduğu hatırlatılıyordu¹⁸.

Bu ikazlara rağmen 1864 tarihinde Çıldır sancağının Şavşat, Ardahan, Ardanuç, kazaları ahalisinden İstanbul ve sair mahalle gitmek üzere tezkiresiz Batum'a gelen çok sayıda kimliği bilinmeyen kişi vardı. Çıldır sancağı yetkilileri bu tür hareketlere engel olmuyor veya olamıyorlardı. Bu gibiler mümkün mertebe Batum'dan geri çevriliyorlardı¹⁹. Geri çevrilenler arasında tüccarlar da bulunmaktaydı. Ticari hayata

---

¹⁵ Nalan Turan, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Arşiv Belgeleri Mürur Tezkireleri, İstanbul 2013, s. 128, 226.

¹⁶ BOA, A. Mkt. Dv. 165/6: Lazistan Kaymaklığına 27 ZA 1276. ; A. Mkt. Um, 427/ 87: Hasan İmzalı Arz (2 RA 1277) ; a. Mkt, Um. 391 /44: Lazistan Mutasarrıfına Tezkire; A. Mkt. Um. 428/32; 533/35; 391/44; 441/16

¹⁷ BOA, A.Mkt. Um. 570/60: Trabzon Valisine Şukka.

¹⁸ BOA, A.Mkt. Um. 570/60: Trabzon Valisine Şukka.

¹⁹ BOA, A. Mkt. Mhm. 296/66: Çıldır Sancağı Kaimekamlığına Buyruldu. (5 L 12809.

zarar vermemek için taşradaki mülki amirlere tüccar ve sair iş takibinde bulunacaklara kefil gösterilmesi şartıyla mürur tezkiresi verilmesi hususunda talimat verilmiştir²⁰.

16 ile 18. yüzyıllar arasında kalenin muhafazasında dizdar, gönüllü, beşli, azeb, yeniçeri, topçu, cebeci unvanlı askerler istihdam edilmiştir. Batum'un idari sınırları dahilinde ise Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre 554 kılıç, iki bin kadar asker vardı²¹. Bunun ne kadarının Batum yerleşkesinde bulunduğunu bilemiyoruz. 1873'de Batum kalesinde binbaşı, kolağası, tabur ağası ve cerrahtan oluşan 4 zabıt mevcuttu. Ayrıca 1. ve 2. Bölük ağaları, jurnal emini ve muavini bulunmaktaydı. Kasabadaki asker sayısı ise 254 kişidir²². Kafkasya sahasında cereyan eden savaşlar döneminde Batum askerî üst konumuna dönüşmekteydi. Nitekim 1828- 29 seferinde 2 bin, Kırım savaşı esnasında ise 4 bin nizamiye ve 20 bin başıbozuk şehre konuşlandırılmıştı²³. Söz konusu seferler esnasında Kafkas cephesindeki Osmanlı birliklerinin asker, mühimmat, iaşe sevk ve nakliyatı işinde Batum üs konumundadır. Söz konusu savaş ve seferler sebebiyle Batum iskelesinin stratejik değeri artmıştır²⁴.

Tanzimat yapılanması sonrası kasaba merkezinde yaklaşık 50 kamu görevlisi mevcut idi. Bunun ne kadarı yabancı nüfustur bilinmez. 1294 tarihli Trabzon vilayet salnamesine göre kasaba dahilinde sivil kamu görevlisi olarak mutasarrıf, naip, muhasebeci, müftü, tahrirat müdürü, rüsumat memuru 18 katip, 4 kayıt memuru, sandık emini, 3 mülazim, telgraf ve posta müdürü, muhabere memuru, muvakkat muhabere memuru, lisan-ı ecnebi muhabere ve ittilah posta memuru, tuz anbarcısı, tütün memuru bulunmaktaydı. Batum rüştiyesinde ise 2 muallim, 1 rıka hocası, ve 1 bevab bulunmaktaydı. Öğrenci sayısı 30 kişidir²⁵. Kasabanın nüfusu muhacir iskanı neticesinde artınca şehrin asayişini temin için güvenlik kuvvetlerinin sayısının da artırılması gündeme getirildi. Şehre tayin edilen er ve erbaşlar *kirahanelerde* ikamet ediyorlardı. Bu mali açıdan külfet olduğu gibi emniyet açısından da sakıncalıydı. Söz konusu sakıncaları tasfiye etmek için bir koğuş inşası gündeme getirildi²⁶.

Batum ve mücavir alandaki yerleşmelerde ikamet edenlerin bir kısmı Tanzimat döneminde Osmanlı topraklarını terk edip Rusya'ya iltica teşebbüsünde bulunabilmiştir. Örneğin 1849 yılında Güril mevkiindeki iki köyden 600 ve Batum havali-sinden 150 Müslüman din değiştirmek ve Rusya'ya iltica etmek amacıyla Rus

²⁰ BOA, A.Mkt. Mhm. 296/ 66.

²¹ Sibel Orhangazi , 18. Yüzyılda Batum Sancağı, Doktora, Kars 2019.

²² H. 1294 ve 1295 Tarihli Trabzon Vilayet Salnameleri.

²³ Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine Batum Şehri (1830- 1905), Türkiyat Mecmuası , 26/1, s. 61- 80, İstanbul 2016, s. 64.

²⁴ Sibel Orhangazi , 18. Yüzyılda Batum Sancağı, Doktora, Kars 2019.

²⁵ H. 1294 ve 1295 Tarihli Trabzon Vilayet Salnameleri.

²⁶ BOA, A. Mkt. Mhm. 373/ 14: Lazistan Mutasarrıflığına ve Maliye Nezaretine

konsolosluđuna müracaat etmişlerdi. İltica talebinde bulunanların gerekçesi arazilerin verimli olmayışı, vergilerin ağırlığı ve zorunlu askerlik uygulamasıydı. Rus konsolosluğu bu talepleri Edirne Muahedesi'nin ilgili maddesine aykırı bulduklarından kabul etmemiştir. Öte yandan bu durum Osmanlı makamlarına bildirimlemiştir²⁷. İlk etapta sorunun araştırılıp incelenmesi için bölgeye Batum Kaymakamı Galip Bey gönderildi. Galip Bey görev mahalline gelmiş ve olayların önü nasihat yöntemiyle geçici olarak alınmıştı. Bölgede asayişin temin edilmesi ve benzeri teşebbüslerin tekrür etmemesi için Erzurum'dan söz konusu sınır hattına askerî birlik kaydırılması kararlaştırılmıştır. Osmanlı bürokratlarının tanımlamasına göre sınıra yakın ikamet eden halk *erbab-ı vahşetten bir kavm* olup İslami bilgileri de yeterli değildi. Bu topluluğun zapturapt altına alınabilmesi için vergi yüklerinin hafifletilmesi, zorunlu askerlik hizmetine dahil edilmesi kararının bir daha gözden geçirilmesi talep edildi²⁸. Yerel idarecilerin de ifade ettiği gibi Tanzimat öncesinde tüm yükümlülüklerden muaf tutulan serhat ahalişi benzer olaylara sebebiyet vermemişlerdi²⁹.

Barış döneminde çevre yerleşmelerde bulunan Osmanlı vatandaşları Batum iskelesi ve limanı üzerinden gurbete yelken açmaktaydılar. Örneğin 1876'da Dağıstan, Ahıska ve Çıldır'dan köylerini terk edenler Batum iskelesinden deniz vasıtalarıyla yolculuklarına devam etmekteydiler³⁰.

GÖÇ

24 Eylül 1861 tarihli Trabzon valiliğinin tezkiresine göre Rusya'dan Faş ve Şekvetil yoluyla 500, 600 Çerkesin aileleriyle birlikte Osmanlı topraklarına göç edecekleri bildirilmişti. Trabzon vilayet yetkilileri bu muhacirlerin daimi iskanına kadar iâşe, nakil ve sair masraflarının hazineye yük olmadan karşılanması düşüncesindeydi³¹. Bunların nakil, iâşe ve iskan masraflarının servet sahiplerinden toplanacak maddi ve aynı yardımlarla karşılanması kararlaştırıldı³². 1864 – 1878 yılları arasında Kafkaslardan Batum'a sürekli bir Abaza ve Çerkes göçü söz konusuydu. Gelenlerin bir kısmı deniz veya karayolu ile Anadolu'nun içerilerine sevk edilirken bir kısmı da Batum kasabası ve mücavir alanında yerleştirilmiştir. Batum'a Dağıstan'dan da muhacir gelmekteydi. Örneğin, 1870'li yıllarda Dağıstan ahalişinden

²⁷ BOA, A. Mkt. 218/ 75: Kafkas Muhafızından Rus Sefaretine Tiflis'ten gönderilen tahrirat (18 Mart 1649).

²⁸ BOA, A. Mkt. 218/75: Arz Tezkkiresi ve İrade 16 N 1265.

²⁹ BOA, A. Mkt. 209/10: Trabzon Vilayetine Tezkire.; I. Hr. 54/2543.

³⁰ BOA, I.Dh. 742/ 60637: 1292 tarihli .

³¹ BOA, A. Mkt. Nzd. 373/43: Muhacir Komisyonu Riyasetine Tezkire (11 R 1278).

³² BOA, A. Mkt. Nzd. 372/26: Muhacirin Komisyonu Riyasetine Tezkire.

olup Osmanlı'ya dehalet etmek isteyen kadın ve erkek yüz Dağıstanlı Çürüksu'ya gelmişlerdi. Söz konusu muhacirler deniz yolu ile Batum'a nakledildiler³³. 1878'de kasaba dahilinde 330 hanede 667 Çerkes erkek göçmen vardı. Bu tarihte kasaba nüfusunun % 60.30'u muhacirlerden oluşmaktaydı.

Yerli ahali Batum'daki Abaza ve Çerkeslerin iskanı için *bashalar* inşa etmiş, tasarruf ettikleri emlak ve arazinin bir kısmını hükümetin emriyle göçmenlere terk etmişlerdi. Batumluların iddiasına göre buna karşılık muhacirler yerli ahalinin malını mülkünü çalmaktan geri durmuyorlardı. Hatta kendilerine engel olmaya çalışanları katledebilmişlerdir³⁴.

Yerel idarecilere göre Batum ve havalisine yerleştirilmiş olan Çerkesler İslam akaidine vakıf ise de Abazalar söz konusu kaidelerin hiç birini bilmiyorlardı. Osmanlı bürokratlarına göre bu gibilerin kolaylıkla başka bir mezhebe veya dine geçirmek mümkün görünmekteydi. Hatta bu gibiler çok daha kolay bir şekilde provoke edilebilirdi. Gerekli tedbirler alınmadığı takdirde belgenin tanımlamasıyla sınırda *itikadları müşevveş bir cem-i gafir* birikecekti. Osmanlı bürokratları endişe ettikleri tehlikelerin oluşmaması için göçmenlerin meskun olduğu yerleşmelerden dört, beş tanesine birer mektep inşa edilmesi ve her birine tayin olunacak hocalar vasıtasıyla Abazaların İslami bilgilerinin artırılmasını önerirler³⁵. Bu talep üzerine Babıali Zincirlikuyu'da Kaba Halil Efendi Medresesi'nden Ahıskalı Emin Efendi, Bekir Ağa Darülhadis Medresesi'nden Tevfik Efendi, Fatsa Nişancı Ümm – Veled Medresesi'nden Atinalı Mehmed Hurşid Efendi, Muhacirlerden Abaza lisanına aşına Ali Efendi ve yine Abaza lisanına aşına Fatih Baş Tetimmede Gürcü Ömer Efendi görevlendirilmişti³⁶. Bu hocalar beş sıbyan mektebinde *bed'e-i besmele-i ilm-i şerif* ettirmek üzere dörder yüz kuruş maaş ve bir aylık tutarında harcırah verilmek suretiyle görevlendirilmesi, Maarif kütüphanesinden yeter sayıda elifba cüzü, ahlak, ilmihal ve tecvit kitaplarının tedarik edilip gönderilmesi irade buyruldu³⁷.

Batum ve havalisine yerleştirilen muhacirler okuma yazma bilmedikleri gibi özellikle Abazalar her ne kadar Müslüman olduklarını beyan etseler de İslami bilgiye sahip değillerdi. Belgenin ifadesiyle birçokları namaz surelerini bilmediği gibi

---

³³BOA, I.Dh. 742/60637: Batum Fırka Kumandanından Bahriye Nezaretine Tezkire (21 KS 1292.

³⁴ BOA, A. Mkt. Mhm. 426/1: Batum ve Çürüksu Ahalisi Tarafından Lazistan Mutasarrıflığına Gönderilen Mahzar.

³⁵ BOA, I. Mvl. 526/23617: 12 CA 1281 Tarihli Lazistan Mutasarrıflık Tarz Tezkiresi. A. Mkt. Mhm. 318/80: Nafia Nezaretine Tezkire

³⁶ BOA, I. Mvl. 526/ 23617. Maarif Meclisi Mazbatası 11 TS 1280.

³⁷ BOA, I. Mvl. 526/ 23617: Arz tekiresi ve irade (10 N 1281.). : BOA, A. Mkt. Mhm. 335/44: Lazistan Mutasarrıflığından 22 Mayıs 1281.

çocuklarını okuma yazma öğretmeğe de teşvik etmiyorlardı. Bunun üzerine yayımlanan bir genelge ile kasaba ve köy halkından çocuklarını okutmaları istenmiştir. Eğitim için ihtiyaç duyulan bin cilt elifba ve yüzer cilt ilmihal ve amme ve tebare cüzleri ve 50 cilt sarf kitabının Maarif-i Umumiye Nezaretince hazırlanıp gönderilmesi kararlaştırıldı. Söz konusu çocukları eğitmek üzere hükümet konağında bir imamın görevlendirilmesi, eğitim çağındaki çocuklarını göndermeyenlerin para cezasına çarptırılması yoluna gidilmiştir. Uygulama neticesi eğitmek üzere hükümet konağında 14, diğer cami mekteplerinde 50 çocuk toplanmıştır³⁸.

Abazaların bir kısmı ikili anlaşmaya aykırı olmasına rağmen sınır boyunda ikamet ediyordu. Yapılan araştırmaya göre bunlardan Rusya'ya geri dönmeyi arzu eden yoktu. Buradan ayrılan muhacirler muhtemelen Samsun'a gitmişti. Rusya'ya gidenlerin amacı ise geri dönüş olmayıp memleketlerindeki işlerini tasfiye etmektir. Muhacirlerin zirai faaliyetlerinden başka bir amaçları yoktu³⁹.

Bu gelişmelere rağmen Batum ve havalisindeki muhacirler ile yerli ahali arasında soğukluk zuhur etmiştir. Mutasarrıflık yerli- muhacir çatışmasına yer vermemek için sınıra yakın sahada ikamet eden muhacirlerin Çoruh nehri kıyılarına yerleştirilmesini planlar. Mutasarrıflığa göre bu planın gerçekleştirilmesi halinde Rusya'nın da muhtemel muhalefeti önlenecekti. Zira Rusya kendi topraklarından göç edenlerin sınır boyuna yerleştirilmesini istemiyordu. Öte yandan muhacirleri hırsızlığa teşvik eden aşiret reislerinin tespit edilerek aileleriyle birlikte Samsun gibi uzak bir sahil kasabasına veya sancak dahilinde sınıra uzak bir mevkide iskan planlanır. Bu planın gerçekleşmesi halinde feodal yapı kırılmış olacağından muhacirler bireyselleşecek ve kendi işleriyle meşgul olabileceklerdi⁴⁰.

Batum ve havalisinde göçmenler ve yerli ahali silahlıydı. O kadar ki, yerliler tarlada çalışırken de silah taşıyorlardı. Bölge halkının silahtan arındırılmamasının temel sebebi bölgenin serhat olması, gerektiğinde savunma için silahlı sivil halktan da istifade edilebileceği düşüncesiydi. Çerkeslerin asayişe aykırı hareketlerinden bölge halkı şikâyetçi olunca 24 Eylül 1868 tarihli genelge ile Çerkeslerin silahlarının toplanması emri verilir⁴¹.

Batum Mutasarrıflığından Babiali'ye 9 Eylül 1868'de Mustafa Muhiddin imzalı bir telgraf çekilir. Telgraf metninde "Batum ve Çürüksu tarafındaki muhacirler ve yerliler "tekdurur" ademler olmadıkları şeklinde tanımlanmakta ve Rusya'nın bu

³⁸ BOA, İ. Mvl. 526/23617: Arz Tezkiresi KE 1280.

³⁹ BOA, A. Mkt. Mhm. 426/1: Lazistan Mutasarrıflığının Yazısı (25 Ağustos 84).

⁴⁰ BOA, A.Mkt.Mhm. 426/1: Lazistan Mutasarrıfının Tahiratı (1 Eylül 1284).

⁴¹ A. Mkt. Mhmç 426/1: Lazistan Mutasarrıflığından Varid Olan Tahriratın SuretidirSadarete Arz (8 TE 84).

gibilerin sınır boyunda ikametinden şikayetçi olduğu ifade edilmekteydi. Yerel idareciler sınır güvenliğinin sağlanabilmesi için muhacirlerin başka bir yerde iskanını teklif ederler⁴².

Söylentilere göre Sınırdaki bulunan Abaza kabilesine mensup muhacirlerden bazıları Rusların işgalindeki vatanlarına dönmek istiyordu. Yapılan araştırmada böyle bir durumun söz konusu olmadığı, muhacirleri buldukları yerlerden çıkarmak isteyenlerin bu gibi söylemleri maksatlı olarak yaydıkları anlaşıldı. Muhacirlerin başka bir yere nakli diğerlerine bu emsal teşkil edebilecekti. Muhacirlerin yoğun olarak bulunduğu Samsun gibi yerlerde halk muhacirleri çıkartmak için bu gibi faaliyetlere teşebbüs edebilecekti. En uygun tedbir feodal yapıyı kırmak adına kabile reislerinin en azından bir kısmının iskan mahallini değiştirmektir⁴³. Batum kasabası ve mücavir alanındaki muhacirlerin bir kısmı bölgenin iklimiyle uyum sağlayamadıklarından başka yerlere nakillerini talep etmişlerdir. Örneğin Batum havalisine iskan edilmiş olan Süleyman ve Şahin Beyler İzmit sancağı dahiline yerleşme talebinde bulundular⁴⁴.

KASABANIN NÜFUSU

Bu gelişmeler sonucu kasabanın nüfusu artmıştır. Nüfus defterlerine göre 1830'lu yıllarda iskele ve çevresindeki sekiz köyün erkek nüfusu 1.119 kişidir. Abdullah Bay İngiliz konsolosluk raporlarına atfen kasaba nüfusunun 1867'de her ne kadar 4.500'ü Müslim, 3502'si Rum, 120'si Ermeni olmak üzere toplam 4.970 erkek, 1874'de ise yaklaşık 15 bin kişi olduğunu ifade etse de⁴⁵ aşağıdaki tablolarda detaylı olarak görüleceği üzere kasabanın erkek nüfusu 1868- 1877 yıllarında 604 erkekten oluşmaktaydı. 1878 tarihli vilayet salnamesinde kasabanın erkek nüfusu 1.116 olarak verilmiştir. Kadın nüfusun erkeklerle eşit olduğu varsayımından hareket edecek olursak kasabanın nüfusu en fazla 2.230 kişidir.

Tablo. 1. Salnamelere Göre Batum şehrinin nüfusu

YIL	mah	Hane sayısı						Erkek Nüfus					
		Ka	Er	Ru	Çe	Mü	To	Ka	Er	Ru	Çe	Mü	To
		t	m	m	r	s	p	t	m	m	r	s	p

⁴² BOA, A. Mkt. Mhm. 426/1.

⁴³ BOA, A. Mkt. Mhm. 426/1.

⁴⁴ BOA, ZB. 5.35.10: Zabtiye Nezareti ve Tuna Vilayetine .

⁴⁵ Abdullah Bay, "Limani Olan Bir Kasabadan Liman Kentine Batum Şehri (1830- 1905), Türkiye Mecmuası , 26/1, s. 61- 80, İstanbul 2016.

187 2	1	1	4	18	18 3	38	265	4	17	41	42 9	113	604
187 3	1	3	4	18	18 3	38	264	4	17	41	42 9	113	604
187 4	1	3	4	18	18 3	38	264	4	17	41	42 9	113	604
187 5	1	3	4	18	18 3	38	264	4	17	41	42 9	113	604
187 6	1	3	4	18	18 3	38	264	4	17	41	42 9	113	604
187 8	1	3	4	18	18 3	38	264	4	17	41	42 9	113	604

Batum kasabası Hicri 1294 salnamesine göre 12 mahalleden oluşmaktaydı. Kasaba nüfusunun mahallelere göre taksimatı 2 numaralı tabloda gösterilmiştir⁴⁶.

Tablo. 2. Batum Kasabası Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı

Mahalle	Hane Sayısı						Erkek Nüfus					
	Ka t	Er m	Ru m	Çer	Mü s	To p	Ka t	Er m	Ru m	Çer	Mü s	Top
Aziziye	4	11	39		80	13 4	5	19	75		44	143
Ahmetpaşa		3			99	10 2					100	100
Müftü					91	91					106	106
Gareddin			1		32	33					90	90
Nuriye				15 1		15 1				33 7		337
İcadiye				26		26				32		32

⁴⁶ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1294.

Enamiye				8		8				33		33
Şükriye				27		27				91		91
Atiye				36		36				79		79
Furiye				44		44				32		32
Kuşadiye				15		15				55		55
Lütfiye				23		23				18		18
TOPLAM	4	14	40	33	302	69	5	19	75	67	340	111
				0		0				7		6

Hicri 1294 tarihli vilayet salnamesine göre Batum kasabası 12 mahalleden oluşmaktaydı. Kasabada 4 Katolik, 14 Ermeni, 39 Rum, 330 Çerkes, 302 Müslim hanede 5 Katolik, 19 Ermeni, 75 Rum, 340 Müslim , 667 Çerkes olmak üzere 1.106 erkek nüfustur. Kasaba nüfusunun % 60.30'u Çerkeştir⁴⁷.

SONUÇ

19. Yüzyılda Karadeniz'in uluslar arası ticarete açılması, sahillerdeki yerleşmelerin nüfus ve saha olarak hızla büyümesine, iskele noktalarının kasaba halini almasına ortam hazırlamıştır. Karadeniz sahillinde bu dönemde gelişen yerleşmelerden birisi de Batum iskelesidir. Batum sahası 19. Yüzyılın başında iskele ve pazar mevkiidir. Karadeniz'de ticari faaliyetlerin yoğunlaşması ile birlikte Batum iskelesi nüfus açısından şenlenecektir. Çevre yerleşmelerdeki tüccarlar ve iş arayanlar Batum'a göç edeceklerdir. Bu göçler gurbetçilik veya ev göçü şeklinde gerçekleşmiştir. Ancak şehrin nüfusunun artmasının en önemli sebebi Kırım Savaşı sonrası Kafkasya'dan buraya yönelik göçlerin gerçekleşmesidir. İstatistiklerden anlaşıldığı kadarıyla gelen göçmenler Batum sancağı dahilindeki yerleşmelerden daha ziyade kasaba dahilinde iskan işlemi görmüşlerdir. İki numaralı tabloda görüleceği üzere 1878'de kasaba 12 mahalleden müteşekkil olup, bu mahallelerin sekizi Çerkes göçmenlerine aittir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

A.Mkt.

AMkt.Dv

⁴⁷ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1294.

A.Mkt.Mhm.

A.Mkt.Nzd.

İ.Dh.

İ.Mvl

ZB

Kitabiyat

FAROQHI, Suraia, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1994.

KAYA, Murat, *1170 Nolu Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2013.

ORHANGAZI, Sibel, *18. Yüzyılda Batum Sancağı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars 2019.

Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Yay. Haz. İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon 2001.

TOPAL, A.K, "Kavramsal Olarak Knt nedir ve Türkiye'de Kent Neresidir?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/1, İzmir 2004, s. 276- 294.

TURAN, Nalan, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Arşiv Belgeleri, Mürrur Tezkireleri*, İstanbul 2013.

YILMAZ, Özgür, Victor Fontanier'nin 1831'de Trabzon'dan Batum'a Seyahati", *Mavi Atlas*, 2, Gümüşhane 2014, s. 118- 134.

შესავალი

ისტორიულ პროცესში ქალაქის კონცეპტუალური მნიშვნელობა შეიცვალა. შუა საუკუნეებში დასავლეთში ქალაქად ითვლებოდა კედლებით შემოსაზღვრული დასახლებული პუნქტი. ინდუსტრიული რევოლუციის შემდეგ ეს განსაზღვრება შეიცვალა. ისტორიული, გეოგრაფიული, ეკოლოგიური და სოციოლოგიური თვალსაზრისით განსხვავებული განსაზღვრება შეიძინა.¹ ოსმალეთის საზღვრებში არსებული დასახლებები განსაზღვრება შემდეგი ტერმინებით: მაჰალე (უბანი), ქოი (სოფელი) და ქასაბა (დაბა, ქალაქი). ოსმალეთის ბიუროკრატია სიტყვებს - ქასაბა, შეჰირი, მედინე და კენტი (ქალაქი) - ერთი მნიშვნელობით იყენებდა. XVI საუკუნეში ანატოლიის შავიზღვისპირეთში ორი საპორტო ქალაქი მდებარეობდა: სინოპი და ტრაპიზონი. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ნელ-ნელა გამოიკვეთნენ ქალაქები - სამსუნი და ბათუმი.

---

¹ A. K. Topal, "Kavramsal Olarak Kent Nedir ve Türkiyede Kent Neresidir ? Dokuz Eylül Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6/1, s. 276- 294.

რომელიც ბათუმი დააარსეს როგორც სავაჭრო დასახლება. ქალაქის ტერიტორიაზე დასახლება ჯერ კიდევ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე I საუკუნეში ჩნდება. სელიმ მრისხანეს პერიოდში ოსმალთა მმართველობაში შევიდა. ოსმალთა მმართველობის დროს ბათუმი თითქმის ყოველთვის ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა. 1512 წელს ტრაპიზონ-ბათუმის ეალეთი დაარსდა. კლასიკურ პერიოდში აქ მდებარეობდა სანჯაყბეგის და ბეგლარბეგის რეზიდენცია.² 1830 წელს ნაჰიეს სტატუსი მიენიჭა. თანამედროვე ეპოქაში, 1849 წელს კაზას (მაზრას), 1852 წელს კი სანჯაყის ცენტრი გახდა. სანჯაყის სტატუსი თურქული მმართველობიდან გასვლამდე შეინარჩუნა.

ფოთის და სოხუმის დაცემის შემდეგ ბათუმის სტრატეგიული მნიშვნელობა გაიზარდა.³ როგორც მოსახლეობის აღწერის ნომერ 1170 დავთრიდან ირკვევა, 1830-იან წლებში ბათუმი 8 სოფლისგან შემდგარი ნაჰიეს ცენტრი იყო. ამ 8 სოფელში მთლიანად 1119 მამაკაცი ცხოვრობდა. მართალია დავთარში მოხსენიებულია „ნაჰიეს დაბა ბათუმი“, მაგრამ ბათუმის სახელწოდებით ცალკე დამოუკიდებელი დასახლებული პუნქტის არსებობა დოკუმენტალურად არ დასტურდება. დიდი ალბათობით ნავსადგურმა და სოფელმა შუა ბათუმმა მომავალში დაბის ჩამოყალიბების საფუძველი შექმნა. ხსენებულ მოსახლეობის აღწერის დავთარში მოსახლეობის გადაადგილების დეტალებიც არის მოცემული შემდეგი ტერმინების გამოყენებით: „ბათუმის უბნიდან მოვიდა“, „ბათუმში წავიდა“ და ა.შ.⁴ ბათუმი 1831 წლის ზამთარში გაჩენილი ხანძრისგან განადგურდა. ხანძარს მხოლოდ ბაზარში მდგარი რამდენიმე სახლი გადაურჩა. ბაზარი კი ხის რამდენიმე ჯიხურისგან შედგებოდა.⁵ 1860 წლამდე პატარა დასახლებულ პუნქტად დარჩა. შაკირ შევკეთი ყურადღებას ამახვილებს იმ ფაქტზე, რომ მიუხედავად თავისი მნიშვნელობისა, დაბაში 1864 წლამდე მხოლოდ რამდენიმე დუქანი და საცხოვრებელი

² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 112.

³ Abdullah Bay, „Limani Olan Bir Kasabadan Liman Kentine Batum Şehri (1830-1905)“, *Türkiyat Mecmuası*, 26/1, s. 61-80, İstanbul 2016.

⁴ Murat Kaya, *1170 Nolu Gönnye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirilmesi*, Y. L. Tezi, Rize 2013.

⁵ Özgür Yılmaz, *Victor Fontanier'nin 1831'de Trabzon'dan Batum'a Seyahati*, *Mavi Atlas Göçü Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Gümüşhane 2014, Sayı. 2, s. 118-134.

სახლი იდგა.⁶ 1864 წელს დაბაში 200 საცხოვრებელი სახლი, 400 დუქანი, 1 აბანო, 2 მეჩეთი და 1 მედრესე მდებარეობდა. სალნამეს (ოსმალეთში სახელმწიფო უწყებების მიერ შედგენილი ყოველწლიური ანგარიში) მიხედვით, დაბის მდებარეობა ჯანმრთელობის თვალსაზრისით უვარგისი იყო. ამის გამო საჯარო მოხელეები ზაფხულობით ხოფაში მიდიოდნენ. თანაც იმ პერიოდში მეჩეთს, რომელიც დაბის სიმბოლო იყო, დანგრეულის შესახედაობა ჰქონდა. 1864 წელს ბათუმის სანჯაყბეგმა იმის გამო, რომ დაბა ახლოს იყო რუსეთის საზღვართან და იქ ხშირად მიდიოდნენ რუსული გემები და რუსი მაღალჩინოსნები, ცენტრისგან ითხოვა ნებართვა, რათა ჩაეტარებინა საზოგადოებრივი დახმარების კამპანია და აღედგინა მეჩეთები, რომლებიც ისლამის დიდების შესაბამისად არ გამოიყურებოდნენ.⁷ დაბა განვითარდა ტრაპიზონის გუბერნატორის ემინ მუჰსინ ფაშას დროს.⁸ 1864 წელს მიიღეს გადაწყვეტილება აემენებინათ ახალი უბანი და მისთვის აზიზიე დაერქმიათ. ამის გამო ბათუმის მოხსენიება ძველი დაბას სახელწოდებით დაიწყეს. გაწმინდეს მდინარე ჭოროხი. ქალაქში წყალი გაიყვანეს.⁹ მოაწესრიგეს ბათუმი-არტანის გზაც. 1866 წელს ძველი დაბას ადგილზე ორთა ჯემე (შუა მეჩეთი), ხოლო ახლადაშენებულ უბანში აზიზიეს სახელობის მეჩეთი ააგეს.

აღმშენებლობითი სამუშაოებიდან გამომდინარე 1878 წლისთვის დაბაში იყო საბაჟო, შუქურა, ტელეგრაფი, საგუმაგო, შადრევანი, ფოსტა, მედრესე, ისლამური სკოლა, საშუალო სკოლა, სამლოცველო, მთავრობის სასახლე, წყარო (3), მეჩეთი (8), სასტუმრო (65), აბანო (9), საცხობი (17), ქარვასლა (10), მაღაზია (84), დუქანი (224), საცხოვრებელი სახლი (968), მუსლიმური სასაფლაო, ჭა (20), ბაღი, ყავახანა (30), წისქვილი (4), თავლა. ამავე დროს დაბის ფარგლებში იმყოფებოდა 205 ნაკვეთი სამშენებლო ნაკვეთი, 4065 ნაკვეთი ყანა, 484 ნაკვეთი ბუჩქნარი და 14 ნაკვეთი საძოვარი.¹⁰

⁶ Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001.

⁷ BOA, i. Mvl. 526 /23617: Lazistan Mutasarrıflığının Arz Tezkiresi. (KE 1280).

⁸ Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, s. 102.

⁹ Selma Saltoğlu, Batum Burunbaşı Mevkiinde Aziziye Şehriniin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864- 1878), Haziran 2016

¹⁰ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1294.

შიდა მიგრაცია

საერთაშორისო ვაჭრობისთვის შავი ზღვის გახსნამ და ბათუმის პორტში უცხო ქვეყნის გემების მიმოსვლამ მიმდებარე დასახლებებიდან სხვადასხვა საქმიანობით დაკავებული პირების ბათუმში გადასახლება გამოიწვია. ბევრი ბერძნული და სომხური ოჯახი ჩამოვიდა და დასახლდა დაბაში. ბათუმში სახლდებოდნენ მომთაბარე ტომების წარმომადგენლებიც.¹¹

1830 წლის მოსახლეობის აღწერის დავთრის მიხედვით, ნაჰიეში ადგილი შეიცვალა 216 მამაკაცმა. ამათგან 79 ნაჰიეს ფარგლებში, სხვა სოფელში გადასახლდა, 50 სტამბოლში წავიდა, 49 - ათინაში (დღევანდელი ფაზარი), 2 - სამსუნში, 4 - დამასკოში, 2 - აფხაზეთში. ათინაში (ფაზარში) გადასახლებულები ქურთი მიგრანტები იყვნენ. 122 პირმა კი ფლოტში ან ნიზამიეს სამხედრო რაზმებში სამსახურის გამო დატოვეს მშობლიური მხარე.¹²

სავალდებულო სამხედრო სამსახურის და ახალი საგადასახადო სისტემის გამო სასაზღვრო ვილაიეთებში ვალდებულებებზე შეღავათების მოხსნის გამო სასაზღვრო რეგიონებიდან მოსახლეობამ სტამბოლში, უცხო ქვეყნებში და ქვეყნის შიგნით დაიწყო მიგრაცია. მიუხედავად აკრძალვისა მომდევნო წლებში შიდა მიგრაცია მაინც გაგრძელდა. სტამბოლში წასული და დასახლებული პირები ცდილობდნენ ადგილზე დარჩენილი თავისი ოჯახებიც წაეყვანათ, რათა უფრო ადვილად შეძლებოდათ მათ არსებობა, ამ მიზნით ისინი მიმართავდნენ ოფიციალურ უწყებებს. მაგალითად, სტამბოლში მცხოვრებმა აიშემ წარადგინა თხოვნა, რათა ბათუმის ერთერთ სოფელში მცხოვრები დედა და ორი ძმა თავისთან გადაეყვანა. მაგრამ იმის გამო, რომ მას შეიძლება გადასახადები არ გადაეხადა, ნება არ მისცეს. სხვა შემთხვევაში სოფელში უპატრონოდ დარჩენილმა ექვსმა ქალმა ბათუმის გავლით სტამბოლში წასვლა სცადეს. მეჭმედხადე ემინ

¹¹ BOA, Ayniyat Defter, Nu. 928, s. 257; Abdullah Bay, s. 64.

¹² Murat Kaya, 1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirilmesi, Y. L. Tezi, Rize 2013.

ადას სურდა, რომ ბათუმში უპატრონოდ დარჩენილი და და ბიძამისის ორი ქალიშვილი სტამბოლში გადაეყვანა.¹³

სტამბოლში გადასახლებულ ვაჭრობით და სხვა საქმიანობით დაკავებულ ბათუმელ მამაკაცებს და ქალებიც, სამშობლოში დარჩენილი ოჯახის წევრების და ახლობლების თავისთან გადაყვანის სურვილი ექნებოდათ. ამ მოთხოვნების საპასუხოდ ოსმალეთის პორტამ ადგილობრივ ადმინისტრაციებს დაურიგა ინსტრუქცია ზომების მისაღებად, რომ ამ მხარეებში დარჩენილიყვნენ ზრდასრული მამაკაცები, რომლებიც შეძლებდნენ საქმის გაძლოლას, რათა ადგილზე ყოფილიყო უძრავი ქონება, სახლები არ დაკეტილიყო, გადასახადების გადახდის ვალდებულება მეზობლებზე არ გადასულიყო და შესრულებულიყო სხვა ვალდებულებებიც. თუმცა ასეთი მიგრანტებისთვის ნების დართვა რეგიონის მოსახლეობის შემცირების საფრთხეს წარმოქმნიდა. ასეთი საფრთხის არსებობის გამო ადგილობრივ ადმინისტრაციებს აფრთხილებდნენ, რომ არ გაეცათ გადასახლების ნებართვა.¹⁴ ზოგიერთი ბათუმელი ცოლის, ქალიშვილის ან დისთვის ვილაიეთის ადმინისტრაციისგან დროებით ნებართვას ითხოვდნენ, რათა მათ შეძლებოდათ სტამბოლში ჩასვლა და სხვადასხვა საქმის გაძლოლა, რომლის მოგვარების შემდეგ ისინი უკან დაბრუნდებოდნენ.¹⁵ ასეთი მოთხოვნის შემთხვევაში ვილაიეთის ადმინისტრაცია ახსენებდნენ სანჯაყის მესვეურებს, რომ არსებობდა სამთავრობო დირექტივა, რომლის მიხედვითაც აუცილებელი საქმისთვის სტამბოლში დროებით წასვლის მსურველებისთვის იმ პირობით უნდა მიეცათ ნებართვა, თუ ისინი წარმოადგენდნენ გარანტიას, რომ ვადის ამოწურვის შემდეგ ნამდვილად დაბრუნდებოდნენ უკან.¹⁶

მიუხედავად ასეთი გაფრთხილებისა 1864 წელს ბათუმში ბევრი იყო სტამბოლისა და სხვა ადგილებისკენ წასვლის მსურველი უპასპორტო პიროვნება, რომლებიც ჩილდირის სანჯაყის შავშეთის, არტანის,

---

¹³ Nalan Turan, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Arşiv Belgeleri Mürur Tezkireleri, İstanbul 2013, s. 128, 226.

¹⁴ BOA, A. Mkt. Dv. 165/6: Lazistan Kaymaklığına 27ZA 1276. ; A. Mkt. Um, 427/ 87: Hasan İmzalı Arz (2 RA 1277) ; a. Mkt, Um. 391 /44: Lazistan Mutasarıfına Tezkire; A. Mkt. Um. 428/32; 533/35; 391/44; 441/16

¹⁵ BOA, A.Mkt. Um. 570/60: Trabzon Valisine Şukka.

¹⁶ BOA, A.Mkt. Um. 570/60: Trabzon Valisine Şukka.

არტანუჯის კაზებიდან ჩამოვიდნენ. ჩილდირის სანჯაყის ოფიციალური პირები მსგავს გადაადგილებებს წინააღმდეგობას არ ან ვერ უწევდნენ. ასეთებს შეძლებისდაგვარად ბათუმიდან უკან აბრუნებდნენ.¹⁷ უკან გაბრუნებულებს შორის ვაჭრებიც იყვნენ. იმისთვის რომ ვაჭრობა არ შეფერხებულიყო, პროვინციებში სამოქალაქო მოხელეებს მიეცათ ინსტრუქცია, რომ თუ კი ვაჭრები და სხვა საქმიანობით დაკავებული პირები წარმოადგენდნენ გარანტიებს, მიეცათ მათთვის ტრანზიტული ნებართვის დოკუმენტი.¹⁸

XVI-XVIII საუკუნეებს შორის ციხის დასაცავად შემდეგი წოდების სამხედროები გამოიყენებოდა: ციხისთავი, გონულუ (მოხალისე), ბეშლი, აზეპი, იანიჩარი, თოფჩუ (არტილერისტი), ჯებეჯი (აზჯროსანი). ევლია ჩელების ჩანაწერების მიხედვით ბათუმის მმართველობის საზღვრებში 554 ხმალი და 2 ათასი სამხედრო იყო.¹⁹ უცნობია, რამდენად იყვნენ ისინი განთავსებული უშუალოდ ბათუმის დასახლებაში. 1873 წელს ბათუმის ციხე-სიმაგრეში 4 ოფიცერი იმყოფებოდა - ბინბაში (მაიორი), ქოლაღასი, ბატალიონის ალა და ქირურგი. აქვე იყვნენ პირველი და მეორე ასეულების ალა, ჟურნალ ემინი და თანაშემწე. დაბაში მთლიანად 254 სამხედრო იყო.²⁰ კავკასიის ფრონტზე მიმდინარე ომების პერიოდში ბათუმი უმაღლესი სამხედრო პუნქტად გადაიქცეოდა. ქალაქში 1828-1829 წლების ომის დროს 2 ათასი, ყირიმის ომის დროს კი 4 ათასი ნიზამიეს ჯარისკაცი და 20 ათასი ბაშიბოზუკი იყო განთავსებული.²¹ ხსენებული კამპანიების დროს კავკასიის ფრონტზე ოსმალეთის ნაწილების სამხედროების, საბრძოლო მასალის და რეზერვის გადაზიდვა ბათუმის ბაზაზე ხდებოდა. ხსენებული ომების გამო ბათუმის ნავსადგურმა სტრატეგიული მნიშვნელობა შეიძინა.²²

თანზიმათის შემდგომ პერიოდში დაბაში დაახლოებით 50 სამოქალაქო მოხელე იმყოფებოდა. უცნობია რა რაოდენობის უცხოელები

¹⁷ BOA, A. Mkt. Mhm. 296/66: Çıldır Sancağı Kaimekamlığına Buyruldu. (5 L 12809.

¹⁸ BOA, A.Mkt. Mhm. 296/ 66.

¹⁹ Sibel Orhangazi , 18. Yüzyılda Batum Sancağı, Doktora, Kars 2019.

²⁰ H. 1294 ve 1295 Tarihli Trabzon Vilayet Salnameleri.

²¹ Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine Batum Şehri (1830- 1905), Türkiyat Mecmuası , 26/1, s. 61- 80,İstanbul 2016, s. 64.

²² Sibel Orhangazi , 18. Yüzyılda Batum Sancağı, Doktora, Kars 2019.

იმყოფებოდნენ ბათუმში. ტრაპიზონის ვილაიეთის 1294 წლის (1878წ) სალნამეს მიხედვით, დაბაში სამოქალაქო მოხელეებიდან იმყოფებოდა სანჯაყბეგი, მისი მოადგილე, ბულალტერი, მუფტი, კანცელარიის დირექტორი, მებაჟე, 18 მდივანი, კანცელარიის 4 მოხელე, ხაზინადარი, 3 სტაჟიორი, ფოსტა-ტელეგრაფის დირექტორი, კავშირგაბმულობის მოხელე, კავშირგაბმულობის დროებითი მოხელე, უცხო ენების მცოდნე კავშირგაბმულობის მოხელე, საერთო ფოსტის მოხელე, მარილის საწყობის მოხელე და თამბაქოს მოხელე. ბათუმის საშუალო სკოლაში მუშაობდა ორი ზოგადი მასწავლებელი, ერთი რიკას კალიგრაფიის მასწავლებელი და ერთიც დარაჯი. სკოლაში 30 მოსწავლე იყო.²³ როდესაც დაბის მოსახლეობა გაიზარდა მუჰაჯირების შემოსვლის ხარჯზე, საზოგადოებრივი წესრიგის დამყარებისთვის უსაფრთხოების ძალების რაოდენობის გაზრდაც გახდა საჭირო. ქალაქში დანიშნული რიგითები და მათი მეთაურები ნაქირავებ ბინებში ცხოვრობდნენ. ეს ფინანსური თვალსაზრისით წამგებიანი იყო, ამასთანავე უსაფრთხოების თვალსაზრისითაც პრობლემატური იყო. ხსენებული პრობლემებიდან გამომდინარე დღის წესრიგში დადგა პალატის აშენების საკითხი.²⁴

თანზიმათის პერიოდში ბათუმსა და მის მიმდებარე ტერიტორიებზე მცხოვრები მოსახლეობის ნაწილმა ოსმალეთის დატოვება და რუსეთში გადასახლება გადაწყვიტა. მაგალითად, 1849 წელს გურიის (???) ორი სოფლიდან 600-მა და ბათუმის შემოგარენიდან 150-მა მუსლიმმა რუსეთის საკონსულოს მიმართა, რათა დახმარებოდნენ მათ რელიგიის შეცვლასა და რუსეთში გადასახლებაში. გადასახლების სურვილი გააჩინა მათი ნაკვეთების მოუსავლიანობამ, გადასახადების სიმძიმემ და სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევის დაკანონებამ. რუსეთის საკონსულომ ჩათვალა, რომ ეს მოთხოვნები ეწინააღმდეგებოდა ადრიანოპოლის ხელშეკრულების პირობებს და ისინი არ დააკმაყოფილა. თანაც, ეს ვითარება ოსმალეთის ხელისუფლებას შეატყობინა.²⁵ საკითხის შესასწავლად და გამოსაკვლევად პირველ ეტაპზე ბათუმის კაიმაკამი

²³ H. 1294 ve 1295 Tarihli Trabzon Vilayet Salnameleri.

²⁴ BOA, A. Mkt. Mhm. 373/ 14: Lazistan Mutasarrıflığına ve Maliye Nezaretine

²⁵ BOA, A. Mkt. 218/ 75: Kafkas Muhafızından Rus Sefaretine Tiflis'ten gönderilen tahrirat (18 Mart 1649).

გალიფ ბეი გააგზავნეს. გალიფ ბეი ჩავიდა მოვალეობის ადგილზე და პრობლემები დროებით აღმოფხვრა რჩევების გაცემის გზით. რეგიონში წესრიგის დაცვისა და მსგავსი წამოწყებების აღკვეთის მიზნით არზროუმიდან საზღვარზე სამხედრო დანაყოფის გამოგზავნის გადაწყვეტილება მიიღეს. ოსმალური ბიუროკრატიის დახასიათებით საზღვრის პირას მცხოვრები ხალხი უცხოელი ველური ტომი იყო, რომლებმაც ისლამის წესებიც კი არ იცოდნენ წესიერად. წამოაყენეს წინადადება, რომ ამ ხალხის შეკავებისთვის შეემსუბუქებინათ გადასახადები და კიდევ ერთხელ გადაეხედათ სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევის საკითხი.²⁶ ადგილობრივი ადმინისტრაციის განმარტებით, თანზიმამდე საზღვრისპირა რეგიონების მოსახლეობა ყველა ვალდებულებისგან თავისუფალი იყო და მსგავს შემთხვევებს ამიტომ არ ჰქონდა ადგილი.²⁷

მშვიდობიან დროს მიმდებარე ტერიტორიებზე მცხოვრები ოსმალეთის მოქალაქეები ბათუმის ნავსადგურს იყენებდნენ საზღვარგარეთ გემით გასამგზავრებლად. მაგალითად მათ ვინც 1876 წელს დატოვეს დალესტნის, ახალციხის და ჩილდირის სოფლები, მოგზაურობა ბათუმის პორტიდან ზღვით გააგრძელეს.²⁸

მიგრაცია

1861 წლის 24 სექტემბრის ტრაპიზონის გუბერნატორის თეუქირეს მიხედვით, რუსეთმა აცნობა თურქულ მხარეს, რომ ფოთის და შეკვეთილის გზით ოსმალეთის ტერიტორიაზე გადასახლდებოდა 500-600 ჩერქეზი ოჯახებთან ერთად. ტრაპიზონის ვილაიეთის უფლებამოსილი პირები ფიქრობდნენ თუ როგორ აენაზღაურებინათ მუჰაჯირების მუდმივ დასახლებამდე არსებული კვების, გადაყვანის და სხვა ხარჯები ხაზინიდან თანხის მიღების გარეშე.²⁹ მიღებული გადაწყვეტილებით მათი გადაყვანის, გამოკვების და განსახლების ხარჯები დაიფარებოდა იმ მატერიალური და ფინანსური დახმარებისგან,

²⁶ BOA, A. Mkt. 218/75: Arz Tezkkiresi ve İrade 16 N 1265.

²⁷ BOA, A. Mkt. 209/10: Trabzon Vilayetine Tezkire.; I. Hr. 54/2543.

²⁸ BOA, I.Dh. 742/ 60637: 1292 tarihli .

²⁹ BOA, A. Mkt. Nzd. 373/43: Muhacir Komisyonu Riyasetine Tezkire (11 R 1278).

რომელსაც მოაგროვებდნენ ქონების მფლობელებისგან.³⁰ 1864-1878 წლებს შორის კავკასიიდან ბათუმში მუდმივად ხდებოდა აფხაზების და ჩერქეზების გადასახლება. ჩამოსულების ნაწილი საზღვაო ან სახმელეთო გზით ანატოლიის შიდა რეგიონებში გადადიოდნენ, ნაწილი კი ბათუმში და მეზობელ რეგიონებში სახლდებოდნენ. ბათუმში მუჰაჯირები დალესტანიდანაც ჩამოდიოდნენ. მაგალითად 1870 წელს ქობულეთში დალესტნიდან ოსმალეთში გადასახლებისთვის ჩამოვიდა ასამდე ქალი და კაცი. ხსენებული მუჰაჯირები საზღვაო გზით ჩამოვიდნენ ბათუმში.³¹ 1878 წელს დაბის ტერიტორიაზე 330 კომლი ჩერქეზი მიგრანტი, მათ შორის 667 მამაკაცი, ცხოვრობდა. ამ პერიოდისთვის დაბის მოსახლეობის 60.30% მუჰაჯირებისგან შედგებოდა.

ადგილობრივმა მოსახლეობამ ბათუმში გადმოსახლებული აფხაზებისა და ჩერქეზებისთვის ბარაკები ააშენეს, სახელმწიფოს საკუთრებაში არსებული უძრავი ქონების და ნაკვეთების ნაწილი მთავრობის ბრძანებით მიგრანტებს გადაეცათ. ბათუმელების ცნობით, მიგრანტები იმით იხდიდნენ სამაგიეროს, რომ იპარავდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის ქონებას. უფრო მეტიც, მათთვის წინააღმდეგობის გაწევისთვის კლავდნენ კიდეც.³²

ადგილობრივი მმართველების განცხადებით, ბათუმსა და მის შემოგარენში დასახლებული ჩერქეზებმა ცოტა იცოდნენ ისლამური დოგმატიკის შესახებ, აფხაზებმა კი საერთოდ არ იცოდნენ არც ერთი ხსენებული წესი. ოსმალთა ბიუროკრატების აზრით, შესაძლებლად ჩანდა ასეთების ადვილად გადაყვანა სხვა რელიგიაზე. ამავე დროს ასეთები ადვილად ეგებოდნენ პროვოკაციებზე. თუ კი არ იქნებოდა მიღებული შესაბამისი ზომები საზღვარზე მოგროვდებოდა ასეთი გაურკვეველი რწმენის დიდი ჯგუფი. რათა არ წარმოქმნილიყო შემამფოთებელი საფრთხე, ოსმალეთის მესვეურები იძლეოდნენ რეკომენდაციას აფხაზების განსახლების ადგილებში აქმენებინათ სკოლები, სადაც დანიშნული

³⁰ BOA, A. Mkt. Nzd. 372/26: Muhacirin Komisyonu Riyasetine Tezkire.

³¹ BOA, I.Dh. 742/60637: Batum Fırka Kumandanından Bahriye Nezaretine Tezkire (21 KS 1292.

³² BOA, A. Mkt. Mhm. 426/1: Batum ve Çürüksu Ahalisi Tarafından Lazistan Mutasarrıflığına Gönderilen Mahzar.

მასწავლებლები შეასწავლიდნენ მათ ისლამურ ცოდნას.³³ ამ მოვალეობის შესასრულებლად უმაღლესმა პორტამ გაამწესა ახალციხელი ემინ ეფენდი ზინჯირლიქუიუში მდებარე ქაბა ჰალილ ეფენდის მედრესედან, თევფიკ ეფენდი ბექირ ალა დარულჰადისის მედრესედან, ათინელი მეჰმედ ჰურშიდ ეფენდი ფაცას ნიშანჯი უმ-ვალედის მედრესედან, აფხაზური ენის მცოდნე ალი ეფენდი და ასევე აფხაზური ენის მცოდნე გურჯი ომერ ეფენდი ფატიჰის მთავარი თეთიმეს მედრესედან.³⁴ ეს მასწავლებლები ხუთ დაწყებით სკოლაში რელიგიური საფუძვლების სწავლებაში 400 ყურუმს ხელფასს და ერთთვიანი სასურსათო დანამატს აიღებდნენ. ბრძანების საფუძველზე განათლების სამინისტროს ბიბლიოთეკიდან გამოიყო და ეს სკოლები მომარაგდა საკმარისი რაოდენობის წიგნებით - ანზანი, ეთიკა, ისლამური რელიგიური კანონების კრებული, ყურანის კითხვის ხელოვნების სახელმძღვანელო.³⁵

ბათუმსა და მის შემოგარენში დასახლებულმა მუჰაჯირებმა არ იცოდნენ წერა-კითხვა, განსაკუთრებით აფხაზებმა და რომც დაეფიცათ მუსლიმები ვართო, არანაირი ისლამური განათლება არ გააჩნდათ. დოკუმენტის მიხედვით, ბევრმა მათგანმა ნამაზის დროს წასაკითხი სურებიც არ იცოდნენ და არც ბავშვებს აგულიანებდნენ, რომ წერა-კითხვა ესწავლათ. ამის გამო გამოიცა ბრძანება, რომელიც მოითხოვდა, რომ დაბასა და სოფლებში მცხოვრებ ბავშვებს მიეღოთ განათლება. გადაწყდა, რომ განათლების სამინისტროს გაემზადებინა და გაეგზავნა სწავლისთვის საჭირო ათასი ცალი ანზანი, ეთიკისა და ამესა და თებარეკმეს ჯუზების ას-ასი ტომი და გრამატიკის წიგნის 50 ტომი. ხსენებული ბავშვების განათლებისთვის დაბის მთავრობის სასახლეში იმამი მიავლინეს და დაწესდა, რომ ვინც სასკოლო ასაკის ბავშვს არ გააგზავნიდა სკოლაში, დაჯარიმდებოდა. შედეგად მთავრობის სასახლეში 14, ხოლო მეჩეთებთან არსებულ სხვა სკოლებში 50 მოსწავლე მოგროვდა.³⁶

---

³³ BOA, I. Mvl. 526/23617: 12 CA 1281 Tarihli Lazistan Mutasarrıflık Tarz Tezkiresi. A. Mkt. Mhm. 318/80: Nafia Nezaretine Tezkire

³⁴ BOA, I. Mvl. 526/ 23617. Maarif Meclisi Mazbatası 11 TS 1280.

³⁵ BOA, I. Mvl. 526/ 23617: Arz tekiresi ve irade (10 N 1281.). : BOA, A. Mkt. Mhm. 335/44: Lazistan Mutasarrıflığından 22 Mayıs 1281.

³⁶ BOA, I. Mvl. 526/23617: Arz Tezkiresi KE 1280.

აფხაზების ნაწილი ორმხრივი შეთანხმების დარღვევით სასაზღვრო რეგიონში აგრძელებდა ცხოვრებას. როგორც კვლევებმა გვაჩვენა, აქედან რუსეთში დაბრუნების სურვილი არავის გამოუთქვამს. აქედან წასული მუჰაჯირები აუცილებლად სამსუნში მიდიოდნენ. რუსეთში წასულების მიზანი კი სამშობლოში საქმეების დასრულება იყო და არა უკან დაბრუნება. მუჰაჯირები ძირითადად სოფლის მეურნეობას მისდევდნენ და სხვა მიზანი მათ არ ამოძრავებდათ.³⁷

ყველაფერი ამის მიუხედავად, ბათუმსა და მის შემოგარენში დასახლებულ მუჰაჯირებსა და ადგილობრივ მოსახლეობას შორის ცივი ურთიერთობები ჩამოყალიბდა. იმისთვის, რომ მუჰაჯირებსა და ადგილობრივებს შორის დაპირისპირება არ დაემუშა, სანჯაყბეგის აპარატმა დაგეგმა საზღვართან მცხოვრები მუჰაჯირების ჭოროხის ნაპირებთან გადასახლება. მათი აზრით ამ გეგმის განხორციელების შემთხვევაში თავიდან აიცილებდნენ შესაძლო რუსულ კრიტიკასაც. თანაც რუსეთს არ სურდა მისი ტერიტორიიდან გადასახლებულები საზღვრისპირას დასახლებულიყვნენ. ამავე დროს დაიგეგმა, რომ გამოერკვიათ გვარის რომელი მეთაურები ახალისებდნენ მუჰაჯირებში გავრცელებულ ქურდობას და სამსუნის მსგავს შორ ადგილებზე, ზღვისპირა დაბაში ან სანჯაყის ფარგლებში საზღვრიდან მოშორებულ ტერიტორიაზე გადასახლებინათ. ამ გეგმის განხორციელების შემთხვევაში დაირღვეოდა მათში არსებული ფეოდალური წყობა, მუჰაჯირები ინდივიდები გახდებოდნენ და საკუთარი საქმეებით დაკავდებოდნენ.³⁸

ბათუმსა და მის შემოგარენში მცხოვრები როგორც ადგილობრივი მოსახლეობა, ისე მიგრანტებიც შეიარაღებული იყვნენ. იმ დონეზე, რომ ადგილობრივები ყანაში მუშაობისას თან იარაღს ატარებდნენ. რეგიონის მოსახლეობისთვის იარაღის დატოვების მიზეზი იყო რეგიონის საზღვართან სიახლოვე და მოსაზრება, რომ თავდაცვის საჭიროების შემთხვევაში შეიარაღებულ სამოქალაქო პირებსაც გამოიყენებდნენ. როდესაც რეგიონის მოსახლეობამ იჩივლა ჩერქეზების მიერ საზოგადოებრივი წესრიგის

³⁷ BOA, A. Mkt. Mhm. 426/1: Lazistan Mutasarrıflığının Yazısı (25 Ağustos 84).

³⁸ BOA, A.Mkt.Mhm. 426/1: Lazistan Mutasarrıfının Tahiratı (1 Eylül 1284).

ხშირ დარღვევაზე, 1868 წლის 24 სექტემბერს გამოიცა ბრძანება ჩერქეზებისგან იარაღის მასობრივი ამოღების შესახებ.³⁹

1868 წლის 9 სექტემბერს ბათუმის სანჯაყბეგის აპარატიდან უმაღლეს პორტაში გაიგზავნა მუსტაფა მუჰიდდის ხელმოწერილი ტელეგრამა. ტელეგრამის ტექსტში ბათუმისა და ქობულეთის რაიონებში მუჰაჯირები და ადგილობრივები მოიხსენებოდნენ როგორც ადამიანები, რომლებიც სულ რაღაცას აფუჭებენ და იტყობინებოდა, რომ რუსეთი ჩიოდა ასეთი პიროვნებების საზღვრისპირა რაიონებში განსახლების გამო. ადგილობრივ ადმინისტრაციას სთავაზობდნენ, რომ საზღვრის უსაფრთხოების უზრუნველყოფის მიზნით მუჰაჯირები სხვა ადგილას გადაესახლებინათ.⁴⁰

სხვადასხვა ცნობების მიხედვით საზღვრის გასწვრივ მყოფი აფხაზური ტომების წარმომადგენლებს რუსების მიერ დაპყრობილ სამშობლოში სურდათ დაბრუნება. ჩატარებული გამოკვლევის შედეგად დადგინდა, რომ ეს სინამდვილეს არ შეესაბამებოდა და ამ ხმებს ავრცელებდნენ ისინი, ვისაც მუჰაჯირების სხვა ადგილას გადაყვანა სურდათ. მუჰაჯირების სხვა ადგილას გადაყვანა წარმოქმნიდა პრეცედენტს. სამსუნის მსგავს ადგილებში, სადაც მუჰაჯირები დიდი რაოდენობით იმყოფებოდნენ, ადგილობრივ მოსახლეობას ასევე შეეცდებოდა მუჰაჯირების სხვა ადგილას გადაყვანა მოეთხოვა. ასეთ ვითარებაში ყველაზე ხელსაყრელი გამოსავალი იყო ფეოდალური წყობის დაშლა ტომების მეთაურების სულ ცოტა ნაწილის მაინც სხვა ადგილას გადაყვანა.⁴¹ დაბა ბათუმი და მიმდებარე ტერიტორიები მუჰაჯირების ნაწილისთვის კლიმატის თვალსაზრისით შეუთავსებელი აღმოჩნდა და მათ სხვა ადგილას გადაყვანა სურდათ. მაგალითად ბათუმის მახლობლად დასახლებული სულიმან ბეი და შაჰინ ბეი იზმიტის სანჯაყის ტერიტორიაზე გადასახლებას ითხოვდნენ.⁴²

---

³⁹ A. Mkt. Mhmç 426/1: Lazistan Mutasarrıflığından Varid Olan Tahriratın SuretidirSadarete Arz (8 TE 84).

⁴⁰ BOA, A. Mkt. Mhm. 426/1.

⁴¹ BOA, A. Mkt. Mhm. 426/1.

⁴² BOA, ZB. 5.35.10: Zabtiye Nezareti ve Tuna Vilayetine .

დაბის მოსახლეობა

მოვლენების ასეთი განვითარების გამო დაბის მოსახლეობა გაიზარდა. მოსახლეობის აღწერის დავთრების მიხედვით 1830-იან წლებში ნავსადგურის და მიმდებარე 8 სოფლის მოსახლეობის მამაკაცების რაოდენობა 1119-ს შეადგენდა. ინგლისის კონსულის ანგარიშებზე დაყრდნობით აბდულაჰ ბეი ასე განსაზღვრავს დაბის მოსახლეობას: 1867 წელს ბათუმში ცხოვრობდა 4500 მუსლიმი, 3502 ბერძენი და 120 სომეხი - მთლიანად 4970 მამაკაცი, ხოლო 1874 წელს დაახლოებით 15000 ადამიანი.⁴³ მაგრამ ქვემოთ მოყვანილი ცხრილიდან დავინახავთ, რომ 1868-1877 წლებში დაბაში მხოლოდ 607 მამაკაცი ცხოვრობდა. ვილაიეთის 1878 წლის სალნამეს მიხედვით დაბაში 1116 მამაკაცი ცხოვრობდა. თუ ჩავთვლით, რომ ქალების რაოდენობა მამაკაცების რაოდენობის ტოლი იქნებოდა, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ დაბის მოსახლეობა 2230 ადამიანს შეადგენდა.

ცხრილი 1. სალნამეს მიხედვით ქალაქ ბათუმის მოსახლეობა

წელი	უბანი	კომლი						მამაკაცების რაოდენობა					
		კათოლიკე	სომეხი	ბერძენი	ჩერქეზი	მუსლიმი	სულ	კათოლიკე	სომეხი	ბერძენი	ჩერქეზი	მუსლიმი	სულ
1872	1	1	4	18	183	38	265	4	17	41	429	113	604
1873	1	3	4	18	183	38	264	4	17	41	429	113	604
1874	1	3	4	18	183	38	264	4	17	41	429	113	604
1875	1	3	4	18	183	38	264	4	17	41	429	113	604
1876	1	3	4	18	183	38	264	4	17	41	429	113	604
1878	1	3	4	18	183	38	264	4	17	41	429	113	604

⁴³ Abdullah Bay, "Limani Olan Bir Kasabadan Liman Kentine Batum Şehri (1830- 1905), Türkiye Mecmuası , 26/1, s. 61- 80, İstanbul 2016.

ჰიჯრით 1294 წლის სალნამეს მიხედვით დაბა ბათუმი 12 უბნისგან შედგებოდა. დაბის მოსახლეობა უბნების მიხედვით მოცემულია N2 ცხრილში.⁴⁴

ცხრილი 2. დაბა ბათუმის მოსახლეობა უბნების მიხედვით

უბანი	კომლების რაოდენობა						მამაკაცების რაოდენობა					
	კათო ლ	სომე ხ	ბერძ ენ	ჩერქე ზ	მუსლ იმ	სუ ლ	კათო ლ	სომე ხ	ბერძ ენ	ჩერქე ზ	მუსლ იმ	სუ ლ
აზიზიე	4	11	39		80	134	5	19	75		44	143
აჰმედგა შა		3			99	102					100	100
მუფტი					91	91					106	106
გარედინ ი			1		32	33					90	90
ნურიე				151		151				337		337
ოჯადიე				26		26				32		32
ენამიე				8		8				33		33
შუქრიე				27		27				91		91
ათიე				36		36				79		79
ფურიე				44		44				32		32
ქუშადიე				15		15				55		55
ლუთფი ე				23		23				18		18
მთლიან ად	4	14	40	330	302	690	5	19	75	677	340	1116

ჰიჯრით 1294 წლის ვილაიეთის სალნამეს მიხედვით დაბა ბათუმი 12 უბნისგან შედგებოდა. დაბაში 4 კათოლიკური, 14 სომხური, 39 ბერძნული, 330 ჩერქეზული და 302 მუსლიმური კომლი ცხოვრობდა. აქედან 5 კათო-ლიკე, 19 სომეხი, 75 ბერძენი, 340 მუსლიმი, 667 ჩერქეზი - მთლიანად 1106 მამაკაცი იყო. დაბის მოსახლეობის 60,30% ჩერქეზები იყვნენ.⁴⁵

⁴⁴ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1294.

⁴⁵ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1294.

დასკვნა

XIX საუკუნეში საერთაშორისო ვაჭრობისთვის შავი ზღვის გახსნამ ხელი შეუწყო სანაპიროებზე არსებული დასახლებების მოსახლეობისა და ტერიტორიის ზრდას, შექმნა პირობები, რომ ნავსადგურებთან დაბის ტიპის დასახლებები წარმოქმნილიყო. შავი ზღვის პირას განვითარებულ დასახლებებს შორის ერთერთი ბათუმის ნავსადგური იყო. XIX საუკუნის დასაწყისში ბათუმის ტერიტორია მხოლოდ ნავსადგურსა და ბაზარს მოიცავდა. შავ ზღვაზე სავაჭრო მოქმედებების გახშირებასთან ერთად ბათუმის ნავსადგური მოსახლეობის თვალსაზრისით გამოცოცხლდა. ახლოს მდებარე დასახლებებიდან ვაჭრებმა და სამუშაოს მაძიებლებმა ბათუმში დაიწყეს გადასახლება. ეს გადასახლება საზღვარგარეთიდან ან შიდა მიგრაციის სახით მიმდინარეობდა. მაგრამ ქალაქის მოსახლეობის გაზრდის ყველაზე მთავარი მიზეზი ყირიმის ომის შემდეგ კავკასიიდან ამ ადგილებში მიგრანტების გადასახლება გახდა. სტატისტიკური ცნობების მიხედვით, ჩამოსული მიგრანტები ბათუმის სანჯაყის დასახლებებზე მეტად დაბის ტერიტორიაზე სახლდებოდნენ. როგორც ვნახეთ N2 ცხრილში, 1878 წელს დაბა 12 უბნისგან შედგებოდა და აქედან 8 უბანი ჩერქეზ მიგრანტებს ეკუთვნოდათ.

ნაპოლეონ პირველის ფრანგულ - თურქული ალიანსი და ქართველთა პოლიტიკოსთა ბრძოლა თავისუფლებისათვის

პროფესორი ომარ არდაშელია
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ნაპოლეონ პირველის აღმოსავლური პოლიტიკის შესწავლისას, ჩვენი ყურადღება თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობების საკითხმა მიიქცია. ამ დროს, როგორც საფრანგეთის, ასევე თურქეთისა და ირანის ინტერესები მიმართული იყო რუსეთის წინააღმდეგ, შესაბამისად, ქართველ პოლიტიკოსთა (თეიმურაზ ბაგრატიონი, სოლომონ II, ალექსანდრე ბაგრატიონი, ქელემ და ასლან ბეი შარვაშიძეები და სხვ.) უმრავლესობა ფიქრობდა ეს ინტერესები გამოეყენებინათ საქართველოს სასარგებლოდ და ქართლ-კახეთში რუსეთის მიერ გაუქმებული სამეფო ხელისუფლება აღედგინათ, ხოლო დანარჩენ ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებში ადგილობრივი ხელისუფლება შეენარჩუნებინათ. ქართველი მეფეებისა და ბატონიშვილების ეპისტოლარული მასალა, რომელთა ადრესატები თურქი და ფრანგი ხელისუფალნი იყვნენ, დიდი ხანია მეცნიერთა (მათ შორის ჩვენი) ინტერესების სფეროა, მიუხედავად ამისა, გასარკვევია რამდენად იყო დაინტერესებული ბრწყინვალე პორტა ქართველ პოლიტიკოსთა მისწრაფებით, მოეპოვებინათ ნაპოლეონ პირველის მხარდაჭერა რუსეთის წინააღმდეგ, ბაგრატიონთა დინასტიის ხელისუფლების აღსადგენად?

მოხსენებაში ქართველ მეფე-მთავართა და უფლისწულთა ეპისტოლარული მასალისა და სხვა საისტორიო წყაროების ანალიზის საფუძველზე განხილულია ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოების, გურიისა და აფხაზეთის მთავრების პოლიტიკური მოტივაცია და გეგმები რუსეთის წინააღმდეგ, რომელთა განხორციელება ერთმნიშვნელოვნად ოსმალურ-ფრანგული ალიანსის მხარდაჭერით უნდა მომხდარიყო. შექმნილი პოლიტიკური ვითარება ცხადყოფს, რომ საფრანგეთის იმპერატორის, ბრწყინვალე პორტისა და ქართველი მეფე-მთავრების ინტერესები ერთმანეთს დაემთხვა. თვალსაჩინოა, პორტას მცდელობა მიმდინარე

პოლიტიკურ ვითარებაში ესარგებლა ქართველთა ამ განწყობით, ხელი შეეწყო ნაპოლეონის მიმდინარე გეგმებისთვის და „ტიფლისიდან განგისაკენ მიმართული საფრანგეთისა და მისი მოკავშირეების არმია“, არამართო ინდოეთის, არამედ რუსეთისკენაც მიემართა.

მოუხედავად, ამ მცდელობისა, შექმნილ საერთაშორისო ვითარებაში საფრანგეთმა და ოსმალეთმა ვერ შეძლეს რეალური დახმარება აღმოეჩინათ პატარა ქვეყნისთვის, რომელიც ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაშლილი მარტივად აღმოჩნდა რუსეთის იმპერიის ოკუპაციის მსხვერპლი.

საკვანძო სიტყვები: ფრანგულ - თურქული ალიანსი, ბრწყინვალე პორტა, რუსეთის იმპერია, ქართველი მეფე-მთავრები.

I. NAPOLEUNUN FRANSIZ-TÜRK İTTİFAKI VE GÜRCÜ KRAL İLE PRENSLERİNİN KRALİYET HÜKÜMETİNİN KURTARMA PLANLARI

Prof. Dr. Omar ARDAŞELİA
Sokhumi Devlet Üniversitesi

ÖZ

I. Napoleon'un Doğu siyasetini araştırdığımızda Türk-Gürcü ilişkileri konusu dikkatimizi çekti. Bu dönemde Fransa, Türkiye ve İran'ın çıkarları Rusya'ya karşı yöneldi. Bu durumda, Gürcü siyasetçileri (Teimuraz Bagrationi, II. Solomon, Aleksandre Bagrationi, Keilaş ve Aslab Bey Şervaşidzeler v.s.) oluşan çıkarları Gürcistan lehine kullanarak Ruslar tarafından kaldırılan Kartl-Kakheti Krallığı'nı yeniden kurmasını, geri kalan Gürcü siyasi birimlerinde ise kraliyet ve prenslik sisteminin korumasını düşünüyorlardı. Gürcü krallarla prenslerin Türk ve Fransız yetkilileriyle yazışmaları (bizler dâhil olmak üzere) farklı bilim adamların dikkatini çekmiştir. Ancak, Devlet-i Aliyye'nin Gürcü siyasetçilerin ileri sürdüğü menfaatleriyle yani Rusya'ya karşı I. Napoleon'un desteğini kazanmak ve Bagratlı iktidarının yeniden kurulmasıyla ne derecede ilgilendiğini gerek yazışmalardan, gerekse oluşan siyasi duruma göre araştırması ve tespit edilmesi gerekir.

Bildiride Gürcü siyasetçilerin, Kral ile Prenslerin yazışmalarla diğer tarihi kaynakların analizine dayalı Kartli-Kakheti ve İmereti Krallıklarının, Guria ve Abhazya Prenslerinin siyasi durumu ve Rusya'ya karşı planları tetkik edilmiştir. Söz

konusu planlar kuşkusuz Osmanlı-Fransız ittifakının desteğiyle gerçekleşecekti. Oluşan siyasi durumdan belli olduğu kadarıyla Fransa İmparatoru, Devlet-i Aliyye ile Gürcü Kral ile Prenslerin menfaatleri birbiriyle örtüşmüştü. Devlet-i Aliyye'nin gayretleri yani mevcut durumdan ve Gürcülerin niyetinden yararlanarak Napoleon'un planlarını destekleyip “*Tiflis'ten Gang'a doğru yönlendirilen Fransa ile müttefiklerin ordusunun*” yalnız Hindistan'a değil, Rusya'ya karşı yönlendirmesi de göze çarpıcıdır. Bu teşebbüse rağmen, oluşan uluslararası durumda Fransa ve Osmanlı Devleti küçük bir ülkeye gerçek yardım sağlayamadılar ve bu ülke ayrı ayrı krallık ve prensliklere bölünmüş olarak kolayca Rus İmparatorluğu'na dâhil edildi.

Anahtar Kelimeler: Türk-Fransız ittifakı, Devleti Aliyye, Rus İmparatorluğu, Gürcü Kralları ve Prensleri.

French-Turkish Alliance of Napoleon I and the struggle of Georgians for freedom

**Professor Omar Ardashelia
Sokhumi State University**

While studying Napoleon's oriental politics, our attention was drawn to the issue of Turkish-Georgian relations. At that time, the interests of France, Turkey, and Iran were directed against Russia, accordingly, the majority of Georgian politicians (Teimuraz Bagrationi, Solomon II, Aleksandre Bagrationi, Kaylash and Aslan Bey Sharvashidze, etc.) thought they would use these interests in favor of Georgia and restore the royal government abolished by Russia in Kartli-Kakheti, while maintaining the royal and prince authorities in the rest of Georgian political units. The epistolary material of Georgian kings and princes, addressees of which were the Turkish and French authorities, has long been a field of interest for scientists, (including us), yet it is unclear whether the magnificent Porta was interested in the aspirations of Georgian politicians to gain the support of Napoleon I against Russia to restore the Bagrationi dynasty?

In the report political motivation of Kartli-Kakheti and Imereti kingdoms, Guria and Abkhazian princes and plans against Russia are discussed based on the analysis of epistolary material and other historical sources of the political leaders,

the kings and princes, which had to be implemented with support of the Ottoman-French alliance. The current political situation shows that the interests of the French emperor, the brilliant Porta and the Georgian king-princes coincided. It is notable that in the current political situation, Porta's attempt to get benefit from Georgians' mood to facilitate Napoleon's ongoing plans - "the army of France and its allies from Tiflis to Ganga," to have been directed not only to India but also to Russia. Despite this attempt, in the current international situation, France and the Ottomans were unable to provide any real assistance to a small country that divided into separate kingdoms, easily became the part of the Russian empire.

Keywords: French-Turkish alliance, Brilliant Porta, Russian Empire, Georgian King-prince

ნაპოლეონ პირველის აღმოსავლური პოლიტიკის შესწავლისას, ჯერ კიდევ XX საუკუნის 90-იან წლებში, როდესაც პროფესორ ილია ტაბაღუას ხელმძღვანელობით სადისერტაციო ნაშრომზე ვმუშაობდით, ჩვენი ყურადღება ამ პერიოდის თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობების საკითხმა მიიქცია. ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების მასალების მიხედვით ღიად ჩანდა „ერთმორწმუნე“ რუსეთის იმპერიის რეალური პოლიტიკა პატარ - პატარა ქართული სამეფო-სამთავროების ეტაპობრივი ანექსიის შესახებ და ამის საპირწონედ იყო დოკუმენტები, რომლებშიც ოსმალეთის მაშინდელი ხელისუფლების პოლიტიკა გამოიკვეთა - სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის გაძლიერება და ოსმალეთის საზღვრებთან მიახლოება ახალ თავსატეხს უჩენდა სულთნის კარს, შესაბამისად იგი ცდილობდა მხარი დაეჭირა ქართული სამეფო - სამთავროებისთვის რუსეთის დამპყრობლური პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ბუნებრივია, ოსმალეთის ხელისუფლება ხედავდა რომ რუსეთის დამკვიდრებით საქართველოში, ის კარგავდა, სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებს და გრძნობდა, რომ მომდევნო დანაკარგი უთუოდ ჩრდილოეთ კავკასია და მისი ტერიტორიები იქნებოდა.

XX საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისში, როცა ჩვენ დისერტაციას ვიცავდით, საბჭოთა რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ თავისუფლები-სათვის და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობისთვის მებრძოლი ქართველი ხალხი ჯერ კიდევ ვერ აანალიზებდა, რა მოხდა რეალურად XIX საუკუნის დასაწყისში? რატომ მოხდა რომ ერთმორწმუნე რუსეთმა შემოვიდა თუ არა სამხრეთ კავკასიაში პირველი რაც გააკეთა ქართული სამეფო-სამთავროების გაუქმება და იმპერიის ფაქტობრივ გუბერნიად გადაქცევა მოახერხა, ხოლო ოსმალეთმა, რომელიც განსახვავებული რჯულის მიმდევარი დიდი ქვეყანა იყო, „ვერ თუ არ“ გააკეთა და არ გადადგა იგივე ნაბიჯი დაქუცმაცებული ქართული სამეფო-სამთავროების წინააღმდეგ. ეს საკითხი დღემდე იწვევს ინტერესს და დავასაც. რა მოხდა მაშინ? რატომ არ განახორციელა იგივე პოლიტიკა „ბრწყინვალე პორტამ“ დასავლეთ საქართველოს დასუსტებული ქართული პოლიტიკური ერთეულების მიმართ?

ჩვენთვის ამ მეტად მნიშვნელოვან საკითხზე მაშინ ვერ შევძელით სათანადო ყურადღება მიგვექცია და შემდეგშიც, წლების მანძილზე, აღნიშნულ საკითხს ვერ მივუბრუნდით.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართველი მეფეებისა და ბატონიშვილების ეპისტოლარული მასალა, რომელთა ადრესატები თურქი და ფრანგი ხელისუფალნი იყვნენ, დიდი ხანია მეცნიერთა (მათ შორის ჩვენი) ინტერესების სფეროა, გასარკვევია რამდენად იყო დაინტერესებული ბრწყინვალე პორტა ქართველ პოლიტიკოსთა მისწრაფებით, მოეპოვებინათ ნაპოლეონ პირველის მხარდაჭერა რუსეთის წინააღმდეგ, ბაგრატიონთა დინასტიის ხელისუფლების აღსადგენად?

ჩვენი ნაშრომი¹, ძირითადად ეფუძნება საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს საარქივო მასალას სახელწოდებით „ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკა“², ქართველ მეფე-მთავართა ეპისტოლარული

---

¹ ნაშრომში ქართველ პოლიტიკოსთა შესახებ ინფორმაცია წარმოდგენილია თურქი მკითხველისთვის.

² აღნიშნული მასალა, ბატონმა ილია ტაბაღულამ ჩამოიტანა საქართველოში და მქონდა ბედნიერება მესარგებლა ამ მასალით. სამწუხაროდ, მან ვერ მოასწრო ამ მასალის სრული პუბლიკაცია და ის დღეს, ცალკეულ ნაშრომებში არის გაფანტული.

მასალას³, ძირითადად, ეს არის სოლომონ II-ის⁴, თეიმურაზ ბაგრატიონის⁵, ალექსანდრე ბატონიშვილის⁶, ოსმალეთის სულთნებისა და

---

³შოთა ხანთაძე. საინტერესო ქართული ცნობა ნაპოლეონ ბონაპარტეს შესახებ. „დროშა“. 1958. N 9. ილია ტაბაღუა. საქართველო-საფრანგეთის ურთერთობების ისტორიიდან. თბ., 1974. გვ. 7-8;

⁴სოლომონ II (1772 -1815) - იმერეთის მეფე 1789 – 1810 წლებში, დედის მხრიდან იყო ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის შვილიშვილი. სოლომონ II იმ პოლიტიკურ დასს მიეკუთვნებოდა, რომლებიც ქართული სამეფო სამთავროების გაერთიანებას ისახავდა მიზნად. ამ მიზნით, 1790 წელს იმერეთის, ქართლ-კახეთის, სამეგრელოსა და გურიის მეფე - მთავრებმა ხელი მოაწერეს „ივერიელთა ტრაქტატს“, რომლის ძალითაც სამხედრო კავშირს ამყარებდნენ საერთო მტრების წინააღმდეგ და აღიარებდნენ ერეკლე II-ის უპირატესობას და მფარველობას. XVIII – XIX საუკუნეების მიჯნის ქართულ პოლიტიკაში სოლომონ II იყო პირველი, ვინც ამოიცნო რუსეთის შეფარული ზრახვები საქართველოს მიმართ და ამის შესახებ ქართველებს აფრთხილებდა. სოლომონს სურდა ესარგებლა ოსმალეთის, ირანისა და საფრანგეთის მხრიდან რუსეთთან დამაბული პოლიტიკური ურთერთობებით და ქართლ-კახეთში სამეფო ხელისუფლების გაუქმების შემდეგ, ფიქრობდა იმერეთის სამეფო და დასავლეთ საქართველოს სამთავროები გადაერჩინა რუსეთისაგან. მიუხედავად, ხანგრძლივი და თავდადებული ბრძოლისა სოლომონ II-მ ვერ შეძლო დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროების გადარჩენა, რადგან მთავრებიდან მხოლოდ აფხაზეთის მთავარი ასლან ბეი შერვაშიძე უჭერდა მხარს. სოლომონი რამდენჯერმე დამარცხდა რუსეთთან ბრძოლაში და ოსმალეთში გადავიდა, საიდანაც აპირებდა ბრძოლის გაგრძელებას, მაგრამ, სოლომონ მეფე 43 წლის ასაკში, 1815 წელს ტრაპიზონში გარდაიცვალა.

⁵ თეიმურაზ ბაგრატიონი (1782- 1848) - ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII -ის ვაჟი, მეცნიერი ისტორიკოსი, ლიტერატორი და საზოგადო მოღვაწე. პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრი, [პარიზის](#) სააზიო საზოგადოების და [კოპენჰაგენის](#) სამეფო ანტიკვართა საზოგადოების წევრი. თეიმურაზი საქართველოში რუსეთის დამკვიდრების მოწინააღმდეგე. ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ 1810 წლამდე ცხოვრობდა ირანში, საიდანაც ცდილობდა საფრანგეთის, სპარსეთისა და ოსმალეთის დახმარებით საქართველოს გამოსხნას რუსეთისაგან. 1810 წელს სამშობლოში დაბრუნდა და პეტერბურგში გააგზავნეს, ამის შემდეგ მთელი თავისი ცხოვრება მეცნიერებას უძღვნა. 1829 წლიდან თანამშრომლობდა ფრანგ ქართველოლოგთან მარი ბროსესთან, რომელიც მის მოწაფედ თვლიდა თავს. თეიმურაზ ბატონიშვილმა ბროსესთან ერთად შექმნა პეტერბურგის ქართველოლოგიური სკოლა. მისი ისტორიული შრომებიდან აღსანიშნავია მონოგრაფია „ისტორის დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოდსა“, რომელშიც საქართველოს ისტორია განხილულია ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის გათვალისწინებით, გამოყენებულია ქართული, ანტიკური (ბერძნულ-რომაული) და სომხური ისტორიოგრაფია (ვრცლად იხილეთ: [გურამ შარაძე](#). თეიმურაზ ბაგრატიონი. ცხოვრება. თბ., 1972). თეიმურაზ ბაგრატიონი პირველი ისტორიკოსია, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ბერძნულ-რომაულ საისტორიო წყაროებს და აღნიშნა, რომ საქართველოს ისტორიის

ფაშების მიმოწერას⁷ კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტებს და ქართველი, რუსი და ფრანგი ისტორიკოსების ნააზრევს.

ნაპოლეონ პირველის მიერ 1798 წელს წამოწყებული ეგვიპტის კამპანიის შემდეგ, ოსმალეთი ანტიფრანგულ კოალიციაში აღმოჩნდა ინგლისის, რუსეთის და ავსტრიის გვერდით და 1798 წლის 12 სექტემბერს ომი გამოუცხადა საფრანგეთს, რომლის წინააღმდეგ იმავე 1798 წლის დეკემბერში სამოკავშირეო ხელშეკრულება დადო ინგლისსა და რუსეთთან.

მიუხედავად იმისა, რომ ნაპოლეონმა მცირე აზიაში, წარმატებული ლაშქრობების შემდეგ (აილო ალ - არიში ღაზა, იაფა, ხაიფა, და აკრის ციხეს მიადგა) ვერ შეძლო აკრის აღება, საბოლოოდ რამდენიმე გამარჯვებისა (ჰელიოპოლისის ბრძოლა) და მაშინდელ საერთაშორისო არენაზე შეცვლილი ვითარებით ისარგებლა და ოსმალეთის სულთანთან ურთიერთობები კვლავ დაათბო. წარმატებული სამხედრო დიპლომატიური ნაბიჯებით მან მოკლე დროში შეძლო ოსმალეთთან ურთიერთობების დათბობა, რასაც ხელს უწყობდა ორი ფაქტორი, პირველი, ინგლისის აქტიურობა ეგვიპტეში და მეორე, რუსეთის აქტიურობა სამხრეთ

აღწერა შეუძლებელი იყო ამ წყაროების მონაცემთა გათვალისწინების გარეშე. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ თეიმურაზ ბაგრატიონს ეკუთვნის კიდევ ერთი ისტორიული თხზულება „ახალი ისტორია“ (ლელა მიქიაშვილი), ჩვენი აზრით, ამ თხზულების ენა და ისტორიის წერის მეთოდოლოგია მკვეთრად განსხვავდება თეიმურაზ ბაგრატიონის სტილისგან. თეიმურაზ ბაგრატიონი გარდაიცვალა რუსეთში და დასაფლავებულია სანქტ-პეტერბურგში ალექსანდრე ნეველის ლავრაში.

⁶ **ალექსანდრე ბაგრატიონი** (1770-1744) - ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II -ის ვაჟი. პოლიტიკური მოღვაწე და მოაზროვნე. სამეფო კარზე რუსეთის წინააღმდეგ ყველაზე შეურიგებელი მებრძოლი. ხელმძღვანელობდა რუსეთის წინააღმდეგ 1812 წლის კახეთის აჯანყების მეორე ეტაპს. 1826-1828 წლებში მონაწილეობდა [რუსეთ-სპარსეთის ომში](#) სპარსეთის მხარეს, ხოლო ომში რუსეთის გამარჯვების შემდეგ ოჯახთან ერთად თავი ოსმალეთს შეაფარა. 1832 წლის [შეთქმულების](#) მონაწილეებს განზრახული ჰქონდათ მისი მოწვევა საქართველოს მეფედ. გარდაიცვალა სპარსეთში, დასაფლავებულია თეირანში.

⁷ **ცისანა აბულაძე**. ოთხი თურქული დოკუმენტი იმერეთის მეფის სოლომონ II-ის შესახებ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 121, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია VII. თბ., 1967. გვ. 165-185;

კავკასიის ქვეყნებში, სადაც ოსმალეთის პოლიტიკურ ინტერესებს შეე-
ჯახა.

1802 წლის 25 ივნისს პარიზში, საფრანგეთსა და ოსმალეთს შორის დაიდო ზავი, რომლის მიხედვით საფრანგეთმა, ინგლისის წინააღმდეგობების მიუხედავად, აღიდგინა ის სავაჭრო პრივილეგიები, რომლებითაც 1798 წლამდე სარგებლობდა. 1802 წლის შემოდგომაზე, ნაპოლეონმა ელჩი ჰალიბ რეის ევენდი⁸ პარიზში მიიწვია, რომელსაც საიდუმლო მოლაპარაკება ჰქონდა საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრთან ტალეირანთან. ამ მოლაპარაკების ძირითადი მიზანი იყო დაერღვია რუსეთ-ოსმალეთის კავშირი და შეექმნა საფრანგეთ - ოსმალეთის კავშირი.

გარდა ამისა, ამ პერიოდში ნაპოლეონი დაინტერესდა ბალდადში საფრანგეთის კონსულის ჟან ფრანსუა რუსოს მიერ მოფიქრებული ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმით, რომელშიც საფრანგეთის, ირანისა და ავღანეთის კოალიციურ ჯარს უნდა მიეღო მონაწილეობა, ეს ზუსტად ეხმიანებოდა საფრანგეთის იმპერატორის ზრახვებს.⁹ ამ გეგმით ნაპოლეონის აღმოსავლურ პოლიტიკაში ახალი ეტაპი დაიწყო, მისი ინტერესი ინდოეთისა და რუსეთისადმი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ოსმალეთთან და ირანთან ურთიერთობებს და ამ კონტექსტში ნაპოლეონის აღმოსავლურ პოლიტიკაში გაჩნდა საქართველოს საკითხიც.¹⁰

ამასობაში 1805 წელს ნაპოლეონის წინააღმდეგ კვლავ შეიქმნა კოალიცია რუსეთის, ინგლისის, შვეციის, დანიის, პრუსიისა და ავსტრიის შემადგენლობით. რაც შეეხება ოსმალეთს იგი ამჯერად კოალიციაში არ

---

⁸ **ჰალიბ რეის ევენდი** იგივე **მეჰმედ საიდ გალიბ ფაშა (1763/1764 – 1829)** - ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელე, რომელმაც ნაპოლეონის საფრანგეთთან 1802 წელს შეძლო პარიზის ხელშეკრულების გაფორმება, რითაც დასრულდა საფრანგეთის კამპანია ეგვიპტესა და სირიაში. 1823 წლის 13 დეკემბრიდან 1824 წლის 14 სექტემბრამდე იყო ოსმალეთის იმპერიის დიდი ვეზირი.

⁹ **ირინე ნაჟყებია**. საქართველოს საკითხი საფრანგეთის, ინგლისისა და ირანის საგარეო პოლიტიკაში ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკის კონტექსტში (XIX საუკუნის დასაწყისი). ქართული დიპლომატია, ტ. 12. თბ., 2005. გვ. 64.

¹⁰ **ომარ არდაშელია**. ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკა და საქართველო. თბ., 2005. გვ. 33 – 134;

შევიდა. 1803 წლიდან ოსმალეთში საფრანგეთის დიპლომატიურ მისიას სათავეში ედგა გენერალი გიომ მარი - ანნ -ბრიუნი¹¹, რომლის მთავარი მიზანი იყო, აღედგინა ნაპოლეონის ადრინდელი, მეგობრული ურთიერთობები ოსმალეთთან და დაეპირისპირებინა იგი რუსეთისთვის.

საყურადღებოა, რომ საფრანგეთი ოსმალეთის სულთანს ჰპირდებოდა რუსეთთან ომის შემთხვევაში, დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნებას.¹² მიუხედავად ამისა, ოსმალეთის სულთანის სელიმ III –ის¹³ ინიციატივით, 1804 წელს ოსმალეთსა და რუსეთს შორის განახლდა

---

¹¹ **გიომ მარი ანნ - ბრიუნი** //Guillaume Marie-Anne Brune (1763 -1815) - ფრანგი სამხედრო სარდალი, საფრანგეთი იმპერიის მარშალი და პოლიტიკური მოღვაწე, რომელიც მსახურობდა საფრანგეთის რევოლუციური ომებისა და ნაპოლეონის ომების დროს. 1802 წელს ნაპოლეონმა ბრუნი კონსტანტინოპოლში გაგზავნა, როგორც საფრანგეთის იმპერიის ელჩი ოსმალეთში. ორწლიანი დიპლომატიური სამსახურის განმავლობაში მან წამოიწყო დიპლომატიური ურთიერთობები საფრანგეთსა და სპარსეთს შორის. 1815 წელს გახდა თეთრი ტერორის მსხვერპლი.

¹² **ომარ არდაშელია**. ნაპოლეონ პირველის აღმოსავლური პოლიტიკა და საქართველო. თბ., 2005. გვ. 26.

¹³ **სელიმ III** (1761 – 1807) - ოსმალეთის სულთანი 1789-1807 წლებში. სულთან მუსტაფა III -ისა და მიჰრიშაჰ სულთანის ვაჟი. სელიმის დედა მიჰრიშაჰ სულთანი წარმოშობით საქართველოდან, სასულიერო პირის შვილი იყო. ოსმალეთში მას „ქართველ ლამაზმანს“ (Gürcü güzeli) ეძახდნენ, მშვიდი და ქველმოქმედებით ცნობილი ქალბატონი, როდესაც ვალიდე სულთანი გახდა, დაკავებული იყო საგანმანათლებლო საქმიანობით, მონაწილეობდა სამთავრობო სკოლების დაარსებასა რეფორმირებაში. სელიმს ძალიან უყვარდა დედა, ხშირად საუბრობდა მასთან და განიხილავდა სახელმწიფო საქმეებს, მიუხედავად ამისა მიჰრიშაჰ სულთანი არასოდეს ერეოდა სახელმწიფო საქმეებში. სელიმის მამა ოსმალეთის სულთანი მუსტაფა III ოსმალეთის ისტორიაში ერთ-ერთი ყველაზე განათლებული სულთანი, მას სწამდა ოსმალეთში რეფორმების აუცილებლობა, განსაკუთრებით სამხედრო რეფორმების. მან შემოიღო ახალი სამხედრო რეგულაციები ჯარში და გახსნა საზღვაო და საარტილერიო აკადემიები. სულთანი სელიმ III მამის კვალს გაჰყვა, ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ მან წამოიწყო რეფორმები, მიუხედავად სხვადასხვა ხელისშემშლელი გარემოებებისა (ომი რუსეთთან 1787-1791წწ. და საფრანგეთთან 1798 -1802 წწ.) სელიმმა ნაწილობრივ შეძლო ქვეყნის მოდერნიზაცია ევროპულ ყაიდაზე, ჩაატარა ლიბერალური რეფორმები ადმინისტრაციული აპარატის გარდაქმნის მიზნით, შეზღუდა იანიჩართა კორპუსის პრივილეგიები. მის დროს თურქულ ენაზე ითარგმნა ევროპული ავტორების, უპირველეს ყოვლისა, ფრანგი ავტორების ნამუშევრები, სამხედრო საქმეების, მათემატიკისა და ადამიანის ცოდნის სხვა სფეროების შესახებ. ჯერ კიდევ 1792 წელს, მისი ნებართვით თურქულმა სტამბამ ფუნქციონირება კვლავ დაიწყო. სელიმი გატაცებული იყო საერო ხელოვნებითა და პოეზიით. სელიმმა ფრანგი გენერლის სებასტიანის დახმარებით წამოიწყო ნიჰამ-ი ჯედიდი (ოსმალ. Nizam-ı Cedid – „ახალი წესრიგი“),

მოლაპარაკებები სამოკავშირე ხელშეკრულების გაგრძელებაზე რუსეთსა და ოსმალეთს შორის, მაგრამ რუსეთს სხვა, უფრო შორს მიმავალი გეგმები ჰქონდა სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიებთან, მათ შორის დასავლეთ საქართველოსთან მიმართებაში, რომელსაც ოსმალეთი თავის ვასალად თვლიდა. ამიტომ სამოკავშირეო ხელშეკრულების ვადის გაგრძელებას აჭიანურებდა. საქმეს საფრანგეთის დიპლომატიის მცდელობაც აფუჭებდა - ჩაეშალათ აღნიშნული ხელშეკრულების გაგრძელება. მიუხედავად ამისა, 1805 წლის 11 სექტემბერს სამოკავშირეო ხელშეკრულება რუსეთსა და ოსმალეთს შორის გაფორმდა, მაგრამ იგი ხანმოკლე აღმოჩნდა, რადგან 1806 წელს ოსმალეთსა და რუსეთს შორის ომი დაიწყო.¹⁴

ამით ისარგებლა ნაპოლეონმა და 1806 წლის 1 დეკემბერს სელიმ III – ს წერდა: დადგა ხელსაყრელი მომენტი რუსეთის წინააღმდეგ გამოსვლისა, რათა რუსეთის აგრესიისაგან დაეცვათ ქვეყანა.¹⁵ იმავე დროს სტამბოლში

რის საფუძველზე შექმნა ევროპულად ორგანიზებული არმია. ეს იყო რეფორმების მთელი კომპლექსი, რომელიც საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროებსაც უნდა შეხებოდა, მაგრამ იმპერიის საზოგადოება ამ სიახლეებს მოუმზადებელი შეხვდა. განსაკუთრებით არ უჭერდნენ მხარს „ნიზამი ჯედიდის“ ჯარს, სელიმის წინააღმდეგ შეიქმნა საიდუმლო დაჯგუფება, რომელმაც 1807 წელს ის ტახტიდან გადააყენა და მისი ბიძაშვილი მუსტაფა IV (1807- 1808) გამოაცხადა სულთანად. სელიმის რეფორმების მომხრეები გაერთიანდნენ მუსტაფა ფაშა ბაირალთარის ირგვლივ, რომელმაც შეძლო სტამბოლის დაკავება და სცადა სელიმის კვლავ გამეფება, მაგრამ მუსტაფა IV -ის ბრძანებით სელიმი მოკლეს. მუსტაფა IV ტახტიდან ჩამოაგდეს და ტახტზე აიყვანეს მაჰმუდ II (1808-1839), ხოლო დივეზირი გახდა მუსტაფა ფაშა ბაირალთარი. მაჰმუდ II -მ გააგრძელა სელიმის დაწყებული რეფორმები (**მიხილ სვანიძე**, ოსმალეთის ისტორია II, (1600-1923). თბ., 2002. გვ.115-134; **Миллер А. Ф.**, Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале 19 в., М.-Л., 1947; **ომარ არდაშელია**, თურქეთში წიგნის ბეჭდვის ისტორიის სათავეებთან, ჟურნალი „კულტურათაშორისი კომუნიკაციები“ N2. თბ. 2007; **ომარ არდაშელია**, თურქული რენესანსის დასაწყისი, სსუ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, *კრებული მარი ბროსე - 210*. თბილისი, 2012. გვ. 186 – 193).

¹⁴1806 წლის 9-21 ნოემბერს რუსეთის 40 ათასიანმა არმიამ ივან ივანეს ძე მიხელსონის მეთაურობით **მდინარე დნესტრი** გადალახა და დუნაის სამთავროები დაიკავა, რომ იქ ფრანგებს არ დაესწროთ. 18 დეკემბერს ოსმალეთმა რუსეთს ომი გამოუცხადა. სამხედრო მოქმედებები დუნაის აუზსა და **ამიერკავკასიაში** გაიშალა.

¹⁵Correspondance de Napoléon 1er; by Napoleon I, Emperor of the French, 1769-1821. t. XIV. გვ. 4-5.

საფრანგეთის ელჩს **ფრანსუა სებასტიანს**¹⁶ მისცა რწმუნებულება დაედო საიდუმლო სამხედრო კავშირი თურქეთთან. „გამოიყენეთ ყველა შესაძლებლობა, რათა აიძულოთ პორტა გამოვიდეს მოჯადოებული წრიდან“ - წერდა იმპერატორი.¹⁷

ამ ეტაპზე საფრანგეთის დიპლომატიის საქმიანობა, ძირითადად მიმართული იყო საფრანგეთის, ოსმალეთის და ირანის „მეგობრული კავშირის“ შექმნისაკენ, რომელიც საბოლოოდ განახორციელებდა ნაპოლეონის „დიდ აღმოსავლურ პროექტს“. ნაპოლეონის გეგმები, გაეერთიანებინა ირანის, ოსმალეთისა და საფრანგეთის ძალები რუსეთის წინააღმდეგ, კარგად ჩანს მის სიტყვებში ირანის შაჰისადმი: „ჩვენ სამივენი უნდა შევთანხმდეთ და შევექმნათ მარადიული კავშირი“ - წერდა ნაპოლეონი ირანის შაჰს და შეახსენებდა რომ „დაიბრუნე მათგან საქართველო“ და ყველა პროვინცია, რომელიც შენი იმპერიის ნაწილი იყო“.

მსგავსი სიტყვებით მიმართავდა ნაპოლეონი თურქეთის სულთანსაც, 20 იანვარს კონსტანტინოპოლში გაგზავნილ წერილში ფრანსუა სებასტიანს წერდა: „აუცილებელია სპარსეთი განვაწყობთ საქართველოს დასაბრუნებლად. აიძულეთ პორტა და მან მისცეს განკარგულება არზრუმის ფაშას, რათა მთელი თავისი ძალებით მოაწყოს ლაშქრობა ამ პროვინციაში (იგულისხმება დასავლეთ საქართველო - ო. ა.) მხარი დაუჭირეთ აფხაზეთის მთავრის (ასლან ბეი შერვაშიძე - ო. ა.) კეთილ ზრახვებს და შთააგონეთ მას, მონაწილეობა მიღოს დიდ დივერსიაში საერთო მტრის (იგულისხმება რუსეთი - ო. ა.) წინააღმდეგ. დაე, მთავარმა (ასლან ბეგმა - ო. ა.) არზრუმის ფაშამ, სპარსეთმა, და პორტამ ერთდროულად მიიტანონ იერიში საქართველოზე, ყირიმსა და ბესარაბიაზე“¹⁸

¹⁶ **ფრანსუა სებასტიანი** // Horace François Bastien Sébastiani (1772 – 1851) - ფრანგი სამხედრო, დიპლომატი და პოლიტიკოსი. ნაპოლეონ I-ის დროს, 1804-1808 წლებში. იყო საფრანგეთის ელჩი ოსმალეთში. მეგობრობდა სულთან სელიმ III- სთან და შეძლო საფრანგეთ-ოსმალეთის სამხედრო კავშირის დადება. ივლისის მონარქიის დროს ფრანსუა სებასტიანი საფრანგეთის მარშალი გახდა. 1830 წელს იყო საფრანგეთის სამხედრო-საზღვაო ფლოტის მინისტრი, 1830-1832 წლებში საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი.

¹⁷Correspondance' t XIV. გვ. 4.

¹⁸ J. de Testa. Recueil des traite's de la Porte Ottomane avec puissances etrangeres t. II. Paris. 1856. გვ. 190-191. ილ. ტაბალუა. ი., საქართველო-საფრანგეთის ურთერთობების ისტორიიდან. თბ., 1974;

მიუხედავად საფრანგეთის იმპერატორის ასეთი გულმოდგინებისა, ოსმალეთის დიპლომატია ბოლომდე ვერ ენდობოდა არაორდინალურ იმპერატორს, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც მოახდინა დალმაციისა და რაგუზის ოკუპაცია. მიუხედავად ამისა, ნაპოლეონი სელიმ III-ის მეგობრად ითვლებოდა. მაგრამ მას შემდეგ რაც სელიმი ტახტიდან საკუთარმა ბიძაშვილმა მუსტაფა ფაშამ¹⁹ გადააყენა და მის მაგიერ ტახტზე ავიდა, ოსმალეთსა და საფრანგეთს შორის ურთიერთობები გაცივდა, განსაკუთრებით 1807 წლის, 3 ივლისს დანცინგში დაწყებული მოლაპარაკების დროს, როდესაც საფრანგეთ-ოსმალეთის კავშირი უნდა დადებულიყო, მაგრამ ეს არ მოხდა, ოსმალეთის ელჩმა პროტესტის ნიშნად დანცინგი დატოვა და ვენაში გადაინაცვლა. საფრანგეთ თურქეთის მოლაპარაკება ამჯერად ჩაიშალა, მაგრამ მალე საფრანგეთის დიპლომატიის მიერ ტილზიტში მიღწეული წარმატებით და ევროპის კონტინენტზე მიღწეული წარმატების შემდეგ, ნაპოლეონმა სასწრაფოდ აცნობა პორტას, რომ ტილზიტის ზავით მისი უფლებები დაცული იქნებოდა, რადგან საფრანგეთსა და ოსმალეთს საერთო ინტერესები გააჩნდათ.

როგორც ვხედავთ საფრანგეთსა და ოსმალეთს შორის ელვის სისწრაფით მიმდინარეობდა და იცვლებოდა მოვლენები და შესაბამისად, იცვლებოდა ურთიერთობებიც. რამდენად იცნობდნენ საქართველოს მეფე-მთავრები ამ მოვლენებს და ადევნებდნენ თუ არა თვალყურს ამ

---

¹⁹ **მუსტაფა ფაშა** - 1787 (1779?) – 1808 - ოსმალეთის სულთანი მუსტაფა IV 1807-1808 წლებში. მან ტახტიდან ჩამოაგდო რეფორმატორი სულთანი სელიმ III, შემდეგ კი მისი ბრძანებით მოკლეს, რის გამოც 1808 წლის 28 ივლისს მუსტაფა IV ტახტიდან ჩამოაგდეს და ტახტზე აიყვანეს **მაჰმუდ II** (1808 – 1839). **მ. სვანიძე**. ოსმალეთის ისტორია (1600-1923). გვ. 132. [1808 წლის ზაფხულში რუშეთის გუბერნატორი, მუსტაფა-ფაშა ბაირაქთარი](#) ტახტზე სელიმ III-ის აღდგენის მიზნით, თავისი ერთგული ჯარით შევიდა [კონსტანტინოპოლში](#) (სტამბოლში). მუსტაფა IV-ის მომხრეებმა ვერ შეძლეს მისთვის სერიოზული წინააღმდეგობის გაწევა. სასახლის აღების დროს მუსტაფა IV-მ ბრძანება გასცა მოეკლათ მისი ბიძაშვილი და ყოფილი სულთანი, სელიმ III და უმცროსი ძმა [მაჰმუდ II](#), მაგრამ მკვლელებმა ამ უკანასკნელის პოვნა ვერ შეძლეს. სასახლის აღების შემდეგ მუსტაფა-ფაშამ დააპატიმრა მუსტაფა IV და ტახტზე აიყვანეს [უფლისწული მაჰმუდი](#) - ოსმალეთის სულთანი 1808 – 1839 წლებში. **А. Ф. Миллер**. Мустафа паша Байрактар. [Отоманская империя в начале XIX века](#). Москва, 1947.

ცვლილებებს ძნელი სათქმელია, მაგრამ ფაქტია, რომ ამ დროს, XIX საუკუნის დასაწყისში, ფრანგულ - თურქული ალიანსის არსებობის პირობებში, ღიად გამოიკვეთა რუსეთის საფრთხე, როგორც ოსმალეთის, ასევე ქართული სამეფო-სამთავროებისთვის. ამავე დროს, საფრანგეთის, ოსმალეთისა და ირანის ინტერესები მიმართული იყო რუსეთის წინააღმდეგ, შესაბამისად, ქართველ პოლიტიკოსთა ერთი ნაწილი - თეიმურაზ ბაგრატიონი, სოლომონ II, ალექსანდრე ბატონიშვილი, ქელემ აჰმედ ბეი და ასლან ბეი შერვაშიძეები და სხვები, ფიქრობდნენ და ცდილობდნენ ეს ეს ინტერესები გამოეყენებინათ საქართველოს სამეფო-სამთავროების გადასარჩენად, კერძოდ, ქართლ-კახეთში რუსეთის მიერ გაუქმებული სამეფო ხელისუფლება აღედგინათ, ხოლო დანარჩენ ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებში - იმერეთის სამეფო, გურიის სამთავრო, ოდიშისა და აფხაზეთის სამთავროები - ადგილობრივი სამეფო, ან მთავრის ხელისუფლება შეენარჩუნებინათ.

როგორც ჩანს, ეს მისწრაფება ორმხრივი იყო, რადგან ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკის კონტექსტში, ფრანგულ - თურქულ ალიანსში აშკარად გამოიკვეთა საქართველოს მნიშვნელოვანი გეოპოლიტიკური როლი, მაგრამ არა გვეგონია ოსმალეთის სულთნის განესაზღვრა ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკის ინტერესებს პოლიტიკა. მართალია, „ბრწყინვალე პორტა“, ხშირად და იძულებითაც კი ითვალისწინებდა ნაპოლეონის ინტერესებს, მაგრამ საქართველოსთან მიმართებით ეს ფაქტი ნაკლებ სარწმუნოა, რადგან მათ პოლიტიკურ ინტერესები ისედაც მიმართული იყო საქართველოსკენ და მას არცთუ უმნიშვნელო როლი ენიჭებოდა.

როგორც ნარატიული ისტორიული წყაროებიდან ჩანს, საქართველოში იცნობდნენ ნაპოლეონს, იცოდნენ მისი წარმატებები და მისი ურთიერთობები ოსმალეთის სულთან სელიმ III - სთან და ფიქრობდნენ ამ ალიანსის გამოყენებას რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის პროცესში. მაგრამ, ცუდად იცოდნენ ფრანგულ - ოსმალური ალიანსის დეტალები, რომელიც ხშირად ცვალებადი იყო, როგორც საფრანგეთის იმპერატორის ხასიათი.

ნაპოლეონ პირველის კორესპოდენციებიდან აშკარად ჩანს, რომ იცოდა არსებობდა ქვეყანა - საქართველო, რომლის გამოყენება თავისი აღმოსავლური გეგმების განსახორციელებლად, ინდოეთში ლაშქრობის დროს სურდა. ნაპოლეონი სერიოზულად ფიქრობდა ამ გეგმებზე და ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის, გიორგი XII - ისთვის წერილიც კი გამოუგზავნია 1799 წელს, მაგრამ წერილმა ადრესატამდე ვერ მოაღწია, საქართველოსკენ მომავალი შიკრიკი, გზაში შეიპყრო ახალციხის ფაშამ და სიკვდილით დასაჯა.²⁰ საგულისხმოა, რომ ამ დროს ჯერ კიდევ არ არის ჩამოყალიბებული ფრანგულ-ოსმალური ალიანსი და სელიმ III-ისა და ნაპოლეონ პირველის მეგობრული კავშირები.

ქართველ უფლისწულს დავით ბატონიშვილს ოსმალეთზე გავლით, საფრანგეთში გამგზავრების სურვილიც კი გამოუთქვამს, რათა ნაპოლეონს პირადად შეხვედროდა და მისგან დახმარება მიეღო. ამის შესახებ რუსეთის აგენტები, სათანადო არხებით, პეტერბურგს ატყობინებდნენ. რუსული მმართველობა შემფოთებული იყო იმით რომ ბატონიშვილი საფრანგეთის იმპერატორით განსაკუთრებით დიდ აღფრთოვანებას გამოხატავდა, აქებდა მას და თანაუგრძნობდა საფრანგეთის რევოლუციას „ლაპარაკში მეტად შეინიშნება მისი აღფრთოვანება ბონაპარტესადმი“.²¹

მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთს საშუალება ჰქონდა რეალურად განეხორციელებინა გეორგიევსკის ტრაქტატით გათვალისწინებული ვალდებულებები, მან ეს არ გამოიყენა და 1795 წელს ირანის შაჰის ალა მაჰმად ხანის შემოსევს დროს არ შეასრულა გეორგიევსკის ტრაქტატით აღებული ვალდებულება. 1801 წელს ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთის ჯარმა დაიკავა, მოახდინა მისი ანექსია და რუსულ მმართველობაზე გადაყვანა. ბუნებრივია, ამის შემდეგ, ჯერი დასავლეთ საქართველოზე მიდგა. იმერეთის მეფე სოლომონ მეორე ყველაზე ადრე მიხვდა და ყველაზე უკეთ გაერკვა შექმნილ ვითარებაში. ის ცდილობდა დასავლეთ -

---

²⁰ Konu üzerindeki bilgi ErmeniArkiepiskop İoseb Arğuneli'ye Davit Batonişvili tarafından mektupta yer almıştır. А. А. Цагарели. Грамоти и другие историчесенткие документи XVIII столетия .... Т II. Вып. II. с 1798 по 1801 СПб. 1902. с 203 – 204.

²¹ Письмо ген. Лазарева ген. Кнорингу от 8 _ го марья 1801 года АСКАК т IТифлис 1866 с. 329.

საქართველო გაერთიანებინა, მაგრამ გურიის, სამეგრელოსა და აფხაზეთის მთავრების წინააღმდეგობების პირობებში, ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა.

ქართლ-კახეთის სამეფოს ანექსიის შემდეგ, ქართველ მეფე - მთავრთა და ბატონიშვილთა ერთმა ნაწილმა დიპლომატიური კორესპონდენციების გაგზავნა დაიწყო საფრანგეთის, ოსმალეთისა და სპარსეთის მესვეურთა მიმართ.

თუ ამ საკითხს განვიხილავთ საერთაშორისო უთიერთობების თეორიისა და შედარებითი ანალიზის ჭრილში, აშკარაა, რომ საქმე გვაქვს საერთაშორისო ურთიერთობების რეალისტურ გაგებასთან, რადგან შექმნილ ვითარებაში, ქართველმა პოლიტიკურმა მოღვაწეებმა, რომლებიც მოტყუებულნი აღმოჩნდნენ რუსეთის პოლიტიკის შედეგად, რეალური ნაბიჯები გადადგეს პოლიტიკური ვითარების ქვეყნის სასარგებლოდ შემოსაბრუნებლად. მაგრამ ქართველთა პოლიტიკურ დასს პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხში არ ჰქონდა ერთიანობა. მიუხედავად იმისა, რომ თვალსა და ხელს შუა დაკარგეს სახელმწიფოებრიობა აღმოსავლეთ საქართველოში და აშკარა იყო ნელ-ნელა ყველა ქართული პოლიტიკური ერთეული ქართლ-კახეთის ბედს გაიზიარებდა, მათ ვერ შეძლეს პოლიტიკური ერთიანობის შენარჩუნება.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართველ პოლიტიკოსებს შორის იყვნენ ისეთები, რომლებიც აღტაცებას ვერ მალავდნენ ფრანგულ- ოსმალური ალიანსით. რუსული წყაროები მიუთითებენ, რომ ქართველ ბატონიშვილებს განსაკუთრებული მისწრაფება ჰქონდათ სტამბოლზე (კონსტანტინოპოლზე) გავლით ევროპაში წასულიყვნენ. მაგალითად, რუსეთის წარმომადგენელი იმერეთში ალექსანდრე სოკოლოვი რუსეთის ელჩს პარიზში ატყობინებდა, რომ ქართველ ბატონიშვილს დავითს²² სურს „შავი

---

²² **დავით ბაგრატიონი** (1767 – 1819) - ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII -ის ვაჟი, ტახტის მემკვიდრე, მეცნიერი ისტორიკოსი, იურისტი, მწერალი, ბუნებისმეტყველი და მოაზროვნე. მან შეადგინა ქართული სამართლის კოდიფიკაციის პროექტი „ქართული სამართალი და კანონმდებლობა“. მასვე ეკუთვნის რუსულ ენაზე დაწერილი [„საქართველოს სამართლისა და კანონმცოდნეობის მიმოხილვა“](#). 1812 წელს იმპერატორ ალექსანდრე I-ს მიართვა ნაშრომი „საქართველოს უკეთესად მართვის შესახებ“, რომელშიც მოითხოვდა კავკასიის მთავარმართებლად ქართველის დანიშვნას. განსაკუთრებით

ზღვით კონსტანტინოპოლში ჩასვლა, ხოლო მისი ნახვის შემდეგ სურს იხილოს ევროპა, კერძოდ, საფრანგეთი“. ბუნებრივია, ფრანგი განმანათლებლებისა და ვოლტერის მიმდევარი დავით ბაგრატიონი კარგად იცნობდა ნაპოლეონ ბონაპარტეს საქმიანობას, მის ინტერესებს აღმოსავლეთში და დამოკიდებულებას ბრწყინვალე პორტასადმი.

ნარატიული წყაროები - ამ პერიოდის ეპისტოლარული მასალა, რუსი მოხელეების დოკუმენტები, საფრანგეთისა და ოსმალეთის მესვეურთა წერილები, აშკარად მიუთითებენ, რომ ქართველი უფლისწულები დავით ბატონიშვილი, ალექსანდრე ბატონიშვილი, თეიმურაზ ბაგრატიონი, იმერეთის მეფე სოლომონ მეორე, აფხაზეთის მთავარი ასლან ბეი შერვაშიძე²³ დახმარებას ოსმალეთში, საფრანგეთსა და ირანში ეძებდნენ.

საყურადღებოა ბატონიშვილის საისტორიო ჟანრის ნაშრომები: „ნარკვევები“, „საქართველოს მოკლე ისტორია“, „ახალი ისტორია“. 1800 წელს თბილისში დაიბეჭდა დავით ბატონიშვილის „ნარკვევები“, რომელიც პირველი ცდა იყო მსოფლიო ისტორიის სახელმძღვანელოსი ქართულ ენაზე. 1818 მან დაასრულა „შემოკლებული ფისიკა“ და საქართველოში გამოგზავნა გასამრავლებლად. ის იყო პირველი ქართველი ვოლტერიანელი და ფრანგული განმანათლებლობის იდეების მქადაგებელი საქართველოში. გარდაიცვალა რუსეთში.

²³ **ასლან ბეი შერვაშიძე** - აფხაზეთის მთავარი 1808 - 1810 წლებში. ქელემ ახმედ - ბეი შერვაშიძის უფროსი ვაჟი. იგი აუჯანყდა მამას და მოახრეხა ტახტის მიტაცება. ჰქონდა პროოსმალური პოლიტიკური ორიენტაცია და მთავრად გახდომის შემდეგ რეზიდენცია ლიხნიდან სოხუმში გადმოიტანა. აქ ოსმალეთის გარნიზონი იდგა და ცდილობდა მათი დახმარებით განედევნა რუსები აფხაზეთიდან. ასლან - ბეი აქტიურად იბრძოდა იმერეთის მეფის [სოლომონ II](#)-ის მხარეზე [რუსეთის](#)-ხელისუფლების წინააღმდეგ. 1810 წლის ივნისში რუსეთის ჯარებმა ასლან ბეი შერვაშიძე ოსმალეთთან ერთად სოხუმიდან გააძევეს და მთავრად მისი ძმა [გიორგი შერვაშიძე](#) (საფარბეი) დაამტკიცეს. მაგრამ 1813 წელს ასლან ბეიმ ოსმალური გარნიზონის დახმარებით ისევ სცადა სოხუმის დაბრუნება, მაგრამ ამაოდ. ამის შემდეგ, ასლანბეი შარვაშიძე ოსმალეთში გადასახლდა, თუმცა გიორგი შერვაშიძის (საფარბეი) გარდაცვალების შემდეგ, 1821 წელს ფსხუელების, საძებისა და უბიხების მხარდაჭერით კვლავ წამოიწყო აჯანყება და სოხუმის დაბრუნება სცადა. ეს აჯანყებასც უშედეგოდ დასრულდა და მის ჩახშობაში დიდ როლი ითამაშა რუსმა გენერალმა პეტრე გორჩაკოვმა. დიმიტრი (ომარ -ბეი) შერვაშიძის გარდაცვალების შემდეგ, 1822 წელს აფხაზეთის მთავარი გახდა მიხეილ შერვაშიძე, რომლის მმართველობის დროს, ასლან ბეი შერვაშიძემ ორჯერ 1824 და 1830 წლებში სცადა აფხაზეთის მთავრის ტახტის დაბრუნება, მაგრამ ამაოდ, რუსეთი უკვე გამაგრებული იყო რეგიონში და ის იძულებული გახდა სამუდამოდ დაეტოვებინა სამშობლო და ისევ ოსმალეთისთვის შეეფარებინა თავი. ცხოვრობდა სტამბოლში სადაც ხანდაზმულ ასაკში გარდაიცვალა.

რუსეთის წინააღმდეგ ყველაზე შეურიგებელი მებრძოლი იყო ალექსანდრე ბატონიშვილი - ერეკლე მეორის ძე, რომელიც ირანში ჩავიდა და იქედან ცდილობდა ქართლ-კახეთში სამეფო ხელისუფლების აღდგენას. მან ირანის შაჰის მხარდაჭერა მიიღო, ამის შემდეგ საფრანგეთის იმპერატორს მიწერა წერილი და სთხოვა მხარდაჭერა.²⁴ ამავე დროს ალექსანდრე ბატონიშვილი რუსეთს ატყობინებდა ბრძოლაზე ხელს აიღებდა თუ ქართლ-კახეთის სამეფოს აღადგენდა.

საფრანგეთისა და ოსმალეთის მხარდაჭერის მიღებას ცდილობდა ირანში გადასული კიდევ ერთი ბატონიშვილი თეიმურაზი, რომელმაც ვრცელი წერილი მისწერა საფრანგეთის იმპერატორს. 1810 წელს ნაპოლეონთან ურთიერთობის დამყარება სურდა სოლომონ II მეორესაც, რომელმაც წერილი გაუგზავნა მას, რომელშიც მეფე ნაპოლეონისადმი დიდ პატივისცემას გამოთქვამდა და ატყობინებდა, როგორ ემუქრებოდა რუსეთისაგან საფრთხე მას და მის ქვეყენას, ამიტომ სთხოვდა მფარველობას²⁵. საგულისხმოა, რომ ყველა ეს წერილი ევროპაში სტამბოლზე (კონსტანტინოპოლზე) გავლით მიდიოდა და განსხვავებით 1799 წლისა, ამჯერად ბრწყინვალე პორტა ამ კორესპონდენციებს არ აფრეხებდა და ხელს უწყობდა სტამბოლში მყოფ საფრანგეთის დიპლომატიურ წარმომადგენლობას უსაფრთხოდ მიეღო ქართველი ბატონიშვილების კორესპონდენციები. ამკარაა, რომ ამ ეტაპზე ოსმალეთის, საფრანგეთისა და ქართველი ბატონიშვილების პოლიტიკური ინტერესები რუსეთის წინააღმდეგ გაერთიანდა.

სოლომონ II, რომელიც იმერეთში 1789 წლიდან მეფობდა, ცდილობდა დასავლეთ საქართველოს გადარჩენას რუსთა მმართველობისაგან,

---

²⁴ იხილეთ ალექსანდრე ბატონიშვილისა და თეიმურაზ ბატონიშვილის წერილები: **ილია ტაბაღუა**, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობების ისტორიიდან. თბ., 1974. **ირინე ნაჭყებია**. საფრანგეთ-ირანის დიპლომატიური ურთიერთობების ისტორიიდან (XIXსაუკუნის დასაწყისი). თბ., 2002. **ომარ არდაშელია**. ნაპოლეონ პირველის აღმოსავლური პოლიტიკა და საქართველო. თბ., 2005.

²⁵ **ილია ტაბაღუა**. ფრანგი ისტორიკოსი საფრანგეთსა და იმერეთს შორის ნაპოლეონ I-ის დროს ურთიერთობის შესახებ. „მაცნე“, ისტორიის სერია. თბ., 1974. N47; **ილია ტაბაღუა**. სოლომონ II-ს წერილი ნაპოლეონ I-ს, საისტორიო ვერტიკალები, N3. თბ., 2002. გვ. 136; იხლ. აგრეთვე: **ომარ არდაშელია**. ნაპოლეონ პირველის აღმოსავლური პოლიტიკა და საქართველო. გვ. 161-163. **ნიკა ხოფერია**. ქართველები ნაპოლეონის ომებში. (1803-1815) <http://samxedro-istoria.blogspot.com/2015/12/1803-1815-i.html>

ამიტომ ცდილობდა პირველ რიგში სამეგრელოსა და გურიის სამთავროების გაერთიანებას. ამ საკითხში მას რუსებმა შეუშალეს ხელი, რადგან სამეგრელოს მთავარმა რუსეთს მფარველობა სთხოვა. 1803 წ. სამეგრელოში ყირიმიდან რუსეთის სამხედრო ნაწილი შემოვიდა. ოღონდ სამეგრელო რუსეთის მფარველობაში კი არა, ქვეშევრდომობაში მიიღეს. ამის შემდეგ, იმერეთის მეფემ თავად ითხოვა რუსეთის მფარველობა და 1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატის მსგავსი ხელშეკრულების გაფორმება. რუსეთში ელჩად სოლომონ ლეონიძე გააგზავნა, რომელიც ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. ამ ტრაქტატის რეალური მიზანი უნდა ყოფილიყო არა რუსეთისგან დახმარების მიღება, არამედ ხელშეკრულების პირობებით რუსეთის საქართველოს საწინააღმდეგო მოქმედებების შეზღუდვა. სოლომონ II რუსეთისგან მოითხოვდა იმერეთის სამეფოს შენარჩუნებას და, ამასთან, მთელი დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში მისი მეფობის ცნობას.

რუსეთი ამას უკვე არ თანხმდებოდა და დასავლეთ საქართველოს სამთავროებს იმერეთის სამეფოს ნაწილად არ მიიჩნევდა, - სამეგრელოსთან კი ცალკე ხელშეკრულება ჰქონდა გაფორმებული. 1804 წ. 25 აპრილს სოლომონ II იძულებული გახდა ხელი მოეწერა ე. წ. „თხოვნითი მუხლებისთვის“, რომლითაც აღიარებდა რუსეთის ქვეშევრდომობას. ხელშეკრულებების ძალით დადიანსაც და იმერეთის მეფესაც რჩებოდათ მხოლოდ ადმინისტრაციული უფლებები. 1809 წელს რუსებმა ქუთაისი დაიკავეს. სოლომონ II-მ მოითხოვა რუსეთის ჯარის გაყვანა და ქუთაისში მხოლოდ ხელშეკრულებით გათვალისწინებული 120 ჯარისკაცის დატოვება, სამეფოს საშინაო სუვერენიტეტის ხელშეუხებლობა, მაგრამ ამაოდ. 1810 წ. მოსალაპარაკებლად მისული სოლომონ II რუსეთის სარდლობამ 1810 წ. მოტყუებით დააპატიმრა, მაგრამ მალე ოსმალეთის ხელისუფლების, კერძოდ, ახალციხის ფაშის დახმარებით ციხიდან გაიქცა და ახალციხიდან დაიწყო აჯანყების მომზადება იმერეთში რუსეთის წინააღმდეგ.

სოლომონ მეფე რუსეთის მთავრობის პოლიტიკის წინააღმდეგ ქართველთა ბრძოლის აუცილებლობას იდეურად ასაბუთებდა. რუსეთის

მთავრობის მმართველობის წესი სხვაა, ჩვენი კი სხვაო - მოუწოდებდა ის იმერეთის მოსახლეობას. მმართველობის რუსული წესი ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის მიუღებელი იყო, ამიტომ ქართული სოციალურ-პოლიტიკური წესის დასაცავად იმერეთის საზოგადოებას ხელი უნდა გამოეღო. მმართველობის რუსული წესი ამ ქართულ წესს გასაქრობად ემუქრებოდა²⁶.

ამიტომაც იმერეთის მოსახლეობას სოლომონ მეფის აღდგენისა და რუსული მმართველობის განსადევნად უნდა ებრძოლა ამ ბრძოლაში, როგორც ჩანს მეფე სოლომონი ცდილობდა ოსმალეთის სულთნისგან მხარდაჭერა მიეღო. თუ დავეყრდნობით ოსმალეთის სულთნის ერთ-ერთ ფირმანს, აშკარად ჩანს, რომ სულთანს არამარტო სოლომონ მეფე, არამედ იმერეთის მაშინდელი საზოგადოებაც დახმარებას თხოვდა. XIX საუკუნის თურქი ისტორიკოსისა და სახელმწიფო მოღვაწის აჰმედ ჯევდეთ ფაშას „ისტორიის“²⁷ მეცხრე ტომში 1875 წელს გამოქვეყნებულია ოსმალეთის სულთნის მაჰმუდ II -ის (1808 – 1839) სოლომონ II - ისადმი გაცემული სიგელი.²⁸ სოლომონი, ამ დროს ახალციხის საფაშოს აფარებდა თავს.

მაჰმუდ მეორის სიგელში ვკითხულობთ: „შენგან და შენთან ერთგულებაში მყოფ თავადთა და აზნაურთაგან მიღებული თხოვნის წერილების შინაარსი შემდეგს გვატყობინებს და გვანიშნებს: ... მოსკოველთა ჯარებმა თაღლითობითა და ოინზაზობით ფეხი მოიკიდეს, ღვით ფიცი დადვეს, რომ ჩემს ქვეშევრდომებს და მათ ქონებას ზიანს არ მიაყენებდნენ, მაგრამ ბოროტი განზრახვითა და მტრობით მათ უნდოდათ თვით შენი მოტყუებაც და თბილისისაკენ შენი გამგზავრება, დაჭერა და დაპატიმრება. ჩვენ მოგვწერეს და სიტყვიერადაც გვიაშბეს, რომ მიუხედავად ამისა, შენ

²⁶ თედო ჟორდანიას. სოლომონ II, მეფე იმერთა (საისტორიო მასალა). თხზულებათა კრებული. თბ., 2011. გვ. 346.

²⁷ აჰმედ ჯევდეთ ფაშა (1827-1895) - ოსმალო მეცნიერი, ისტორიკოსი, იურისტი და სულთნი ოფიციალური მწერალი. ის იყო ერთ-ერთი უმთავრესი პოლიტიკური ფიგურა თანზიმათის რეფორმის პერიოდში, ხელმძღვანელობდა ოსმალეთის სამართლის კოდიფიკაციის საქმეს. მას ეკუთვნის ოსმალეთის 12 ტომიანი ისტორია, რომელიც მოგვითხრობს 1774 – 1825 წლის ამბებს.

²⁸ სიგელი გამოაქვეყნეს ნოდარ შენგელიამ და სერგი ჯიქიამ, აჰმედ ჯევდეთ ფაშას მიხედვით, ქართულ ენაზე, ოსმალეთთან სოლომონ მეორის ურთიერთობის ერთი ეპიზოდი., საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. N3. 1963. გვ. 183-189.

მეფე ხარ და შენში თანდაყოლილი მამაცობისა და თავგამოდების შესაბამისად.²⁹

სულთანის ახალციხეში მყოფ მეფეს დახმარებას ჰპირდებოდა „თქვენთვის დაუზოგველად იქნება ყოველგვარი ჩემი სამეუფეო წყალობა და გამუდმებით გაიცემა დაუსრულებელი უზენაესი წყალობანი, ამიტომ დროისა და ვითარებათა შესაბამისად, მაგ ადგილებისათვის დამზადებული და გამოგზავნილი საკმაო რაოდენობის საომარი საჭურვლის დროულად მიწოდების, შენთან წერილობითი ურთიერთობების დამყარებისა და საქართველოდან რუსობის მთლიანად გასადევნად ღონისძიებათა მიღების საქმეების შესახებ ადრეც და ამჟამადაც მიეწერა და უკვე გაფრთხილებულია არზრუმის ვალი და აღმოსავლეთის მხარეთა მთავარსარდალი ჩემი „დესთური“ და ვეზირი ემინ ფაშა.³⁰

სულთანი წერილში აღნიშნავს, რომ ფირმანი გაეგზავნა ჩილდირის ვალსაც შერიფ ფაშას, რომელიც სოლომონს აჯანყების დროს უნდა დახმარებოდა, ფირმანი გაცემულია 1811 წლის 5- 14 აპრილს.

საყურადღებოა, ის ფაქტი, რომ მოგვიანებით, მაჰმუდ II-ის გაცემული სიგელი და არზრუმის ვალისა და აღმოსავლეთის მხარეების სერასქირის, ყოფილი ვეზირის აჰმედ ფაშას სახელზე, გამოაქვეყნა ცისანა აბულაძემ.³¹ ფირმანში სულთანი სთხოვს აჰმედ ფაშას სასწრაფოდ წამოვიდეს და გაემართოს არზრუმისაკენ. დაუკავშირდეს ხაზინადარ ზადეს, ამჟამად ჭანიკის რაიონის მუჰასილს³², სულეიმან ფაშას და არზრუმში მყოფ აჩიკბაშ ხანს³³ - სოლომონს მომეტებული მორჩილებით დაეთათბირეთ.

---

²⁹ნოდარ შენგელია, სერგი ჯიქია, ოსმალეთთან სოლომონ მეორის ურთიერთობის ურთიერთობის ერთი ეპიზოდი., საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. №3. 1963. გვ. 193.

³⁰ემინ ფაშა არზრუმიდან იყო, ის 1810 წლის ბოლოს დაინიშნა ვეზირის რანგით აღმოსავლეთ ანატოლიის მთავარსარდლისა და არზრუმის ვალის თანამდებობაზე. ამ თანამდებობაზე ოთხ წელიწადს იყო და შემდეგ დაინიშნა დიარბექირის ვალის თანამდებობაზე. სადაც ერთი წლის შემდეგ გარდაიცვალა.

³¹ცისანა აბულაძე. ოთხი თურქული დოკუმენტი იმერეთის მეფის სოლომონ II-ის შესახებ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 121, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია VII. თბ., 1967. გვ. 165-185;

³²მუჰასილი - გადასახადების ამკრები და შემგროვებელი.

³³იგულისხმება იმერეთის მეფე.

საქართველოს მხარეების (რუსის ჯარისაგან) განთავისუფლების ღონისძიებათა სისრულეში მოყვანით, ხსენებული ხანის სამშობლოში და თავის ძველ სამფლობელოში დამკვიდრებასა და ტახტზე დასმას საჩქაროდ, რომ შეუდგეთ”.³⁴ წერილიდან ჩანს ოსმალეთის სულთნის სურვილი დაეხმაროს სამშობლოდან დევნილ მეფეს და ამისთვის სპეციალურ გეგმას ადგენს. რამდენად ეფექტურად იმოქმედა წერილის ადრესატმა აჰმედ ფაშამ, ჩანს შემდეგში განვითარებული მოვლენებიდან.

მართალია, ოსმალეთის სულთანი და მისი ფაშები ცდილობდნენ სოლომონის დახმარებას და ამით დასავლეთ საქართველოზე თავისი პოლიტიკური გავლენის აღდგენას. ცნობილია ტრაპიზონის ფაშის, სიიდ სულეიმანის წერილები იმერეთის მეფისადმი, რომელშიც დაზუსტებულია ოსმალეთის მხრიდან თუ რა დახმარებას უნდა დალოდებოდა იმერეთის მეფე.

როგორც სხვა წყაროებიდან ვიცით, ახალციხეში თავშეფარებულმა სოლომონმა და მასთან მყოფმა თავადებმა წერილებითა და მოწოდებებით მიმართეს იმერეთის მოსახლეობას და ჯერ კიდევ 1810 წლის ივნისში აჯანყება წამოიწყეს³⁵. ოსმალეთის სულთანი ამ ეტაპზეც დაეხმარა სოლომონს და შერიგ ფაშას მიერ მოშველიებული 1000 კაცით სოლომონი ახალციხიდან იმერეთში გადმოვიდა.³⁶ მიუხედავად დროებითი წარმატებისა, აჯანყება დამარცხდა. მეფემ ხანისწყლის ვიწროებით გაასწრო მოწინააღმდეგეს და ოსმალეთის დახმარების იმედით ისევ ახალციხეში დაბრუნდა.

მთვარამართებელმა ტორმასოვმა მეფეს მოციქულები მიუგზავნა, თბილისში დაბრუნებულიყო, სადაც რუსეთის იმპერატორისაგან შეწყნარებული მეფე ღირსეული პატივისცემით იცხოვრებდა. მაგრამ სოლომონმა, რამდენჯერმე რუსეთისაგან მოტყუებულმა არ ირწმუნა მისი სიტყვები და ახალციხიდან არზრუმში გადავიდა, სადაც სულთნისაგან ჰქონდა მიჩენილი მუდმივი ბინა.

სწორედ ამის შემდეგ პერიოდია აღწერილი სულთნის ზემოთ-ხსენებული ფირმანში რომელიც აჰმედ ფაშასადმი მიწერილი და

³⁴ ცისანა აბულაძე. ოთხი თურქული დოკუმენტი იმერეთის მეფის სოლომონ II-ის შესახებ. გვ. 173.

³⁵ თედო ჟორდანიას. სოლომონ II, მეფე იმერთა (საისტორიო მასალა). გვ. 341-347.

³⁶ АСКАК Т IV გვ. 295.

ტრაპიზონის ფაშის წერილებში სოლომონისადმი. აღნიშნული დოკუმენტები 1812 წლის აგვისტოდან 1813 აგვისტოს ჩათვლით თარიღდება. სულათანი აჰმედ ფაშას მიმართავს „ყოველი ღონე იხმარონ, რათა სოლომონი სამშობლოში დააბრუნონ და და სამეფო ტახტზე აიყვანონ“.³⁷

საგულისხმოა, რომ აღნიშნული დოკუმენტები საბჭოთა პერიოდშია გამოქვეყნებული და მათი მიმოხილვა, ბუნებრივია ატარებს კონიუნქტურის კვალს, მაგალითად დადებითადააა შეფასებული იმერეთის სამეფოს გაუქმება, უარყოფით კონტესტშია განხილული სოლომონის თავდადება სამეფო ხელისუფლების შენარჩუნებისათვის და ა. შ. მაგრამ ბუნებრივია, ჩვენი ავტორები ცენზურის გამო, ვერ ასცდებოდნენ ამ კონიუნქტურას და ჩვენ მაღლიერებაც უნდა გამოვთქვათ, რომ მათ გაბედეს და ამ სახის დოკუმენტები თარგმნეს და გამოაქვეყნეს საბჭოთა ცენზურის პირობებში.

აქვე უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ პირველი ისტორიკოსი, რომელმაც სწორად შეფასა სოლომონის თავდადება ქვეყნისადმი და მას „გმირი მეფე უწოდა“ იყო პროფესორი ილია ტაბალუა. 1974 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ავტორისეული ეს შეფასება დიდ გამბედაობასთან იყო დაკავშირებული.

მართალია, სოლომონ მეფის მონდომება დაებრუნებინა სამეფო ტახტი და დასავლეთ საქართველო გადაერჩინა რუსეთის ანექსიისაგან კრახით დასრულდა, მაგრამ სოლომონ მეფის, ქართველ მთავართა და ბატონიშვლთა საქმიანობა უთუოდ შედეგს გამოიღებდა, ერთმანეთთან კავშირი და საერთო გეგმა რომ ჰქონოდათ. ეს მისწრაფება ჩანდა, თუმცა არასახარბიელო საერთაშორისო ვითარებამ იმ ეტაპზე მეფე სოლომონს ბრძოლაზე ხელი ააღებინა და საბოლოოდ იძულებული გახდა ოსმალეთისთვის შეეფარებინა თავი, სადაც 1815 წელს ტრაპიზონში გარდაიცვალა. იგი სათანადო პატივით იქნა დაკრძალული ტრაპიზონში წმ. გრიგოლის ბერძნული კათედრალური ტაძრის ეზოში. სოლომონის საფლავზე მაშინვე ააგეს ეკვდერი, რომლის მარმარილოს ფილაზე, ძველი ქართული ნუსხური ანბანით ამოკვეთილი იყო წარწერა: „განმეძარცვა მე პირველ ქმნილი სიკეთე და მშვენიერება და მდებარე ვარ შიშველ

---

³⁷ცისანა აბულაძე. ოთხი თურქული დოკუმენტი იმერეთის მეფის სოლომონ II-ის შესახებ. გვ. 168.

დაკდემულ საფლავსა ამას შინა, ტომისგან დავითისა, შთამოსრული ბაგრატიონი ძე არჩილისა, სრულიად იმერთა მეფე სოლომონ, რომლისათვისაცა ვითხოვ შენდობასა. თებერვლის 7. ქრონიკონსა ქრისტეს აქეთ ჩყიე“. ამ წარწერის ქვემოთ იკითხება: „საჯენ უფალო, მავნებელნი ჩემნი და ჰბრძოდე მბრძოლთა მათ ჩემთა; სრცხუნოდენ კდემებოდნენ, რომელნი ეძიებენ სულსა ჩემსა“. (ფსალმუნნი, მუხლი 34.). ძეგლის აღმოსავლეთით, მისი კარნიზის გასწვრივ ასეთივე წარწერა იყო შესრულებული გამოუცდელი ხელით, როგორც ჩანს იგი შესრულებული იყო ძეგლის დადგმის შემდგომ ხანაში“. ³⁸ 175 წელი განისვენებდა თავისუფლებისათვის მებრძოლი იმერეთის მეფე ტრაპიზონში. მადლიერმა შთამომავლობამ 1990 წელს მისი წამებული ნეშთი პატივით მშობლიურ გელათში გადმოსვენა და საქართველოს მეფეთა ძვალშესალაგში მიუჩინა სამუდამო განსასვენებელი. იმავე წელს საქართველოს ეკლესიამ კი განსაკუთრებული პატივი მიაგო და წმინდანად შერაცხა.

ჩვენი საკვლევი კითხვის პასუხად, რამდენად იყო დაინტერესებული ბრწყინვალე პორტა ქართველ პოლიტიკოსთა მისწრაფებით, მოეპოვებინათ ნაპოლეონ პირველის მხარდაჭერა რუსეთის წინააღმდეგ, ბაგრატიონთა დინასტიის ხელისუფლების აღსადგენად, როგორც ქართლ-კახეთში, ასევე იმერეთში, ზემოთხსენებული მასალები ადასტურებენ, რომ ოსმალეთის ხელისუფლება მხარს უჭერდა ქართველ მეფე-მთავრებს ხელისუფლების აღსადგენად და ამ თვალსაზრისით სამხედრო დახმარებასაც კი სთავაზობდა. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს პოლიტიკურ მესვეურთა, მეფე-მთავართა და უფლისწულთა ეპისტოლარული მასალისა და სხვა საისტორიო წყაროების ანალიზის საფუძველზე, ჩანს ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფო სახლის წევრები, გურიის, სამეგრელოს, აფხაზეთისა და სვანეთის მთავრების პოლიტიკური მოტივაცია და გეგმები არ იყო ერთგვაროვანი. არ არსებობდა საერთო აზრი და საერთო გეგმა სახელმწიფოებრიობის გადარჩენისა და გაერთიანებისთვის. მიუხედავად

---

³⁸ მიხეილ გონიკიშვილი. იმერეთის უკანასკნელი მეფის სოლომონ II-ის ეკვდერი ტრაპიზონში. ძეგლის მეგობარი. კრ. 36. თბ., 1974. გვ. 68-70. აღნიშნული პუბლიკაცია ეყრდნობა პ. შუბინსკის აღწერილობას, რომელიც 1913 წელს გამოქვეყნდა.

იმისა, რომ ყველა მათგანი უკმაყოფილო იყო რუსეთის მიერ საქართველოში გატარებული პოლიტიკით, მათ ვერ შეძლეს გაერთიანება და საერთო გეგმის შემუშავება, რომლითაც რუსეთის იმპერიის „მათრახისა და თაფლაკვერის“ პოლიტიკას დაუპირისპირდებოდნენ.

მიუხედავად ამისა, ისტორიული წყაროები ადასტურებენ, რომ XIX საუკუნის დასაწყისში ქართველ პოლიტიკოსთა დიდი ნაწილი ოსმალურ-ფრანგულ და ფრანგულ - სპარსული ალიანსზე დიდ იმედებს ამყარებდა და ქვეყნის განთავისუფლებას ამ გზით ფიქრობდა. ცხადია, რომ საფრანგეთის იმპერატორის, ბრწყინვალე პორტისა და საქართველოს მეფეთაგან ინტერესები ერთმანეთს დაემთხვა. სრულიად რეალური იყო ოსმალეთის მცდელობა³⁹, მიმდინარე პოლიტიკურ ვითარებაში ესარგებლა ქართველთა ამ განწყობით, ხელი შეეწყო ნაპოლეონის მიმდინარე გეგმებისთვის და „ტიფლისიდან განგისაკენ მიმართული საფრანგეთისა და მისი მოკავშირეების არმია“; არამარტო ინდოეთის, არამედ რუსეთისკენაც მიემართა. მიუხედავად, ამ მცდელობისა, შექმნილ საერთაშორისო ვითარებაში საფრანგეთმა და ოსმალეთმა ვერ შეძლეს რეალური დახმარება აღმოეჩინათ პატარა ქვეყნისთვის, რომელიც ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაშლილი მარტივად აღმოჩნდა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში.

ლიტერატურა:

BİBLİYOGRAFYA

1. ცისანა აბულაძე. ოთხი თურქული დოკუმენტი იმერეთის მეფის სოლომონ II-ის შესახებ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 121, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია VII. თბ., 1967.
2. ომარ არდაშელია. ნაპოლეონ პირველის აღმოსავლური პოლიტიკა და საქართველო. თბ., 2005;
3. ომარ არდაშელია. თურქეთში წიგნის ბეჭდვის ისტორიის სათავეებთან, ჟურნალი „კულტურათაშორისი კომუნიკაციები“ N2. თბ. 2007
4. მიხეილ გონიკიშვილი. იმერეთის უკანასკნელი მეფის სოლომონ II-ის ეკვდერი ტრაპიზონში. ძეგლის მეგობარი. კრ. 36. თბ., 1974.

---

³⁹ ვფიქრობთ, აღნიშნულ საკითხზე ოსმალურ დოკუმენტებში გაცილებით მეტი ინფორმაცია იქნება დაცული, რომელიც ქართული მხარისთვის ჯერ კიდევ უცნობია, შესაბამისად, ამ მიმართულებით კვლევები უნდა გაგრძელდეს.

5. ირინე ნაჭყებია. საფრანგეთ - ირანის დიპლომატიური ურთიერთობების ისტორიიდან (XIX საუკუნის დასაწყისი). თბ., 2002.
6. ირინე ნაჭყებია. „საქართველოს საკითხი საფრანგეთის, ინგლისისა და ირანის საგარეო პოლიტიკაში ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკის კონტექსტში (XIX საუკუნის დასაწყისი)“, ქართული დიპლომატია: წელიწდეული, 12, თბ., 2005.
7. თედო ჟორდანიას. სოლომონ II, მეფე იმერეთს (საისტორიო მასალა), თბ-ზუღებათა კრებული. შემდგენელ-რედაქტორი ქეთევან ნადირაძე, თბ., 2011.
8. თედო ჟორდანიას. მეფე სოლომონ მეორის დროის წერილები. „მოამბე“, 1891 NIV.
9. მიხეილ სვანიძე. ოსმალეთის ისტორია (1600-1923), ტ. II, თბ., 2002
10. ილია ტაბალუა. საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობების ისტორიიდან. თბ., 1974;
11. ილია ტაბალუა. ფრანგი ისტორიკოსი საფრანგეთსა და იმერეთს შორის ნაპოლეონ I-ის დროს ურთიერთობების შესახებ. „მაცნე“ ისტორიის სერია N47. თბ., 1974.
12. ილია ტაბალუა. ნაპოლეონის პირველი ემისარი საქართველოში. ჟურნალი „განთიადი“, N5. 1982.
13. გურამ შარაძე. თეიმურაზ ბაგრატიონი. ცხოვრება. თბ., 1972;
14. ნოდარ შენგელია, სერგი ჯიქია., ოსმალეთთან სოლომონ მეორის ურთიერთობის ურთიერთობის ერთი ეპიზოდი., საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. N3. 1963. გვ. 193.
15. შოთა ხანთაძე., საინტერესო ქართული ცნობა ნაპოლეონ ბონაპარტეს შესახებ. „დროშა“. 1958. N 9.
16. Correspondance de Napoléon 1er; by Napoleon I, Emperor of the French, 1769-1821. t. XIV. გვ. 4-5.
17. J. de Testa. Recueil des traite's de la Porte Ottomane avec puissances etrangeres t. II. Paris. 1856. გვ. 190-191.
18. А Ф Миллер. Мустафа паша Байрактар. [Оттоманская империя в начале XIX века](#). Москва, 1947;
19. А. А. Цагарели. Грамоти и другие историчесенткие документи XVIII столетия .... Т II. Вып. II. с 1798 по 1801 СПб. 1902. с 203 – 204.
20. АСКАК т IV - Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. т IV 1870.
21. Письмо ген. Лазарева ген. Кнорингу от 8 - го марья 1801 года АСКАК т I. Тифлис 1866 с. 329.

1990'lı yıllarında Profesör İlia Tabagua'nın rehberliğinde bir tez üzerinde çalıştığımız I. Napolyon'un doğu politikasını araştırırken dikkatimizi bu dönemdeki Türk-Gürcü ilişkileri konusu çekti. Elimizdeki kaynaklara göre, "aynı inanç sahibi" olan Rus İmparatorluğu'nun küçük Gürcü krallıklarını kademeli olarak ilhak etmesine ilişkin gerçek politikası açıkça görüldü. Buna karşılık, belgeler o zamanki Osmanlı hükümetinin politikalarını da gösterdi. Güney Kafkasya'da Rusya'nın güçlenmesi ve Osmanlı sınırlarına yaklaşması Sultan'ın Sarayı'na yeni bir mesele açtı. Buna göre Osmanlı Devleti, Gürcistan krallığını Rus işgal politikasına karşı olan mücadelesinde desteklemeye çalıştı. Doğal olarak Osmanlı hükümeti Rusya'nın Gürcistan'da yerleşmesiyle Güney Kafkasya ülkelerini kaybedeceğini gördü ve bir sonraki kaybın şüphesiz Kuzey Kafkasya olacağını hissetti.

1990'ların başında tezimizi savunduğumuz dönemde, Sovyet Rus İmparatorluğu'na karşı özgürlük ve devlet bağımsızlığı için mücadele eden Gürcü halkı, 19. yüzyılın başında gerçekten ne olduğunu hala analiz etmemişti. Ortodoks yani Gürcülerle aynı inanç sahibi olan Rusya neden Güney Kafkasya'ya girer girmez Gürcü krallıklarını ortadan kaldırdı ve imparatorluğun fiili bir eyaletine dönüştürdü? Farklı bir inanç sahibi ve büyük bir ülke olan Osmanlı Devleti ise parçalanmış Gürcü krallıklık ve prensliklerine karşı aynı politikayı neden "izlemedi veya izleyemedi"? Bu konu hala ilgi ve tartışmalara yol açıyor.

O zaman bizim için bu çok önemli konu üzerine yeterince kadar durmadık ve yıllar boyunca bu konuya geri dönemedik.

Türk ve Fransız yöneticilere hitap eden Gürcü kralları ve prenslerin mektupları uzun süredir bilim adamlarının (bizler de dahil olmak üzere) ilgisini çekmiştir. Gürcü siyasetçilerinin Bagrationi hanedanlığının yeniden restore edilmesi için Rusya'ya karşı I. Napolyon'dan destek alması konusuyla Devlet-i Aliyye'nin ne kadar ilgilendiği de araştırmanın bir konusu olmuştur.

Bildirimiz¹ ağırlıklı olarak Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın "Napolyon'un Doğu Politikası"² başlıklı arşivlerine, Gürcü krallarının ve prenslerinin yazışmalarına³,

---

¹ Makalede Türk okurlara Gürcü politikacılar hakkında bilgi verilmiştir.

² Söz konusu materyal Bay İlia Tabagua tarafından Gürcistan'a getirildi ve bu materyali kullanmaktan mutlu oldumu belirtmek istiyorum. Ne yazık ki bu materyalin bütününe yayınlaması yetiştirilemedi ancak farklı makaleler halinde basılmış durumdadır.

³ Şota Khantadze, saintereso tsnoba Napoleon onapartes şesakheb. "Droşa", 1958. İlia Tabagua, Sakartvelo-Saprangetis urtiertobebis istoriidan, Tb., 1974, gv. 7-8.

II Solomon'un⁴, Teimuraz Bagrationi'nin⁵ ve Aleksandre Batonishvili'nin⁶ Osmanlı Padişahları ile paşalarıyla yazışmalarına⁷, Kafkasya Arkeoloji

⁴ II. Solomonn (1772-1815) - 1789-1810'da İmereti Kralıydı, annesi Kartli-Kakheti Kralı II. Erekle'nin kızı idi. II. Solomon, Gürcistan krallıklarını birleştirmeyi amaçlayan siyasi grubu temsil ediyordu. Bu amaçla, 1790'da İmereti, Kartli-Kakheti, Samegrelo ve Guria kralları ile prensleri ortak düşmanlarına karşı askeri bir ittifak kurdukları için "Iverialılar Antlaşması"nı imzaladılar ve bununla birlikte Kartli-Kakheti Kralı II. Erekle'nin üstünlüğünü ve himayesini kabul ettiler. Gürcü siyasetinde 18. ve 19. yüzyılların başında II. Solomon Rusya'nın Gürcistan'a karşı gizli niyetlerini keşfeden ve Gürcüleri bu konuda uyararak ilk kişi oldu. Solomon, Osmanlı, İran ve Fransa'nın Rusya ile olan gergin siyasi ilişkilerden yararlanmak istedi ve Kartli-Kakheti Krallığı'nın kaldırılmasından sonra, İmereti krallığını ve Batı Gürcistan'ın beyliklerini Rusya'dan kurtarmayı düşünüyordu. Uzun ve özverili bir mücadeleye rağmen, II. Solomon Batı Gürcistan krallık ile prensliklerini kurtaramadı. Çünkü sadece Abhazya Prensi Aslan Bey Şervaşidze ona destek verdi. Solomon, Rusya ile bir savaşta yenildi ve savaşa devam etmek için yeniden Osmanlı'ya taşındı. Fakat 1815'te, 43 yaşında Trabzon'da vefat etti.

⁵ Teimuraz Bagrationi (1782-1848) - tarihçi, yazar, St.Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin Fahri Üyesi, Paris Asya Topluluğu ve Kopenhag Kraliyet Eski Eserler Derneği Üyesi ve tanınmış bir kişi olup Kartli-Kakheti'nin son kralı XII. Giorgi'nin oğludur. Teimuraz, Rusya'nın Gürcistan'da yerleşmesine karşı çıkardı. Kartli-Kakheti Krallığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra 1810 yılına kadar İran'da yaşadı ve buradan Fransa, İran ve Osmanlıların yardımıyla Gürcistan'ı Rusya'dan kurtarmaya çalıştı. 1810 yılında memleketine döndü ve St.Petersburg'a gönderildi, ardından tüm hayatını bilime adadı. 1829'dan itibaren kendini onun öğrencisi olarak gören Fransız Kartvelolog Marie Brosset ile işbirliği yaptı. Teimuraz Batonishvili, Brosset ile birlikte St. Petersburg'da Kartveloloji okulunu kurdu. Tarihi eserleri arasında "Başlangıçtan beri İberia'nın yani Georgia'nın yani bütün Gürcistan'ın Tarihi"nden özel dikkatimizi çekmektedir. Bu eserde Gürcistan tarihi Ortadoğu, Gürcü, antik (Greko-Romen) ve Ermeni kaynakları dikkate alınarak tartışılmıştır (daha fazlası için bkz: Guram Şaradze, Teimuraz Bagrationi. Tskhovreba, Tb., 1972). Teimuraz Bagrationi, Greko-Romen tarihi kaynaklarına dikkat eden ve bu kaynakların verilerini dikkate almadan Gürcistan tarihini tanımlamanın imkânsız olduğunu belirten ilk tarihçiydi. Lela Mikiashvili başka bir tarihi eser olan "Yeni Tarih'in Teimuraz Bagrationi'ye ait olduğu görüşündedir. Ancak, bize göre, bu eserlerin yazım dili ve metodolojisi Teimuraz Bagrationi'nin tarzından çok farklıdır. Teimuraz Bagrationi Rusya'da öldü ve mezarı St.Petersburg'daki Aleksander Nevsky Manastırı'da bulunmaktadır.

⁶ Alexandre Bagrationi (1770-1744) - Kartli-Kakheti Kralı II. Erekle'nin oğludur. Siyasetçi ve düşünürdür. Kraliyet sarayında Rusya'ya karşı en uzlaşmaz savaşçıdır. 1812'de Rusya'ya karşı Kakheti ayaklanmasının ikinci aşamasına önderlik etti. 1826-1828 Rus-İran Savaşın'a İran'ın yanında katıldı. Rusya'nın savaştaki zaferinden sonra ise ailesi ile birlikte Osmanlı'ya sığındı. 1832 komplosunun katılımcıları onu Gürcistan kralı olarak davet etmeyi amaçladı. İran'da vefat etti, mezarı Tahran'da bulunmaktadır.

⁷ Tsisana Abuladze, otkhi turquli dokumenti imeretis mepis solomon II-is şesakheb. Tbilisis sakhelmtsipo universitetis şromebi, t. 121. Ağmosavlet sakartvelos seria VII, Tb., 1967, gv. 165.

Komyonu'nun kayıtları ile Gürcü, Rus ve Fransız tarihçilerin görüşlerine dayanmaktadır.

1798'de I. Napolyon tarafından başlatılan Mısır hareketinin ardından, Osmanlılar kendilerini İngiltere, Rusya ve Avusturya ile birlikte Fransız karşıtı bir koalisyonda buldular ve Aralık 1798'de İngiltere ve Rusya ile ittifak yapıp 12 Eylül 1798'de Fransa'ya savaş ilan ettiler. Napolyon, Küçük Asya'ya yapılan başarılı bir seferden sonra Akra'yı ele geçirememiş olsa da Gazze, Yafa, Hayfa ve Al-Arişialdi aldı ve Akra kalesine dayandı. Sonunda, birkaç zaferden (Heliopolis Savaşı) ve o zamanki uluslararası arenada değişen durumdan faydalandı ve Osmanlı Sultanı ile ilişkilerini yeniden iyileştirdi. Başarılı askeri diplomatik hamlelerle kısa sürede Osmanlılarla ilişkilerini iyi yönde geliştirmeyi başardı. Bu değişim iki sebebe bağlanabilir. Birincisi İngiltere'nin Mısır'daki faaliyeti, ikincisi ise Rusya'nın Güney Kafkasya ülkelerindeki faaliyetleri ve bunun da Osmanlıların siyasi çıkarlarıyla çatışması oldu.

25 Haziran 1802'de Paris'te Fransa ile Osmanlılar arasında bir barış anlaşması imzalandı. Buna göre Fransa, İngiltere'nin itirazlarına rağmen 1798 yılına kadar sahip olduğu ticaret ayrıcalıklarına yeniden kavuştu. 1802 sonbaharında Napolyon, Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand ile gizli görüşmeler yapan Büyükelçi Halib Reis Efendi'yi⁸ Paris'e davet etti. Bu müzakerelerin temel amacı Osmanlı-Rus ittifakını bozmak ve bir Fransız-Osmanlı ittifakını kurmaktı.

Bunun dışında, Napolyon bu dönemde Bağdat'taki Fransız konsolosu Jean-François Rousseau tarafından tasarlanan ve Fransa, İran ve Afganistan koalisyon birliklerinin katılımıyla Hindistan'a bir sefer yapma planına ilgi duydu. Bu plan Fransız imparatorunun niyetleriyle tamamen örtüşüyordu⁹. Bu çalışmayla Napolyon'un doğu politikasında yeni bir aşama başladı. Hindistan ve Rusya'ya olan ilgisinden dolayı, Osmanlılar ve İran ile olan ilişkilerine özel önem verdi ve bu bağlamda Gürcistan meselesi, Napolyon'un doğu politikasında yer aldı¹⁰.

Bu arada 1805'te tekrar Napolyon'a karşı Rusya, İngiltere, İsveç, Danimarka, Prusya ve Avusturya'dan oluşan bir koalisyon kuruldu. Osmanlılara gelince, bu sefer koalisyona dahil olmadılar. 1803'ten itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız diplomatik misyonuna General Guillaume Marie Ann Bruni başkanlık

---

⁸ Halib Efendi yani Mehmed Seyyid Galib Paşa (1763/1764 – 1829) – Osmanlı devlet memuru, 1802'de Paris Antlaşması'nı Napolyon ile imzalayan ve böylece Mısır ve Suriye'deki Fransız harekâtını sona erdiren kişidir.

⁹ İrine Naçkebia, sakartvelos sakitkhi saprangetis, inglisisa da iranisa sagareo politikaşi napoleonisa ağmosavluri politikis kontekstşi (XIX saukunis dasatskisi), kartuli diplomatia, t. 12, Tb., 2005, gv. 64.

¹⁰ Omar Ardaşelia, napoleonisa ağmosavluri politila da sakartvelo, Tb., 2005, gv. 33-134.

etti¹¹. Asıl amacı Napolyon'un Osmanlılarla daha önce olan dostça ilişkilerini düzeltmek ve Rusya'ya karşı çıkmaktı.

Burada Fransa'nın Osmanlı Sultanına Rusya ile savaş halinde kayıp toprakları geri vereceğine söz vermesi dikkat çekicidir¹². Bununla birlikte, Osmanlı Padişahı III. Selim'in¹³ girişimiyle 1804'te Osmanlı ile Rusya arasında İttifak Antlaşması'nın uzatılması için bu iki devlet arasında müzakereler yeniden başladı. Ancak Rusya'nın, Osmanlı himayesinde bulunan Batı Gürcistan da dahil olmak üzere Güney Kafkasya toprakları üzerine daha geniş kapsamlı planları vardı. Bu nedenle ittifak anlaşmasının imzalamasını uzatıyordu. Bu işi ayrıca Fransız diplomatları da

---

¹¹ Guillaume Marie-Anne Brune (1763 -1815) = Fransız askeri komutanı, Fransız İmparatorluğu'nun mareşali ve Fransız Devrim Savaşları ve Napolyon Savaşları sırasında görev yapan siyasi bir figür. 1802'de Napolyon Bruni'yi İstanbul'a büyükelçi olarak gönderdi. İki yıllık diplomatik hizmeti sırasında Fransa ile İran arasında diplomatik ilişkiler başladı. 1815'te "beyaz terörün" kurbanı oldu.

¹² Omar Ardeşelia, napoleon pirvelis ağmosavluri politika da sakartvelo. Tb., 2005, gv. 26.

¹³ III. Selim (1761 – 1807) – 1789-1807 yıllarda Osmanlı Sultanı. Sultan III. Mustafa ile Mihrişah Sultan'ın oğlu. Selim'in annesi Mihrişah Sultan aslen Gürcistanlı ve bir din adamının kızı idi. Osmanlı'da ona "Gürcü güzeli" adını vermişlerdi. Sakin ve hayırsever bir bayandı. Valide Sultan olduğunda, eğitim faaliyetlerinde bulundu, devlet okullarının kurulmasına ve reformlara katıldı. Selim annesini çok sevdi, sık sık onunla konuşup devlet işlerini tartıştırdı, yine de Mihrişah Sultan devlet işlerine hiç karışmazdı. Selim'in babası Osmanlı Sultanı III. Mustafa Osmanlı tarihinin en eğitilmiş sultanlarından biriydi. Osmanlı'da reformlara özellikle de askeri reformlara ihtiyaç olduğuna inanıyordu. Orduda yeni askeri düzenlemeler yaptı, deniz ve topçu akademilerini açtı. Sultan III. Selim babasının işlerini takip etti. İktidara geldikten sonra reformlara başladı. Çeşitli engellere rağmen (1787-1791'de Rusya ve 1798-1802'de Fransa ile savaş), Selim Avrupa kaidelerine göre ülkesini kısmen modernleştirmeyi başardı, idari sistemini değiştirmek için liberal reformlar gerçekleştirdi, Yeniçeri Ocağı'nın ayrıcalıklarını kısıtladı. İktidarı döneminde başta Fransızlar olmak üzere Avrupalı yazarların askeri ilişkiler, matematik ve diğer insani bilgi alanlarıyla ilgili çalışmaları Türkçeye çevrildi.

1792'de verdiği izinle Türk matbaası faaliyete yeniden başladı. Sultan Selim laik sanat ve şiirden etkilenmişti. Selim, Fransız General Sebastian'ın yardımıyla Nizam-i Cedid'i başlattı ve Avrupa örgütlü bir ordu kurdu. Bütün bunlar kamusal yaşamın diğer alanlarını kapsamak zorunda olan bir dizi reformlardı. Ancak, İmparatorluk toplumu bu yenilikleri hazırlıksız karşıladı. Nizam-i Cedid ordusunu özellikle desteklemediler. 1807'de onu tahtından indirden ve amcası oğlu olan IV. Mustafa'yı (1807-1808) sultan ilan eden ve Selim'e karşı olan gizli bir grup kuruldu. Selim'in reformlarını destekleyenler İstanbul'u ele geçirip tekrar Selim'i kral yapmaya çalışan Mustafa Paşa Bayraktari'nin etrafında toplandılar. Ancak Selim, Mustafa IV'ün emriyle öldürüldü. IV. Mustafa devrildi ve II. Mahmud (1808-1839) tahta geçti. Mustafa Paşa Bayraktar ise sadrazam oldu. II. Mahmud, Selim'in başlattığı reformlara devam etti (M. Svanidze. Osmaletis İstiria II, (1600-1923), Tb., 2002. Gv. 115-134; Миллер А. Ф., Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале 19 в., М.-Л., 1947; Omar Ardeşelia. Turketşi tsignis beçdvis istoriss sataveebtan, jurnali "kulturataşorisi komunikatsiebi" N2, Tb., 2007; Omar Ardeşelia. Turquli renesansis dasatskisi, ssu sakartvelos istoriisa da etnologiss instituti, krebuli Mari Brose-210. Tbilisi, 2012, gv. 186-193)

bozuyorlardı -söz konusu anlaşmanın devam ettirilmemesi için kalkmışlardı. Buna rağmen, 11 Eylül 1805'te Rusya ile Osmanlılar arasında İttifak Antlaşması imzalandı. Ancak çok kısa sürdü, çünkü 1806'da Osmanlı ile Rusya arasında savaş başladı¹⁴.

Napolyon bundan yararlandı ve 1 Aralık 1806'da III. Selim'e şunları yazdı: "Ülkeyi Rus saldırganlığından korumak ve Rusya'ya meydan okumak için iyi bir zaman geldi"¹⁵. Aynı zamanda Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi François Sebastian'a Türkiye ile gizli bir askeri ittifak kurma yetkisi verildi¹⁶. İmparator elçisine "Devleti Aliyye'yi kısır döngüden çıkarmak için her fırsatı kullanın" diye yazdı¹⁷.

Bu aşamada, Fransız diplomasisi temel olarak Fransa, Osmanlı ve İran arasında bir "dostluk ittifakı" yaratmaya odaklandı. Bu durum sayesinde Napolyon'un "Büyük Oryantal Projesi" gerçekleştirilecekti. Napolyon'un İran, Osmanlı ve Fransa'nın güçlerini Rusya'ya karşı birleştirme planları İran Şahı'na yazdığı "Üçümüz aynı fikirde olmalı ve sonsuz bir bağlantı kuralmalıyız" gibi sözlerinden anlaşılmalıdır. Napolyon, İran Şahı'na onlardan (Ruslardan O.A) "Gürcistan'ı ve imparatorluğunuzun eski parçaları olan tüm eyaletlerini geri al" şeklinde hitap etti.

Napolyon, Osmanlı Padişahı'na da benzer sözlerle hitap etti. 20 Ocak'ta François Sebastian'a Konstantinopolis'e (İstanbul'a) gönderilen bir mektupta şunları yazdı: "İran'a, Gürcistan'ı geri almak için cesaret vermek gerekiyor. Devleti Aliyye'yi Erzurum Paşası'nı bu bölgeye bütün güçleriyle askeri sefer açması için bir emir vermesine zorlayın (bölge olarak Batı Gürcistan'dan kastedilmiştir O.A.), Abhazya Prensi'nin (Aslan Bey Şarvaşidze O.A) olumlu fikirlerini destekleyin ve ortak düşmanımıza (Rusya kastedilmiştir O.A) karşı büyük bir harekete katılması için ikna edin. Prens (Aslan Bey-O.A), Erzurum Paşası, İran ve Devleti Aliyye Gürcistan, Kırım ve Bessarabiya'ya aynı anda saldırınlar"¹⁸.

---

¹⁴ 9-21 Kasım 1806'da İvan İvaniç Mikhelson komutasındaki 40.000 kişilik bir Rus ordusu Dniester Nehri'ni geçti ve Fransızların gelmelerini önlemek için Tuna beyliklerini işgal etti. 18 Aralık'ta Osmanlılar Rusya'ya savaş ilan etti. Tuna Havzası ve Transkafkasya'da askeri operasyonlar başladı.

¹⁵ Correspondance de Napoléon Ier; by Napoleon I, Emperor of the French, 1769-1821. t. XIV. 33. 4-5.

¹⁶ Horace François Bastien Sébastiani (1772 – 1851) - I. Napolyon döneminde 1804-1808 yıllarında Fransız askeri görevlisi, diplomat ve politikacı. Osmanlı'da Fransa büyükelçi görevini yaptı. Sultan III. Selim ile arkadaş oldu ve Fransız-Osmanlı askeri ittifakını kurdu. "Temmuz Monarşisi" boyunca François Sebastian Fransa'nın Mareşali oldu. 1830'da Fransa Dışişleri Bakanı, 1830-1832 yıllarında ise Fransız Donanması Bakanı olarak görev yaptı.

¹⁷ Correspondance' t XIV. 33. 4.

¹⁸ J. de Testa. Recueil des traite's de la Porte Ottomane avec piussionsances etrangeres t. II. Paris. 1856. 33. 190-191. İl. Tabağua, sakartvelo*saprangetis urtiertibebis istoriidan, tb., 1974;

Fransız imparatorunun bu tür gayretlerine rağmen, Osmanlı diplomasisi, özellikle Dalmaçya ve Ragusa işgalinden sonra imparatora tam olarak güvenmiyordu. Buna rağmen, III. Napolyon, Selim'in arkadaşı olarak kabul ediliyordu. Ancak amcaoğlu Mustafa, III. Selim'i¹⁹ tahttan indirildikten ve yerine geçtikten sonra Osmanlılar ve Fransızlar arasındaki ilişkiler soğudu. Özellikle Fransa-Osmanlı ittifakının sonuçlandırılacağı 3 Temmuz 1807'de Danzing'de başlayan müzakereler sırasında ittifak imzalanmadan Osmanlı büyükelçisi protesto edip oradan ayrıldı ve Viyana'ya taşındı. Fransa-Türkiye görüşmeleri bu kez başarısız sonuçlandı. Ancak Fransız diplomasisinin Tilsit'teki ve Avrupa kıtasındaki başarıdan kısa bir süre sonra, Napolyon Devlet-i Aliyye'ye derhal haklarının "Tilsit Antlaşması" gereğince korunacağını bildirdi. Çünkü Fransa ve Osmanlıların ortak çıkarları vardı.

Görüldüğü gibi, Fransa ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler yıldırım hızıyla değişiyordu ve bu durum var olan münasebetlere de yansiyordu. Gürcü kral ve prenslerinin bu olaylardan ne kadar haberdar olduklarını ve bu değişiklikleri takip edip etmediklerini söylemek zor. Ama gerçek şu ki XIX. yüzyılın başlarında Fransız-Türk ittifakı döneminde Rusya'nın hem Osmanlı hem de Gürcistan krallıklarına yönelik tehdidi açıkça ortaya çıktı. Aynı zamanda Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın çıkarları Rusya'ya karşı yöneltilmişti, Teimuraz Bagrationi, II. Solomon, Aleksandre Batonişvili, Keleş Ahmed Bey ve Aslan Bey Şervashidzeler ve Gürcü siyasetçilerin bir kısmı Gürcistan krallıklarını kurtarmak için yukarıda söz edilen çıkarlardan faydalanmak istediler ve durumu değerlendirmeye çalıştılar. Özellikle Kartli-Kakheti'de Rusya tarafından kaldırılan kraliyet hükümetini yeniden kurmak ve İmereti Krallığı, Guria Prenslığı, Odişi ve Abhazya Prenslikleri gibi diğer Gürcü siyasi birimlerinde yerel krallık ile prenslerin iktidarını ellerinde tutmak istediler.

---

¹⁹ Sultan Mustafa- 1787 (1779?)-1808- 1807-1808 yıllarında Osmanlı Sultanı. Reformcu Sultan III. Selim'i devirdi, daha sonra onun öldürülmesini emretti. Ancak 28 Temmuz 1808'de o da devrildi ve yerine II. Mahmut (1808-1839) tahta çıktı. M. Svanidze, osmaletis istoria (1600-1923), gv ., 132. 1808 yazında Ruşet Valisi Mustafa Paşa, Bayraktar III. Selim'i tahta geri iade etmek için sadık ordusuyla İstanbul'a girdi. IV. Mustafa'nın destekçileri ona ciddi bir direniş gösteremediler. Sarayın ele geçirilmesi sırasında IV. Mustafa amcası oğlu ve eski padişahı III. Selim ile küçük kardeşi II. Mahmud'un öldürülmesini emretti. Ancak, katiller II. Mahmud'u bulamadılar. Sarayı ele geçirdikten sonra Mustafa Paşa, IV. Mustafa'yı tutukladı ve Şehzade Mahmud'u tahta çıkardı. II. Mahmud 1808-1809 yıllarında padişahlık yaptı. А. Ф. Миллер. Мустафа паша Байрактар. [Оттоманская империя в начале XIX века](#). Москва, 1947.

Bu istek karşılıklı görünmektedir çünkü Napolyon'un doğu politikası bağlamında ve Fransız-Türk ittifakında Gürcistan'ın önemli jeopolitik rolü açıkça ortaya çıktı. Burada Osmanlı Sultanı'nın Napolyon'un doğu politikası çıkarlarını tanımladığını düşünmüyoruz. Gerçi Devleti Aliyye mecbur olsa da çoğu hallerde Napolyon'un menfaatlerini göz önünde bulunduruyordu. Ancak bu durum Gürcistan ile ilgili olarak daha az geçerlidir, çünkü her ikisinin siyasi çıkarları zaten Gürcistan'a yönelikti ve önemsenirdi. Anlatı tarihi kaynaklarına göre, Napolyon Gürcistan'da tanınıyordu, başarıları ve Osmanlı Sultan III. Selim ile ilişkileri biliniyordu ve bu ittifakı Rusya ile mücadelede kullanmayı düşünüyorlardı. Ancak, Fransa İmparatoru'nun huyu gibi sık sık değişen Fransa-Osmanlı ittifakının ayrıntılarının farkında değildiler.

I. Napolyon yazışmalarından Gürcistan'ın var olduğunu bildiği ve kendisi bu ülkeyi Hindistan'a bir yürüyüş sırasında doğu ile ilgili planlarını gerçekleştirmek için kullanmak istediği belli olmaktadır. Napolyon bu planları ciddiye aldı ve hatta 1799'da Kartli-Kakheti'nin son kralı XII. Giorgi'ye bir mektup gönderdi. Ancak mektup muhatabına ulaşmadı, Gürcistan'a gelen ulak, Akhaltsikhe Paşa'sı tarafından yolda yakalandı ve ölümle cezalandırıldı²⁰. Şu anda Fransız-Osmanlı ittifakının ve III. Selim ile I. Napolyon arasındaki dostlukların henüz kurulmamış olduğu dikkat çekicidir.

Gürcü Prens Davit Batonishvili, Napolyon ile yüz yüze görüşmek ve ondan yardım istemek için Osmanlı İmparatorluğu aracılığıyla Fransa'ya seyahat etme arzusunu bile dile getirdi. Bu durum Rus ajanları tarafından uygun kanallar aracılığıyla St. Petersburg'a bildirdi. Rus hükümeti prensin Fransız imparatoruna özellikle düşkünlüğünden, onu övdüğünden ve Fransız Devrimi'ne sempati duyduğundan endişeliydi: "Konuşmasında Bonaparte'ye olan hayranlığı çok dikkat çekicidir."²¹.

Rusya, Georgievsky Antlaşması kapsamındaki yükümlülüklerini kısmen yerine getirebilmiş olsa da bunu tamamen kullanmadı ve 1795 yılında İran Şahı Ağa Muhammed Han'ın işgali sırasında, Georgievsk Antlaşması gereğince gerçek yükümlülüğünü yerine getirmedi. 1801'de Kartli-Kakheti Krallığı Rus birlikleri tarafından işgal ve ilhak edildi ve burada Rus yönetimi kuruldu. Doğal olarak bundan sonra sıra Batı Gürcistan'a geldi. İmereti Kralı II. Solomon her şeyden önce mevcut durumu anladı. Kendisi Batı Gürcistan'ı birleştirmeye çalıştı. Ancak Guria,

---

²⁰ Konu üzerindeki bilgi Ermeni Arkiepiskop İoseb Arğuneli'ye Davit Batonışvili tarafından mektupta yer almıştır. А. А. Цагарели. Грамоти и другие историчесенткие документи XVIII столетия . . . . Т II. Вып. II. с 1798 по 1801 СПб. 1902. с 203 – 204.

²¹ Письмо ген. Лазарева ген. Кнорингу от 8 _ го марья 1801 года АСКАК Т ИТифлис 1866 с. 329.

Samegrelo ve Abhazya yöneticilerinin arzu etmediklerinden dolayı bunu yapmak mümkün olamadı.

Kartli-Kakheti Krallığı'nın ilhakından sonra Gürcü kral ve prensleri ile soyluların bir kısmı Fransa, Osmanlı ve Pers yöneticilerine diplomatik yazışmalar göndermeye başladılar.

Bu konuyu uluslararası ilişkiler teorisi ve karşılaştırmalı analiz bağlamında ele almış olursak eğer uluslararası ilişkilerin gerçekçi bir anlayışıyla uğraşıldığı belli olur. Çünkü mevcut durumda, Rusya politikası nedeniyle aldatılan Gürcü politikacılar siyasi durumu ülke lehine çevirmek için reel adımlar attılar. Ancak Gürcü siyasi grubunun elinde siyasi yönelim konusu üzerine bir birliği yoktu. Doğu Gürcistan'daki devletlerini kaybetmelerine ve tüm Gürcü siyasi birimlerinin yavaş yavaş Kartli-Kakheti'nin kaderini paylaşacağını açıkça belli olduğuna rağmen siyasi birlik korunamadı.

Yukarıda belirtildiği gibi, Fransa-Osmanlı ittifakına olan hayranlığını gizleyemeyen bazı Gürcü politikacılar vardı. Rus kaynakları, Gürcü soyluların İstanbul üzerinden Avrupa'ya gitmek için özel bir istekte olduklarını gösteriyor. Örneğin İmereti'deki Rus temsilcisi Aleksandre Sokolov, Paris'teki Rus büyükelçisine Gürcü prensi David'in²² "Karadeniz üzerinden İstanbul'a gitmek istediğini ve orayı ziyaret ettikten sonra Avrupa'yı, özellikle de Fransa'yı görmek istediğini" bildirdi. Fransız aydınları ile Voltaire'in bir hayranı olan David Bagrationi, Napolyon Bonapart'ın çalışmalarını, doğudaki çıkarları ile Devleti Aliyye'ye karşı tutumunu yakından tanırdı.

Anlatı kaynakları - bu dönemin yazılı malzemesi, Rus yetkililerin belgeleri, Fransız ve Osmanlı yöneticilerinin mektupları Gürcü prensleri olan David ve Aleksandre Batonishvililerin, Teimuraz Bagrationi'nin, İmereti Kralı II.

---

²² David Bagrationi (1767-1819) - Kartli-Kakheti'nin son kralı olan XII. Giorgi'nin oğlu ve tahtın varisi, bilgin - tarihçi, hukukçu, yazar, doğa bilimci ve düşünür. Kendisi "Gürcü Yasası ve Mevzuatı'nın kodlama projesini hazırladı. Ayrıca Rusça olarak "Gürcü Yasası ve Hukukunun Tarifi" adlı kitabın yazarıdır. 1812'de İmparator I. Aleksandr'a "Gürcistan'ın Daha İyi Yönetimi" konulu bir çalışma sundu ve burada Kafkasya valisi olarak bir Gürcünün atanmasını istedi. Batonishvili'nin tarih üzerinde olan "Denemeler", "Gürcistan'ın Kısa Tarihi", "Yeni Tarih" gibi çalışmaları dikkat çekicidir. 1800'de Davit Batonishvili'nin "Denemeler" adlı ve Gürcistan'da bir dünya tarihi ders kitabı olarak ilk çıkan çalışması Tiflis'te yayınlandı. 1818'de "Kısaltılmış Fizik" adlı kitabını tamamladı ve çoğaltmak için Gürcistan'a gönderdi. Kendisi İlk Gürcü Voltairean ve Gürcistan'da Fransız aydınlanma fikirlerinin anlatan kişi idi. Rusya'da hayatına son verdi.

Solomon'un, Abhazya Prensi Aslan Bey Shervashidze'nin²³ Osmanlı, Fransa ve İran'dan yardım istediklerini açıkça gösteriyor.

Rusya'ya karşı en uzlaşmaz savaşçı, Erekle'nin oğlu olan ve daha sonra İran'a giden, oradan Kartli-Kakheti'de kraliyet iktidarını yeniden kurmaya çalışan Prens Aleksandre Batonishvili idi. Kendisi İran Şahı'nın desteğini aldı, ardından Fransa İmparatoru'na bir mektup yazdı ve destek istedi²⁴. Aleksandre Batonishvili aynı zamanda Rusya'ya, Kartli-Kakheti Krallığı yeniden kurulduğunda savaşmıyacağını bildirdi.

İran'a giden bir başka prens Teimuraz, Fransa imparatoruna etraflıca bir mektup yazarak Fransa ve Osmanlıların desteğini almaya çalıştı. 1810'da Napolyon'a bir mektup gönderen Kral II. Solomon da onunla bir ilişki kurmak istedi. Mektupta Kral, Napolyon'a saygısını sunarak kendisi ile ülkesinin Rusya tarafından tehdit edildiğini bildirdi ve onun himayesini istedi²⁵. Bunu da belirtmek gerekir ki tüm bu mektuplar İstanbul (Konstantinopolis) aracılığıyla Avrupa'ya giderdi ve 1799'dan farklı olarak, bu sefer Devleti Aliyye anılan yazışmalara

---

²³ Aslan Bey Şeravaşidze - 1808-1810'da Abhazya Prensi. Keleş Ahmed Bey Şeravaşidze'nin büyük oğlu. Babasına isyan etti ve tahtını ele geçirmeyi başardı. Osmanlı yanlısı bir politik yönelime sahipti ve prens olduktan sonra ikametgahını Likhni'den Sokhumi'ye taşıdı. Burada Osmanlı garnizonu bulunurdu ve onların yardımlarıyla Rusları Abhazya'dan uzaklaştırmaya çalıştı. Aslan Bey Rus hükümetine karşı İmereti Kralı II. Solomon'la birlikte aktif olarak savaştı. Haziran 1810'da Rus birlikleri Aslan Bey Şeravaşidze'yi Osmanlılarla birlikte Sokhumi'den sürdürdü ve kardeşi Giorgi Shervashidze'yi (Sapar Bey) prens olarak atadılar. 1813'te Aslan Bey Osmanlı garnizonunun yardımıyla Sokhumi'yi tekrar almaya çalıştı ama başaramadı. Bundan sonra Aslan Bey Şeravaşidze Osmanlı'ya taşındı ancak Giorgi Şeravaşidze'nin (Sapar Bey) ölümünden sonra, 1821'de Pskhuluların, Sadzların ve Ubuhtarın desteğiyle tekrar ayaklandı ve Sokhumi'ye dönmeye çalıştı. Bu ayaklanma da sonuçsuz kaldı. Rus General Petre Gorchakov bu ayaklanmanın bastırılmasında önemli bir rol oynadı. Dimitri (Omar Bey) Şeravaşidze'nin ölümünden sonra 1822'de Abhazya'nın prensi Mikheil Shervashidze oldu. Mikheil'in yönetimi döneminde Aslan Bey Şeravaşidze, 1824 ve 1830'da Abhazya tahtını iki kez geri almaya çalıştı ancak başarısız oldu. Rusya bölgede güçlenmişti, kendisi anavatanını terk etmek ve Osmanlı'ya tekrar sığınmak zorunda kaldı. İstanbul'da oturdu ve burada geç yaşta vefat etti.

²⁴ Bkz. Aleksandre Batonışvili ile Teimuraz Batonışvililerin mektupları: İlia Tabağua, sakartvelo-saprangetis urtiertobis istoriidan, Tb., 1974; İrine Naçkebia, Sapranget-İranis diplomatiuri urtiertobis istoriidan (XIX saukunis dasatskisi), Tb., 2002. Omar Ardaşelia, napoleon pirvelis ağmosavluri politika da sakartvelo, Tb., 2005.

²⁵ İlia Tabağua, prangi istorikosi saprangetsa da imerets şoris napoleon I-is dros urtiertobebis şesakheb, "matsne", istoriis seria, Tb., 1974, N47; İlia Tabağua, solomon II-is tserili Napoleon I-s, saistorio vertikalibi, N3, Tb., 2002, gv. 136; bkz. Omar Ardaşelia, napoleon pirvelis ağmosavluri politika da sakartvelo, gv. 161-163, Nika Khoperia, kartvelebi napoleonis omebşi, (1803-1815) <http://samxedro-istoria.blogspot.com/2015/12/1803-1815-i.html>

müdahale etmedi ve İstanbul'daki Fransız diplomatik misyonunun Gürcü Kral ile prenslerinin güvenli şekilde yazışmasını sağladı. Bu aşamada Osmanlılar, Fransızlar ve Gürcü prenslerinin siyasi çıkarlarının Rusya'ya karşı olduğu bellidir.

1789'dan itibaren İmereti'de hüküm süren II. Solomon, Batı Gürcistan'ı Rus yönetiminden kurtarmaya çalıştı. Bu nedenle, önce Samegrelo ve Guria prensliklerini birleştirmeye kalktı. Bu konuda Ruslar tarafından engellendi çünkü Samegrelo prensi Rusya'dan himaye istedi. 1803'te Rus birlikleri Kırım'dan Samegrelo'ya girdi. Bundan sonra İmereti kralı Rusya'nın himayesini ve 1783 yılı "Georgievsk Antlaşmasına" benzer bir antlaşmanın imzalanmasını talep etti. Kral tarafından Kartli-Kakheti Krallığı'nın kaldırılmasından sonra Batı Gürcistan'a taşınan Solomon Leonidze, Rusya'ya büyükelçi olarak gönderildi. Bu anlaşmanın asıl amacı Rusya'dan yardım almak değil Rusya'nın Gürcistan aleyhindeki eylemlerini anlaşma koşulları ile sınırlamaktı. II. Solomon, Rusya'dan İmereti Krallığı'nın korunmasını ve aynı zamanda bütün Batı Gürcistan üzerinde saltanatının tanınmasını istedi.

Rusya bunu kabul etmedi ve Batı Gürcistan'ın beyliklerini İmereti Krallığı'nın bir parçası olarak görmedi. Onun Samegrelo ile ayrı bir anlaşması vardı. 25 Nisan 1804'te II. Solomon Rus itaatini tanıyan "Talep Maddeleri" denen bir sözleşme imzalayıp Rus himayesini kabul etti. Antlaşmalar sayesinde gerek Samegrelo Prensi Dadiani'ye, gerekse İmereti kralına yalnız idari haklar bırakıldı. 1809'da Ruslar Kutaisi'yi ele geçirdiler. II. Solomon Rus birliklerinin geri çekilmesini, krallığın iç egemenliğinin dokunulmazlığını ve yapılan sözleşme gereğince Kutaisi'de sadece 120 askerin bırakılmasını istedi ama bu talepleri kabul görmedi. 1810'da müzakereye gelen II. Solomon Rus komutanlığı tarafından aldatılarak tutuklandı. Ancak çok geçmeden Osmanlı makamlarının özellikle de Akhaltsikhe Paşası'nın yardımıyla hapisten kaçmayı başardı ve Akhaltsikhe'den hareketle İmereti'ye yerleşerek Rusya'ya karşı bir ayaklanma hazırlamaya başladı.

Kral Solomon, ideolojik olarak Gürcülerin Rus hükümetinin politikalarına karşı savaşma ihtiyacını haklı çıkarıyordu. "Rus hükümetinin kuralı farklı, bizimki farklı" gibi ifadelerle İmereti halkına mesaj gönderdi. Rusya hükümeti yönetimi Gürcü feodal toplumu tarafından kabul edilemezdi. Bu nedenle, İmereti toplumu Gürcü sosyo-politik düzenini korumak için müdahale etmek zorunda idi. Çünkü Rusya hükümeti yönetimi Gürcü yönetimini ortadan kaldırmak için onları tehdit ediyordu²⁶. Bu nedenle İmereti halkı ile Kral Solomon Rus yönetimini kovmak için birlikte savaşacaklardı. Bu konuda Kral Solomon'un Osmanlı

---

²⁶ Tedo Jordania, solomon II, mepe imerta (saistorio masala). Tkhzulebata krebuli, Tb., 2011, gv. 346.

Padişahı'ndan destek aradığı anlaşılıyor. Osmanlı Padişah'ın firmalarından birine güvenirse, Padişah'tan sadece Kral Solomon değil, aynı zamanda İmereti halkının yardım istediği belli oluyor. 19. yüzyıl Türk tarihçisi ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın "Tarih" adlı eserinin²⁷ dokuzuncu cildinde, 1875 yılında Osmanlı Padişahı II. Mahmud'un (1808-1839) Kral II. Solomon'a gönderdiği bir ferman mevcuttur²⁸. Solomon bu sıralarda Akhaltsikhe Paşalığı'na sığınmıştı.

II. Mahmud'un fermanında "“Sizden ve size sadık olan soylulardan gelen talep mektuplarının içeriği ve bilgiler” aşağıda belirtilenleri gösterir ve bizi tereddüde düşürür: “Yazılarınızda Moskovalıların dolandırıcılıkla burayı kendilerine yer ettikleri denilmiştir; benim (yani Solomon'un O.A.) sadık insanlarıma ve mülklerine ziyan vermeyeceklerine söz verdiler” şeklinde bir ifade vardır. Ama kötü niyet ve düşmanlıkla, sizi aldatmak ve sizi Tiflis'e götürmek, yakalamak ve tutuklamak istiyorlar. Onlar bize yine de sizin doğuştan cesur ve adanmış bir kral olduğunuzu hem yazdılar hem de sözlü olarak söylediler.”²⁹.

Padişah Akhaltsikhe'de bulunan krala yardım sözü verdi: "Bütün saltanat merhametim senin için yönlendirilmiş olacak ve yüce merhametim sürekli olarak verilecek, bu nedenle, zaman ve koşullara göre, oralar için yapılan ve gönderilen yeterli miktarda askeri teçhizatın zamanında teslim edilmesi, sizinle yazılı ilişkilerin kurulması ve Rusların Gürcistan'dan tamamen uzaklaştırılması için alınacak önlemler üzerine daha önce ve şimdi Erzurum Valisi ve Doğu'nun Seraskeri olan ve “Destur’um” ve vezirim Emin Paşa'ya bir yazı gönderildi ve uyarıldı”³⁰.

Padişah fermanında Çıldır Valisi Şerif Paşa'ya Solomon'a isyanda yardım edeceği için bir fermanın gönderildiğinden bahsediyor. Ferman 5-14 Nisan 1811'de çıkmıştır.

---

²⁷ Ahmed Cevdet Paşa (1827-1895) -Osmanlı alimi, tarihçi, hukukçu ve sarayın resmi tarihçisi. Tanzimat döneminde önde gelen siyasi figürlerden biriydi. Osmanlı hukukunun tanzimini yönetti. 1774-1825 tarihini anlatan 12 ciltlik Osmanlı İmparatorluğu Tarihi'nin yazarıdır.

²⁸ Ahmet Cevdet Paşa'nın yayınladığına göre Gürcü Dilinde ferman Nodar Şengelia ve Sergi Cikia tarafından neşredilmiştir. osmalettan solomon meoris urtiertobis erti epizodi, sakartvelos sss metsnierebata akademiis sazogadoebriv metsnierebata gankopilebis moambe, N3, 1963, gv. 183-189.

²⁹ Nodar Şengelia, Sergi Cikia, osmalettan solomon meoris urtiertobis erti epizodi, sakartvelos sss metsnierebata akademiis sazogadoebriv metsnierebata gankopilebis moambe, N3, 1963, gv. 193.

³⁰ Emin Paşa Ersurumlu idi, 1810'da vezir rütbesinde Doğu Anadolu Başkomutanı ve Erzurum valisi olarak atandı. Dört yıl bu görevde kaldı ve daha sonra Diyarbakır Valisi görevine atandı. Bir yıl sonra ise vefat etti.

II. Mahmut tarafından Erzurum valisi, Doğu Bölgeleri Seraskeri ve eski vezir olan Ahmet Paşa'ya gönderilen ferman Tsisana Abuladze tarafından yayınlanmıştır³¹. Fermanda Sultan, Ahmed Paşa'dan hemen yola çıkmasını ve Erzurum'a gitmesini, Canik Muhassılı³² olan Hazine Darzade Süleyman Paşa ile görüşmesini ve Erzurum'da bulunan Açıkbaş Hanla³³ (Kral II. Solomon) nezaketle görüşmesini, Gürcistan bölgelerini (Rus askerlerinden) temizlemesi için harekete geçmelerini, adı geçen Han'ın vatanına dönmekle tahtına yeniden iadesi için bir an önce tedbir almalarını ister³⁴. Fermandan anlaşıldığına göre Osmanlı Padişahı ülkesinden sürülen Krala yardım etmek niyetindedir ve bunu gerçekleştirmek için özel bir plan hazırlamıştır. Mektubun muhatabı Ahmed Paşa'nın ne kadar etkili davrandığı daha sonraki olaylardan belli olacaktır.

Osmanlı padişahı ve paşaları Solomon'a yardım etmeye ve böylece batı Gürcistan üzerindeki politik etkisini yeniden kazanmaya gayret ederlerdi. Trabzon Paşası Seyyid Süleyman'ın İmereti Kralı'na gönderdiği mektuplar bilinmektedir. Burada İmereti kralına Osmanlılardan gelecek olan yardımlardan bahsedilir.

Diğer kaynaklardan bildiğimiz gibi, Akhaltsikhe'ye sığınan Solomon ve onunla birlikte yaşayan asiller İmereti halkına bir mektup yazıp çağrıda bulundular ve Haziran 1810'un başlarında ayaklanmaya başladılar³⁵. Osmanlı padişahı bu defa da Solomon'a yardım etti ve O, Şerif Paşa tarafından verilen 1000 kişilik askeri birlikle beraber Akhaltsikhe'den İmereti'ye geçti³⁶. Ancak bazı başarılar elde edilse de ayaklanma başarısız sonuçlandı. Kral, Khanistskal ırmağının dar vadisinden çıkarak kendini kurtarıp Osmanlı yardımını umarak Akhaltsikhe'ye döndü.

Vali Tormasov Tiflis'e geri dönmek için krala elçiler gönderdi ve burada Rus imparatoru tarafından tolere edilecek kralın onur ve saygıyla yaşayacağına söz verdi. Ancak Rusya tarafından birkaç kez aldatılmış Solomon onun sözlerine inanmadı ve Akhaltsikhe'den çıkıp Sultan tarafından ikametgâh olarak verilen Erzurum'a geçti.

---

³¹ Tsisana Abuladze, *otkhi turkuli dokumenti imeretis mepis solomon II-is şesakheb*. Tbilisis sakhelmtsipo universitetis şromebi, t. 121. Ağmosavletmtsodneobis seria VII, Tb., 1967. Gv. 165-185.

³² Muhassıl-vergi toplayan memur.

³³ İmereti Kralı kastedilmiştir.

³⁴ Tsisana Abuladze, *otkhi turkuli dokumenti imeretis mepis solomon II-is şesakheb*, gv. 173.

³⁵ Tede Jordania, *silomon II, mepe imerta (saistorio masala)*ö gv. 341-347.

³⁶ АСКАК т IV 33. 295.

Padişah tarafından Ahmed Paşa'ya gönderilen yukarıda bahsi geçen fermanla ve Trabzon Paşası'nın Solomon'a gönderdiği mektuplarda Solomon'un Erzurum'a geçtikten sonraki dönem anlatılır. Bu belgelerin tarihi Ağustos 1812-Ağustos 1813 arasındadır. Padişah Ahmed Paşa'ya "Solomon'un memleketine geri dönmesi ve tahta çıkarılması için her türlü çaba göstermesini" emrini vermiştir³⁷.

Bu belgelerin Sovyet döneminde yayınlanmış olması ve incelemelerin doğal olarak konjonktürü izlemesi dikkat çekicidir. Örneğin, İmereti Krallığı'nın kaldırılması olumlu değerlendirilir, Solomon'un iktidarını korumak için mücadele etmesi olumsuz bir bağlamda tartışılır vs. Doğal olarak, bilim adamlarımız sansür nedeniyle bu konjonktürün ötesine geçemediler. Ancak Sovyet sansürü altında bu tür belgeleri tercüme etmeye ve yayınlamaya cesaret ettikleri için onlara müteşekkik olmalıyız.

Solomon'un ülkeye olan bağlılığını doğru bir şekilde değerlendiren ve onu "kahraman kral" olarak adlandıran ilk tarihçi Profesör İlia Tabağadır. 1974 yılında yayınlanan bir makaledeki değerlendirmesi büyük bir cesaret olarak kabul edilmelidir.

Kral Solomon'un kraliyet tahtını yenileme ve Batı Gürcistan'ı Rus ilhakından kurtarma arzusunun çöküşle sonuçlandığına rağmen denilebilir ki Kral Solomon, Gürcü prensleri ile soylular aralarında bir bağlantı ve ortak bir plan olsaydı şüphesiz olumlu bir sonuç elde edebilirdi. Aralarında bu istek gerçekten vardı. Ancak dönemin elverişsiz uluslararası durumu Kral Solomon'u mücadelesinden vazgeçirdi ve sonuç olarak Osmanlı'ya kaçmak zorunda kaldı, 1815'te Trabzon'da vefat etti. Kral, Trabzon'a Aziz Gregory Yunan Katedral Kilisesi'nin avlusuna şerefle toprağa verildi. Solomon'un mezarına kısa bir süre sonra küçük bir şapel inşa edildi. Şapelin mermerden levhasına eski Gürcü Nuskhuri alfabesi kullanılarak: "Doğuşumdan [Tanrıdan] verilen nezaket ve güzellik terketti beni ve çıplak olarak bu mezarın içinde yatıyorum, Davit'in Soyundan gelen, Arçil'in oğlu Bagrationi soyundan olan, ben Bütün İmereti Kralı Solomon, sizlerden helallik istiyorum. İsa'dan sonra Kronikon 890 7 Şubat" gibi bir yazıt yapıldı. Bu yazıtın altında "Tanrım, bana zarar verenleri cezalandır ve onlara karşı mücadele ver; ruhumu rahatsız edenlere yazıklar olsun" (Mezmurlar, madde 34) yazıldı. Şapelin doğu kısmında deneyimsiz yazar tarafından benzer bir yazıt daha oyuldu. Bu yazıtın şapelin yapıldığından sonraki dönemde oyulmuş olduğu düşünülür³⁸.

---

³⁷ Tsisana Abuladze, otkhi turquli dokumenti imeretis mepis solomon II-is şesakheb, gv. 168.

³⁸ Mikheil Gonikaşvili, imeretis ukanaskneli mepis solomon II-is ekvderi trapizonşi, dzeglis megobari, kr. 36. Tb., 1974, gv. 68-70; Bu makale 1913'te V. Şubinsky tarafından yayınlanan açıklamalarına dayanır.

Araştırma yaptığımız konuya yani Gürcü politikacıların I. Napolyon'un Rusya'ya karşı desteğini alma isteklerine, gerek Kartli-Kakheti gerekse İmereti Bagrationi hanedanının gücünü geri iade etmesine Devleti Aliyye'nin ne kadar ilgilendiğine cevap vermek için denilebilir ki, yukarıdaki materyaller Osmanlı hükümetinin Gürcistan krallarına iktidarını yeniden kazanması için desteklediğini doğrulamaktadır. Hatta bu konuda askeri yardım da teklif etmiştir. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki Gürcü siyasi yöneticilerinin, krallarının ve prenslerinin yazılarından ve diğer tarihi kaynaklardan anlaşıldığına göre Kartli-Kakheti ve İmereti'nin kraliyet saraylarının, Guria, Samegrelo, Abhazya ve Svaneti yöneticilerinin siyasi maksatları ve planları aynı değildi. Devlet sisteminin hayatta kalması ve birleşmesi için sağduyu ve ortak bir plan yoktu. Hepsisi, Rusya'nın Gürcistan'da izlediği politikadan memnun olmasalar da birleşip ortak bir plan geliştiremediler ve Rus İmparatorluğu'nun bazen dostça, bazen düşmanca politikasına karşı çıkamadılar.

Bununla birlikte, tarihi kaynaklar 19. yüzyılın başında çok sayıda Gürcü siyasetçinin Osmanlı-Fransız ve Fransız-İran ittifakları üzerine büyük umutları olduğunu ve bu yolu seçerek ülkenin kurtuluşunu bu şekilde düşündüklerini doğrulamaktadır. Fransız İmparatorunun, Devleti Aliyye'nin ve Gürcistan kralları ile prenslerinin çıkarlarının örtüştüğü aşikârdır. Osmanlı'nın mevcut siyasi durumda Gürcülerden yararlanması, Napolyon'un mevcut planlarını desteklemek için girişimde bulunmaları ve "Tiflis'ten Ganga doğru yürüyren Fransa ile müttefiklerinin ordusunun" sadece Hindistan'a değil Rusya'ya karşı yönlendirme düşünceleri tamamen gerçekçiydi³⁹. Bu girişimlere rağmen mevcut uluslararası durumda Fransa ve Osmanlı Devleti, Rus İmparatorluğu'na kolayca dâhil edilen ve ayrı krallıklara parçalanmış olan küçük bir ülkeye yardım edemediler.

---

³⁹ Gürcü tarafının hala bilmediği Osmanlı belgelerinde bu konu hakkında çok daha fazla bilginin olacağını düşünüyoruz. Bu nedenle, bu yönde çalışmalara devam edilmelidir.

1578-1590 OSMANLI-SAFEVİ HARPLERİ SÜRECİNDE KAFKASYA'DA OSMANLI İDARESİ'Nİ YERLEŞTİRME ÇABALARI VE YENİ KURULAN İDARİ TAKSİMAT ÜNİTELERİ

Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Fırat Üniversitesi

ÖZ

Kafkasya, 1555 Amasya Anlaşması ile Osmanlılar ve Safeviler arasında iki ayrı nüfuz bölgesine ayrılmıştır. Buna göre Doğu Gürcistan'daki Meshiya, Kartli ve Kahet bölgeleri Safeviler'de, Batı Gürcistan'daki Açıkbaz (İmereti), Dadyan (Megrel), Gürel (Gürel) ve Samstshe (Atabey Yurdu) ise Osmanlılar'da kalmıştır. Osmanlılar 1578 İran harplarına kadar ellerinde kalan bu yerleri *Gürcistan Vilayeti* olarak idari taksimatı içerisine dahil etmiştir. Bu vilayet; Kütadis (Kutayis), Dodyan (Dadyan) ve Kehâbir adlı üç sancaktan müteşekkildi.

Osmanlı Devleti 1578-1590 Osmanlı-Safevi harpleri sürecinde yeni birtakım vilayetler kurmuştur. Bunların bir kısmı doğrudan Kafkasya coğrafyasında olmasa da o bölgeyi kontrol etmeye yönelikti. Çıldır, Kars ve Mamervan vilayetlerini bu bağlamda değerlendirebiliriz. Bu süreçte Kafkasya coğrafyası içerisinde batıdan doğuya doğru Batum, Acara, Ahıska, Gori ve Tiflis vilayetleri kurulmuştur. Çıldır'ın batısında ve Tiflis'in güneyinde ise Tumanis ve Lori daha doğuda ise Gence vilayetleri bu dönemde tesis edilmişlerdir. Hazar Denizi'ne yakın Şirvan bölgesinde kuzeyde Derbend, güneyde ise Şemahi vilayetleri kurulmuştur. Güneybatı Kafkasya coğrafyasındaki Gürel, Açıkbaz ve Dadyan bölgelerinde Osmanlı Devleti'nin üst hâkimiyetini tanıyan ailelerin idaresinde ve *meliklik* olarak adlandırılan idari üniteler bulunmaktaydı. Abhaza bölgesinde *Sohum Vilayeti* kurulsaydı da kısa sürede lağvedilmiş ve bölge eskiden olduğu gibi Sevaşidze ailesine *yurtluk-ocaklık* statüsü ile verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Hazar Denizi'nden Abhazya'ya kadar olan coğrafyada, 16. yüzyılın son çeyreğinde tesis ettiği idari üniteleri iki ayrı yönetim şekli ile tasarruf ettiği söylenebilir. Bunlardan birincisi doğrudan Osmanlı merkezi idaresini tesis etmek istediği klasik vilayetler, ikincisi ise idareyi yerel belli ailelerin tekeline bıraktığı yurtluk-ocaklık sancaklar ile melikliklerdir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Osmanlı, Meliklik, Yurtluk-Ocaklık, Gürcistan

ოსმალური მმართველობის დამყარების სათავეებთან კავკასიაში 1578-1590 წლების ოსმალეთ-ირანის ომების დროს და ახლადდაარსებული ადმინისტრაციული ერთეულები

პროფესორი ორჰან ქილიჩი
ფირატის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

1555 წლის ამასიის ხელშეკრულებით კავკასია ოსმალეთსა და სეფიანთა ირანს შორის გავლენის ზონებად გაიყო. შეთანხმების თანახმად აღმოსავლეთ საქართველო - ქართლი, კახეთი და მესხეთი სეფიანებს ერგო, ხოლო დასავლეთ საქართველო - იმერეთი, სამეგრელო, გურია და სამცხე (ათაბაგთა ქვეყანა) ოსმალებს დარჩა. ოსმალებმა 1578 წლის ომამდე მათ ხელთ არსებული ტერიტორია საქართველოს ვილაიეთად წოდებულ ადმინისტრაციულ ერთეულში გააერთიანეს. ეს ვილაიეთი შედგებოდა ქუთაისის, სამეგრელოს და **ქეკაბირის** სანჯაყებისგან.

ოსმალეთმა, 1578-1590 წლების ირან-ოსმალეთის ომის პერიოდში კიდევ რამდენიმე ვილაიეთი დააარსა. მათი ნაწილი კავკასიის ტერიტორიას არ მოიცავდა, მაგრამ რეგიონში კონტროლის დამყარებისკენ იყო მიმართული. ასე შეგვიძლია შევავსოთ ჩილდირის, ყარსის და მამერვანის ვილაიეთები. ამ პერიოდში უშუალოდ კავკასიის რეგიონში დაარსდა ბათუმის, აჭარის, ახალციხის, გორის და თბილისის ვილაიეთები. ჩილდირის დასავლეთით და თბილისის სამხრეთით შეიქმნა დმანისის და ლორეს ვილაიეთები, უფრო აღმოსავლეთით კი განჯას ვილაიეთი. კასპიის ზღვის ნაპირას შირვანის ჩრდილოეთით დაარსდა დერბენდის, სამხრეთით კი შემახის ვილაიეთი. სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში გურიის, იმერეთის და სამეგრელოს რეგიონებს მართავდნენ ოჯახები, რომლებიც აღიარებდნენ ოსმალეთის სახელმწიფოს უზენაესობას და ამ რეგიონებს მართავდნენ მეფის (მელიქის) წოდებით. აფხაზეთის ტერიტორიაზე დაარსდა სოხუმის ვილაიეთი, მაგრამ მალე გაუქმდა და რეგიონი კვლავ შერვაშიძეთა გვარს გადაეცა სამართავად იურთლუქ-ოჯაქლიქის სტატუსით.

შეგვიძლია ვთქვათ, რომ XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედში კასპიის ზღვიდან აფხაზეთამდე გადაჭიმულ ტერიტორიაზე ოსმალეთის მიერ დაარსებული ადმინისტრაციული ერთეულები, ორი ტიპად იყოფიან. პირველი ესაა პირდაპირ დედაქალაქიდან მართული კლასიკური

ვილაიეთი, მეორე კი იურთლუქ-ოჯაქლიქის წესის თანახმად ადგილობრივი დინასტიის მიერ მართული სანჯაყები ან სამეფოები.

საკვანძო სიტყვები: კავკასია, ოსმალეთი, სამეფო, იურთლუქ-ოჯაქლიქი, საქართველო.

EFFORTS TO SETTLE THE OTTOMAN ADMINISTRATION IN CAUCASUS AND THE NEW ADMINISTRATIVE DIVISION UNITS IN THE CAUCASUS DURING THE OTTOMAN-SAFEVIAN WARS BETWEEN 1578-1590

Professor Orhan KILIÇ
Fırat University

ABSTRACT

The Caucasia was divided into two separate zones of influence between the Ottomans and Safavids by the 1555 Amasya Agreement. Accordingly, the Meshiya, Kartli and Kahet regions in Eastern Georgia remained in the Safavids, while in Western Georgia, Açıkbaş (İmereti), Dadyan (Megrel), Gürel (Güril) and Samstshe (Atabey Yurdu) remained in the Ottomans. The Ottomans included these places in their administrative divisions as Georgia Province until the 1578 Iranian War. This province was composed of three sanjaks called as Kutadis (Kutayis), Dodyan (Dadyan) and Kehâbir.

The Ottoman Empire established a number of new provinces during the Ottoman-Safavid War of 1578-1590. Some of them existed in order to control the region, even though it was not in the Caucasia. We can evaluate the provinces of Çıldır, Kars and Mamervan in this context. In this process, Batum, Acara, Ahıska, Gori and Tiflis provinces were established from west to east within the Caucasia geography. Tumanis and Lori were established in the west of Çıldır and in the south of Tiflis, and further east Gence provinces were established in this period. In the Şirvan region near the Caspian Sea, Derbend provinces were established in the north and Şemahi provinces were established in the south. There were administrative units called melikdoms in the Gürel, Açıkbaş and Dadyan regions of the southwestern Caucasia, under the administration of families that recognized the supreme sovereignty of the Ottoman Empire. Although the Sohum Province was established in the Abhaza region, it was abolished in a short period of time and the region was given to the Sevaşidze family as melikdoms in yurtluk-ocaklık status.

It can be said that the Ottoman Empire saved administrative units established in the last quarter of the 16th century in two different ways in the geography from the Caspian Sea to Abhazya. The first of these is the typical provinces where he wants to establish the Ottoman central administration directly, and the second one is the yurtluk-ocaklik and melikdoms, where the certain local families monopolize the administration.

Keywords: Caucasia, Ottoman, Melikdom, Yurtluk-Ocaklik, Georgia

Giriş

Safevi Devleti, tarih sahnesine çıktığı ilk zamanlardan itibaren Osmanlı Devleti ile bir mücadele ve savaş hali yaşamıştır. Devlet ideolojisinin temeline Şiiliği koyan bu unsurun Orta Anadolu'ya kadar uzanan coğrafyayı tehdit eder hale gelmesi ve bu coğrafyada yaşayan ahali üzerindeki yoğun propagandası, Osmanlı Devleti'nin 1514 yılında bir Doğu seferine çıkmasını gerektirmiştir.

1514 Çaldıran Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin kesin üstünlüğü ile sonuçlanması üzerine Doğu Anadolu Osmanlı idari sistemi içerisine dahil edilmiş, bu bağlamda yaşanan siyasi hadiseler sonrasında 1515 yılında Diyarbakir, 1535'te Erzurum ve 1548 yılında Van vilayetleri kurulmuştur.

Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu'da önemli bir merkez olan Ahlat'ı 1552 yılında tamamen yakması ve Adilcevaz'ı da büyük oranda tahrip etmesi ile sonuçlanan gelişmelerden sonra Kanuni Sultan Süleyman İran seferine çıkmış ve sefer dönüşünde bir müddet Amasya'da kalarak İstanbul'a dönmüştür. Kanuni Sultan Süleyman Amasya'da bulunduğu sırada Nisan 1555 tarihinde buraya gelen Safevi elçileri ile sulh görüşmeleri başlamış 29 Mayıs 1555 tarihinde Amasya Muahedesi imzalanmıştır. Bu muahede ile Azerbaycan ve merkezi olan Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arab Osmanlı Devleti'nde kalmıştır¹.

Osmanlılar'ın Kafkasya'da kısmi olarak Osmanlı hâkimiyetini tesis etmesi de 1555 Amasya Anlaşması ile gerçekleşmiştir. Kafkasya bu muahede ile Osmanlılar ve Safeviler arasında iki ayrı nüfuz sahasına ayrılmıştır. Doğu Gürcistan'daki Meshiya, Kartli ve Kahet bölgelerini Safeviler almış, Batı Gürcistan'daki Açıkbaş (İmereti), Dadyan (Megrel), Gürel (Guria) ve Samstshe ise Osmanlılar'da kalmıştır².

Osmanlı-Safevi münasebetlerinde 1555-1578 yılları arasında bir sükûn dönemi yaşanmıştır. Ancak 1559-1562 yılları arasında gelişen Şehzade Bayezid'in İran'a

---

¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul, 1993, s. 4; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 4. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983, s. 361. Sulh görüşmeleri için Şah'ın mektubu ve padişahın cevabı hakkında geniş bilgi için bkz. Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi I*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1981, s. 233-241.

² B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri*, s. 41; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 54.

ilticacı hadisesi daha sonraki süreci doğrudan etkileyici bir mahiyet arz etmiştir³. Şehzade Bayezid'in teslimi için yapılan görüşmelerde Şehzade Selim tarafından Şah Tahmasb'a verilen taahhüt neticesinde uzun süre fiili çatışmaya dönüşecek bir durum yaşanmamıştır⁴.

Osmanlı Devleti, Amasya Muahedesi'nin şartlarına 23 yıl sadık kalmış bu süreçte yaşanan Şehzade Bayezid olayında bile çeşitli sebeplerle bu akdin hükümlerini ihlal etmemişlerdir. Şah Tahmasb ve II. Selim devirlerinde aralarında yapılan anlaşma hükümlerine büyük ölçüde uyulmuştu. Ancak 1574'de II. Selim'in ve ardından 14 Mayıs 1576 tarihinde Şah Tahmasb'ın ölümü ile durum tersine dönmüştür. Tahmasb'ın ölümünden sonra İran'da baş gösteren iç karışıklıklar, taht kavgaları ve anlaşmaya aykırı bazı olaylar neticesinde III. Murad tarafından 31 Aralık 1577 tarihinde İran'a harp ilan edilmiştir⁵. Harp ilan edilmesinde Şah Tahmasb'ın oğlu II. Şah İsmail'in zehirlenerek öldürülmesi ve bunun üzerine İran'da ciddi bir iç karışıklık yaşanmasından istifade etme düşüncesinin etkili olduğu da söylenebilir⁶.

Sefere çıkma kararı alındıktan sonra 2 Ocak 1578 tarihinde ordunun iki kola ayrılarak, iki ayrı serdar yönetiminde hareket etmesi kararlaştırılmıştır. Erzurum tarafı serdarlığına üçüncü vezir Lala Kara Mustafa Paşa, Bağdad tarafı serdarlığına ise dördüncü vezir Koca Sinan Paşa tayin edilmiştir. Ancak serdarlar ve maiyetlerine katılacak kuvvetler teşkil edilmesine rağmen aralarında yaşanan iç çekişme üzerine Vezir Koca Sinan Paşa, Bağdad tarafı serdarlığından azl edilmiş ve Lala Mustafa Paşa Erzurum üzerinden Gürcistan ve Şirvan'ın fethine memur edilmiştir. Bu durum 17 Mart 1578 tarihli hükümlerle huduttaki ümeraya bildirilmişti⁷.

Seferin tek koldan Şirvan ve Gürcistan üzerine yapılmasının sebepleri şöyle sıralanabilir:

- 1- Şirvan sünnilerinin Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek kızılbaş baskısından kurtarılmasını istekleri.
- 2- Stratejik bazı noktaları fethederek Safeviler'i Osmanlı istekleri doğrultusunda bir sulha mecbur bırakmak.

---

³ Şehzade Bayezid'in İran'a ilticası hakkında geniş bilgi için bkz. Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara, 1961; Ayrıca bkz. Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü yay., Ankara, 1997, s. 23-42.

⁴ Kanuni Sultan Süleyman ve Şehzade Selim'in karşı taraftan bir düşmanlık güdülmemesi halinde kendileri ve çocukları tarafından herhangi bir saldırı yapılmayacağına dair verdikleri taahhüt hakkında Şah Tahmasb'a gönderdikleri mektup hakkında bkz. Şeref Han, *Şerefnâme-Osmanlı-İran Tarihi*, Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, 1971, s. 218-219.

⁵ Bu tarihte bütün hudut beylerbeylerine gönderilen hükümlerle İran içlerine akın salıp taarruzda bulunmaları istenmiştir. BOA, MD 32, s. 30/80. Safeviler'e harp ilan edilmesi süreci hakkında geniş bilgi için bkz. O. Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 49-58.

⁶ Solak-zâde Mehmed Hamdemi Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, C. II, Hazırlayan: Vahid Çabuk, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1989, s. 333; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, Kısım 1, TTK yay., 3. Baskı, Ankara, 1983, s. 57.

⁷ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 23-28.

3- Serdarlar arasında çıkan rekabetin savaşın sonucuna kötü yönde tesir edeceği endişesi.

4- İki koldan yapılacak harekâtın devlete getireceği mali külfet ve huduttaki bazı bölgelerde yaşanan kıtlık sebebiyle ordunun zahire ihtiyacının yerinde karşılanamayacağı endişesi⁸.

1- 1578-1590 Harpleri Sürecinde Kafkasya Bağlantılı İdari Gelişmeler

Gürcistan ve Şirvan seferine serdar tayin edilen Lala Mustafa Paşa, 1578’de İran seferlerini başlatırken 1555 Amasya Muahedesi ile itibari olarak Osmanlı nüfuz bölgesi içinde kalan ancak kalıcı ve sürekli bir hâkimiyetin varlığından çok da söz edilemeyecek Gürcü meliklerin kendisine tabi olmasını istemiş ve gönderilen mektuplarla fetih hareketlerine yardımcı olmalarını talep etmişti. Aksi halde onların hâkimiyet alanlarını da yağma ve tahrip edileceğini bildirmiştir. İmeret/Açıkbaş kralı II. Giorgi, Megrel Dadyanı III. Giorgi ve Gürel Dadyanı II. Giorgi talepte bulunulan krallardır⁹. Bu talepler 17 Mart 1578 tarihinde Dadyan, Gürel ve Açıkbaş (Başalık) meliklerine¹⁰ ve Temmuz sonu 1578’de Abaza beylerine gönderilen hükümler ile kendilerine tebliğ edilmiştir¹¹. Açıkbaş, Dadyan ve Gürel melikleri de serdar Lala Mustafa Paşa’ya gönderdikleri itaatnâmeler ile padişaha eskiden beri bağlı olduklarını ve vergilerini ödemeye hazır olduklarını bildirmişlerdir¹². Amasya Muahedesi ile Safevi tesir sahası içinde olan Meshiya prensi Menuçihir gecikmeli olarak Çıldır muharebesinden sonra, Kaheti prensi Levanoğlu Aleksandr ise serdar Erzurum’a geldiğinde itaatini sunmuşlardı. Bu arada Kırım Hanı da devreye girmiş Şirvan hâkimi Ebubekir Mirza’nın itaati ve sefere iştiraki sağlanmıştır. Dağıstan hâkimlerine gönderilen mektuplarla, bunların da desteği ve askeri kuvvetlerinin Osmanlı ordusuna yardımı hususunda anlaşma sağlanmıştır¹³.

Hudutta yaşanan birtakım gelişmelerden sonra 8 Ağustos 1578’te Ardahan’dan hareket eden Osmanlı ordusunun fiilen Gürcistan ve Şirvan seferini başlattığını söyleyebiliriz. 9 Ağustos’ta cereyan eden Çıldır muharebesinde kesin bir zafer kazanılmasından sonra Gürcistan yolu Osmanlı kuvvetlerine açılmıştır¹⁴.

Çıldır Savaşı’nın Osmanlılar’ın kesin galibiyeti ile sonuçlanması, Karadeniz’in güneydoğu iç sahil kesimi içerisinde kalan *Atabeg Ülkesi*’nin, daha önce ele geçen yerlerine ilave olarak geri kalan kısımlarının da fethedilmiş olduğu anlamına geliyordu. Bunun üzerine, Altunkale ve civarını elinde tutan Meshiya prensi

⁸ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 29-32.

⁹ S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 93.

¹⁰ BOA, MD 32, hüküm: 195.

¹¹ BOA, MD 32, hüküm: 318.

¹² Mahir Aydın, “Faş Kalesi”, *Osmanlı Araştırmaları VI*, İstanbul, 1986, s. 68.

¹³ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 39-43.

¹⁴ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 55-56; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, C. I, İstanbul, 1989, s. 118. Bu muharebe, 6 Eylül 1578 tarihinde Anadolu beylerbeyine gönderilen bir hükümde de ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bkz. BOA, MD 32, 220/412.

Menuçihir'in annesi Dedis İmedi ve oğulları itaatlerini sunmuşlar ve Menuçihir'e *Azgur*, kardeşi Gorgora'ya *Oltu* sancağı verilmiştir. Atabeg ülkesinin diğer kısımları ise doğrudan Osmanlı idaresi altına alınmıştır. Daha önce Safevi nüfuz bölgesi içinde kalan yerler de birleştirilerek *Çıldır Vilayeti* kurulmuştur. İstanbul'a kadar gelerek İslamiyet'i kabul eden ve Mustafa adını alan eski Meshiya prensi Menuçihir, 1 Temmuz 1579 tarihinden geçerli olmak kaydıyla ilk Çıldır beylerbeyi olarak atanmıştır¹⁵. Çıldır Vilayeti'nin ilk idari taksimatında, Tümük ve Hirtis sancakları sancaklıktan çıkarılıp birleştirilmiş, Mustafa Paşa (Minuçihir)'nin kardeşi Gorgora'ya ise Oltu sancağına karşılık kendi yurdundan dört sancak tahsis edilmiştir. Bu düzenlemelerle Atabegli Mustafa (Menuçihir) Paşa ve kardeşi Gorgora, 900.000 akçe hasla ortaklaşa tasarruf etmek üzere yurtluk-ocaklık ve mülkiyet şekline getirilen Çıldır Vilayeti'nin ilk idarecileri olmuşlardır¹⁶. Çıldır Vilayeti 1586 yılı sonuna doğru paşa sancağı hariç Arpalu, İmerhev, Pertekrek, Ardanuç, Çeçerek, Aspinçe (Aspinze) ve Ude sancaklarından müteşekkildir¹⁷. Daha sonraki süreçte Çıldır Vilayeti'nin teşekkül sebeplerinden birisinin meliklikleri kontrol altında tutmak olduğu ileri sürülür. Meliklikler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve her yıl devlete ait haraçlarını alarak hazineye göndermek vazifesi Çıldır beylerbeyinin sorumluluk alanı içerisindeydi¹⁸.

Çıldır'ın bu idari yapılanma süreci devam ettiği sırada 24 Ağustos 1578 tarihinde Osmanlı ordusu Tiflis'e girmiş ve Şah tarafından buranın muhafazasına bırakılan Gürcü Lavarseb'in oğlu David (Davut) Han hiçbir mukavemet göstermeden şehri teslim etmişti. Tiflis'in muhafazasına beylerbeylikle Kastamonu sancakbeyi Mehmed tayin edilmiş ve buraya bir miktar asker bırakılarak güneydoğu istikametinde Şirvan üzerine hareket edilmiştir¹⁹. Bu arada Kaheti prensi Aleksandr (İskender) kalabalık maiyeti ile ordugâha gelmiş ve Kanık (Alanzi) kenarına kadar orduya refakat etmiştir. Aleksandr'ın itaat ettiğine tam olarak kanaat getirilince ülkesi kendisine *beylerbeyilik* payesi de verilerek *ocaklık* olarak tevcih edilmiştir²⁰. Tiflis Vilayeti, kuruluş aşamasında paşa sancağı hariç üç sancaktan oluşmuştur. Bunlar Tumanis, Ağcakal'a ve Akçaşehir'dir²¹. 1588' yılında Tiflis otuz altı köyün bağlı olduğu Gori Kalesi, on

¹⁵ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 213; Feridun Emecen, "Çıldır", *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 300.

¹⁶ F. Emecen, "Çıldır", s. 300.

¹⁷ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 213-214.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Kısım 2, 2. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983, s. 125-126. Bu durum 18. yüzyılda da aynen devam etmektedir. Bkz. BOA, *MD 129*, s. 21/95 (Tarih: 30 Mayıs 1719-8 Haziran 1719/H. Evasıt Receb 1131).

¹⁹ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 57-58; Şeref Han, *Osmanlı-İran Tarihi*, s. 256; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I*, s. 119.

²⁰ Hüsametdin M. Karamanlı, "Gürcistan-Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 314.

²¹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 219.

altı köyden ibaret Tiflis Kalesi, otuz dört köyü bulunan Tumanis Kalesi ve yirmi köyü olan Lori Kalesi merkez olmak üzere dört sancağa ayrılmıştır²².

Gürcistan harekâtı sürecinde alınan ilk idari tedbirlerden birisi olarak Batum'un bir vilayet olarak teşkilatlandırıldığı da söylemek mümkündür. Batum, 1479 yılında Osmanlı hâkimiyeti ile tanışmış ancak bu hâkimiyet uzun süreli ve kalıcı olamamıştır. Batum ve çevresi sürekli olarak Osmanlılar ve Gürcü prenslikleri arasında el değiştirmiştir. Sefer öncesi son olarak 1564 yılında Guria prensi Rüstem tarafından ele geçirilmiş ancak aynı yıl şehir yeniden Osmanlılar'ın idaresine girmiştir. Batum, 1555 Amasya Antlaşması'nda olduğu gibi 1568 yılında da Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak idari taksimat içerisinde yer bulmuş, Çıldır Savaşı'ndan sonra Erzurum Vilayeti'nden ayrılarak müstakil bir vilayet haline getirilmiştir²³. 1578-1588 yıllarına ait tevcih kayıtlarının işlendiği bir sancak tevcih defterine göre, Erzurum Vilayeti bünyesinde yazılan Batum Sancağı ile ilgili son atama Haydar Bey'e verilmesi ile ilgili olup tarihsizdir²⁴. Aynı defterin ilerleyen kısımlarında, harekât süresince yeni kurulan vilayetlerin ilave edildiği kısımlarda Batum bir vilayet olarak kaydedilmiş daha önce yine Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Faş Sancağı da buraya bağlanmıştır. Bu defterdeki ilk beylerbeyi atama kaydı 28 Kasım 1583 tarihli olup *sâbık Diyarbekir beylerbeyi Mehmed Paşa* ile ilgilidir²⁵. Ancak Ruûs defterleri incelendiğinde 14 Kasım 1580 tarihinde sâbık Trabzon beyi Mehmed Bey'e 800.000 akçe has ile Batum Vilayeti beylerbeyliğinin tevcih edildiği tespit edilmektedir²⁶. Bilgiler net olmasa da Batum'un seferin hemen başlarında vilayet haline getirildiği kuvvetle muhtemeldir.

Batum'un hemen güneydoğusunda yer alan Acara, 1535 yılında savaşız olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Önceleri Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak kaydedilmiş ve 1580 yılında Çıldır Vilayeti bünyesine dahil edilmiştir. Sefer sırasında bir ara Gürcülerin eline geçiyse de kurtarılmış ve 1591 yılında Aşağı ve Yukarı Acara'nın birleştirilmesiyle *Acara Eyaleti* tesisi edilmiştir²⁷. Nitekim 21 Ağustos 1591 tarihinde Acara beylerbeyliğinin 700.000 akçe ile *Gürcistan ümerasının nâmdârlarından* olan Ahmed Paşa'ya ikinci kez verildiğini tespit edebiliyoruz²⁸. Acara Eyaleti 1603 yılında lağvedilerek Acara sancağı da Çıldır Eyaleti bünyesine kaydırılmış²⁹ ve bu durumunu uzun süre muhafaza etmiştir³⁰. Acara Vilayeti, 1591

²² Mustafa Aydın, "Tiflis", *DİA*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 151.

²³ Mustafa Sarı, *Türkiye - Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, TTK yay., Ankara, 2014, s. 7-9.

²⁴ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 198.

²⁵ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 259.

²⁶ BOA, *Kâmil Kepeci No: 237*, s. 182.

²⁷ Mustafa Aydın, "Acara", *DİA*, C. Ek-1, İstanbul, 2016, s. 31.

²⁸ BOA, *A. RSK d. 1473*, s. 116.

²⁹ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 225.

³⁰ 17. yüzyılın son çeyreği ve 18. yüzyılın ilk yarısında Acara Sancağı, Çıldır Eyaleti bünyesinde yazılmaya devam etmektedir. Bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997, s. 66.

yılında kurulmuş olsa da eyaletin kurulmasının gerekçelerinin 1578-1590 yıllarında cereyan eden savaş hâli sırasında olduğu söylenebilir.

Osmanlı-Safevi harpleri devam ederken ortaya çıkan bazı sorunları aşmak için kurulan bir diğer vilayet ise Kars'tır³¹. Kars Kalesi, Erzurum'dan uzakta ve sınırdan kaldığından müstakil beylerbeylik yapılmasına karar verilmiş 700.000 akçe ile 22 Eylül 1580 tarihinde Silistre beyi Hızır'a tevcih edilmiştir³². Kars 1565 yılında yapılan sınır tashihinde İran'a bırakılmış ancak 1578 seferi başlamadan kısa bir süre önce 1576 yılında yeniden Osmanlı topraklarına dahil edilmişti. Anadolu'dan İran, Azerbaycan ve Gürcistan üzerine yapılacak seferlerde veya adı geçen yerlerden Anadolu'ya yapılacak saldırılarda stratejik konuma sahipti. Bu sebeple sık sık baskına ve tahribata uğramış³³ bu yüzden idari bakımdan hareketli bir süreç geçirmiştir. Kars Vilayeti; paşa sancağı (Kars), Şelve, Soromlo/Suruclu (?), Pertekrek, Ardanuç ve Micingerd sancaklarından oluşuyordu³⁴.

Savaşın seyrine göre gelişen idari uygulamaları büyük ölçüde yansıtan 1578-1588 tarihli defterde melikliklerin idari taksimat üniteleri içerisinde kaydedilmedikleri görülür. Ancak başka arşiv kayıtlarından elde edilen bazı bilgiler Osmanlı-İran harpleri sırasında Güneybatı Kafkasya'daki melikliklerin bazılarının *beylerbeyilik* statüsüne alınarak teşkilatlandırıldığını göstermektedir. Mesela, Açıkbaz Melikliği'nin merkezi durumunda olan *Kûtayis/Kutais*'in adıyla bir vilayet teşkil edildiği ve bu vilayetin beylerbeyliğinin 21 Eylül 1591 tarihinde sâbık Batum sancakbeyi Cafer Bey'e verildiğini tespit etmekteyiz. Kûtayis beylerbeyinin hasları Mamervan Sancağı haslarından mahsup edilmiştir³⁵. Bu vilayetin de Acara gibi İran harpleri sırasında ortaya çıkan şartlar çerçevesinde kurulduğunu söylemek mümkündür.

Tiflis'in batısında, Günil melikliğinin doğusundaki *Gori*, 10 Nisan 1581 tarihinde müstakil beylerbeylik haline getirilerek Pasin beyi Mirza Ali Bey'e 800.000 akçe ile tevcih edilmiştir³⁶. Gori'nin bu müstakil beylerbeylik statüsünün 8 Ağustos 1588 tarihinde de devam ettiğini görüyoruz. Bu tarihte Tebriz kadısı Mustafa Efendi'nin olumlu referansı ile Tebriz'deki hizmetleri mukabelesinde Mahmud Han'a Gori beylerbeyliği tevcih edilmiştir³⁷.

Gürcistan'ın merkezi durumunda olan *Kakhet (Kahet)*'in 1589 yılında *ocaklık* statüsü kaldırılarak bir beylerbeylik yapıldığı konusunda belgeler mevcuttur³⁸. Aynı şekilde Tiflis'in güneyinde, Çıldır'ın ise doğusunda bulunan *Lori/Loru Vilayeti*'nin kurulduğu anlaşılmaktadır. Lori Kalesi Temmuz sonları Ağustos başları 1584

³¹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 221.

³² BOA, *Kâmil Kepeci No: 237*, s. 90.

³³ Tufan Gündüz, "Kars", *DİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 516.

³⁴ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 221.

³⁵ BOA, A. *RSK d. 1473*, s. 153.

³⁶ Bilgin Aydın-Rifat Günalan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, İSAM yay., S. 38, İstanbul, 2011, s. 87.

³⁷ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 86.

³⁸ F. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s. 413.

tarhinde Osmanlı güçlerince ele geçirilmiş ve Lori merkezli bir vilayet kurulmuştur. Lori beylerbeyliđi 22 Eylül 1588 tarihinde Dergâh-ı Ali müteferrikalarından serdar kethüdası Memi'ye 800.000 akçe ile verilmiştir³⁹. Lori'nin ilk beylerbeyi Mora sancakbeyliđi yapmış olan Bosnalı Potır Ali Paşa olmuştur. Lori Vilayeti 1590 tahririne göre; Loru/Lori, Akhtala, Penbek, Taşır ve Arpalı sancaklarından müteşekkildir. Bu tarihlerde Lori beylerbeyi Kazak Türklerinden Kazak Khan Nazar Paşa'dır⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya bölgesi ile bağlantılı olarak kurduđu bir diđer vilayet ise Mamervan'dır. Daha önce Erzurum Vilayeti'ne bađlı olan bugünkü Narman taraflarındaki Mamervan Sancađı, Erzurum Vilayeti'nden ayrılan bir kısım sancaklarla birlikte kurulmuştur. Vilayetin beylerbeyliđi 4 Eylül 1586 tarihinde 1.000.000 akçe has ile tevcih edilmiştir⁴¹.

Abhaza bölgesinde ise Ekim 1578'de *Sokhum (Sohum) Vilayeti* kurulmuş ve beylerbeyliđine bölgeyi tanıması sebebiyle 800.000 akçe ile Batum Sancakbeyi Çerkes Haydar Paşa tayin edilmiştir. Sohüm Vilayeti; Sohüm, Gagra ve Bicunda sancaklarından müteşekkildi. Bu vilayet Eylül 1580'de lağvedilmiş ve Abhazyaya bölgesi yurtluk-ocaklık olarak yeniden Şerşavıdzede ailesine verilmiştir⁴².

Bu bağlamda zikredilmesi gereken son vilayet ise *Tumani* veya *Tomanis* diye adlandırılan vilayettir. Tumanis, Tiflis'in güneyinde Lori'nin ise kuzeyinde yani bu iki bölgenin arasındaki bir coğrafyadaydı. Tumani Vilayeti de Osmanlı-İran harpleri sırasında 1584 yılında kurulmuştur⁴³. Ruus kayıtlarından, Temmuz 1585-Kasım 1591 arasında Tumani vilayetine yapılan dört beylerbeyi ataması tespit edilmektedir⁴⁴.

2- 1578-1590 İran Harpleri Sırasında Azerbaycan ve İran Bağlantılı İdari Gelişmeler

1578 seferi sadece Gürcistan veya Kafkasya coğrafyasını kapsamamış Kafkas Dađları'nın güney doğusunda kalan ve bugünkü Ermenistan, Azerbaycan ve İran coğrafyasında bulunan alanı da ihata etmiştir.

9 Eylül 1578 tarihinde gerçekleşen Koyun Geçidi Muharebesi'nin ertesi günü Şeki ülkesinin fethi haberi gelmiş ve teşkil edilen Şeki Sancađı, Şeki'nin fethinde bulunan Aleksandr Han'ın ođlu Ergele Mirzâ'ya tevcih edilmiştir⁴⁵.

16 Eylül 1578 tarihinde serdar Lala Mustafa Paşa Ereş'e varmış ve burada Cuma namazı kılınarak hutbede padişahın ismi zikredilmiştir. Bu arada Saruhan sancakbeyi

³⁹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 91.

⁴⁰ F. Kırziođlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 352.

⁴¹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 12.

⁴² F. Kırziođlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi*, s. 11; S. M. Bilge, *Osmanlı Çađında Kafkasya*, s. 531.

⁴³ F. Kırziođlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi*, s. 354.

⁴⁴ B. Aydın-R. Günalan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı", s. 152-153.

⁴⁵ B. Kütükođlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 61, 67.

Kaytas Bey'e Ereş beylerbeyliği 700.000 akçe ile tevcih edilmiştir⁴⁶. Ereş Sancağı'nın ilk idari yapılanmada beylerbeylikle Kaytas Paşa'ya verilmesi burasının vilayet olarak teşkilatlandığını veya teşkilatlanma niyetini ortaya koymakla birlikte bu niyet maalesef hayata geçememiştir. Ereş, Kasım başları 1578'de Gence hâkimi İmam-Kulu Han tarafından ele geçirilmiş ve Ereş Sünnileri kılıçtan geçirilerek şehir ateşe verilmiştir⁴⁷. Ancak burada Safevi hâkimiyeti de kalıcı olmamış bu tahrip sırasında ölen Kaytas Bey'in yerine Piyale Paşa Ereş beylerbeyi tayin olunmuştur⁴⁸. 1584 yılında Ereş'in Şemahi vilayetinin bir sancağı olduğu tespit edilmektedir. Haziran ortaları 1584 tarihinde Ereş Sancağı 200.000 akçe salyâne ile Şeki alaybeyi Murad Ali Bey'e verilmiştir. Dolayısıyla Ereş sancağının ilk idari düzenlemelerde beylerbeylikle tevcih edilmesinde Kaytas Bey'in etkisinin olabileceğini düşünüyoruz. Ereş daha sonra müstakil bir vilayet haline getirilmiştir. Ancak bu idari düzenlemenin tam olarak hangi tarihte gerçekleştiği konusunda bir kayda tesadüf edemedik. Ereş'in de Şeki ve Gence ile aynı yıl vilayet olduğu ihtimali yüksektir. Daha sonraki süreçte Ereş beylerbeyliği 3 Mart 1589 tarihinde 700.000 akçe ile Erciş beği Osman Bey'e⁴⁹, 30 Mart 1589'da 800.000 akçe ile sâbık Aktaş beyi olan Şemseddin Bey'e⁵⁰, 22 Temmuz 1590 tarihinde ise Tımışvar beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa'ya tevcih edilmiştir⁵¹.

Şemahi'nin zaptından sonra Demirkapı'ya da bir Türk muhafız tayin edilmiştir⁵². Demürkapu daha sonra bir sancak haline getirilmiş ve 5 Ocak 1578 tarihinde sancakbeyliği Şaburan (Şabran) hâkiminin oğlu Şeyh İbrahim Ağa'ya 200.000 akçe has ile verilmiştir⁵³. Bu tevcih kaydı Derbend Vilayeti'nin 1579 yılı başında henüz kurulmadığını göstermektedir.

Beylerbeyilerden birinin muhafızlıkla Şirvan muhafazasında kalması arzu edilmiş ve vezaret unvanı olmadan civar beyleri ve Dağıstan hâkimlerini kızılbaşa karşı yeterince tahrik edip iyi muamele göremeyeceği düşüncesiyle muhafazada kalacak paşaya vezaret verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak seferdeki beylerbeyilerin çoğu muhafazada kalmayı kabul etmekten imtina etmişlerdir. En sonunda Özdemiroğlu Osman Paşa bu muhafaza görevine davet edilmiştir. Osman Paşa, Lala Mustafa Paşa ile yaptığı görüşmede bu görevi kabul etmiş ve kendisine arzu ettiği asker ve hazine verilerek, 2.000.000 akçe ile ve *vezaretle* Şirvan serdari olmuştur. 1578 yılı seferinden sonra Şirvan muhafazasına tayin edilen Osman Paşa merkeze gönderdiği bir arıza ile fethedilen toprakların dört vilayete taksim edildiğini belirterek Şirvan'ın vezaretle kendi uhdesinde olduğunu, Tiflis'in 1.000.000 akçe ile Ferhad

⁴⁶ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 63-65.

⁴⁷ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, 84-85.

⁴⁸ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 88.

⁴⁹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 130.

⁵⁰ BOA, *A.RSK d. 1470*, s. 10.

⁵¹ BOA, *A.RSK d. 1621*, s. 6.

⁵² B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 64.

⁵³ BOA, *Kâmil Kepeci No: 230*, s. 76.

Paşa oğlu Mehmed Paşa'ya, Gürcistan Vilayeti'ne (Kaheti Ülkesi) cizye takdir edilip *ocaklık* suretiyle Levend/Levan Han oğlu Aleksandr Han'a, Sohum Vilayeti'nin (Abhaz ülkesi) 800.000 akçe ile o sınırların meşhur kadim ümerasından Haydar Paşa'ya tevcih olduğunu bildirmiştir⁵⁴. Bazı kaynaklar, Şirvan'ın *Şemahi* ve *Derbend* olarak iki ayrı vilayete ayrıldığını kaydetmektedirler⁵⁵.

Bu kaynaklardaki bilgilere göre Şemahi Vilayeti şu sancaklardan müteşekkildir:

Lahic, Aktaş, Kabâle, Salyân, Zerdav, Şeki, Bakü, Sâde-ru, Kara Ulus, Ahti, Sirhan (?), Osmani, Hudâverd ve ismi belirtilmeyen bir sancak.

Derbend Vilayeti'nin sancakları ise şunlardır:

Demirkapı (paşa sancağı), Şaburan (Şabran), Ahti, Kuba, Kure, Çırac ve Restav.

Şemahi Vilayeti içinde zikredilen Şeki'nin de daha sonraları müstakil bir beylerbeyi uhdesinde teşkilatlandırıldığı görülür. Şeki şehrine *yurtluk-ocaklık* suretiyle mutasarrıf olan Emir Şah Bey'e Şeki 700.000 akçe ile 4 Ekim 1588 tarihinde beylerbeyilikle tevcih edilmiştir⁵⁶.

1578-1590 Osmanlı-Safevi harplerinin son dönemlerinde Azerbaycan coğrafyası ile bağlantılı olarak kurulan bir başka vilayet Gence'dir. Gence şehri 1 Eylül 1588 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve müteakiben aynı adlı vilayet teşekkül ettirilmiştir. Gence, Osmanlı yönetimi tesis edilip mîrî rejim içerisine dahil edilmek istendiği için tahrire tabi tutulmuştur. Gence Vilayeti, ilk taksimatında 7 sancağa ayrılmıştır. Bunlar Gence, Berdea, Hacin, Ahıstâbâd, Dizak, Hekâri ve Verende sancakları idi⁵⁷.

Revan, 1583 Eylül ortalarında (H. 991 Ramazanı başlarında) Osmanlılar tarafından kontrol altına alınmış ve şehri ele geçiren Ferhad Paşa, burada birtakım imar faaliyetinde bulunmuş ve ilk beylerbeyliğine sâbık Kars Valisi Deli Hızır Paşa tayin edilmiştir⁵⁸.

1578-1590 İran harpleri sırasında kurulan ancak Kafkasya bağlantılı olmayan vilayetler ise Tebriz, Dinaver, Palengân'dır⁵⁹.

29 Ocak 1590 tarihinde kabul edilen İstanbul Anlaşması ile Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihavend, Luristan ile Şehrizar ve çevresinde Osmanlı hâkimiyeti teyid ve tasdik edilmiştir.

⁵⁴ Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca yay., İstanbul, 2006, s. 112-117; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 64-67.

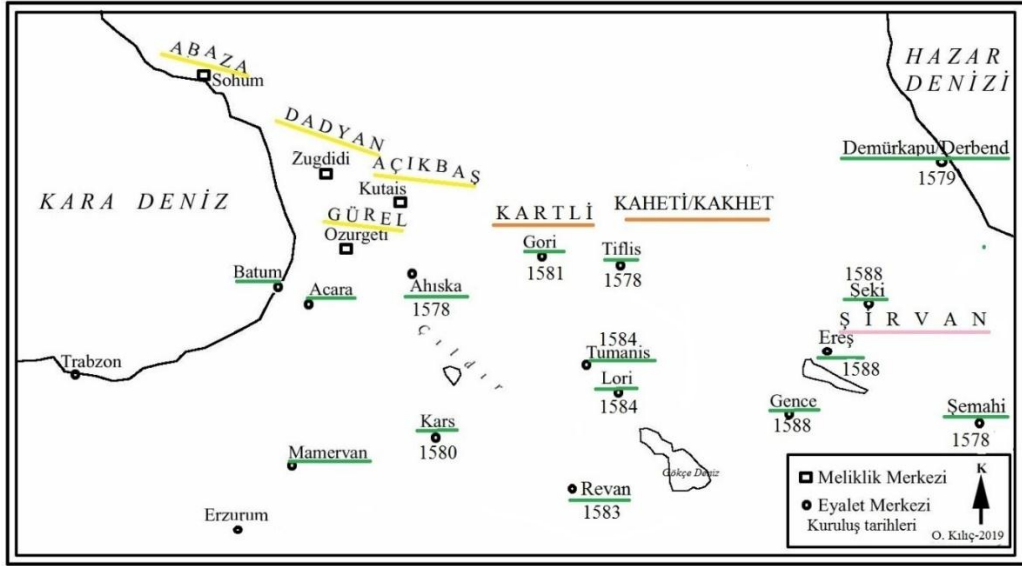
⁵⁵ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 64-67.

⁵⁶ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 105.

⁵⁷ Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, C. 14, İstanbul, 1996, s. 18. (ss. 17-20)

⁵⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi* s. 345-346.

⁵⁹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 228, 256. Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından 24-25 Eylül 1585 tarihlerinde Tebriz şehrine girilmiş 27 Eylül 1585 tarihinde ise Uzun Hasan Camii'nde Cuma namazı eda edilerek hutbede Sultan Murad'ın ismi zikredilmiş ve Tebriz'in ele geçirilme süreci tamamlanmıştır. Bu konuda Bkz. R. Ş. Allahverdi, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 271-280; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 154-157.

Harita 1: 1578-1590 Osmanlı-Safevi Harpleri Sürecinde Meliklik ve Eyalet Merkezleri

Sonuç ve Değerlendirme

1578-1590 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında yaşanan savaş hali sürecinde her iki devletçe de 1555 Amasya Muahedesi ile belirlenen idari ve askeri nüfuz sahalarının genişletilmesi hedefi vardır. Osmanlı Devleti'nin bu süreçte ele geçirdiği veya daha önce nüfuz sahası içerisinde bulunan yerlerde kalıcı bir hâkimiyet kurma arzusunda olduğu anlaşılmaktadır. Batı Kafkasya coğrafyasındaki Güril, Açıkbâş, Dadyan ve Abhazyâ bölgesindeki yerel hanedanların *ocaklık* statü ile ellerinde buldukları bölgelerin mevcut durumlarını muhafaza etme yolunda bir tavır geliştirdiği tespit edilmektedir. Açıkbâş Melikliği'nin merkezi olan Kutayis ve Abhaz Melikliği'nin merkezi olan Sohum'un adıyla anılan vilayetlerin kurulması ve buralara merkezden paşa tayinlerinin yapılarak doğrudan Osmanlı merkezi otoritesine bağlama teşebbüsü uzun ömürlü olmamış, bu uygulamalar birkaç yılla sınırlı kalmıştır.

Osmanlı merkezi yönetimi, Kafkasya bağlantılı birçok sancağı bünyesinde bulunduran Çıldır, Kahet, Megrel, İmereti, Dadyan, Abhaz ve Şeki'de *ocaklık* suretiyle idare tarzını uygulamıştır. Bu idare tarzının temel karakteristiği idarenin belli bir ailenin tekeline bırakılmasıdır. Benzer uygulama bu dönemde Diyarbekir, Van ve Bağdad vilayetlerinin bazı sancaklarında da görülmektedir. Ocaklık uygulamasını bir özerklik olarak algılamak yerine, yerel nüfuzlu aileleri bir anlamda idarenin bir parçası olarak görmek daha doğru bir yaklaşımdır⁶⁰. Kafkasya ölçekli düşündüğümüzde, bu uygulamanın Batı Kafkasya, Kakhet ve Şeki'de istenilen

⁶⁰ Ocaklık uygulaması hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, Elazığ, 2001, . 257-274; Orhan Kılıç, "Ocaklık", *DİA*, C. 30, İstanbul, 2007, s. 317-318.

sonucu verdiğini ve yerel unsurların Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet edip sorumluk aldıkları söylenebilir. 1578'de ve sonraki yıl yapılan seferlerde Kakhet hâkimi Aleksandr'ın gösterdiği gayret dikkate değerdir. Bu münasebetle 1578 seferinde ele geçirilen Şeki Sancağı bizzat fetih harekâtına katılan Aleksandr'ın oğlu Ergele Mirza'ya verilmiştir. Şeki daha sonra *yurtluk-ocaklık* statü ile bir vilayet haline getirilmiş ve vilayet düzeyinde Çıldır'dan sonra *ocaklık* statü ile tanışan ikinci eyalet olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya coğrafyasında bir vilayetin tamamen *ocaklık* statü ile idare edilmesine sebep olan Menuçihir veya daha sonra Mustafa adını alan eski Atabekg prensinden istediğini bulamamış olmasıdır. Menuçihir her fırsatta Osmanlı Devleti'ne ihanet etmiş maiyetindeki Gücülerle birlikte Osmanlı ordusuna ağır kayıplar vermiştir.

Kartli hâkimi Leversab'ın oğlu Davud'un Osmanlı Devleti'ne itaati, kendisine ülkesinin *ocaklık* olarak verilmesi sonucunu doğurmuş hatta 1584 yılında Zulkadriye beylerbeyliği bile uhdesine bırakılmıştı. Ancak kardeşi Simon aynı tavrı göstermemiş ve Osmanlı aleyhine hareket içerisinde olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya harekâtı sırasında yeni ihdas ettiği Kars, Acara, Revan, Gence, Şemahi, Derbend, Gori, Tumanis, Lori ve Tiflis'te doğrudan Osmanlı idaresini yerleştirme çabası içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Buralarda tahrirler yapmış ve merkezden tayin ettikleri idareciler ile bir anlamda merkezi otoriteyi doğrudan tesis etme arzusu içerisinde olmuştur. Atama kayıtları incelendiğinde, buralara daha çok bölgeyi bilen paşaların beylerbeyi olarak atandıkları görülse de yer yer aksi uygulamalar yaptığı da gözlemlenmektedir. Mesela Lori'ye ilk beylerbeyi olarak, Mora sancakbeyliği yapmış olan Bosnalı Potır Ali Paşa atanmıştır. 22 Temmuz 1590 tarihinde Ereş beylerbeyliğine Tımışvar beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa'nın atanmasını da bu kabil uygulamalara örnek olarak vermek mümkündür.

Bütün bu mülahazalar çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da yerel nüfuzlu hanedanları belli şartlar çerçevesinde yönetimin içine çekme hedefini güden gerçekçi ve akıllıca bir yol takip ettiği görülmektedir. Bu konuda bir ölçüde başarılı olmuştur denilebilir. Bu politika çerçevesinde Batı Kafkasya'daki meliklikler uzun ömürlü olmuşlardır. Derbend ve Şemahi bölgelerinin uzak ve zorlu bir coğrafyada olmaları kalıcı bir hâkimiyete imkân vermemiştir. Burada kalıcı Osmanlı birliklerinin tesis edilememesi, Osmanlı yönetici kadrosunun sürekli olarak Safevi ve yerel diğer unsurların baskısı altında kalması, mezhebi farklılıklar ve muhalif yerel güçlerin fiili mukavemeti Doğu Kafkasya'nın daha istikrarsız bir görüntü vermesi sonucunu doğurmuştur. Bu bölgeler Osmanlı yönetici kadrosunun istekli olarak gitmeyi tercih edecekleri bir cazibe merkezi olamamışlardır. 1578 yılı sonlarında Şirvan'a ulaşan ve burayı bir *vilayet* olarak teşkilatlandıran Osmanlı Devleti, kurduğu bu vilayete vezir rütbesi vermek pahasına muhafız olacak bir Osmanlı paşasını bulmakta oldukça zorlanmış, sonunda şecaat ve dirayet sahibi Özdemiroğlu Osman Paşa bu görevi "fedakârlık" göstererek kabul etmişti.

Bu savaşlar sırasında yerel Gürcü unsurların hayatîyetlerini devam ettirmek için güçlü olanın yanında olmak ve bu mücadeleden olabildiğince kârlı çıkmak yolunda bir tavır gösterdikleri anlaşılmaktadır. Kafkasya coğrafyasının farklı din, milliyet ve mezhepten insanları barındırması, bir kültür zenginliğinden ziyade güçlü bir merkezi otorite ile temsil edilemeyen ve çevresindeki büyük güçlerin nüfuz alanı içinde kalması sonucunu doğurmuştur. Bu durumun, bölgenin kendi bünyesinden çıkardığı istikrarlı bir siyasi güç tarafından yönetilmesini güçleştiren en önde gelen faktör olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları/ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

a- *Bâb-ı Âsaftî Ruûs Kalemi Defterleri (A. RSK d.)*

No: 1470, 1621

b- *Kâmil Kepeci Tasnifi*

No: 230, 237, 248, 262

c- *Mühimme Defterleri (MD)*

No: 32, 129

2- Kaynak Eserler

PEÇEVÎ İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi I*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1981.

SELÂNİKÎ Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, C. I, İstanbul, 1989.

SOLAK-ZÂDE MEHMED HAMDEMÎ ÇELEBÎ, *Solak-zâde Tarihi*, C. II, Hazırlayan: Vahid Çabulk, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1989.

ŞEREF HAN, *Şerefnâme-Osmanlı-İran Tarihi*, Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, 1971.

3- Araştırma/İnceleme Eserler

ALLAHVERDÎ, Reyhan Şahin, *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca yay., İstanbul, 2006.

AYDIN, Bilgin -Rifat Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, İSAM yay., S. 38, İstanbul, 2011.

AYDIN, Mahir, “Faş Kalesi”, *Osmanlı Araştırmaları VI*, İstanbul, 1986.

AYDIN, Mustafa, “Acara”, *DİA*, C. Ek-1, İstanbul, 2016, s. 31-32.

_____, “Tiflis”, *DİA*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 150-153.

BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015.

EFENDİZEDE, Oktay, “Gence”, *DİA*, C. 14, İstanbul, 1996, s. 17-20.

EMECEN, Feridun, “Çıldır”, *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 300-301.

GÜNDÜZ, Tufan, “Kars”, *DİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 516-518.

KARAMANLI, Hüsametdin M., “Gürcistan-Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi”, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 314-316.

KILIÇ Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Elazığ, 1997.

_____, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü yay., Ankara, 1997.

_____, “Ocaklık”, *DİA*, C. 30, İstanbul, 2007, s. 317-318.

_____, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, Elazığ, 2001, . 257-274

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul, 1993.

SARI, Mustafa, *Türkiye –Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, TTK yay., Ankara, 2014.

TURAN, Şerafettin, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara, 1961.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 4. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. III, Kısım 1, TTK yay., 3. Baskı, Ankara, 1983.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Kısım 2, 2. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983.

შესავალი

სეფიანთა სახელმწიფო, ისტორიის სცენაზე მისი ასვლის პირველივე პერიოდიდან მოყოლებული მუდმივად იმყოფებოდა ომსა და დაპირისპირებაში ოსმალეთთან. ამ სახელმწიფოს იდეოლოგიური საფუძველი შიიზმი გახდა. რადგან მისი ინტენსიური პროპაგანდა თითქმის ცენტრალური ანატოლიის მოსახლეობამდე აღწევდა, ამით საფრთხე შეუქმნა ამ რეგიონს და 1514 წელს აიძულა ოსმალეთი მოეწყოლა შერობა აღმოსავლეთში.

1514 წელს გამართულ ჩალდირანის ბრძოლაში გამოჩნდა ოსმალეთის სრული უპირატესობა და ამის შედეგად აღმოსავლეთ ანატოლია ოსმალეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შევიდა. ამის შემდეგ განვითარებული პოლიტიკური მოვლენების შედეგად დაარსდა 1515 წელს დიარბაქირის, 1535 წელს არზრუმის და 1548 წელს ვანის ვილაიეთები.

1552 წელს შაჰ თამაზის მიერ აღმოსავლეთ ანატოლიის მნიშვნელოვანი ცენტრის ხლათის მთლიანად განადგურების და ადილჯევაზის დიდი ნაწილის დანგრევის შემდეგ სულთანმა სულეიმან კანუნიმ ირანის

წინააღმდეგ ლაშქრობა მოაწყო და ლაშქრობიდან უკან დაბუნებისას სტამბოლში წასვლამდე გარკვეული პერიოდი ამასიაში გაატარა. სულთნის ამასიაში ყოფნის პერიოდში, 1555 წლის 29 მაისს ხელი მოეწერა ამასიის ხელშეკრულებას. ამ ხელშეკრულებით აზერბაიჯანი და მისი დედაქალაქი თავრიზი, აღმოსავლეთ ანატოლია და არაბული ერაყი, ოსმალეთს გადაეცა.¹

კავკასიაში ოსმალური მმართველობის ნაწილობრივ დამყარებაც 1555 წლის ამასიის ხელშეკრულებით მოხდა. ამ ხელშეკრულებით კავკასია ოსმალებსა და სეფიანებს შორის გავლენის სფეროებად გაიყო. აღმოსავლეთ საქართველოს მესხეთის, ქართლის და კახეთის რეგიონები სეფიანებს გადაეცათ, ხოლო დასავლეთ საქართველოს იმერეთის, სამეგრელოს, გურიის და სამცხეს რეგიონები ოსმალებს დარჩათ.²

1555-1578 წლებში ოსმალებსა და სეფიანებს შორის სიმშვიდემ დაისადგურა. თუმცა 1559-1562 წლებში უფლისწული ბაიაზეთის ირანში გაქცევის ამბავმა მომდევნო პერიოდზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა.³ უფლისწული ბაიაზეთის გადაცემის შესახებ წარმოებული მოლაპარაკებების დროს უფლისწული სელიმის მიერ შაჰ თამაზის წინაშე აღებული ვალდებულებების გამო კონფლიქტი დიდხანს არ გაგრძელებულა.⁴

ოსმალეთი 23 წლის მანძილზე ერთგულად ასრულებდა ამასიის ხელშეკრულების პირობებს, რომელიც ვერ დაარღვია უფლისწული ბაიაზეთის ინციდენტის მსგავსმა მოვლენებმაც კი. შაჰ თამაზის და სელიმ II დროს მათ შორის მიღწეული შეთანხმების პირობების დიდი ნაწილი სრულდებოდა. თუმცა 1574 წელს სულთან სელიმის და 1576 წლის 14

---

¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul, 1993, s. 4; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 4. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983, s. 361. სამშვიდობო მოლაპარაკებების, შაჰის წერილისა და სულთნის პასუხის შესახებ იხ.: Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1981, s. 233-241.

² B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri*, s. 41; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 54.

³ უფლისწული ბაიაზეთის ირანში გაქცევის შესახებ ვრცელი ცნობებისთვის იხილეთ: Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara, 1961; ასევე იხ.: Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü yay., Ankara, 1997, s. 23-42.

⁴ სულთან სულიმან კანუნიმ და შეჰზადე სელიმმა წერილი გაუგზავნეს შაჰ თამაზს, რომელშიც აიღეს ვალდებულება, რომ ისინი და მათი შვილები არ დაესხმოდნენ თავს თუ კი არ იქნებოდა მტრული დამოკიდებულება მისი მხრიდან. წერილის შესახებ იხ. Şeref Han, *Şerefnâme-Osmanlı-İran Tarihi*, არაბულიდან თარგმნა: Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, 1971, s. 218-219.

მაისს შაჰ თამაზის გარდაცვალების შემდეგ ვითარება კარდინალურად შეიცვალა. შაჰ თამაზის სიკვდილს შინა აშლილობა მოჰყვა და ტახტისთვის ბრძოლის დროს ხელშეკრულების პირობები დაირღვა, რის საფუძველზეც 1577 წლის 31 დეკემბერს სულთანმა მურად III ირანს ომი გამოუცხადა.⁵ აქვე შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ ომის გამოცხადების გადაწყვეტილებაზე იმოქმედა შაჰ თამაზის შვილის შაჰ ისმაილ II მოწამვლამ და ირანში დაწყებული შინა ომით სარგებლობის სურვილმა.⁶

ლაშქრობის შესახებ გადაწყვეტილების მიღების შემდეგ 1578 წლის 2 იანვარს ჯარის ორად გაყოფის და ორი სარდლის მეთაურობით ორი მიმართულებით შეტევის გადაწყვეტილება მიიღეს. არზრუმის მხრიდან შეტევის სარდლად დაინიშნა მესამე ვეზირი ლალა მუსტაფა ფაშა, ხოლო ბაღდადის მხრიდან ჯარის ხელმძღვანელად დაინიშნა მეოთხე ვეზირი ქოჯა სინან ფაშა. თუმცა სარდლების და მათი ამაღლის დანიშვნის და ჯარის ორგანიზების მიუხედავად მათ შორის არსებული დაპირისპირების გამო ვეზირი ქოჯა სინან ფაშა გადააყენეს ბაღდადის მიმართულების ჯარის სარდლის თანამდებობიდან და ლალა მუსტაფა ფაშას დაევალა არზრუმის გავლით საქართველოსა და შირვანის დაპყრობა. ამ ვითარების შესახებ 1578 წლის 17 მარტის ბრძანებით ეცნობა ყველა საზღვრისპირა მეთაურს.⁷

მხოლოდ ერთი მიმართულებით საქართველოს და შირვანის გავლით ლაშქრობის მიზეზები შემდეგია:

1. შირვანელმა სუნიტებმა სთხოვეს ოსმალეთს დაეხსნათ ისინი ყიზილბაშთა ძალადობისგან.
2. სტრატეგიული წერტილების დაკავების შემდეგ ადვილი იქნებოდა ეძულეზინათ სეფიანები დაედოთ სამშვიდობო შეთანხმება ოსმალეთის-თვის მისაღები პირობებით.
3. სარდლებს შორის წარმოშობილმა მეტოქეობამ გააჩინა შიში, რომ ეს ცუდად იმოქმედებდა ომის მიმდინარეობაზე.
4. არსებობდა იმის შიში, რომ ორი მიმართულებით შეტევა სახელმწიფოს დააკისრებდა დიდ ფინანსურ ხარჯს, ხოლო ჯარის მომარაგება

---

⁵ ამ რიცხვით დათარიღებული ბრძანება მიიღო ყველა საზღვრისპირა ბეგლარბეგმა, რომლითაც ებრძანათ მათ მოეწყოთ თავდასხმა ირანის შიდა რეგიონებზე. BOA, *MD 32*, s. 30/80. სეფიანთათვის ომის გამოცხადების შესახებ ვრცელი ცნობები იხ. O. Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, s. 49-58.

⁶ Solak-zâde Mehmed Hamdemi Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, C. II, Hazırlayan: Vahid Çabuk, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara, 1989, s. 333; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, Kısım 1, TTK yay., 3. Baskı, Ankara, 1983, s. 57.

⁷ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, s. 23-28.

ადგილზე ვერ მოხდებოდა ზოგიერთ საზღვრისპირა რეგიონში არსებული დეფიციტის გამო.⁸

1 - 1578-1590 წლების ომის მიმდინარეობისას კავკასიასში განხორციელებული ადმინისტრაციული ცვლილებები

საქართველოსა და შირვანის წინააღმდეგ ლაშქრის სარდლად დანიშნულმა ლალა მუსტაფა ფაშამ, 1578 წელს გალაშქრებამდე წერილები გაუგზავნა, მორჩილება და ლაშქრობაში დახმარება მოთხოვა ქართველ მეფე-მთავრებს, რომლებიც 1555 წლის ამასიის ხელშეკრულებით ოსმალეთის გავლენის ქვეშ ითვლებოდნენ, თუმცა ეს გავლენა მხოლოდ ნომინალური იყო. მათ ასევე აცნობა, რომ დაუმორჩილებლობის შემთხვევაში მათ ქვეყნებს მოარბევდა და გაანადგურებდა. მსგავსი მოთხოვნები გაეგზავნათ იმერეთის მეფე გიორგი II, სამეგრელოს მთავარს გიორგი III დადიანს და გურიის მთავარს გიორგი II გურიელს.⁹ ეს მოთხოვნები 1578 წლის 17 მარტს დადიანს, გურიელს და იმერეთის მეფეს,¹⁰ ხოლო ივლისის ბოლოს აფხაზ დიდებულებსაც გაეგზავნათ და ეცნობათ შესაბამისი ბრძანების შესახებ.¹¹ იმერეთის, სამეგრელოსა და გურიის ხელისუფლებმა ლალა მუსტაფა ფაშას მორჩილება გამოუცხადეს და აცნობეს, რომ ძველთაგან ემორჩილებოდნენ სულთანს და მზად იყვნენ გადასახადების გადასახდელად.¹² ამასიის ხელშეკრულებით სეფიანთა გავლენის ქვეშ მყოფი მესხეთის მთავარმა ჩილდირის ბრძოლის შემდეგ, ხოლო კახეთის მეფე ალექსანდრე ლევანის ძემ სარდლის არზრუმში ჩასვლის შემდეგ გამოუცხადა მორჩილება. ამასობაში საქმეში ჩაერთო ყირიმის ხანიც და უზრუნველყო შირვანის მმართველის აბუბექირ მირზას მორჩილება და ოსმალთა ლაშქრის მხარდაჭერა. დაღესტნელი მმართველების მიერ გამოგზავნილი წერილებიდან ჩანდა, რომ ისინიც დაუჭერდნენ მხარს ოსმალებს და საკუთარი სამხედრო ძალებით მათ ჯარს აღმოუჩენდნენ დახმარებას.¹³

შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ოსმალთა არმიის საქართველოსა და შირვანში ლაშქრობა საზღვარზე მომხდარი რამდენიმე ინციდენტის შემდეგ არტანუდან გასვლით 1578 წლის 8 აგვისტოს დაიწყო. 9 აგვისტოს

⁸ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 29-32.

⁹ S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 93.

¹⁰ BOA, MD 32, hüküm: 195.

¹¹ BOA, MD 32, hüküm: 318.

¹² Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları VI*, İstanbul, 1986, s. 68.

¹³ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 39-43.

ჩილდირის ბრძოლაში უპირობო გამარჯვების შემდეგ ოსმალებს გზა გაეხსნათ საქართველოსკენ.¹⁴

ჩილდირის ბრძოლა ოსმალების სრული გამარჯვებით დასრულდა. ეს კი ნიშნავდა, რომ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე საათაბაგოს ტერიტორია, ადრე დაპყრობილი ტერიტორიების გარდა, მთლიანად უერთდებოდა ოსმალეთს. ამის გამო ოქროსციხის და მიმდებარე ტერიტორიების მფლობელმა, მესხეთის მთავრის მანუჩარის დედამ - დედისიმედმა და მისმა შვილებმა მორჩილება გამოაცხადეს და მანუჩარს აწყურის, ხოლო მის ძმას ყვარყვარეს ოლთისის სანჯაყი გადაეცა. საათაბაგოს სხვა ტერიტორიები პირდაპირ ოსმალურ მმართველობას დაექვემდებარა. მანამდე სეფიანთა გავლენის ქვეშ მყოფი რეგიონის სხვა ტერიტორიებიც გაერთიანდა ახლდადარსებულ ჩილდირის ვილაიეთში. მესხეთის მთავარი მანუჩარი სტამბოლში ჩავიდა, მუსტაფა დაირქვა და 1579 წლის 1 ივლისს დაინიშნა ჩილდირის პირველ ბეგლარბეგად.¹⁵ ჩილდირის ვილაიეთის პირველი ადმინისტრაციული ცვლილება თუმუკის და ხერთვისის სანჯაყებს გაუუქმდათ სანჯაყის სტატუსი და გაერთიანდნენ, ხოლო მუსტაფა ფაშას (მანუჩარის) ძმას ყვარყვარეს, ოლთისის სანჯაყის სანაცვლოდ საკუთარი სამფლობელოდან 4 სანჯაყი გადასცა. ამ ცვლილებებით ათაბაგმა მუსტაფა (მანუჩარ) ფაშამ და მისი ძმამ ყვარყვარემ დაზოგეს 900 ათასი აქჩე შემოსავალი და გახდნენ ჩილდირის ვილაიეთის პირველი მმართველები, რომელიც გახდა იურთლუქ-ოჯაქლიქის წესით მართული სამფლობელო.¹⁶ 1586 წლისთვის ჩილდირის ვილაიეთი საფაშო სანჯაყის გარდა შედგებოდა არფალუს, იმერხევის, პერტეკრეკის, არტანუჯის, ჩეჩერეკის, ასპინძის და უდეს სანჯაყებისგან.¹⁷ მოგვიანებით გამოითქვა მოსაზრება, რომ ჩილდირის ვილაიეთის ჩამოყალიბების ერთერთი მიზეზი იყო ადგილობრივი დიდგვაროვნების კონტროლის ქვეშ მოქცევა. ჩილდირის ბეგლარბეგს, სხვა მოვალეობებთან ერთად ევალებოდა მოეგვარებინა დიდგვაროვნებს

---

¹⁴ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 55-56; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, C. I, İstanbul, 1989, s. 118. ეს ბრძოლა დეტალურად არის აღწერილი 1578 წელის 6 სექტემბერს ანატოლიის ბეგლარბეგისთვის გაგზავნილ ბრძანებაში. იხ. BOA, MD 32, 220/412.

¹⁵ BOA, *Kâmil Kepeci* No: 262, s. 213; Feridun Emecen, “Çıldır”, *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 300.

¹⁶ F. Emecen, “Çıldır”, s. 300.

¹⁷ BOA, *Kâmil Kepeci* No: 262, s. 213-214.

შორის კონფლიქტი, ყოველწლიურად დროულად მოეგროვებინა და ხაზინაში გაეგზავნა სახელმწიფოს კუთვნილი გადასახადები.¹⁸

როდესაც ჩილდირის ვილაიეთში ყალიბდებოდა ადმინისტრაციული ორგანოები, 1578 წლის 24 აგვისტოს ოსმალთა არმია თბილისში შევიდა და შაჰის მიერ თბილისის დამცველად დანიშნულმა დავით ლუარსაბის ძემ (დაუდ ხანმა) ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე ჩააბარა იგი. თბილისის დამცველად ბეგლარბეგის ტიტულით დანიშნა კასტამონუს სანჯაყბეგი მეჰმედი, მას დაუტოვეს გარკვეული რაოდენობა სამხედროები, ხოლო ჯარმა სამხრეთ-აღმოსავლეთით, შირვანის მიმართულებით გააგრძელა მსვლელობა.¹⁹ კახეთის მმართველი ალექსანდრე დიდი ამალით ეწვია სამხედრო ბანაკს და ოსმალები ალაზნის ნაპირებამდე გააცილა. რადგან მიიჩნიეს, რომ ალექსანდრე დაემორჩილებოდა მათ, მიანიჭეს ბეგლარბეგის წოდება და მისი ქვეყანა ოჯაქლიქის სტატუსით მას დაუმტკიცეს.²⁰ დაარსებისას თბილისის ვილაიეთი საფაშო სანჯაყის გარდა კიდევ სამ სანჯაყს მოიცავდა. ესენი იყო დმანისის, ალჯაყალას და აქჩაშეჰირის სანჯაყები.²¹ 1588 წელს თბილისის ვილაიეთი ოთხ სანჯაყად იყოფოდა: გორის ციხე მასთან დაკავშირებული 36 სოფლით, თბილისის ციხე 16 სოფლით, დმანისის ციხე 34 სოფლით და ლორეს ციხე 20 სოფლით.²²

ასევე შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში ოპერაციის მიმდინარეობისას ერთერთი პირველი გადაწყვეტილება ადმინისტრაციული ცვლილების შესახებ, იყო ბათუმის ვილაიეთის დაარსება. ბათუმში ოსმალური მმართველობა 1479 წელს დამყარდა, თუმცა იგი ხანგრძლივი და მყარი არ აღმოჩნდა. ბათუმი და მისი შემოგარენი მუდმივად გადადიოდა ხელიდან ხელში ოსმალებსა და ქართულ სამთავროებს შორის. ლაშქრობამდე ბოლო ცვლილება 1564 წელს მოხდა, როდესაც გურიის მთავარმა როსტომმა ჩაიგდო ხელში, მაგრამ იმავე წელს ქალაქში კვლავ ოსმალთა მმართველობა დამყარდა. ამასიის 1555 წლის ზავის შესაბამისად ბათუმი 1568 წლიდან მოყოლებული არზრუმის ვილაიეთის

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Kısım 2, 2. Baskı, TTK yay., Ankara, 1983, s. 125-126. Bu durum 18. yüzyılda da aynen devam etmektedir. Bkz. BOA, *MD 129*, s. 21/95 (Tarih: 30 Mayıs 1719-8 Haziran 1719/H. Evasıt Receb 1131).

¹⁹ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 57-58; Şeref Han, *Osmanlı-İran Tarihi*, s. 256; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I*, s. 119.

²⁰ Hüsâmettin M. Karamanlı, “Gürcistan-Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi”, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 314.

²¹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 219.

²² Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 151.

შემადგენლობაში მყოფი სანჯაყი იყო, მაგრამ ჩილდირის ბრძოლის შემდეგ იგი გამოეყო არზრუმის ვილაიეთს და დამოუკიდებელ ვილაიეთად ჩამოყალიბდა.²³ 1578-1588 წლების წყალობის დოკუმენტებში დაცული სანჯაყის წყალობის დავთრების მიხედვით არზრუმის ვილაიეთში შემავალი ბათუმის სანჯაყთან დაკავშირებით ბოლო ჩანაწერი შეეხება სანჯაყის ჰაიდარ ბეისთვის გადაცემას და იგი დათარიღებული არაა.²⁴ იმავე დავთარში უფრო გვიანდელ ნაწილში, ახლადდაარსებული ვილაიეთების დანართში ბათუმი გატარებულია როგორც ვილაიეთი და მას შეუერთდა ფოთის სანჯაყიც, რომელიც მანამდე არზრუმის ვილაიეთს ექვემდებარებოდა. ამ დავთარში არსებული პირველი ჩანაწერი ბათუმის ბეგლარბეგად დანიშვნის შესახებ 1583 წლის 28 ნოემბრით არის დათარიღებული და დიარბაქირის ყოფილ ბეგლარბეგს მეჰმეთ ფაშას შეეხება.²⁵ თუმცა რუს დავთრების კვლევისას ჩანს, რომ ტრაპიზონის ყოფილ ბეგს მეჰმედ ბეის მიენიჭა ბათუმის ვილაიეთის ბეგლარბეგობა და 800 ათასი აქჩეს შემოსავალი.²⁶ მიუხედავად იმისა, რომ ცნობები ძალიან მწირია, დიდია იმის ალბათობა, რომ ლაშქრობის დასაწყისში ბათუმი ვილაიეთი გახდა.

ბათუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე აჭარა, ჯერ კიდევ 1535 წელს ბრძოლის გარეშე დაექვემდებარე ოსმალურ მმართველობას. ჯერ არზრუმის ვილაიეთს დაუქვემდებარეს, 1580 წელს კი ჩილდირის ვილაიეთს მიუერთეს. ლაშქრობის მიმდინარეობისას ერთი პერიოდი ქართველების ხელში აღმოჩნდა, მაგრამ გაანთავისუფლეს და 1591 წელს ქვემო და ზემო აჭარის გაერთიანებით აჭარის ეალეთი ჩამოაყალიბეს.²⁷ ამგვარად 1591 წლის 21 აგვისტოს მიიღეს გადაწყვეტილება და აჭარის საბეგლარბეგო 700 ათასი აქჩეს შემოსავლით მეორედ გადასცეს საქართველოს სახელოვან მმართველს აჰმედ ფაშას.²⁸ აჭარის ეალეთი 1603 წელს გააუქმეს და სანჯაყის სახით ჩილდირის ეალეთს მიუერთეს,²⁹ ეს მდგომარეობა საკმაოდ დიდხანს შენარჩუნდა.³⁰ მიუხედავად იმისა, რომ

²³ Mustafa Sarı, *Türkiye –Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, TTK yay., Ankara, 2014, s. 7-9.

²⁴ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 198.

²⁵ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 259.

²⁶ BOA, *Kâmil Kepeci No: 237*, s. 182.

²⁷ Mustafa Aydın, "Acara", *DİA*, C. Ek-1, İstanbul, 2016, s. 31.

²⁸ BOA, A. RSK d. 1473, s. 116.

²⁹ B. Küttükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 225.

³⁰ XVII საუკუნის ბლღმეოთხედში და XVIII საუკუნის პირველნახევარში აჭარის სანჯაყი ჯერ კიდევ ჩილდირის ეალეთს შემადგენლობაში იყო იხ. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Elazığ, 1997, s. 66.

აჭარის ვილაიეთი 1591 წელს დაარსდა, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იგი რეალურად 1578-1590 წლებში მიმდინარე ომის მიმდინარეობისას ჩამოყალიბდა.

ოსმალეთ-სეფიანთა ომის დროს წარმოქმნილი ზოგიერთი პრობლემის მოსაგვარებლად დაარსდა კიდევ ერთი - ყარსის ვილაიეთი.³¹ ყარსის ციხე-სიმაგრეში დამოუკიდებელი საბეგლარბეგოს დაარსების გადაწყვეტილება მიიღეს, რადგან იგი იმყოფებოდა ზედ საზღვარზე და არზრუმიდან საკმაოდ შორს. 1580 წლის 22 სექტემბერს ახალი ვილაიეთი 700 ათასი აქჩეს შემოსავლით სილისტრას ყოფილ ბეგს - ჰიზირს გადაეცა.³² 1565 წელს საზღვრის დემარკაციისას ყარსი ირანს მიაკუთვნეს, თუმცა 1578 წლის ლაშქრობის დაწყებამდე ცოტა ხნით ადრე, 1576 წელს ოსმალეთს შეუერთდა. ანატოლიიდან ირანის, აზერბაიჯანისა და საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობისას ან პირიქით ხსენებული ადგილებიდან ანატოლიაზე თავდასხმისთვის იგი სტრატეგიულ ადგილას მდებარეობდა. ამ მიზეზით იგი ხშირად განიცდიდა თავდასხმებსა და განადგურებას.³³ ადმინისტრაციული თვალსაზრისითაც ხშირი იყო ცვლილებები. ყარსის ვილაიეთი შედგებოდა ყარსის საფაშო, შელვეს, სორომლოს, პერთეკრეკის, არტანუჯის და მიჯინგერტის სანჯაყებისგან.³⁴

ომის მიმდინარეობისას მომხდარი ადმინისტრაციული ცვლილებები მეტ-ნეკლებად აისახა 1578-1588 წლების დავთრებში, სადაც ვხედავთ, რომ მელიქების (მთავრების, მეფეების) დაქვემდებარებაში მყოფი ტერიტორიული ერთეულები რეგისტრირებული არ არიან. თუმცა სხვა საარქივო წყაროებში ჩანს, რომ ოსმალეთ-ირანის ომის დროს სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში ზოგიერთმა მელიქმა (მთავარმა, მეფემ) მიიღო ბეგლარბეგობა და მმართველობის ორგანიზება დაიწყო. მაგალითად დგინდება, რომ იმერეთის სამელიქო (სამეფო) ცენტრით ქუთაისი გადაკეთდა ვილაიეთად და მის ბეგლარბეგად 1591 წლის 21 სექტემბერს დაინიშნა ბათუმის სანჯაყბეგი ჯაფარ ბეი. ქუთაისის ბეგლარბეგის შემოსავალი მამერვანის სანჯაყიდან მიეცემოდა.³⁵ როგორც აჭარის შემთხვევაში, ამ ვილაიეთზეც შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მისი ჩამოყალიბების მიზეზები ირანთან მიმდინარე ომმა წარმოშვა.

³¹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 221.

³² BOA, *Kâmil Kepeci No: 237*, s. 90.

³³ Tufan Gündüz, "Kars", *DİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 516.

³⁴ BOA, *Kâmil Kepeci No: 262*, s. 221.

³⁵ BOA, *A. RSK d. 1473*, s. 153.

თბილისის დასავლეთით და გურიის აღმოსავლეთით 1581 წლის 10 აპრილს დამოუკიდებელ საბეგლარბეგოდ ჩამოყალიბდა გორის საბეგლარბეგო, რომელიც 800 ათასი აქჩეს შემოსავლით ბასიანის ბეგს მირზა ალის გადაეცა.³⁶ როგორც ვხედავთ გორის საბეგლარბეგოს ეს სტატუსი 1588 წლის 8 აგვისტოს ჯერ კიდევ აქვს. ამ თარიღით თავრიზის ყადის მუსტაფა ეფენდის რეკომენდაციით გორის ბეგლარბეგად თავრიზში გაწეული სამსახურის სანაცვლოდ დაინიშნა მაჰმუდ ხანი,³⁷

არსებობს დოკუმენტები, რომელთა მიხედვითაც საქართველოს ცენტრალურ მხარეს კახეთს 1589 წელს ჩამოერთვა ოჯაქლიქის სტატუსი და იქ საბეგლარბეგო დაარსდა.³⁸ ასევე მოხდა თბილისის სამხრეთით და ჩილდირის აღმოსავლეთით მდებარე ლორეს ვილაიეთის შემთხვევაშიც. 1584 წლის ივლისის ბოლოსა და აგვისტოს დასაწყისში ლორეს ციხე ოსმალებმა ხელში ჩაიგდეს და იქ ახალი ვილაიეთი დააარსეს. ლორეს საბეგლარბეგო 1588 წლის 22 სექტემბერს სარდლის მოურავს მემის გადაეცა 800 ათასი აქჩეს შემოსავლით.³⁹ ლორეს პირველი ბეგლარბეგი იყო პელოპონესის ყოფილი სანჯაყბეგი ბოსნიელი ფოთირ ალი ფაშა. 1590 წელს ლორეს ვილაიეთი შედგებოდა ლორეს, ახტალას, ფანბაკის, ტაშირის და არფალის სანჯაყებისგან. ამ წელს ლორეს ბეგლარბეგი იყო ყაზახელი თურქმენების ხანი ნაზარ ფაშა.⁴⁰

კავკასიაში დაარსებული კიდევ ერთი ადმინისტრაციული ერთეული, რომელიც ოსმალეთის სახელმწიფოზე იყო დამოკიდებული, მამერვანის ვილაიეთი იყო. მანამდე ეს იყო არზრუმის ვილაიეთის შემადგენლობაში მყოფი ერთერთი სანჯაყი დღევანდელი ნარმანის მხარეში, რომელიც მოგვიანებით არზრუმის ვილაიეთიდან გამოყოფილ სხვა სანჯაყებთან ერთად ცალკე ვილაიეთად ჩამოყალიბდა. ვილაიეთი საბეგლარბეგოს სახით და 1 მლნ აქჩეს შემოსავლით 1586 წლის 4 სექტემბერს გაიცა.⁴¹

აფხაზეთში 1578 წლის ოქტომბერში სოხუმის ვილაიეთი დაარსდა და ბეგლარბეგად 800 ათასი აქჩეს შემოსავლით ბათუმის სანჯაყბეგი, ჩერქეზი ჰაიდარ ფაშა დაინიშნა. სოხუმის ვილაიეთი სოხუმის, გაგრას და პიცუნდას სანჯაყებისგან შედგებოდა. 1580 წლის სექტემბერში ვილაიეთი

³⁶ Bilgin Aydın-Rifat Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, İSAM yay., S. 38, İstanbul, 2011, s. 87.

³⁷ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 86.

³⁸ F. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 413.

³⁹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 91.

⁴⁰ F. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s. 352.

⁴¹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 12.

გაუქმდა და რეგიონი კვლავ შერვაშიძეთა ოჯახს გადაეცა იურთლუქ-ოჯახლიქის სტატუსით.⁴²

კიდევ ერთი ვილაიეთი, რომელიც ამ კონტექსტში უნდა მოვიხსენიოთ, არის დმანისის ვილაიეთი. დმანისი თბილისის სამხრეთით და ლორეს ჩრდილოეთით, ამ ორ ლოკაციას შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე მდებარეობს. დმანისის ვილაიეთი ოსმალეთ-ირანის ომის დროს 1584 წელს დაარსდა.⁴³ დოკუმენტებში დაფიქსირებულია, რომ 1585 წლის ნოემბრიდან 1591 წლამდე ვილაიეთში 4 ბეგლარბეგი დაინიშნა.⁴⁴

2 – 1578-1590 წლების ომის დროს აზერბაიჯანთან და ირანთან დაკავშირებული ადმინისტრაციული ცვლილებები

1578 წლის ლაშქრობა მხოლოდ საქართველოსა და კავკასიით არ შემოიფარგლა და კავკასიის მთების სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე დღევანდელი სომხეთის, აზერბაიჯანისა და ირანის ტერიტორიებიც მოიცვა.

1578 წლის 9 სექტემბერს კოიუნის უღელტეხილის ბრძოლაში გამარჯვების მეორე დღეს დაპყრობილ იქნა შეკის მხარე და დაარსდა შეკის სანჯაყი, რომელიც გადაეცა ბრძოლის მონაწილე ერეკლე-მირზა ალექსანდრეს ძეს.⁴⁵

1578 წლის 16 სექტემბერს სარდალმა ლალა მუსტაფა ფაშამ არემს მიაღწია და პარასკევის ღოცვისას ხუტბაში სულთნის სახელი მოიხსენია. ამ დროს სარუხანის სანჯაყბეგი კაითასი, არემის ბეგლარბეგად დაინიშნა 700 ათასი შემოსავლით.⁴⁶ არემის სანჯაყის პირველი ადმინისტრაციული მოწყობისას ბეგლარბეგად კაითას ფაშას დანიშვნა მიუთითებს, რომ ვილაიეთის ჩამოყალიბებას იწყებდნენ ან აპირებდნენ, თუმცა სამწუხაროდ მისი ცხოვრებაში გატარება ვერ მოხერხდა. 1578 წლის ნოემბრის დასაწყისში განჯის გამგებელმა იმამ ყული ხანმა არემი აიღო, იქაური სუნიტები გაჟლიტა და ქალაქი გადაწვა.⁴⁷ თუმცა სეფიანთა მმართველობა რეგიონში დიდხანს არ გაგრძელდა და დარბევის დროს დაღუპული კაითას ფაშას ნაცვლად არემის ბეგლარბეგად ფიალე ფაშა

---

⁴² F. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellelerini Fethi*, s. 11; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 531.

⁴³ F. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellelerini Fethi*, s. 354.

⁴⁴ B. Aydın-R. Günalan, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı”, s. 152-153.

⁴⁵ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 61, 67.

⁴⁶ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 63-65.

⁴⁷ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, 84-85.

დაინიშნა.⁴⁸ როგორც ვხედავთ, 1584 წელს არეში შემახის ვილაიეთის ერთერთ სანჯაყს წარმოადგენს. 1584 წლის ივნისში არეშის სანჯაყი 200 ათასი აქჩეს შემოსავლით შუკის ალაიბეგს მურად ალის გადაეცა. ამგვარად ვფიქრობთ, რომ არეშის სანჯაყის თავდაპირველი მოწყობისას საბეგლარბეგოს სტატუსის მინიჭება კაითას ბეგის გავლენით უნდა იყოს გამოწვეული. მოგვიანებით ერეში დამოუკიდებელ ვილაიეთად ჩამოყალიბდა. თუმცა ზუსტად როდის მოხდა ეს ადმინისტრაციული ცვლილება, დოკუმენტებში დაფიქსირებული არ არის. მაღალია იმის ალბათობა, რომ არეში შუკთან და განჯასთან ერთად გახდა ვილაიეთი. უფრო მოგვიანებით, 1589 წლის 3 მარტს არეშის ბეგლარბეგი 700 ათასი აქჩეს შემოსავლით ერჯიშის ბეგი ოსმან ბეი გახდა,⁴⁹ 1589 წლის 30 მარტს 800 ათასი აქჩეს შემოსავლით აქთაშის ყოფილი ბეგი შამსედდინ ბეი,⁵⁰ ხოლო 1590 წლის 22 ივლისს ტიმიშოარას ბეგლარბეგის ხუსრევ ფაშას ვაჟი, აბდულაჰ ფაშა დაინიშნა.⁵¹

შემახის დაპყრობის შემდეგ დერბენტში თურქული მეციხოვნეები მიავილინეს.⁵² დერბენტი მოგვიანებით სანჯაყად ჩამოყალიბდა და 1579 წლის 5 იანვარს სანჯაყბეგის შაბურანის შვილს, შეიხ იბრაჰიმ ალას 200 ათასი აქჩეს შემოსავლით გადაეცა.⁵³ ამ დანიშვნის შესახებ ჩანაწერიდან ჩანს, რომ 1579 წლის დასაწყისში დერბენტის ვილაიეთი ჯერ ჩამოყალიბებული არ არის. გადაწყდა, რომ ერთერთი ბეგლარბეგი დარჩებოდა შირვანის დამცველად და მას მიენიჭებოდა ვაზირის ტიტული, რადგან ამ ტიტულის გარეშე იგი ვერ შეძლებდა მეზობელი ბეგების და დაღესტნელი მმართველების ყიზილბაშების წინააღმდეგ მობილიზებას და გაერთიანებას. თუმცა ლაშქრობაში მონაწილე ბეგლარბეგების უმრავლესობამ თავი შეიკავა დამცველის თანამდებობის მიღებისგან. ლალა მუსტაფა ფაშასთან კონსულტაციების შემდეგ მხოლოდ ოსმან ფაშა დათანხმდა ამ მოვალეობის შესრულებას და შირვანის დამცველი გახდა. მას გადაეცა მოთხოვნილი სამხედრო ძალა და ხაზინა, 2 მლნ აქჩეს შემოსავალი და ვაზირის ტიტული. 1578 წლის ლაშქრობის შემდეგ შირვანის დამცველად დანიშნულმა ოსმან ფაშამ ცენტრში წერილი გააგზავნა, რომელიშიც იტყობინებოდა, რომ დაპყრობილი ტერიტორიები დაიყო ოთხად და მისი

⁴⁸ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 88.

⁴⁹ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 130.

⁵⁰ BOA, *A.RSK d. 1470*, s. 10.

⁵¹ BOA, *A.RSK d. 1470*, s. 10.

⁵² B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri*, s. 64.

⁵³ BOA, *Kâmil Kepeci No: 230*, s. 76.

როგორც შირვანის ვეზირის მმართველობის ქვეშ იმყოფებოდა შემდეგი ადმინისტრაციული ერთეულები: თბილისის ვილაიეთი 1 მლნ აქჩეს შემოსავლით გადაეცა ფერჰად ფაშას შვილს მეჰმედ ფაშას, საქართველოს ვილაიეთს (კახეთის მხარეს) დაეკისრა ჯიზიის გადახდა და ოჯაქლიქის სტატუსით გადაეცა ლევანხანის ძეს ალექსანდრ ხანს, სოხუმის ვილაიეთი (აფხაზთა ქვეყანა) 800 ათასი აქჩეს შემოსავლით გადაეცა იმ მხარეში განთქმულ წარჩინებულს ჰეიდარ ფაშას.⁵⁴ ზოგიერთ წყაროში დაფიქსირებულია, რომ შირვანი ორად იყოფოდა - შემახისა და დერბენტის ვილაიეთებად.⁵⁵

ამ წყაროების ცნობით, შემახის ვილაიეთში შემდეგი სანჯაყები შედიოდა:

ლაჰიჯი, აქთაში, კაბალა, სალიანი, ზერდავი, შეკი, ბაქო, სადერუ, ქარაულუსი, აჰთი, სირჰანი, ოსმანი, ჰუდავერდი და კიდევ ერთი სანჯაყი, რომლის სახელიც უცნობია.

დერბენტის ვილაიეთის სანჯაყები კი შემდეგია:

დერბენტი (საფაშო სანჯაყი), შაბურანი, აჰტი, ყუბა, კურე, ჩირაკი და რესტავი.

როგორც ჩანს, შემახის ვილაიეთში შემავალი შეკი, მოგვიანებით ცალკე საბეგლარბეგოდ ჩამოყალიბდა. 1588 წლის 4 ოქტომბერს შეკის საბეგლარბეგო 700 ათასი აქჩეს შემოსავლით და ოჯაქლიქის სტატუსით ქალაქ შეკის ციხისთავს ემირ-შაჰ ბეის გადაეცა.⁵⁶

ირან-ოსმალეთის 1578-1590 წლების ომების ბოლო პერიოდში აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დაარსდა კიდევ ერთი, განჯის ვილაიეთი. ქალაქი განჯა ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ 1588 წლის 1 სექტემბერს გადავიდა, რასაც მოჰყვა ამავე სახელწოდების ვილაიეთის დაარსება. რადგან იყო სურვილი, რომ განჯაში ოსმალური მმართველობის დამყარებასთან ერთად იგი პირდაპირ სახაზინო დაქვემდებარებაში ყოფილიყო, მოხდა მისი აღწერა. განჯის ვილაიეთი პირველ ეტაპზე 7 სანჯაყად დაიყო. ესენია: განჯა, ბერდუა, ჰაჯიმი, აჰისტაბადი, დიზაკი, ჰეკარი და ვერენდე.⁵⁷

1583 წლის სექტემბრის შუა ხანებში (ჰიჯრით 991 წლის რამაზანის თვის დასაწყისში) ოსმალეთის კონტროლის ქვეშ აღმოჩნდა ერევანიც.

⁵⁴ Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca yay., İstanbul, 2006, s. 112-117; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 64-67.

⁵⁵ B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 64-67.

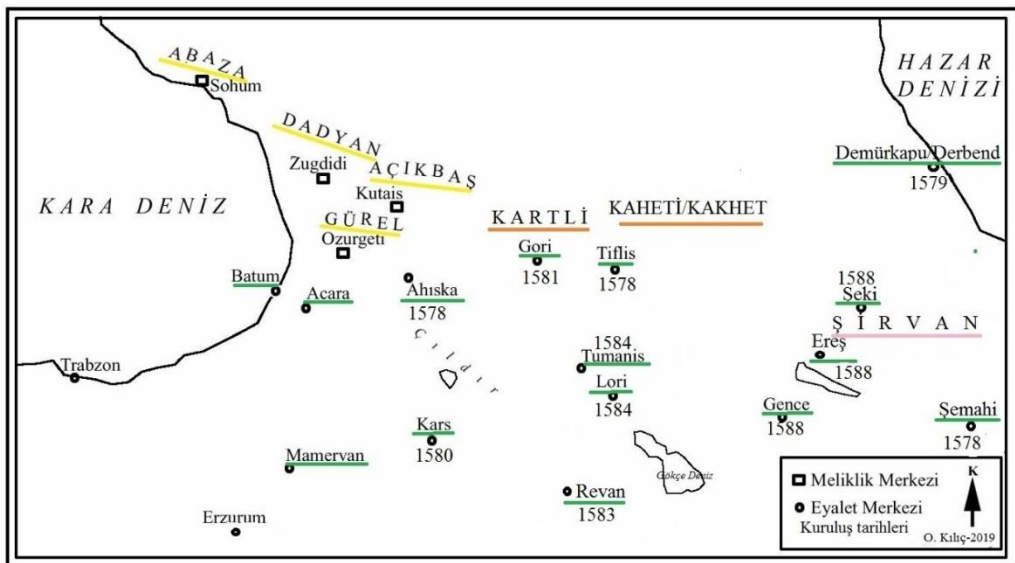
⁵⁶ BOA, *Kâmil Kepeci No: 248*, s. 105.

⁵⁷ Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, C. 14, İstanbul, 1996, s. 18. (ss. 17-20)

ფერჰად ფაშამ, რომელმაც დაიპყრო ქალაქი, გარკვეული აღმშენებლობითი სამუშაოები ჩაატარა და პირველ ბეგლარბეგად ყარსის ყოფილი გუბერნატორი დელი ხიზირ ფაშა დანიშნა.⁵⁸

1578-1590 წლების ირან-ოსმალეთის ომის დროს კიდევ დაარსდა თავრიზის, დინავერისა და პალენდანის ვილაიეთები, თუმცა მათ კავკასიასთან კავშირი არ აქვთ.⁵⁹

1590 წლის 25 იანვარს დაიღო სტამბოლის ხელშეკრულება, რომლის ძალითაც დადასტურდა და დამტკიცდა ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ თავრიზის, ქარაჯადალის, განჯის, ყარაბაღის, შირვანის, საქართველოს, ნიჰავენდის, ლურისტანისა და შეჰრიზორის გადასვლა.

რუკა 1: 1578-1590 წლების ირან-ოსმალეთის ომის დროს სამელიქოებისა და ეალეთების ცენტრები

⁵⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi* s. 345-346.

⁵⁹ BOA, *Kâmil Kepeci* No: 262, s. 228, 256. 1585 წლის 24-25 სექტემბერს ოზდემიროღლუ ოსმან ფაშამ აიღო ქალაქი თავრიზი. 1585 წლის 27 სექტემბერს უზუნ ჰასანის მეჩეთში პარასკევს ღოცვისას ხუტბის დროს მოიხსენიეს სულთანი მურადი და ამით დასრულდა თავრიზის დაპყრობა. ამ თემასთან დაკავშირებით იხ. R. Ş. Allahverdi, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 271-280; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, s. 154-157.

დასკვნა და შეფასება

1578-1590 წლებში ოსმალეთსა და სეფიანთა სახელმწიფოს შორის მიმდინარეობდა ომი, რომელიც ორივე სახელმწიფოსთვის მიმართული იყო 1555 ამასიის ხელშეკრულებით გათვალისწინებული ადმინისტრაციული და სამხედრო გავლენის ზონების გაფართოებისკენ. აშკარად იკვეთება, რომ ოსმალეთის სახელმწიფომ გამოიყენა ეს პერიოდი, რათა დაპყრობილ მიწებსა და მანამდე გავლენის ზონად აღიარებულ ტერიტორიებზე დაემყარებინა მუდმივი მმართველობა. დასავლეთ კავკასიაში გურიის, იმერეთის, სამეგრელოს და აფხაზეთის რეგიონებში ადგილობრივმა მმართველმა დინასტიებმა ოჯახლიქის სტატუსით შეინარჩუნეს ძველი მდგომარეობა. იმერეთის სამელიქოში ცენტრით ქუთაისი და აფხაზეთის სამელიქოში ცენტრით სოხუმი, დაარსდა ვილაიეთები და ცენტრიდან დანიშნული ფაშას მეშვეობით იყო მცდელობა დაექვემდებარებინათ ოსმალთა ძალაუფლებისთვის და პირდაპირ ცენტრიდან ემართათ. თუმცა ამ წამოწყებამ დიდხანს ვერ გაძლო და მხოლოდ რამდენიმე წელი იარსება.

ოსმალეთის ცენტრალურმა მმართველობამ კავკასიის ზოგიერთ სანჯაყში - ჩილდირში, კახეთში, სამეგრელოში, იმერეთში, გურიაში, აფხაზეთსა და შუკში ოჯახლიქის სტატუსის მქონე მმართველობა დაამყარა. ასეთი ტიპის მმართველობის ძირითადი თავისებურება ის არის, რომ ძალაუფლება თავმოყრილია ერთი ოჯახის ხელში. იმ პერიოდში მსგავსი პრაქტიკა შეიმჩნეოდა დიარბაქირის, ვანისა და ბაღდადის ზოგიერთ სანჯაყში. ოჯახლიქის წესის არ უნდა აღვიქვათ, როგორც ავტონომია. უფრო მართებული იქნება თუ შევხედავთ მას, როგორც ადგილობრივ გავლენიან ოჯახებს, რომლებიც ადმინისტრაციის ნაწილი იყვნენ.⁶⁰ კავკასიის მასშტაბით, დასავლეთ კავკასიაში, კახეთსა და შუკში, ამ პრაქტიკამ სასურველი შედეგი მოიტანა, რადგან შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ადგილობრივები ერთგულად ემსახურებოდნენ ოსმალეთს და იღებდნენ პასუხისმგებლობას. ყურადღებას იქცევს კახეთის მმართველი ალექსანდრეს მიერ 1578 წელს და შემდგომ წლებში განხორციელებული ლაშქრობისას გამოჩენილი ძალისხმევა. ამის გამო 1578 წელს შუკის დაპყრობისთვის ბრძოლაში მონაწილეობისათვის ალექსანდრეს ვაჟს ერეკლე-მირზას შუკის სანჯაყი გადაეცა. შუკი მოგვიანებით

---

⁶⁰ ოჯახლიქის შესახებ უფრო მეტი ინფორმაციისთვის იხ. Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, Elazığ, 2001, . 257-274; Orhan Kılıç, "Ocaklık", *DİA*, C. 30, İstanbul, 2007, s. 317-318.

იურთლუქ-ოჯაქლიქის სტატუსით ვილაიეთად გადაკეთდა და ჩილდირის შემდეგ მეორე ვილაიეთი გახდა, რომელსაც ოჯაქლიქის სტატუსი ჰქონდა.

ოსმალებმა ვერ მიიღეს ის, რაც სურდათ ათაბაგი მთავარი მანუ-ჩარისგან, იგივე მუსტაფასგან, რაც გახდა იმის საბაზი, რომ ოსმალეთმა კავკასიის ამ ვილაიეთის მმართველობა მთლიანად ოჯაქლიქის სტატუსით განახორციელა. მანუჩარი ყველა ხელსაყრელ შემთხვევაში ღალატობდა ოსმალეთს და მის დაქვემდებარებაში მყოფ ქართველებთან ერთად მძიმე დარტყმებს აყენებდა ოსმალეთის არმიას.

ქართლის გამგებელმა დავით ლუარსაბის ძემ ოსმალეთს მორჩილება გამოუცხადა, რის გამოც მას გადაეცა მისი ქვეყანა ოჯაქლიქის სტატუსით, თანაც 1584 წელს მას მმართველობაში გადასცეს ზულკადრიეს საბეგლარბეგოც. თუმცა მისმა ძმამ სიმონმა მსგავსი დამოკიდებულება არ გამოავლინა და ოსმალეთის წინააღმდეგ დაიწყო მოქმედება.

შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ოსმალეთმა კავკასიური ოპერაციის დროს ყარსის, აჭარის, ერევნის, განჯის, შემახის, დერბენტის, გორის, ღმანისის, ლორეს და თბილისის ვილაიეთების დაარსება წარმოადგენდა მცდელობას დაემყარებინათ პირდაპირი ოსმალური მმართველობა ამ რეგიონებში. ჩატარდა აღწერები და ცენტრიდან დაინიშნენ მმართველები, რითიც უნდა მომხდარიყო ცენტრის ხელისუფლების გავრცელება. დანიშვნის დოკუმენტაციის შესწავლისას გამოჩნდა, რომ ბეგლარბეგის თანამდებობაზე ძირითადად ინიშნებოდნენ რეგიონის მცოდნე ფაშები, თუმცა იყო გამონაკლისი შემთხვევებიც. მაგალითად ლორეს პირველ ბეგლარბეგად პელოპონესის სანჯაყბეგი ბოსნიელი პოტირ ალი ფაშა დაინიშნა. მაგალითად შეგვიძლია მოვიყვანოთ 1590 წლის 22 ივლისს არემის ბეგლარბეგად ტიმიშოარას ბეგლარბეგის ხუსრევ ფაშას შვილის, აბდულაჰ ფაშას დანიშვნაც.

ყველა ამ მოსაზრებების გათვალისწინებით, ვხედავთ, რომ გარკვეული პირობების სანაცვლოდ ადგილობრივი გავლენიანი დინასტიების მმართველობაში ჩართვით ოსმალეთი კავკასიაში რეალისტურ და ჭკვიანურ მეთოდს იყენებდა. შეიძლება ითქვას, რომ ამ მიმართულებით მათ გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწიეს. ასეთი პოლიტიკით დასავლეთ კავკასიის სამელიქოების არსებობა გახანგრძლივდა. შორს მდებარე და რთული რელიეფის მქონე დერბენტის და შემახის რეგიონებში გრძელვადიანი მმართველობის შენარჩუნება შესაძლებელი არ აღმოჩნდა. აქ გრძელვადიანი ოსმალური ადმინისტრაციული ერთეულები არ დაარსებულა, ოსმალური ადმინისტრაციული კადრები მუდმივად სეფიანთა და

ადგილობრივი ელემენტების ზეწოლის ქვეშ იმყოფებოდნენ. რელიგიური მიმდინარეობათა განსხვავებისა და ოპოზიციის ადგილობრივი ძალების წინააღმდეგობის გამო აღმოსავლეთ კავკასია ბევრად არასტაბილური იყო. ეს რეგიონები ვერ გახდა ისეთი მიმზიდველი ცენტრები, რომ იქ ოსმალეთის ადმინისტრაციულ კადრებს იქ წასვლის სურვილი გაჩენოდათ. 1578 წლის შემდეგ ოსმალეთის სახელმწიფომ შეძლო მიეღწია შირვანისთვის და იქ ვილაიეთი დაეარსებინა, თუმცა ძალიან გაუჭირდა ისეთი ოსმალთა ფაშას მოძებნა, რომელიც მიუხედავად მინიჭებული ვეზირის ტიტულისა, გაუძღვებოდა მის მმართველობას. საბოლოოდ ეს თანამდებობა მიიღო მამაცმა და გამჭირახმა ოზდემიროღლუ ოსმან ფაშამ.

ამ ომების დროს ადგილობრივი ქართული ელემენტები საკუთარი სიცოცხლისუნარიანობის გახანგრძლივებისთვის ცდილობდნენ გამარჯვებულის მხარეს აღმოჩენილიყვნენ და ამ დაპირისპირებიდან სარგებელი მიეღოთ, ამის მიხედვით აფიქსირებდნენ თავის დამოკიდებულებას. კავკასიაში ამდენი განსხვავებული ეროვნების, რელიგიისა და რელიგიური მიმდინარეობის და მდიდარი კულტურის არსებობა გამოიწვია ძლიერი ცენტრალიზებული ხელისუფლების არარსებობამ და გარშემო დიდი ძალების გავლენის სფეროში მოხვედრამ. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს არის ერთერთი მთავარი მიზეზი, რაც ართულებს რეგიონში წარმოშობილი სტაბილური პოლიტიკური ძალის მიერ რეგიონის მართვას.

სეხნია ჩხეიძის ცნობები დაღესტან-ოსმალეთის ურთიერთობის შესახებ

პროფესორი რომან გოგოლაური
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

დაღესტან-ოსმალეთის ურთიერთობა სათავეს XVI საუკუნის 80-იანი წლებიდან იღებს. კონკრეტულად კი ირან-ოსმალეთის მეორე ომის დროიდან (1578-1590 წწ). 1612 წლის სტამბოლის ზავით კი ირანმა სცნო ოსმალეთის გავლენა დაღესტანზე, როგორც სუნიტებით დასახლებულ რეგიონზე.

დაღესტან-ოსმალეთის ურთიერთობა ახალ ფაზაში შევიდა XVIII ს-ის 20-იანი წლებიდან, როდესაც რუსეთმა ჩრდილო კავკასიის კასპის-პირეთი და დერბენტი დაიკავა. 1722 წლის ზაფხულში ჰაჯი დაუდმა და ყაზი-ყუმუხის მფლობელმა სურხაი-ხანმა მფარველობაში შესვლა სთხოვეს ოსმალეთს. მანაც არ დააყოვნა და 1723 წლის 9 თებერვალს სპეციალურად მოწვეულ დივანზე გამოაცხადა ჰაჯი დაუდის მფარველობაში მიღება. ოსმალეთის ხელისუფლებამ არზრუმის სერასკირს იბრაჰიმ ფაშას უბრძანა ჯარი შეეგროვებინა და დახმარება აღმოეჩინა დაღესტნელი ბელადებისათვის. ამ დროისათვის პოლიტიკური ვითარება კავკასიაში ძალზე არასტაბილური იყო. ოსმალეთის ხელისუფალნი ფრთხილად ადევნებდნენ თვალს საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის განვითარებას. ვახტანგ VI-ის იმედი, რომელიც რუსეთზე იყო დამყარებული არ გამართლდა. 1723 წლის 4 მაისს კახეთის მეფე კონსტანტინემ ლეკთა დახმარებით თბილისი აიღო და გამარცხა. ასეთ ხელსაყრელ ვითარებაში იბრაჰიმ ფაშას 50-ათასიანმა ლაშქარმა თბილისი უბრძოლველად დაიკავა. აქედან მოყოლებული ქართლ-კახეთში მყარდება „ოსმალობა“, რომელიც 1735 წლამდე გაგრძელდა.

1724 წლის 12 ივნისს სტამბოლში დაიდო ზავი რუსეთსა და ოსმალეთს შორის. სტამბოლის ზავის თანახმად, პირველად საერთაშორისო ურთიერთობაში რუსეთი გახდა კავკასიის საქმეების თანასწორუფლებიანი მონაწილე. კავკასიის ტერიტორია გაყოფილი იქნა გავლენის სფეროებად. თუ მანამდე XVI-XVII სს-ში კავკასია და მათ შორის დაღესტანი წარმოადგენდა მხოლოდ ირანსა და ოსმალეთს შორის საერთაშორისო შეთანხმების ობიექტს, 1724 წლიდან კი შესაბამისი შეთანხმების უცილობელი მონაწილე გახდა რუსეთის იმპერიაც.

კასპიისპირა რაიონები, როგორც ჩრდილო კავკასიის ასევე ირანის გადავიდა რუსეთის გავლენის სფეროში. ოსმალეთს კი მთელი სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიები ერგო. რაც შეეხება დაღესტანს, ჩეჩნეთს და ყაბარდოს ტერიტორიებს ამაზე სტამბოლის დაზავებაში არაფერი დაფიქსირებულა. მაგრამ ორივე მხარე ამ ტერიტორიებს თავიანთი გავლენის სფეროდ მიიჩნევდნენ.

სტამბოლის 1724 წლის ხელშეკრულება გეოსტრატეგიული კუთხით ფართო გრძელვადიან პერსპექტივას უქმნიდა, როგორც რუსეთის იმპერიას კავკასიაში ასევე ოსმალეთის, ადგილობრივი მოსახლეობის ინტერესების საწინააღმდეგოდ

რაც შეეხება ჩვენთვის საინტერესო დაღესტან-ოსმალეთის ურთიერთობის საკითხს სეხნია ჩხეიძე ამას 1730-1738 წლებს შორის ათავსებს. მართალია ლეკთა თარეშები აქამდეც ხდებოდა კახეთის ტერიტორიაზე, მაგრამ მის შესახებ სეხნია ჩხეიძე დუმს. ჩვენი აზრით აქ ერთგვარ გარიგებას უნდა ჰქონოდა ადგილი ოსმალეთის მიერ „გურჯისტანის“ მმართველად დანიშნულ ისაყ-ფაშასა და ლეკებს შორის, ლეკები ოსმალეთისათვის დასაყრდენ ძალას წარმოადგენდნენ კავკასიაში, ასე, რომ ისაყ-ფაშასა და ლეკების ურთიერთქმედების გარეშე „ოსმალეთის“ ინტერესების გატარება შეუძლებელი იქნებოდა.

მომდევნო ხანაში ლეკები ქართლზეც ლაშქრობენ. სეხნია ჩხეიძის ცნობას ვახუშტიც ადასტურებს. ამაში ცხადია კახეთის მეფის ხელი ერია, რომელსაც არ სურდა ისაყ-ფაშას გაძლიერება, რადგანაც მას თვალი კახეთზეც ეჭირა.

1730 წლიდან ლეკთა თარეში ქართლზე ინტენსიური ხდება. ისინი ქართლს არ სჯერდებიან და სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიაზეც იჭრებიან. ამ დროს ოსმალეთს აქტიური საბრძოლო ოპერაციების წარმოება უხდებათ ლეკების წინააღმდეგ.

1734 წელს ირანის ნიჭიერმა სარდალმა ნადირმა ოსმალეთს შეუტია და შემახა აიღო. 1735 წელს ირანელებმათურქები აღმოსავლეთ საქართველოდანაც განდევნეს. შექმნილ სიტუაციაში ქართველები ოსმალეთის წინააღმდეგ მებრძოლი ყიზილბაშების მხარეზე აღმოჩნდნენ, ხოლო ლეკები თავიანთი ძველი მოკავშირის ოსმალეთის მხარეზე, რაზეც სეხნია ჩხეიძე თავის თხზულებაში საუბრობს.

საკვანძო სიტყვები: სეხნია ჩხეიძე, დაღესტან-ოსმალეთი, ირანი, ქართლი, კახეთი, ჰაჯი დაუდი, იბრაჰიმ ფაშა, ლეკები.

OSMANLI-DAĞISTAN İLİŞKİLERİ ÜZERİNE SEKHNİA ÇKHEİDZE'NİN MALUMATLARI

Prof. Dr. Roman GOGOLARI
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi

ÖZ

Osmanlı-Dağıstan ilişkileri XVI. yüzyılın 80'li yıllarında, özellikle Osmanlı-İran arasında vuku bulan ikinci savaştan (1578-1590) itibaren başlar. 1612 İstanbul Barış Anlaşmasıyla İran, Osmanlı'nın Sünni Müslümanların yaşadığı Dağıstan üzerindeki etkisini kabul etti.

Osmanlı-Dağıstan ilişkileri XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da bulunan Hazar Denizi sahili ile Derbent Geçidini ele geçirmesinden sonra yeni bir boyut kazandı. 1722'de yaz aylarında Hacı Davut ve Gazi-Kumuh yöneticisi olan Surhai Han, Osmanlı'nın himayesine girmek için Devlet-i Aliyye'ye başvurular. Osmanlı Devleti fazla zaman uzatmadan 9 Şubat 1722'de özel divan toplantısında Hacı Davut'un başvurusunu kabul etti. Osmanlı Hükümeti Erzurum Seraskeri olan İbrahim Paşa'ya asker toplaması ile Dağıstan yöneticilerine yardım etmesini emretti. Bu dönemde Kafkasya'daki siyasi durum çok karışıktı. Osmanlı yöneticileri Gürcistan-Rusya arasındaki ilişkilerin gelişmesine dikkatle bakıyorlardı. Ancak, Gürcü Kralı VI. Vakhtang'ın Rusya'dan destek beklentisi işe yaramadı. 4 Mayıs 1723'te Kakheti Kralı Konstantine, Dağıstanlıların yardımıyla Tiflis'i ele geçirdi ve yağmaladı. Bu durumda İbrahim Paşa'nın 50.000 kişilik ordusu Tiflis'i savaşmadan ele geçirdi. Bu zamandan itibaren Kartli-Kakheti'de Osmanlı hâkimiyeti (Osmaloba) kuruldu ve 1735'e kadar sürdü.

12 Haziran 1724'de İstanbul'da Rusya ile Osmanlı arasında barış anlaşması imzalandı. İstanbul anlaşması gereğince Rusya ilk defa Kafkasya işlerinde eşit katılımcı olarak yer aldı. Kafkasya toprakları etki alanlarına bölüşüldü. Bu zamana kadar yani XVI-XVII. yüzyılda Dağıstan ve Kafkasya'nın diğer bölgeleri yalnız İran ile Osmanlı Devleti arasında anlaşma yapılabilecek bir bölge sayılırdı. 1724'ten itibaren bu anlaşmanın tartışmasız tarafı Rus İmparatorluğu da oldu.

Kuzey Kafkasya ile İran'ın Hazar Denizi sahilleri Rusya'nın etkisine geçti. Osmanlı'ya ise bütün Güney Kafkasya toprakları kaldı. Dağıstan, Çeçenistan ve Kabarda'ya gelince, İstanbul Anlaşması'nda bu bölgeler hakkında hiçbir şey belirtilmiş değildir. Ancak, her iki taraf da buraları kendi etki alanı olarak kabul ederdi.

1724 İstanbul Anlaşması jeostratejik açıdan Kafkasya'da gerek Rus İmparatorluğu'na, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'na yerli halkların menfaatleri aksine geniş ve uzun vadeli perspektifler sağlıyordu.

Bizi ilgilendiren Osmanlı-Dağıstan ilişkileri konusuna gelince Sekhnia Çkheidze bu meseleyi 1730-1738 yıllarıyla sınırlandırmıştır. Gerçi Dağıstanlılar daha önceki tarihlerde de Kakheti'yi istila ederdi ancak bu olaylar hakkında Sekhnia Çkheidze

tarafından hiçbir bilgi verilmemiştir. Bize göre, bu meselede Osmanlılar tarafından Gürcistan Valisi olarak atanan İshak Paşa ile Dağıstanlılar arasında bir anlaşmanın olması gerekir. Kafkasya’da Dağıstanlılar Osmanlılar için bir destek güç olarak hizmet ederdiler. Bu yüzden, bu bölgede İshak Paşa ile Dağıstanlılar arasında bir anlaşma olmadan Osmanlı’nın menfaatlerinin uygulanması imkânsız olurdu.

Daha sonraki dönemlerde Lezgiler Kartli üzerine de sefer açtılar. Sekhnia Çkheidze tarafından verilen bilgiler Vakhuşti tarafından da doğrulanmıştır. Bu işte Kakheti kralın parmağının olduğu da bellidir. Kakheti kralı İshak Paşa’nın güçlenmesini istemezdi, çünkü İshak Paşa Kakheti üzerine de göz dikmişti.

1730’dan itibaren Lezgilerin Kartli üzerine yaptıkları istilalar daha da yoğunlaştı. Bunlar Kartli dışında Samtskhe-Saatabago topraklarını da istila etmeye başladılar. Bu dönemde Osmanlılar Lezgiler karşısında yoğun askeri hareketler uygulamaya mecbur kaldılar.

1734’te İran Ordusu’nun zeki komutanı Nadir, Osmanlılara karşı askeri hareketlerine başladı ve Şemaha şehrini ele geçirdi. 1735’te İranlılar Türkleri Doğu Gürcistan’dan da ihraç ettiler. Oluşan durumda Gürcüler Osmanlılara karşı savaşıyor İranlıların yanında, Lezgiler ise eski müteefikleri olan Osmanlıların yanında yer aldılar. Bu mesele Sekhnia Çkheidze’nin eserinde etraflıca anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sekhnia Çkheidze, Dağıstan-Osmanlı, İran, Kartli, Kakheti, Hacı Daut, İbrahim Paşa, Lezgiler.

SEKHNIA CHKHEIDZE'S İNFORMATION ABOUT DAGESTAN-OTTOMAN RELATIONS

**Professor Roman Gogolauri
Samtskhe-Javakheti State University**

ABSTRACT

The Dagestan-Ottoman relationship dates back to the 80s of the XVI century. Specifically, from the time of the Second Iran-Ottoman War (1578-1590). By the Istanbul truce of 1612, Iran recognized the Ottoman influence on Dagestan as a Sunni-populated region.

Dagestan-Ottoman relations entered a new phase in the 20s of the XVIII century, when Russia occupied the Caspian and Derbent Territory of the North Caucasus. In the summer of 1722, Haji Daud and the owner of Kazi-Qumukhi, Surkai Khan, asked for Ottomans to protect them. . Soon afterwards, on February 9, 1723, on a specially convened meeting, he announced his acceptance into the protection of Haji Daud. The Ottoman authorities ordered Ibrahim Pasha, the Seraskir of Arzrum, to collect the army and provide to give the hand for Dagestani clerics. At this time, the political situation in the Caucasus was very changeable. Ottoman authorities were observing closely the development of Georgia-Russia relations. The hope of Vakhtang VI,

which was based on Russia, did not come true. On May 4, 1723, King of Kakheti Constantine invaded and robbed Tbilisi with the help of Lekhi. In such a favorable situation, Ibrahim Pasha's 50,000-strong army occupied Tbilisi without a fight. From then on, Kartli-Kakheti was occupied with the "Ottomanism", which continued until 1735.

On June 12, 1724, a truce was concluded in Istanbul between Russia and the Ottomans. According to the Istanbul ceasefire, for the first time, Russia has become an equal participant in the Caucasus in international relations. The Caucasus was divided into spheres of influence. If in the XVI-XVII centuries the Caucasus and Dagestan included only the object of an international agreement between Iran and the Ottoman Empire in the XVI-XVII centuries, by 1724 the Russian Empire had become a non-partisan of the relevant agreement.

The Caspian regions, including both the North Caucasus and Iran, have moved into the sphere of Russian influence. The Ottomans occupied the whole of the South Caucasus. As for Dagestan, Chechnya and Kabardino territories, nothing has been mentioned in Istanbul truce. But both sides viewed these areas as their sphere of influence.

The 1724 Treaty of Istanbul created a long-term geostrategic perspective, both against the interests of the Russian Empire in the Caucasus as well as against the interests of the Ottomans and local people.

As for the issue of Dagestan-Ottoman relations of interest to us, Sekhnia Chkheidze places it between 1730-1738. Even though Lekians were still in Kakheti territory, Sekhnia Chkheidze is silent about it. In our opinion, there should have been some kind of agreement between the Isaac-Pasha and the Lekians appointed by the Ottomans as the governor of Gurjistan, the Lekians being a stronghold for the Ottomans in the Caucasus, so it would be impossible to pursue the interests of the "Ottoman" without the interactions of the Isaac-Pasha and the Lekians. Next time the Lekians have the war with Kartli territory. Vakhushti also confirms Sekhnia Chkheidze's statement. It is clear that the Kakheti king has great role in this case, who did not want to strengthen Isaac-Pasha, as he was also eager to be in Kakheti.

Since 1730, Lekians raids have intensified on Kartli. Next Kartli is not enough and they are invading the territory of Samtskhe-Saatabago. At this time the Ottomans are involved in active combat operations against Lekians.

In 1734, the talented soldier of Iran, Nadir, attacked the Ottomans and occupied Shemakha. In 1735 the Iranian Turks were also expelled from eastern Georgia. In the current situation, the Georgians were on the side of the Kizilbashs fighting against the Ottomans, while the Lekians were on the side of their old partner - Ottomans, exactly this is spoken in Sekhnia Chkheidze narrative.

Keywords: Sekhnia Chkheidze, Dagestan-Ottoman, Iran, Kartli, Kakheti, Haji Daud, Ibrahim Pasha, Lekians.

დაღესტან-ოსმალეთის ურთიერთობა სათავეს XVI საუკუნის 80-იანი წლებიდან იღებს. კონკრეტულად კი ირან-ოსმალეთის მეორე ომის დროიდან (1578-1590 წწ). 1612 წლის სტამბოლის ზავით კი ირანმა სცნო ოსმალეთის გავლენა დაღესტანზე, როგორც სუნიტებით დასახლებულ რეგიონზე.

დაღესტან-ოსმალეთის ურთიერთობა ახალ ფაზაში შევიდა XVIII ს-ის 20-იანი წლებიდან, როდესაც რუსეთმა ჩრდილო კავკასიის კასპისპირეთი და დერბენტი დაიკავა. 1722 წლის ზაფხულში ჰაჯი დაუდმა და ყაზი-ყუმუხის მფლობელმა სურხაი-ხანმა მფარველობაში შესვლა სთხოვეს ოსმალეთს. მანაც არ დააყოვნა და 1723 წლის 9 თებერვალს სპეციალურად მოწვეულ დივანზე გამოაცხადა ჰაჯი დაუდის მფარველობაში მიღება. ოსმალეთის ხელისუფლებამ არზრუმის სერასკირს იბრაჰიმ ფაშას უბრძანა ჯარი შეეგროვებინა და დახმარება აღმოეჩინა დაღესტნელი ბელადებისათვის. ამ დროისათვის პოლიტიკური ვითარება კავკასიაში ძალზე არასტაბილური იყო. ოსმალეთის ხელისუფალნი ფრთხილად ადევნებდნენ თვალს საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის განვითარებას. ვახტანგ VI-ის იმედი, რომელიც რუსეთზე იყო დამყარებული არ გამართლდა. 1723 წლის 4 მაისს კახეთის მეფე კონსტანტინემ ლეკთა დახმარებით თბილისი აიღო და გამარცხა. ასეთ ხელსაყრელ ვითარებაში იბრაჰიმ ფაშას 50-ათასიანმა ლაშქარმა თბილისი უბრძოლველად დაიკავა. აქედან მოყოლებული ქართლ-კახეთში მყარდება „ოსმალთა“, რომელიც 1735 წლამდე გაგრძელდა.

1724 წლის 12 ივნისს სტამბოლში დაიდო ზავი რუსეთსა და ოსმალეთს შორის. სტამბოლის ზავის თანახმად, პირველად საერთაშორისო ურთიერთობაში რუსეთი გახდა კავკასიის საქმეების თანასწორუფლებიანი მონაწილე. კავკასიის ტერიტორია გაყოფილი იქნა გავლენის სფეროებად. თუ მანამდე XVI-XVII სს-ში კავკასია და მათ შორის დაღესტანი წარმოადგენდა მხოლოდ ირანსა და ოსმალეთს შორის საერთაშორისო შეთანხმების ობიექტს, 1724 წლიდან კი შესაბამისი შეთანხმების უცილობელი მონაწილე გახდა რუსეთის იმპერიაც.

კასპიისპირა რაიონები, როგორც ჩრდილო კავკასიის ასევე ირანის, გადავიდა რუსეთის გავლენის სფეროში. ოსმალეთს კი მთელი სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიები ერგო. რაც შეეხება დაღესტანს, ჩეჩნეთს და ყაზარდოს ტერიტორიებს ამაზე სტამბოლის დაზავებაში არაფერი დაფიქსირებულა. მაგრამ ორივე მხარე ამ ტერიტორიებს თავიანთი გავლენის სფეროდ მიიჩნევდნენ.

სტამბოლის 1724 წლის ხელშეკრულება გეოსტრატეგიული კუთხით გრძელვადიან პერსპექტივას უქმნიდა კავკასიაში, როგორც რუსეთის ასევე ოსმალეთის ბატონობას ადგილობრივი მოსახლეობის ინტერესების საწინააღმდეგოდ.

სტამბოლის ზავმა ასევე ცნო 1723 წლის 12 სექტემბრის პეტერბურგის ხელშეკრულება ირანსა და რუსეთს შორის დადებული, რომლის მიხედვითაც მდინარე სამურის გასწვრივ ტერიტორიები, რომელიც სურხაი-ხანს ეკუთვნოდა რუსეთს გადაეცა. რაც შეეხება სურხაი-ხანის და სხვა სამფლობელოებს დაღესტანში: ახტი, რუტული, წახური და ლეზგინთა მიწების ნაწილი ოსმალეთის გავლენის სფეროში შევიდა.

ვიდრე უშუალოდ შევეხებოდეთ სეხნია ჩხეიძის ცნობებს დაღესტან-ოსმალეთის ურთიერთობის შესახებ, მოკლედ შევეხოთ იმ ვითარებას, რომელიც შეიქმნა „ოსმალეთის“ დამყარების შემდეგ საქართველოსა და კავკასიაში.

1724 წლის ზაფხულში ქართლის მეფე ვახტანგ VI დახმარების სათხოვნელად თავისი მრავალრიცხოვანი ამალით რუსეთს გაემგზავრა. სულთანმა „გურჯისტანის“ გამგებლად ახალციხელი ისაყ-ფაშა ჯაყელი დანიშნა. მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალეთსა და რუსეთს შორის ზავი 1724 წელს დაიდო, საზღვრები მათ შორის დაპყრობილ ტერიტორიაზე მხოლოდ 1727 წელს დადგინდა. როგორც ჩანს ოსმალთა ბატონობა მძიმე აღმოჩნდა ადგილობრივი მოსახლეობისათვის. ამის შესახებ რუსთა ჯარის კავკასიის მთავარსარდალი ვ. დოლგორუკი იტყობინებოდა, რომ კავკასიის მოსახლეობა „ისეთი გამძვინვარებული და დაბნეულნი იყვნენ თურქთა შეურაცმყოფელი და ტირანული მოქმედებით, რომ ყველა ისინი ქრისტიანი თუ მუსულმანი მზად არიან მათ წინააღმდეგ გამოვიდნენ და იმედს ამყარებენ ჩვენზე (რუსებზე-რ.გ) (Гаджиев, 1990:7) ოსმალების წინააღმდეგ ღიად გამოვიდა მათივე ხელდებული სურხაი-ხანი ყაზიყუმუხელი და სხვა დაღესტნელი მფლობელები. თბილისის გამგებელი ყარსელი სარი მუსტაფა-ფაშა კონსტანტინეპოლში ატყობინებდა, რომ ახლა საჭიროა დაღესტანის დაპყრობა, ვინაიდან მათთან მორიგება შეუძლებელია, რადგანაც შეიარაღებულ წინააღმდეგობას გვიწვევენ (Гаджиев, 1990:8). ანალოგიურ ცნობებს შეიცავს სხვა წყაროებიც ი. გერბერის მტკიცებით, სურხაი – ხანი „თავისი სამფლობელოს დაყოფის საშუალებას არ იძლევა“, ოსმალებს კი მისი იძულება არც სურთ და არც შეუძლია” (Гаджиев, 1990:8). ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა 1727 წლამდე. მას შემდეგ, რაც პორტამ დააპატიმრა მეორე დაღესტნელი მოკავშირე ჰაჯი-დაუდი, გადაიყვანა არზრუმში, იქიდან კი კვიპროსში,

სადაც დაასრულა კიდეც თავისი პოლიტიკური კარიერა. სურხაი-ხანი კი, როდესაც მას პორტამ უბოძა ორთუდიანი ფაშას წოდება და 3 ათასი მანეთის წყალობა, ოსმალებს მიემხრო. შირვანის ხანი სურხაი-ხანი გახდა. იგი ხშირად აწყობდა თავდასხმებს რუსეთის მოსაზღვრე დასახლებულ პუნქტებზე. რუსეთის მოთხოვნით ოსმალეთის ვეზირმა წერილით მიმართა სურხაი-ხანს, რომ იგი “არ ჩარეულიყო რუსეთის საქმეებში”. ყოველივე ეს არ მოეწონა სურხაი-ხანს რაც გახდა მასა და ოსმალებს შორის დაპირისპირებების საბაზი. ამის შესახებ გენ. ა. რუმიანცევი საგარეო საქმეთა კოლეგიას ატყობინებდა, რომ ოსმალებსა და სურხაი-ხანს შორის სერიოზული განხეთქილებაა.

ოსმალთა მძლავრობით შეჭირვებულმა კახეთის მეფე კონსტანტინემ ვერც ლეკთა გამუდმებულ ლაშქრობებს გაუწია წინააღმდეგობა და იძულებული გახდა ფშავში გახიზნულიყო. ლეკებმა დაიწყეს კახელი გლეხობის არა მარტო დაბეგვრა, არამედ გამაჰმადიანებაც კი (ბერძენიშვილი, 1965:162) რასაც მოჰყვა კახელთა აჯანყება და ლეკთა მარცხი თელავთან. ლეკები იძულებული გახდნენ დაზავებოდნენ კონსტანტინე (მაჰმადყული-ხანი) მეფეს, რომელიც ქვეყნის სამართავად კვლავ მოიწვიეს კახელებმა ფშავიდან. როგორც, ჩანს, დაზავების შემდეგ ლეკებს ქართლზე სალაშქროდ წასვლის შემთხვევაში კონსტანტინესაგან კახეთზე მშვიდობიანად გავლის გარანტია უნდა მოეთხოვათ, ხოლო თვით კონსტანტინეს კი ამის საფასურად ქართლში მოპოვებული ნადავლის გარკვეული ნაწილი. მკვლევარ თ. ბოცვაძის შენიშვნით კონსტანტინე ანტიოსმალური განწყობის მოღვაწე იყო და ლეკებსაც უმეტესად მათ წინააღმდეგ იყენებდა (ბოცვაძე, 1968:151).

სწორედ ამის შესახებ გვაწვდის ცნობებს XVIII საუკუნის ისტორიკოსი სეხნია ჩხეიძე: ქ~კს უი (1730) თიბათვის (10) გამოვიდა ლეკის ჯარი გულხადარად ააოხრეს ზემო ქართლი, საციციანო, გუჯარეთი, თრიალეთი, ჯავახეთი, სამსარები, საბარათაშვილო თავით ბოლომდე, ქციის დაღმართი დმანისისა ქვეითი წავიდნენ უზიანოდ (ჩხეიძე, 1913:19).

ამავე ქ~კს გამოვიდნენ ჭარელნი, ააოხრეს ბოლნისები და სომხითი ამოსწყვიტეს ლეკნი (ჩხეიძე, 1913:19).

როგორც ვხედავთ თუ პირველი ლაშქრობის დროს ლეკთა ლაშქარი უვნოდ გაეცალა საქართველოს მეორე ლაშქრობის დროს კი სამაგიეროდ მიუზღეს ქართველთა და ოსმალთა ლაშქრმა და ლეკნი ამოსწყვიტეს.

ლეკებმა 1731 წელს ზაფხულში დალაშქრეს ჯავახეთი, ააოხრეს ხეობა ზანავი, გადაიარეს ნუნისის მთა მოაოხრეს ხარაგაული, შემდეგ გადმოიარეს ქვიშხეთზე და მოარბიეს, ააოხრეს საციციანო. ამის შემდეგ

კვლავ გადავიდნენ იმერეთში და მზვარე და ჩრდილი წახდინეს. ამის საპასუხოდ შეიყარა სააბაშიოსა და საჩხეიდოს ჯარი, მოუჭრეს გზა, ამოსწვიტეს ლეკნი და ალაფი დააყრევინეს, ხოლო ვინც გადარჩა და ქართლში გადმოვიდა ყველა დაიჭირეს და დასაჯეს (ჩხეიძე, 1913:19).

იმავე წლის 24 დეკემბერს ლეკებმა ააოხრეს სურამი, ოსიაური, სატივე, ოძისი, წრომი, ალყა შემოარტყეს ჭალას-საამილახვროს, მართალია ლეკებს 160 კაცი მოუკლეს, მაგრამ მათ შეძლეს ციხეში შექრა და მრავალი ტყვე და საქონელი იგდეს ხელთ (ჩხეიძე:1913:20).

1731 წელს ოსმალებმა შეძლეს კახეთის მეფის კონსტანტინეს მოკვლა. ამავე წელს კახეთის დასასუსტებლად მათ კახეთი ყაზი-ყუმუხის მფლობელ სურხაი – ხანს დაალაშქვრინეს შემდეგ კი თვით დაიპყრეს. ყოველივე ეს კი ისაყ-ფაშა ჯაყელისა და სურხაი – ხანის გარიგების შედეგად მოხდა, მაშინ როდესაც კონსტანტინემ უარყო მოლაპარაკება უსუფ-ფაშასთან.

კახეთის დაკავების შემდეგ ისაყ-ფაშამ საერთოდ აკრძალა ლეკთა ლაშქრობა ქართლ-კახეთზე. მიუხედავად ამისა, ქართული წყაროების ცნობით თავისუფლებისმოყვარე და მარცვა-რბევას მიჩვეული ლეკების ალაგმვა ცოტა არ იყოს რთული საქმე გამოდგა. ამასთან დაკავშირებით სეხნია ჩხეიძე უხვად გვაწვდის ცნობებს.

ამავე ქ~კს (1732) გამოვიდა ლეკნი სომხითსა და შემოადგა სამშვილდეს. იყო მეპატრონე სამშვილდესა მეფის იესე შვილი აბდულა-ბეგ. მას ჟამსა იყო სომხითს. რა სცნეს ჯარით მოსვლა, მოეშველა ყაფლანისშვილი ქაიხოსრო, სარდალი საბარათაშვილოსი და მათნი სახლის კაცნი და ჯარი სომხითისა. მოუხვდნენ კრწანისის მხრისაკენ. შეიქმნა ომი და სროლა ძლიერნი მრძანებითა ლუთისათა გაემარჯვა და ამოსწვიტეს ლეკნი, ვინც მორჩა გაიქცა (ჩხეიძე, 1913:20).

ამავე ქორონიკონს მოვიდა ლეკის ჯარი. ტეზერი, ბეკამი, გვერდის-უბანი ალაოხრეს. წავიდნენ ნაშოვრიანი, გავიდნენ წრომს, შეემა გორის ფაშა. მოკლეს ლეკთა. დახვდა მეჯვრისხევეს ამილახორი გივი. გაემარჯვა. ამოსწვიტეს ლეკნი და დარჩათ ნაშოვარი (ჩხეიძე, 1913:20).

ამავე ქ~კს მკათათვის (8) მოვიდა ლეკის ჯარი ღამით, ამოიარეს ბეკამი ღამით, გადაიარეს წიფის მთა, ჩაუხდნენ წიფას, ზოგი ვინმე წახდინეს. გარდმოიარეს იტრია და ჩუმა თელეთი წახდინეს. (ჩხეიძე, 1913:20)

ამავე წლის 21 ივნისს ლეკებმა დალაშქრეს ბორჯომის ხეობა, ასპინძა, ოშორა, ციხისჯვარი, სადგერი. რა ესმა ეს ამბავი ოსმან ფაშას გამოუსია ჯარი და მოსრენ ლეკნი. გადარჩენილებს კი დახვდა გივი ამილახვარი და მთლიანად ამოსწვიტა ლეკის ჯარი (ჩხეიძე, 1913:20).

1732 წელს 9 დეკემბერს ლეკებმა ააოხრეს ქსნის ხეობა, გომიჯვარი, ქსოვრისი. დახვდა მათ გივი ამილოხორი, ლუარსაბ თარხნიშვილი ოსმალთა ჯარის თანმხლებით დაამარცხეს ლეკები. იმავე თვეს ლეკებმა დაარბიეს ქვემო ქართლი. ისაყ-ფაშა დახვდა ქართველთა და იანიჩართა ჯარით და დაამარცხა ლეკები. 15 დეკემბერს ლეკებმა დაარბიეს ზემო ქართლი. ისაყ-ფაშა იკორთის ბოლოს შეება და გააქცია ლეკები და ნაშოვარი დააყრევინა (ჩხეიძე, 1913:20)

ლევთა თარეშებმა შემდეგ წლებში იმდენად სისტემური ხასიათი მიიღო, რომ ისაყ-ფაშა იძულებული გახდა 1734 წელს აეგო ავჭალის ციხე და თორმეტი კოშკი დიდმის ბოლოდან ატენის წყლამდის, სადაც ლევთა გამოსავალი ფონი არსებობდა.

XVIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან ძლიერდება ირანი, რომლის ნიჭიერმა სარდალმა ნადირმა ჯერ ავღანელები განდევნა ირანიდან, ხოლო შემდეგ კი ენერგიულად შეუტია თავის ისტორიულ მეტოქეს ოსმალეთს. ირანელთა წარმატებები ოსმალთა მიმართ იმდენად თვალშისაცემი იყო, რომ, როგორც მკვლევარი მარკოვა აღნიშნავს: „პეტრე დიდის მემკვიდრეები იმთავითვე ირანის მიმართ თავისებული „დათმობის“ პოლიტიკას დაადგინენ“ (Маркова, 1966:12.1). ასეთ ვითარებაში, რასაკვირველია სავსებით კანონზომიერ შედეგად ჩანს 1732 წ. ჯერ რემტის ტრაქტატი, ხოლო შემდეგ 1735 წ. განჯის ტრაქტატი, რომლის მიხედვითაც ირანმა ფაქტობრივად უბრძოლველად დაიბრუნა ყველაფერი ის, რაც პეტრე I მოიპოვა ლაშქრობით (Юзефович, 1869:502) ე.ი. ამ ზავით დაღესტანი ირანის გავლენის სფეროდ იქნა მიჩნეული. 1735 წელს ირანელებმა თურქები განდევნეს აღმოსავლეთ საქართველოდან. შექმნილ სიტუაციაში ქართველები თურქების წინააღმდეგ მებრძოლ ყიზილბაშთა მხარეზე აღმოჩნდნენ, ხოლო ლეკები თავიანთი ძველი მოკავშირის ოსმალების მხარეზე. ამაზე სეხნია ჩხეიძის გარდა საგანგებოდ მიუთითებს ომან ხერხეულიძეც.

სეხნია ჩხეიძის ცნობით ამავე ქ~კს (1735) მკათათვისი (10) დაარბიეს ლევთ სომხითი, წამოიღეს ნაშოვარი. წამოუდგა სარდალი ყაფლანის-შვილი ქაიხოსრო და ბარათიანი, გასწერს, ავჭალას შევიდნენ ციხეში, შემოადგა გარს და დაუწყეს ლევთა ხვეწნა. გამოიყვანა ციხიდან, მოუყვანა შინდისს. იდგა ჯარი და უყვეს ყალთაანი ლევთა. იყო სამოცი ლეკი (ჩხეიძე, 1913:22).

ლეკები მომდევნო 1736 წლის ოქტომბერშიც ლაშქრობენ ზემო ქართლში. აბდულა ბეგი მათ ქართველთა და ირანელთა ჯარით დაედევნა და ზოგი დახოცა, ზოგმა კიდევ გაქცევით უშველა თავს (ჩხეიძე, 1913:23).

1736 წელს არზრუმში ირანსა და ოსმალეთს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლის თანახმადაც ოსმალეთმა სცნო ირანის უპირატესობა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაზე. აქედან მოყოლებული XVIII საუკუნის 40-იანი წლების დამდეგამდე დალესტან-ოსმალეთის ურთიერთობის შესახებ სეხნია ჩხეიძე არავითარ ცნობებს აღარ გვაწვდის. მაგრამ როგორც სხვა წყაროებიდან (ომან ხერხეულიძე, ვახუშტი) ჩანს, იგი სულაც არ შეწყვეტილა. მკვლევარ თ ბოცვაძის შენიშვნით „ლეკები „ყიზილბაშობის“ დროსაც 1735-1747 წწ. კვლავაც განაგრძობდნენ თავდასხმებს, რასაც ისინი ნაწილობრივ თავისით ახორციელებდნენ უმეტესწილად კი ოსმალეთსა და ახალციხის ფაშას წაქეზებით” (ბოცვაძე, 1968:175).

სეხნია ჩხეიძის ცნობების სანდოობას ადასტურებენ XVIII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსები ომან ხერხეულიძე, ვახუშტი ბატონიშვილი, ასევე თანამედროვე რუსი და ოსმალე მოხელეები - დოლოგორუკი და მუსტაფა ფაშა.

ამრიგად, სეხნია ჩხეიძის „თუალითა ნახული, და ზოგიერთი მნახავთაგან“ „გაგონილი დალესტან-ოსმალეთის ურთიერთობა შეიძლება ორ ეტაპად დაიყოს:

I. როდესაც, ოსმალებისა და სურხაი-ხანს შორის განხეთქილებამ და კახელებისა და ლეკების დაზავებამ საშუალება მისცა ლეკებს სისტემატური თავდასხმები განეხორციელებინა ოსმალების ხელდებულ ქართლსა და სამცხე-საათაბაგოზე.

II. როდესაც, კონსტანტინეს მოკვლისა და კახეთის დაპყრობის შემდეგ მართალია ისაყ-ფაშამ საერთოდ აკრძალა ლეკთა თარეში ქართლ-კახეთზე, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ლეკი აბრაგების მოქმედების გეოგრაფიული არეალი კიდევ უფრო გაფართოვდა და აღმოსავლეთ საქართველოს გარდა მან იმერეთიც მოიცვა.

ამდენად, ვფიქრობთ, რომ დალესტან-ოსმალეთის ურთიერთობის პირველ ეტაპზე ლეკთა თარეშები ქართლსა და სამცხე-საათაბაგოზე სურხაი-ხანის ხელდებული დალესტანის პროვინციებიდან უნდა განხორციელებულიყო. ხოლო მეორე ეტაპზე, სურხაი-ხანთან მორიგების შემდეგ, რუსების კონტროლირებადი ტერიტორიებიდან.

„ყიზილბაშობის“ დამყარების შემდეგ დალესტან-ოსმალეთს შორის ურთიერთობა კიდევ უფრო გაღრმავდა, რამაც თავისებური ასახვა ჰპოვა საქართველო-დალესტანის, დალესტან-ოსმალეთის, დალესტან-ირანის და ოსმალეთ-ირანის ურთიერთობაში.

გამოყენებული ლიტერატურა

BİBLİYOGRAFYA

1. Гаджиев, Русско-Дагестанские отношения в XVIII начал XIX в.сбр. документов, Москва, 1990/Gacıyev, Russko-Dagestanskiye Otnoşeniya v XVIII v. Sbr. Dokumentov, Moskva, 1990.
2. თ. ბოცვაძე, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1968/T. Botsvadze, T., Sakartvelo-Dağestnis Urtiertobis İstorridan, Tb., 1968.
3. ს. ჩხეიძე, საქართველოს ცხოვრება, თბ., 1913/S. Çşkheidze, Sakastvelos Tskhovreba, Tb., 1913.
4. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, თბ., 1965/N. Berdenişvili, Sakartvelos İstoriis Sakitkhebi, T. II, Tb., 1965.
5. ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973/Vakhuşti, Kartlis Tskhovreba, T. IV, Tb., 1973.
6. О. Маркова, Россия Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966/O. Markova, Possiya Zakavkazye i Mejdunarodniye Omnoşeniya v XVIII Veke, M., 1966.
7. Т. Юзefович, Договоры России и Востоком. Политические и торговье, СПб, 1869/T. Yüzefoviç, Dogovori Posiyyi i Vostokom, Politıçeskiye i Torgoviye, SPB, 1869.

Osmanlı Devleti-Dağistan arasındaki münasebetler XVI. yüzyılın 80'lı yıllarından yani Osmanlı-İran ikinci savaşından (1578-1590) itibaren başlar. 1612 İstanbul Anlaşması gereğince İran Sünnilerin yerleşmiş olduğu Dağistan üzerinde Osmanlının etkisini kabul etti.

Rusya, Kuzey Kafkasya'nın Hazar Denizi kıyıları ile Derbent'i ele geçirdikten sonra Osmanlı-Dağistan ilişkileri yeni bir boyut kazandı. 1722 yaz aylarında Hacı Davut ve Gazi-Kumuh sahibi Surhay Han Osmanlı Devleti himayesine girme arzularını açıkladılar. Osmanlı Devleti zaman kaybetmeden 9 Şubat 1723'te özel bir divan toplantısında Hacı Davud'u himayesi altına alacağını açıkladı. Osmanlı Hükümeti Erzurum Seraskeri İbrahim Paşa'ya asker toplayarak Dağistan liderlerine yardımda bulunmasını emretti. Bu dönem içerisinde Kafkasya'daki siyasi durum çok karışık. Osmanlı yöneticileri Gürcistan-Rusya ilişkilerinin gidişatını dikkatle izliyorlardı. Rusya ile ittifak yapan Kartli Kralı VI. Vakhtang'ın ümitleri boşa çıktı. 4 Mayıs 1723'te Kakheti Kralı Konstantine, Dağistanlıların yardımıyla Tiflis'i yağmaladı. Bu durumdan faydalanan İbrahim Paşa'nın 50.000 kişilik ordusu Tiflis'i

çok kolayca ele geçirdi. Bu zamandan itibaren Kartli-Kakheti’de “Osmaloba” denen Osmanlı hâkimiyeti kuruluş 1735’e kadar sürdü.

12 Haziran 1724’te İstanbul’da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre, Rusya ilk defa uluslararası ilişkilerde Kafkasya işlerinde eşit bir oyuncu statüsünü kazandı. Kafkasya etki alanlarına bölündü. XVI-XVII. yüzyılda Dağıstan ile bütün Kafkasya yalnız İran ve Osmanlı arasında görüşülecek uluslararası bir konu iken, 1724’ten itibaren bu görüşmelerin mutlak bir katılımcısı da Rusya İmparatorluğu oldu.

Kuzey Kafkasya ile İran’ın Hazar Denizi kıyısı Rusya’nın etkisi altına geçti. Osmanlı’ya ise Bütün Güney Kafkasya’nın toprakları dâhil edildi. Dağıstan, Çeçenistan ve Kabarda’ya gelince İstanbul Anlaşması’nda bu konular hakkında bir kayıt yoktur. Ancak her iki taraf da bu toprakları kendi etki alanı sayardı.

1724 İstanbul Antlaşması, Kafkasya’da yerel halkın çıkarlarına karşı Rus ve Osmanlı hâkimiyetinin uzun vadeli bir jeostratejik bakış açısını yarattı.

İstanbul Anlaşması’na göre 12 Eylül 1723’te Rusya ve İran arasında imzalanan Petersburg Anlaşması da kabul edildi. Petersburg Anlaşması’na göre, Samur Irmağı boyunca bulunan ve Surhay Hana ait olan topraklar Rusya’ya, Surhay Han’ın ve Dağıstan’ın Ahti, Rutul, Tsahuri ve Lezgi toprakları gibi diğer yerlerin bir kısmı ise Osmanlılara terk edildi.

Sekhnia Çkheidze tarafından verilen Osmanlı-Dağıstan arasındaki ilişkilerine değinmeden önce “Osmaloba” denen vaziyet kurulduktan sonra Gürcistan ile Kafkasya’da var olan durumdan kısaca söz etmeyi uygun gördük.

1724 yılı yaz aylarında Kartli Kralı VI. Vakhtang yardım istemek için kalabalık bir heyetle Rusya’ya gitti. Padişah “Gürcistan” valisi olarak Akhalsikheli¹ İshak Paşa Cakeli’yi görevlendirdi. Rusya ve Osmanlı arasında anlaşmanın 1724’te imzalanmasına rağmen, ele geçirdikleri topraklarda her iki devlet arasındaki sınırlar yalnız 1724’te tespit edildi. Belgelerden anlaşıldığına göre Osmanlı hakimiyeti yerli halk için çok ağır oldu. Bu durum hakkında Rus Ordusu’nun Kafkasya’daki komutanı V. Dolgoruky “Kafkas halkı Türklerin saldırgan ve zalim eylemlerle o kadar öfkeli ve perişandır ki, gerek Hristiyanlar gerekse Müslümanlar onlara karşı başkaldırmaya hazırdır ve bizden (Ruslardan R.G.) ümitlidirler (Гаджиев, 1990:7). Osmanlı himayesinin kabul eden Gazıkumuhlu Surhay Han ile Dağıstan’ın diğer beyleri de Osmanlılara karşı çıktılar. Tiflis valisi Karslı Sarı Mustafa-Paşa Konstantiniye’ye (İstanbul) “Hemen Dağıstan’ın işgal edilmesi gerek, çünkü onlarla anlaşmak zor ve bize karşı silahlı direnişte bulunuyorlar” gibi bilgiler gönderdi (Гаджиев, 1990:8). Benzeri bilgiler farklı kaynaklarda da var. İ. Gerber’e göre “Surhay Han kendi topraklarını bölmek için imkan vermiyor, Osmanlılar ise onu zorlamıyorlar ve zorlamak da istemiyorlar” (Гаджиев, 1990:8). Bu durum 1727’ye yani Devlet-i Aliyye diğer bir Dağıstanlı müttefiki olan Hacı Davut’u önce Erzurum’a, daha sonra ise Kıbrıs’a gönderene kadar sürdü. Hacı Davut siyasi kariyerine Kıbrıs’ta son verdi. Surhay Han

---

¹ Türk literatüründe Ahıska olarak geçer

ise, Devlet-i Aliyye tarafından iki tuğlu paşa rütbesi ile 3000 ruble para ile taltif edildikten sonra Osmanlı'nın tarafını tuttu ve Şirvan'a vali olarak atandı. Surhay Han Rusya sınırına yakın olan bölgelere sık sık saldırırdı. Rusya'nın talebi üzerine Osmanlı veziri Surhay Han'a bir mektup yazıp kendisinden "Rusya işlerine karışmamasını talep etti". Bu durum Surhay Han'ın hoşuna gitmedi ve kendisi ile Osmanlılar arasında patlak veren anlaşmazlığın sebebi oldu. Bu durum hakkında General Rummyantsev Dış İlişkileri Kurulu'na "Osmanlılar ile Surhay Han arasında ciddi bir anlaşmazlık var" bilgisini vermişti.

Osmanlılardan zor duruma düşen Kakheti Kralı Konstantine Dağıstanlıların daimi saldırıların önünü alamadı ve Pşavi Bölgesi'ne kaçmak zorunda kaldı. Dağıstanlılar Kakheti köylülerinden yalnız vergi almadı onları İslam'a davet etmeye de kalktılar (Brdenişvili, 1965:162). Bu durumdan dolayı Kakheti'de bir grev vuku buldu ve Dağıstanlılar Telavi yakınlarında mağlubiyete uğratıldılar. Bundan sonra Dağıstanlılar Kral Konstantine (Muhammed Kuli Han) ile barış yapmak zorunda kaldılar. Kakheti ahalisi Konstantine'yi yeniden Pşavi'den Kakheti'ye davet etti. Konstantine ile Dağıstanlılar arasındaki anlaşmaya göre, Konstantine Dağıstanlılara Kartli üzerine sefer açtıklarında Kakheti topraklarından geçecek yol verecekti, Dağıstanlılar ise Kartli'de ele geçirilen ganimetten Konstantine'ye pay vereceklerdi. Araştırmacı T. Botsvadze'ye göre Konstantine, Osmanlıların aleyhine davranan adamdı ve Dağıstanlıları da genellikle bu amaçla kullanırdı (Botsvadze, 1968:151).

Tam bu konu üzerine XVIII. Yüzyıl tarihçisi Sekhnia Çkheidze şu bilgileri aktarmıştır: "ქ~ჰს უო² (1730)'de Haziran (10)'da Dağıstanlıların askeri birlikleri Guldakhadar'dan geldi ve Zemo Kartli, Satsitsiano, Gucareti, Trialeti, Cavakheti, Samsarebi, Sabarataşvilo gibi yerleri tamamen yağmaladı, Dmanisi'deki Ktsia'nın akışını takip edip hiçbir zarara uğramadan geri gitti (Çkheidze, 1913:19).

Aynı ქ~ჰს tarihinde Çarallılar geldiler, Bolnisileri ve Somkhiti'yi yağmaladılar. Dağıstanlıları kırdılar (Çkheidze, 1913:19).

Görüldüğüne üzere, eğer ilk seferlerinde Dağıstanlıların askerleri zarar görmeden Gürcistan'dan ayrılabilirler, ikinci seferlerinde Gürcüler ile Osmanlı askeri birlikleri karşılık verip Dağıstanlıların askerlerini kılıçtan geçirdiler.

1731 yaz aylarında Dağıstanlılar Cavakheti'yi yağmaladılar, Zanavi vadisini bertaraf ettiler, Nunisi dağı'ndan geçip Kharagauli'yi yıktılar, oradan Kvişkheti'ye geçip yağmaladılar ve Satsitsiano'yu da yıktılar. Bundan sonra yeniden İmereti'ye geçtiler Mzware ve Çrdili'yi yağmaladılar. Buna cevaben Saabaşio ve Saçkheidzeo'nun askerleri bir araya gelip, Dağıstanlıların yolunu kestiler, kılıçtan geçirdiler ve ele geçirdikleri ganimeti bıraktırdılar. Hayatta kalanlar ise Kartli'ye geçtiler, ancak onları da yakalayıp cezalandırdılar (Çkheidze, 1913:19).

Aynı yıl 24 Aralık'ta Dağıstanlılar Surami, Osiauri, Sative, Odzisi, Tsromi gibi yerleşim yerleri yağmaladılar ve Çala-Saamilakhvro'yu kuşattılar. Gerçi

---

² Koronikon denen Eski Gürcü Takvimi

Dağıstanlıların 160 askerini vurdular, ancak onlar kaleye sızmayı başarıp çok sayıda esir ve hayvan ele geçirdiler (Çkheidze, 1913:20).

1731'de Osmanlılar Kakheti Kralı Konstantine'ni öldürtmeyi başardılar. Aynı tarihte Kakheti'yi zayıflatmak için Gazi-Kumuh sahibi olan Surhay Hanı Kakheti üzerine sefer açmak için teşvik edip daha sonra ise buraları ele geçirdiler. Bütün bunlar Konstantine tarafından Yusuf Paşa ile yapılacak görüşmeleri reddedildikten sonra İshak Paşa Cakeli ile Surhay Han'ın anlaşmasından sonra gerçekleşti.

Kakheti'yi zaptettikten sonra İshak Paşa Dağıstanlıların Kartli-Kakheti üzerine seferlerini tamamen yasakladı. Buna rağmen, Gürcü kaynaklarına göre özgürlükperver ve yağmalamaya alışan Dağıstanlıların önünü almak zor oldu. Bu konu üzerine Sekhnia Çkheidze tarafından fazlasıyla bilgi verilmiştir.

Aynı yıl յ~յԼ (1732)'de Dağıstanlılar Somkhiti'ye gelip Samsvilde'ye dayandılar. Samsvilde'nin sahibi Kral İese'nin oğlu Abdullah Beydi. Kendisi o zaman Somkhiti'de idi. Askerin geldiğini öğrenir öğrenmez Sabarataşvilo'nun başkomutanı Kaikhosro Kaplanışvili ve onun kardeşleri ve Somkhiti ordusu yardıma yetiştiler ve Krtsanisi taraflarından baskın düzenlediler. Cenk başladı ve şiddetli bir kurşun yağdırarak devam etti. Rabb'in emriyle kazandılar ve Dağıstanlıları kılıçtan geçirdiler, kurtulan kaçtı (Çkheidze, 1913:20).

Aynı koronikonda, “Dağıstanlıların askerleri geldi ve Tezeri, Bekami, Gverdisubani gibi yerleşim yerlerini yağmaladılar. Ganimet ele geçirip Tsromi'ye geçtiler, Gori Paşası karşılık verdi. Dağıstanlılar onu öldürdüler. Givi Amilakhori Mecvriskhevi'de karşılıklarına geçti, mağlup etti, Dağıstanlıları kılıçtan geçirdiler ve ganimet onlarda kaldı” (Çkheidze, 1913:20) bilgileri de yer alır.

Aynı koronikona göre 8 Haziran'da Dağıstanlıların ordusu gece geldi, Bekami'den geçti, Tsipa Dağı'nı aştı ve Tsipa'yı yağmaladı, bazı kişiyi kurban ettiler. İtria'dan geçtiler ve Çumateleti'yi yağmaladılar (Çkheidze, 1913:20).

Aynı yıl 21 Haziran'da Dağıstanlılar Borcomi Vadisini, Aspindza'yı, Oşora'yı, Tsikhiscvari'yi, Sadgeri'yi yağmaladılar. Bunu öğrenen Osman Paşa askerlerini gönderdi ve Dağıstanlıları kılıçtan geçirdiler. Kurtulanların önünü Givi Amilakhvari kesti ve Dağıstanlıların ordusunu tamamen yok etti (Çkheidze, 1913:20).

9 Aralık 1732'de Dağıstanlılar Ksani vadisini, Gomicvari, Ksovrisi gibi yerleşim yerleri yağmaladılar. Givi Amilakhvari ve Luarsab Tarkhnişvili Osmanlı askerleriyle birlikte onların önünü kestiler ve mağlup ettiler. Aynı ay içerisinde Dağıstanlılar Kvemo Kartli Bölgesi'ni yağmaladılar. İshak Paşa Gürcü askeri birlikler ve yeniçeriyle Dağıstanlıları mağlup etti. 15 Aralık'ta Dağıstanlılar Zemo Kartli Bölgesi'ni yağmaladılar. İshak Paşa Dağıstanlılara İkorta civarında cenk verdi, püskürttü ve ganimetlerini terk etmeye zorladı (Çkheidze, 1913:20).

Dağıstanlıların yağmacı hareketleri o kadar sistematik hale geldi ki, İshak Paşa 1734'te Dağıstanlıların kolayca geçtikleri güzergâhta Avçala Kalesi ile Diğomi'nin sonundan Ateni Çayı'na kadar on iki kuleyi inşa etmek zorunda kaldı.

XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarında İran toparlanmaya başladı. İran'ın yetenekli askeri komutanı Nadir ülkesini önce Afganlardan temizledi, daha sonra ise tarihi

rakibi olan Osmanlı'ya karşı harekete geçti. İranlıların Osmanlılara karşı elde ettikleri başarıların göze çarpıcı olduğunu araştırmacı Markova şöyle açıklamıştır: "Büyük Petro'nun halefleri baştan beri İran'a karşı bir nevi tavizde bulundular (Markova, 1966:12.1). Bu durumda 1732'de önce Reşt, 1735'te de Gence Anlaşmaları bu seyrin doğal bir sonuçları sayılır. İran bu anlaşmalar gereğince fiilen savaşmadan I. Petro tarafından savaşıarak ele geçirilen her şeyi savaşmadan geri aldı (Yuzefoviç, 1869:5029. Son anlaşmaya göre Dağıstan İran'ın himayesine geçti. 1735'te İranlılar Türkleri Doğu Gürcistan'dan ihraç ettiler. Oluşan durumda Gürcüler Osmanlılara karşı savaşan İranlıların, Dağıstanlılar ise eski müttefikleri olan Osmanlıların safında yer aldılar. Sekhnia Çkheidze dışında bu durum Oman Kherkheulidze tarafından da kaleme alınmıştır.

Sekhnia Çkheidze'ye göre ქ~ჰს 10 Haziran (1735)'te Dağıstanlılar Somkhiti Bölgesini yağmaladılar ve ganimet ele geçirdiler. Başkomutan Kaplanışvili Kaikhosro ve Baratiani onları takip ettiler, (onlar) kaçtı ve Avçala Kalesi'ne sığındılar. Kaleyi kuşattılar ve Dağıstanlılar yalvarmaya başladılar. Onları kaleden çıkardılar ve kılıçtan geçirdiler. Dağıstanlıların sayısı altmış kişi idi (Çkheidze, 1913:22).

Daha sonraki yıl, Ekim 1736'da Dağıstanlılar Zemo Kartli Bölgesi'ni bir kez daha yağmaladılar. Abdullah Bey Gürcü ve İran askeri birlikleriyle takip edip onları bölgeden ihraç etti. Bir kısmını kılıçtan geçirdiler, kalanlar ise kaçarak kendini kurtardı (Çkheidze, 1913:23).

1736'da Erzurum'da İran ve Osmanlı Devletleri arasında bir anlaşma imzalanıp Osmanlı Devleti Doğu Kafkasya üzerine İran'ın öncülüğünü tanıdı. Bundan sonra, XVIII. yüzyılın 40'lı yıllarının başına kadar Dağıstan-Osmanlı ilişkileri hakkında Sekhnia Çkheidze söz etmemiştir. Ancak, diğer (Oman Kherkheulidze, Vakhuşti) kaynaklardan görüldüğüne göre bu ilişkiler hiçbir zaman kesilmemiştir. Araştırmacı T. Botsvadze'ye göre "Dağıstanlılar Kızılbaşlık" döneminde de (1735-1747) saldırılarını devam ediyorlardı. Bu saldırıların bir kısmını kendi inisiyatifi ile çoğu zaman ise Osmanlı ile Akhaltsikhe Paşası'nın teşvikleriyle yapardılar" (Botsvadze, 1968:175)

Sekhnia Çkheidze tarafından verilen bilgiler XVIII yüzyıl Gürcü tarihçileri olan Oman Kherkheulidze ile Vakhuşti Batonişvili ve dönemin Rus ve Türk memurları-Dolgoruky ile Mustafa Paşa tarafından doğrulanmıştır.

Böylece, olayların "Bizzat görgü şahidi olup ve bazı olayları ise başkalarından öğrendiği" Sekhnia Çkheidze'nin Osmanlı Devleti ve Dağıstan ilişkileri üzerindeki bilgilerin ikiye ayrılması mümkündür:

I.Osmanlılar ile Surhay Han arasında ilişkilerin bozulması; Kakhetililer ile Dağıstanlıların barışması, Dağıstanlıların Osmanlı himayesinde bulunan Kartli ile Samtskhe-Saatabago üzerine askeri seferlerin sistematik düzenlemesine imkân vermiştir.

II.Konstantine'nin öldürtmesi ile Kakheti'yi işgal ettikten sonra İshak Paşa Kartli-Kakheti üzerine Dağıstanlıların akınları tamamen yasakladı. Buna rağmen,

Dağıstanlı eşkıyaların hareket alanı daha genişledi ve Doğı Gürcistan dıřında İmereti Bölgesi'ni de içine aldı.

Bize göre, Dağıstan-Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin ilk aşamasında Kartli ile Samtskhe-Saatabago üzerine Dağıstanlıların yağmacı akınları Surhayı Han'ın topraklarından; İkinci aşamada ise yani Surhay Hanla yapılan anlaşmadan sonra Rusların kontrol ettiği topraklardan yapılacaktı.

“Kızılbaşlık” kurulduktan sonra Dağıstan-Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler daha da sağlam hale geldi ve Gürcistan-Dağıstan, Dağıstan-Osmanlı, Dağıstan-İran ve Osmanlı-İran ilişkilerine özgürce yansıdı.

AZERBAJYCAN-GÜRCİSTAN İLİŞKİLERİ (1918-1920)

**Prof. Dr. Musa QASIMLI,
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Kafkas Araştırmaları Enstitüsü**

ÖZ

1918-1920'li yıllarda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Gürcistan arasındaki ilişkiler diplomatik ve siyasi, askeri, ekonomik, ulaşım vb. alanlarda kurulmuş ve geliştirilmiş, anlaşmaların hukuki temeli atılmıştır. Azerbaycan'ın Gürcistan'daki ilk diplomatik temsilcisi Mehmet Yusuf Caferov, Gürcistan'ın Azerbaycan'daki diplomatik temsilcisi N.S. Alşibaya olmuştur. Bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Azerbaycan ve Gürcistan ekonomik, mali, ulaşım ve iletişim alanlarında işbirliğini düzenlemek ve derinleştirmek için adımlar attılar. 4 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı arasında Bakü-Batum kerosin boru hattının yüksek seviyede çalışmasını sağlayacak anlaşma yapıldı. Bu anlaşma, üç ülkenin stratejik ortaklığı yönünde atılan ilk büyük adımlardan biriydi.

26 Aralık 1918'de Bakü'de imzalanan Azerbaycan ile Gürcistan arasındaki Mal Mübadelesi Anlaşmasına göre, taraflar demiryolu ile taşınan yükler için 1 yıl müddetine serbest geçişi, yani gümrük vergisi alınmamasını onayladılar. Azerbaycan tarafı Gürcistan nüfusunun ve demir yollarının ihtiyaçlarını karşılamak için yılda 1 milyon pud kerosin, mazot ve petrol yağı göndermeyi, Gürcistan tarafı ise Azerbaycan demiryollarının ihtiyaçlarını karşılamak için gereken malzeme ve kömür göndermeyi taahhüt etmiştir.

3 Ocak 1919'da Tiflis'te Azerbaycan ile Gürcistan arasında telgraf iletişimi, 4 Ocak'ta posta hizmeti hakkında sözleşme ve postaların demiryolu ile taşınması hakkında sözleşme, 8 Mart'ta demiryolu iletişimi hakkında sözleşme imzalandı.

5 Şubat 1920'de Bakü'de imzalanan Azerbaycan ile Gürcistan arasında transit yükler hakkında anlaşmaya göre, taraflar her iki ülke arasında transit yüklerin demiryolu ile 1 yıllığına serbest, hiçbir vergi olmadan taşınmasını sağlamak konusunda taahhütte bulundular. Azerbaycan hükümeti bir yıl içinde Gürcistan nüfusunun ve demiryolunun ihtiyacını karşılamak için ihraç duyulan petrol ve petrol ürünlerinin 16 milyon puda kadar hacminden vergi alınmasını kabul ediyordu. Gürcistan hükümeti de Azerbaycan'dan aldığı petrol ve petrol ürünlerini sınırları dışına göndermemeyi taahhüt ediyor ve bunun yanı sıra Azerbaycan demiryolunun ihtiyacı için gerekli olan teknik donanımın, kömür ve orman malzemesinin gümrük vergisi ödenmeden taşınmasını kabul ediyordu.

Her iki ülkeyi Kuzeyden gelen Denikin tehlikesine karşı mücadele bir araya getiriyordu. 16 Haziran 1919'da bu amaçla iki ülke arasında Tiflis'te, karşılıklı savunma hakkında üç yıllığına anlaşma imzalandı. Anlaşma 27 Haziran tarihinde her iki ülkenin parlamentosunda onaylandı. Taraflar onlardan birinin veya her ikisinin bağımsızlığını tehdit eden herhangi bir saldırıya karşı emirlerindeki tüm askeri güç ve yöntemlerle ortak hareket etmeyi taahhüt ediyorlardı. Ortak çıkarlar kısa sürede

Azerbaycan ve Gürcistan'ı askeri-stratejik müttefike dönüştürdü. Bu mütteliklik uluslararası faaliyette de kendini gösteriyordu. Nitekim Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan heyetleri birlikte İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'nde kabul edildiler ve bağımsızlıkları de-facto tanındı. Azerbaycan'ın ünlü yazarı ve Azerbaycan'ın İstanbul'daki diplomatik temsilcisi Yusuf Vezir Çemenzemimli yazıyordu: "Gürcistan ile olan dostluğumuz doğal bir durumdur. Kuzeyde Rus korkusu ve güneydeki muhtemel entrikalar Gürcüler ile Azerbaycanlıları sıkı dostluğa zorluyor. Gürcistan'ın bağımsızlığı kendi bağımsızlığımız kadar değerlidir".

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Gürcistan, diplomatik temsilcilik, mükavile, stratejik mütteliklik.

საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობები (1918-1920)

პროფესორი მუსა ქასიმლი
აზერბაიჯანის ეროვნული მეცნიერებათა აკადემია
კავკასიის კვლევის ინსტიტუტი

მოკლე შინაარსი

1918-1920 წლებში საქართველოსა და აზერბაიჯანის სახალხო რესპუბლიკას შორის დამყარდა და განვითარდა ურთიერთობები დიპლომატიურ, პოლიტიკურ, სამხედრო, ეკონომიკურ, სატრანსპორტო და სხვა სფეროებში, შეიქმნა ხელშეკრულებების იურიდიული საფუძვლები. საქართველოში აზერბაიჯანის პირველი დიპლომატიური წარმომადგენელი გახდა მეჰმედ იუსუფ ჯაფაროვი, ხოლო აზერბაიჯანში საქართველოს დიპლომატიური წარმომადგენელი - ნ. ს. ალშიბაია. დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ საქართველომ და აზერბაიჯანმა გააძლიერეს ნაბიჯები ეკონომიკურ, ფინანსურ, სატრანსპორტო და კომუნიკაციის სფეროებში ურთიერთობის მოწესრიგებისა და გაღრმავებისთვის. ბაქო-ბათუმის ნავთობსადენის უმაღლეს დონეზე მუშაობის უზრუნველყოფისთვის 1918 წლის 4 ივნისს ბათუმში საქართველოს, აზერბაიჯანს და ოსმალეთს შორის გაფორმდა ხელშეკრულება. ეს ხელშეკრულება იქცა ერთერთ პირველ მნიშვნელოვან ნაბიჯად ამ სამ სახელმწიფოს შორის სტრატეგიული ურთიერთობის დაწყებისთვის.

1918 წლის 26 დეკემბერს ბაქოში საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის ტვირთბრუნვის შესახებ ხელმოწერილი ხელშეკრულების თანახმად, მხარეები შეთანხმდნენ თავისუფლად გაეტარებინათ რკინიგზით

გადაზიდული ტვირთები 1 წლის განმავლობაში ანუ ეს ტვირთი გათავისუფლდა საბაჟო გადასახადისგან. აზერბაიჯანის მხარემ აიღო ვალდებულება საქართველოს მოსახლეობისა და რკინიგზის მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისთვის გაეგზავნა ერთი მილიონი ფუთი ნავთი, მაზუთი და ზეთი, ხოლო ქართულმა მხარემ აიღო ვალდებულება აზერბაიჯანული რკინიგზისათვის გადაეცა მისთვის საჭირო მასალა და ქვანახშირი.

1919 წლის 3 იანვარს თბილისში ხელი მოეწერა შეთანხმებას საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის სატელეგრაფო კავშირის შესახებ, 4 იანვარს გაფორმდა შეთანხმება ფოსტისა და საფოსტო გზავნილების რკინიგზით გადაზიდვის შესახებ. იმავე წლის 8 მარტს კი მიღწეულ იქნა შეთანხმება სარკინიგზო მიმოსვლის თაობაზე.

1920 წლის 5 თებერვალს ბაქოში საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის ხელმოწერილი ტრანზიტული ტვირთების შესახებ ხელშეკრულების თანახმად მხარეები შეთანხმდნენ, რომ ორივე ქვეყნის ტერიტორიაზე გამავალი ტრანზიტული ტვირთები ერთი წლის განმავლობაში თავისუფალი იქნებოდა ყოველგვარი გადასახადისგან. აზერბაიჯანის მთავრობამ განაცხადა თანხმობა, რომ ერთი წლის განმავლობაში არ დაიბეგრებოდა საქართველოს მოსახლეობისა და რკინიგზისთვის გადასაცემი 16 მილიონ ფუთამდე ნავთობი და ნავთობპროდუქტები. ქართული მხარე კი იღებდა ვალდებულებას, აზერბაიჯანიდან მიღებული ნავთობი და ნავთობპროდუქტები არ გაეტანა საზღვარგარეთ და აზერბაიჯანული მხარისთვის საბაჟო გადასახადების გარეშე მიეწოდებინა რკინიგზისთვის საჭირო ტექნიკური აღჭურვილობა, ქვანახშირი და ხე-ტყის მასალა.

ორივე ქვეყანა ერთობლივი ძალით უწყევდა წინააღმდეგობას ჩრდილოეთით წარმოქმნილ საფრთხეს დენიკინის არმიის სახით. ამ მიზნით 1919 წლის 16 ივნისს თბილისში ორ ქვეყანას შორის ხელი მოეწერა სამწლიან ხელშეკრულებას ერთობლივი თავდაცვის შესახებ. 27 ივნისს ორივე ქვეყნის პარლამენტმა მოახდინა ამ ხელშეკრულების რატიფიცირება. მხარეები იღებდნენ ვალდებულებას, რომ თუკი საფრთხე დაემუქრებოდა ერთ-ერთი ან ორივე ქვეყნის დამოუკიდებლობას, მათ ხელთ არსებული მთლიანი სამხედრო ძალით ჩაატარებდნენ ერთობლივ ოპერაციას მტრის წინააღმდეგ. საერთო ინტერესებიდან გამომდინარე საქართველო და აზერბაიჯანი მალე სამხედრო-სტრატეგიულ მოკავშირეებად გადაიქცნენ. ეს კავშირი შეიმჩნეოდა საერთაშორისო ურთიერთობებშიც. 1920 წლის იანვარში ანტანტის სახელმწიფოთა უმაღლესმა საბჭომ საქართველოს და აზერბაიჯანის დელეგაციები ერთად მიიღო და

მათი დამოუკიდებლობა დე-ფაქტოდ ცნო. ცნობილი აზერბაიჯანელი მწერალი და სტამბოლში აზერბაიჯანის დიპლომატიური წარმომადგენელი იუსუფ ვეზირ ჩემენზემენლი წერდა: „საქართველოსთან არსებული მეგობრული დამოკიდებულება, ბუნებრივი მდგომარეობაა. ჩრდილოეთიდან მომავალი რუსული საფრთხე და სამხრეთში არსებული ინტრიგები ქართველებს და აზერბაიჯანელებს მჭიდრო მეგობრობისკენ უბიძგებდა. საქართველოს დამოუკიდებლობა საკუთარი დამოუკიდებლობასავით ფასეულია.“

საკვანძო სიტყვები: აზერბაიჯანი, საქართველო, დიპლომატიური წარმომადგენლობა, ხელშეკრულება, სტრატეგიული მოკავშირეობა

AZERBAIJAN-GEORGIA RELATIONS (1918-1920)

Professor Musa QASIMLI

**Azerbaijan National Academy of Sciences
Caucasus Research Institute**

ABSTRACT

In 1918-1920 diplomatic-political, military, economic and transport relations between the Azerbaijan Democratic Republic and Georgia were established and developed, the legal base was set up. The first diplomatic representative of Azerbaijan to the Georgian government was Mammadyusif Jafarov, the diplomatic representative of Georgia to Azerbaijan was N.S. Alshibaya. Following the declaration of independence, Azerbaijan and Georgia took steps to regulate and deepen cooperation in the fields of economy, finance, transport and communication. On June 4, 1918, in Batumi signed an agreement between Azerbaijan, Georgia and the Ottoman to ensure the normal operation of the Baku-Batum white oil pipeline. This was one of the first major steps towards strategic alliance between the three countries.

According to the Baku-Georgian Trade Agreement signed on December 26, 1918, The parties agreed to a one-year free transit for rail freight. The Azerbaijani side committed to deliver 1 million pound of white oil, mazut and lubricants per year to meet the needs of the Georgian population and the railways, and the Georgian side provided the necessary materials and coal to meet the needs of the Azerbaijani railways.

On January 3, 1919, in Tbilisi were signed the agreement on telegraph communication, on January 4, the Postal Service Agreement and the Convention on the Carriage of Postages by Railway and on March 8, the railway communication between Azerbaijan and Georgia.

Under the agreement between Azerbaijan and Georgia on transit cargoes signed in Baku on February 5, 1920, the parties undertook to ensure the transit of goods between the two countries by rail for a period of one year with no charge. The government of Azerbaijan allowed to deduct up to 16 million pounds of oil and oil products to be exported to meet the needs of the Georgian population and the railway within a year. The Georgian government has also pledged not to ship oil and oil products from Azerbaijan beyond its own territory, and also agreed to transport the necessary technical equipment, coal and forestry materials for the needs of the Azerbaijani railway.

Both countries were united in the fight against the threat of Denikin from the north. To this end, on June 16, 1919, a three-year agreement was signed in Tbilisi on mutual defense between the two republics. The agreement was ratified on June 27 in the parliaments of both countries. The parties pledged to act jointly with all the armed forces and military in their control of any aggression against the independence of one or both of them. Common interests soon turned Azerbaijan and Georgia into a military-strategic ally. This alliance also manifested itself in international affairs. Thus, in January 1920, the delegations of Azerbaijan and Georgia were accepted together at the Entente Supreme Council and state independence was de facto recognized. A prominent Azerbaijani writer and diplomatic representative of Azerbaijan in Istanbul, Yusif Vazir Chamanzaminli wrote: "Our friendship with Georgia is the most natural. Russian fear from the north and possible intrigues in the south force Georgians and Azerbaijanis to become closer... Georgia's independence is as precious as our own."

Keywords: Azerbaijan, Georgia, diplomatic missions, agreement, strategic alliance

Komşu Gürcistan ile ilişkiler, 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dış politikasında özel bir yer sahipti. Bu yıllarda Azerbaycan-Gürcistan ilişkileri diplomatik-politik, askeri, finansal-ekonomik, ulaşım ve d. alanlarda gelişmiş ve hukuk-mükavele temeli oluşturmuştur. Bir hayli zengin olan ilişkiler Azerbaycan ve Gürcü halklarını, iki ülkeyi zor ve karmaşık koşullarda stratejik müttefiklere dönüştürmüştür.

Diplomatik-Politik ilişkiler

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler kurulmuş, başkentlerde temsilcilikler açılmıştı. Memmedyusif Ceferov Azerbaycan'ın Gürcistan hükümeti yanındaki ilk

diplomatik temsilcisi oldu.¹ O, 1918 Haziran ayının sonlarından Mart 1919'a kadar bu görevde bulundu. Sonra Fariz Vekilov diplomatik temsilci oldu.² Daha sonra Teymur Makinski bu göreve atandı.

Batum'daysa Azərbaycan konsolosluğu faalियette bulunuyordu. Konsolos Dr.Mahmud Efendiyev'di.³ 1 Ocak 1920'den itibaren konsolos sekreteri Seferağa Ağayev, 1919'da askeri ataşe Aliyev, 1919'da sekreter Talışinski, 1 Nisan 1920'den sekreter ve danışman İsmayil Huramoviç ve katip D.V.Resultzade görevlerde bulunuyorlardı.⁴

Gürcistan'ın Azərbaycan'daki diplomatik temsilcisi N.S.Alışbaya'ydı. Temsilcilik Bakü'deki Politseyski sokak-20 adresinde bulunuyordu.⁵

Finansal-Ekonomik, Ulaşım ve İletişim Alanlarındaki İşbirliği

Azerbaycan ve Gürcistan yıllarca Çarlık Rusya'sının bir parçası olduklarından, devlet bağımsızlığının ilan edilmesinden hemen sonra ekonomik, finansal, ulaşım ve iletişim alanlarında işbirliği yapmaya başladılar. Bu işbirliğinin kronolojik sırayla incelenmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Böylece, 4 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı temsilcileri Bakü-Batum beyaz petrol boru hattının normal bir şekilde işletilmesini sağlamak için bir anlaşma imzaladılar.⁶ Bağımsız Gürcistan'ı transit ülkeye dönüştüren bu anlaşma, stratejik ittifak yönünde atılan ilk adımlarındandı.

Azerbaycan, Gürcistan, Osmanlı İmparatorluğu ve Ermenistan temsilcileri 4 Haziran tarihinde aynı zamanda Güney Kafkasya demiryolu lokomotif filosunun bölüştürülmesi konusunda Batum'da bir anlaşma imzaladılar. Anlaşmaya göre, taraflar, eski Rusya İmparatorluğu'nun mal varlığında olan lokomotif filosunu, her ülkenin topraklarından geçen demiryolu hatlarının uzunluğuna oranla bölmeleri gerekiyordu.⁷

Gürcistan hükümeti Başbakanı Ramişvili 21 Haziran'da Gürcistan'daki Azerbaycan temsilcisi Memmedyusif Ceferov'a eski Transkafkasya hükümetinin

---

¹ Qasımlı M.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Şəxsi Heyəti. Bakı, 2002, s. 9.

² Адресь-календарь Азербайджанской Республики. Под ред. А. М. Ставровского. Баку, 1920, с.104 ; Qasımlı M.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Şəxsi Heyəti, s.21.

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. I cild. Bakı,2004, s.161.

⁴ Qasımlı M.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Şəxsi Heyəti, s. 7, 9,10, 11, 12, 18, 20.

⁵ Адресь-календарь Азербайджанской Республики, с.104.

⁶ Договор о керосинопроводе, существующем между Баку и Батумом. 04.06.1918 // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 277, siy.2, iş 9, v. 26-27.

⁷ Договор о распределении подвижного состава Закавказских железных дорог. 04.06.1918 // ARPIİSSA, f. 277, siy.2, iş 9, v. 24.

mülkünü Azerbaycan ve Gürcistan arasında bölmeyi önerdi. Gürcistan tarafı, Ermeni tarafının zaten kendine düşen payı aldığını ve daha sonra Osmanlı devletinin kontrolü altına giren bölgelere yerleştirdiğini söyleyerek gerekçesini haklı çıkardı. Azerbaycan tarafı ortak mülkiyetin bölüştürülmesini kabul etti. Buna karşılık M.Ceferov, her şeyden önce, Kafkasya cephesinin çökmesinden sonra geriye kalan taşınan mülkün, aynı zamanda merkezi hükümet kurum ve kuruluşlarının taşınan mülkünün tahkim yoluyla bölüştürülmesini önerdi. Fakat bu çalışma tamamlanamadı.

Mali ve parasal konuların düzenlenmesi için bazı çalışmalar yapıldı. 6 Eylül 1918'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri mali ve parasal operasyonlar için 280 milyon ruble tutarında Transkafkasya kağıt parası (bonu) basmak için bir anlaşma imzaladılar.⁸

15 Kasım'da Azerbaycan ve Gürcistan Tiflis'te ek olarak 160 milyon daha Transkafkasya bonu basmak etmek için bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre, Tiflis ofisi 10 gün içinde her ülke için 100 ve 250 ruble banknot ile 80 milyon ruble tutarında kağıt para basmak zorunda kaldı.⁹

Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ticaret sorunlarını çözmek için bazı önemli adımlar atıldı. 26 Aralık 1918'de Bakü'de ticaret konusunda bir anlaşma imzalandı. Azerbaycan Sanayi, Ticaret ve İçişleri Bakanı görevlerini yerine getiren Behbud Han Cavanşir ve Gürcistan'ın Azerbaycan Hükümeti yanındaki Daimi Temsilcisi Nikolay Kartsivadze tarafından imzalanan belgeye göre, taraflar demiryolu ile taşınan malların bir yıl süreyle serbestçe taşınmasına izin verirdiler, yani onlardan gümrük vergisi almıyorlardı. Azerbaycan tarafı, Gürcistan nüfusunun ve demiryollarının ihtiyaçlarını karşılamak için yılda 1 milyon pud beyaz petrol, akaryakıt ve madeni yağ göndermeyi üstlendi, Gürcistan tarafı ise Azerbaycan demiryollarının ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli malzemeleri ve taş kömürü göndermeyi üstlendi.¹⁰

İki ülke posta hizmetini ve posta paketlerinin demiryolu ile taşınmasını düzenleyen belgeler de imzaladı. Böylece, 3 Ocak 1919'da Tiflis'te Azerbaycan ile Gürcistan arasında telgraf iletişimi hakkında, 4 Ocak'ta ise ayrıca posta hizmetleri ile posta paketlerinin demiryolu ile taşınması konulu anlaşma imzalandı. Her iki ülkenin posta ve telgraf ofisleri başkanları tarafından imzalanan bu belgeler, uluslararası telgraf ve posta servisine de düzen sağlıyordu. Bu belgelere göre, Azerbaycan ve Gürcistan'ın büyük şehirleri arasında kalıcı telgraf iletişimi kuruldu. Vatandaşlara uluslararası telgrafi kullanma hakkı verildi. Gönderilen telgrafların içeriği gizli tutulacaktı. Paketlerin posta ile gönderilmesi ve basılı malzemelerin taşınması için tarifeler de belirlendi.¹¹

Azerbaycan ile Gürcistan arasındaki demiryolu iletişimi konuları da çözüldü. Azerbaycan Karayolları Bakanı Hudadat bey Melikaslanov ve Gürcistan Karayolları Bakanı görevini yerine getiren İsidor Malaniya'nın tarafından 8 Mart 1919'da

⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. I cild, s.143.

⁹ Yənə orada, s. 143.

¹⁰ Yənə orada, s.143-144.

¹¹ Yənə orada, s.144.

imzalanan anlaşmaya göre, konu 26 Mayıs 1918'e kadar her iki ülke lokomotifleri ve vagonları, özel bir tahkim komisyonu tarafından çözülene kadar, tamamen o ülkenin emrinde kalacaktı. Anlaşmaya göre, taraflar arasında yük vagonlarının takası için şartlar ve yük tarifeleri düzenleniyordu.¹²

9 Haziran 1919'da Tiflis'te Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında ek bir Transkafkasya kağıt parasının basılması konusunda bir anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre, Devlet Bankası Tiflis ofisi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için 180 milyon ruble tutarında kağıt para basacaktı. Aynı gün Azerbaycan ile Gürcistan arasında imzalanan bir başka anlaşmaya göre, Azerbaycan kendi payına düşen 60 milyon rubleyi Gürcistan hükümetine devretti. Bunun yerine Gürcistan hükümeti, kendi arazisinde Azerbaycan ve Bakü kağıt parasının (bu zaman Baküde Bakü Halk Komiserleri Sovyeti mevcut idi ve rus rublundan istifade ediliyordu – M.Q.) 15 milyon ruble miktarında serbestçe değiştirmeyi kabul etti.¹³

Azerbaycan ile Gürcistan arasında 5 Şubat 1920 tarihinde Bakü'de imzalanan transit yük anlaşmasına göre, taraflar, iki ülke arasında transit yükün herhangi bir görev yapmadan bir yıl boyunca demiryolu ile ücretsiz olarak taşınmasını sağlamayı taahhüt ettiler. Azerbaycan hükümeti, Gürcistan nüfusunun ve demiryollarının ihtiyaçlarını karşılamak için bir yıl içinde 16 milyon puda kadar petrol ve petrol ürünlerinin ihraç edilmesine izin verdi. Gürcistan hükümeti Azerbaycan'dan aldığı petrol ve petrol ürünleri üçüncü ülkeye ihraç etmemeyi taahhüt etti ve ayrıca Azerbaycan demiryolunun ihtiyaçları için gerekli teknik ekipman, taşkömürü ve ormancılık malzemelerini gümrük vergisi ödenmeden taşımayı kabul etti.¹⁴

Savunma Alanında İşbirliği

Savunma alanında Azerbaycan ve Gürcistan'ın birlikte hareket etmesinin nedenlerinden biri, kuzeyden Denikin tehdidine karşı ortak mücadele oldu. Bu amaçla 16 Haziran 1919'da Tiflis'te iki ülke arasında karşılıklı savunma ile ilgili bir belge imzalandı. Üç yıllık anlaşma Azerbaycan Dışişleri Bakanı Memmedyusif Ceferov, Savunma Bakanı Semed Bey Mehmandarov, Genelkurmay Başkanı Tuğgeneral Memmed Bey Sulkeviç ve Gürcistan Dışişleri Bakanı Y.P.Gegeçkori ve Savunma Bakanı N.Ramişvili, Savunma Bakan Yardımcısı Tümgeneral A.K.Gedevanov ve general İ.Z.Odişhelidze imzaladılar.¹⁵ Taraflar, bunlardan birinin veya her ikisinin bağımsızlığına karşı herhangi bir saldırganlığa karşı ellerindeki tüm silahlı kuvvetler ve askeri araçlarla birlikte hareket etmeyi taahhüt etmişler, devletlerden birisine veya her ikisine saldırı teklifesi olursa, o taraf savaşıyor taraf olarak kabul edilecekti. Anlaşmaya göre, taraflar birbirlerinin bilgisi dışında ayrı bir barış yapmamayı ve her iki ülkenin egemenlik haklarını ve bağımsızlığını korumaya yönelik diplomatik müzakerelerde işbirliği yapmayı taahhüt ettiler.

---

¹² Yenə orada, s.139.

¹³ Yenə orada, s.144.

¹⁴ Yenə orada, s.144.

¹⁵ Yenə orada, s.142-143.

Anlaşma, 27 Haziran'da her iki ülkenin parlamentoları tarafından onaylandı.¹⁶

Ayrıca, askeri-teknik bir anlaşma imzalandı. Bundan sonra iki ülke arasındaki askeri-teknik işbirliği genişledi. Azerbaycan Savunma Bakanı'nın Gürcistan'dan olası askeri teçhizat, araçlar ve gıda satın alma emriyle özel bir komisyon kuruldu. Komisyona başkanlık etmek üzere Tümgeneral Murad Geray Tleksas atandı. Komisyonun faaliyetleri sonucunda 12 dağ topu, bu toplar için 10 kutu patlayıcı, 3.000 tüfek, top ve tüfek yedek parçaları, 8 hafif top, bu toplar için 16 kutu patlayıcı, 4.000 ton şeker, 12885 manat değerinde ilaç ve tıbbi malzeme, topografik eşyalar satın alınarak Azerbaycan'a gönderildi. Gürcistan askeri uzmanları Abşeron ve Bakü'nün kuzey sınırlarında savunma sistemlerinin kurulması işine katıldılar. Anlaşmaya göre, imzalamanın ardından Ermenistan anlaşmaya katılabildi. Ancak Ermenistan belgeye katılmadı ve Denik'le sessizce Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı ittifak kurmak için bir anlaşma imzaladı.

Anlaşma, mesleği birlik olan Azerbaycan-Gürcistan Askeri Birliği Konseyi tarafından uygulandı. Konsey, her iki ülkeden iki üst düzey temsilci içeriyordu. Bunlardan birisi hükümetlerin karşılıklı rızası ile konsey başkanlığına atanıyordu. Generaller Aliğa Şihlinski ve Memmed Bey Sulkeviç konseyde Azerbaycan'ı, generaller İ.Z.Odişelidze ve K.P.Kutatelidze Gürcistan'ı temsil ediyorlardı. General İ.Odişelidze konsey başkanlığına seçildi. Konseyin görevi, askeri operasyonlar ve düşmanın askeri imkanlarının, yeteneklerinin öğrenilmesi, savunma planlarının kurulması, her iki ordunun savaş hazırlığının izlenmesi ve birliklerin konumlandırılması, yerleştirilmesine dair bir çalışma içeriyordu. Konseyin stratejik ve askeri-teknik kararları taraflar için zorunluymuştu. Karşılıklı anlaşmaya varılmayan sorunların çözümü Gürcistan hükümetine ve Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi Başkanı'na bırakılıyordu.

Böylece, ortak çıkarlar kısa sürede Azerbaycan ve Gürcistan'ı askeri-stratejik bir müttefik haline getirdi. Bu ittifak devlet bağımsızlığının tanınmasına da yansıdı. Böylece 10 Ocak 1920'de İtilaf Yüksek Kurulu'nun toplantısında Azerbaycan ve Gürcistan'ın devlet bağımsızlığının tanınması konusu birlikte tartışıldı ve 11 Ocak'ta fiilen tanındı.¹⁷

Bolşevik İşgalinden Sonra Gürcistan'daki Azerbaycan Temsilciliğinin Kaderi

Azerbaycan'ın Nisan 1920'de Bolşevik Rusya tarafından işgali ve Halk Cumhuriyeti'nin sonu Azerbaycan-Gürcü ilişkilerini de etkiledi. İlk adımlardan biri olarak, Azerbaycan Bolşevik hükümeti Tiflis'teki temsilciliğin yapısını değiştirmek için önlemler aldı. 12 Temmuz 1920 tarihinde Azerbaycan Komünist (Bolşevik)

¹⁶ Qasımlı M., Muradova B., Qafarov V. Azərbaycan Parlamentarizmi Tarixi. 2 cildə. I cild. Bakı, 2018, s. 183.

¹⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Vol. IX. US Government Printing Office. Washington, 1946, p.959.

Merkez Komitesinin Politbürosu toplantısında, Tiflis ve Batum'daki temsilcilikler konusu tartışıldı ve şu şekilde karar verildi: "Tiflis ve Batum'daki konsoloslar yalnızca parti üyelerinden atanmalıdır. Gürcistan'ın diplomatik temsilcisi Makinski'nin yerine İsmayilov gönderilmelidir".¹⁸

O zaman, Azerbaycan'ın Tiflis'te yetkili temsilciliği, Vorontsov Caddesi'nde azerbaycanlı Sayat Yadigarova'ya ait 47 nolu evde bulunuyordu. Eylül 1920'ye kadar olan bilgilere göre yetkili temsilcilikte temsilcilerle beraber 40 kişi çalışıyordu. Diplomatik departmanda 31, haberler departmanında 3 ve konsolosluk bölümünde 5 çalışan vardı. Bunlardan 19'u Gürcü, Rus, Ermeni ve b. halkların temsilcisiydi.¹⁹

Merkezden gelen baskı (o dönemlerde Merkez Moskova olarak biliniyordu – M.Q.), Azerbaycan'daki Sovyet yönetimi giderek Gürcistan'daki temsilcilik ve konsoloslukların faaliyetlerini kısıtlamaya başladı. 5 Ekim 1920'de, Batum'daki Azerbaycan SSC konsolosluğunun ticaret departmanının komisyon toplantısının kararı ile "ticaret departmanındaki iş eksikliği ve çok fazla personel tutma ihtiyacının olmamasını dikkate alınarak personel sayısı azaltıldı."²⁰

O zaman, Müslüm İsrailov, Tiflis'teki Azerbaycan temsilciliğinde milletvekili, danışman ve ilk sekreter olmadan çalışıyordu. Behbud Şahtatinski, Sovyet yetkililerinden duyduğu memnuniyetsizlikten dolayı onu görevinden aldı. Fakat İsrailov kararı görmezden geldi ve çalışmalarına devam etti. Bu nedenle, 15 Ekim 1920'de, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu ve Organizasyon Bürosu'nun ortak toplantısında "Gürcistan'daki Azerbaycan SSC'nin diplomatik misyonu" konusu ele alındı. Tartışma sonucunda şu karar verildi: "Karşı-devrimci olarak (Korkmazov'un ve ...dilekçelerine göre), Heyderov Tiflis'ten geri çağırılmalı ve mahkemeye çıkarılmalıdır. Aynı şey İsrailov için de yapılmalıdır. Azerbaycan SSC'nin Gürcistan'daki temsilciliğinin tamamen eski Musavat hükümetinin temsilcilerinden oluştuğu düşünüldüğünde, temsilin tamamı derhal sınır dışı edilmelidir. İsmayilov, Gürcistan'daki Azerbaycan SSC temsilcisi olarak geçici olarak kalabilir. Huseynov yoldaş gelene kadar yeni bir temsilci atanması açık tutulmalıdır."²¹

Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi ve Örgüt Bürosu'nun kararı Halkın Dışişleri Komiseri M.Hüseynov tarafından uygulandı. M.İsrailov'a bir mektup gönderdi ve acilen bir rapor almak için onu Bakü'ye çağırdı. Bu mektuba cevap olarak M.İsrailov şöyle yazdı: "Benden bir rapor istiyorsunuz. Atandığım dört

---

¹⁸ Azərbaycan K (b) P MK Siyasi Bürosunun İclas Protokolu. 12.07.1920 // ARPIİSSA, f.1, siy.1, iş 22, v.1; Qasımlı M. Azərbaycan və xarici dövlətlər (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998, s.231.

¹⁹ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy.1, iş 38, v.201; Qasımlı M. Azərbaycan və Xarici Dövlətlər, s. 231.

²⁰ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 14, v.2.

²¹ Azərbaycan K (b) P MK Siyasi Bürosunun İclas Protokolu. 15.10.1920 // ARPIİSSA, f.1, siy.1, iş 24, v.10.

ay boyunca Sovyet Azərbaycan politikası hakkında herhangi bir bilgi, talimat veya direktif almadığımı size nasıl belirtebilirim? Doğu'daki Rus devrimi ulusal bir karaktere sahip olmalı ve Rus Kızıl Muhafız süngüsü ile komünizm Doğu'ya dikilemez. Azərbaycan Sovyet hükümetinin Merkez'le ilişkileri yanlıştır. Bu gibi durumlarda, bana 10 Şubat'a kadar şahsen, telgraf veya şifre ile cevap vermezseniz, kendimi o tarihten itibaren tüm yetkilerden kurtulmuş olarak düşüneceğim.”²²

19 Ocak 1921'de M.İsrafilov, Tiflis'teki Azərbaycan temsilciliği görevinden alındı. Yerine eski bir konsolos olan Rzagulu Necefov atandı.²³ Aynı gün, 19 Ocak tarihinde Batumdaki konsolos Şeyhali Hüseyinov tüberküloz nedeniyle görevden alındı.²⁴ O, daha önce Reşt ve Anzali'deki Azərbaycan SSC'nin temsilciliğinde yardımcı olarak çalışmıştı.²⁵ 24 Ocak'ta Mirzedavud Resulzade konsolosluğu resmi olarak gözden geçirerek ondan teslim aldı. Bundan sonra M.Rasulzade, Batum ve Batum bölgesinde Azərbaycan'ın konsolosu olarak göreve atandı.²⁶

1 Şubat 1921'de R.Necefov, Azərbaycan SSC'nin Gürcistan'daki temsilcisi olarak yaptığı faaliyetler hakkında Halk Dışişleri Komiseri M.Hüseyinov'a, yazdığı özel ve gizli bir mektupta Batum'daki konsolosluk ve ticaret departmanının tam olarak teslim alındığını belirtiyordu. Tiflisteki eski temsilci M.İsrafilov'un Behbud Şahtahinski tarafından serbest bırakılmasına rağmen, kendini halen eski görevindeymiş gibi yetkilerine devam etmesi konusunda Halk Dışişleri Komiseri'nin özel olarak ilgilenmesini önerdi. Daha sonra personel kadrosunu azaltmasını da önerdi.²⁷

5 Şubat 1921'de Waldfried Reng, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti altında Azərbaycan SSC'nin Diplomatik Temsilciliği Birinci Sekreteri ve Rzagulu Necefov Diplomatik Temsilci Yardımcısı olarak atandı.²⁸

Şubat 1921'de Gürcistan Bolşevik Rusya tarafından işgal edilerek sovyetleştirildi. Bundan sonra, 15 Mart tarihli 126/16 sayılı Azərbaycan Devrim Komitesi'nin emriyle (bazı belgelerede bu tarih 12 Mart olarak geçiyor)²⁹ M.Halilov, yeni kurulan Gürcistan Devrim Komitesi'ne yetkili temsilci olarak atandı. Mirzedavud Resulzade'ye onun yardımcısı görevine atandı.³⁰

---

²² Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndə M.İsrafilovun Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynova məktubu // ARDA, f.28, siy.1, iş 91, v. 21.

²³ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy. 1, iş 71, v.26.

²⁴ Yənə orada.

²⁵ Yənə orada, v.288.

²⁶ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 14, v. 4-5.

²⁷ Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Rzaqulu Nəcəfovun Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynova məktubu. Şəxsən. Məxfi. 01.02.1920 // ARDA, f.28, siy. 1, iş 91, v.1-3.

²⁸ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri. 05.02.1920-ci il tarixli əmr // ARDA, f.28, siy.1, iş 71, v.39.

²⁹ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 100, v.95.

³⁰ Yənə orada.

Hüseynov tərəfindən Mart 1921'de imzalanan bir emre görə, Gürcistan'daki Azərbaycan konsolosluğu personalı azaldıldı və daha sonra kaldırıldı³¹. 31 Mart tarixli 264/18 və 552/19 sayılı Azərbaycan SSC Dışışleri Komiserliğı'nin emirlerine görə, yetkili təmsilçiliğın çalışanlarına 3 aylıq olaraq maaş yardımını sağlanacaktı. Özel olaraq işdən alınan çalışanlarsa yardım alamazlardı (bağımsızlıq yanlısı kişilər - M.Q.)³².

M.Halilov'un 23 Nisan 1921 tarixli 713/20 sayılı qərarıyla, yetkili təmsilçiliğın çalışan sayısı 5 kişiye indirilmışti. Formlar verən bölümün başkanı; bölüm sekreteri; yetkili təmsilçiliğın muhasebecisi; muhafızlar və ekonomistlərdi. Daha öncə bu mevkilərdə çalışan Azərbaycanlıların yerinə şu kişiler atandı: Siranuş Şeverdova, Varvara Çaparidze, Artəşes Santuryans, Halil Ali oğlu və Ziyafət Mirzeyeva. Görüldüğü üzərə, bu personədən sadəcə ikisi Azərbaycanlıydı. Daha sonra verilən qərarla bəzi dəğişikliklər yapılarak çalışan sayısı 6 kişiye dəğiştirildi³³. 16 Temmuz 1921'de M.Halilov, Azərbaycan SSC'nin Dışışleri Komiserliğı'ne personalı ikiye katlaması için bir məktup göndərdi. Amk bu istək də qəbul edilmedi. Komiserliğın yanıtında belirtiliyordu: "Personəli artırma imkanımız yox."³⁴

Mərkəz, bu dövəmdə Azərbaycan ilə Gürcistan arasında doğrudan ilişkilerin kurulmasıyla ilgilənmediğı için təmsilçiliklərin fəaliyyətlərini engelleyen və zorluqlar çıxartıyordu. Örneğın, Tiflis ofisi Azərbaycan'ın siyasi həyatı haqqında bilgiləri alamıyordu. Azərbaycan'daki bəzi yetkililər də təmsilçiliğın fəaliyyətlərini gereksiz gördülər. Görevi sürdürmənin ek bir mali kəyıp olduğunu söylüyorlardı. Tüm bu nələrəndən dolayı, Mərkəzi Hükümet'in aldığı qərarlara uyğun olaraq, 8 Aralık 1921'de Azərbaycan SSC Həlk Komiserləri Kənsəyi başkanı Nəriman Nərimanov'a təmsilçiliğın kaldırılması için bir məktup göndərildi. Bu məktupta N.Nərimanov şunları yazdı: "Yoldaş Andreyev (Azərbaycan SSC Dışışleri Komiser Yardımcısı - M.Q.). Gerekeni yapın."³⁵ Bundan sonra, Tiflis'teki təmsilçiliğe göndərilən telqraf aşığıdakı təlimatları verdi: Təmsilçiliğın çalışanlarına yarım ay maaş ödənməsi gerekiyor; Təmsilçinin arabası, daktilosu, kağıt stoğu, kırtasiyə və dəğerli envanteri kimsəyə verilməz və Dışışleri Komiserliğının emrinde Bakü'ye göndəriləlidir.³⁶

1921'de Azərbaycan SSC'nin Bətum bölgəsindəki konsolosluğu kaldırıldı və yerinə yetkili təmsilçilik görevi kuruldu. 13 Aralık'ta Raşid İsmayilov bu gərəvə atandı.³⁷ Onun ən başlıca görevi Türk və Avrupa medyasını Bakü'ye ulaştırmaktı³⁸.

---

³¹ Yənə orada, v. 15.

³² Yənə orada, v. 26.

³³ Yənə orada, v.27.

³⁴ Yənə orada.

³⁵ Azərbaycan SSR-in Gürsüctəndəki səlahiyyətli nümayəndələyinin ləğvi barədə Azərbaycan SSR XKS sədri N. Nərimanova göndərilən məktub. 08.12.1921 //ARDA, f.28, siy.1, iş 75, v. 286.

³⁶ Yənə orada, v. 288.

³⁷ Azərbaycan SSR Xəlq Xərici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 144, v. 4.

³⁸ Azərbaycan SSR Xəlq Xərici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 75, v. 298.

Konsolosluk 23 Aralık'ta yasal olarak faaliyetini durdurdu. Halkın Dışişleri Komiseri olan Batum'daki Tam Yetkili Temsilciliğin Andreyev'e gönderdiği 25 Aralık tarihli mektubunda, Tam Yetkili Temsilciliğin 20 Aralık'tan bu yana kapalı olduğunu belirtti³⁹. Konsolosluğun kaldırılması çalışmaları 28 Aralık'ta tamamlandı ve personeli 31 Aralık'ta görevden alındı.⁴⁰

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Mart 1922'de Sovyet Rusya'nın talimatları üzerine Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu'nu kurdular. Daha sonra Nisan 1922'de Batum R.İsmayilov'un yetkili temsilci ofisi Azerbaycan SSC Yüksek Ekonomi Konseyi'ne ve Gürcistandaki yetkili temsilcisi Aliyev'e devredildi.⁴¹ 14 Mayıs 1922'de G.Musabeyov başkanlığındaki toplantıda Azerbaycan'ın Batum'daki diplomatik temsilcisi R.İsmayilov'un Azerbaycan'ın diplomatik temsilciliğinin Azerbaycan SSC HKS'nin Batum'daki ekonomik temsilciliğine değiştirilmesi 9. mesele olarak tartışıldı. Buhara Sovyet Cumhuriyeti dışındaki tüm Sovyet cumhuriyetlerinde Azerbaycan'ın diplomatik misyonlarının kaldırılmasına karar verildi⁴². Sonuç olarak Azerbaycan'ın Gürcistan ile bağımsız ilişkileri sona erdirildi.

Bu nedenle, araştırma çok eskiye dayanan Azerbaycan-Gürcistan ilişkilerinin 1918-1920'lerde stratejik hedeflere dayandığını göstermektedir. Ünlü Azerbaycanlı yazarı ve diplomatı Yusif Vezir Çemenzeminli'nin "Gürcistan ve Biz" başlıklı makalesinde Azerbaycan-Gürcistan ilişkileri hakkında yazıyordu: Gürcistan ile dostluğumuz en doğal olanı. Kuzeydeki Rus korkuları ve güneydeki olası entrikalar Gürcüleri ve Azerileri yakın arkadaş olmaya zorluyor ... Gürcistan'ın bağımsızlığı bizimki kadar değerlidir".⁴³

აზერბაიჯანის სახალხო რესპუბლიკის 1918-1920 წლების საგარეო პოლიტიკაში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს მეზობელ საქართველოსთან ურთიერთობები. ამ წლებში საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობები მოიცავდა დიპლომატიურ, პოლიტიკურ, სამხედრო, ფინანსურ-ეკონომიკურ, სატრანსპორტო და სხვა სფეროებს, რითიც მომზადდა იურიდიულ-სახელმძღვრულებო საფუძველი. ორი ქვეყნის რთულ და არეულ პირობებში ყოფნამ საკმაოდ მდიდარი ურთიერთობების მქონე ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხები სტრატეგიულ მოკავშირეებად აქცია.

³⁹ Batumdaki səlahiyyətli nümayəndəlikdən Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının müavini Andreyevə göndərilən məktub // ARDA, f.28, siy.1, iş 75, v. 289.

⁴⁰ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 164, v. 3; iş 165, v. 4.

⁴¹ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 164, v. 5-6.

⁴² Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin İclas Protokolu. 14.05.1922 // ARDA, f.28, siy.1, iş 85, v. 30.

⁴³ Çəmənzəminli Y. Xarici Siyasətimiz. Bakı, 1993.

დიპლომატიური და პოლიტიკური ურთიერთობები

ორ ქვეყანას შორის დიპლომატიური ურთიერთობები დამყარდა და დედაქალაქებში წარმომადგენლობები გაიხსნა. საქართველოს მთავრობასთან აზერბაიჯანის პირველი დიპლომატიური წარმომადგენელი მემედუსიფ ჯაფაროვი გახდა.¹ იგი მოვალეობას 1918 წლის ივნისიდან 1919 წლის მარტამდე ასრულებდა. შემდეგ დიპლომატიური წარმომადგენელად ფარიზ ველიქოვი დაინიშნა.² მოგვიანებით ამ მოვალეობას თემურ მაკინსკი ასრულებდა.

ბათუმში ფუნქციონირებდა აზერბაიჯანის საკონსულო. კონსული იყო დოქ. მაჰმუდ ევენდიევი.³ 1920 წლის 1 იანვრიდან საკონსულოს მდივანი იყო სეფერაღა ალაევი, 1919 წელს სამხედრო ატაშე იყო ალიევი, მდივანი თალიშინსკი, 1920 წლის 1 აპრილიდან მდივნისა და მრჩევლის თანამდებობაზე იმყოფებოდა ისმაილ ხურამოვიჩი, ხოლო საქმეთ-მწარმოებელი იყო დ.ვ.რასულზადე.⁴

აზერბაიჯანში საქართველოს დიპლომატიური წარმომადგენელი იყო ნ.ს.ალშიბაია. წარმომადგენლობა მდებარეობდა ბაქოში, პოლიციის ქუჩა N20.⁵

თანამშრომლობა ფინანსურ-ეკონომიკურ, სატრანსპორტო და საკომუნიკაციო სფეროებში

იმის გამო, რომ საქართველოც და აზერბაიჯანიც წლების განმავლობაში ცარისტული რუსეთის შემადგენელი ნაწილი იყვნენ, დამოუკიდებლობის გამოცხადებისთანავე შეუდგნენ ეკონომიკური, ფინანსური, სატრანსპორტო და საკომუნიკაციო კავშირების დამყარებას. ამ თანამშრომლობის ქრონოლოგიის შესწავლა ორ ქვეყანას შორის არსებული ურთიერთობის განვითარებაზე უფრო ნათელ წარმოდგენას შეგვიქმნის.

ამგვარად 1918 წლის 4 ივნისს ბათუმში საქართველოს, აზერბაიჯანის და ოსმალეთის წარმომადგენლებმა ხელი მოაწერეს ხელშეკრულებას

¹ Qasımlı M.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Şəxsi Heyəti. Bakı, 2002, s. 9.

² Адресь-календарь Азербайджанской Республики. Под ред. А. М. Ставровского. Баку, 1920, с.104 ; Qasımlı M.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Şəxsi Heyəti, s.21

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. I cild. Bakı,2004, s.161.

⁴ Qasımlı M.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Şəxsi Heyəti, s. 7, 9,10, 11, 12, 18, 20.

⁵ Адресь-календарь Азербайджанской Республики, с.104.

ბაქო-ბათუმის ნედლი ნავთობის მილსადენის ექსპლუატირების შესახებ.⁶ ეს ხელშეკრულება, რომლითაც დამოუკიდებელი საქართველო სატრანზიტო ქვეყნად გადაიქცა, სტრატეგიული პარტნიორობისკენ გადადგმული პირველი ნაბიჯი იყო.

4 ივნისს საქართველოს, აზერბაიჯანის, ოსმალეთის იმპერიის და სომხეთის წარმომადგენლები ბათუმში შეიკრიბნენ და ხელი მოაწერეს ხელშეკრულებას სამხრეთ კავკასიის რკინიგზის ლოკომოტივების პარკის გაყოფის შესახებ. ხელშეკრულების მიხედვით რუსეთის ყოფილი იმპერიის მფლობელობაში მყოფი ლოკომოტივების პარკი მხარეებს შორის უნდა განაწილებულიყო ქვეყნების ტერიტორიაზე გამავალი რკინიგზის ხაზის სიგრძის შესაბამისად.⁷

21 ივნისს საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარე რამიშვილმა საქართველოში აზერბაიჯანის წარმომადგენელს მემედიუსუფ ჯაფაროვს შესთავაზა საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის გაენაწილებინათ ამიერკავკასიის მთავრობის ქონება. ქართული მხარე ამას ამართლებდა იმით, რომ სომხეთმა უკვე მიიღო თავისი წილი და იგი განათავსა იმ რეგიონებში, რომელიც შემდეგ ოსმალეთის კონტროლირებად ტერიტორიაში მოექცა. აზერბაიჯანი დათანხმდა საერთო ქონების გაყოფას. ამის სანაცვლოდ მ.ჯაფაროვმა წამოაყენა წინადადება, რომ პირველ რიგში საარბიტრაჟო გზით გაეყოთ ის მოძრავი ქონება, რომელიც დარჩა კავკასიის ფრონტის ჩამოშლის შემდეგ, ასევე ცენტრალური მთავრობის უწყებებისა და ორგანიზაციების მოძრავი ქონებაც. თუმცა ამ პროცესის დასრულება ვერ მოხერხდა.

ჩატარდა სხვადასხვა სამუშაოები ზოგიერთი ფინანსური და მონეტარული საკითხების მოსაგვარებლად. 1918 წლის 6 სექტემბერს საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის წარმომადგენლებმა ხელი მოაწერეს ხელშეკრულებას ფინანსური და მონეტარული ოპერაციებისთვის 280 მლნ რუბლის ღირებულების ამიერკავკასიის ქაღალდის ბანკნოტების (ბონის) დაბეჭდვის შესახებ.⁸

15 ნოემბერს თბილისში საქართველომ და აზერბაიჯანმა კიდევ ერთხელ მოილაპარაკა დაებეჭდათ 160 მლნ ამიერკავკასიური ბონი. შეთანხმების თანახმად თბილისის ოფისს 10 დღის განმავლობაში უნდა

⁶ Договор о керосинопроводе, существующем между Баку и Батумом. 04.06.1918 // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 277, siy.2, iş 9, v. 26-27.

⁷ Договор о распределении подвижного состава Закавказских железных дорог. 04.06.1918 // ARPIİSSA, f. 277, siy.2, iş 9, v. 24.

⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. I cild, s.143.

დაებეჭდა 80 მილიონი რუბლის ღირებულების 100 და 250 რუბლის ღირებულების ქალაქის ბანკნოტები.⁹

საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის სავაჭრო საკითხების მოგვარებისთვისაც გადაიდგა მნიშვნელოვანი ნაბიჯები. 1918 წლის 26 დეკემბერს ბაქოში ხელი მოეწერა სავაჭრო ხელშეკრულებას. აზერბაიჯანის მრეწველობის, ვაჭრობის და შინაგან საქმეთა მინისტრის მოვალეობის შემსრულებელმა ბეჰზუდ ხან ჯავანშირისა და აზერბაიჯანის მთავრობასთან საქართველოს მუდმივი წარმომადგენლის ნიკოლოზ ქარცივადის მიერ ხელმოწერილი ხელშეკრულების თანახმად მხარეები იძლეოდნენ ნებართვას ერთი წლის განმავლობაში ტვირთების რკინიგზით თავისუფალი გადაზიდვის შესახებ, ანუ ამ ტვირთებისთვის საბაჟო გადასახადი მოიხსნებოდა. აზერბაიჯანის მხარემ აიღო ვალდებულება საქართველოს მოსახლეობისა და რკინიგზის მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისთვის გაეგზავნა ერთი მილიონი ფუთი ნედლი ნავთობი, მაზუთი და ზეთი, ხოლო ქართულმა მხარემ კი აიღო ვალდებულება აზერბაიჯანული რკინიგზისათვის გადაეცა მისთვის საჭირო მასალა და ქვანახშირი.¹⁰

ასევე ხელი მოეწერა საფოსტო მომსახურების და საფოსტო გზავნილების რკინიგზით გადატანის შესახებ ხელშეკრულებას. ამგვარად 1919 წლის 3 იანვარს თბილისში საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის სატელეგრაფო კავშირის, 4 იანვარს კი საფოსტო მომსახურების და საფოსტო გზავნილების რკინიგზით გადატანის შესახებ ხელშეკრულებებს მოეწერა ხელი. ამ ხელშეკრულებებით, რომლებსაც ხელი მოაწერეს ორი ქვეყნის ფოსტისა და ტელეგრაფის უწყებების ხელმძღვანელებმა, ამავე დროს მოწესრიგდა საერთაშორისო საფოსტო და სატელეგრაფო მომსახურებაც. ამ დოკუმენტებით საქართველოსა და აზერბაიჯანის დიდ ქალაქებს შორის დამყარდა მუდმივი სატელეგრაფო კავშირი. მოქალაქეებსაც მიეცათ საერთაშორისო ტელეგრაფის გამოყენების უფლება. გაგზავნილი ტელეგრამის შინაარსი ფარული უნდა დარჩენილიყო. ასევე დადგინდა ტარიფები საფოსტო გზავნილებისა და ბეჭდური პროდუქციის გადაზიდვისთვის.¹¹

ასევე მოგვარდა საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის სარკინიგზო კავშირის საკითხიც. საქართველოს გზათა მინისტრის მოვალეობის შემსრულებელმა ისიდორე მალანიაშვილმა და აზერბაიჯანის გზათა მინისტრმა ჰუდადათ ბეი მილიქასლანოვმა 1919 წლის 8 მარტს ხელი მოაწერეს

⁹ Yenə orada, s. 143.

¹⁰ Yenə orada, s.143-144.

¹¹ Yenə orada, s.144.

ხელშეკრულებას, რომლის მიხედვითაც სპეციალური საარბიტრაჟო კომისიის მიერ აღნიშნული საკითხის გადაწყვეტამდე ლოკომოტივები და ვაგონები დარჩებოდნენ იმ ქვეყნის განკარგულებაში, სადაც ისინი იმყოფებოდნენ 1918 წლის 26 მაისისთვის. ხელშეკრულებამ ასევე დაარეგულირა მხარეებს შორის სატვირთო ვაგონების გაცვლის პირობები და ტვირთის გადაზიდვის ტარიფები.¹²

1919 წლის 9 ივნისს თბილისში საქართველოს, აზერბაიჯანსა და სომხეთს შორის გაფორმდა კიდევ ერთი ხელშეკრულება ამიერკავკასიური ქალაქის ბანკნოტების დამატებით დაბეჭდვის შესახებ. ხელშეკრულების თანახმად სახელმწიფო ბანკის თბილისის განყოფილება აზერბაიჯანის სახალხო რესპუბლიკისთვის 180 მლნ რუბლის ღირებულების ბანკნოტებს დაბეჭდავდა. იმავე დღეს საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის გაფორმდა კიდევ ერთი ხელშეკრულება, რომლის ძალითაც აზერბაიჯანის რესპუბლიკამ მისი წილი 60 მლნ რუბლი საქართველოს მთავრობას გადასცა. ამის სანაცვლოდ საქართველოს მთავრობა დათანხმდა საკუთარ ტერიტორიაზე თავისუფლად გადაეცვლა 15 მლნ რუბლის ღირებულების აზერბაიჯანის და ბაქოს (ამ დროს ბაქოში უკვე დამყარებული იყო ბაქოს სახალხო კომისართა საბჭოს ხელისუფლება და რუსული რუბლი გამოიყენებოდა - მ.ქ.) ქალაქის ფული.¹³

1920 წლის 5 თებერვალს ბაქოში საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის ხელმოწერილი ტრანზიტული ტვირთების შესახებ ხელშეკრულებით, მხარეებმა აიღეს ვალდებულება, რომ ერთი წლის განმავლობაში ორ ქვეყანას შორის ტრანზიტული ტვირთების გადაზიდვა მოხდებოდა უფასოდ და ყოველგვარი დამატებითი ვალდებულებების გარეშე. აზერბაიჯანის მთავრობამ გასცა ნებართვა, რომ საქართველოს მოსახლეობის და რკინიგზის მოთხოვნის დაკმაყოფილებისთვის მომხდარიყო წელიწადში 16 მლნ ფუთი ნავთობის და ნავთობპროდუქტების ექსპორტი. საქართველოს ხელისუფლება იღებდა ვალდებულებას, რომ მიღებული ნავთობი და ნავთობპროდუქტები არ გადაეცა მესამე სახელმწიფოსთვის და აცხადებდა თანხმობას, საბაჟო გადასახადების გადახდის გარეშე მიეწოდებინა საჭირო აღჭურვილობა, ქვანახშირი და ხე-ტყე აზერბაიჯანის რკინიგზისთვის.¹⁴

---

¹² Yenə orada, s.139.

¹³ Yenə orada, s.144.

¹⁴ Yenə orada, s.144.

თანამშრომლობა თავდაცვის სფეროში

საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის სამხედრო სფეროში თანამშრომლობის ერთერთი მიზეზი იყო ჩრდილოეთიდან მომდინარე საფრთხე დენიკინის სახით. ამ მიზნით 1919 წლის 16 ივნისს თბილისში ორ ქვეყანას შორის ურთიერთდახმარების დოკუმენტი გაფორმდა. სამწლიან ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრმა ი.გეგეჩკორმა, თავდაცვის მინისტრმა ნ.რამიშვილმა. თავდაცვის მინისტრის მოადგილემ გენერალ-მაიორმა ა.გედევანიშვილმა და გენერალმა ი.ოდისელიძემ, აზერბაიჯანის მხრიდან საგარეო საქმეთა მინისტრმა მამედიუსუფ ჯაფაროვმა, თავდაცვის მინისტრმა სამედ ბეი მეჰმანდაროვმა და გენერალური შტაბის უფროსმა ბრიგადის გენერალმა მემედ ბეი სულკევიჩმა.¹⁵ მხარეები შეთანხმდნენ, რომ თუ კი რომელიმე ქვეყანის ან ორივეს დამოუკიდებლობას შეექმნებოდა საფრთხე, ორივე მონაწილე ქვეყანას უნდა ებრძოლა მის ხელთ არსებული მთელი შეიარაღებული ძალებითა და სამხედრო საშუალებებით. თუ ერთერთი სახელმწიფო ან ორივე აღმოჩნდებოდა თავდასხმის საფრთხის ქვეშ, იგი ჩაითვლებოდა მეზობელ მხარედ. შეთანხმების თანახმად, მხარეებს ერთმანეთისთვის არა მხოლოდ ინფორმაცია უნდა მიეწოდებინათ, არამედ არ უნდა დაედოთ სეპარატისტული ზავი და უნდა ეწარმოებინათ დიპლომატიური მოლაპარაკებები, რომელშიც გათვალისწინებული იქნებოდა ორივე ქვეყნის სუვერენიტეტისა და დამოუკიდებლობის დაცვის საკითხი.

27 ივნისს ორივე ქვეყნის პარლამენტმა მოახდინა ხელშეკრულების რატიფიცირება.¹⁶

ასევე ხელი მოეწერა სამხედრო-ტექნიკურ ხელშეკრულებასაც, რის შემდეგაც ორ ქვეყანას შორის გაფართოვდა თანამშრომლობა სამხედრო-ტექნიკურ სფეროში. აზერბაიჯანის თავდაცვის მინისტრის ბრძანებით შეიქმნა სპეციალური კომისია, რომელსაც საქართველოდან უნდა შეესყიდა აღჭურვილობა, სატრანსპორტო საშუალებები და სურსათი. კომისიის თავმჯდომარედ დაინიშნა გენერალ-მაიორი მურად გერაი ტლეკსასი. კომისიის საქმიანობის შედეგად შეიძინეს და აზერბაიჯანში გაიგზავნა 12 ერთეული სამთო ქვემეხი და მათთვის განკუთვნილი 10 ყუთი ჭურვები, 3000 შაშხანა, ქვემეხებისა და შაშხანების სათადარიგო ნაწილები, 8 ერთეული მსუბუქი ქვემეხი და მათთვის განკუთვნილი 16

¹⁵ Yenə orada, s.142-143.

¹⁶ Qasimli M., Muradova B., Qafarov V. Azərbaycan Parlamentarizmi Tarixi. 2 cildə. I cild. Bakı, 2018, s. 183.

ყუთი ჭურვები, 4000 ტონა შაქარი, 12882 მანათის ღირებულების წამლები და სამედიცინო აღჭურვილობა, ასევე ტოპოგრაფიისთვის სჭირო ნივთები. ქართველი სამხედრო სპეციალისტები მონაწილეობდნენ აბშერონისა და ბაქოს ჩრდილოეთით თავდაცვითი სისტემების შექმნაში. ხელშეკრულების თანახმად, სომხეთსაც შეეძლო შეერთებოდა მას მოგვიანებით. თუმცა სომხეთი არ შეუერთდა ამ ხელშეკრულებას და დენიკინთან გააფორმა საიდუმლო ხელშეკრულება საქართველოსა და აზერბაიჯანის წინააღმდეგ.

შეთანხმებას ახორციელებდა საქართველოს-აზერბაიჯანის ერთობლივი სამხედრო საბჭო. საბჭო შედგებოდა ორივე ქვეყნის ორ-ორი მაღალი დონის წარმომადგენლისგან. ორი ქვეყნის მთავრობებს შორის მიღწეული შეთანხმების თანახმად ერთერთი მათგანი ხდებოდა საბჭოს თავმჯდომარე. საბჭოში საქართველოს წარმომადგენდნენ გენერლები ი.ზ.ოდიშელიძე და კ.კ.ქუთათელაძე, ხოლო აზერბაიჯანს გენერლები ალიადა შიხლინსკი და მემედ ბეი სულკევიჩი. გენერალი ი.ზ.ოდიშელიძე აირჩიეს საბჭოს თავმჯდომარედ. საბჭოს ევალეობდა შეესწავლა მოწინააღმდეგის სამხედრო შესაძლებლობები და უნარი, შეედგინა თავდაცვითი გეგმები, თვალი ედევნებინა ორივე ქვეყნის ჯარების მომზადებისთვის და სამხედრო ნაწილების სწორად განთავსებისთვის. საბჭოს გადაწყვეტილებები სტრატეგიულ და სამხედრო-ტექნიკურ საკითხებში მხარეებისთვის სავალდებულო იყო. იმ საკითხების გადაწყვეტა, რომლებზეც შეთანხმებას საბჭოში ვერ მოხერხდებოდა, ევალეობდა საქართველოს მთავრობასა და აზერბაიჯანის სახელმწიფო თავდაცვის კომიტეტის თავმჯდომარეს.

ამგვარად საერთო ინტერესებმა საქართველო და აზერბაიჯანი სამხედრო-სტრატეგიულ მოკავშირეებად გადააქცია. ეს კავშირი წაადგა სახელმწიფო დამოუკიდებლობის აღიარების საკითხსაც. ამგვარად 1920 წლის 10 იანვარს ანტანტის უმაღლესი საბჭოს სხდომაზე ერთად განიხილეს საქართველოსა და აზერბაიჯანის დამოუკიდებლობის ცნობის საკითხი და 11 იანვარს ნაწილობრივ აღიარეს კიდევ.¹⁷

---

¹⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Vol. IX. US Government Printing Office. Washington, 1946, p.959.

ბოლშევიკური ანექსიის შემდეგ საქართველოში აზერბაიჯანის წარმომადგენლობის ბედი

1920 წლის აპრილში ბოლშევიკური რუსეთის მიერ აზერბაიჯანის ანექსია და სახალხო რესპუბლიკის განადგურება საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობებზეც აისახა. აზერბაიჯანის ბოლშევიკურმა მთავრობამ პირველი რაც გააკეთა, იყო ზომების მიღება თბილისში წარმომადგენლობის სტრუქტურის შესაცვლელად. 1920 წლის 12 ივლისს აზერბაიჯანის კომუნისტური (ბოლშევიკური) ცენტრალური კომიტეტის პოლიტბიუროს სხდომაზე იმსჯელეს თბილისსა და ბათუმში წარმომადგენლობების საკითხზე და მიიღეს შემდეგი გადაწყვეტილება: „საკონსულოებში თბილისსა და ბათუმში დაინიშნებიან მხოლოდ პარტიის წევრები. საქართველოში დიპლომატიური წარმომადგენლის თანამდებობაზე მაკინსკის ნაცვლად უნდა გაიგზავნოს ისმაილოვი“.¹⁸

იმ პერიოდში, აზერბაიჯანის წარმომადგენლობა თბილისში მდებარეობდა ვორონცოვის გამზირზე N47, აზერბაიჯანელი საიათ იადაგაროვის კუთვნილ სახლში. არსებული მონაცემებით, 1920 წლის სექტემბრამდე წარმომადგენლობაში თანამშრომლების ჩათვლით მუშაობდა 40 კაცი - დიპლომატიურ დეპარტამენტში 31, საინფორმაციო განყოფილებაში 3 და საკონსულო დეპარტამენტში 5. ამათგან 19 ქართველი, რუსი, სომეხი და სხვა ეროვნების წარმომადგენლები იყვნენ.¹⁹

ცენტრიდან ზეწოლის შედეგად (იმ პერიოდში ცენტრად მოსკოვი ითვლებოდა - მ.ქ.), აზერბაიჯანში საბჭოთა ხელმძღვანელობამ დაიწყო წარმომადგენლობის და საკონსულოების საქმიანობის თანდათან შეზღუდვა. 1920 წლის 5 ოქტომბერს ბათუმში აზერბაიჯანის სსრ საკონსულოს სავაჭრო დეპარტამენტის კომისიის სხდომაზე მიიღეს გადაწყვეტილება, რომ „სავაჭრო დეპარტამენტში ძალიან ცოტა საქმე, ხოლო პერსონალი ზედმეტად ბევრი, ამიტომ საჭირო იყო პერსონალის შემცირება“.²⁰

იმ პერიოდში თბილისში აზერბაიჯანის წარმომადგენლობაში მოადგილის, მრჩევლისა და პირველი მდივნის მოვალეობას ასრულებდა

¹⁸ Azərbaycan K (b) P MK Siyasi Bürosunun İclas Protokolu. 12.07.1920 // ARPIİSSA, f.1, siy.1, iş 22, v.1; Qasımlı M. Azərbaycan və xarici dövlətlər (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998, s.231.

¹⁹ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy.1, iş 38, v.201; Qasımlı M. Azərbaycan və Xarici Dövlətlər, s. 231.

²⁰ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 14, v.2.

მუსლიმ ისრაფილოვი. საბჭოთა ხელისუფლებით უკმაყოფილობის გამო ბეჭბუდ შახთახტინსკიმ იგი თანამდებობიდან გადააყენა. თუმცა ისრაფილოვმა ეს გადაწყვეტილება არ აღიარა და მუშაობა განაგრძო. ამის გამო, 1920 წლის 15 ოქტომბერს აზერბაიჯანის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიბიუროს და ორგანიზაციული ბიუროს გაერთიანებულ სხდომაზე განიხილეს საქართველოში აზერბაიჯანის სსრ დიპლომატიური მისიის საკითხი. კამათის შემდეგ მიღებულ იქნა შემდეგი გადაწყვეტილება: „კონტრრევოლუციონერობის გამო (ქორქმაზოვისა და სხვათა განცხადებების მიხედვით) ჰეიდეროვი გამოწვეული უნდა იყოს თბილისიდან და მისი საქმე გადაეცეს სასამართლოს. მსგავსი ქმედება უნდა განხორციელდეს ისრაფილოვის მიმართაც. აზერბაიჯანის სსრ წარმომადგენლობა საქართველოში მთლიანად ძველი მუსავატური მთავრობის წევრებისგან შედგება და ისინი მალე უნდა გააძევონ საზღვრებს გარეთ. ისმაილოვი საქართველოში აზერბაიჯანის სსრ წარმომადგენლად შეიძლება დაინიშნოს დროებით. ამხანაგი ჰუსეინოვის ჩამოსვლამდე ახალი წარმომადგენლის დანიშვნის საკითხი ღია იქნება“.²¹

აზერბაიჯანის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიკური და ორგანიზაციული ბიუროების გადაწყვეტილება საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარმა მ.ჰუსეინოვმა დაადასტურა. მ.ისრაფილოვს წერილი გაუგზავნეს და ანგარიშის წარსადგენად სასწრაფოდ ბაქოში გამოიძახეს. ამ წერილს მ.ისრაფილოვმა შემდეგი პასუხი გასცა: „ჩემგან ანგარიშს ითხოვთ. როგორ აგიხსნათ, რომ ჩემი დანიშნიდან ოთხი თვის განმავლობაში საბჭოთა აზერბაიჯანის პოლიტიკის შესახებ არანაირი ცნობა, ინსტრუქცია ან დირექტივა არ მიმიღია? აღმოსავლეთში რუსულ რევოლუციას ეროვნული ხასიათი უნდა ქონდეს და აღმოსავლეთში კომუნიზმი რუსული წითელი გვარდიის ხიმტით ვერ დამყარდება. აზერბაიჯანის საბჭოთა მთავრობის ცენტრთან ურთიერთობა მცდარია. მსგავს ვითარებაში, თუ 10 თებერვლამდე პირადად არ მიპასუხებთ ტელეგრაფით ან შიფროგრამით, ჩავთვლი, რომ ყოველგვარი პასუხისმგებლობისგან თავისუფალი ვარ“.²²

1921 წლის 19 იანვარს მ.ისრაფილოვი თბილისში აზერბაიჯანის წარმომადგენლის თანამდებობიდან გადააყენეს. მის ადგილას კი ყოფილი

²¹ Azərbaycan K (b) P MK Siyasi Bürosunun İclas Protokolu. 15.10.1920 // ARPIİSSA, f.1, siy.1, iş 24, v.10.

²² Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndə M.İsrafilovun Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynova məktubu // ARDA, f.28, siy.1, iş 91, v. 21.

კონსული რზუგულუ ნეჯეფოვი დაინიშნა.²³ იმავე დღეს ტუბერკულოზით დაავადების გამო გადააყენეს ბათუმის კონსული შეიხალი ჰუსეინოვი.²⁴ მანამდე მას რეშთასა და ენზელში აზერბაიჯანის სსრ წარმომადგენლის თანაშემწის თანამდებობას ეკავა.²⁵ 24 იანვარს მირზა-დავუდ რასულზადემ საკონსულო ოფიციალურად შეამოწმა და მისგან გადაიბარა. ამის შემდეგ, მ.რასულზადე ბათუმსა და ბათუმის რეგიონში აზერბაიჯანის კონსულად დაინიშნა.²⁶

1921 წლის 1 თებერვალს რ.ნეჯეფოვის, საქართველოში აზერბაიჯანის სსრ წარმომადგენლის რანგში ჩატარებული საქმიანობის შესახებ საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარის მ.ჰუსეინოვისთვის მიწერილ პირად და საიდუმლო წერილიდან ირკვევა, რომ ბათუმში არსებული საკონსულო და სავაჭრო დეპარტამენტი მთლიანად აქვს ჩაბარებული. იგი სთხოვდა საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარს, ყურადღება მიექცია იმ ფაქტისთვის, რომ მიუხედავად ბეჰზუდ შახტანტინსკის მიერ მ. ისრაფილოვის თბილისში წარმომადგენლის თანამდებობიდან განთავისუფლებისა, იგი აგრძელებდა მოვალეობის შესრულებას. იგი ასევე ითხოვდა კადრების შემცირებას.²⁷

1921 წლის 5 თებერვალს ვოლფრედ რენგი დაინიშნა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკაში აზერბაიჯანის სსრ წარმომადგენლობის პირველ მდივნად და დიპლომატიური წარმომადგენლის რზაგულუ ნეჯეფოვის თანაშემწედ.²⁸

1921 წლის თებერვალში ბოლშევიკურმა რუსეთმა დაიპყრო საქართველო და მოახდინა მისი გასაბჭოება. ამის შემდეგ აზერბაიჯანის რევკომის 15 მარტის ბრძანებით ნომერი 126/16 (ზოგიერთი დოკუმენტის მიხედვით 12 მარტის ბრძანებით)²⁹ ახლადდაარსებულ საქართველოს

---

²³ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy. 1, iş 71, v.26.

²⁴ Yenə orada.

²⁵ Yenə orada, v.288.

²⁶ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 14, v. 4-5.

²⁷ Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Rzaqulu Nəcəfovun Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynova məktubu. Şəxsən. Məxfi. 01.02.1920 // ARDA, f.28, siy. 1, iş 91, v.1-3.

²⁸ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri. 05.02.1920-ci il tarixli əmr // ARDA, f.28, siy.1, iş 71, v.39.

²⁹ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 100, v.95.

რეკომში უფლებამოსილ რწმუნებულად დაინიშნა მ.ხალილოვი. მირზა-დავუდ რასულზადე კი მის მოადგილედ გადაიყვანეს.³⁰

1921 წლის მარტში ჰუსეინოვის ხელმოწერილი ბრძანებით, საქართველოში აზერბაიჯანის საკონსულოს თანამშრომლების რიცხვი შემცირდა და შემდეგ კი საერთოდ გაუქმდა.³¹ აზერბაიჯანის სსრ საგარეო საქმეთა კომისარიატის 31 მარტის ბრძანებებით ნომრით 264/18 და 552/19, უფლებამოსილი წარმომადგენლობის თანამშრომლებს ხელფასების კვარტალური დანამატი მიეცემოდათ. სპეციალური ბრძანებით გათავისუფლებული თანამშრომლები დახმარებას ვერ მიღებდნენ (დამოუკიდებლობის მომხრე პირები - მ.ქ.)³²

მ.ხალილოვის 1921 წლის 23 აპრილის ბრძანებით ნომერი 713/20, უფლებამოსილი წარმომადგენლობის თანამშრომელთა რიცხვი ხუთამდე შემცირდა. ფორმების გამცემი განყოფილების ხელმძღვანელი, განყოფილების მდივანი, უფლებამოსილი წარმომადგენლობის ბუღალტერი, მცველები და ეკონომისტები. მანამდე ამ პოზიციებზე მხოლოდ აზერბაიჯანელები მუშაობდნენ და მათ ადგილზე შემდეგი პირები დაინიშნენ: სირანუშ შევერდოვა, ვარვარა ჯაფარიძე, არტაშეს სანტურიანცი, ჰალილ ალიოღლუ და ზიფეთ მირზაიევა. როგორც ვხედავთ, მათგან მხოლოდ ორია აზერბაიჯანელი. მოგვიანებით მიღებული გადაწყვეტილებით გარკვეული ცვლილებები მოხდა და თანამშრომელთა რიცხვი ექვსამდე გაიზარდა.³³ 1921 წლის 16 ივნისს მ.ხალილოვმა აზერბაიჯანის სსრ საგარეო საქმეთა კომისარიატში წერილი გააგზავნა და თანამშრომლების გაორმაგება ითხოვა. თუმცა ეს თხოვნა არ დააკმაყოფილეს. კომისარიატიდან მიღებული პასუხში განმარტებული იყო: „თანამშრომელთა გაზრდის საშუალება არ გვაქვს“.³⁴

ამ პერიოდში ცენტრი არ იყო დაინტერესებული საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის ურთიერთობების დამყარებით, რის გამოც ხელს უშლიდა და სირთულეებს უქმნიდა წარმომადგენლობების მუშობას. მაგალითად, თბილისში მოქმედი ოფისი ვერ იღებდა ინფორმაციას აზერბაიჯანში მიმდინარე პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ. ზოგიერთი უფლებამოსილი პირიც აზერბაიჯანში, წარმომადგენლობის საქმიანობას უსარგებლოდ თვლიდა. ამბობდნენ, რომ მისიის გაგრძელება

---

³⁰ Yenə orada.

³¹ Yenə orada, v. 15.

³² Yenə orada, v. 26.

³³ Yenə orada, v.27.

³⁴ Yenə orada.

გამოიწვევდა გარკვეულ ფინანსურ დანაკარგებს. ყველა ამ მიზეზის გამო, ცენტრალური მთავრობის მიერ მიღებული გადაწყვეტილებით 1921 წლის 8 დეკემბერს აზერბაიჯანის სსრ სახალხო კომისართა საბჭოს თავმჯდომარეს ნერიმან ნერიმანოვს გაეგზავნა წერილი წარმომადგენლობის გაუქმების შესახებ. ნ.ნერიმანოვმა ამ წერილს წააწერა შემდეგი: „ამხანაგ ანდრეევს (აზერბაიჯანის სსრ საგარეო საქმეთა კომისარის მოადგილე - მ.ქ.). გააკეთეთ, რაც საჭიროა“.³⁵ ამის შემდეგ თბილისში წარმომადგენლობაში გაგზავნილი ტელეგრამით შემდეგი ინსტრუქცია გადასცეს: საჭიროა წარმომადგენლობის თანამშრომლებს გადაუხადოთ ნახევარი თვის ხელფასი. წარმომადგენლობის ავტომობილი, საბეჭდი მანქანა, ქაღალდის მარაგი, საკანცელარიო და სხვა ფასეული ინვენტარი არ მისცეთ არავის. იგი უნდა გადაიგზავნოს ბაქოში საგარეო საქმეთა კომისარიატის განკარგულებაში.³⁶

1921 წელს აზერბაიჯანის სსრ-მ ბათუმის რეგიონში საკონსულო გააუქმა და მის ნაცვლად უფლებამოსილი წარმომადგენლის თანამდებობა დააარსა. 13 დეკემბერს ამ პოსტზე რაშიდ ისმაილოვი დაინიშნა.³⁷ მისი უმთავრესი მოვალეობა იყო ბაქოში გადაეგზავნა თურქული და ევროპული პრესა.³⁸ 23 დეკემბერს საკონსულომ საქმიანობა ოფიციალურად შეწყვიტა. საგარეო საქმეთა კომისარის მიერ 25 დეკემბერს ბათუმში სრულუფლებიან წარმომადგენელ ანდრეევთან გაგზავნილ წერილში იუწყებოდა, რომ სრულუფლებიანი წარმომადგენლობა 20 დეკემბრიდან დაკეტილი იყო.³⁹ საკონსულოს დახურვის სამუშაოები 28 დეკემბერს დასრულდა და 31 დეკემბერს თანამშრომლები გათავისუფლდნენ დაკავებული თანამდებობებიდან.⁴⁰

საბჭოთა რუსეთის ინსტრუქციის თანახმად 1922 წლის მარტში საქართველომ, აზერბაიჯანმა და სომხეთმა ამიერკავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკების ფედერაცია ჩამოაყალიბეს. მოგვიანებით, 1922 წლის

---

³⁵ Azərbaycan SSR-in Gürsüctandakı səlahiyyətli nümayəndəliyinin ləğvi barədə Azərbaycan SSR XKS sədri N. Nərimanova göndərilən məktub. 08.12.1921 // ARDA, f.28, siy.1, iş 75, v. 286.

³⁶ Yənə orada, v. 288.

³⁷ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 144, v. 4.

³⁸ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 75, v. 298.

³⁹ Batumdakı səlahiyyətli nümayəndəlikdən Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarının müavini Andreyevə göndərilən məktub // ARDA, f.28, siy.1, iş 75, v. 289.

⁴⁰ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri // ARDA, f.28, siy.1, iş 164, v. 3; iş 165, v. 4.

აპრილში ბათუმში რ.ისმაილოვის უფლებამოსილი წარმომადგენლის ოფისი, აზერბაიჯანის სსრ უმაღლეს ეკონომიკურ საბჭოს და საქართველოში უფლებამოსილ წარმომადგენელს ალიევს გადაეცა.⁴¹ 1922 წლის 14 მაისს სხდომაზე, რომელსაც გ.მუსაბეიოვი ხელმძღვანელობდა, მეცხრე საკითხად განიხილეს ბათუმში აზერბაიჯანის დიპლომატიური წარმომადგენლობის, რომელსაც რ.ისმაილოვი წარმოადგენდა, აზერბაიჯანის სსრ სახალხო კომისართა საბჭოს ბათუმში ეკონომიკურ წარმომადგენლობად გადაკეთება. მიღებული გადაწყვეტილებით, ბუხარას საბჭოთა რესპუბლიკის გარდა გაუქმდა აზერბაიჯანის ყველა დიპლომატიური მისია.⁴² ამგვარად დასრულდა აზერბაიჯანის დამოუკიდებელი ურთიერთობა საქართველოსთან.

ამ მიზეზით, ჩვენი კვლევა აჩვენებს, რომ დიდი წარსულის მქონე ქართულ-აზერბაიჯანული 1918-1920 წლებში სტრატეგიულ მიზნებს ემყარებოდა. ცნობილი აზერბაიჯანელი მცერლისა და დიპლომატის იუსუფ ვეზირ ჩემენზემინლი თავის სტატიაში „საქართველო და ჩვენ“ საქართველო-აზერბაიჯანის ურთიერთობის შესახებ წერს: „საქართველოსთან ჩვენი მეგობრობა ყველაზე ბუნებრივია. ჩრდილოეთიდან რუსული საფრთხე და სამხრეთიდან არსებული ინტრიგები ქართველებს და აზერბაიჯანელებს აიძულებს ახლო მეგობრები იყვნენ... საქართველოს დამოუკიდებლობა ისეთივე ძვირფასია, როგორც ჩვენი“.⁴³

---

⁴¹ Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Sənədləri //ARDA, f.28, siy.1, iş 164, v. 5-6.

⁴² Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin İclas Protokolu. 14.05.1922 // ARDA, f.28, siy.1, iş 85, v. 30.

⁴³ Çəmənzəminli Y. Xarici Siyasətimiz. Bakı, 1993.

ერია თუ არა თეიმურაზ I გიორგი სააკაძის მკვლევლობაში?

პროფესორი ელდარ მამისტვალიშვილი
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

თურქი ისტორიკოსის მუსტაფა ნაიმას (1655-1716) გადმოცემით, დიდვაზირმა ხუსრევ ფაშამ გიორგი სააკაძე სულთან მურად IV-სთან შეთანხმების გარეშე, იმიტომ მოაკვლევინა, რომ იგი საქართველოში გაქცევას აპირებდა. წინა ამბებს თუ გადავხედავთ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გაქცევის მოტივაცია თეიმურაზ მეფის წინააღმდეგ ბრძოლა უნდა ყოფილიყო. თუმცა, ფორმალურად ის სულთანს ჯარს სთხოვდა ყიზილბაშების საქართველოდან გასადევნად.

სულთანის ფირმანიდან ვიგებთ, რომ სააკაძეს დაეხმარებოდნენ საქართველოს მხარეების მმართველები და ემირები და ოსმალეთის აღმოსავლეთი პროვინციების ჯარები. სააკაძისთვის დახმარება ებრძანა ანატოლიის, არზრუმისა და ტრაპიზონის ვილაიეთში მყოფი ანიჩრების მეთაურებს. ბრძანებები გაეგზავნათ აგრეთვე დაღესტნის მმართველებს, გურიის, სამეგრელოსა და იმერეთის მეფე-მთავრებს.

ფირმანიდან ჩანს, რომ სულთანმა სააკაძეს ყიზილბაშების წინააღმდეგ საბრძოლველად გაგზავნას უპირებდა. დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, სააკაძეს სურდა თეიმურაზის წინააღმდეგ ომი. მის მიერ თეიმურაზთან განცდილი მარცხი ბაზალეთის ბრძოლაში (მანამდე ის იმერეთის მეფეს გიორგი III-ს სთავაზობდა ქართლ-კახეთში მისი შვილი ალექსანდრე გაემეფებინა), გამარჯვებებს შეჩვეული ამბიციური მხედართმთავრისათვის მოუშუშებელ ჭრილობას წარმოადგენდა და შურისძიების სურვილი ექნებოდა.

თეიმურაზ I-ს, ბაზალეთის ბრძოლა ჰქონდა მხედველობაში, როდესაც მოსკოვში განაცხადა, რომ იმ ბრძოლაში თეიმურაზ მეფეს ღმერთი შეეწია და მოლაღატე (საკაძე _ ე.მ.) დაამარცხა. „ის მოლაღატე (საკაძე _ ე. მ.) ბრძოლიდან გაიქცა თურქების (სულთანთან _ ე.მ.) და თურქების სულთანის ღალატის და დადიანის სახელმწიფოში გაქცევა უნდოდა. როცა ეს შეიტყო ვაზირმა, იგი სიკვდილით დასაჯა“.

თუ გავითვალისწინებთ შაჰ აბას I-ის სიკვდილის შემდეგ ირანში მომხდარ ცვლილებებს, კერძოდ, მას, რომ ხელისუფლებაში მოვიდა გიორგი სააკაძის ფავორიტი, ისპაანის ტარულა, ხოსრო-მირზა (შემდეგში ქართლის მეფე როსტომი, 1633-1658), რომლის კარიერულ აღმასვლაში

გადამწყვეტი წვლილი ჰქონდა დიდ მოურავს, შეიძლება დაშვება, რომ მისი პოლიტიკური ორიენტაცია გადაიხარა ირანისკენ. იმ დროს ეს იმდენად სერიოზული ბრალდება იყო, რომ ბრალდებულის სიკვდილით დასჯა „ნორმალურად“ ჩაითვლებოდა.

არსებული მასალები და თეიმურაზ მეფის ურთიერთობა ოსმალეთის სახელმწიფოსთან აჩენს ვარაუდს, რომ ის, გარკვეული გაგებით, მომხრე მაინც იქნებოდა გიორგი სააკაძის სიკვდილით დასჯის.

საკვანძო სიტყვები: თეიმურაზ I, გიორგი სააკაძე, ოსმალეთი, ირანი, მუსტაფა ნაიმა.

I. TEİMURAZ’IN GİORGİ SAAKADZE’NİN ÖLDÜRTMESİNDE BİR KATKISI VAR MIYDI?

Prof. Dr. Eldar MAMİSTVALIŞVİLİ
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi

ÖZ

Türk tarihçisi Mustafa Naima’ya (1655-1716) göre Sadrazam Hüsrev Paşa’nın Padişah IV. Murat’la görüşmeden Giorgi Saakadze’nin öldürtmesinin sebebi, Giorgi’nin Gürcistan’a kaçma niyetinde olmasıydı. Bu olaydan daha önceki gelişmelere bakarsak Giorgi Saakadze’nin Gürcistan’a kaçış sebebi Kral Teimuraz’a karşı çıkaracak bir savaş olabilirdi. Ancak, o resmi olarak padişahın İranlıları Gürcistan’dan ihraç etmek için bir ordu talep etmişti.

Padişah’ın fermanından anlaşıldığı gibi Giorgi Saakadze’ye bu konuda Gürcistan’ın farklı bölgelerinin yöneticileri ile emirleri ve Osmanlı Devleti’nin doğu bölgelerinin askeri birlikleri yardım edeceklerdi. Saakadze’ye yardım etmek için gerekli emir fermanları Anadolu, Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde bulunan yeniçeri birliklerinin komutanlarına, Dağıstan yöneticilerine, Guria, Samegrelo ve İmereti Kral ile Prenslarına gönderildi.

Fermandan anlaşıldığı kadarıyla Padişah Saakadze’yi İranlılara karşı göndermek niyetindeydi. Saakadze’nin Teimuraz’a karşı savaşmak istediği de kesin olarak söylenebilir. Bazaleti savaşında Teimuraz’a karşı kaybettiği savaş zaferlere alışmış komutan Giorgi için iyileşmemiş bir yara idi ve bu yüzden kendisi bir intikam almak niyeti olabilirdi.

Anlaşıldığı kadarıyla, Kral I. Teimuraz’ın Moskova’da “O savaşta Rabbi Kral Teimuraz’a yardım etti ve haine (Saakadze – E.M.) galip geldi. Bu hain (Saakadze – E.M) savaşın Türklerin (Padişah’ın - E.M.) yanına kaçtı ve daha sonra Padişah’a hile

etmek ve Dadian Ülkesi'ne kaçmak da istedi. Sadrazam bunu öğrendiğinde öldürttü” gibi bir açıklamada Bazaleti savaşından bahsetmiş olsa gerekir.

Şah I. Abbas'ın vefatından sonra İran'da pek çok siyasi değişiklikler vuku buldu. İran'daki olaylardan sonra iktidar Giorgi Saakadze'nin yakın adamı ve başarılarında kendisinden fazlasıyla destek alan İsfahan valisi Hüsrev Mirza'nın (daha sonra Kartli Kralı Rostom) eline geçti. Bu yüzden Giorgi Saakadze'nin siyasi sempatisi İran lehine çevrilebilirdi. Olasılığı yüksek olan bu ciddi suçlamayı göz önünde bulundurursak Giorgi Saakadze'nin ölümle cezalandırmasının sebebinden birisini de tespit etmiş oluruz.

Eldeki malzemelerden tahmin ettiğimize göre Teimuraz, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinden dolayı Giorgi Saakadze'nin ölümle cezalandırmasına taraftar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: I. Teimuraz, Giorgi Saakadze, Osmanlı Devleti, İran, Mustafa Naima.

WAS TEIMURAZ I INVOLVED IN THE MURDER OF GIORGI SAAKADZE?

Prof. Dr. Eldar Mamistvalishvili
Gori State Teaching University

ABSATRACT

According to Turkish historian, Mustafa Naima (1655 – 1716), Grand Vizier Hüsrev Pasha had Giorgi Saakadze put to death without any agreement with the Sultan Murad IV, because Giorgi Saakadze was going to flee to Georgia. If we look through the prior events we can assume that the motivation to escape could have been the fight against King Teimuraz. Though, in fact, he was asking the Sultan the army to kick out Kizilbashs or “Red Heads” from Georgia.

We learn from the Sultan's order that the Governors of parts of Georgia, Emirs and the armies of eastern provinces of Ottoman Empire would have helped Giorgi Saakadze. The order to help Saakadze was given by the Janissaries that stood in Anatoli, Erzurum and Trebizond Vilayet together with their Commanders. The order was also sent out to Dagestani Governors, to the Kings of Guria, Samegrelo and Imereti.

It is clear from the order that the Sultan was going to send Saakadze to fight against Kizilbashs or “Red Heads”. It is obvious that Saakadze was willing to fight against Teimuraz. The failure, which he experienced with Teimuraz at the Battle of Bazaleti (before that Giorgi Saakadze was asking King of Imereti, Giorgi III, to let his son, Aleksandre, reign in Kartli-Kakheti) was like a non-healing wound for the ambitious Commander-in-Chief, who was used to victories, and now, longed for revenge.

Teimuraz I who meant the Battle of Bazaleti announced in Moscow that “King Teimuraz was supported by God in that battle and traitor (Saakadze) was defeated. The traitor (Saakadze) fled from the Battle to the Turkish Sultan, and he wished to

betray the Turkish Sultan and escape to Dadiani State. When Vizier found out about it, he put him to death”.

If we take into consideration the changes that occurred in Iran after the death of Shah-Abbas I, particularly the fact that Giorgi Saakadze`s favourite, Khosrow Mirza, Governor of Isfahan (later Rostom, King of Kartli (1633 – 1658)) came to power, whose career growth was significantly dependent on Grand Mouravi, it is possible to assume that his political orientation was that of Iran. At the time it was such a serious charge, that to sentence the accused to death was considered “normal”.

The existing materials and the relations of Teimuraz I with the Ottoman Empire make assumptions that, to some extent, Teimuraz could have been a supporter of sentencing Giorgi Saakadze to death.

Key words: Teimuraz I, Giorgi Saakadze, Ottoman Empire, Iran, Mustafa Naima.

1612 წელს გიორგი სააკაძემ, მეფე ლუარსაბ II-თან და ქართლის მსხვილ ფეოდალებთან დაპირისპირების გამო, წავკისის შეთქმულების შემდეგ (20 მაისი) მიატოვა ქართლი და თავის ოჯახთან და ერთგულ ადამიანებთან ერთად ირანში, შაჰ აბას I-თან შეაფარა თავი.

საკადის გარშემო თავი მოიყარეს ირანში გადახვეწილმა თეიმურაზ I-სა და ლუარსაბ II-ს მმართველობით უკმაყოფილო კახელმა და ქართლელმა დიდებულებმა და, როგორც ფარსადან გორგიჯანიძე გადმოგვცემს, მათ ურჩიეს და კიდევ დაარწმუნეს შაჰ აბას I, გაელაშქრა ქართლისა და კახეთის სამეფოების დასაპყრობად¹. როგორც მეფე არჩილ II თეიმურაზს ათქმევინებს, ესენი ის ადამიანები იყვნენ, რომლებიც შაჰის მოთხოვნის შესაბამისად, თეიმურაზს ირანში შვილების გაგზავნას ურჩევდნენ და გააგზავნიეს კიდევ. მათი ტრაგიკული ხვედრი ცნობილია. ის დიდებულები დაჟინებით მოითხოვდნენ, თეიმურაზიც ხლებოდა შაჰს².

საყურადღებოდ მიმაჩნია, რომ ჯერ კიდევ 1610 წელს არდებილში შაჰ აბასთან აუდიენციის დროს, რომელსაც ლუარსაბ მეფე ესწრებოდა, თეიმურაზს უთქვამს, რომ ის „ზოგიერთ ქართველ აზნაურზე ცუდი შეხედულებისა იყო“³. არ ჩანს, რომ თეიმურაზს მხოლოდ კახელი აზნაურები ჰყავდა მხედველობაში. ცხადია, რომ მან, როგორც თავისი,

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია. სარგის კაკაბაძის გამოცემა // საისტორიო მოამბე, წ. II, თბილისი, 1925, გვ. 229, 233-234.

² არჩილი, გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა, სტრ. 459, 462.

³ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ // სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლ. ფუთურაძემ, თბილისი, 1969, გვ. 76-77

ისე ლუარსაბის სახელით უკმაყოფილება გამოთქვა ირანში თავშეფარებული ქართველი თავადაზნაურების მიმართ. თეიმურაზი უკმაყოფილო იყო მათი ანტისახელმწიფოებრივი მოქმედებით. სავსებით მოსალოდნელია, ის გულისხმობდა პროირანულად განწყობილ იმ ფეოდალებსაც, რომლებიც საქართველოში ცხოვრობდნენ, თავიანთი კეთილდღეობით შაჰზე იყვნენ დამოკიდებულნი და კახეთისა და ქართლის სამეფოში მეხუთე კოლონას ქმნიდნენ, შაჰის მხარდაჭერით ახდენდნენ ზეწოლას, როგორც ქართლის ისე კახეთის მეფეებზე. როდესაც საყვედურს გამოთქვამდა, მეფე თეიმურაზს, პირველ რიგში, მხედველობაში უნდა ჰყოლებოდა ირანს თავშეფარებული ბატონიშვილები: ქართლის მეფე სვიმონ I-ის ძმის, დაუთ-ხანის შვილები - ბაგრატ მირზა და ხოსრო მირზა, იქვე იყვნენ გიორგი სააკაძის ძმა, მისი რამდენიმე ნათესავი, ერთ-ერთი მათგანი - როსტომ სააკაძე, შემდეგში ირანის ჯარების მთავარსარდალი იყო. არსებობს ცნობა, რომ ერთხელ გიორგიც იმყოფებოდა ირანში შაჰ აბასის კარზე. იმყოფებოდნენ, აგრეთვე სხვადასხვა დროსა და სხვადასხვა მიზეზით ირანში გადახვეწილი უკმაყოფილო ქართველი დიდებულები⁴. როდესაც ირანში აღმოჩნდა საქართველოდან დევნილი გიორგი სააკაძე, მნიშვნელოვანი სამხედრო და პოლიტიკური ფიგურა, ბუნებრივია, მის გარშემო შემოკრებილიყო თეიმურაზისა და ლუარსაბის უკმაყოფილო ემიგრანტული ოპოზიცია, რომელიც სულ უფრო ძლიერდებოდა და საქართველოს დაუპინძელ მტრის, შაჰ აბას I-ის ხელში საშიშ იარაღად გადაიქცეოდა.

1615 წლიდან პოლიტიკურ ასპარეზს ჩამოშორდა ქართლის მეფე ლუარსაბ II. ის შაჰის ტყვეობაში აღმოჩნდა და დაიღუპა 1622 წელს. 1616 წელს შაჰმა ქართლის გამგებლობა უბოძა ზემოხსენებულ ბაგრატ-ხანს (მეფე ბაგრატ VII, 1616-1619), რომელსაც მხოლოდ ქვემო ქართლი ემორჩილებოდა. როდესაც ის მოკვდა, შაჰმა ქართლის ტახტზე დასვა ბაგრატის ვაჟი სვიმონ-ხანი (მეფე სვიმონ II, 1619-1631/32), რომელსაც მრჩევლად დაუყენა გიორგი სააკაძე.

მარტყოფთან განცდილი ტრაგედიის შემდეგ, 1625 წლის ივნისის ბოლოს ყიზილბაშთა ჯარი ისა-ხან ყორჩიბაშის მეთაურობით საქართველოში შემოვიდა და 1 ივლისს, მდ. ალგეთის ხეობაში, მარაბდის ველზე, ქართველთა ჯარი დაამარცხა. მარაბდასთან მოპოვებული გამარჯვება ყიზილბაშებისათვის იმდენად მძიმე იყო, რომ შაჰ აბასმა

⁴ ჯამბურია გ., გიორგი სააკაძე, თბილისი, 1964, გვ. 78-79.

ამის შემდეგ ხელი აიღო საქართველოს მოსპობის განზრახვაზე, მაგრამ ქართლი დროებით შეინარჩუნა.

გიორგი სააკაძე სამცხეში გადავიდა, „საფარ ფაშას სთხოვა მოურავმან ჯარი და ათხოვა“⁵. მან ადგილობრივი ფეოდალების შეწევნით ყიზილბაშებს შეუტია და წარმატებაც მოიპოვა, ისინი სამცხიდან განდევნა. ამის შემდეგ სააკაძემ ოსმალეთის სულთანს მურად IV-სთან (1623-1640) თავისი ელჩი გიორგი ქავთარაშვილ-ბარათაშვილი გაგზავნა და დახმარება სთხოვა ქართლ-კახეთის ყიზილბაშებისაგან გასანთავისუფლებლად. სულთანთან მოციქულებისა და წერილების გაგზავნის შესახებ და იმაზეც თუ როგორ დახმარებას პირდებოდა იგი გიორგი სააკაძეს, ვიგებთ მის მიერ ნაბოძები ფირმანიდან:

„ვინაიდან, როგორც შენ მომახსენებ, - სწერს სულთანი გიორგი სააკაძეს, - და მაუწყებ, ჩემი უდიდებულესობისათვის ცხადი შეიქნა, რომ სარწმუნოების მტერთა (შიიტი ირანელების - ე. მ.) მიზანს უეჭველად საქართველო შეადგენს... ამიტომ შენს მეშველად დაინიშნონ... აწ ბათუმის ბეგლარბეგი... მისადმი რწმუნებული ვილაიეთის ჯარით, ჩაღდირის-ხიდის ბეგი მურთაზა, არფალიკის წესით თავისი სანჯაყის მფლობელი საფარი⁶... და საქართველოს მხარეების [სხვა] მმართველები და ემირები მათ განკარგულებაში მყოფი ლაშქრითურთ... გამოიყო ჩემი იანიჩართა ნაწილები... შენთვის დახმარება ებრძანა ანატოლიის ვილაიეთის ზაიმებსა და თიმარის პატრონებს და სრულიად არზრუმისა და ტრაპიზონის ვილაიეთში მყოფ იანიჩრებს თავიანთი მეთაურებით... ბრძანებები გაეგზავნათ [აგრეთვე] დაღესტნის მმართველებს, რათა მათ სასწრაფოდ გამოიყვანონ [ჯარი] და გამოგზავნონ დანიშნულების ადგილას. დიდებული ბრძანება დაეგზავნა აგრეთვე გურიის, სამეგრელოსა და იმერეთის მეფეებს მასში, რომ, ჩემი სამარადისო ტახტისა და შეურყეველი ჩემი დინასტიისადმი მათი ერთგულებისა და მორჩილების შესაბამისად, თქვენთან ერთსულოვანნი იყვნენ და სამსახურის შესრულებას გულმოდგინებითა და ყურადღებით მოეკიდონ“⁷.

სულთანი იმავე ფირმანით გიორგი სააკაძეს აცნობებდა, რომ ანატოლიაში გამოიყო „პატივცემული და სახელოვანი სანჯაყთაგანი...

⁵ ქართლის ცხოვრება / ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბილისი, 1959 გვ. 411.

⁶ საფარი - ახალციხის ფაშა, ყოფილი ბექა III ჯაყელი (1625-1635).

⁷ ჯიქია ს., ხონთქრის მიერ დიდი მოურავისადმი გაცემული სიგელი // ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის მოამბე, 13, თბილისი, 1942, გვ. 236-240

არფალიკის წესით და შენს მიერ დასაკავებლად მზადაა⁸. არ ჩანს, ეს საჩუქარი სულთანმა მოურავს თავისი სურვილით, ყიზილბაშების წინააღმდეგ საბრძოლველად გასააქტიურებლად, თუ სააკაძისავე თხოვნით უბოძა. ამ სანჯაყით სულთანმა, თავის გაგებით, სააკაძეს ოსმალეთში დასაყრდენი შეუქმნიდა და თავის სამსახურშიც ჩაიყენებდა. მაგრამ ყოველივე ეს სააკაძისათვის მიუღებელი იყო. მითუმეტეს როდესაც ცნობილი გახდებოდა, რომ სულთანმა ქურთისტანის ამირებსა და ხანებს შეუთვალა, რომ საქართველოს მეფე-მთავრებთან გაერთიანდითო⁹. როგორც ჩანდა, სულთანი ემზადებოდა თეიმურაზისთვის დასახმარებლად და სააკაძესაც მის ხელქვეითად მოისაზრებდა. როგორც შემდგომი მოვლენებიდან ჩანს, გიორგი სააკაძემ სულთნის შეთავაზება არ მიიღო. ის სამცხიდან იმერეთში გადავიდა და სცადა იქაური მეფე მეფე-მთავრებისა და სამცხელების ჯარით აღმოსავლეთ საქართველოდან განედევნა ყიზილბაშები.

გ. ჯამბურას ვარაუდით, გიორგი სააკაძის ქუთაისში ყოფნის დროს მოხდა მისი ვაჟის ავთანდილის და მეფე გიორგის ასულის, ხვარამზეს, ნიშნობა, რომელიც „ფიცის წიგნით“ გაფორმდა. „ეს ფიცი და პირი გიბოძე ჩვენ, მეფეთ-მეფემ პატრონმა გიორგიმ და ძემან ჩემმა ალექსანდრემ, მამუკამ და როსტომ თქვენ, მოურავს პატრონს გიორგის, ასრე, რომე ჩემი ქალი ბატონი ხვარამზე გულგანწმენდით თქვენის შვილის ავთანდილისათვის მომიცემია“¹⁰.

გიორგი სააკაძეს, როგორც ჩანს, დანათესავების შემდეგ, იმერეთის მეფესთან პოლიტიკური მოკავშირეობის სურვილიც აღედრა და, საგულისხმოა, მას საინტერესო წინადადებაც შესთავაზა, რის შესახებაც, გასაგები მიზეზების გამო, მეფის მიერ მიცემულ საფიცარ წიგნში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ შემდეგში კი გამოჩნდება. გიორგი მეფის სიგელში აღნიშნულია გიორგი სააკაძისადმი პატივისცემაზე, როდესაც კი იგი, მისი ძმა ან შვილი იმერეთის მეფის სტუმარი იქნება. „კიდევ კარგად გარჩინოთ და არცავის საძალოთ და საავკაცოთ დაგანებოთ, რასაც შემძლებელნი ვიყოთ და კიდევ კარგად მოგეპყრათ; და თუ ვინმე თქუენი თავი შემოგუაბეზლოს, არც გაუკითხავად შეგიბეზლოთ“¹¹.

⁸ ჯიქია ს., ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში // მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 13, 1942, გვ. 209-210.

⁹ ჯამბურია გ., გიორგი სააკაძე, გვ. 146.

¹⁰ ბურჯანაძე შ., ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდისის სამთავროებისა, გვ. 22.

¹¹ იქვე, გვ. 24.

იმ მასალიდან, რომელიც სააკაძის დადიან-გურიელთან მოლაპარაკებას ასახავს, მხოლოდ იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ მთავრები გიორგი სააკაძეს და მის თანმხლებლებს შეწევნას მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში, უფრო ზუსტად, მათი სამფლობელოების საზღვრებში ყოფნის პერიოდში პირდებოდნენ. მხოლოდ ამის შესახებაა ნათქვამი კათალიკოს-მთავრის მალაქია გურიელის „ფიცის წიგნში“, რომელიც მან გიორგი სააკაძეს და მის თანმხლებლებს მისცა:

„...ესე უკუნისამდე ჟამთა გასათავებელი ფიცი პირი და წიგნი მოგახსენეთ ჩვენ პატრონმა კათალიკოზმა მალაქიამ თქვენ პატრონს მოურავს გიორგის და თქვენსა შვილსა ავთანდილს და შვილთა და მომავალთა სახლისა თქუენისათა... და ერთობლივ ვინც ვინ თქუენი ერთგულნი და თქუენთან მყოფნი აზნაურიშვილნი არიან დიდნი თუ მცირენი, ესე საფიცარი მოგახსენეთ ასრე და ამა პირსა ზედა ვიყუნეთ თქუენთვის კარგნი და კარგნის მდომნი... და თუ ჩვენს ალაგს მობრძანდეთ, კიდევ შეგიხიზნოთ და არას კაცსა სამალოთ და საავკაცოთ არ დაგანებოთ რაც ძალგვედვას. და თუ ჩვენის ალაგიდამე წაბრძანება მოინდომოთ, ჩვენი ადგილი უზიანოთ გაგარონინოთ“¹². ასეთივე იქნებოდა დადიან-საკაძის შეთანხმების შინაარსი, ან ციტირებული დოკუმენტი დადიან-გურიელის საერთო აზრს გამოხატავდა. რაც შეეხება გიორგი III-ს იგი, გარკვეული ინტერესიდან გამომდინარე, სააკაძეს ჯარით დაეხმარა თეიმურაზ I-ის წინააღმდეგ ბაზალეთის ბრძოლაში. მაგრამ სააკაძემ მარცხი განიცადა. სააკაძესთან ერთად დამარცხდა გიორგი III-ის ვაჟის, ალექსანდრეს, გაერთიანებულ საქართველოში გამეფების იდეაც.

გარეშე მტრის თავდახმის საშიშროების მოხსნის შემდეგ, გაიღვიძა შინაგანმა დაპირისპირებამ და მტრობამ. თავადებმა მეფესა და სააკაძეს შორის განხეთქილება ჩამოაგდეს.

წერილობითი წყაროები არ იძლევა იმის გარკვევის საშუალებას, სააკაძის მიერ სულთანთან მოციქულებისა და წერილების გაგზავნა, იცოდნენ თუ არა საქართველოში სულთნის მიერ სააკაძისათვის სანჯაყის ბოძების შესახებ? შეთანხმებული თუ იყო დასავლეთ საქართველოში წარმოებული მოლაპარაკებები თეიმურაზთან? იცოდნენ თუ არა სააკაძის მიერ იმერელი ბატონიშვილისათვის გაერთიანებული ქართული სამეფოს ტახტის შეთავაზება? ფრიად მნიშვნელოვანი იყო

---

¹² იქვე, გვ. 148-149

ისიც, რომ თეიმურაზს გიორგი სააკაძე ლუარსაბ II-ის მკვლელად მიაჩნდა. თუ გავითვალისწინებთ, რომ თეიმურაზსაც ჰყავდა ოსმალეთსა, ირანსა და დასავლეთ საქართველოში თავისი ერთგული ადამიანები და ისინიც ვინც მას თავიანთ ერთგულობაში არწმუნებდნენ, ამიტომ მას წარმოდგენა ექნებოდა დიდი მოურავის დიპლომატიური საქმიანობის შესახებ, რომელსაც თავის საწინააღმდეგოდ მიიჩნევდა.

თუ გავითვალისწინებთ თეიმურაზ მეფის ფსიქიკას, ის აუცილებლად განიხილავდა სააკაძის ამბიციებსა და მთელ მის განვლილ ცხოვრებას და სრული საფუძველი ექნებოდა სააკაძის პიროვნება და საქმიანობა უნდობლობის თვალთ დაენახა. ვინ მისცემდა მას გარანტიას, რომ გიორგი სააკაძე, ოსმალეთის იმპერიის ერთ-ერთი სანჯაყის მფლობელი, ბეგლარბეგი, სულთნის ჯარს ქართლ-კახეთის მეფის წინააღმდეგ არ წარმართავდა.

თეიმურაზ I-სა და გიორგი სააკაძეს შორის ფარული მტრობა თანდათან ღვივდებოდა და მარაბდის ბრძოლის შემდეგ (1625 წლის 1 ივლისი) ფარული დაპირისპირება გადაიზარდა ბაზალეთთან სისხლისმღვრელ ბრძოლაში 1626 წლის შემოდგომაზე. თეიმურაზმა გაიმარჯვა. სააკაძე სამშობლოდან გადაიხვეწა. ის არზრუმში მივიდა ოსმალეთის სულთნის დიდვაზირთან და მორჩილება გამოუცხადა.

თურქი ისტორიკოსის მუსტაფა ნაიმას (1655-1716) მიხედვით, „არზრუმში გალაშქრების წელს მოურავმა სარდალს მორჩილება გამოუცხადა და არზრუმის დაპყრობასაც დაესწრო“¹³. ნაიმას მონათხრობიდან არ ჩანს, ვინ იყო დიდვაზირი, მაგრამ ცნობილია, რომ 1627 წელს, ოსმალთა სარდალმა, დიდვაზირმა ხალილ-ფაშამ (დიდვაზირად დაინიშნა 1626 წლის დეკემბერში) ამ ქალაქში გამაგრებულ აჯანყებულ აბაზა-ფაშაზე გაილაშქრა, მაგრამ უშედეგოდ¹⁴. ამის შემდეგ ხალილ ფაშა გადააყენეს და 1628 წლის ივნისში დიდვაზირად ხუსრევ-ფაშა დაინიშნა. მან იმავე წლის ნოემბერში აიღო არზრუმი.

ს. ჯიქია დაასკვნის, რომ „მოურავი ოსმალეთში გადასულა არზრუმში პირველი გალაშქრების წელს, ე. ი. 1627 წლის, დაახლოებით, ზაფხულში, ხალილ-ფაშას დიდ-ვაზირად და სარდალად ყოფნის დროს“¹⁵, ე. ი. 1627 წელს. ს. ჯიქიას ეს მოსაზრება უფრო მისაღები ხდება, როდესაც გავითვალისწინებთ, რომ 1627 წლის მარტში

¹³ ჯიქია ს., ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში, გვ. 210, შენ. 8.

¹⁴ იქვე

¹⁵ იქვე

კონსტანტინოპოლში ჩასულ კათოლიკე მისიონერებს საფრანგეთის ელჩმა სეზიმ რეკომენდაცია მისცა „თეიმურაზის ელჩის მაუროს წინაშე“¹⁶ (სხვა წყაროს მიხედვით, მისიონერებისათვის სარეკომენდაციო ბარათი გიორგი სააკაძესთან ნიკიფორე ირბახს გაუტანებია)¹⁷. რა თქმა უნდა, მაურო (მოურავი) - გიორგი სააკაძეა, მაგრამ იგი თეიმურაზის ელჩი კი არა მის მიერ დევნილი იყო.

გვაქვს სხვა ცნობაც. მოსკოვის საელჩო საგანგოში გაგზავნილ მოხსენებაში ასტრახანის ვოევოდა პ. გოლოვინი წერდა, რომ სპარსელებსა და ქართველებს შორის შეტაკება აღარ მომხდარა და თეიმურაზ მეფემ შაჰთან მშვიდობა დაამყარა. მას ყიზილბაშებისგან გაუგია, რომ ქართველი მოურავი (გიორგი სააკაძე) თეიმურაზ მეფეს გამორდა და მცირე ამალით არზრუმში აბაზა ფაშასთან წავიდა¹⁸.

ყურადღებას იპყრობს რუსული წყაროს თარიღი - 1626 წლის 2 დეკემბერი, რომელიც ასახავს საელჩო საგანგოში ვოევოდას მოხსენების ჩაბარების დროს და არა იმას, როცა ვოევოდამ ამბავი მოისმინა. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ წერილის ასტრახანიდან მოსკოვამდე ჩატანას და დანიშნულებისამებრ ჩაბარებას საკმაოდ დრო დასჭირდებოდა, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ რუსული წყარო კიდევ უფრო აზუსტებს გიორგი სააკაძის საქართველოდან ოსმალეთში გადასვლის დროს. აბაზა-ფაშა ამ დროს, მართლაც არზრუმში იმყოფებოდა, მაგრამ სააკაძე, ალბათ, სამცხეში შეყოვნდა და არზრუმთან მაშინ მივიდა, როცა ხალილ-ფაშას ეს ქალაქი ალყაში ჰქონდა მოქცეული. როგორც ჩანს, სააკაძემ ქართლი ბაზალეთში წაგებული ბრძოლის-თანავე დატოვა და ოსმალეთში გაემგზავრა¹⁹.

---

¹⁶ თარხნიშვილი მ., თეატინელი მოციქულები საქართველოში // საქართველოს ურთიერთობა ევროპისა და ამერიკის ქვეყნებთან, IV-V, თბილისი, 1999, გვ. 370.

¹⁷ მამისთვალისშვილი ე., საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია, II, თბ., 2011, გვ. 94-96.

¹⁸ Тивадзе Т. Г., Материалы по внешнеполитической истории Грузии первой половины XVII века, содержащиеся в архивном фонде «Сношения России с Персией» // ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან, II, თბილისი, 1973, გვ. 165, #27.

¹⁹ ნაიამ გიორგი სააკაძის საინტერესო დახასიათება დაგვიტოვა: `მოურავი ჭემშარიტად გულადი, ღონიერი, ტანით სპილოს მსგავსი, იშვიათი ვაჟკაცი და დევისღონე იყო, მაგრამ მართვა-გამგეობის საქმეებში უმეცარი და, ბუნებრივია, მიდრეკილებას იჩენდა მჩაგვრელობისა და ძალმომრეობისადმი`; `მოურავი სპეტაკ-წვერიანი სამუალო ტანისა იყო`. ჯიქია ს., ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში, გვ. 210.

ებლა დავუბრუნდეთ სტატის სათაურში დასმულ კითხვას. დადებითი ან უარყოფითი პასუხის გასაცემად მივმართოთ არაპირდაპირ ცნობებსა და არგუმენტებს.

გიორგი სააკაძის ოსმალეთში წასვლა, თეიმურაზმა თავისთვის იმდენად უარყოფითი შედეგის მომტანად ჩათვალა, რომ სრულიად მოულოდნელად გამოაცხადა შაჰ აბასისადმი მორჩილება. ამის შემდეგ, თეიმურაზ მეფესა და შაჰ აბასს შორის „მშვიდობა“ დამყარდა.

თეიმურაზ მეფისა და შაჰ აბასის შერიგების საქმეში განსაკუთრებული როლი შეასრულა დაუდ-ხან უნდილაძემ (შემდეგში განჯის ბეგლარბეგი). სპარსელი ისტორიკოსის ისქანდერ მუნშის გადმოცემით, „თეიმურაზმა თავისთვის უმჯობესად სცნო შეხვეწნოდა [შაჰის] კარს. ალავერდი-ხანის შვილს, რომელიც ყორჩიბაშის განკარგულების თანახმად, თავისი ხალხის ერთი რაზმით თბილისში იდგა, გაეცნო და დაუმეგობრდა და მისვლა-მოსვლა გაიმართა“²⁰. მისი რჩევით, თეიმურაზმა შაჰს მორჩილების წერილები გაუგზავნა. თეიმურაზის ეს ნაბიჯი, როგორც ისქანდერ მუნში წერდა, ნაკარნახევი იყო გიორგი სააკაძის სულთნისათვის დახმარების სათხოვნელად ოსმალეთში წასვლით. ამგვარად, ქართლ-კახეთის მეფემ გაიმაგრა ზურგი ირანის მხრიდან.

1627 წლის ერთ-ერთ რუსულ დოკუმენტში ვკითხულობთ: ასტრახანის ვოევოდას ირანის შაჰის ელჩთან, მაჰმედ სალი ბეგთან საუბრისას გაუგია, რომ თეიმურაზ მეფესა და შაჰს შორის მშვიდობა დამყარდა, მაგრამ ელჩმა არ იცოდა, რამდენი ხნით. თეიმურაზს ქ. აშრაფში (მაზანდერანში) ორი თურქის, ოთხი ქართველის და 100 სხვა მოკლული ადამიანის გვამი გაუგზავნია და შაჰისათვის შეუთვლია, რომ ეს ადამიანები დახოცა თავის ქვეყანაში, როცა ისინი შაჰის მოღალატე მოურავის (გიორგი სააკაძის) მეთაურობით თურქებთან და ქართველებთან ერთად თეიმურაზ მეფის წინააღმდეგ მოვიდნენ²¹.

თუ რუსული წყარო სიმართლეს ასახავს, მაშინ გამოდის, რომ გიორგი სააკაძეს ბაზალეთის ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ მცირე ხანში (ბაზალეთის ბრძოლა მოხდა 1626 წლის გვიან შემოდგომაზე, რუსული დოკუმენტი კი დაწერილია 1627 წლის 30 ივლისს), თავის ერთგულ ქართველებისა და ოსმალთა რაზმებზე დაყრდნობით საქართველოში დაბრუნება უცდია, მაგრამ კვლავ მარცხი განუცდია. მაჰმედ

²⁰ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 139-140.

²¹ Тивадзе Т. Г., Материалы по внешнеполитической истории Грузии первой половины XVII века, содержащиеся в архивном фонде «Сношения России с Персией», гв. 166, № 29.

სალი ბეგის თქმით, თეიმურაზ მეფეს ეს სამხედრო წარმატება, რაც სააკაძის დამარცხებაში გამოიხატა, ისპაანში უცნობებია, როგორც საერთო მტერსა და შაჰის მოღალატეზე, გიორგი სააკაძეზე გამარჯვება²².

საინტერესოა, რომ შაჰის ელჩის ეს ცნობა, გიორგი სააკაძის ოსმალთა ჯარით თეიმურაზ მეფის სამფლობელოებში შეჭრის შესახებ, საქართველოში ნამყოფმა რუსებმა, ფედკა გრიგორიევმა და ივაცკო ივანოვმა დაადასტურეს²³.

ფედკა გრიგორიევს და ივაცკო ივანოვს ქართველებისგან გაუგიათ, რომ თეიმურაზს განზრახული ჰქონდა რუსეთის ხელმწიფესთან მალე, მიმდინარე წელს, ქართველი პატრიარქი ელჩად გაეგზავნა, მაგრამ რა მიზნით მიდიოდა ელჩობა, ამის შესახებ არ იცოდნენ. მათ ქართველებისგან ისიც გაუგიათ, რომ „საქართველოს მეფე თეიმურაზის ქალაქებში ოსმალთა ჯარით შეიჭრა მოურავ ფაშა (გიორგი სააკაძე - ე.მ.), რომელიც წინათ, ადრინდელი ირანის შაჰის ხანი იყო. საქართველოს მეფე თეიმურაზის ხალხმა მოურავ ფაშა და მისი დამხმარე ოსმალეთის ჯარი დაამარცხეს და საქართველოდან განდევნეს. ამის შემდეგ, ხელმწიფეო²⁴, არც ერთი მხრიდან საქართველოს მიწა-წყალს აღარავინ დასხმია“²⁵.

საინტერესოა რუსული წყაროების ცნობები სააკაძის შესახებ. აღინიშნა, რომ იგი 1627 წელს ოსმალეთში გადავიდა და სულთანს ჯარით დახმარება სთხოვა. იმ დროს ირან-ოსმალეთის ომი ჯერ კიდევ გრძელდებოდა და ოსმალეთს სააკაძის საქართველოში დაბრუნებისა და მისი გეგმის განხორციელებისათვის სამხედრო დახმარების გაწევის დრო არ ჰქონდა. სააკაძემ მონაწილეობა მიიღო აჯანყებული აბაზა ფაშას წინააღმდეგ ლაშქრობასა და არზრუმის ალბაში 1628 წელს. ამის შემდეგ ოსმალებმა სამცხის იმ ციხეებს შეუტყეს, სადაც ყიზილბაშები იდგნენ. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ სამცხის ციხეების დაპყრობაში შეიძლება გიორგი სააკაძეც მონაწილეობდა²⁶.

ზემოთ დამოწმებულ რუსულ წყაროებში გადმოცემული გიორგი სააკაძესთან დაკავშირებული ამბავი, მისი საქართველოში ოსმალეთის ჯარით შემოჭრის შესახებ, მისი სამცხეში ყოფნის გამოძახილი უნდა

---

²² იქვე.

²³ იქვე, გვ. 169, #31.

²⁴ ფედკა გრიგორიევი და ივაცკო ივანოვი მიმართავენ მოსკოვის მეფე მიხეილ I-ს (1613-1645).

²⁵ იქვე

²⁶ ჯამბურია გ., გიორგი სააკაძე, თბ., 1964, გვ. 168.

იყოს. ისიც დასაშვებია, რომ მან ქართლში შემოჭრაც სცადა, მაგრამ ამის განხორციელება ვერ შესძლო. ოსმალეთის სარდლობამ მას მხარი არ დაუჭირა, რადგან თეიმურაზი თავის მოკავშირედ მიაჩნდათ. ესეც არ ყოფილიყო, ირანთან მეომარი ოსმალეთი აღმოსავლეთ საქართველოს რთულ საქმეებში ვერ ჩაერეოდა. შაჰის მიერ ქართლში განცდილი ზარალი სულთნისათვის სასიამოვნო და, იმავე დროს, ანგარიშგასაწევი მაგალითი იყო.

ამგვარად, თეიმურაზ მეფის მიხედვით, ერთი პირობა, სულთანმა სააკაძეს მხარი დაუჭირა, მაგრამ თეიმურაზმა, მიუხედავად ამისა, მისი დამარცხება მაინც შესძლო. ამის შემდეგ სააკაძე ოსმალეთში გაიქცა. თეიმურაზის ნათქვამიდან ისიც ჩანს, რომ ამ შემთხვევის გარდა მას ოსმალეთთან დაპირისპირება არ ჰქონია და რაც მოხდა ისიც მხოლოდ სააკაძის ბრალი იყო.

შეიძლება ბოლომდე ვერ ვენდოთ თეიმურაზ მეფეს გიორგი სააკაძის, თავისი მოწინააღმდეგის შეფასებაში. თეიმურაზი სააკაძის უარყოფითად წარმოჩენით იყო დაინტერესებული, მაგრამ ანგარიშგასაწევა მეფესა და გიორგი სააკაძეს შორის მომხდარი ამბების მისეული ახსნა. თეიმურაზ მეფემ 1658 წ. 31 აგვისტოს მოსკოვში რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებთან მოლაპარაკების დროს ისეთი რამ განაცხადა, რომელიც ნაწილობრივ მაინც ადასტურებს მუსტაფა ნაიმას ნათქვამს, კერძოდ, იმას, რომ სააკაძე ოსმალეთიდან საქართველოში გაქცევას აპირებდა. რუსული დოკუმენტის მიხედვით, თეიმურაზ მეფეს უთქვამს: „ოცდაათიოდე წლის წინათ მისმა ერთმა ბოიარმა გიორგიმ სიოს²⁷ უღალატა, გამუსლიმანდა, თურქეთის სულთან მურატთან გაიქცა და მის (თეიმურაზის - ე. მ.) წინააღმდეგ ჯარი წამოიყვანა. თეიმურაზ მეფე მის შესახვედრად წავიდა თავისი ჯარით და იმ მოღალატეს და მის თურქებს შეებრძოლა ქართლისა და მისი სამეფოს (კახეთის - ე. მ.) საზღვარზე. მოღალატესთან (გიორგი სააკაძე - ე.მ.) იყო ორმოცი ათასი თურქი²⁸, მეფესთან კი სამი ათასი... ორივე მხარეს ცხენოსნები ჰყავდა, ქვეითები არ იყო. იმ ბრძოლაში თეიმურაზ მეფეს ღმერთი შეეწია და მოღალატე და თურქები დაამარცხა... ის მოღალატე (საკაძე - ე. მ.) ბრძოლიდან გაიქცა თურქების (სულთანთან - ე. მ.) და თურქების სულთნის ღალატის და დადიანის სახელმწიფოში

²⁷ 'სიოს' გიორგი სააკაძის მამის სიაუმის დამახინჯებული სახელი უნდა იყოს. რუსულ დოკუმენტებში პიროვნების მამის სახელის აღნიშვნა აუცილებელი იყო. მაშასადამე, უნდა დაეწერათ Георгий Сияушевич (გიორგი სიაუმის ძე).

²⁸ სავარაუდოა, თეიმურაზ მეფე აზვიადებს ოსმალთა რაოდენობას

გაქცევა უნდოდა. როცა ეს შეიტყო ვაზირმა, იგი სიკვდილით დასაჯა. ამის შემდეგ მეფე თეიმურაზს თურქი (სულთნისგან - ე. მ.) არავითარი დევნა და რაიმეზე გზავნილი არ ჰქონია“²⁹.

საინტერესოა, რატომ უნდა გასჩენოდა სააკაძეს საქართველოში დაბრუნების სურვილი, მაშინ, როდესაც თეიმურაზ მეფე იმყოფებოდა ძლიერების ზენიტში? ლევან II დადიანისაგან, შეიძლება, დახმარება ჰქონებოდა სააკაძეს, მაგრამ არა იმდენი, რომ მას სერიოზული წარმატება მოეპოვებინა თეიმურაზთან ბრძოლაში. მთავარი იყო ის, რაც ამ დროს მოხდა ირანში: მოხდა ის, რამაც გიორგი სააკაძეს არა მხოლოდ სამშობლოში დაბრუნების, არამედ ირანიდანაც სერიოზულ დახმარების იმედი ჩაუსახა. მივყვეთ მოვლენებს თანმიმდევრობით.

XVII ს. 20-იანი წლების მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველოში შექმნილ პოლიტიკური სიტუაციაში, გიორგი სააკაძეს და ლევან დადიანს ერთმანეთი ჭირდებოდათ. სააკაძე ეძებდა მხარდამჭერს საქართველოში, ლევან II დადიანს ჭირდებოდა დიდი სამხედრო გამოცდილების ადამიანი სააკაძის სახით. მაგრამ დასავლეთ საქართველოში პოლიტიკური ვითარება ოდიშის მთავრისათვის არასასურველად შეიცვალა. ბაზალეთის ბრძოლის დროს იმერეთის მეფე გიორგი III-მ თავისი შეიარაღებული ძალით მხარი დაუჭირა სააკაძეს, ახლა კი იგი თეიმურაზს დაუნათესავდა (მისმა ვაჟმა ალექსანდრემ თეიმურაზის ასული, ზურაბ არაგვის ერისთავის ქვრივი, დარეჯანი შეირთო) და მისი მოკავშირე გახდა. ლევან დადიანი კი გიორგი III-სთან და თეიმურაზთან დაპირისპირებული იყო. შეიძლება თეიმურაზმა, რომელსაც სულთანის თავის მოკავშირედ თვლიდა და ოსმალეთთან ხანგრძლივი ურთიერთობა ჰქონდა, თავისი აგენტების საშუალებით იცოდა სააკაძისა და ლევან დადიანის კონტაქტების შესახებ.

თურქი ისტორიკოსის გადმოცემით, დიდვაზირმა ხუსრევ ფაშამ სააკაძე სულთან მურად IV-სთან შეთანხმების გარეშე იმიტომ მოაკვლევინა, რომ იგი საქართველოში გაქცევას აპირებდა³⁰. გასათვალისწინებელია, რომ სააკაძემ სულთნისაგან თეიმურაზის წინააღმდეგ

---

²⁹ პაიჭაძე გ., მასალები რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (1660-1685 წწ.) //საისტორიო მოამბე, 23-24, თბილისი, 1970, გვ. 461-462; მაჭარაძე ვ., ჩანაწერები თეიმურაზ პირველის მოლაპარაკებისა მოსკოვში 1658 წელს // თსუ შრომები, 113, ისტორიულ მეცნიერებათა სერია, V, თბილისი, 1965, გვ. 446-447.

³⁰ ჯიქია ს., ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში, გვ. 213.

დახმარება კი არა, თანამდებობა (კონიას ბეგლარბეგობა) მიიღო, რითაც ის არ იყო დაინტერესებული.

წინა ამბებს თუ გადავხედავთ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სააკაძის გაქცევის მოტივაცია თეიმურაზ მეფის წინააღმდეგ ბრძოლა უნდა ყოფილიყო. თუმცა ფორმალურად, ის სულთანს ჯარს სთხოვდა ყიზილბაშების საქართველოდან გასადევნად.

სულთნის ფირმანიდან ვიგებთ, რომ მისი ბრძანებით, სააკაძეს დაეხმარებოდნენ საქართველოს მხარეების მმართველები და ემირები და ოსმალეთის აღმოსავლეთი პროვინციების ჯარები. სააკაძისთვის დახმარება ებრძანა ანატოლიის, არზრუმისა და ტრაპიზონის ვილაეთში მყოფ იანიჩრებს მათი მეთაურებით. ბრძანებები გაეგზავნათ აგრეთვე დაღესტნის მმართველებს, გურიის, სამეგრელოსა და იმერეთის მეფე-მთავრებს.

მაშინ, როდესაც სულთანი სააკაძეს ყიზილბაშების წინააღმდეგ საბრძოლველად გაგზავნას უპირებდა, დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, ამ უკანასკნელს სურდა თეიმურაზის წინააღმდეგ ომი. მის მიერ თეიმურაზთან განცდილი მარცხი ბაზალეთის ბრძოლაში (მანამდე ის იმერეთის მეფეს გიორგი III-ს სთავაზობდა ქართლ-კახეთში მისი შვილი ალექსანდრე გაემეფებინა თეიმურაზ I-ის მაგიერ), გამარჯვებებს შეჩვეული ამბიციური მხედართმთავრისათვის მოუშუშებელ ჭრილობას წარმოადგენდა და შურიძიება სურდა.

გასათვალისწინებელია, რომ შაჰ აბას I-ის სიკვდილის შემდეგ ირანში მომხდარ ცვლილებებს, კერძოდ იმას, რომ ხელისუფლებაში მოვიდა გიორგი სააკაძის ფავორიტი, ისპაანის ტარულა, ხოსრო-მირზა (შემდეგში ქართლის მეფე როსტომი, 1633-1658), რომლის კარიერულ აღმასვლაში გადამწყვეტი წვლილი ჰქონდა დიდ მოურავს³¹. ხოსრო მირზამ შაჰ აბასის ტახტზე დასვა სეფი მირზა, რის გამოც მისი გავლენა და ავტორიტეტი უაღრესად გაიზარდა. ყოველივე ამის გათვალისწინებით, შეიძლება ითქვას, რომ სააკაძის ორიენტაცია გადაიხარა ირანისკენ. არ შეიძლება სულთნის კარსა და აგენტებს არ ჰქონოდათ ცნობები გიორგი სააკაძისა და ხოსრო-მირზას ურთიერთობის შესახებ.

---

³¹ შაჰის კარზე როსტომი სწრაფად დაწინაურდა. იგი ჯერ შაჰის გვარდიის _ ყულის ჯარის _ სარდალი გახდა, შემდეგ ირანის სატახტოს ისპაანის მოურაობაც მას ჩააბარეს. შაჰ აბას I-ის გარდაცვალების შემდეგ ის კიდევ უფრო აღზევდა. მისი `ცდით შაჰ სეფი ყაენი გახემწიფდა... ერანის საქმე როსტომ მეფეს ეკითხებოდა` _ ამბობს ფარსადან გორგიჯანიძე. იხ. მისი, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 239.

ამდენად, შეიძლება სააკაძე სულთნის ქვეშევრდომიდან მისი მტრების მოკავშირედ გამხდარიყო. იმ დროს ეს იმდენად სერიოზული დანაშაული იყო, რომ ბრალდებულის სიკვდილით დასჯა „ნორმა-ლურად“ ჩაითვლებოდა.

არსებული წყაროები და თეიმურაზ მეფის ურთიერთობა ოსმალეთის სახელმწიფოსთან, მისი სურვილი - გამქრალიყო გიორგი სააკაძე პოლიტიკური ასპარეზიდან, თანხვედრაში იქნებოდა სულთნის კარის ანალოგიურ სურვილთან.

მივაქციოთ ყურადღება მოვლენების სწრაფ განვითარებას ირანსა და ოსმალეთში: 1629 წლის 19 იანვარს მოკვდა შაჰ აბას I; 28 იანვარს გამეფდა შაჰ სეფი I, ხოსრო მირზას დიდი ძალისხმევით; 3 ოქტომბერს გიორგი სააკაძეს თავი მოკვეთეს.

ყოველივე ზემოთ ნათქვამი აჩენს საფუძვლიან ვარაუდს, რომ თეიმურაზ მეფე იქნებოდა მოსურნე გიორგი სააკაძის სიკვდილისა და ამას თავისი ხელითაც ჩაიდენდა. მაგრამ, ვიმეორებ, არავითარი პირდაპირი საბუთი არ გაგვაჩნია იმის სათქმელად, რომ თეიმურაზმა რაიმე სახით გავლენა მოახდინა დიდ ვეზირზე ხუსრევ-ფაშას გადაწყვეტილებაზე სიკვდილით დაესაჯა გიორგი სააკაძე, მისი ვაჟი ავთანდილი 40 მხლებელთან ერთად.

1612'de Giorgi Saakadze, Kral II. Luarsab ve Kartli'nin güçlü derebeyleri ile karşı karşıya geldi ve bu yüzden 20 Mayıs'taki Tsavkisi komplosundan sonra Kartli'den ayrıldı. Ailesi ve sadık dostlarıyla birlikte I. Şah Abbas'ın yönetimindeki İran'a sığındı.

I. Teimuraz ve II. Luarsab'ın yönetiminden memnun olmayan ve Kartli ile Kaheti'den İran'a kaçan soylular Saakadze'nin etrafında toplandılar. Vakainüvist Parsadan Gorgicanidze'ye göre bu soylular I. Şah Abbas'a Kartli ile Kaheti Kralıkları'na karşı sefer çıkmasını tavsiye ettiler¹. Kral Arçil şiirinde anılan derebeylerin tavsiyesi ve Şah Abbas'ın isteği üzerine Teimuraz'ın evlatlarını İran'a gönderdiğini anlatmıştır. Bu çocukların trajik sonucu malumdur. Ayrıca, bu soylular Teimuraz'ın Şah'a teslim olması konusunda ısrar ediyorlardı².

1610 tarihinde Erdebil'deki Kral Luarsab ile Şah Abbas arasında düzenlenen bir toplantı sırasında Teimuraz, bazı Gürcü soylular hakkında “kötü bir görüşe sahip olduğunu” dile getirdi³. Teimuraz'ın bu ifadeleri sadece Kaheti soylular hakkında

¹ Parsadan Gorgicanidzis istoria, Sargis Kakabadzis gamotsema // saistorio Moambe, Tbilisi, 1925, gv. 233-234.

² AArçili, gabaaseba Teimurazisa da Rustvelisa, str. 459, 462.

³ İskander Munşis tsnobebi saqarTvelos şesaheb//sparsuli teksti targmanita da şesavliturt gamostsa el. Puturidzem, Tbilisi, 1969, gv. 76-77.

değildi. Burada, Teimuraz gerek kendi, gerekse Luarsab adına İran'a sığınan Gürcü soylulardan memnun olmadığını açıkladı.

Teimuraz soyluların devlete karşı yaptıkları eylemlerinden memnun değildi. Teimuraz ifadelerinde Gürcistan'da yaşayan İran yanlısı soyluları da kastediyordu. Çünkü bunlar Gürcistan'da yaşıyorlardı, refah içinde yaşamaları Şah'a bağlı idi ve kendileri Kaheti ve Kartli Krallıklarında Şah'ın müttefiklerini oluşturuyorlardı. Şah'ın desteğiyle, gerek Kartli, gerekse Kakheti krallarına baskı yaparlardı.

Kınama yaptığında, Kral Teimuraz'ın öncelikle İran'a sığınan Kartlı Kralı I. Svimon'un kardeşi Daut-Han'ın çocukları olan Bagrat Mirza ve Khosrow Mirza gibi soylulardan bahsettiği açıktır. İran'da aynı dönemde Giorgi Saakadze'nin kardeşi ve bir kaç akrabası da bulunuyordu. Bu akrabalarından birisi Rostom Saakadze idi. Daha sonra bu zat İran ordularının komutanlığını da yaptı. Bir rivayete göre bir kez Giorgi Saakadze de İran'a gidip Şah'ın huzuruna çıkmıştı. Burada farklı zamanlarda ve farklı nedenlerle İran'a sığınan Gürcü soyluları da bir araya gelmişlerdi⁴. Doğal olarak, Teimuraz ve Luarsab'dan memnun olmayan ve daha önce İran'a giden soylular Gürcistan'dan göçen ve İran'a sığınan önemli bir askeri ve siyasi figür olan Giorgi Saakadze'nin etrafına toplandılar. Bu soylular gün geçtikçe güçleniyorlardı ve Gürcistan'ın yenilmez düşmanı olan I. Şah Abbas'ın elinde tehlikeli bir silaha dönüşüyorlardı.

1615'ten itibaren Kartli Kralı II. Luarsab siyasi arenadan ayrıldı. Kendisi Şah tarafından yakalandı ve 1622'de vefat etti. 1616'da Şah, Kartlı yönetimini yukarıda bahsedilen Bagrat-Han'a devretti. (Kral VII. Bagrat, 1616-1619). Bagrat'a sadece Kvemo Kartli Bölgesi itaat ediyordu. Bagrat öldüğünde Şah, Bagrat'ın oğlu Svimon-Han'ı (Kral II. Svimon, 1619-1631/32) Kartli tahtına çıkardı ve danışmanı olarak da ona Giorgi Saakadze'yi verdi.

Martkopi'de yaşanan trajediden sonra, 1625 Haziran sonunda, Isa-Han Korçibaşı komutasındaki Kızılbaş ordusu Gürcistan'a geldi ve 1 Temmuz'da Algeti Irmağı'nın boğazında, Marabda meydanında Gürcü ordusunu mağlup etti. Marabda zaferinin kızılbaşlar için çok ağır olması Şah Abbas'ı Gürcistan'ı yok etmekten vazgeçirdi. Ancak geçici olarak Kartli yine de elinde kaldı. Giorgi Saakadze Samtskhe'ye geçti "Sapar Paşa'dan askeri yardım istedi ve aldı"⁵. Yerli soyluların yardımıyla Kızılbaşlar üzerine yürüdü, savaşı kazandı ve onları Samtskhe'den ihraç etti. Bunda sonra, Saakadze Padişah IV. Murad'a (1623-1640) elçisi olarak Giorgi Kavtaravili-Barataşvili'yi gönderdi ve Kartli-Kahketi'den Kızılbaşları ihraç etmek için yardım istedi. Padişah'ın fermanı, Giorgi Saakadze tarafından Padişah'a elçi ve mektup gönderilmesini ve Padişah'ın yardım edeceği konusundaki gelişmeleri öğrenmemize imkân sağlamaktadır. Buna göre: "Bana açıkladığın gibi, Majestelerim için netleşti ki, dini düşmanların (Şii İranlıların – E. M) hedefleri Gürcistandır... Bu yüzden Batum Beylerbeyi askeri birlikleriyle birlikte.. Çaldır'ın-Hıdis'ın Beyi Murtaza, arpalık usulu

⁴ CamburiaG. Saakadze, Tbilisi, 1964, gv. 78-79.

⁵ Kartlis Tskhovreba,/teksti dadgenili kvela dziritadi helnatseris mihedvit S. Kauhçişvilis mier,II, Tbilisi, 1959, gv. 411.

ile onun sancak beyi olan Sapar⁶ ... ve Gürcistan Bölgelerinin [diğer] yöneticiler ve emirleri askeri birlikleriyle... sana yardım için görevlendirirsin... Yeniçer birliklerim ayarlandı .... Anadolu eyaletlerinin Zayım ile Tımar sahiplerine ve Trabzon ile Erzurum Eyaletlerinde bulunan yeniçerlere komutanlarıyla birlikte sana yardım etmeleri emredildi. ...[ayrıca] Dağıstan yöneticilerine ivedilikle [asker] toplamak ve belirlenen yere göndermek için emir gönderildi. Guria, Samegrelo ve İmereti krallarına sonsuz tahtım ve hanedanıma sarsılmaz bağlılıkları ile itaatlerine uygun olarak ve sizlere tutarlı olmaları ve görevlerini özen ve dikkatle yerine getirmeleri için muhteşem bir emir gönderildi”⁷.

Padişah, Giorgi Saakadze'ye yazdığı aynı fermanla Giorgi'ye "Arpalık kuralına göre Anadolu'da saygın ve ünlü bir Sancağın tahsis edildiği”⁸ bildirdi. Fermanın sancağın Saakadze'nin talebi üzerine veya Padişah'ın Giorgi üzerinden Kızılbaşlara karşı mücadelesini daha aktif hale getirmek için verildiği belli olmuyor. Padişah'a göre bu sancak tahsis edilerek Saakadze için Osmanlı İmparatorluğu'nda bir dayanak oluştururdu ve böylelikle onu kullanırdı. Ancak, Saakadze Padişah'ın Kürdistan Emirleri ve Hanlarına Gürcistan kralları ve prensleri ile birleşmek üzere bir haber gönderdiğini öğrenince Padişah'ın yukarıdaki emellerini kabul etmeyecekti⁹. Görüldüğü gibi Padişah Teimuraz'a yardım etmek için hazırlanıyordu ve Saakadze'yi bir ast olarak görüyordu. Daha sonraki gelişmelerden görüldüğü gibi, Giorgi Saakadze Padişah'ın teklifini kabul etmedi. Kendisi Samtskhe'den İmereti'ye geçti ve yerli kral ile prensleri ve Samtskhe ordusunu kullanarak Kızılbaşları Doğu Gürcistan'dan kovmaya çalıştı. Camburia'ya göre Giorgi Saakadze'nin Kutaisi'de kaldığı sırada, oğlu Avtandil ve Kral Georgi'un kızı Khvaramze nişanlandılar ve bu nişan bir "Yeminler Kitabı'nda" yer aldı: “Biz, patron Kral Georgi ve oğullarım Aleksandre, Mamuka ve Rostom, bu yemin ve söz yazısını, Size Mouravi (Başkan E.M) olan Patron Giorgi'ye verdik ki, kızım hanımefendi Khvaramze'yi oğlunuz Avtandille isteyerek evlendirdik”¹⁰.

Giorgi Saakadze, akrabalıkla birlikte İmereti Kralı ile siyasi ittifak kurmak niyetindeydi ve belki de ayrıca bir teklif de sundu. Belli bir nedenlerden ötürü, kral'ın “Yemin Kitabı'nda” bu durumdan bahsedilmemiştir, ancak daha sonraki gelişmeler bunu gösterecektir. Kral Giorgi “Kitabı'nda”, Saakadze'nin kardeşi veya oğlu İmereti Kralı'nın konuğu olduğunda Giorgi Saakadze'ye karşı saygı duyduğundan dolayı onlarla çok yakından ilgileneceğinden söz etmiştir. “Sizler üst düzeyde karşılanacaksınız ve kimse size dokunamayacak, zorlamayacak, elimizden geldiğince

⁶ Sapar – Akhaltsikhe (Ahıska) Paşası, Daha önceki ismi III. Beka Cakeli (1625-1635).

⁷ Cikia S., *hontkris mier didi mouravisadmi gatsemuli sigeli//enis, istoriis da materialuri kulturis moambe*, 13, Tbilisi, 1942, gv. 236-240

⁸ Cikia S., *tsnoba didi mouravis ukanaskneli dgeebis şesaheb osmaletşi//masalebi sakartvelosa da kavkasiis istoriisatvis, nakv. 13, 1942, gv. 209-210.*

⁹ Camburia, G. Saakadze, gv. 146.

¹⁰ Burcanadze, Ş., *istoriuli dokumentebi imeretis sameposa da guria-odişis samtavroebisa*, gv. 22.

saygı göstereceğiz ve eğer birisi size karşı itirafta bulunursa doğrusunu öğrenmeden sizden nefret etmeyeceğiz”¹¹.

Saakadze'nin Dadiani-Gurieli ile müzakerelerini yansıtan materyalden görüldüğü kadarıyla, soyluların Giorgi Saakadze ve arkadaşlarına sadece batı Gürcistan'da yardımcı olacakları belli oluyor. Daha doğrusu, bunlar hâkimiyetlerinin sınırları içinde kalmaya söz verdiler. Bu durum Katolikos ve Prens Malakia Gurieli'nin Giorgi Saakadze ve arkadaşlarına verdiği "Yemin Kitabı"nda da belirtilmiştir: "...Ben, Patron Katalikos Malakiya bu ebedi yeminle ve "kitapla" size Patron Mouravi Giorgiye ve oğlunuz Avtandil'e ve çocuklarınıza ve soyunuzun nesillerine ....ve size sadık olanlar ile küçük ve büyük soylulara sizler için iyi niyetli olacağımıza ve olumlu dileklerde bulunacağımıza yemin ettik...Topraklarımıza geldiklerinize misafir edeceğiz ve gücümüz yetinceye kadar kötülerin ve zorbaların eline vermeyeceğiz. Buradan gitmek istediğinizde sizi topraklarımızdan ziyansız yolcu edeceğiz”¹². Dadian-Saakadze'nin anlaşmasının da aynı manada olacağı gerek belki de yukarıda adı geçen belgede Dadian-Gurieli'nin ortak düşünceleri ortaya konulmuştur. III. Giorgi'ye gelince, kendisi belli bir menfaatler çerçevesinde Bazaleti meydan muharebesinde I. Teimuraz'a karşı Saakadze'ye askeri güçle yardım etti. Ancak, Saakadze mağlup oldu. Saakadze ile birlikte III. Giorgi'nin oğlu Aleksandre'nin bütün Gürcistan'ın kralı olarak tahta çıkarmak fikri de yenilgiye uğratıldı.

Harici bir düşman saldırısı tehdidi ortadan kalktıktan sonra iç çekişme ve düşmanlık ortaya çıktı. Soylular Kral ile Saakadze'nin arasını bozdular.

Yazılı kaynaklarda Saakadze'nin Padişah'a elçi ve mektuplar gönderilmesi, Padişah tarafından Saakadze'ye bir sancağın verilmesi, Saakadze'nin Batı Gürcistan'da yaptığı görüşmelerinin Teimuraz'la müzakere edilip edilmediği ve İmereti Prensi'ne birleşik Gürcistan'ın tahtının sunulduğu gibi meselelerin bütün Gürcistan'da bilinip bilinmediğine dair hiç bir bilgi yok. Bunu da belirtmek gerekir ki, Teimuraz, Giorgi Saakadze'yi II. Luarsab'ın katili olarak kabul ediyordu. Teimuraz'ın da Osmanlı'da, İran ve Batı Gürcistan'da sadık insanları vardı. Ancak bunlar Teimuraz'ı ona sadık olduklarına ikna etmeye çalışıyorlardı. Buradan hareketle, Teimuraz'ın Giorgi Saakadze tarafından yapılan diplomatik girişimleri hakkında haberinin olması gerekiyordu ve o, bunun kendi aleyhine yapıldığı düşünüyordu.

Kral Teimuraz'ın psikolojisini göz önünde bulundurursak, onun Saakadze'nin emellerini ve tüm geçmiş yaşamının değerlendirmesi gerekiyordu. Bundan dolayı, kendisi Saakadze'ye güvenemeyebilirdi. Hiç kimse Osmanlı sancaklarından birinin sahibi olan Beylerbeyi Giorgi Saakadze'nin Osmanlı ordusununu Kartli-Kaheti Kralı'na karşı yürütmeyeceği garantisini veremezdi.

I. Teimuraz ve Giorgi Saakadze arasındaki gizli düşmanlık giderek büyüyordu. Marabda Savaşı'ndan sonra (1 Haziran 1625) bu gizli çatışma 1626 sonbaharında

---

¹¹ a.g.e., s. 24.

¹² a.g.e., s. 148.

Bazaleti'de kanlı bir savaşa dönüştü. Teimuraz kazandı. Saakadze memleketi terketti, Padişahın sadrazamın yanına Erzurum'a gitti ve itaat etti.

Türk tarihçi Mustafa Naima'ya (1655-1716) göre "Mouravi (Saakadze. E.M) Erzurum'un fethi yılında komutana itaat etti ve Erzurum'un fethine de şahit oldu"¹³. Naima'nın malumatlarından sadrazamın kim olduğu anlaşılmıyor. Ancak, 1627'de Osmanlı komutanı ve Sadrazam Halil-Paşa'nın (Bu göreve 1626'da atandı) bu şehirde direnen Abaza-Paşa üzerine yürüdüğü biliniyor. Fakat bu hareket başarısızlıkla sonuçlandı¹⁴. Bundan sonra, Halil Paşa görevinden alındı ve yerine sadrazam olarak Hüsrev Paşa atandı. Hüsrev Paşa aynı yıl Kasım ayında Erzurum'u aldı.

S. Cikia'ya göre "Mouravi (E. M) Osmanlı'ya Erzurum'a ilk açılan sefer döneminde yani 1627 yılının yaz aylarında Halil Paşa sadrazam ve başkomutan olduğunda geçmiştir"¹⁵. 1627 Mart ayında İstanbul'a giden Katolik misyonerlere Fransız elçisi Sezi, "Teimuraz'ın elçisi olan Mauro ile görüşmek için bir öneride bulunduğunu"¹⁶ göz önüne alırsak, S. Cikia'nın bu düşüncesinin mantıklı olacağı belli olur. (Başka kaynaklara göre Katolik misyonerlere verilmek üzere bir mektup Nikipore İrbahi tarafından Giorgi Saakadze'ye verilmiştir)¹⁷. Elbette, Mauro (Mouravi) Giorgi Saakadze'dir. Ancak, kendisi Teimuraz'ın elçisi değil de onun tarafından göçe zorlanmış birisidir.

Konu üzerine daha başka bir bilgi de vardır. Astrahan Voyvodası P. Golovin, Moskova elçiliği "Yazı İşleri Müdürlüğü'ne" gönderdiği raporda İranlılar ve Gürcüler arasında çatışmaların kesildiğini ve Kral Teimuraz'ın Şahla barıştığını yazıyor. Aynı voyvoda Mourav'ın (Giorgi Saakadze'nin) Teimuraz'dan ayrıldığını ve küçük bir heyetle Erzurum'a, Abaza Paşa'nın yanına gittiğini ve bu durumun da Kızılbaşlardan öğrendiğini bildiriyor¹⁸.

Rusça olan kaynağın tarihi olarak 2 Aralık 1626 dikkatimizi çekmektedir. Bu tarih voyvoda tarafından Kızılbaşlardan dinlediği haber tarihi değil de "Yazı İşleri Müdürlüğü'ne" mektubun teslim ettiği tarihtir. Astrahan'dan Moskova'ya mektubu götürmek ve teslim etmek için lazım gelen süreyi de göz önünde bulundurursak Rus kaynağı tarafından Giorgi Saakadze'nin Osmanlı'ya göç ettiği tarihini de daha net anlaşılmış olur. Abaza Paşa bu dönemde gerçekten Erzurum'da bulunuyordu. Ancak, Saakadze belki de Samtskhe'de gecikti ve yalnız Halil Paşa tarafından Erzurum'u

---

¹³ Cikia, S., tsnoba didi mouravis ukanaskneli dğeebis şesaheb osmaletşi, gv. 210, şen. 8.

¹⁴ a.g.e.

¹⁵ a.g.e

¹⁶ Tarhnişvili, M., teatineli motsikulebi sakartveloşi//sakartvelos urtiertoba evropis da amerikis kveknebtan, IV-V, Tbilisi, 1999, gv. 370.

¹⁷ Mamistvalişvili, E., sakartvelos sagareo politika da diplomatia, II, Tb., 2011, gv. 94-96.

¹⁸ Tivadze, T. G., materialı po vneşnepolitiçeskoy istorii Gruzii hervoy polovine XVII veka, soderjaiyuşiesya v arhivnom fonde "Snoşeniya Possii s Persiyey"//kartuli samepo-samtavroebis sagareo politikis istoriidan, II, Tbilisi, 1973, s. 165, #27

kuşattığı zaman oraya vardı. Anlaşıldığı kadarıyla, Saakadze Bazaleti savaşını kaybettikten hemen sonra Kartli'yi terk etti ve Osmanlı'ya sığındı¹⁹.

Şimdi makalenin başlığında sorulan soruya dönelim. Olumlu ya da olumsuz yanıt vermek için dolaylı bilgileri ve argümanları ele alalım.

Giorgi Saakadze'nin Osmanlı'ya yaptığı ziyaret Teimuraz tarafından o kadar olumsuz kabul edildi ki, kendisi Şah Abbas'a itaatini tamamen beklenmedik bir şekilde ilan etti. Bundan sonra, Kral Teimuraz ve Şah Abbas barıştılar.

Daud-Han Undiladze (Daha sonra Gence Beyler-Beyi), Kral Teimuraz ve Şah Abbas'ın uzlaştırmasında özel bir rol oynadı. İran tarihçisi İskender Muş'a göre "Teimuraz [Şah'ın] sarayına yalvarmayı uygun gördü. Korçibaş'ın tavsiye ettiği üzerine gitti ve Tiflis'te bulunan Alaverdi-Han'ın oğlu ile tanıştı, onunla arkadaş oldu ve görüşmeye başladılar²⁰. Teimuraz bu adamın tavsiyesi üzerine Şah'a itaat mektuplarını gönderdi. İskender Muş'un yazdığı gibi, Teimuraz'ın bu hamlesi, Giorgi Saakadze'nin Sultan'dan yardım talep etmesi yüzünden yapıldı. Böylece, Kartli-Kaheti Kralı İran'a sırtını dayadı.

1627 tarihli bir Rusça belgeye göre Astrahan voyvodası İran Şahı'nın elçisi olan Muhamed Sali Bey ile sohbet ettiğinde Kral Teimuraz ile Şah'ın barıştığını öğrenmişti. Aynı belgeden elçinin bunun ne zamana kadar devam edeceği hakkında hiçbir fikrinin olmadığı da anlaşılmaktadır. Teimuraz Aşraf şehrine (Mazanderan bölgesi) iki Türk'ün, dört Gürcü'nün de içinde bulunduğu 100 civarında ceset gönderdi. O Şah'a bu kişilerin Teimuraz'ın ülkesinde kendine ve Abbas'a ihanet eden Mouravın komutasında (Giorgi Saakadze) olduğu için kılıçtan geçirildiğini bildirdi²¹. Rus kaynağındaki bilgiler doğru ise demek odur ki Giorgi Saakadze Bazaleti Savaşı'nda (Bazaleti Savaşı 1626'da güz mevsiminin son günlerinde vuku buldu, Rusça belgenin tarihi ise 30 Temmuz 1627'dir) mağlup olduktan sonra en kısa zaman içerisinde kendine sadık Gürcüler ve Osmanlı birliklerle birlikte Gürcistan'a geri dönmek için teşebbüs etti, ancak yeniden yenilgiye uğratıldı. Muhammed Sali Bey'e göre, Kral Teimuraz bu askeri başarısını yani Saakadze'yi mağlup ettiğini bir ortak düşmanın mağlubiyeti olarak İsfahan'a bildirdi²².

Giorgi Saakadze'nin Osmanlı ordusuyla beraber Kral Teimuraz'ın topraklarına akın edildiğine dair Şah'ın elçisi tarafından verilen bilgi o zaman Gürcistan'da bulunan Ruslar Fedka Grigoryev ve İvatsko İvanov da doğrulanmışlardır²³. Fedka Grigoryev ve İvatsko İvanov Gürcülerden Kral Teimuraz tarafından çok yakın

---

¹⁹ Naimaya göre: Mouravi gerçekten yürekli ve güçlü, vücudu olan fil gibi, nadir cesareti taşıyan bir adam ve dev gibi güçlü idi. Ancak, yönetim işlerinden bihaberdi ve doğal olarak, baskı ve şiddete eğilimi vardı~;"Mouravi beyaz sakallı orta boyda bir insandı." Cikia, S., tsnoba didi mouravis ukanaskneli dğeebis şesaheb osmaletşi, gv. 210.

²⁰ İskender Muşis tsnobebe sakartvelos şesaheb, gv. 139-140.

²¹ Tivadze, T. G., materialı po vneşnepolitičeskoy istorii Gruzii hervoy polovine XVII veka, soderjaiyuşiyesya v arhivnom fõnde "Snoşeniya Possii s Persiyey. gv. 166. № 29.

²² a.g.e

²³ s.g.e, s. 169, #31.

zamanda, yani o sene içerisinde, Gürcü Patriği'nin Rus Kralı'na bir elçi olarak göndereceğini duymuşlardı. Ancak, bunlar elçiliğin amacını bilmiyorlardı. Aynı Ruslar Kral Teimuraz'ın şehirlerine Osmanlı askeri birlikleriyle Mourav Paşa'nın (Giorgi Saakadze E.M) saldırdığını ve önceki yıllarda onun (Giorgi'nin E.M.) Şah'a bağlı bir han olduğunu, Gürcü Kralı Teimuraz ve adamlarının onu ve ona yardım eden Osmanlı askerlerinin mağlup ve Gürcistan'dan ihraç ettiklerini Gürcülerden öğrenmişlerdi. Aynı Rusların yazısından anlaşıldığı gibi “Bundan sonra, Kralım²⁴, Gürcistan topraklarına hiçbir taraftan hiç kimse saldırmamıştır”²⁵.

Rus kaynaklarının Saakadze hakkındaki bilgiler dikkate değerdir. Yukarıda Saakadze'nin 1627'de Osmanlı'ya taşındığı ve Padişah'tan askeri yardım istediği belirtildi. O sırada İran-Osmanlı savaşı devam ediyordu ve Osmanlıların Saakadze'yi Gürcistan'a geri gönderme planını gerçekleştirmek ve askeri yardım sağlamak için zamanları yoktu. Saakadze, Abaza Paşa'ya karşı yapılan askeri operasyona ve 1628'de Erzurum'u ele geçirme harekâtına katıldı. Bundan sonra Osmanlılar, Kızılbaşların bulunduğu Samtshe'nin kalelerine saldırdılar. Giorgi Saakadze'nin Samtshe kalelerinin fethine katılmış olabileceği de tahmin edilebilir²⁶.

Rus kaynaklarında anlatılan Giorgi Saakadze'nin Osmanlı ordusu ile Gürcistan'a istilası hikâyesi, Samtshe'de onun bulunmasının bir yankısı olması gerek. Ayrıca, Saakadze Kartli'yi istila etmeye kalkabilirdi, ancak bunu başaramadı. Osmanlı komutanlığı onu desteklemedi çünkü Teimuraz'ı bir müttefik olarak görüyordu. Bu da olmasaydı İran'a karşı savaşan Osmanlı Devleti Doğu Gürcistan'ın karmaşık işlerine müdahil olmazdı. Şah'ın Kartli'de gördüğü zarar Padişah için hoş ve aynı zaman da hesaba alacağı bir örnekti.

Böylece Kral Teimuraz'a göre bir zaman Padişah Saakadze'yi destekledi, ama Teimuraz onu yine de yenebildi. Bundan sonra, Saakadze Osmanlı'ya kaçtı. Teimuraz'ın ifadesine göre, bu durum dışında kendisi Osmanlılara karşı hiçbir zaman çatışmadı ve olan da Saakadze'nin yüzünden oldu.

Kral Teimuraz rakibi Giorgi Saakadze'yi anlattığında belli konularda güvenmemek gerek. Teimuraz, Saakadze'yi olumsuz bir şekilde göstermekle meşguldu, ancak kral ve Saakadze arasında vuku bulan olayların kral tarafından açıklaması da değerlendirmeye değerdir. Kral Teimuraz 31 Ağustos 1658'de Moskova'daki Rus hükümetinin temsilcileriyle yapılan görüşmelerde Mustafa Naima'nın söylediklerini kısmen doğruladı. Buna göre, Saakadze Osmanlı'dan Gürcistan'a kaçmak niyetindeydi. Rus belgesine göre, Kral Teimuraz şunları söyledi: “Otuz yıl önce kendi derebeyi olan Giorgi Sio'ya²⁷ ihanet etti, Müslümanlaştı, Türk Sultan'ı Murat'ın yanına kaçtı ve ona (Teimuraz'a E.M) karşı asker çıkardı. Kral Teimuraz ona karşı yürüdü, haini ve onu destekleyen Türklere Kartli ve kendi krallığı

²⁴ Fedka Grigoriev ve Ivatsko Ivanov'un Moskova Kralı I. Mikheil'e (1613-1645) yazdıkları.

²⁵ a.g.e.

²⁶ Camburia, G. Saakadze, Tb., 1964, gv. 168.

²⁷ "Sios", Giorgi Saakadze'nin babası Siauş'un bozuk adı olmalı. Rus belgelerinde, kişinin babasının adını belirtmek gerekiyordu. Demek ki, Siauş Oğlu Giorgi yazmaları gerekiyordu.

olan Kaheti sınırında hücum etti. Hainin (Giorgi Saakadze E.M) yanında kırk bin Türk vardı²⁸, kralın yanında ise üç bin...her iki tarafında süvarileri vardı, piyadeler yoktu. Bu savaşta Teimuraz'a Tanrı yardım etti ve hain ile Türklere galip geldi...o hain (Saakadze E.M) savaştan Türklerin (Sultan'ın E.M) yanına kaçtı ve Türlerin Sultanı'na ihanet etmek ve Dadian'ın ülkesine kaçmak da istedi. Vezir bunu öğrendikten sonra onu ölümle cezalandırdı. Bundan sonra, Kral Teimuraz Türk (Sultanı'ndan E.M) hiçbir zaman takip görmedi ve her hangi bir görev de verilmedi"²⁹.

Acaba Kral Teimuraz gücünün zirvesindeyken Saakadze neden Gürcistan'a dönmek istiyordu? Saakadze, II. Levan Dadiani'den yardım almış olabilirdi, ancak Teimuraz ile mücadelede ciddi bir başarı elde ettiği için bu yardım yeterli olamazdı. Önemli olan o sırada İran'da vuku bulan gelişmelerdi ve bu durum Giorgi Saakadze'ye sadece anavatanına dönmek değil, İran'dan ciddi yardım almak için ümitlendirdi. Olayları sırayla takip edelim.

1620'lerin ikinci yarısında Giorgi Saakadze ve Levan Dadiani'nin Batı Gürcistan'da oluşan siyasi durumdan dolayı birbirlerine ihtiyaçları vardı. Saakadze Gürcistan'da bir destekçi arıyordu, II. Levan Dadiani'nin Saakadze gibi büyük askeri deneyime sahip bir adama ihtiyacı vardı. Ancak, Batı Gürcistan'daki politik durum Odishi Prensi için olumsuz değişti. Bazaleti Muharebesi sırasında İmereti Kralı III. Giorgi Saakadze'yi askeri kuvvetleriyle destekledi, şimdi ise Teimuraz'la akraba (oğlu Aleksandre Teimuraz'ın kızı ve Zurab Aragvi Eristavi'nin dul eşi olan Darecan ile evlendi) ve müttefik oldu. Levan Dadiani ise III. Giorgi ve Teimuraz'a karşı düşmanlık besliyordu. Belki de padişahı müttefiki olarak kabul eden ve Osmanlı ile uzun süre irtibatla olan Teimuraz, ajanları aracılığıyla Saakadze ve Levan Dadiani arasındaki temasları öğrenmişti.

Türk tarihçeye göre Sadrazam Hüsrev Paşa Saakadze'yi Gürcistan'a kaçacağı için IV. Sultan Murad'ın rızası olmadan öldürttü³⁰. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Saakadze Sultan'dan Teimuraz'a karşı herhangi bir yardım almadı, ancak onu ilgilendirmediği bir görev (Konia Beglarbegoba) verildi. Daha önceki gelişmelere bakarsak, Saakadze'nin kaçışının temel sebebinin Kral Teimuraz'a karşı savaşmak olduğunu düşünebiliriz. Ancak, Giorgi resmiyette padişahı Gürcistan'daki Kızılbaşları ihraç etmek için asker istedi.

Padişah'ın fermanından anlaşıldığı kadarıyla onun emri üzerine Gürcistan bölgelerinin yöneticileri ve emirleri ile Osmanlı Devleti'nin doğu illerinin orduları Saakadze'ye yardım edeceklerdi. Trabzon, Erzurum ve Anadolu'da bulunan yeniçeri

---

²⁸ Muhtemelen Kral Teimuraz Osmanlı askerinin sayısını abartmıştır

²⁹ . Paıçadze, G., masalebi ruset-sakartvelos urtiertobis istoriisatvis (1600-1685)//saistorio moambe, 23-24, Tbilisi, 1970, gv. 461-462; Maçaradze, V., öanatserebi Teimuraz Pirvelis molaparakebisa Moskovşi 1658 tsels//tsu şromebi, 113, istoriul metsnierebata seria, V, Tbilisi, 1965, gv. 446-447.

³⁰ Cikia, S., tsnoba didi mouravis ukanaskneli dğeebis şesaheb osmaletşi, gv. 213.

komutanlarına, Dağıstan yöneticilerine, Guria, Samegrelo ve İmereti Kral ile beylerine Padişah tarafından Saakadze'ye yardım etmeleri için emirler gönderildi.

Padişah Saakadze'yi Kızılbaşlara karşı savaşmak için gönderirken, Saakadze'nin Teimuraz'a karşı savaşmak istediğini söylemek gerek. Bazaleti savaşında Teimuraz'a karşı yenilgisi zafere alışık ve iddialı komutan olan Giorgi için iyileşmeyen bir yaraya dönüştü ve intikam almak istedi. Daha önce Saakadze İmereti Kralı III. Giorgi'ye oğlu olan Aleksandre'yi I. Teimuraz'ın yerine Kartli-Kaheti tahtına geçirmesini teklif etti.

Bu durumda, Şah Abbas'ın vefatından sonra İran'da meydana gelen değişikliklere dikkat etmemiz gerek. Çünkü İran'daki iktidar grubunda Saakadze'nin favorisi ve İsfahan Valisi olan Hosrev Mirza'nın (Daha sonra Kartli Kralı Rostom, 1633-1658) yer aldı. Bu kişi kariyerindeki başarıları Büyük Mourav'a (Giorgi Saakadze E.M) borçludur³¹. Hüsrev Mirza Şah Abbas'ın tahtına Sefi Mirza'yı getirdi. Bu yüzden, onun otoritesi ile etkisi çok arttı. Bütün bunları göz önünde bulundurduğumuzda Saakadze'nin İran'a yüzünü çevirdiğini söylemek mümkündür. Padişah Sarayı'nda ve Osmanlı ajanları Saakadze ile Hüsrev Mirza arasındaki ilişkileri muhakkak bilirlerdi. Bu yüzden Saakadze Padişah'a itaatkâr konumundan ayrılıp düşmanların müttefiki de olabilirdi. O dönemde, bu durumdan kaynaklı ölüm cezası kadar değerlendirilecek ciddi bir suçtu.

Mevcut kaynaklar ve Kral Teimuraz'ın Osmanlı devletiyle ilişkisi, Teimuraz'ın Giorgi Saakadze'nin siyasi arenadan kaldırılması arzusu, Padişah sarayında var olan benzeri isteklerle örtüşebilirdi.

İran ve Osmanlı'da olayların hızla gelişmesine dikkat edelim: I. Şah Abbas 19 Ocak 1629'da vefat etti; Hüsrev Mirza'nın yardımıyla Şah Sefi 28 Ocak'ta tahta geçti; 3 Ekim'de ise Giorgi Saakadze'nin kellesini aldılar.

Bütün yukarıda bahsedilenlere dayanarak, Kral Teimuraz'ın Giorgi Saakadze'yi yok etmek için bir arzusunun var olacağı düşünülebilir. Fırsat bulsaydı Teimuraz bunu kendi eli ile de yapacaktı. Ancak, tekrar ediyorum, Teimuraz'ın Hüsrev Paşa'yı etkilediği ve bu yüzden Giorgi Saakadze, oğlu Avtandil ile yanındaki 40 kişinin ölümüyle cezalandırıldığını ispatlayan doğrudan bir belge bulunmamaktadır.

---

³¹ “Rostom Şah'ın sarayında başarıları hızla elde etti. Önce Şah'ın özel ordusu olan Kul Ordusu'nun komutanı, daha sonra ise İran'ın başkenti İsfahan'ın Muravi (Başkanı) da oldu. I. Şah Abbas'n vefatından sonra kariyerinde daha başarılı oldu. Onun teşebbüleri ile Şah Sefi tahta çıktı... İran işlerinden Kral Rostom sorumlu oldu” gibi ifadelerini kullanmıştır., Parsadan Gorgicanidzis istoria, gv. 239.

1918 ELVIYE-İ SELÂSE PLEBİSİTİ SIRASINDA TÜRK – GÜRCÜ MÜNASEBETLERİ

Prof. .Dr. Enis ŞAHİN
Sakarya Üniversitesi

ÖZ

93 Harbi'nden sonra Osmanlı Devleti, Elviye-i Selâse'yi (: Kars, Ardahan, Batum) Rusya'ya bırakmak mecburiyetinde kalmıştı. 1917 yılında ihtilallerle çalkalanan Rusya, 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'yla savaştan çekilmiş, bu antlaşmaya göre, savaş sırasında işgal ettiği Anadolu'nun Doğu vilayetlerini tamamen tahliye edeceği gibi, Üç Sancak arazisini de boşaltacak, burasının mukadderatı yapılacak bir halkoylamasıyla belirlenecekti. Bu nedenle Ruslar, savaşta işgal ettikleri Türk topraklarını tahliye etmeye başlamışlar, tamamen de boş durmayarak, "Türk Ermenistanı" Kararnamesi'ni neşretmişler ve tahliye ettikleri Türk topraklarının bekçiliğini Ermenilere yaptırmak istemişlerdi. Buna ve Ermeni fenalıklarına izin vermek istemeyen Türkiye 12 Şubat 1918'de askerî harekât başlatarak, 93 Harbi'nden sonra kaybedilen bu sancaklar geri almıştı. Tasarlanan plebisit Türkiye'nin bölgeyi kontrol altına almasından sonra gerçekleştirilebildi ve 1.5 kadar sürerek, Ağustos ayının başında tamamlanabildi. Batum Konferansı devam ederken kurulan Gürcistan Cumhuriyeti, plebisitin yapılaş şekline ve bazı hususlarına itiraz etti. Buna Türk tarafı, aynı nitelikteki bir notayla cevap verdi. Batum Antlaşmalarından sonra bu ilişkiler, Türkler ve Gürcülerin ilk ilişkileriydi. Bu yazışmalar devam ederken, oylama tamamlandı ve 15 Ağustos 1918 tarihli bir "hatt-ı hümayûn" ile Türkiye bu bölgeyi ilhak ettiğini açıkladı. Sonuçlara göre toplam oyların % 97.8'i gibi büyük bir evet oyuyla, bölge tercihinin Türkiye'den yana kullanılmıştı.

Anahtar Kelimeler: Kars, Ardahan, Batum, Elviye-i Selase, Brest-Litovsk, Plebisit, Türkler, Gürcüler.

1918 წლის ევლიე-ი სელასეს რეფერენდუმი და ქართულ-თურქული ურთიერთობები

პროფესორი ენის შაჰინი
საქართველოს უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

„93 წლის ომის“ (1877-78 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომი) შემდეგ ოსმალეთი იძულებული გახდა ელვიე-სელასედ წოდებული რეგიონი (ყარსის, არტაანის და ბათუმის სანჯაყები) რუსეთისთვის გადაეცა. 1917 წლის რევოლუციებით შეძრული რუსეთი, 1918 წლის 3 მარტს ბრესტ-

ლიტოვსკის ხელშეკრულების ძალით ომიდან გავიდა. ამ ხელშეკრულების მიხედვით, რუსეთს უნდა დაეცალა ომის განმავლობაში დაპყრობილი აღმოსავლეთ ანატოლიის ვილაიეთები და ამ სამი სანჯაყის ტერიტორიაც, სადაც რეგიონის ბედის გადასაწყვეტად რეფერენდუმი გაიმართებოდა. ამ მიზეზით რუსებმა დაიწყეს ომის დროს დაკავებული თურქული ტერიტორიების დაცლა, თუმცა, სანამ ბოლომდე დაცლიდნენ, გამოაქვეყნეს გადაწყვეტილება „თურქეთის სომხეთის“ შესახებ და საჭიროდ ჩათვალეს, რომ მათ მიერ დაცლილი თურქული ტერიტორიებზე სომხები გამაგრებულიყვნენ. თურქეთს არ სურდა დაეშვა სომხების მხრიდან ძალადობა, ამიტომ 1918 წლის 12 თებერვალს დაიწყო ოპერაცია და „93 წლის ომის“ დროს დაკარგული ეს სანჯაყები კვლავ დაიკავა. დაგეგმილი პლებისციტი რეგიონის თურქეთის კონტროლის ქვეშ გადასვლის შემდეგ განხორციელდა, გაგრძელდა 1,5 თვე და აგვისტოს დასაწყისში დასრულდა. ბათუმის კონფერენციის მიმდინარეობისას დაარსებულმა საქართველოს რესპუბლიკამ გააპროტესტა რეფერენდუმის ჩატარების ფორმა და ზოგიერთი სხვა საკითხი. თურქულმა მხარემ ამას იმავე სახით - ნოტიო უპასუხა. ბათუმის ხელშეკრულების შემდეგ ეს ურთიერთობა ქართველებსა და თურქებს შორის პირველი ურთიერთობა იყო. ამ მიმოწერის დროს ხმის მიცემა დასრულდა და 1918 წლის 15 აგვისტოს „ჰატ-ი ჰუმაიუნით“ ეს რეგიონები თურქეთთან შეერთებულად გამოცხადდა. შედეგების მიხედვით - ხმების 97,8% დადებითი პასუხით რეგიონმა თურქეთთან შეერთებას დაუჭირა მხარი.

საკვანძო სიტყვები: ყარსი, არტაანი, ბათუმი, ელვიე-ი სელასე, ბრესტ-ლიტოვსკი, რეფერენდუმი, თურქები, ქართველები.

TURKISH-GEORGIAN RELATIONS DURING 1918 ELVIYE-I SELÂSE PLEBISCITE

**Professor Enis ŞAHİN
Sakarya University**

ABSTRACT

After the War of 1877-78, the Ottoman Empire had to leave Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batoum) to Russia. Russia, shaken by the revolutions in 1917, withdrew from the war with the Brest-Litovsk Treaty on March 3, 1918. According to this treaty, Russia would evacuate the eastern provinces of Anatolia occupied during the war, as well as to evacuate the Three Sanjak lands and the destiny of this region would

be determined with plebiscite. For this reason, the Russians started to evacuate the Turkish territories that they occupied in the war, but they did not idle completely and published the “Turkish Armenia” Decree and wanted to have the custodians of the Turkish lands they evacuated. Turkey, didn’t want to allow this and Armenian evils, launched military operations on February 12, 1918 and recapture these Sanjaks lost after the War of 1877-78. The designed plebiscite could be carried out after Turkey's control on the region, it could be completed at the beginning of August after 1,5 month. The Republic of Georgia, which was established while the Conference of Batoum was going on, objected to the way of and some aspects of the plebiscite. The Turkish side responded with the same memorandum. These relations were the first relations between Turks and Georgians after the Treaties of Batoum. While this correspondence was continuing, voting was completed and through a " hatt-i hümayûn (imperial decree)" of August 15, 1918, Turkey had announced to annex this region. According to the results, 97.8% of the total votes had used in preference of Turkey’s side.

Key Words: Kars, Ardahan, Batoum, Elviye-i Selâse, Brest-Litovsk, Plebiscite, Turks, Georgians.

Giriş

93 Harbi’nden sonra Osmanlı Devleti’nin, ödemesi gereken savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Rusya’ya verilen Elviye-i Selâse (Üç Sancak: Kars, Ardahan, Batum), Cihan Harbi’nin sonuna kadar tam kırk yıl Çarlık Rusyası’nın sınırları dahilinde kalmıştı. 1917 yılında önce Şubat ve ardından Ekim İhtilalleriyle çalkalanan Rusya, savaşın sonunu getiremeden Almanya ile ayrı barış müzakerelerine girişmiş, 15 Aralık 1917’de imzalanan Brest-Litovsk Mütarekesi’nin ardından, 3 Mart 1918’de aynı isimli antlaşma ile savaştan çekilmişti. Ruslar için Batı, Almanlar için Doğu cephesi olan cephedeki üstünlüğünü Ruslara kabul ettiren Almanya, Türk Doğu cephesi olan Kafkasya cephesinde de ağırlığını koymuş ve imzalanan antlaşma şartlarına da bunu yansıtıyordu. Neticede Rusya Brest-Litovsk Antlaşması’na göre, savaş sırasında işgal ettiği Anadolu’nun Doğu vilayetlerini tamamen tahliye edeceği gibi, aynı maddenin başka bir fıkrasına göre de, Üç Sancak arazisini de boşaltacak ve bu üç sancağın mukadderatı, komşu hükümetler ve özellikle Osmanlı Devleti’yle ittifak yapılarak çözüme kavuşturulacaktı. Yani bölgenin mukadderatının belirlenmesi için, plebisit de denilen halk oylamasına müracaat edilecekti. Türkiye, Almanya’nın desteğiyle imzalanan bu barışla, Kafkasya cephesinde hakikaten önemli avantaj elde etmişti.

Antlaşma 3 Mart’ta imzalandığı halde, esasında Kafkas cephesindeki gelişmeler, 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi’yle başlamış ve iç savaş durumunda olan Ruslar, savaş sırasında işgal ettikleri Türk topraklarını tahliye etme sürecine girmişlerdi. Bu sırada tamamen boş da durmamışlar, 13 Nolu Dekret adıyla marûf “Türk Ermenistanı” Kararnamesi’ni de neşrederek, tahliye ettikleri Türk topraklarının bekciliğini Ermenilere yaptırmak istemişlerdi. Nitekim Rusların boşalttıkları bu

toprakların kendilerine bırakıldığından emin olup, at koşturmaya başlayan Ermeniler, bölgede kesin hakimiyet kurabilmek amacıyla tedhiş hareketlerine girişmişler ve pek çok yerli ahaliyi de katletmişlerdi. Bu mezalim ve fenalıkları engelleyebilmek amacıyla bu sırada kuruluş aşamasında bulunan Maverâ-yı Kafkas Komiserliği ile de yazışmalar yapan Türkiye, girişimlerinin etkisiz kalması sebebiyle 12 Şubat 1918’de bir askerî harekât başlatarak, hem Ermeni fenalıklarını engellemek ve hem de bölgeyi kontrol altına almak istemiştir. Bu askerî harekât bu sırada başlayan Trabzon Konferansı döneminde de yer yer devam etmiştir. Neticede 93 Harbi’nden sonra kaybedilen bu sancaklardan Ardahan 3 Nisan, Batum 14 Nisan ve Kars da 25 Nisan 1918 tarihlerinde geri alınarak, Elviye-i Selase tekrar elde edilmiş oldu. Bu, Brest-Litovsk ile Türkiye’nin üzerlerinde büyük avantajlar elde ettiği, ama plebisitle kaderi belirlenmesi gereken toprakların, askerî harekât sonucunda alındığı anlamına geliyordu. Müteakiben 93 Harbi dönemindeki Türk-Rus sınırı da yer yer aşılacak suretiyle Kafkasya yönündeki askerî harekât sürdürülmüştür.

Türkiye, Mayıs ayı girmeden elde ettiği bu sancakların, kaderlerini resmen belirleme konusunda da çok beklemek istemedi. Bunu İstanbul basınında çıkan haberlerden anlamak mümkündür. Batum Konferansı’nın başlaması, başlar başlamaz çıkmaza girmesi, Gürcülerin federasyonu parçalayıp, 26 Mayıs 1918’de bağımsızlıklarını elde etmeleri, onları Azerî ve Ermenilerin takip etmeleri ve Kafkasya’da bağımsız cumhuriyetlerin kurulması, meseleyi başka bir boyuta soktu. İlişkiler artık devletlerarası boyutta cereyan edecekti. Türkiye yeni Kafkas Cumhuriyetlerini, imzalamış olduğu antlaşmalarla tanımış ve onlara yönelik birtakım taahhütlerde bulunarak, Rusya’nın yokluğunda bu devletlere kol kanat germiştir. Batum Antlaşmalarıyla ordularını dahi terhis etmiş olan bu devletler, bünyelerinde çete ve benzeri organizasyonlara dahi izin vermeyeceklerdi. Ama bu ülkelerdeki çete faaliyetlerinin devam etmesi ve asayiş hadiselerinin yoğunluğu, Osmanlı Devleti’ni düzeni sağlama konusunda ciddi adımlar atmaya zorladı. Tasarlanan halk oylaması, Osmanlı Silahlı Kuvvetlerinin güvenliği sağlamaları şartıyla gerçekleştirilebildi. Yaklaşık 1.5 ay kadar devam eden oylama, Ağustos ayının ilk haftasında tamamlanabilmişti. Ama yeni kurulmuş Gürcistan Cumhuriyeti, bu halk oylamasının sonucunu tam beklemeden, yapılış şekline ve plebisitin uygulanmasıyla ilgili bazı hususlara itiraz etti. Buna Türk tarafı, aynı sayıdaki maddeyle tek tek cevap vermiş ve kendi bakış açısından oylamanın hukukiliğini savunmuştur. Bu bildiri, işte bu dönemki Türk-Gürcü ilişkilerini ele almakta, plebisit ve ilhaktan sonra Almanya ve Rusya’nın plebisite tepkisine, iki devletin yakınlaşmasına ve neticede aralarında imzalanan antlaşmaya da kısa bir şekilde değinmektedir.

* * *

Kars, Ardahan ve Batum’u kapsayan arazi için kullanılan ve “Üç Sancak” anlamına gelen “Elviye-i Selâse”, önce Ayastefanos, sonra Berlin Barışlarıyla, Türkiye’nin Rusya’ya ödemek zorunda kaldığı savaş tazminatının bir kısmına karşılık olarak Çarlık Rusyası’na terk edilmişti. 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barışı

imzalandığında, Rus işgalinin üzerinden tam 40 yıl geçmişti. İttifak devletlerine büyük avantajlar sağlayan bu antlaşma; Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan ile birlikte Rusya arasında imzalanmıştı. Rus tarihinin en ağır antlaşması¹ olarak tarihe geçen bu barışın dördüncü maddesi ile Türkiye önemli kazançlar elde ediyordu. Antlaşmanın dördüncü maddesinin ikinci bendi şu şekildeydi: “Rusya, Anadolu’nun doğu vilayetlerinin tahliyesi ve Osmanlı devletine muntazam bir şekilde geri verilmesini sağlamak için gayret gösterecektir”. Dördüncü maddenin üçüncü bendi ise, doğrudan Üç Sancak ile ilgiliydi: “Kars, Ardahan ve Batum sancakları da Rus askerleri tarafından derhal tahliye edilecektir. Rusya, işbu sancakların genel hukuk ve devletler hukuku açılarından kazandıkları yeni duruma karışmayacak ve ayrıca bunların ahalisini, bu yeni durumu komşu hükümetler ve özellikle Osmanlı devletiyle ittifak halinde tayin edilmesi için muhtar bırakacaktır”². İkinci bende göre, Türk Doğu vilayetleri Rusya tarafından derhal boşaltılacak ve düzgün bir şekilde Osmanlı devletine teslim edilecek, üçüncü bende göre ise, Üç Sancak Rusya tarafından hemen boşaltılacak, bu mıntıkların idarî ve hukukî durumlarına Rusya karışmayacak, bu bölgelerin ahalisinin komşu ülkeler ve bilhassa Türkiye ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni yönetim tarzını kurmasına muvafakat edecekti. Yani bölgenin mukadderatı halkın oyuna başvurulması şekli olan plebisitle çözülecekti. Sonuç olarak 40 yıl Rus işgalinde kalan Üç Sancak’ın Rusya’dan tekrar Türkiye’ye geçmesi için gerekli şartlar hazırlanmış gibiydi. Üç Sancak’ın direkt olarak ilhakıyla ilgili bir hüküm mevcut değildi, ancak mevcut şartların Türkiye’ye önemli avantajlar sağladığı da ortadaydı³.

Brest-Litovsk Antlaşması’nın Türkiye’ye yüklediği yükümlülükler belliydi: söz konusu plebisit, Türkiye’nin önyak olmasıyla gerçekleştirilecekti. Antlaşma yapıldığına göre, sıra halk oylamasını gerçekleştirmeye gelmişti. Bu sırada Kafkas cephesinde Rusların çekilmesiyle birlikte başlayan Ermeni mezalimini engellemek amacıyla, Türk silahlı kuvvetleri 12 Şubat 1918 tarihinde ileri harekâta geçmişler ve mezalimin durmaması nedeniyle, ileri harekât da sürdürülmüştü. Esasında Ruslar da antlaşmanın gereklerini yerine getirme konusunda üzerlerine düşen görevlerden hiçbirisini düzgün ve zamanında gerçekleştirmemişlerdi. Zaten Rusya’nın böyle bir tahliyeyi arzu etmediği de ortadaydı. Bu nedenle Mart-Nisan olmak üzere en geç iki ay zarfında yapılması gereken halk oylaması yapılamamıştı⁴. Ancak, Nisan ayının sonuna gelindiğinde, halk oylamasıyla mukadderatı belirlenmesi gereken Üç Sancak arazisinin tamamı Türkiye tarafından askerî bir harekât sonucunda elde edilmek

¹ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 384.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.HMŞ.İŞO, No. 107/10; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH) A. 5-10677, K. 4324, D. 200, F. 28; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 28 Mart 1334/1918, 3/II, Ankara, 1991, s. 419; Düstur, 2. tertip, c. X, İstanbul, 1928, s. 409; Selami Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri, 22 Aralık 1917-3 Mart 1918), İstanbul, 1998, s. 378; Wheeler-Bennett, John W., Brest-Litovsk, The Forgotten Peace, March 1918, London, 1963, Appendix V, s. 405-406; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 652.

³ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 489.

⁴ Tefvik Bıyıklıoğlu, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, İstanbul, 1958, s. 17.

zorunda kalınmıştı. Hatta bu harekâtın devamında, Ermeni ve kısmen Gürcülerin duruma hakim olmak üzere harekete geçmeleriyle, Üç Sancak'ın işgalinden sonra da harekete devam edilmiş, bu arada Ahışa ve Ahılkelek de Türkiye tarafından işgal olunmuştu⁵.

Elviye-i Selase'de halkoylamasının gerçekleştirilebilmesi için öncelikle nüfus tespitinin yapılması gerekliydi. 1918 yılında Türk Ordusu Üç Sancak bölgesine girdikten sonra çeşitli göçler sebebiyle bölgenin demografik yapısı değişmişti. 1916 tarihli bir Rus istatistiğine göre Elviye-i Selase'de yaklaşık 310.000'i Müslüman olmak üzere toplam 450.000 kişi yaşamaktaydı. 1917 yılına ait diğer bir istatistiğe göre de sadece Batum'un nüfusu, bu rakamın üçte bir kadarı olan 157.000 kişi kadardı⁶. Bölgeye görevlendirilecek olan Abdülhalik (Renda) Bey'in tespitlerine göre Batum'daki toplam nüfus 140.000 kadardı ki, bunun 100.000'i Müslüman, gerisi gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Ayrıca Batum'un 14 Nisan 1918'de Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra, nüfusun 20.000 kadarı şehirden göç etmişti⁷. Yani Batum'un nüfusu normalde yaklaşık olarak 160.000 kişi kadardı. Bu rakamlar, Batum ve bölgeyle ilgili istatistikî bilgilerin takribî doğruluklarına işaret ediyordu. Osmanlı hükümet daireleri, halkoylaması aşamasında bu rakamları dikkate almış ve plebisiti bu rakamlara göre gerçekleştirmiştir.

1918 yılı baharında ve yaz başlangıcında, Osmanlı devlet ricalinin neredeyse bütün dikkati, Brest-Litovsk Barışı'na göre gerçekleştirilecek olan plebisite çevrilmişti. Bu yüzden bölgeye yönelik çeşitli atamalar hem de hızlı bir şekilde gerçekleştirildi. 14 Nisan'da Batum'un Türkler tarafından alınmasından sonra şehre atanan ilk memur, Dahiliye Nezareti mülkiye heyet-i Teftişiye Reisi Hamit Bey oldu⁸. Trabzon Liman İşleri Müdürü Seyfettin Bey de, Batum limanına dair işlerin sorumluluğuna getirilmişti. Elviye-i Selase ile ilgili en önemli atama ise, bölgeye mülkî şeklini verecek ve halkoylamasını gerçekleştirecek kişi olan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey idi. Abdülhalik Bey, emri altındaki müfettişlerden Hilmi Bey'i Kars'a, Şakir Bey'i Ardahan'a, Asaf Talat Bey'i Kağızman'a, Necati Bey'i Oltu'ya gönderirken, kendisi de bizzat Batum, Kars ve Ardahan'a giderek, incelemelerde bulunmuş, halkın Osmanlı Devleti'ne karşı gösterdiği teveccühü bizzat gözlemlene imkânı bulmuştu⁹. Müsteşar Abdülhalik Bey'in maiyyetinde teftiş heyetine mensup 4 müfettiş, Maliye, Maarif, Adliye, Nafia ve Ziraat Nezaretlerine mahsus birer memur ve ayrıca jandarma subayları, polis komiserleri ve memurlarıyla jandarma askerleri mevcuttu¹⁰. Yeni anavatana katılan bu topraklara devlet böyle kalabalık ve konunun uzmanlarından oluşan bir heyet göndererek, oralarda kendi mülkî teşkilatının kuruluşunu da bir an önce gerçekleştirmek istiyordu. Bu suretle

⁵ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 490-491.

⁶ Mustafa Sarı, Türkiye – Kafkasya ilişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara, 2014, s. 207.

⁷ BOA, DH.İ.UM, No. 20/19-13/21.

⁸ Halit Eken, Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancız'ade Hamit Bey, İstanbul, 2008, s. 500-501.

⁹ Sarı, Batum, s. 201, 206.

¹⁰ Serpil Sürmeli, Türk – Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001, s. 219.

bölgede kanun hakimiyetinin kurulması ve plebisitin uygun şartlarda gerçekleştirilebilmesi için uygun şartlar hazırlanmış oluyordu.

Devletin mülkî sahada yaptığı çalışma ve atamalar, plebisitle ilgili yoğun gündemi, kısa bir zaman zarfında basında da akis bulmaya başladı. Nitekim Mayıs ayının başlarından itibaren İstanbul basınında, Türkiye'nin pek yakında Üç Sancak arazisinde yapması gereken plebisiti gerçekleştireceğine dair haberler yayınlanmaya başlandı¹¹. Gerçekten de Türk hükümeti tarafından, Mayıs ayından itibaren hazırlıklar yapılmaya başlandı. Buna göre, Türk askerî makamları bu referanduma nezaret edeceklerdi. Ermeni ve Gürcü çetelerinin hareketlerinin önlenmesi amacıyla, Üç Sancak sahasında “örfî idare” ilân edildi. Dolayısıyla yerli idare askerî makamların elindeydi. 4 Haziran'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la barış antlaşmaları imzalanarak, normal münasebetlere başlanılmıştı. Ama çete faaliyetlerinin devamı nedeniyle, halk oylamasının yapılması sırasında, güvenlik açısından bölgede Türk askerî birliklerinin bulunması zorunluydu. Brest-Litovsk Barışı'na çok uygun olmasa da, asayişin sağlanması için bu zorunlu bir durumdu¹². Bulundurulmuş askerler sadece güvenlik sebebinden kaynaklanıyordu. Yoksa oylamanın yapıldığı mekânlara polis, jandarma veya asker hiçbir şekilde sokulmamıştı¹³. Çoğu yerde sadece Türk görevlilerin önayak olmalarıyla halk oylaması gerçekleştirildi. Ancak istisnalar yok değildi. Mesela Batum sancağında halk oylamasının gerçekleştirilmesi için düzenlenen 12 kişilik komisyonun başkanlığını bir Rus generali yapmıştır¹⁴. Bu durum da, halk oylamasının sadece Türk görevlilerin kontrolünde olmadığını ve daha tarafsız şartlarda gerçekleştirildiğinin bir göstergesiydi.

Halk oylamasının gerçekleştirilmesi, orada kurulması gereken mülkî idare açısından da zorunluluk arz ediyordu. Batum Antlaşmalarının yapılmasından sonra Türk idaresine geçen yerlerde, mülkî teşkilatın bir an evvel kurulmasını düşünen Türk idarî birimleri, bu konuda artık harekete geçilmesi zamanının geldiğini düşünüyorlardı¹⁵. Bu nedenle Haziran ayının başlarında çalışmalar hızlandırıldı. Hükümetin aldığı karara göre, Haziran ve Temmuz aylarında plebisitin hazırlıkları tamamlanacak ve uygulama yapılacaktı. Ondokuz yaşını bitiren erkekler oy kullanabilecekti. Henüz mülkî teşkilat kurulmadığı için, oy kullanacakların listeleri, eski Rus kayıtlarına göre tanzim edilmişti. Mahalle mahalle temsilciler seçilmiş ve zabıtlar tutulmuştur¹⁶. Oluşturulan komisyonlar, “evet” ve “hayır” şeklindeki oy pusulalarını farklı renklerde (beyaz ve mavi) hazırlamışlardı¹⁷. Gizli oyla yapılması gereken halk oylaması, aşağıda ifade edileceği gibi, plebisit mekânlarının farklı şartlar içermesi nedeniyle, zaman zaman ilginç ve anlamlı manzaralarla karşılaşılmasına sebep oldu. Oylamaya

¹¹ Tercüman-ı Hakikat, 3 Mayıs 1334/1918, No. 13 352; İkdam, 4 Mayıs 1334/1918, No. 7 627.

¹² Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 491.

¹³ Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919, ves. 186, s. 372-374.

¹⁴ Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

¹⁵ BOA, DH.İ.UM, No. 20/19-13/16; BEO, No. 33949; ATASE, A. 4/6520, K. 3188, D. 46, F. 6-45.

¹⁶ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 491.

¹⁷ Dokumenti i Materyalı, ves. 185, s. 370-371.

nezaret genellikle bir taraflı olduğu için, herhangi bir müdahaleye zaten izin verilmemiştir¹⁸.

Halk oylamasına dair ilk uygulama Ardahan'da başlatıldı. Yaklaşık olarak aynı tarihlerde diğer sancaklardaki işlemler de başlamış oldu. Ardahan'da 14 Haziran günü başlayan oylamada, ahali, davul ve zurnalarla, en yeni elbiseleriyle düğüne gider gibi büyük bir neşe içerisinde oylama mahallerine gitmişler, orada kendilerine Brest-Litovsk Antlaşması'nın dördüncü maddesinin üçüncü fıkrası anlatılmış, kendilerinden seçtikleri taraf için oy vermeleri istenmiştir. Bundan müteessir olarak, "*Biz, Osmanlı devletine karşı bağlılığımızı, döktüğümüz kanlarla ispat ettik, rey toplamaya lüzum var mıydı?*" diye duruma tepki göstermişlerdir. Ancak görevliler tarafından antlaşmaya riayet etmenin mecburî olduğu kendilerine hatırlatılınca, oylamanın gereği yapılmıştır¹⁹. Bu suretle Haziran'ın ortalarından Ağustos ayının ilk haftasına kadar devam eden sürede, halk oylamasının icrası gerçekleştirilmiştir.

Bu gelişmeler olurken, 1 Ağustos tarihinde Gürcistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Gvarcaladze imzasıyla, Türk hükümetine hitaben III. Ordu Kumandanı Esat Paşa vasıtasıyla bir protesto notası verilmiştir. Protesto notasının konusu, yapılan halk oylamasının nizamî olarak gerçekleştirilmemesiyle ilgiliydi. Gürcistan hükümetinin notasının dikkat çekici yönleri şu şekildeydi:

1. *Halk oylaması, serbest bir ortamda değil, abluka şartlarında gerçekleştirilmiştir. Bu durum tabii olarak, vatandaşların özgürce hareket etmesini engellemiştir.*

2. *Halk oylamasının ilânı, yerli halkın hiç beklemediği bir zamanda yapılmıştır. Üstelik bu ilân sadece Türkçe ve Rusça olarak gerçekleştirildi.*

3. *Halk oylaması sırasında ahalinin büyük bir kısmı şehirde değildi. Üstelik Batum'a giriş-çıkış, abluka şartlarının fevkaladeliğiyle zorlaştırılmıştır.*

4. *Halk oylaması, seçmen iradesinin özgürce tecelli etmesi için zorunlu olan gizli şekilde değil, mavi ve beyaz kâğıtların açık olarak dağıtılması suretiyle yapılmıştır.*

5. *Batum'da geçici olarak yaşayan şahıslar (mesela Farslar) dahi oylamaya iştirak ettirilmişlerdir. Buna karşılık kadınların oylamaya katılmasına izin verilmemiştir.*

Bu şartları ileri süren Gürcistan hükümeti, yapılan oylamayı Brest-Litovsk Barışı'na aykırı olarak kabul ediyor ve oylamanın geçersiz olduğunu savunuyordu²⁰. Gürcistan hükümetinin 1 Ağustos tarihli protestosuna cevap, yine aynı kanal üzerinden 12 Ağustos tarihinde verildi ki, bu sırada oylama tamamlanmış ve son işlemler yapıyordu. III. Ordu Kumandanı Esat Paşa vasıtasıyla Türk hükümetinin, Gürcistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği cevabî protesto notasında şu hususlar dile getiriliyor ve gerçekleştirilen halk oylamasının nizamî şartlarda yapıldığı savunuluyordu:

¹⁸ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 491.

¹⁹ Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

²⁰ ATASE, A. 1-2, K. 526, D. 369-2054, F. 17, 17-1, 17-2, 17-3; Dokumenti i Materyalı, ves. 185, s. 370-371.

“Gürcistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı’nın 1 Ağustos 1918 tarihli notasını aldım. Halk oylaması hususundaki yanlış düşüncelerinizi düzeltmek amacıyla şu hususları açıklamayı faydalı addediyorum: Herşeyden önce Gürcistan Cumhuriyeti hükümetinin Brest-Litovsk Antlaşması hususunda söz etmesi yersizdir. Çünkü bu hükümet, ilk önce Brest-Litovsk Antlaşması’nı kabul etmemekle, beni kendi ordusu aleyhine hareket etmeye ve şimdi zaptettiğimiz arazileri silah gücüyle almaya bizi mecbur etti. Ayrıca bu hükümet, taraflar arasında Batum’da barış imzalanmasının da nedeni oldu. Bu arazilerin silah gücüyle zapt edilmesinden ve Batum Antlaşması’ndan sonra, arazilerin yeni durumu, sosyal ve uluslararası hukuka göre, hukuk ve kanuna dayanması nedeniyle, adı geçen arazilerin işgal hakkı, Osmanlı hükümetine geçmiştir. Üstelik uygun bir idarenin yönettiği bu halk oylaması, tam özgürlük ve herkesin seçmen iradesinin özgürce tecelli etmesi için oluşturulmuş şartlar dahilinde yapılmıştır. Ve sonuç, herhangi bir propaganda veya müdahalenin olmadığını ispat etmektedir. Batum’da halk oylamasının yapıldığı yerlerde, polis, jandarma ve asker bulundurulmamıştır²¹.

Bu gerekçeleri ileri süren ve gerçek durumu anlatan Türk Kumandanlığı, cevabî protesto notasının bundan sonraki kısmını, Gürcü notasında bulunan maddelere, sırasıyla cevap vermeye ayırmıştı. Türk tarafının cevabı şu şekildedir:

1. *Abluka durumunun uygulanmasında kasıt unsuru söz konusu değildir. Bu, güvenlik sebebiyle yapıldı ve ben ahalinin seçmen iradesini özgürce tecelli ettirmesinin önündeki engellere mani oldum.*

2. *Batum’un tarafımızdan işgalinden sonra bütün beyannameler Türkçe ve Rusça neşredildi. Gürcistan hükümeti inkâr edemez ki, buradaki konuşma dili Rusça’dır ve bütün resmî işler Rusça olarak yapılır. Oylamanın beklenmeyen bir sırada olduğu konusundaki sözlerinize gelindiğinde, hükümetimiz oylamayı 14 Haziran’da başlatıp, 27 Temmuz’da bitirmiştir.*

3. *Biz, yerli ahalinin göçmesi konusunda herhangi bir sorumluluk taşımıyoruz.*

4. *Oylama masaları karşısında hükümetin güvenlik görevlileri bulunmuyor ve ahalinin özgür iradesine tesir etmiyorlardı.*

5. *İsveç ve Norveç istisna edilirse, hiçbir ülkede kadınlar seçme hakkına sahip değildir. Bu yüzden Batum’da da oylamaya iştirak ettirilmemişlerdir. Batum’da geçici olarak bulunup da, oy veren yabancılar yoktur. Öteden beri burada ikâmet eden ve memleketin esas ahalisinden olmak isteklerini dile getiren 4-5 İranlı tabîî ki kabul edilmişlerdir.*

Bütün bu gerekçelere göre de, sizin 1 Ağustos tarihli, hiçbir hukuka ve prensibe dayanmayan protesto notanızı hükümsüz ve feshedilmiş olarak hesap ediyoruz²².

Türk hükümeti, bu cevabî notanın verilmesinde tam bir diplomatik taktik izlemişti, ama buna biraz da Gürcistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı sebep olmuştu. Çünkü ilk nota III. Ordu Kumandanlığı vasıtasıyla Türk tarafına iletilince, hükümet de, cevabını aynı yolla iade etmişti. Bu, aslında önemli bir taktikti.

²¹ Dokümenti i Materyalı, ves. 186, s. 372-373.

²² Dokümenti i Materyalı, ves. 186, s. 373-374.

Gürcistan’la doğrudan doğruya kendisi muhatap olmuyor ve özellikle Türkiye’nin Kafkasya’da etkin olarak bulunduğu bu dönemde, silahlı kuvvetlerin etkin gücü dikkate alınarak, nota teatisi III. Ordu Kumandanlığı vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Bunun çok daha etkili olduğu kesindi. Türk hükümeti, halk oylamasının tamamlanmaya başladığı bu dönemde, bölgeye mülkiye memurlarının gönderilmeleriyle ilgili çalışmaları da son aşamaya getirmişti. Mesela; 20 Temmuz tarihinde Şark Orduları Grubu Kumandanlığı’ndan Başkumandanlık Vekâleti’ne gönderilen şifreli bir yazıda, Ardahan-Kars-Kağızman hattının doğusunda hiçbir mülkiye memurunun bulunmayışından şikayet ediliyor ve gereğinin yapılması ısrarla talep ediliyordu²³.

Ağustos ayının ikinci haftasının sonuna doğru, halk oylamasıyla ilgili tüm çalışmalar tamamlandı. Oylar toplandı ve görevliler 12 Ağustos tarihinde İstanbul’a geldiler. Bir gün sonra, oy mazbataları Sadrazam Talat Paşa’ya takdim edildi ve öğleden sonra bunlar Padişahın “huzur-ı şahanesi”ne sunuldu²⁴. Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının anavatana iltihak etmesine dair “hatt-ı hümayûn”, saraya sunulmasından iki gün sonra 8 Zilkade 1336/15 Ağustos 1918 tarihinde yayınlandı ve tüm devlet daireleri ve silahlı kuvvetlerin tüm birliklerine tamim edildi²⁵. Bu suretle, Osmanlı devletinin Mondros Mütarekesi’nden hemen önce resmen kazandığı ve sınırları dahiline aldığı son toprak parçalarından birisi de anavatana katılmış oldu.

Halk oylamasının tüm işlemlerinin gerçekleştirilmesinden sonra, Osmanlı memleketlerine katılma kararı alan Elviye-i Selâse’deki oyların, seçim bölgelerine göre dağılımı ve nihaî sonuç şu şekilde gerçekleşmişti:

Ardahan sancağı dört seçim bölgesine ayrılmıştı. Bu dört kazada 241 Müslüman ve 24 gayrimüslim köyü olmak üzere toplam 265 köy bulunuyordu. Bunların 9.518’i Müslüman, 1.904’ü gayrimüslim olmak üzere 11.422 hane di. Bu hanelerin de 68.873’ü Müslüman ve 15.007’si gayrimüslim olmak üzere toplam 83.880 nüfusu vardı. Bu nüfusun 35.867’si Müslüman ve 6.952’si gayrimüslim olmak üzere toplamda 42.819’u erkektir. 19 yaşından yukarı bulunan erkekler oy hakkına sahip oldukları için, oy kullanabilecek toplam erkek sayısı 22.654’e inmiş ve bunların kullanmış olduğu evet ve hayır oyları şu şekilde gerçekleşmiştir: 22.602 evet ve 52 hayır.

Oltu sancağı iki seçim bölgesine ayrılmıştı. Toplam 147 köyde 2.717 Müslüman ve 256 gayrimüslim hane mevcuttu. Burada 18.206 Müslüman ve 1.888 gayrimüslim olmak üzere, toplamda 20.094 nüfus çıkmıştı²⁶. Bunun 9.070’i Müslüman erkek ve 925’i gayrimüslim erkekten ibaretti²⁷. Bu nüfusun 5.279’u oy hakkına sahip olan erkeklerden oluşuyordu ki, bunların tamamı oybirliğiyle evet oyu kullanmışlardır²⁸.

²³ BOA. DH.KMS, No. 47-40; ATASE, A. 4-6520, K. 3188, D. 46, F. 6-45.

²⁴ Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

²⁵ ATASE, A. 4-6514, K. 3190, D. 64-126, F. 10; Düstur, 2. tertip, c. X, s. 573-574; Tanin, 17 Ağustos 1334/1918, No. 3 478; İkdâm, 17 Ağustos 1334/1918, No. 7 729; Atı, 17 Ağustos 1334/1918, No. 226; Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 493dn.

²⁶ Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

²⁷ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492.

²⁸ Kaldı ki, Oltu ahalisinin bazı İslam haneleri, savaş nedeniyle iç bölgelere göç etmişlerdi. Bunların bir kısmı oylamaya katılmak istemişler, ancak yetişememişlerdi (Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326).

Kars sancağı dört seçim bölgesine ayrılmıştı. Toplam 237 köyde, 1.069 Müslüman hane ve 265 gayrimüslim hane bulunuyordu. Bu hanelerde 65.248'i Müslüman ve 1.675'i gayrimüslim olmak üzere, toplam 66.923 nüfus bulunuyordu. Bu nüfusun 33.006'sı Müslüman ve 840'ı gayrimüslim erkeklerden oluşuyordu ki, bunların da 19.446'sı oy sahibi idi²⁹. Bunlardan sadece Magarcık-Molokan köyündeki 70 Rus çekimser kalmıştı³⁰. Geriye kalan 19.376 kişinin tamamı evet oyu kullanmıştı.

Kağızman sancağı üç seçim bölgesine ayrılmıştı. 138 köyün yalnız iki tanesi gayrimüslim köyü idi. 4.510 hanenin 12'si gayrimüslim ve 4.498'i Müslüman'dır. Bu köylerde 28.372 Müslüman ve 1.197 gayrimüslim yaşamaktaydı ve bunların da 14.604'ü Müslüman erkek ve 590'ı gayrimüslim erkek idi. Toplamda 15.194'e ulaşan erkek sayısının, 19 yaşın üzerinde olan miktarı 8.338 idi. Bunların 8.128'i evet oyu kullanmış, kalan oylardan 140'ı muhalif ve 70'i de çekimser oylardan oluşuyordu.

Artvin sancağı üç seçim bölgesine ayrılmıştı. 166 adet köyde, 5.597 Müslüman ve 450 gayrimüslim hanesi mevcuttu. Burada 35.952 Müslüman ve 1.196 gayrimüslim yaşamaktaydı. Bunun da 18.572'si Müslüman erkek, 1.000'i gayrimüslim erkekten oluşuyordu. Oy kullanabilen 10.844 kişiden sadece 11'i hayır oyu vermiş, geriye kalan 10.833 kişi evet oyu kullanmıştı.

Batum sancağı beş seçim bölgesine ayrılmıştı. Burada ayrı bir seçim usulü uygulandı. Ruslar ve Rumlar bir, Gürcüler, İslamlar ve bunların dışındaki diğer unsurlar da ayrı birer seçim bölgesinde oy kullanmışlardır. Bu seçim dairesinde gizli oy usulü uygulandı. Batum dışındaki dört belediye dairesinde dört seçim komisyonu meydana getirilmişti. Batum'daki toplam 320 köyde 8.421 Müslüman ve 1.297 gayrimüslim hanesi bulunuyordu. Bu hanelerde 56.652 Müslüman ve 7.374 gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı ki, bu sayı toplamda 64.026'ya ulaşuyordu. Bu sayının da 22.282'si Müslüman erkek ve 3.453'ü gayrimüslim erkekten oluşuyordu. Toplamda 25.735 kişiye ulaşan erkek nüfusun 16.317'si³¹ oy kullanma yeterliliğine sahipti. Bunlardan 8 tane hayır³² ve 1.483 çekimser³³ olup, geriye kalan 14.826 kişi evet oyu kullanmıştır³⁴.

²⁹ Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

³⁰ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492.

³¹ Kurat oy kullanan erkek sayısını Batum sancağı için 4312 olarak göstermiştir (Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492) ki, burada rakamların karıştırılmış olma ihtimali çok yüksektir. Zira beş seçim bölgesine ayrılmış olan Batum'un o yıllardaki nüfus bilgilerinden hareketle, oy kullanan erkek sayısının, bu sayının yaklaşık olarak dört katına yakın olduğunu göstermektedir. Çünkü Batum'daki toplam nüfus 64.026 iken, oy kullananların sayısının 4.312 olmasını mümkün kılmamaktadır. Burada Kurat'ın da kullandığı dönemin gazetelerinden istifade edildiğine ve aynı kaynaklardan farklı rakamlar çıktığına göre, söz konusu eserde bir yanlışlık sonucu rakamların karıştırılmış olma ihtimali çok yüksektir. Çünkü bu yanlışlığın anlaşılmasından sonra, bu kitaba dahil edilen rakamların alındığı gazete tekrar tekrar gözden geçirilmiştir. Zaten yazarın halk oylamasının toplam rakamlarını verirken de, bu sayıların birbirini tutmaması, rakamların karıştırılmış olma ihtimalini hemen hemen kesinleştirmektedir.

³² Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

³³ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492.

³⁴ Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

Toplamda Ardahan, Oltu, Kars, Kağızman, Artvin ve Batum olarak altı seçim bölgesine ayrılmış olan Üç Sancak arazisinde, halk oylamasının genel sonucu şu şekilde gerçekleşmişti. Genel nüfus: 301.640. Oy kullanan erkek sayısı: 82.878³⁵. Evet oyu: 81.044. Hayır oyu: 211. Çekimser oy: 1.623³⁶.

Bu suretle, kullanılan toplam oyların % 97.8'i Türkiye'ye katılma yönünde verilmiş ve padişahın 15 Ağustos'ta yayınlamış olduğu hatt-ı humâyûnla gereği yapılmıştı. Bu, Türkiye açısından tam bir zaferdi. Ermenilerin ve Gürcülerin hak iddia ettikleri Üç Sancak'taki nüfus durumları, sonucu otomatik olarak Türk tarafının lehine çevirmişti. Burada eleştirilecek tek bir konu vardır ki, o da plebisitin Türk silahlı kuvvetlerinin bölgeyi ele geçirmesinden sonra gerçekleştirilmiş olmasıdır. O da, yukarıda ayrıntılı olarak izah edildiği gibi, Rusya'nın muntazam bir surette yapması gereken tahliyeyi gerçekleştirmemesinden ve Ermeni mezaliminden doğan zorunlu sebeplerden kaynaklanmaktaydı. Onun dışında, o günün şartlarında Türkiye'nin yaptığı halk oylamasının eleştirilecek fazla bir tarafı yoktur. Hatta Türkiye'nin hemen hemen tek başına gerçekleştirdiği bu oylamanın, o kadar kısa bir süre zarfında tamamlanması bile önemli bir başarıdır. Neticede Kurat'ın da söylediği gibi, Üç Sancak ahalisi tercihini oylarıyla yapmış ve sonucu belirlemişti. Sonuç, kahir bir ekseriyetle İslâm ahalinin Üç Sancak'ta çoğunluk olduğu şeklinde tezahür etmiştir. Onlar bu suretle, Türk idaresinden başka bir şey istemediklerini de göstermiş oluyorlardı³⁷. Üstelik böylece Brest-Litovsk Antlaşması'nın gereği de yerine getirilmiş olmaktaydı.

Elviye-i Selâse'deki halk oylaması, İstanbul basını tarafından da yakından takip edilmişti. Bu nedenle bu gelişmeyle ilgili olarak gazetelerde pekçok yazı yayınlandı. Üç Sancak arazisinin tekrar anavatan sınırları dahiline alınması, umumiyetle yurt çapında büyük memnuniyet uyandırdı³⁸. Ancak başta Ermeni olmak üzere, Gürcü, Sovyet Rusya, hatta Alman matbuatında tenkitlere ve bazı tefsirlere yol açtı. Gürcü hükümetinin protestosundan yukarıda bahsedilmişti. Bu konuda en ilginç hareket tarzını Sovyet Rusya takip etmiştir. Türkiye bu ilhak kararını gerçekleştirdikten sonra, Moskova hükümeti ilk etapta harekete geçmedi ve Türk elçiliği vasıtasıyla bunu protesto etmedi. Ancak Türk kuvvetlerinin 15 Eylül'de Bakû'yü ele geçirmesi üzerinedir ki, Sovyet hükümeti Türkiye aleyhine şiddetli protestolara ve basın yoluyla neşriyata girişmiştir. Nitekim 20 Eylül 1918 tarihinde bir nota ile Türkiye'nin Brest-Litovsk Barışı'nı protesto ederken, Ardahan, Batum ve Kars sancaklarında yapılan plebisit münasebetiyle sözde işlenen yolsuzlukları da sayıp dökmeye teşebbüs etmeye kalkıştı. Rusya plebisiti tanımadığını bildiriyor ve bunun uygun şartlarda yenilenmesini

---

³⁵ O dönemde kesin nüfus istatistikleri bilinemediğinden dolayı, burada sadece oy kullanan erkek sayısı esas alınmıştır. Oy kullanma hakkını haiz olup da, oy kullanamayan erkeklerin miktarı bilinmemektedir ve kesin nüfus miktarı malûm olmadığından bilinmesi de mümkün değildir.

³⁶ Kurat'ın umumî neticeyle ilgili olarak verdiği oy sayılarında da birtakım farklılıklar vardır: oy kullanan erkek sayısı: 87.048; evet oyu 85.129; hayır oyu 441 ve çekimser oylar: 1.693 (Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492).

³⁷ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492-493.

³⁸ Tanin, 4 Eylül 1334/1918, No. 3 496.

talep ederken, bölgeyi uluslararası bir pazarlığa da konu etmek istiyordu³⁹. Bu durum, Rusya'nın açıktan açığa verdiği tepkiydi.

Ancak Rusya asıl tepkisini, Türkiye'nin yakın müttefik olarak kabul ettiği Almanya ile bir olup, 27 Ağustos 1918 tarihinde imzaladıkları uluslararası bir antlaşma vasıtasıyla dolaylı olarak gösterdi. Rusya'nın tepkisi esasında son derece doğaldı. Yıllar yılı bulunduğu ve her türlü imkânından faydalandığı uçsuz bucaksız Kafkasya toprakları, bir anda elinden çıkmıştı. Rus ihtilâlleriyle Rusya birçok şey gibi, Kafkasya'yı da kaybetmişti. Şimdi Türkiye'nin bu geniş ve zengin mirasa oturmasına doğal olarak tepki gösteriyordu. Burada asıl ilginç husus, Almanya'nın bu hadiselerle karşı göstermiş olduğu tepkidir. Esasında Almanya Trabzon ve Batum Konferansları sırasında Türkiye'nin Kafkasya ile yakınlaşmasına da isteyerek razı olmamıştı. Ama bu dönemde Kafkasya'da Türkiye'nin rakipsiz oluşu, Almanya'nın fazla bir girişimde bulunmasını engellemişti. Daha Temmuz ayı başlarında Alman Millî Meclisi Raystag'da yapılan bir görüşme sırasında, Almanya'nın Kafkas politikasına bakış açısı, bir Alman milletvekilinin dudakları arasından şöylece çıkıvermişti: "Hükümetten, Brest-Litovsk Antlaşması sınırlarını geçen Türk müttefiklerimiz üzerinde dostane bir taziyik uygulanmasını temenni ederiz"⁴⁰.

İşte "Türkiye'nin yakın müttefiki Almanya'nın, Türkiye'nin Kafkasya'daki hareket ve teşebbüslerine karşı bakış açısı bu şekildeydi. Oysa Enver Paşa Almanlar hakkında ne kadar "iyimser" düşüncelere sahipti ve bunları kolay kolay değiştirmek de istememişti. Fakat gelişmeler ve gerçekler, Paşa'nın bunu anlamasını zorlaştırmadı. Gürcülerin bağımsızlıklarını ilân etmeleri sırasında, onlarla gizlice masaya oturup, Türkiye aleyhine destek veren Almanlardı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilânından bir müddet sonra Erivan'a gitmek zorunda kalan hükümet üyelerinin yanında iki tane subayını gönderen yine Almanya idi. Tiflis'in 5 km doğusundan başlayarak, Kür nehrine kadar uzanan ve ahalisi tamamen Müslüman olan Karayazılı mıntıkasına bayraklarını çekip, işgal eden yine Almanlardı. Kuzey Kafkasya'yı güneyden yine Almanlar taziyik altında tutuyorlardı⁴¹. İşte bu gelişmeler, Enver Paşa'nın da fikirlerini netleştirmesine ve kurmaylarına, Bakû'nün kurtarılması işinin Türkiye'nin kendi başına halletmesi gereken bir iş olduğunu ilk kez net bir şekilde bildirmesine yol açmıştır⁴². Böylece Almanlar, Türk hükümetindeki en önemli taraftarlarını da Kafkas meselesi yüzünden kaybediyorlardı.

Almanlar, Kafkasya'da Brest-Litovsk Antlaşması sınırlarının görünürde korunmasını istiyorlar, dolayısıyla Türkiye'nin bölgedeki askerî hareketlerini onaylamıyorlar, özellikle Bakû seferine başından beri karşı çıkıyorlar ve tasvip etmiyorlardı. Onların amacı, Sovyet Rusya'yı yanına çekerek baskı uygulamaya, Bakû petrol üretimini ele geçirmeye, bölgenin tüm hammadde kaynaklarını elde etmeye ve Kafkasya'dan İran'a, Basra'ya ve hatta Orta Asya'ya giden yolları tutma prensibine dayanıyordu. Bu

³⁹ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 493-494.

⁴⁰ Atı, 14 Temmuz 1334/1918, No. 193.

⁴¹ ATASE, A. 1-64, K. 1857, D. 133-428, F. 1-32, 1-33.

⁴² Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 535-536.

aşamada, Türkiye'nin bölgedeki gücüne karşı çıkmadıkları için, Gürcistan aracılığıyla Kafkasya'daki gelişmeleri kontrolünde tutmaya çalışıyordu⁴³. Fakat saha avantajını kullanan Türkiye'nin, Almanya'ya öyle kolayca teslim olmayacağı da açıktı. Bu konuda bazı gerçeklerin farkında olan Enver Paşa, Ağustos 1918 tarihine gelindiğinde, Almanya'nın gerçek yüzünü daha iyi görmüştü. O, III. Ordu Kumandanlığı'na yazdığı bir yazıda, Almanlarla Kafkasya hakkında yapılan görüşmelerin anlaşmayla sonuçlanmadığını, onların Ruslarla yakınlaşma içerisine girmeye başladıklarını, Bakû'nün Azerîlere verilmesi taahhüdü altına girmek istemediklerini bildiriyor, buna karşılık Türkiye olarak kendisinin "Azerbaycan hükümetinin Bakû'süz yaşayamayacağını iddia ve bu noktada ısrar" ettiğini, bu konuda Almanların da birtakım iktisadî menfaatler sağlamaya çalıştıklarını ifade ediyordu. Hatta Almanlar, Türkiye'nin Kafkasya'daki askerî harekâtına katılmayı dahi düşünüyorlar⁴⁴, böylece olayların gelişmesinde bir taraf olmayı hesap ediyorlardı.

Aynı tarihlerde bazı Alman gazetelerinde de Almanya'nın Kafkasya politikası hakkında ilginç yorumlar yayımlanıyor, Kont Reventlov adında birisi, Türkiye'nin Kafkasya istikametinde ilerleme ve Tiflis'e ulaşma konusundaki temayüllerini protesto ederek, ona şu tavsiyelerde bulunuyordu: "Gözlerini Arabistan, Mısır ve Filistin'e çevir ve kuvvetlerini Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün iade edilmesi uğruna kullan"⁴⁵. İşte Alman bakış açısı buydu. Türkiye'nin bölgedeki hakimiyetine, kendi ekonomik menfaatleri namına engel olmaya çalışıyor ve onun dikkatlerini güneye, Arabistan yarımadası ve Mısır'a yöneltmeye çalışarak, orada İngilizlerle muhatap olmasını arzu ediyor, beri tarafta kendisi ise, Kafkasya ile "yakından ilgilenmek" istiyordu. Daha Batum'da Maverâ-yı Kafkasya ile Türkiye'nin görüşme masasında olduğu bir sırada, bölgedeki Alman elçisi General Otto von Lossow, Berlin'e gönderdiği bir yazıda, Kafkasya hakkında şu önerilerde bulunmamış mıydı: "Eğer bu çok zengin ülkeyi elden kaçırsak, belki yüzyıllarca ele geçirilemeyecek bir fırsatı kaçırmış oluruz. Mesel çok müşkül, zaman çok dardır"⁴⁶.

Bu konuda yaptıklarını yetersiz gören, Gürcüleri kazanmakla yetinmeyen ve daha somut adımlar atmak isteyen Almanya, en ciddi girişimini Rusya nezdinde başlattı. Ona göre, Türkiye'nin Kafkasya'da durdurulması, en azından sınırlı bir sahada kalması, Rusya'nın bölge meselelerine dahil olmasıyla mümkün olabilirdi. Rusya Kafkasya'ya tekrar çekilmeliydi. Böyle bir şey gerçekleşirse, Almanya bundan arabulucu ülke olarak azamî menfaati sağlayabilirdi⁴⁷. İşte yeni Alman stratejisi bunun üzerine inşa edildi. Bunun için kullanılacak en iyi malzeme, Türkiye'nin Bakû harekâtı ve Kafkasya'da kazandığı avantajlardı. Üç Sancak'ın anavatana ilhak edilmesiyle birlikte Türkiye bu

⁴³ Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya, s. 169-175; Ronald Grigor Suny, Bakû Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf, Türkçesi: Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1990, s. 273.

⁴⁴ ATASE, A. 1-64, K. 1857, D. 133-428, F. 1-30, 1-31.

⁴⁵ Zaman, 28 Haziran 1334/1918, No. 86.

⁴⁶ Wolfdieter Bihl, Die Kaukasus Politik der Mittelmaechte, c. II, Wien, Köln, Weimar, 1992, s. 55.

⁴⁷ Werner Zürner, Kaukasien 1918-1921, Düsseldorf, 1978, s. 46-50; Bihl, Die Kaukasus Politik, s. 45.

konudaki kararlılığını göstermişti. O halde harekete geçme zamanı gelmişti. Rusya da buna hazır olduğuna göre⁴⁸, konuyla ilgili fazla bir zorluk çekilmeyeceğe benziyordu.

Haziran ayından itibaren yapılan teşebbüsler, 27 Ağustos 1918 tarihinde sonuç verdi. Bu tarihte, Berlin’de Almanya ile Sovyet Rusya arasında, “Brest-Litovsk Antlaşması’na Ek” adını taşıyan yeni bir antlaşma imzalandı. Buna göre, Almanya Kafkasya’da Türk ordularının ilerlemesine ve özellikle Kür nehrinin Türk kuvvetleri tarafından aşılıp, Azerbaycan arazisine girmesine engel olmaya, Azerbaycan arazisinin Kür nehrine kadar olan kısmının Sovyet Rusya’ya terkedilmesine çalışacağını taahhüt ediyor, buna karşılık olarak Bakû petrolerinin yarısının⁴⁹ da kendisine verilmesi söz konusu oluyordu. Rusya bu antlaşmayla Gürcistan’ı tanımaya itiraz etmeyeceğini de bildiriyordu⁵⁰. İşte “yakın müttefik Almanya” gerçek yüzünü gösteriyordu. Bu aşamada gelişmelerin başında bulunan ülke olduğu ve Almanya’nın müttefiki olarak bulunduğu halde, Türkiye’nin adı dahi anılmamıştı. Dahası, pazarlık yapılan arazi ve petroler Azerbaycan’ındı. Ancak yapılan antlaşmada Azerîlerin adı da zikredilmiyordu. Bir Alman gazetesinin bu sırada yaptığı yorum son derece ilginçti: Böylece “Azerbaycan’ın, bir miktar gaz mukabilinde, Bolşevik devletine ait olduğu Almanya tarafından tasdik olunmuş oluyordu”⁵¹. Böyle bir antlaşmanın her şeyden önce Azerbaycan tarafından kabul edilmesi mümkün değildi.

Kurat’ın bu gelişmeyle ilgili olarak verdiği bilgi ve değerlendirmeler son derece manidardır: “Almanlar bu suretle Türk kuvvetlerinin Bakû üzerine yürümelerine mani olacaklarını taahhüt etmiş bulunuyorlardı. Zaten şimdiye kadar Bakû’ye kadar gidemeyişlerinin esas sebebini de Almanların, Batum-Tiflis-Bakû demiryolundan Türklere askerî malzeme ve Türk askerlerinin geçirilmesine müsaade vermeyişleri teşkil etmişti. Gerek Temmuz sonlarında ve gerekse 5 Ağustos’ta Türk kıtalarının Bakû önünde başarısızlığa uğramaları, malzeme noksanlığından ileri gelmişti. Tebriz üzerinden yeter derecede malzeme getirildikten sonradır ki, Türk kuvvetleri 14-15 Eylül 1918 tarihinde Bakû’yü ele geçirmeye muvaffak olmuşlardı”⁵².

Bu antlaşmaya kısa zamanda bölgedeki milletlerden çeşitli tepkiler geldi. Bunun en sert olanı, Azerbaycan tarafından yapılan protestoydu. 12 Eylül 1918 tarihinde, o sırada İstanbul Konferansı için Osmanlı başkentinde bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Mehmet Emin Resulzâde, 27 Ağustos 1918 tarihli Alman-Rus Antlaşması’nı şiddetle red ve protesto eden uzunca bir beyanname yayınlamıştır. Resulzâde bu beyannamesinde, Bakû’nün iktisadî açıdan zengin oluşunun diğer milletlerin her zaman iştahını çektiğini, fakat bu devletler için Bakû’nün sadece iktisadî bir zenginlik manası taşıdığını, ancak kendileri için bunun bir hayat-memat meselesi olduğunu, Bakû’süz Azerbaycan’ın yaşamasının mümkün olmadığını ve Azerîlerin de

⁴⁸ Atı, 19 Ağustos 1334/1918, No. 228.

⁴⁹ Bazı eserlerde bu oranın ¼ olduğu ifade edilmektedir (Mirza Bala, “Milletlerarası Münasebetlerde Azerbaycan”, Kurtuluş (Berlin), 43 (Mayıs 1938), s. 6 (1156).

⁵⁰ TTK, Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi, No. 32; Mirza Bala, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Menşei”, Dergi, 4 (1956), s. 22; Alexandre Manvelichvili, Histoire de la Georgie, Paris, 1951, s. 428; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 511..

⁵¹ Tercüman-ı Hakikat, 1 Eylül 1334/1918, No. 13 470.

⁵² Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 511.

bu şehirden asla vazgeçmeyeceklerini ifade ediyordu⁵³. Bu suretle Azerbaycan kendi bakış açısından bu hususların kabul edilemeyeceğini net bir şekilde uluslararası arenaya duyurmuş oluyordu.

Rusya'nın, kendisinden ayrılan milletlerden sadece Gürcülerin müstakilliklerini tanımaları da son derece anlamlıdır. Almanya'nın "emin kanatları altında bulunan Gürcüler", Rusya probleminin dışında bırakılıyordu ki, federasyonun hayatta olduğu sırada, Rusya'nın bu hükümetle ilişkiye girmesine ve Batum Konferansı'na iştirak etmelerine en çok Gürcüler tepki göstermişlerdi⁵⁴. Şimdi mesele Azerbaycan ve Ermenistan üzerine yoğunlaşıyordu. Tabii ki, Türkiye bundan en fazla etkilenen ülke olacaktı. Zira bu ülkeler üzerindeki asıl güç, bu sırada Türkiye idi. Gürcistan şimdi Almanya'ya güvenerek, bilhassa Azerbaycan'la olan sınır problemlerini gündeme getirebilir, avantajlı duruma geçmek isteyebilirdi. Ama yine de, Almanya'nın bilhassa Ermenistan'ın bağımsızlığını bu sırada Rusya'ya kabul ettirememesi büyük bir acizlik idi. Dahası, Rusya böyle bir antlaşmayla, Almanya'yı zengin Bakû petrollerine ortak etmiş oluyordu.

Bu gelişmeyi, acaba Ermenistan Cumhuriyeti nasıl karşıladı? Dönemin Ermeni Dışişleri Bakanı Hatisyan, 27 Ağustos tarihli Alman-Rus Antlaşması'nı ve Ermenistan'ın durumunu şu şekilde değerlendirmişti: "Bolşevikler bizim bağımsızlığımızı onaylamasalar bile, bu durum hiçbir şekilde durumumuzu değiştirmeyecektir. Ermenistan'ın bağımsızlığı bir emrivakidir ama bu bağımsızlığı ihlâl etmeye kalkışan kim olursa olsun ona karşı mücadele edeceğiz. Her milletin kendi mukadderâtına sahip olmasına dair kutsal esasların, bizzat Bolşevikler tarafından ilân edildiği de herkesin malûmudur. O halde yine aynı Bolşeviklerin Gürcistan'ın bağımsızlığını onayladıkları halde, Azerbaycan ve Ermenistan için bunu yapmayacak olmalarını nasıl değerlendirmek gerekmektedir? Bu konuda açık bir husus vardır: Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlığının Rusya tarafından tasdik edilmemesi, Türkiye'nin müttefikleri olan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın, üç Kafkas cumhuriyetinin bağımsızlığını tanımalarını engellemez"⁵⁵. Hatisyan böyle bir açıklamayla, Rusya'yı dikkate almadan, kendilerinin ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını tüm İttifak devletlerinin tanımalarını teklif ediyordu. Ama bu devletler arasında Almanya'nın isminin halâ zikredilmesini anlayabilmek de imkân dahilinde değildir.

27 Ağustos 1918 tarihli Alman-Rus Antlaşmasından sonra, dönemin Türk matbuatının önde gelen yayın organlarından Tercüman-ı Hakikat gazetesinde 1 Eylül tarihinde yayımlanan, "Yine Bakû Meselesi" adlı makale, bu antlaşmayla meydana gelen gelişmeler karşısında Türkiye'nin "tepkisi"ni ve "halet-i ruhiyesi"ni herhalde en güzel anlatan ifadelerle doludur. Yazının bir kısmını, önemine binaen buraya derc etmek, konunun daha etraflıca anlaşılmasına yardımcı olacaktır: "*Almanlarca da meçhul olmasa gerekir ki, Osmanlılık Kafkasya'ya hayat ve memat bağları ile bağlıdır. Kafkasya bizimle sınırdadır. Kafkasya'da sakin ahalinin % 75'i, bizimle dil, din ve ırkî yönlerden en sıkı*

⁵³ Protesto beyannamesinin tam metni için bkz. Azerbaycan, 6-7 (Eylül-Ekim 1954), s. 25-26.

⁵⁴ Dokümenti i Materyalı, ves. 146, s. 290-292.

⁵⁵ Sabah, 2 Eylül 1334/1918, No. 10 343.

bağlarla alakalıdır. Biz bu ahali ile, Almanların da bilgisi ve iştiraki ile defalarca muhtelif antlaşmalar imzaladık. On seneden beri içinde bulunduğumuz ve bunca fedakârlıklar yaptığımız savaştan, bizim en büyük kazancımız, Rus kâbusunu Kafkas dağlarının öteki tarafına atarak, kendimizi bu Rus tehlikesinden kurtarmak ümidi idi.

“Şimdi nasıl oluyor da, bizim müttefikimiz olan bir devlet, her tür alaka kesilmiş iken, sırf basit bir vasıta ile Bakû’yu Rusya’ya bağlamakla, bu tehlikeyi sürdürmek istiyor! Bizim bu ümidimizi tâ kökünden kesip atıyor. Nasıl oluyor da, Almanya; Finlandiya, Estonya, Letonya, Polonya ve Ukrayna gibi, Rusya’nın ciğerleri olan parçaları parça parça ediyor ve hatta buralarda birer Alman prensliğinden bahs edebiliyor da, bizim Kafkasya ile olan bunca alakalarımızı, Kafkas hükümetleri ile aramızdaki bunca antlaşmaları hiç dikkate almıyor! Bu soruları insan dile getirirken, yalnız hayret etmekle kalmıyor, isyan edesi geliyor!...”

Tercüman-ı Hakikat gazetesi, özellikle yazının son kısmında, Almanya’ya hitaben büyük bir sitemde bulunarak, bunca yapılan faaliyetlerin ne uğruna gerçekleştirildiğini, çok düşündürücü, ancak çarpıcı bir tarzda ele alıp, güzel değerlendirmesini şu şekilde bitirmektedir: “... O kadar gazı size Azerbaycan da verirdi! Mademki bütün milletlerin mukadderâtı, antlaşmalar, dostluk, sadakat, hülâsa herşey bir miktar gaz karşılığında hiçe iniyor, o halde biz geleceğe hangi ümitle ve hangi nazarla bakabileceğiz!⁵⁶ Evet, Almanya Türkiye’yi Kafkasya’daki zengin doğal kaynaklara ve özellikle Bakû petrolerine gözden çıkarmış ve Rusya’yı, hiç ummadığı ve çok uzaklaştığı bir evrede yeniden Kafkasya’ya ortak etmişti. Halbuki aynı Almanya, bütün bu politikalarının sonuçsuz kaldığını ve Kafkasya’yı, Rusya’ya tek başına sahip olması için kendi elleriyle teslim etmiş olduğunu, bu gelişmenin üzerinden yaklaşık olarak iki ay geçmeden imzalamış olduğu mağlubiyet mütarekeleriyle anlayacaktır. Ancak bu durumun çözüme veya gelişmelere herhangi bir katkısı olmayacaktır.

* * *

S o n u ç

Üç Sancak’ta Osmanlı Devleti’nin Brest-Litovsk Barış Antlaşması’na göre gerçekleştirdiği plebisit 14 Haziran’da başladı ve yaklaşık bir buçuk ay sürerek, 27 Temmuz 1918 tarihinde sonuçlandı. Sayımın ve resmî işlemlerin bitirilmesinden sonra 15 Ağustos 1918 tarihli bir “hatt-ı hümayûn” ile Türkiye açısından son derece memnuniyet uyandıran bu hadiseye resmîyet kazandırılmıştır. Sonuçlara göre toplam oyların % 97.8’i gibi büyük bir “evet” oyuyla, bölge tercihini Türkiye’den yana kullanmıştı. En yüksek evet oyları Ardahan ve Kars’tan alınmış, Batum’da ise sandıklardan % 10 kadar çekimsiz oy çıkmıştı. Bu rakamlar, hiçbir tereddüde gerek kalmaksızın, Kars, Ardahan ve Batum’un tercihlerini gösteriyordu. Ancak bu duruma başta Ermeniler olmak üzere, Gürcü, Sovyet Rusya ve Alman matbuatından da önemli tenkitler geldi. Yine de en büyük tepkiyi Sovyet Rusya göstermek suretiyle, 27 Ağustos tarihinde, Türkiye’nin de müttefiki olan Almanya ile Kafkasya konusunda anlaşta. Daha doğrusu farklı cephelerde bulunmalarına ve hatta Brest Barışı gibi ağır

⁵⁶ Tercüman-ı Hakikat, 1 Eylül 1334/1918, No. 13 470.

bir barışı Rusya'ya imzalatmasına rağmen, menfaatleri Almanya'yı Rusya ile birlikte davranmaya itmişti. Bu sırada Gürcistan da en azından bir süreliğine Almanya ile birlikte hareket etmeye başlamıştı. Almanya da Gürcistan'a dayanarak Kafkasya'ya adım atmıştı. Hatta bu sırada bazı bölgelerde Türkiye'ye yönelik Gürcü-Alman birlikteliği görüldü. Ama Almanlar savaşın sonucuyla birlikte bölgeyi hızlı bir şekilde tahliye etmek zorunda kaldılar. Birtakım sorunlara ve notalaşmalarına rağmen, plebisit uygulaması sırasında ve sonrasında Türkiye ile Gürcistan'ın arası savaş gerektirecek büyük bir gerginlik arz etmemişti. Cihan Harbi'nin sonunda Kafkasya'da bir süreliğine İngiliz işgal süreci yaşansa da, sonrasında önce Gürcülerin bölgedeki hakimiyeti, 1920-1921 süreciyle birlikte de Kafkasya'da Sovyet Rusya'nın egemenliği tesis edilecektir. Bu süreç zarfında Türk ve Gürcü tarafları, zaman zaman bazı gergin ilişkiler yaşasalar da, iki yakın ve dost komşu olduklarını unutmuyarak ve bunun bilincinde olarak, ilişkilerini hiçbir zaman "savaşa ve büyük gerginliklere sokmadan" dostça sürdürmeye gayret göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

- Atı, 14 Temmuz 1334/1918, No. 193.
Atı, 17 Ağustos 1334/1918, No. 226.
Atı, 19 Ağustos 1334/1918, No. 228.
Azerbaycan, 6-7 (Eylül-Ekim 1954).
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, No. 33949.
BOA, DH.İUM, No. 20/19-13/16.
BOA, DH.İUM, No. 20/19-13/21.
BOA. DH.KMS, No. 47-40.
BOA, HR.HMŞ.İŞO, No. 107/10.
Bryklyoğlu, Tefik, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, İstanbul, 1958.
Bihl, Wolfdieter, Die Kaukasus Politik der Mittelmaechte, c. II, Wien, Köln, Weimar, 1992.
Dergi (Münih).
Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919.
Düster, 2. tertip, c. X, İstanbul, 1928.
Eken, Halit, Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancız'ade Hamit Bey, İstanbul, 2008.
Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH) A. 5-10677, K. 4324, D. 200, F. 28.
ATASE, A. 1-2, K. 526, D. 369-2054, F. 17, 17-1, 17-2, 17-3.
ATASE, A. 1-64, K. 1857, D. 133-428, F. 1-30, 1-31.
ATASE, A. 1-64, K. 1857, D. 133-428, F. 1-32, 1-33.
ATASE, A. 4/6520, K. 3188, D. 46, F. 6-45.
ATASE, A. 4-6514, K. 3190, D. 64-126, F. 10
İkdam, 17 Ağustos 1334/1918, No. 7 729.
İkdam, 4 Mayıs 1334/1918, No. 7 627.

- Kılıç, Selami, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri, 22 Aralık 1917-3 Mart 1918), İstanbul, 1998.
- Kurat, Akdes Nimet Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.
- Kurtuluş (Berlin).
- Manvelichvili, Alexandre, Histoire de la Georgie, Paris, 1951.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 28 Mart 1334/1918, 3/II, Ankara, 1991.
- Mirza Bala, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Menşei”, Dergi, 4 (1956).
- Mirza Bala, “Milletlerarası Münasebetlerde Azerbaycan”, Kurtuluş (Berlin), 43 (Mayıs 1938).
- Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.
- Sabah, 2 Eylül 1334/1918, No. 10 343.
- Sarı, Mustafa, Türkiye – Kafkasya ilişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara, 2014.
- Suny, Ronald Grigor, Bakû Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf, Türkçesi: Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1990.
- Sürmeli, Serpil, Türk – Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, 2001.
- Şahin, Enis, Diplomasi ve Sınır; Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri – 1918, İstanbul, 2005.
- Tanin, 17 Ağustos 1334/1918, No. 3 478.
- Tanin, 4 Eylül 1334/1918, No. 3 496.
- Tercüman-ı Hakikat, 1 Eylül 1334/1918, No. 13 470.
- Tercüman-ı Hakikat, 3 Mayıs 1334/1918, No. 13 352.
- Türk Tarih Kurumu, Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi, No. 32.
- Wheeler-Bennett, John W., Brest-Litovsk, The Forgotten Peace, March 1918, London, 1963.
- Zaman, 28 Haziran 1334/1918, No. 86.
- Zürrer, Werner, Kaukasien 1918-1921, Düsseldorf, 1978.

შესავალი

1877-1878 წლების ომის შემდეგ ოსმალეთმა კონტრიბუციის გადახდისას რუსეთს გადასცა ელვიეი სელასედ წოდებული სამი სანჯაყი: ყარსი, არტანი და ბათუმი, რომლებიც მსოფლიო ომის დასრულებამდე ანუ 40 წლის განმავლობაში რუსეთის შემადგენლობაში რჩებოდნენ. 1917 წელს რუსეთი ჯერ თებერვლის, შემდეგ კი ოქტომბრის რევოლუციებმა შეარყია. რუსეთმა გერმანიასთან სეპარატული სამშვიდობო მოლაპარაკებები დაიწყო, რომელიც 1917 წლის 15 დეკემბერს ბრესტ-ლიტოვსკის ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ შეთანხმებით დასრულდა, ხოლო 1918 წლის 3 მარტს ხელმოწერილი ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით ომიდან გავიდა. რუსებისთვის დასავლეთ, ხოლო გერმანელებისთვის აღმოსავლეთ ფრონტზე გერმანელებმა უპირატესობა მოიპოვეს, თურქებმაც

აღმოსავლეთით კავკასიის ფრონტზე ზეწოლა გააძლიერეს, რაც აისახა კიდევ ხელმოწერილი ხელშეკრულების პირობებში. საბოლოო ჯამში რუსეთმა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით დათმო არა მხოლოდ ომის დროს დაკავებული აღმოსავლეთ ანატოლიის ვილაიეთები, არამედ იმავე მუხლის მიხედვით უნდა დაეცალა სამი სანჯაყის ტერიტორიაც და ამ სამი სანჯაყის ბედი მეზობელი სახელმწიფოების და განსაკუთრებით ოსმალეთის ჩარევით უნდა გადაწყვეტილიყო. ანუ რეგიონის ბედის განსაზღვრისთვის პლებისციტად წოდებული სახალხო გამოკითხვა უნდა ჩატარებულიყო. გერმანიის დახმარებით ამ ხელშეკრულების ხელმოწერით, თურქეთმა მნიშვნელოვანი უპირატესობა მოიპოვა.

ხელშეკრულება 3 მარტს ხელმოწერის მიუხედავად, კავკასიის ფრონტზე მოვლენების ასე განვითარება 1917 წლის 18 დეკემბერს ერზინჯანის ცეცხლის შეწყვეტის შეთანხმებით დაიწყო, როდესაც სამოქალაქო ომის მდგომარეობაში მყოფმა რუსებმა ომის დროს დაპყრობილი თურქული ტერიტორიებიდან ჯარების გაყვანა დაიწყეს. ამავე დროს მთლიანად არ დაუცლიათ. გამოაქვეყნეს N13 დეკრეტის სახელით ცნობილი დადგენილება თურქეთის სომხეთის შესახებ, რომლითაც სურდათ მათ მიერ დაცლილი თურქული ტერიტორიების დაცვა სომხებს მიეღოთ. როდესაც სომხები დარწმუნდნენ, რომ რუსებმა დაცალეს ეს ტერიტორია და მთლიანად მათ დაუტოვეს, დაიწყეს თავის ჭკუაზე მოქმედება და რეგიონში საკუთარი რეალური მმართველობის დასამყარებლად მიმართეს ტერორს, რის დროსაც ბევრი ადგილობრივი მოკლეს. რათა შეეჩერებინა ეს დანაშაული და ბოროტება, თურქულმა მხარემ დაიწყო მოლაპარაკება ჩამოყალიბების პროცესში მყოფ ამიერკავკასიის კომისარიატთან, თუმცა სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია და 1918 წლის 12 თებერვალს დაიწყო სამხედრო ოპერაცია, რომლის მიზანი იყო სომხების დანაშაულებრივი ქმედების აღკვეთა და რეგიონის საკუთარი კონტროლისთვის დაქვემდებარება. ეს სამხედრო ოპერაცია ტრაპიზონის კონფერენციის მიმდინარეობისას დროდადრო გრძელდებოდა. საბოლოოდ 3 აპრილს დაიკავეს არტანის, 14 აპრილს ბათუმი და 25 აპრილს ყარსი, რითიც რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომის დროს დაკარგული ელვიე-ი სელასედ წოდებული სანჯაყები უკან დაიბრუნეს. ამან თურქებს დიდი უპირატესობა მოუტანა ბრესტ-ლიტოვსკში, თუმცა მაინც ჩაითვალა, რომ ის მიწები, რომელთა ბედიც პლებისციტის შედეგად უნდა გადაწყვეტილიყო, სამხედრო ოპერაციის შედეგად იქნა დაპყრობილი. ამგვარად კავკასიის მიმართულებით გაგრძელდა სამხედრო ოპერაცია, რომელმაც

უკვე გადაკვეთა რუსეთ-თურქეთის 1877-78 წლების ომის დროინდელი საზღვარი.

თურქეთს, რომელმაც მაისის დაწყებამდე ხელში ჩაიგდო ეს სანჯაყები, მათი ბედის ოფიციალურად გადაწყვეტამდე დიდი ხნით მოცდა არ სურდა. ამის გაგება სტამბოლში გამომავალი პრესის მეშვეობითაც არის შესაძლებელი. ბათუმის კონფერენციის დაწყებისთანავე, 1918 წლის 26 მაისს საქართველომ დაშალა ფედერაცი და დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. მას მიბაძეს აზერბაიჯანმა და სომხეთმაც და კავკასიაში დამოუკიდებელი რესპუბლიკები დაარსდა, რის გამოც საკითხის განხილვა სხვა განზომილებაში გადავიდა. ურთიერთობები უკვე სახელმწიფოთა შორის ურთიერთობის დონეზე უნდა გაგრძელებულიყო. თურქეთმა ახალი კავკასიური რესპუბლიკები მათთან ხელშეკრულების გაფორმებით სცნო და მათ მიმართ გარკვეული ვალდებულებები აიღო, რუსეთის არყოფნის გამო ამ ქვეყნებს დახმარების ხელი გაუწოდა. ბათუმის ხელშეკრულებით სახელმწიფოებს უნდა მოეხდინათ ჯარების დემობილიზება და მათდამი დაქვემდებარებულ ტერიტორიებზე პარტიზანული რაზმების და მსგავსი ორგანიზაციების შექმნის ნება არ უნდა მიეცათ. მაგრამ ამ ქვეყნებში პარტიზანული მოძრაობა გრძელდებოდა და საზოგადოებრივი წესრიგი ხშირად ირღვეოდა, რამაც აიძულა ოსმალეთი წესრიგის აღდგენის მიზნით სერიოზული ნაბიჯები გადაედგა. დაგეგმილი სახალხო კენჭისყრა განხორციელდებოდა იმ პირობით, თუ უსაფრთხოებას დაიცავდა ოსმალეთის შეიარაღებული ძალები. რეფერენდუმი დაახლოებით 1,5 თვე გრძელდებოდა და აგვისტოს შუა რიცხვებში დასრულდა. მაგრამ ახლად-დაარსებული საქართველოს რესპუბლიკა არ დაელოდა რეფერენდუმის შედეგების და გააპროტესტა მისი ჩატარების ფორმა და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი. თურქულმა მხარემ პროტესტის თითოეულ მუხლს გასცა პასუხი და დაიცვა თავისი შეხედულება გამოკითხვის სამართლიანობასთან დაკავშირებით. ამ მოხსენებაში მოკლედ იქნება განხილული იმ პერიოდის ქართულ-თურქული ურთიერთობები, პლებისციტისა და შეერთების შემდეგ გერმანიისა და რუსეთის რეაქცია რეფერენდუმზე, ორი ქვეყნის დაახლოება და საბოლოო ჯამში მათ შორის ხელმოწერილი ხელშეკრულება.

* * *

ტერმინი ელვიე-ი სელასე, რაც სამ სანჯაყს ნიშნავს და ყარსის, არტანის და ბათუმის ტერიტორიების მიმართ გამოიყენებოდა, რუსეთს გადასცა, როგორც იმ კონტრიბუციის ნაწილი, რაც ჯერ სან-სტეფანოს, შემდეგ კი ბერლინის ხელშეკრულებებით თურქეთს რუსეთისთვის უნდა

გადაეხადა. 1918 წლის 3 მარტს ბრესტ-ლიტოვსკის სამშვიდობო ხელშეკრულების ხელმოწერისას, რუსული ანექსიიდან ზუსტად 40 წელი იყო გასული. ამ ხელშეკრულებამ, რომელიც გაფორმდა ერთი მხრივ გერმანიას, ავსტრია-უნგრეთს, თურქეთსა და ბულგარეთს, ხოლო მეორე მხრიდან რუსეთს შორის, ღერძის ქვეყნებს დიდი უპირატესობა მოუტანა. რუსეთის ისტორიაში ყველაზე მძიმე ხელშეკრულების¹ სახელით შესული შეთანხმების მეოთხე მუხლი თურქეთს მნიშვნელოვან წარმატებას ანიჭებდა. ხელშეკრულების მეოთხე მუხლის მეორე პარაგრაფი ასეთი იყო: „რუსეთმა უნდა გამოიჩინოს ძალისხმევა, რათა უზრუნველყოს ანატოლიის აღმოსავლეთ ვილაიეთების დაცლა და თანდათან ოსმალეთისთვის გადაცემა“. მეოთხე მუხლის მესამე პარაგრაფი კი პირდაპირ სამსახურს ეხებოდა: „ყარსის, არტაანის და ბათუმის სანჯაყებიც ასევე უნდა დაიცალოს რუსი სამხედროებისგან. არსებული ახალი ვითარებიდან გამომდინარე რუსეთი არ ჩაერევა ამ სანჯაყების ზოგადსამართლებრივი და სახელმწიფო სამართლის პრინციპებიდან გამომდინარე. ამასთანავე სანჯაყების მოსახლეობა თავად წარუძღვება საქმეს მეზობელ სახელმწიფოებთან და განსაკუთრებით ოსმალეთთან მჭიდრო კავშირით.“² მეორე პარაგრაფის მიხედვით, თურქეთის აღმოსავლეთ ვილაიეთები რუსეთს ასევე უნდა დაეცალა და ოსმალეთისთვის გადაეცა. მესამე პარაგრაფის მიხედვით კი, სამი სანჯაყი რუსეთს სასწრაფოდ უნდა დაეცალა, ამ რეგიონების ადმინისტრაციულ და სამართლებრივ მოწყობაში რუსეთი აღარ ჩაერეოდა. ამ რეგიონის ხალხი მეზობელი ქვეყნებთან და განსაკუთრებით თურქეთთან შეთანხმებით, ჩამოაყალიბებდა მმართველობის სისტემას. ანუ რეგიონის ბედი გადაწყდებოდა პლებისციტზე, რომელსაც სახალხო კენჭისყრის სახე ექნებოდა. ამგვარად რუსეთის 40 წლიანი ანექსიის ქვეშ მყოფი სამი სანჯაყის კვლავ თურქეთისთვის გადაცემის პირობები მზად იყო. არ არსებობდა ამ სამი სანჯაყის პირდაპირ მიერთების დადგენილება, თუმცა არსებული პირობები თურქეთს მნიშვნელოვან უპირატესობას ანიჭებდა.³

¹Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 384.

²Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.HMŞ.İŞO, No. 107/10; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH) A. 5-10677, K. 4324, D. 200, F. 28; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 28 Mart 1334/1918, 3/II, Ankara, 1991, s. 419; Düstur, 2. tertip, c. X, İstanbul, 1928, s. 409; Selami Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri, 22 Aralık 1917-3 Mart 1918), İstanbul, 1998, s. 378; Wheeler-Bennett, John W., Brest-Litovsk, The Forgotten Peace, March 1918, London, 1963, Appendix V, s. 405-406; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 652.

³Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 489.

ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით თურქეთს შემდეგი ვალდებულებები ეკისრებოდა: ხსენებული პლებისციტი თურქეთის თაოსნობით უნდა განხორციელებულიყო. ხელშეკრულების მიხედვით, ახლა ჯერი რეფერენდუმის ჩატარებაზე იყო. ამ პერიოდში კავკასიის ფრონტიდან რუსების ევაკუაციის შემდეგ დაწყებული სომეხთა დანაშაულებრივი სისასტიკის შესაჩერებლად, 1918 წლის 12 თებერვალს თურქეთის შეიარაღებულმა ძალებმა დაიწყეს მოქმედება და ძალადობის აღკვეთის მიზნით წინსვლა განაგრძეს. რუსებმა ხელშეკრულებით გათვალისწინებული მათზე დაკისრებული არც ერთი მოვალეობა წესიერად და დროულად არ შეასრულეს. ასევე ცხადი იყო, რომ რუსეთს არ სურდა ასეთი უკანდახევა. ამ მიზეზით ორი თვის - მარტი-აპრილი - განმავლობაში რეფერენდუმის ჩატარება ვერ მოხერხდა.⁴ აპრილის ბოლოსთვის კი თურქეთი იძულებული იყო სამხედრო ძალით დაეკავებინა სამი სანჯაყის ტერიტორია, რომელთა ბედიც პლებისციტით უნდა გადაწყვეტილიყო. თანაც სამი სანჯაყის დაკავების შემდეგ სომეხების და ნაწილობრივ ქართველების გასაკონტროლებლად ოპერაცია გაგრძელდა და ახალციხე და ახალქალაქი თურქეთის მიერ აღმოჩნდა ოკუპირებული.⁵

ელვიე-ი სელასეში რეფერენდუმის ჩატარებამდე საჭირო იყო მოსახლეობის აღწერა. 1918 წელს სამ სანჯაყში თურქული არმიის შესვლის შემდეგ სხვადასხვა მიგრაციულმა პროცესებმა რეგიონის დემოგრაფიული მდგომარეობა შეცვალა. 1916 წლის რუსული სტატისტიკის მიხედვით ელვიე-ი სელასეს ტერიტორიაზე 450 ათასი კაცი ცხოვრობდა, რომელთაგან 310 ათასი მუსლიმი იყო. 1917 წლის სტატისტიკის მიხედვით მხოლოდ ბათუმში ამ ციფრის დაახლოებით მესამედი ანუ 157 ათასი კაცი ცხოვრობდა.⁶ რეგიონში მივლინებული აბდულჰალიკ (რენდა) ბეის ცნობით, ბათუმის მოსახლეობა 140 ათას კაცს შეადგენდა, აქედან 100 ათასი მუსლიმი იყო, დანარჩენი კი არამუსლიმი. ამსთანავე, თურქების მიერ 1918 წლის 14 აპრილს ბათუმის აღების შემდეგ, დაახლოებით 20 ათასმა მოსახლემ ქალაქი დატოვა.⁷ ანუ ბათუმის მოსახლეობა დაახლოებით 160 ათას შეადგენდა. ეს ციფრები აჩვენებს, რომ ბათუმის და რეგიონის სტატისტიკური ცნობები სავარაუდოდ სწორია. ოსმალეთის მთავრობის უწყებებმა რეფერენდუმის ჩატარებისას ეს მონაცემები გაითვალისწინეს და პლებისციტი ისე განახორციელეს.

⁴Tevfik Bıyıklıoğlu, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, İstanbul, 1958, s. 17.

⁵Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 490-491.

⁶Mustafa Sarı, Türkiye – Kafkasya ilişkilerinde Batum (1917-1921), Ankara, 2014, s. 207.

⁷BOA, DH.İ.UM, No. 20/19-13/21.

1918 წლის გაზაფხულზე და ზაფხულის დასაწყისში ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელეების თითქმის მთელი ყურადღება ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების თანახმად განსახორციელებელი პლებისციტისკენ იყო მიმართული. 14 აპრილს თურქების მიერ ბათუმის აღების შემდეგ ქალაქში დანიშნული პირველი მოხელე შინაგან საქმეთა სამინისტროს სამოქალაქო ინსპექციის კომისიის თავმჯდომარე ჰამით ბეი გახდა.⁸ ტრაპიზონის პორტის საქმეთმწარმოებელი სეიფედინ ბეი კი ბათუმის ნავსადგურის საქმეებზე გახდა პასუხისმგებელი. ელვიე-ი სელასესთან დაკავშირებული ყველაზე მნიშვნელოვანი დანიშვნა კი შინაგან საქმეთა სამინისტროს მრჩეველის მუსტაფა აბდულჰალიკ ბეის დანიშვნა იყო, რომელსაც უნდა ჩაეტარებინა რეფერენდუმი და რეგიონის ადმინისტრაციისთვის საბოლოო სახე მიეცა. აბდულჰალიკ ბეიმ მის დაქვემდებარებაში მყოფი ინსპექტორი ჰილმი ბეი ყარში, შაკირ ბეი - არტანში, ასაფ თალათ ბეი - კალიზმანში, ნეჯათი ბეი კი ოლთისში გააგზავნა. თვითონ კი ბათუმი, ყარსი და არტანის მოიარა, გამოიკვლია და პირადად დარწმუნდა, რომ ხალხი ოსმალეთის მიმართ კეთილად იყო განწყობილი.⁹ აბდულჰალიკ ბეის დაქვემდებარებაში მყოფი სადამკვირვებლო მისიაში შედიოდნენ 4 დამკვირვებელი, ფინანსთა, განათლების, იუსტიციის, განსახლების და სოფლის მეურნეობის სამინისტროების თითო სპეციალური წარმომადგენელი, ასევე ჟანდარმერიის ოფიცრები და რიგითები და პოლიციის მაღალჩინოსნები.¹⁰ სამშობლოსთან ახლადშემოერთებულ ტერიტორიებზე ასეთი ხალხმრავალი და თავისი საქმის სპეციალისტებით დაკომპლექტებული კომისიის გაგზავნით, სახელმწიფოს სურდა ადგილზე საკუთარი სამოქალაქო სტრუქტურების მოკლე ვადებში ჩამოყალიბება. ამიტომ სურდა რეგიონში კანონის უზენაესობის დამყარება და პლებისციტის მისაღები პირობებით ჩატარებისთვის შესაბამისი პირობების შექმნა.

სახელმწიფოს მიერ სამოქალაქო ასპარეზზე ჩატარებული სამუშაოები და დანიშვნები, რეფერენდუმთან დაკავშირებული დატვირთული გრაფიკი მალევე აისახა პრესაში. მაისის თვის დასაწყისიდან მოყოლებული სტამბოლურ პრესაში იბეჭდებოდა ცნობები, რომ თურქეთი მალე სამი სანჯაყის ტერიტორიაზე პლებისციტს ჩაატარებდა.¹¹ მართლაც, თურქეთის მთავრობა მაისის თვიდან მოყოლებული მოსამზადებელ

⁸Halit Eken, *Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancı'ade Hamit Bey*, İstanbul, 2008, s. 500-501.

⁹Sarı, Batum, s. 201, 206.

¹⁰Serpil Sürmeli, *Türk – Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001, s. 219.

¹¹Tercüman-ı Hakikat, 3 Mayıs 1334/1918, No. 13 352; İkdâm, 4 Mayıs 1334/1918, No. 7 627.

სამუშაოებს ატარებდა, რომელთა მიხედვითაც რეფერენდუმი ჩატარდებოდა თურქეთის სამხედრო უწყებების ზედამხედველობის ქვეშ. ქართული და სომხური პარტიზანული რაზმების მოქმედების აღსაკვეთად სამი სანჯაყის ტერიტორიაზე გამოცხადდა საომარი მდგომარეობა. შესაბამისად ადგილობრივი მმართველობა სამხედრო უწყებების ხელში იმყოფებოდა. 4 ივნისს საქართველომ, აზერბაიჯანმა და სომხეთმა ხელი მოაწერეს სამშვიდობო ხელშეკრულებას და ნორმალური ურთიერთობები დაიწყო. თუმცა პარტიზანული რაზმების მოქმედება გრძელდებოდა და ამ მიზეზით რეფერენდუმის მიმდინარეობისას უსაფრთხოების თვალსაზრისიდან გამომდინარე თურქი სამხედრო შენაერთები იძულებული იყვნენ რეგიონში დარჩენილიყვნენ. ეს არ შეესაბამებოდა ბრესტ-ლიტოვსკის შეთანხმებას, მაგრამ საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვისთვის იძულებითი ზომა იყო.¹² სამხედროების ყოფნა მხოლოდ უსაფრთხოების დაცვის მიზეზებიდან გამომდინარეობდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში რეფერენდუმის ორგანიზატორებს პოლიცია, ჟანდარმერია ან სამხედროები საერთოდ არ გაეკარებოდნენ.¹³ ბევრ ადგილას კენჭისყრა მხოლოდ თურქი უფლებამოსილი პირების ხელმძღვანელობით ჩატარდა. თუმცა გამონაკლისებიც არსებობდა. მაგალითად ბათუმის სანჯაყში რეფერენდუმის ჩატარებისთვის შექმნილ 12 კაციან კომისიას რუსი გენერალი ხელმძღვანელობდა.¹⁴ ეს აჩვენებს, რომ პლებისციტი მხოლოდ თურქი მოხელეების კონტროლქვეშ არ იყო და უფრო ნეიტრალურ პირობებშიც მიმდინარეობდა.

სამოქალაქო ადმინისტრაციის ჩამოყალიბების თვალსაზრისითაც რეფერენდუმის ჩატარება აუცილებლობას წარმოადგენდა. ბათუმის ხელშეკრულების დადების შემდეგ თურქების კონტროლქვეშ გადასულ ტერიტორიებზე თურქეთის ხელისუფლება მოკლე ვადებში აპირებდა სამოქალაქო ადმინისტრაციის ჩამოყალიბებას და ფიქრობდნენ, რომ უკვე დრო იყო ემოქმედათ ამ მიმართულებით.¹⁵ ამ მიზეზით ივნისის თვიდან სამუშაოები დაჩქარდა. მთავრობის გადაწყვეტილებით, ივნისსა და ივლისში რეფერენდუმის მოსამზადებელი სამუშაოები დამთავრდებოდა და მომზადდებოდა დებულება. ხმის გამოყენების უფლება ექნებოდა ყველა 19 წლის მამაკაცს. რადგან სამოქალაქო ადმინისტრაცია ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული, კენჭისყრაში მონაწილეთა სიები ძველი

¹²Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 491.

¹³Dokumenti i Materyali Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919, ves. 186, s. 372-374.

¹⁴Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

¹⁵BOA, DH.İ.UM, No. 20/19-13/16; BEO, No. 33949; ATASE, A. 4/6520, K. 3188, D. 46, F. 6-45.

რუსული დოკუმენტებით შეადგინეს. ყველა უბანში აირჩიეს წარმომადგენელი და აწარმოეს ჟურნალი.¹⁶ შექმნილმა კომისიებმა მოამზადეს ორი ფერის ბიულეტენი - თეთრი და ლურჯი, რომლებიც შესაბამისად გამოხატავდნენ „დიახ“ და „არა“ პასუხებს.¹⁷ როგორც ქვემოთ დავინახავთ პლებისციტი, რომელიც ფარული კენჭისყრით უნდა ჩატარებულიყო, რეფერენდუმის ჩატარების უბნებზე არსებული განსხვავებული პირობების გამო, დროდადრო საინტერესო ამბების მომსწრე ხდებოდა. რადგან კენჭისყრაზე ზედამხედველობა ცალმხრივი იყო, აღკვეთილი იყო ყოველგვარი ჩარევა.¹⁸

სახალხო კენჭისყრა არტაანში დაიწყო. დაახლოებით იმავე დროს დაიწყო რეფერენდუმი სხვა სანჯაყებშიც. არტაანში ხმის მიცემა 14 ივნისს დაიწყო. მოსახლეობა ზურნასა და დოლის თანხლებით, საუკეთესო ტანსაცმელში გამოწყობილი, დიდი მხიარულებით, როგორც ქორწილში მიმავლები, ეწვივნენ კენჭისყრის უბნებს, სადაც მათ გააცნეს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მეოთხე მუხლის მესამე პარაგრაფი და სთხოვეს მათ, გაეკეთებინათ არჩევანი. ზოგიერთმა ნაღვლიანად განაცხადა: „ჩვენ ოსმალეთისადმი ერთგულება დაღვრილი სისხლით გამოვხატეთ, ხმების შეგროვება რა საჭირო იყო?“. თუმცა ოფიციალური პირები მათ ახსენებდნენ, რომ საჭირო იყო ხელშეკრულების შესრულება და ისინიც იყენებდნენ საკუთარ ხმებს.¹⁹ ამგვარად სახალხო კენჭისყრა ივნისის შუა რიცხვებიდან აგვისტოს პირველ კვირამდე პერიოდში მიმდინარეობდა.

ამ პროცესების მიმდინარეობისას, 1 აგვისტოს III არმიის სარდალს ესათ ფაშას თურქეთის მთავრობისათვის გადასაგზავნად გადაეცა საქართველოს რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა მინისტრის გვარჯალაძის ხელმოწერილი საპროტესტო ნოტა. საპროტესტო ნოტა შეეხებოდა რეფერენდუმის არასათანადო მეთოდებით განხორციელებას. საქართველოს მთავრობის ნოტაში ყურადღებას იქცევდა შემდეგი ასპექტები:

1. სახალხო კენჭისყრა არა თავისუფალ გარემოში, არამედ ბლოკადის პირობებში ჩატადა. ასეთ პირობებში ბუნებრივია მოქალაქეთა თავისუფლად მოქმედება იზღუდებოდა.

2. სახალხო კენჭისყრის გამოცხადება ადგილობრივი მოსახლეობისთვის მოულოდნელად მოხდა. ამასთანავე, განცხადება გაკეთდა მხოლოდ რუსულად და თურქულად.

¹⁶Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 491.

¹⁷Dokumenti i Materyalı, ves. 185, s. 370-371.

¹⁸Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 491.

¹⁹Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

3. კენჭისყრისას მოსახლეობის უმრავლესობა ქალაქში არ იყო. ამასთანავე ბათუმში შესვლა და გასვლა გამწვანებული იყო ბლოკადის პირობებიდან გამომდინარე.

4. რეფერენდუმი არ ჩატარდა ფარულად, რაც სავალდებულო იყო ამომრჩევლის ნების თავისუფლად გამოსახატავად, არამედ ჩატარდა თეთრი და ლურჯი ქალაქების ღიად განაწილების სახით.

5. ბათუმში დროებით მცხოვრები პიროვნებები (მაგალითად სპარსელები) კენჭისყრაში ჩართეს. მაშინ როცა ქალებს არ მიეცათ რეფერენდუმში მონაწილეობის უფლება.

საქართველოს მთავრობა, ამ პირობების წამოყენებით ამტკიცებდა, რომ რეფერენდუმი ეწინააღმდეგებოდა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას და რომ რეფერენდუმის შედეგები არ უნდა ჩათვლილიყო ლეგიტიმურად.²⁰ საქართველოს მთავრობის 1 აგვისტოთი დათარიღებული პროტესტის პასუხად იგივე გზით 12 აგვისტოს გაეგზავნათ პასუხი, როდესაც რეფერენდუმი უკვე დამთავრებული იყო და ბოლო სამუშაოები მიმდინარეობდა. III არმიის სარდლის ესათ ფაშას მეშვეობით თურქეთის მთავრობამ საქართველოს რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა მინისტრისთვის გაგზავნილ საპასუხო საპროტესტო ნოტაში შემდეგი პუნქტები შედიოდა, რომლითაც იცავდნენ მოსაზრებას, რომ რეფერენდუმი სათანადო პირობებში ჩატარდა:

„საქართველოს რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა სამინისტროს 1918 წლის 1 აგვისტოთი დათარიღებული ნოტა მივიღე. ვთვლი, რომ სასარგებლო იქნება სახალხო კენჭისყრის საკითხთან დაკავშირებით თქვენი მცდარი შეხედულების გამოსწორების მიზნით ამ საკითხების განმარტება: უპირველეს ყოვლისა უადგილოა საქართველოს მთავრობის მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ხსენება. იმიტომ, რომ ეს მთავრობა ჯერ ერთი არ აღიარებს ბრესტ-ლიტოვსკის შეთანხმებას, რითიც გვაიძულა გვებრძოლა მისი არმიის წინააღმდეგ და იარაღის ძალით დაგვეპყრო ის მიწები, რომლებსაც ეხლა ვაკონტროლებთ. ამავე დროს ამ მთავრობის გამო დაიდო ბათუმის სამშვიდობო ხელშეკრულება. ამ ტერიტორიების იარაღის ძალით დაპოვისა და ბათუმის ხელშეკრულების დადების შემდეგ ამ ტერიტორიების ახალი მდგომარეობა სოციალური და საერთაშორისო სამართლის მიხედვით, სამართალსა და კანონზე დაყრდნობით, ხსენებული ტერიტორიების მიერთების უფლება ოსმალეთის მთავრობას გადაეცა. უფრო მეტიც, ეს კენჭისყრა შესაბამისმა ადმინისტრაციამ ჩაატარა

²⁰ATASE, A. 1-2, K. 526, D. 369-2054, F. 17, 17-1, 17-2, 17-3; Dokumenti i Materyali, ves. 185, s. 370-371.

სრული თავისუფლების და ყველა ამომრჩევლის ნების გამოხატვის დაცვის პირობებში. და ბოლოს, ვამტკიცებთ, რომ არ იყო არანაირი პროპაგანდა და ჩარევა. ბათუმში ხალხის მიერ ხმის მიცემის ადგილებში არ იმყოფებოდა პოლიცია, ჟანდარმერია და სამხედროები.²¹

თურქულმა სარდლობამ წარმოადგინა ეს მიზეზები და ასე განმარტა რეალური მდგომარეობა, ხოლო საპასუხო საპროტესტო ნოტას შემდეგ ნაწილში ქართული ნოტაში არსებულ მუხლებს თანმიმდევრობით გასცა პასუხი. თურქული მხარის პასუხი შემდეგი იყო:

1. ბლოკადის მდგომარეობა წინასწარ არ იყო განსაზღვრული. ეს მოხდა უსაფრთხოების მიზნით და მე აღვკვეთე ის წინააღმდეგობები, რაც ხალხის არჩევანის ნების თავისუფლებას ეწინააღმდეგებოდა.

2. ჩვენს მიერ ბათუმის დაკავების შემდეგ ყველა განცხადება თურქულად და რუსულად იბეჭდებოდა. საქართველოს მთავრობა ვერ უარყოფს, რომ აქ სალაპარაკო ენა რუსულია და ყველა ოფიციალურ საქმეს რუსულად აწარმოებენ. რაც შეეხება თქვენს მიერ დაყენებულ საკითხს, რომ კენჭისყრა მოულოდნელად ჩატარდა, გეტყვით, რომ ჩვენმა მთავრობამ რეფერენდუმი 1 ივნისიდან 27 ივლისამდე პერიოდში ჩაატარა.

3. ჩვენ ვიხსნით ყოველგვარ პასუხისმგებლობას ადგილობრივი მოსახლეობის მიგრაციასთან დაკავშირებით.

4. კენჭისყრის მაგიდებთან ჩვენი მთავრობის უსაფრთხოების მოხელეები არ იმყოფებოდნენ და მოსახლეობის თავისუფალ ნებაზე ზეგავლენას არ ახდენდნენ.

5. გამონაკლისი შვედეთისა და ნორვეგიის გარდა, არც ერთ ქვეყანაში ქალებს არჩევანის უფლება არ აქვთ. ამის გამო ბათუმის კენჭისყრაშიც მათ არ მიიღეს მონაწილეობა. ბათუმში დროებით მყოფ უცხოელებს ხმის უფლება არ გამოუყენებიათ. იმ 4-5 ირანელმა კი, რომელიც დიდი ხანია აქ ცხოვრობს და სურვილი გამოთქვა შეუერთდეს ადგილობრივ მოსახლეობას, მათ ეს სურვილი დაუკმაყოფილდათ.

ყველა ამ მიზეზის გამო ჩვენ უსამართლოდ და ბათილად ვცნობთ თქვენს 1 აგვისტოთი დათარიღებულ საპროტესტო ნოტას, რომელიც არ ეყრდნობა რომელიმე სამართალსა და პრინციპს.²²

თურქული მთავრობა ამ საპასუხო ნოტათი დიპლომატიურ სვლას მიმართავდა, თუმცა ამის მიზეზი მაინც საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტრო გახდა. რადგან პირველი ნოტა თურქულ მხარეს III არმიის

²¹Dokumenti i Materyali, ves. 186, s. 372-373.

²²Dokumenti i Materyali, ves. 186, s. 373-374.

სარდლობის მეშვეობით გადასცა, ხოლო მთავრობამ პასუხიც იმავე გზით დაუბრუნა. ეს მნიშვნელოვანი ტაქტიკური სვლა იყო. საქართველოსთან პირდაპირი კავშირი არ იყო და განსაკუთრებით იმ პერიოდში, როდესაც თურქეთი კავკასიაში გავლენით სარგებლობდა, შეიარაღებული ძალების გავლენის ძალა გასათვალისწინებელი იყო და ნოტების გაცვლა III არმიის სარდლობის მეშვეობით ხდებოდა. რა თქმა უნდა, ეს ძალიან ეფექტური იყო. თურქეთის მთავრობამ სახალხო კენჭისყრის პროცედურის დამთავრებასთან ერთად დაიწყო რეგიონში სამოქალაქო მოხელეების გაგზავნის პროცესის ბოლო ეტაპი. მაგალითად, 20 ივლისს აღმოსავლეთის არმიების სარდლობიდან მთავარსარდლის აპარატში გაგზავნილ შიფროგრამაში ჩივიან, რომ არტაანი-ყარსი-კალიზმანის ხაზის აღმოსავლეთით არ არის არც ერთი სამოქალაქო მოხელე და ითხოვენ ამ საკითხის მოგვარებას.²³

ავვისტოს მეორე კვირის ბოლოსკენ რეფერენდუმთან დაკავშირებული ყველა პროცედურა დამთავრდა. ხმები შეგროვდა და 12 ავვისტოს მოხელეები სტამბოლში დაბრუნდნენ. მომდევნო დღეს კენჭისყრის ოქმები დიდვეზირ თალათ ფაშას წარუდგინეს და დღის მეორე ნახევარში სულთანს მიაართვეს.²⁴ ყარსის, არტაანის და ბათუმის სანჯაყების სამშობლოსთან მიერთების აღმნიშვნელი ჰატი ჰუმაიუნი, აქტების სასახლეში წარდგენიდან 2 დღის შემდეგ, 1336 წლის 8 ზიკადეს/1918 წლის 15 ავვისტოს გამოქვეყნდა და ყველა სახელმწიფო უწყებას და შეიარაღებული ძალების ყველა დანაყოფს ეცნობა.²⁵ ამგვარად ოსმალეთმა მუდროსის ზავამდე მოახერხა, რომ ოფიციალურად გამარჯვებით მოპოვებული და საკუთარ საზღვრებში მოქცეული მიწის ბოლო ნაწილები დედასამშობლოს შემოუერთა.

სახალხო კენჭისყრის ყველა პროცედურის დამთავრების შემდეგ ხმები, რომელთა მიხედვითაც ელვიე-ი სელასე ოსმალეთს შეუერთდა, ასე გადანაწილდა საარჩევნო ოლქებში და რეფერენდუმის საბოლოო შედეგი ასეთი იყო:

არტაანის სანჯაყი ოთხ საარჩევნო ოლქად იყოფოდა. ამ ოთხ კაზაში 265 სოფელი - 241 მუსლიმური და 24 არამუსლიმური სოფელი მდებარეობდა. მთლიანობაში 11422 კომლი ცხოვრობდა, საიდანაც 9518

²³BOA. DH.KMS, No. 47-40; ATASE, A. 4-6520, K. 3188, D. 46, F. 6-45.

²⁴Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

²⁵ATASE, A. 4-6514, K. 3190, D. 64-126, F. 10; Düstur, 2. tertip, c. X, s. 573-574; Tanin, 17 Ağustos 1334/1918, No. 3 478; İkdam, 17 Ağustos 1334/1918, No. 7 729; Ati, 17 Ağustos 1334/1918, No. 226; Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 493dn.

მუსლიმური იყო, ხოლო 1904 არამუსლიმური. მთლიანი მოსახლეობა შეადგენდა 83880 ადამიანს, აქედან 68873 მუსლიმი და 15007 არამუსლიმი იყო. აქედან 42819 იყო მამაკაცი, 35867 მუსლიმი და 6952 არამუსლიმი. რადგან ხმის უფლება მხოლოდ 19 წელს გადაცილებულ მამაკაცებს ჰქონდათ, ხმის უფლების მქონე მამაკაცების მთლიანი რაოდენობა 22654-მდე შემცირდა. აქედან რეფერენდუმზე დადებითი პასუხი გასცა 22602 ამომრჩეველმა, ხოლო უარყოფითი 52 ამომრჩეველმა.

ოლთისის სანჯაყი ორ საარჩევნო ოლქად იყოფოდა. აქ 147 სოფელში 2717 მუსლიმური და 256 არამუსლიმური კომლი იყო. მოსახლეობის რაოდენობა 20094 ადამიანი იყო, რომელთაგან 18206 მუსლიმი და 1888 არამუსლიმი იყო.²⁶ აქედან მუსლიმი მამაკაცების რაოდენობა შეადგენდა 9070, ხოლო არამუსლიმი მამაკაცების - 925.²⁷ მათგან ხმის უფლება ჰქონდათ 5279 მამაკაცს, რომლებმაც რეფერენდუმზე აბსოლუტურად ყველამ დადებითი პასუხი გასცა.²⁸

ყარსის სანჯაყი ოთხ საარჩევნო ოლქად იყოფოდა. 237 სოფელში 1069 მუსლიმური და 265 არამუსლიმური კომლი ცხოვრობდა. მთლიანი მოსახლეობა 66923 ადამიანს შეადგენდა. აქედან 65248 მუსლიმი იყო და 1675 არამუსლიმი. 33006 მუსლიმი და 840 არამუსლიმი მამაკაცი იყო, რომელთაგან საარჩევნო ხმის უფლება ჰქონდა 19446 მამაკაცს.²⁹ ამათგან მალაკნების სოფელ მაგარჯიკის მაცხოვრებელმა 70 რუსმა კენჭისყრაში მონაწილეობისგან თავი შეიკავა.³⁰ დარჩენილმა 19376 ამომრჩეველმა დადებითი პასუხი გასცა.

კალიზმანის სანჯაყი სამ საარჩევნო ოლქად იყოფოდა. 138 სოფლიდან მხოლოდ ორი იყო არამუსლიმური. არსებული 4510 კომლიდან 12 იყო არამუსლიმი და 4498 მუსლიმური იყო. ამ სოფლებში 28 372 მუსლიმი და 1197 არამუსლიმი ცხოვრობდა. აქედან 14604 მუსლიმი მამაკაცი და 590 არამუსლიმი მამაკაცი იყო. მთლიანობაში 15194 მამაკაცისგან 19 წელს გადაცილებულთა რაოდენობა 8338 იყო. აქედან 8128 ამომრჩეველმა რეფერენდუმზე დადებითი პასუხი გასცა, 140 წინააღმდეგი წავიდა, ხოლო 70 ამომრჩეველმა პლებისციტში მონაწილეობისგან თავი შეიკავა.

²⁶Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

²⁷Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492.

²⁸აღმოჩნდა, რომ ომის გამო ოლთისის მოსახლეობის მუსლიმი მოსახლეობის ნაწილი შიდა რეგიონებში გადასახლდა. მათმა ნაწილმა სურვილი გამოთქვა მონაწილეობა მიეღო რეფერენდუმში, მაგრამ ვერ ჩაასწრეს. (Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326).

²⁹Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

³⁰Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492.

ართვინის სანჯაყი სამ საარჩევნო ოლქად იყოფოდა. 166 სოფელში 5597 მუსლიმური და 450 არამუსლიმური კომლი ცხოვრობდა. აქედან 35952 მუსლიმი და 1196 არამუსლიმი მოსახლე იყო. 18 572 მუსლიმი მამაკაცისა და 1000 არამუსლიმი მამაკაცისგან, ხმის უფლება 10844-ს ჰქონდა. 11 ამომრჩეველმა უარყოფითი, ხოლო 10833 ამომრჩეველმა დადებითი პასუხი გასცა რეფერენდუმის შეკითხვას.

ბათუმის სანჯაყი ხუთ საარჩევნო ოლქად იყოფოდა. აქ განსხვავებული საარჩევნო მეთოდი გამოიყენეს. რუსებმა და ბერძნებმა ერთი, ქართველებმა მუსულმანებმა და დანარჩენმა ამომრჩეველებმა ცალკე თითო თითო საარჩევნო ოლქებში გამოიყენეს საარჩევნო ხმა. ამ საარჩევნო უწყებაში ფარული ხმის მიცემის მეთოდი გამოიყენეს. ბათუმს გარეთ ოთხ მუნიციპალურ უწყებაში ოთხი საარჩევნო კომისია შეიქმნა. ბათუმის ოლქის 320 სოფელში 8421 მუსლიმი და 1297 არამუსლიმი კომლი იყო. მთლიანობაში ამ კომლების სრული მოსახლეობა 64626 შეადგენდა, აქედან 56692 მუსლიმი და 7379 არამუსლიმი იყო. ამ რიცხვიდან 22282 მუსლიმი მამაკაცი და 3453 არამუსლიმი მამაკაცი იყო. მამაკაცების მთლიანი რაოდენობა 25735 აღწევდა, რომელთაგან მხოლოდ 16317 ჰქონდა ხმის უფლება. მხოლოდ 9 ამომრჩეველმა გასცა უარყოფითი პასუხი რეფერენდუმის შეკითხვას,³¹ 1483 - ამომრჩეველმა თავი შეიკავა³² დარჩენილმა 14826 ამომრჩეველმა დადებითი პასუხი დააფიქსირა.³³

მთლიანობაში 6 საარჩევნო ოლქად - არტაანის, ოლთისის, ყარსის, კალიზმანის, ართვინის და ბათუმის საარჩევნო ოლქებად დაყოფილ სამ სანჯაყში სახალხო რეფერენდუმის საბოლოო შედეგი ასე გამოიყურებოდა: მთლიანი მოსახლეობა შეადგენდა 301640 ადამიანს. ხმის

---

³¹ქურათი ბათუმის სანჯაყში ხმის უფლების მქონე პირების რაოდენობად 4312 ასახელებს (Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492) თუმცა დიდი იმის ალბათობა, რომ ციფრები შეიძლება არეული იყოს. ხუთ საარჩევნო ოლქად დაყოფილ ბათუმში იმ წლების მოსახლეობის აღწერის დოკუმენტების მიხედვით ხმის უფლების მქონე მამაკაცების რაოდენობა დაახლოებით ოთხჯერ მეტი უნდა იყოს. იმიტომ რომ თუ ბათუმში მოსახლეობის რაოდენობა 64026 ადამიანია, შეუძლებელია ხმის უფლება მხოლოდ 4312 ჰქონდეს. თუ ვნახავთ იმ პერიოდში გამოძვალ გაზეთებს, რომლებსაც ქურათიც იყენებდა, დავინახავთ, რომ ამ წყაროებში განსხვავებული ციფრებია, რაც მიანიშნებს, რომ ხსენებულ ნაშრომში დიდი ალბათობით ციფრების არევა მოხდა. რადგან ამ შეცდომის აღმოჩენის შემდეგ გაზეთი, რომელიც წიგნში იყო გამოყენებული, რამდენჯერმე იქნა შესწავლილი. თანაც მკვლევარის მიერ მოყვანილი რეფერენდუმის საბოლოო შედეგები არ ემთხვევა სხვა ციფრებს, რაც ამტკიცებს ციფრების არევის ალბათობას.

³²Sabah, 16 Ağustos 1334/1918, No. 10 326.

³³Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492.

უფლებით სარგებლობდა 82878 ამომრჩეველი.³⁴ დადებითი პასუხი გასცა 81044 ამომრჩეველმა, უარყოფითი - 211, თავი შეიკავა 1623.³⁵

ამ მონაცემებით ხმების 97,8%-ით მხარი დაუჭირეს თურქეთთან შეერთებას და სულთანმაც 15 აგვისტოს გამოქვეყნებული ჰატი-ჰუმაიუნით საქმე დაასრულა. ეს თურქეთისთვის დიდი გამარჯვება იყო. ქართველების და სომხების პრეტენზიები საბოლოო ჯამში ამ სამ სანჯაყში არსებულმა დემოგრაფიულმა ვითარებამ თურქული მხარისთვის დადებითად გადაწყვიტა ავტომატურად. ერთადერთი თემა, რომელიც შეიძლებოდა გაეკრიტიკებინათ. ეს იყო თურქული შეიარაღებული ძალების მიერ რეგიონის დაკავება პლებისციტის ჩატარებამდე. ესეც, როგორც უკვე იყო განმარტებული ეს გამოიწვია რუსეთის მიერ ჯარების არაორგანიზებულმა გაყვანამ და სომხების მიერ დაწყებულმა ძალადობამ. ამას გარდა, იმ დროის პირობებით თურქეთის მიერ ჩატარებული სახალხო კენჭისყრის გასაკრიტიკებლად სხვა მიზეზი არ არის. თანაც მნიშვნელოვანი წარმატება იყო ისიც, რომ თურქეთმა მარტომ საკმაოდ მოკლე ვადებში ჩაატარა ეს სახალხო კენჭისყრა და ბოლოს კურათის სიტყვები რომ გამოვიყენოთ, სამი სანჯაყ მოსახლეობამ არჩევანი კენჭისყრით გამოხატა და შედეგი განსაზღვრა. შედეგი დაიდო სამ სანჯაყში უმრავლესობის ხარჯზე, რომელსაც მუსულმანი მოსახლეობა წარმოადგენდა. მათ აჩვენეს, რომ მხოლოდ თურქული მმართველობა სურდათ.³⁶ ამგვარად ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების პირობა შესრულდა.

ელვიე-ი სელასეში ჩატარებულ რეფერენდუმს სტამბოლის პრესა დიდი ყურადღებით ადევნებდა თვალს. ამიტომ ამ თემაზე გაზეთებში ბევრი დაიწერა. სამი სანჯაყის სამშობლოს საზღვრებში დაბრუნებას მთელი ქვეყნის მასშტაბით დიდი კმაყოფილებით შეხვდნენ.³⁷ თუმცა სომხურ, ქართულ, საბჭოთა რუსეთის და გერმანულ პრესაშიც კი კრიტიკული კომენტარები იბეჭდებოდა. ზემოთ ვახსენეთ საქართველოს მთავრობის პროტესტი. ამ მხრივ ყველაზე საინტერესოდ საბჭოთა რუსეთი მოიქცა. თურქეთის მიერ ამ ტერიტორიების შეერთების შემდეგ მოსკოვის

---

³⁴რადგან ზუსტად არ ვიცით იმ პერიოდის მოსახლეობის სტატისტიკა, აქ მხოლოდ იმ მამაკაცების რაოდენობაა მოყვანილი, რომელმაც ხმის უფლება გამოიყენა. უცნობია იმ მამაკაცების რაოდენობა, რომლებსაც ჰქონდათ ხმის უფლება და არ გამოიყენეს. ამის ცოდნა შეუძლებელია, რადგან მოსახლეობის ზუსტი რაოდენობაც არაა ცნობილი.

³⁵ქურათისმიერ საბოლოო შედეგთან დაკავშირებით ნაჩვენები ხმების რაოდენობა იმ რამდენიმე განსხვავებას: ხმის უფლება გამოიყენა 87048 მამაკაცმა, დადებითი პასუხი გასცა 85129, უარყოფითი 441 და თავი შეიკავა 1693 ამომრჩეველმა (Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492).

³⁶Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 492-493.

³⁷Tanin, 4 Eylül 1334/1918, No. 3 496.

მთავრობამ პირველ ეტაპზე არაფერი გააკეთა და თურქი ელჩის მემვობით პროტესტი არ გამოუთქვამს. თუმცა როდესაც თურქული შეიარაღებული ძალები 15 სექტემბერს ბაქოს მიადგნენ, საბჭოთა მთავრობამ თურქეთის წინააღმდეგ პრესაში დიდი საპროტესტო ტალღა ააგორა. ბოლოს, 1918 წლის 20 სექტემბრის ნოტიო გააპროტესტა თურქეთის ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულება და სცადა არტანში, ბათუმსა და ყარსში ჩატარებული პლებისციტისთვის დაეკავშირებინა სხვადასხვა უკანონობა. რუსეთმა განაცხადა, რომ არ აღიარებდა პლებისციტს და მოითხოვდა მის გამეორებას უკეთესი პირობებით და რეგიონის საკითხის განხილვას საერთაშორისო დონეზე.³⁸ ეს იყო რუსეთის ღია რეაქცია.

თუმცა რუსეთმა თავისი ძირითადი რეაქცია, თურქეთის ახლო მოკავშირესთან გერმანიასთან 1918 წლის 27 აგვისტოს ხელმოწერილი საერთაშორისო ხელშეკრულებით ირიბად გამოხატა. რუსეთის რეაქცია ბუნებრივი იყო. მის მფლობელობაში მყოფი კავკასია, რომლის თვალუწვდენელი ტერიტორიით ყველანაირად სარგებლობდა, ხელიდან ეცლებოდა. რუსეთმა რევოლუციებით დაკარგა ბევრი რამე და მათ შორის კავკასიაც. ეხლა კი აპროტესტებდა თურქეთის მიერ ამ ფართო და მდიდარი მემკვიდრეობის ხელში ჩაგდებას. ამ შემთხვევაში ყველაზე საინტერესოა გერმანიის რეაქცია ამ მოვლენებზე. სინამდვილეში ტრაპიზონის და ბათუმის კონფერენციებზე გერმანია თავისი სურვილით არ დათანხმებულა, რომ თურქეთი კავკასიაში შესულიყო. მაგრამ იმ პერიოდში კავკასიაში თურქეთს არ ჰყავდა კონკურენტი და მან ხელი შეუშალა გერმანიას. ჯერ კიდევ ივლისის თვეში გერმანიის რაიხსტაგში გამართულ შეხვედრაზე ერთერთმა დეპუტატმა ასე დაახასიათა გერმანიის კავკასიური პოლიტიკა: „ვიმედოვნებთ, რომ ჩვენი მთავრობა მოახდენს მეგობრულ ზეწოლას ჩვენს თურქ მოკავშირეებზე, რომლებმაც გადაკვეთეს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით დადგენილი საზღვრები“.³⁹

ასეთი იყო „თურქეთის ახლო მოკავშირე გერმანიის“ შეხედულება თურქეთის მოქმედებასა და წამოწყებაზე კავკასიაში. არა და ენვერ ფაშა გერმანელების შესახებ როგორი „დადებითი“ შეხედულების იყო და ადვილად არ აპირებდა მის შეცვლას. თუმცა მოვლენების განვითარებამ და რეალობამ აიძულა ენვერ ფაშა გაეცნობიერებინა ეს. საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების პერიოდში გერმანელები ფარულად დასხდნენ მოლაპარაკების მაგიდასთან ქართველებთან და თურქების

³⁸Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 493-494.

³⁹Ati, 14 Temmuz 1334/1918, No. 193.

წინააღმდეგ მხარდაჭერა აღმოუჩინეს. სომხეთის რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ ერევნისკენ მიმავალ მთავრობის რამდენიმე წევრს გერმანელებმა ორი ოფიცერი გააყოლეს. ისევ გერმანელები იყვნენ, ვინც აღმართული დროშებით დაიკავა თბილისის აღმოსავლეთით 5 კმ მანძილზე მდინარე მტკვრამდე მდებარე ტერიტორია ქარაიზილი, რომლის მოსახლეობაც მთლიანად მუსლიმებისგან შედგებოდა. ისევ გერმანელები ახდენდნენ სამხრეთიდან ზეწოლას ჩრდილოეთ კავკასიაზე.⁴⁰ მოვლენების ასეთმა განვითარებამ ენვერ ფაშას შეცვალა აზრი და პირველად გამოაცხადა, რომ ბაქოს გადარჩენა თურქეთს საკუთარ თავზე უნდა აეღო.⁴¹ ამგვარად გერმანელებმა კავკასიის საკითხის გამო დაკარგეს თურქეთის მთავრობაში მათი ყველაზე დიდი მომხრე.

გერმანელებს სურდათ კავკასიაში ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით დადგენილი საზღვრების შენარჩუნება და აქედან გამომდინარე მხარს არ უჭერდნენ თურქების სამხედრო ოპერაციებს, განსაკუთრებით არ მოწონდათ და თავიდანვე ეწინააღმდეგებოდნენ ბაქოს ლაშქრობას. მათი მიზანი იყო თავის მხარეს მიემხროთ საბჭოთა რუსეთი და გაეძლიერებინათ ზეწოლა, ხელში ჩაეგდოთ ბაქოს ნავთობმრეწველობა და რეგიონის სასარგებლო წიაღისეული, კავკასიიდან ირანისკენ, ბასრასა და შუა აზიისკენ მიმავალი გზები გაეკონტროლებინათ. ასეთ ვითარებაში, რადგან რეგიონში თურქეთის საპირწონე ძალა არ იყო, ისინი ცდილობდნენ საქართველოს მეშვეობით ეკონტროლებინათ კავკასიაში განვითარებული მოვლენები.⁴² მაგრამ თურქეთმა გამოიყენა უპირატესობა და ცხადი გახდა, რომ გერმანიას ასე ადვილად არ დანებდებოდა. 1918 წლის აგვისტოში ენვერ ფაშამ ამ თემასთან დაკავშირებით სინამდვილე შეიტყო და გერმანიის ნამდვილი სახე უფრო კარგად დაინახა. III არმიის სარდლობისთვის გაგზავნილ წერილში მათ ატყობინებდა, რომ გერმანიასთან დაწყებული მოლაპარაკებები კავკასიასთან დაკავშირებით შეთანხმებით არ დასრულდა, რადგან გერმანელებმა რუსებთან დაახლოება დაიწყეს და არ უნდათ აიღონ ვალდებულება, რომ ბაქო აზერბაიჯანელებს გადაეცეს. მაშინ როცა თურქეთი ითვალისწინებდა აზერბაიჯანის მთავრობის მოსაზრებას, რომ ბაქოს გარეშე ქვეყანა ვერ იცხოვრებდა და ამ საკითხზე გერმანელებიც ცდილობდნენ თავისი ეკონომიკური ინტერესების გატარებას. თანაც გერმანელები კავკასიაში თურქების სამხედრო ოპერაციაში

⁴⁰ATASE, A. 1-64, K. 1857, D. 133-428, F. 1-32, 1-33.

⁴¹Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 535-536.

⁴²Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya, s. 169-175; Ronald Grigor Suny, Bakû Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf, Türkçesi: Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1990, s. 273.

ჩართვასაც კი ფიქრობდნენ,⁴³ ამიტომ ისინი ცდილობდნენ მიმდინარე მოვლენებში მხარე ყოფილიყვნენ.

ამ პერიოდში ზოგიერთ გერმანულ გაზეთში გერმანიის კავკასიურ პოლიტიკასთან დაკავშირებით საინტერესო კომენტარები იბეჭდებოდა. ვინმე თავადი რევენტლოფი პროტესტს აცხადებდა თურქების კავკასიაში წინსვლასთან და თბილისთან მიახლოებასთან დაკავშირებით და სთავაზობდა მათ: „თქვენი თვალები არაზეთის, ეგვიპტისა და პალესტინისკენ მიმართეთ და თქვენი ძალები ოსმალეთის ტერიტორიული მთლიანობის დაცვისთვის გამოიყენეთ“.⁴⁴ ასეთი იყო გერმანელების შეხედულება. ცდილობდა თურქეთის რეგიონში გაბატონებისთვის წინაღობა შეექმნა საკუთარი ეკონომიკური ინტერესების სახელით და სურდა მისი ყურადღება სამხრეთისკენ, არაზეთის ნახევარკუნძულისკენ და ეგვიპტისკენ გადაეტანა, სადაც უნდა ეკონტაქტა ინგლისელებთან, მაშინ როცა თავად უფრო მეტ ინტერესს გამოიჩენდა კავკასიის რეგიონისადმი.

ჯერ კიდევ ბათუმში ამიერკავკასიასა და თურქეთს შორის მიმდინარე მოლაპარაკებებისას, რეგიონში გერმანიის ელჩმა გენერალმა ოტო ფონ ლასოვმა ბერლინში კავკასიასთან დაკავშირებით შემდეგი წერილი გააგზავნა: „თუ ჩვენ ხელიდან გავუშვებთ ამ მდიდარ ქვეყანას, შეიძლება დავკარგოთ შესაძლებლობა, რომელიც აღარ გვექნება საუკუნეების განმავლობაში. საკითხი ძალიან მძიმეა, დრო ძალიან მცირე“.⁴⁵

გერმანიას, რომელიც თვლიდა, რომ ამ საკითხთან დაკავშირებით გაკეთებული საკმარისი არ იყო და რომ ქართველები არ უნდა დაკმაყოფილებულიყვნენ მოპოვებულით და უფრო კონკრეტული ნაბიჯები გადაედგათ. ამ მიზნით მან გადადგა ყველაზე სერიოზული ნაბიჯი ამ მიმართულებით და დაიწყო რუსეთთან დაახლოება. მათი აზრით, თურქეთის კავკასიაში შესაჩერებლად, ან სულ ცოტა შეზღუდულ ტერიტორიაზე დატოვება, შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ რუსეთის მონაწილეობით. რუსეთი კვლავ უნდა დაბრუნებულიყო კავკასიაში. ამგვარად თუ რამე მოხდებოდა, გერმანია იქნებოდა მომრიგებელი ქვეყანა და უზრუნველყოფდა თავისი მაქსიმალური ინტერესების დაკმაყოფილებას.⁴⁶ ამაზე იყო აგებული გერმანიის ახალი სტრატეგია. ამის საუკეთესო მასალა იყო თურქეთის ბაქოსკენ სწრაფვა და კავკასიაში მოპოვებული წარმატება. სამი სანჯაყის სამშობლოსთან მიერთების

⁴³ATASE, A. 1-64, K. 1857, D. 133-428, F. 1-30, 1-31.

⁴⁴Zaman, 28 Haziran 1334/1918, No. 86.

⁴⁵WolfdieterBihl, DieKaukasus Politik der Mittelmaechte, c. II, Wien, Köln, Weimar, 1992, s. 55.

⁴⁶WernerZürerer, Kaukasien 1918-1921, Düsseldorf, 1978, s. 46-50; Bihl, Die Kaukasus Politik, s. 45.

საკითხის მსგავსად თურქეთმა ამ საკითხთან მიმართებაშიც სიმტკიცე გამოავლინა. ამიტომ მოქმედების დრო იყო. რუსეთიც უკვე შემზადებული იყო ამისთვის⁴⁷ და ისე ეტყობოდა, რომ ამ საკითხზე დამატებითი სიძნელე არ უნდა წარმოქმნილიყო.

ივნისის თვეში დაწყებულმა მცდელობებმა 1918 წლის 27 აგვისტოს შედეგი გამოიღო. ამ დღეს ბერლინში, გერმანიასა და საბჭოთა რუსეთს შორის ხელი მოეწერა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების დამატებას, რომლის მიხედვითაც გერმანია ვალდებულივას იღებდა შეეჩერებინა თურქული ჯარების წინსვლა კავკასიაში და განსაკუთრებით მათ მიერ მდინარე მტკვრის გადაკვეთა, ხოლო მტკვრის გადაღმა ტერიტორიის საბჭოთა რუსეთისთვის გადაცემაში დახმარების პირობას იძლეოდა, სამაგიეროდ მას უნდა გადაეცემოდა ბაქოს ნავთობის ნახევარი.⁴⁸ ამ შეთანხმებით რუსეთი აცხადებდა, რომ ცნობდა საქართველოს სახელმწიფოს.⁴⁹ ამგვარად ახლო მოკავშირე გერმანიამ თავის ნამდვილ სახეს წარმოაჩინა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ მოვლენებში მთავარი მოქმედი აქტორი და გერმანიის მოკავშირე იყო, თურქეთის სახელიც არ იყო ნახსენები. უფრო მეტიც, ტერიტორია და ნავთობი, რომელიც მოლაპარაკების საგანი იყო, აზერბაიჯანში მდებარეობდა, თუმცა ამ ხელშეკრულებაში აზერბაიჯანის სახელიც არ გაჟღერებულა. გერმანიის ერთ გაზეთის შენიშვნა ამ საკითხთან დაკავშირებით ძალიან საინტერესოა: „ამგვარად გერმანია ადასტურებდა, რომ აზერბაიჯანი ეკუთვნოდა ბოლშევიკებს გარკვეული რაოდენობა საწვავის სანაცვლოდ“.⁵⁰ ასეთ ხელშეკრულებას პირველ რიგში აზერბაიჯანი არ მიიღებდა.

ქურათი ამ საკითხთან დაკავშირებით ძალიან აზრიან შეფასებას იძლევა: „გერმანელები ამგვარად ცდილობდნენ შეწინააღმდეგებოდნენ თურქეთის შეიარაღებული ძალების მსვლელობას ბაქოზე. მით უფრო, რომ სწორედ გერმანელები იყვნენ იმის მიზეზი, რომ თურქებმა ამდენი ხნის განმავლობაში ვერ მიაღწიეს ბაქომდე, რადგან ნებას არ აძლებდნენ მათ ბათუმი-თბილისი-ბაქოს რკინიგზის ხაზის გამოყენებით გადაეყვანათ ცოცხალი ძალა და საბრძოლო მასალა. საბრძოლო მასალის სიმცირით იყო გამოწვეული თურქების წარუმატებლობა ბაქოს მისადგომებთან ივლისის

⁴⁷Ati, 19 Ağustos 1334/1918, No. 228.

⁴⁸ზოგიერთ ნაშრომებში ეს მოცულობა ნაჩვენებია, როგორც ¼ (Mirza Bala, “Milletlerarası Münasebetlerde Azerbaycan”, Kurtuluş (Berlin), 43 (Mayıs 1938), s. 6 (1156).

⁴⁹TTK, Tefvik Bıyıklıoğlu Arşivi, No. 32; Mirza Bala, “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Menşei”, Dergi, 4 (1956), s. 22; Alexandre Manvelichvili, Histoire de la Georgie, Paris, 1951, s. 428; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 511..

⁵⁰Tercüman-ı Hakikat, 1 Eylül 1334/1918, No. 13 470.

ბოლოს და 5 აგვისტოს გამართულ ბრძოლებში. როდესაც მოხერხდა თავრიზის გავლით საკმარისი რაოდენობით საბრძოლო მასალის ტრანსპორტირება, თურქეთის შეიარაღებულმა ძალებმა 14-15 სექტემბერს მოახერხეს ბაქოს ხელში ჩაგდება.⁵¹

მალე რეგიონის მოსახლეობამ სხვადასხვა სახით გააპროტესტა ეს ხელშეკრულება. ყველაზე ხისტი პროტესტი კი აზერბაიჯანმა გამოთქვა. 1918 წლის 12 სექტემბერს სტამბოლში კონფერენციზე მყოფმა აზერბაიჯანის რესპუბლიკის სახელმწიფო მეთაურმა მეჰმედ ემინ რესულზადემ 1918 წლის 27 აგვისტოს გერმანია-რუსეთის ხელშეკრულებას საკმაოდ ვრცელი დეკლარაცია მიუძღვნა, რომელშიც დაგმო და გააპროტესტა მისი ხელმოწერა. ამ დეკლარაციაში რასულზადე აღნიშნავს, რომ სხვა ერებს ყოველთვის მადას აღუძრავდა ბაქოს ეკონომიკური სიმდიდრე, თუმცა ამ ერებისთვის ბაქო მხოლოდ ეკონომიკური სიმდიდრის მნიშვნელობა ჰქონდა, თუმცა აზერბაიჯანელებისთვის ეს სიკვდილ-სიცოცხლის საკითხი იყო, რადგან აზერბაიჯანი ბაქოს გარეშე ვერ იარსებებდა და აზერბაიჯანელები არასოდეს იტყოდნენ უარს ამ ქალაქზე.⁵² ამგვარად აზერბაიჯანმა საერთაშორისო საზოგადოებას გააგებინა, რომ იგი არ მიიღებდა ასეთ შეხედულებებს.

რუსეთის მიერ მისგან გამოყოფილი ერებიდან მხოლოდ ქართველების დამოუკიდებლობის ცნობა გასაგებია. გერმანელების „მფარველი ფრთის ქვეშ მყოფი ქართველები“ რუსეთის პრობლემებს გარეთ რჩებოდნენ. როდესაც რუსებმა გამოთქვეს სურვილი ჰქონოდათ ურთიერთობა ფედერაციის მთავრობასთან ფედერაციის არსებობის პერიოდში და მიეღოთ მონაწილეობა ბათუმის კონფერენციაში, ყველაზე დიდი რეაქცია ქართველებმა გამოხატეს.⁵³ ახლა აქტუალური აზერბაიჯანისა და სომხეთის საკითხი იყო. ბუნებრივია, ეს ყველაფერი ყველაზე მეტად თურქეთს შეეხებოდა. რადგან ამ ქვეყნებში რეალურ ძალაუფლებას თურქეთი ფლობდა. საქართველო გერმანიას ეყრდნობოდა და შეეძლო ესარგებლა შექმნილი ხელსაყრელი ვითარებით და აზერბაიჯანთა არსებული სასაზღვრო პრობლემები დღის წესრიგში დაეყენებინა. მაგრამ ეს იყო უძლურების გამოხატულება გერმანიის მხრიდან, რადგან მან ვერ მოახერხა რუსეთი დაეთანხმებინა ელიარებინა სომხეთის დამოუკიდებლობა. უფრო მეტიც, ამ ხელშეკრულებით გერმანიას ბაქოს ნავთობის სიმდიდრე რუსეთისთვის უნდა გაეყო.

⁵¹ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 511.

⁵² საპროტესტო მანიფესტის სრული ტექსტი იხ.: Azərbaycan, 6-7 (Eylül-Ekim 1954), s. 25-26.

⁵³ Dokumenti i Materyali, ves. 146, s. 290-292.

როგორ შეხვდა მოვლენების ასეთ განვითარებას სომხეთის რესპუბლიკა? იმ პერიოდის სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი ხატისოვი 27 აგვისტოს გერმანულ-რუსულ ხელშეკრულებას და სომხეთის მდგომარეობას ასე აფასებს: „ბოლშევიკებს ჩვენი დამოუკიდებლობა რომც ელიარებინათ, ეს ჩვენს მდგომარეობას არ შეცვლიდა. სომხეთის დამოუკიდებლობა მომხდარი ფაქტი იყო მაგრამ ვინც არ უნდა წავიდეს ამ დამოუკიდებლობის წინააღმდეგ, ჩვენ შევებრძოლებით. ყველა ერის თვითგამორკვევის წმინდა უფლება, ყველას უფლებაა და ეს ბოლშევიკებმაც კი აღიარეს. მაშინ როგორ უნდა შევაფასოთ ის ფაქტი, რომ ბოლშევიკებმა აღიარეს საქართველოს დამოუკიდებლობა, მაგრამ იგივე არ გააკეთეს სომხეთთან და აზერბაიჯანთან მიმართებაში? ამასთან დაკავშირებით ერთი რამ ნათელია: სომხეთის და აზერბაიჯანის დამოუკიდებლობის აღიარება რუსეთის მხრიდან, ხელს ვერ შეუშლის თურქეთის მოკავშირე გერმანიას, ავსტრია-უნგრეთსა და ბულგარეთს სამი კავკასიური ქვეყნის დამოუკიდებლობის აღიარებას“.⁵⁴ ხატისიანი ასეთი განცხადებით სთავაზობს ყველა მოკავშირე სახელმწიფოს რუსეთის ფაქტორის გათვალისწინების გარეშე აღიარონ სომხეთის და აზერბაიჯანის დამოუკიდებლობა. მაგრამ შეუძლებელია იმის გაგება, თუ რატომ არის მოხსენიებული გერმანია ამ სახელმწიფოებს შორის.

1918 წლის 27 აგვისტოს გერმანია-რუსეთის ხელშეკრულების დადების შემდეგ იმ პერიოდის თურქული პრესის წამყვანი გაზეთის „თერჯუმანი ჰაქიქათის“ 1 სექტემბრის ნომერში დაიწერა სტატია სათაურით „კვლავ ბაქოს საკითხი“, რომელშიც ყველაზე კარგად არის გადმოცემული თურქეთის „რეაქცია“ და „სულიერი მდგომარეობა“ მიმდინარე მოვლენების მიმართ. სტატიის ერთი ნაწილი დაგვეხმარება საკითხი უფრო მრავალმხრივ გავიგოთ: „გერმანელებისთვის გაუგებარია, რომ ოსმალები კავკასიასთან სიკვდილ-სიცოცხლის ძაფებით არიან დაკავშირებული. კავკასია ჩვენი მეზობელია. კავკასიის მკვიდრი მოსახლეობის 75% ენის, რელიგიის და რასის მხრივ ჩვენთან ყველაზე მჭიდროდაა დაკავშირებული. ჩვენი ამ ხალხთან მრავალჯერ მოვაწერეთ ხელი სხვადასხვა ხელშეკრულებებს, რაც იცოდნენ გერმანელებმა და მონაწილეობაც მიუღიათ მათში. ათი წელზე მეტია ვიბრძვით და ათასობით მსხვერპლი გავიღეთ. ჩვენი ყველაზე დიდი მონაპოვარი ამ ომში იყო იმედი, რომ რუსულ კომმარს კავკასიის მთებს გადაღმა გადავაგდებდით და ამით რუსული საფრთხისგან დავიხსნიდით საკუთარ თავსაც.“

⁵⁴ Sabah, 2 Eylül 1334/1918, No. 10 343.

ეხლა კი გამოდის, რომ ჩვენი მოკავშირე სახელმწიფო ყოველგვარი ლოგიკის გარეშე, მხოლოდ უბრალო საწვავის გამო ბაქოს რუსეთს უტოვებს და ამ საფრთხის გახანგრძლივება სურს! ჩვენს იმედს საფუძველშივე კლავს. როგორ გამოდის ასე, რომ გერმანია აჭრის რუსეთს მის ღვიძლ ნაწილებს - ფინეთს, ესტონეთს, ლიეტუვას, პოლონეთს და უკრაინას, აქუცმაცებს მას და თანაც ამ ადგილებში გერმანული სამთავროების დაარსებაზე საუბრობს, მაგრამ მხედველობაში არ იღებს ჩვენს კავშირებს კავკასიასთან, კავკასიურ მთავრობებთან გაფორმებულ მრავალ ხელშეკრულებას. ამ კითხვების დასმისას ადამიანი მხოლოდ გაკვირვებული არ რჩება და აჯანყებას იწყებს!...”

გაზეთი „თერჯუმანი ჰაქიქათი“ სტატიის ბოლო ნაწილში, მიმართავს გერმანიას და ძალიან კიცხავს მათ და მათ ქმედებებს. ძალიან დამაფიქრებელ, მაგრამ ზუსტ შეფასებას აკეთებს: „ამდენი საწვავი მოგცათ აზერბაიჯანმა! გამოდის, რომ მთელი ერების ბედი, ხელშეკრულებები, მეგობრობა, ერთგულება, იმედის გარკვეული რაოდენობა გაზის სანაცვლოდ ნულდება. ასეთ შემთხვევაში ჩვენ როგორი იმედით ველოდოთ მომავალს!“⁵⁵ დიახ, გერმანიამ თურქეთს კავკასიის ბუნებრივი რესურსები და განსაკუთრებით ბაქოს ნავთობი ხელიდან გამოაცალა და რუსეთთან, რომელიც აღარც იმედოვნებდა და დაშორებული იყო კავკასიას, რეგიონი გაინაწილა. მაშინ როდესაც გერმანია უკვე ორი თვეში ხელმოწერილი კაპიტულაციის შემდეგ მიხვდება, რომ მისი პოლიტიკა უშედეგოდ დასრულდება და რომ კავკასია საკუთარი ხელით ჩაუბარებია რუსეთისთვის. თუმცა ამ ვითარების ამოხსნის ან შეცვლის შესაძლებლობა აღარ იქნებოდა.

დასკვნა

ბრესტ-ლიტოვსკის სამშვიდობო ხელშეკრულების მიხედვით, სამ სანჯაყში ოსმალეთმა პლებისციტი ჩაატარა, რომელიც 14 ივნისს დაიწყო და დაახლოებით თვე-ნახევრის შემდეგ 1918 წლის 27 ივლისს დასრულდა. დათვლისა და ოფიციალური პროცესების დასრულების შემდეგ 1918 წლის 15 აგვისტოს გამოცემული ჰატი-ჰუმაიუნით თურქეთისთვის დიდი სიხარულის მომტანი გამარჯვება მოიპოვეს. 97,8%-იანი შედეგით რეგიონმა თურქეთთან ერთად ყოფნა გადაწყვიტა. ხმების ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი არტანსა და ყარსში დაფიქსირდა, ბათუმში კი ხმების 10%-მა რეფერენდუმში მონაწილეობისგან თავი შეიკავა. ეს ციფრები, რომლებიც

⁵⁵ Tercüman-ı Hakikat, 1 Eylül 1334/1918, No. 13 470.

ექვის შეტანის საფუძველს არ ტოვებს, ყარსის, არტანის და ბათუმის არჩევანის მაჩვენებელია. თუმცა ამ მოვლენას სომხურ, ქართულ, საბჭოთა და გერმანულ პრესაში მნიშვნელოვანი გამოხმაურება მოჰყვა. ყველაზე დიდი რეაქცია საბჭოთა რუსეთში გამოიწვია, რომელმაც 27 აგვისტოს კავკასიის საკითხზე გერმანიასთან ხელშეკრულება გააფორმა. უფრო სწორად ინტერესებმა უბიძგა გერმანიას რუსეთთან ერთად ემოქმედა, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სხვადასხვა მხარეს იდგნენ და რუსეთს ხელი ჰქონდა მოწერილი ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მძიმე პირობებზე. ამ პერიოდში საქართველომ სულ ცოტა ცირე ხნით მაინც გერმანიასთან ერთად დაიწყო მოქმედება. გერმანიამ კი საქართველოს მეშვეობით კავკასიაში ფეხი მოიკიდა. უფრო მიტიც ზოგიერთ რეგიონში თურქეთის წინააღმდეგ ქართულ-გერმანული გაერთიანება შეინიშნებოდა. მაგრამ ომის დამთავრების შემდეგ გერმანელები იძულებული გახდნენ სასწრაფოდ დაეტოვებინათ რეგიონი. სხვადასხვა პრობლემებისა და ნოტების გაცვლის მიუხედავად პლებისციტის ჩატარების და მის შემდეგ საქართველოსა და თურქეთს შორის დიდი დაპირისპირება ან ომი არ დაწყებულა. მსოფლიო ომის შემდეგ კავკასიამ მცირე ხნით ინგლისელების ოკუპაცია გადაიტანა, შემდეგ რეგიონში ჰეგემონია ჯერ საქართველომ, 1920-21 წლებში კი საბჭოთა რუსეთმა მოიპოვა. ამ პერიოდში ქართული და თურქული მხარეების ურთიერთობებში დროდადრო წარმოიქმნებოდა ხოლმე სირთულეები, თუმცა ეს ორი მეზობელი არ ივიწყებდა ახლობლობას და მეგობრობას და მათი ურთიერთობების დიდ დაპირისპირებასა და ომში გადაზრდის გარეშე აგვარებდა ყველა პრობლემას.

ბრიტანელი მოგზაურების: ჩარლზ ლეონარდ ირბის და ჯეიმს მანგელსის ცნობები თურქეთში ტყვედ გაყიდული ქართველების შესახებ (XIX საუკუნის I მეოთხედი)

პროფესორი გიორგი სოსიაშვილი
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ადამიანთა ვაჭრობა გვიან შუასაუკუნეების საქართველოში ერთ-ერთ ყველაზე რთულ და გადაუჭრელ პრობლემად ითვლებოდა. მეზობელ ქვეყნებში, განსაკუთრებით კი ოსმალეთში მოსახლეობის გატაცების აღმოსაფხვრელად სამეფო ხელისუფლების, თუ საეკლესიო წრეების მხრიდან არაერთი მკაცრი ღონისძიება გატარდა, თუმცა უშედეგოდ. ამ „სარფიან“ საქმეში ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებიც იყვნენ ჩაბმულები. ისინი ხშირად ფიცს დებდნენ ეკლესიის, თუ ხელისუფლების წინაშე "ტყვის სყიდვაზე" უარის თქმის შესახებ, მაგრამ ცდუნება მაინც დიდი იყო. პრობლემა პრობლემად რჩებოდა. საქართველოდან ადამიანთა გაყიდვა-გატაცების ფაქტებს XIX საუკუნის დასაწყისშიც ჰქონდა ადგილი. რუსეთის საიმპერატორო ხელისუფლებამ აღნიშნული საკითხის მოსაგვარებლად ძალზე გამკაცრა პოლიტიკა, რასაც თურქეთის ხელისუფლების წარმომადგენებისადმი რუსეთის მაღალჩინოსნების წერილებიც ადასტურებს. ოსმალეთში საქართველოდან ადამიანთა გაყიდვის შესახებ ცნობები შემოგვინახეს როგორც ქართულმა ისე უცხოურმა წყაროებმა. "ტყვეთა სყიდვაზე" გვიამბებონ უცხოელი მოგზაურებიც. ამ მხრივ, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ბრიტანელი საზღვაო მაღალჩინოსნების ჩარლზ ლეონარდ ირბის და ჯეიმს მანგელსის ჩანაწერებმა. სამხედრო-საზღვაო კაპიტანი და მოგზაური ჩარლზ ლეონარდ ირბი (1789 – 1845) დაიბადა 1789 წლის 9 ოქტომბერს. ყმაწვილი ჩარლზი საზღვაო საქმით 1801 წლიდან დაინტერესდა. ჩრდილოეთის ზღვაზე, ხმელთაშუა ზღვაზე და კეთილი იმედის კონცხზე კეთილსინდისიერი სამსახურის, მონტევიდეოსა და ბისკაიში გამოჩენილი თავდადების გამო 1808 წლის 13 ოქტომბერს, მან ლეიტენანტის წოდება მიიღო. ჩარლზ ირბი გარკვეული პერიოდი მსახურობდა ჩრდილო ამერიკის სანაპიროზეც; 1814 წლის 7 ივნისს დაინიშნა გემ „თეიმზის“ (Thames) მეთაურად, რომლითაც მონაწილეობდა ახალი ორლეანის წინააღმდეგ განხორციელებულ საბრძოლო ოპერაციაში, რაც ბრიტანელების მარცხით დასრულდა. ჯანმრთელობის გაუარესების

გამო, მას 1815 წლის მაისში თანამდებობის დატოვება მოუწია. 1816 წლის ზაფხულში თავის ძველ მეგობართან, კაპიტან ჯეიმს მენგელსთან ერთად ირბიმ ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში მოგზაურობა გადაწყვიტა. მოგზაურობა იმაზე მეტად ხანგრძლივი აღმოჩნდა, ვიდრე ვარაუდობდნენ. ისინი ესტუმრნენ ეგვიპტეს. ჯოვანი ბაპტისტა ბელზონის და ჰენრი უილიამ ბიჩის თანხლებით დაათვალიერეს აბუ-სიმბელის ტაძარი; შემდეგ გადაკვეთეს უდაბნო, ჩავიდნენ ალეპოში, სადაც შეხვდნენ უილიამ ჯონ ბენკს და ტომას ლის. აქედან გაემგზავრნენ პალმირსა და დამასკოში. შემდეგ იმოგზაურეს იერუსალიმში. მკვდარი ზღვის შემოვლით გადაკვეთეს წმინდა მიწა. ბოლოს მიაღწიეს კონსტანტინოპოლს, თუმცა ორივე დიზენტერიით დაავადდა, რის გამოც იძულებულები იყვნენ კვიპროსზე გაჩერებულებიყვნენ. 1818 წლის დეკემბრის შუა რიცხვებში მოგზაურები მარსელში გაემგზავრნენ, სადაც მძიმე მგოზაურობით სავსე 76 დღეში ჩააღწიეს. მეზღვაურთა შთაბეჭდილებები 1823 წელს გამოიცა სათაურით: „მოგზაურობა ეგვიპტესა და ნუბიაში, სირიასა და მცირე აზიაში 1817 -16 წლებში“. 1844 წელს აღნიშნული ჩანაწერები „მიურეს კოლონიალურმა და საშინაო ბიბლიოთეკამ“ ერთ ტომად გამოსცა. მოგვიანებით საზოგადოების დიდი ინტერესიდან გამომდინარე ჩარლზ ირბის და ჯეიმს მანგელსის წიგნი რამდენჯერმე გამოქვეყნდა. როგორც მათი ჩანაწერების შესავალშია აღნიშნული, მოგზაურობა ეგვიპტეში, ნუბიაში, სირიასა და წმინდა მიწაზე ინგლისიდან 1816 წლის 14 აგვისტოს დაიწყო და ოთხ წელზე მეტ ხანს გასტანა. სირიაში ბრიტანელ მოგზაურებს საქართველოდან მოტაცებული ქართველი გოგონები უნახავთ. თურქები მათ სხვადასხვა ადგილზე ჰყიდდნენ. როგორც მოგზაურები აღნიშნავენ, ტყვედ წამოყვანილი ორმოცი-ორმოცდაათი ქართველი მანდილოსნიდან გასაყიდი თერთმეტი იყო დარჩენილი. ბრიტანელი მოგზაურები წერენ: „სანამ სასტუმროში გაჩერებულები ვიყავით, ერთ საღამოს ოთხი ცუდად ჩაცმული თურქი მოვიდა, ჯარისკაცებივით ეცვათ. უფროსი მათგანი უკეთ იყო შემოსილი, მაგრამ ხეირიანად მაინც ვერ გამოიყურებოდა. ამ ხალხმა თან მოიყვანა თერთმეტი ქართველი გოგო. როგორც გვაცნობეს, ესენი ორმოცი - ორმოცდაათი გოგოდან იყვნენ დარჩენილები, რომლებიც საქართველოს საზღვრებთან მშობლებს მოსტაცეს და მდიდარ თურქებზე მონებად ან ხასებად უნდა გაეყიდად. საცოდავი გოგონები ჩვენს მეზობლად მდებარე ოთახში გააჩერეს. უმრავლესობა თხუთმეტიდან ოც წლამდე იყო; ორი უფრო პატარა - თორმეტ წლამდე. ყველა ერთმანეთზე ლამაზი. შავი მზზინვარე თვალებით, ვარდისფერი ლოყებით, გრძელი შავი თმით და საუცხოო გარეგნობით. რაც ვოლნის (გაურკვეველია ვის

გულისხმობენ-გ. ს) დახასიათების საწინააღმდეგოა ქართველი და ჩერქეზი ქალების სილამაზის შესახებ. ის ამბობს: „მათი სილამაზის პოპულარობა გამომდინარეობს მათი დანახვის სირთულიდან, რომელსაც მგზავრები აწყდებიან. სინამდვილეში კი არანაირი ხიბლი არ გააჩნიათ-ო“. თანხა, რომელსაც ამ გოგონებში ითხოვდნენ, წარმოდგენას შეგიქმნიდა იმ ფასზე, რასაც თურქები მათში იხდიდნენ. მომსწრენი გავხდით, როგორ იყიდა ერთი გოგო მდიდარმა თურქმა. ამისათვის მყიდველს თოთხმეტ ქისას თხოვდნენ, თითო ქისა 500 პიასტრი, დაახლოებით 18 ფუნტი სტერლინგია. მყიდველმა ათი შესთავაზა, მაგრამ ერთი პარაც არ დააკლეს. საწყალი გოგო, რომელიც დაახლოებით თხუთმეტი წლის იყო, ფეხზე იდგა და უსმენდა როგორ ვაჭრობდნენ მის გაყიდვაზე. ისინი ოთხჯერ, სხვადასხვა დროს ქალაქის გავლით მიჰყავდათ მდიდარი თურქების სახლებში, რათა ეჩვენებინათ და ევაჭრათ; ორჯერ თავად მოვიდნენ მყიდველები ჩვენს სასტუმროში და ოთახის კარიდან ათვალიერებდნენ უბედურ გოგონებს. როცა მათ სილამაზეზე მსჯელობდნენ, ისინი რიგში უნდა მდგარიყვნენ. ზოგი მყიდველი ორმოცდაათ წელს აღემატებოდა, იმ დროს როცა გოგონები მხოლოდ თხუთმეტი წლისანები იყვნენ. ამ უბედურებს წესიერად საჭმელსაც არ აჭმევდნენ. მხოლოდ ერთი ნატეხი პური და პატარა ნაჭერი ყველი ორჯერ დღეში; ფორთოხალი სულ ორი პარა (ნახევარი პენი) ღირდა, მაგრამ მათ არასოდეს არ აძლევდნენ. როდესაც მეპატრონეები სხვაგან წავიდოდნენ, გამოკეტავდნენ ამ უბედურებს ოთახში და გასაღები თან მიჰქონდათ. ქალაქიდან მორიგი დაბრუნებისას, ერთ-ერთი პატარა გოგოს მწარე მოთქმა-გოდება მოგვესმა, რომელსაც გაყიდვას უპირებდნენ. იგი ტიროდა, არაფრით უნდოდა თავისი დისა და მეგობრებისგან დაეშორებინათ. ამ საცოდავ გოგონებს ქალაქიდან ქალაქში ცხენის ზურგზე შემოსმულებს დაატარებდნენ. ისინი ამგვარადვე ჩამოიყვანეს საქართველოდან. გასაყიდად სთავაზობდნენ ყველა მთავარ ქალაქში. ახლა დამასკოში მიჰყავდათ, სადაც ფიქრობდნენ, რომ მათი გაყიდვით კარგ ფულს იშოვიდნენ.

საკვანძო სიტყვები: ირბი, მანგელსი, საქართველო. თურქეთი, ტყვე.

BÜYÜK BRİTANYALI GEZGİNLERİ CHARLES LEONARD IRBY VE JAMES MANGLES'İN TÜRKİYE'YE ESİR OLARAK SATILAN GÜRCÜLER HAKKINDA BİLGİLERİ (XIX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİ)

Prof. Dr. Giorgi SOSİAŞVİLİ
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi

Öz

Geç Ortaçağ döneminde Gürcistan'daki insan ticareti en ağır ve zor çözülecek problem olarak kendini göstermişti. Komşu ülkelere, özellikle Osmanlı Devleti'ne insanlar kaçırılarak satılmasına karşı gerek kral hükümeti, gerekse kilise yetkilileri tarafından çok sayıda önlem alındı ancak bir sonuç elde edilemedi. Söz konusu "gelirli" işin içinde feodal aristokrasinin temsilcileri de vardı. Onlar çoğu zaman kilise veya saray karşısında "köle ticaretinden" vazgeçmek için yemin etseler de verdikleri sözleri tutmazdılar. Oluşan problem yine de devam ederdi. Gürcistan'dan "köle ticaretinin" birkaç olayı XIX. yüzyılın başlarında vuku buldu. Rusya'nın İmparatorluk Sarayı söz konusu meselenin çözümü için sıkı önlemler aldı. Rusların bu yaklaşımları Türk yetkililerine yazdıkları mektuplardan da belli olmuştur. Gürcistan'dan Osmanlı Devleti'ne "köle ticareti" konusu üzerine olan bilgiler gerek Gürcü, gerekse yabancı kaynaklarda muhafaza edilmiştir. Konu, yabancı gezginlerin günlüklerinde de yer almıştır. Bu açıdan İngiliz donanma yetkilileri olan Charles Leonard Irby ile James Mangle'nin notları dikkatimizi çekmiştir.

Donanma Kaptanı ve Gezgin Charles Leonard Irby (1789 – 1845) 9 Ekim 1789'da doğmuştur. Genç Charles denizcilikle 1801'de ilgilendi. Charles'a Kuzey ve Akdenizler ile Ümit Burnu'nda yaptığı vicdani hizmet, Montevideo ve Biskay'da yaptığı ithaf üzerine 13 Ekim 1808'de teğmen ünvanı verildi. Charles Leonard Irby belli bir zaman Kuzey Amerika sahillerinde de askeri hizmetinde bulundu. 7 Haziran 1814'te "Thames" adlı gemiye kaptan olarak atandı ve New Orleans'a karşı askeri operasyona gönderildi. Ancak, bu savaş İngilizlerin mağlubiyetiyle sonuçlandı. Mayıs 1815'te Charles sağlık sorunları nedeniyle görevinden ayrıldı ve arkadaşı olan James Mangle ile birlikte doğu ülkelerini gezmeye karar verdi. Bu gezi planladıklarından daha uzun sürdü. Kendileri Mısır'a gittiler. Giovanni Baptista Belzoni ve Henry William Beach refakatlarıyla Abu Sibel kilisesini ziyaret ettiler. Daha sonra, çöl üzerinden geçip Halep'e gittiler. Burada William John Benk ve Thomas Lee ile görüştüler. Bundan sonra Kudüs'ü ziyaret ettiler. Ölü Denizi dolaşarak Kutsal Topraklardan ayrıldılar. Sonunda İstanbul'a vardılar. Ancak, her ikisi de dizanteri hastalığını kaptıkları için mecburen Kıbrıs'ta kaldılar. Aralık 1818'de gezginler Marsilya'ya gittiler ve zor bir yolculuk yaptıktan sonra 76 gün içinde ülkelerine vardılar. Denizcilerin hatıraları 1832'de "1816-17 Yıllarında Mısır ve Nubia, Suriye ve Küçük Asya Gezisi" adlı bir kitap olarak çıktı. 1844'te ise anılan hatıralar "Miura Sömürgeci ve Dahili Kütüphanesi" tarafından bir cilt olarak neşredildi. Daha sonraki dönemlerde toplum tarafından fazlasıyla rağbet gördüğü için bu kitap bir kaç defa

yeniden basıldı. Gezinlerin notlarının girişinde yer alan yazılara göre Mısır, Nubia, Suriye ile Kutsal Topraklardaki seyahatları İngiltere'den 14 Ağustos 1816'da başladı ve dört aydan fazla sürdü. Suriye'de gezinler Gürcistan'dan kaçırılan Gürcü kızlarını görmüşler. Türkler onları çeşitli yerlerde satıyorlardı. Gezinlerin anlattıklarına göre kaçırılan ve satın-alınacak 40-50 kızdan yalnız 11 tane kalmıştı. İngiliz gezinlerin yazılarına göre: "Misafirhanede iken bir akşam asker gibi giyinmiş ve aynı zaman kötü giyimli olan dört Türk geldi. Onların reisi daha güzel giymişti, ancak yine de yakışıklı değildi. Bunlar beraberinde 11 Gürcü kızını getirdiler. Kendi ifadelerine göre, bu kızlar Gürcistan sınırlarından kaçırıldıkları ve zengin Türklere köle veya cariye olarak satacakları 40-50 kızdan kalan 11 idi. Zavallı kızları komşu odamıza yerleştirdiler. Bunlardan çoğu 15-20 yaşındaydı. İki daha küçük olup 12 yaş civarındaydı. Birisi diğerinden güzeldi. Onların siyah ve parlak gözleri, pembe yanakları, uzun siyah saçları vardı ve çok yakışıklı idiler. Söz konusu ifadeler Volni (Kimden kastettikleri belli değil G.S.) tarafından Gürcü ve Çerkez kızlarının güzelliklerine dair yapılan değerlendirmelerin tam tersidir. Volni, Gürcü ve Çerkez kızları hakkında "Bunların güzelliğinin bu kadar yaygın olduğu yolcuların onları görme zorluğuna bağlı olduğundan kaynaklıdır. Aslında, cazibeleri hiç yok" gibi ifadelerini kullanmıştır. Söz konusu kızlar için talep edilen ve Türkler tarafından ödenen ücretten verilen fiyatlar hakkında bilgi edinmiş oluyoruz. Bir zengin Türk tarafından bir kızın satın alındığına şahit olduk. Bunun için kendisinden 14 kese para istediler. Bir kese 500 kuruş, yaklaşık 18 sterling değerindedir. Müşteri 10 kese verdi, ancak bir kuruş dahi düşmediler. Zavallı kız, yaklaşık 15 yaşındaydı, ayakta durup satın alınacağına dair konuşmaları dinliyordu. Kızları dört kez, farklı zaman diliminde şehir içini dolaştırarak zengin Türklerin evlerine götürüp satmak için gösterirdiler. İki defa müşteriler misafirhanemize kendileri geldiler ve zavallı kızlara odanın kapısını açıp baktılar. Kızlar güzellikleri değerlendirileceği zaman sıraya geçerlerdi. Müşterilerden bir kaç yaş olarak 50'den fazlaydı, kızlar ise yalnız 15 yaşındaydılar. Bu zavallılara uygun bir şekilde yemek de vermezdi. Günde iki defa bir dilim ekmek ve az bir parça peynir verirdiler. Portakal fiyatı tam iki para (yarım pen) idi, ancak hiçbir zaman alıp da yedirmediler. Sahipleri başka bir yere gittiklerinde kızları odaya kapatırlardı ve anahtarları yanlarına alırlardı. Biz bir ara şehirden döndüğümüzde satacakları bir küçük kızın acı acı ağladığını duyduk. Bu kız kızkardeşi ile arkadaşlarından ayrılmak istemiyordu. Zavallı kızları şehirden şehire atın sırtında gezdiriyorlardı. Gürcistan'dan da aynı şekilde getirmişler. Bütün büyük şehirlere götürüp satışa çıkarıyorlardı. Şimdilik Şam'a götürmeye kalktılar. Tüccarlar kızları Şam'da iyi bir fiyata satacaklarını düşünüyorlardı.

Anahtar kelimeler: İrby, Mangles, Gürcistan, Türkiye, Esir.

REFERENCES FROM THE BRITISH TRAVELLERS CHARLES LEONARD IRBY AND JAMES MANGLES ABOUT THE GEORGIAN CAPTIVES TRADED IN TURKEY (FIRST QUARTER OF THE XIX CENTURY)

**Prof. Dr. Giorgi Sosiashvili
Gori State Teaching University**

ABSTRACT

Human abduction had been considered as one of the most problematic and unresolved issues in Georgia during the Middle Ages. In order, to eradicate the the human trading to neighboring countries, especially to Ottoman Empire, the, then Royal authorities and the ecclesiastic circles had carried out various measures, but all in vain. In this "profitable" business, many of the feudal aristocrats had also been involved. They had sworn an oath, not to engage in human abduction, but they had been enticed seldomly and the problem remained the same. The Russian Imperial authorities had carried out strict measures to counter the problem, which is mirrored in the correspondences of Russian officials to Ottoman counterparts. We have encountered many Georgian and foreign sources about the human trading customs in Georgia. Our attention was caught by the sources provided by the British officials, Charles Leonard Irby and James Mangles.

Military-naval Captain and traveler Charles Leonard Irby (1789-1845) was born on October 9, 1789. Young Charles had shown interest in military affairs from 1801. For the valor shown in Montevideo and Biscay and for his service in Northern Sea, Mediterranean Sea and Cape of Good Hope he had been ranked as a Lieutenant on October 13, 1808. Charles Irby had also served on the shores of the Northern America, whereas was appointed as commander-in chief of the ship Thames, where he participated in the military operation in New Orleans, which had resulted in a failure for the British. Due to the health concerns, he had to leave the military service in 1815, wherea in 1816 Irby, alongside with his friend Captain James Mangles had decided to travel in the Middle East countries. The journey was extended beyond the original plan. Initially, they visited Egypt, and, going up the Nile, in the company of Giovanni Baptista Belzoni and Henry William Beechey, explored the temple at Abu-Simbel; afterwards, they went across the desert and along the coast and reached Aleppo, where they met William John Bankes and Thomas Legh. The party travelled to Palmyra, Damascus, down the Jordan valley, and so to Jerusalem. They afterwards passed round the Dead Sea, finally landing for Constantinople; but falling ill with dysentery, they were landed at Cyprus for medical assistance. In the middle of December 1818 they shipped on board a vessel bound for Marseilles, which they reached after a passage of 76 days. The impressions of the sailors had been published

in their book "Travels in Egypt and Nubia, Syria, and Asia Minor, during the Years 1817 and 1818" in 1823. In 1844, the Home and Colonial Library had published the manuscripts as single-volume book. In the later period, due to the societal interest the manuscripts had been published on several times. As, it is mentioned in their manuscripts the travels to Egypt, Nubia, Syria and Holy Land had begun on August 14, 1816 and had lasted for 4 years. During their quest, the British travellers had seen the abducted Georgian girls. The Turkish had a custom of selling them at various places., whereas as the travellers had noticed, there had remained only 11 girls out of the 40-50 abducted. The British travelers note, "while we were stationed at the hotel, one of the evenings we were approached by the 4 badly dressed Turks, who looked like the soldiers. The chief, among them was dressed better than the others, but he didn't look decent either. These people brought 11 Georgian girls with them. As, they informed us, they were the only 11 left out of the 40-50 girls, which were abducted from Georgia, in order for them to be sold to Turks, as sex-slaves. The poor girls were kept in a room next to us. The most of the girls were of age 15-20, while 2 were no less than 12, while all with the black, sparkly eye, pink cheeks, long black hair and remarkable appearance. Which is contrary to the description of Volny (It is unknown for us, who they mean by this surname - G.S), in reference to his description of the beauty of Georgian and Circassian women. He notes: "the difficulty of the popularity of their beauty derives from the fact that they are hard to notice by the travelers, in fact they have no real charm". The price that the girls had, would make you realize the prices the Turks would pay for them. We witnessed, how a wealthy Turk had paid a sum to buy 1 girl, whereas the buyer was asked to pay 14 pouches, where 1 pouch was equivalent 500 piaster, about 18 pounds. The buyer offered 10 pouches, but the sellers did not deduce even a para. The poor girl, who should have been approximately 15 years old, listened to how they discussed her trade. They were taken 4 times to other cities to the wealthy Turks, in order for them to see and trade for them; on 2 occasions, visitors came to our hotel and looked at the girls from the door of the room. When they discussed their beauty, they stood in line, whilst the girls should have been about 15 years old, when their buyers were 50 years old at least. The poor girls, were not even fed properly, whereas they had only a small piece of bread and 2 tiny pieces of cheese, while the oranges cost 2 para, they did not even buy it for the girls. Whenever the owners, left the hotel, they took the key with them. On one instance, while coming back from the city, we heard a crying of a little girl, who was on the verge of being traded, due to the reason that she did not want to be separated from her sister and friends. The girls were carried on a horse-back in the city, while they were brought from Georgia in the same way. The girls were traded in every major cities, while they headed to Damascus, because they thought to get good profit from the trading the girls there.

Keywords: Irby, Mangles, British travelers, Georgia, Ottoman Empire.

ადამიანთა ვაჭრობა გვიან შუასაუკუნეების საქართველოში ერთ-ერთ ყველაზე რთულ და გადაუჭრელ პრობლემად ითვლებოდა. მეზობელ ქვეყნებში, განსაკუთრებით კი ოსმალეთში მოსახლეობის გატაცების და გაყიდვის აღმოსაფხვრელად სამეფო ხელისუფლების, თუ საეკლესიო წრეების მხრიდან არაერთი მკაცრი ღონისძიება გატარდა, თუმცა უშედეგოდ. ამ „სარფიანი“ საქმით საზოგადოების თითქმის ყველა ფენის წარმომადგენლები იყვნენ დაკავებული¹. „იქმნა განტევება ცოლთა, კლვა კაცთა და იღუმალ ტყეს ყიდვა და უჯერონი სჯულსა ზედა მრავალნი იმერეთსა შინა“, ასე აფასებს ვახუშტი ბატონიშვილი XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში შექმნილ მდგომარეობას². ადამიანებით ვაჭრობის შავზნელ საქმეში ხშირად სასულიერო პირებიც იყვნენ შემჩნეულები³. XVII-XVIII საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოდან ოსმალეთში, სირიაში და ეგვიპტეში ათასობით ადამიანი გაჰყავდათ⁴.

საქართველოდან ადამიანთა გაყიდვა-გატაცების ფაქტებს XIX საუკუნის დასაწყისშიც ჰქონდა ადგილი. რუსეთის საიმპერატორო ხელისუფლებამ აღნიშნული საკითხის მოსაგვარებლად პოლიტიკა ძალზე გაამკაცრა. 1802 ივნისში რუსეთის ელჩმა კონსტანტინოპოლში ვ. ტამარამ ოსმალეთის ხელისუფლების წინაშე მწვავედ დააყენა ადამიანთა ვაჭრობის აკრძალვის საკითხი. რუსეთის ხელისუფლება აცხადებდა, რომ საქართველო უკვე რუსეთის ქვეშევრდომი ქვეყანა იყო და ის არ დაუშვებდა აქედან ეგვიპტესა და ოსმალეთში ადამიანების გაყიდვას⁵. 1804 წლის 16 ივნისს გენ. ლიტვინოვმა, დასავლეთ საქართველოს „მმართველმა“ სამეგრელოში გამოსცა განკარგულება, რომლის თანახმად თუ ადამიანთა ვაჭრობაში ვინმე იქნებოდა მხილებული, არა მარტო დამანაშე პირი, არამედ მისი ოჯახის წევრებიც სიკვდილით დაისჯებოდნენ⁶. 1817 წელს გენ. ერმოლოვი რუსეთის

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1973, გვ. 343.

² ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 824.

³ მ. რეხვიაშვილი, იმერეთი XVIII საუკუნეში, თბ., 1982, გვ. 313.

⁴ ა. კილასონია, ადამიანებით ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში, XVI-XIX საუკუნეებში, თბ., 2006, გვ. 107.

⁵ Внешняя политика России XIX и начала XX века, Документы Российского министерства иностранных дел, Сер. 1, т. I, М., 1960, стр. 170

⁶ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК), т. II, 1868, стр. 475.

სრულუფლებიან მინისტრს კონსტანტინოპოლში ბარონ სტროგანოვს სწერდა, რომ ოსმალეთის ხელისუფლებისთვის პროტესტით მიემართა, რადგან ყარსის, ახალციხის და ტრაპიზონის ფაშები საქართველოს ტერიტორიაზე დათარეშობდნენ და ადამიანებს იტაცებდნენ⁷. თუმცა, როგორც სტროგანოვის წერილიდან ჩანს, ამ ცდას რაიმე შედეგი არ მოჰყოლია⁸. ოსმალეთში საქართველოდან ადამიანთა გაყიდვის შესახებ ცნობები შემოგვინახეს როგორც ქართულმა, ისე უცხოურმა წყაროებმა. „ტყვეთა სყიდვაზე“ გვიამბობენ ევროპელი მოგზაურები: ჟან შარდენი (XVII ს.)⁹, დონ ქრისტეფორო დე კასტელი (XVII ს.)¹⁰, დონ პიეტრო ავიტაბილე, (XVII ს.)¹¹, არქანჯელო ლამბერტი (XVII ს.)¹², დონ ჟუზეპე ჯუდიჩე მილანელი, (XVIII ს.)¹³, ჟ. პ. დე ტურნეფორი (XVII ს-ს ბოლო, XVIII ს-ის დასაწყისი)¹⁴, მორიც ვაგნერი (XIX ს-ის I ნახევარი)¹⁵, აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი (XIX საუკუნის I ნახევარი)¹⁶, ჟაკ ფრანსუა გამბა (XIX საუკუნის I ნახევარი)¹⁷, ედუარდ აიხვალდი (XIX ს-ის I

---

⁷ AKAK, т. VI (II), 1875, стр. 403, 418.

⁸ პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება, XIX-XX ს. ს. თბ., 1949, გვ. 297

⁹ ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 211-212.

¹⁰ დონ ქრისტეფორო დე კასტელი, ცნობები და აღბოძი საქართველოს შესახებ, ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ, თბ., 1976, გვ. 54.

¹¹ დონ პიეტრო ავიტაბილე, ცნობები და კომენტარები ბეჟან გიორგაძისა, თბ., 1977, გვ. 74-77.

¹² არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი იტალიურიდან ალექსანდრე ჭყონიასი, თბ., 1938, გვ. 71-72.

¹³ დონ ჟუზეპე ჯუდიჩე მილანელი, წერილები საქართველოზე, XVIII საუკუნე, იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბ. გიორგაძემ, თბ., 1964, გვ. 45.

¹⁴ ჟ. პ. დე ტურნეფორი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1988, გვ. 57.

¹⁵ მორიც ვაგნერი საქართველოს შესახებ, გერმანული ტექსტი თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და სამიხედები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2002, გვ. 111.

¹⁶ აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი საქართველოს შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და სამიხედები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2011, გვ. 33.

¹⁷ ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტომი პირველი, ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1987, გვ. 118.

ნახევარი)¹⁸. ამ მხრივ, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ბრიტანელი საზღვაო მაღალჩინოსნების ჩარლზ ლეონარდ ირბის და ჯეიმს მენგელსის ჩანაწერებმა. ჩარლზ ლეონარდ ირბი დაიბადა 1789 წლის 9 ოქტომბერს, ის იყო მეორე ლორდ ბოსტონის ფრედერიკის მეოთხე, უმცროსი ვაჟი. ჩარლზ ლეონარდის დედა - ქრისტიანა, პოლ მეთუენის ერთადერთი ქალიშვილი გახლდათ¹⁹. მომავალი მოგზაური კონტრ-ადმირალ ფრედერიკ პოლ ირბის უმცროსი ძმა იყო. ირბიმ სამხედრო-საზღვაო ძალებში სამსახური 1801 წლის 23 მაისიდან დაიწყო. მოღვაწობდა გემზე „ნარცისი 32“ (the Narcissus) 1803 წლის 8 ივლისს, მან მონაწილეობა მიიღო ფრანგული გემის, ლალსიონის (L'Alcion) დატყვევებაში, რომლის შეიარაღებაშიც იყო 96 მებრძოლი და 16 ზარბაზანი. 1805 წელს, ის გაემგზავრა კეთილი იმედის კონცხზე ექსპედიციაში; შეიარაღებული გემის ლე პრუდენტის (Le Prudent) გარდა, რომელიც 12 ზარბაზნისა და 70 მებრძოლისაგან შედგებოდა, მან დააკავა 22 ზარბაზნიანი გემი „ჰორაციო ნელსონი“ (Horatio Nelson). მის სახელს უკავშირდება ასევე საბრძოლო გემის „ნაპოლეონის“ (32 ზარბაზნით და 250 მებრძოლით), ხელში ჩაგდება. კონცხის დაცემის და 46 ზარბაზნიანი ფრეგატის (Volontaire) დატყვევების შემდეგ, ბატონი ირბი გადავიდა მდინარე რიო დე ლა პლატაზე. აქედან ის დაბრუნდა ინგლისში, სადაც შეიტყო ბუენოს აირესის დაპყრობის შესახებ. მცირე ხანში იგი კვლავ სამხედრო სამსახურში გამოიძახეს. ჩარლზ ირბი კაპიტან ღონელისთან ერთად, (გემი „არდენტი 64“ (Ardent) მონტევიდეოს წინააღმდეგ 1807 წლის თებერვლის საბრძოლო მოქმედებებს შეუერთდა²⁰, სადაც მსუბუქად დაიჭრა. მას შემდეგ, რაც ბრიტანელებმა მონტევიდეო დაიკავეს, ირბი სახლში დაბრუნდა. თუმცა თავის პროფესიული საქმიანობა კვლავ გააგრძელა. სანამ ლეიტენანტის წოდებას მიიღებდა, 1808 წლის 13 ოქტომბერს, რამდენიმე თვის მანძილზე ირბი მსახურობდა „კეთილი იმედის კონცხზე“. ხომალდით „არმიდა“ მიიღო მონაწილეობა ოპერაციაში ამერიკული შეიარაღებული ხომალდის წინააღმდეგ, რომელზეც 100 მებრძოლი იმყოფებოდა და 17 ზარბაზნით იყო აღჭურვილი. 1814 წლის 7 ივნისს, ბატონი ირბი დაინიშნა ხომალდ

---

¹⁸ ედუარდ აიხვალდი საქარველოს შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2005, გვ. 210.

¹⁹ Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832, p. 1; Roger O. De Keersmaecker, Charles Leonard Irby 1789-1845, James Mangles 1786-1867, <http://www.egypt-sudan-graffiti.be/Captain.htm>.

²⁰ Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832, p. 2.

თემზას 32 (the Thames) მეთაურად, იგი ამავე ხომალდით ახალი ორლენის წინააღმდეგ მოწყობილ ექსპედიციაში მონაწილეობდა, შემდეგ თავისივე თხოვნით, ჯანმრთელობის პრობლემების გამო 1815 წლის მაისში თანამდებობა დატოვა²¹. ჩარლზ ლეონარდ ირბი გარდაიცვალა 1845 წლის 3 დეკემბერს. 1816 წლის ზაფხულში ირბი თავის ძველ მეგობართან, კაპიტან ჯეიმს მენგელსთან ერთად კონტინენტზე მოგზაურობას შეუდგა. ჯეიმს მენგელსი, ბრიტანეთის პარლამენტის წევრის ჯეიმს მენგელსის (1762–1838) ძმის - ჯონ მენგელსის (1760–1837) და ჰარიეტ კემდენის ვაჟი იყო. მენგელსმა სამხედრო-საზღვაო ძალებში სამსახური 1800 წლის მარტში დაიწყო. ის კაპიტან როს დონელისთან ერთად მსახურობდა ხომალდზე „მეიდსტოუნი“ (Maidstone) ხოლო 1801 წელს კი მსახურობდა ხომალდზე „ნარცისი“ (Narcissus). 1806 წლის 24 სექტემბერს ჯეიმს მენგელსმა ლეიტენანტის წოდება მიიღო. 1811 წელს მან ლეიტენანტის ჩინით სამსახური გააგრძელა ხომალდზე „ბოინი“ (Boyne). 1814 წელს კი ხომალდზე „დუნკანი“ (Duncan). 1815 წლის 13 ივნისს, მენგელსს კაპიტანის წოდება მიანიჭეს²². ჯეიმს მენგელსი 1825 წელს ბრიტანეთის სამეფო საზოგადოების წევრად აირჩიეს, ხოლო 1830 წელს იგი სამეფო გეოგრაფიული საზოგადოების საბჭოს წევრი გახდა²³. ჯეიმს მენგელსი გარდაიცვალა 1867 წლის 18 ნოემბერს, 81 წლის ასაკში. როგორც აღვნიშნეთ, 1816 წელს მენგელსმა თავის ძველ მეგობართან ჩარლზ ლეონარდ ირბისთან ერთად, (ვისთან ერთადაც ხომალდ „ნარცისზე“ მსახურობდა), ეგვიპტეში, სირიაში და მცირე აზიაში იმოგზაურა. მოგზაურობა უფრო ხანგრძლივი აღმოჩნდა, ვიდრე ვარაუდობდნენ. ისინი ესტუმრნენ ეგვიპტეს, აუყვნენ ნილოსს და დაათვალიერეს აბუ-სიმბელის ტაძარი; შემდეგ გადაკვეთეს უდაბნო, გაიარეს სანაპირო, ბაალბეკის და სიდარის გავლით, მოხვდნენ ალექსანდრიაში. აქედან გაემგზავრნენ პალმირასა და დამასკოში, გაუყვნენ იორდანის ხეობას და იერუსალიმში ჩავიდნენ. ამის შემდეგ შემოუარეს მკვდარ ზღვას და გადაკვეთეს წმინდა მიწა. ბოლოს ისინი ვენეციური ბრიგის საშუალებით კონსტანტინოპოლს ეწვივნენ. გზაში ორივე მოგზაური დიზენტერიით დაავადდა, რის გამოც იძულებულები იყვნენ კვიპროსზე გაჩერებულებიყვნენ. 1818 წლის დეკემბრის შუა რიცხვებში გემით გაემგზავრნენ მარსელში, რომელსაც თავგადასავლებით სავსე 76 დღეში მიაღწიეს. მათი შთაბეჭდილებები 1823 წელს

²¹ Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832, p. 1-13.

²² Bierbrier M. L. Who Was Who in Eguptology, 2012, p. 353

²³ Dictionary of National Biography, Vol. 36, Malthus Mason, London, 1893, p. 33-34.

დაიბეჭდა სათაურით: „მოგზაურობა ეგვიპტესა და ნუბიაში, სირიასა და შუა აზიაში 1817-18 წლებში“.²⁴ 1847 წელს მოგზაურთა წიგნი „მიურეს კოლონიალურმა და სამინაო ბიბლიოთეკამ“ ერთ ტომად გამოსცა.²⁵

ჩარლზ ლეონარდ ირბის და ჯეიმს მენგელსის ეგვიპტეში, ნუბიაში, სირიასა და წმინდა მიწაზე მოგზაურობის ამსახველ წიგნში²⁶ (V თავი) გარკვეული ადგილი ეთმობა სირიაში თურქების მიერ მონებად გაყიდულ ქართველ გოგონებს. როგორც ტექსტიდან ჩანს, ჩარლზ ირბიმ და ჯეიმს მენგელსმა სირიის ქალაქ ჰამაში არსებულ

---

²⁴ Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832. p. 4.

²⁵ იხ. TRAVELS in EGYPT AND NUBIA, SYRIA, AND THE HOLY LAND including A JOURNEY ROUND THE DEAD SEA < AND THROUGH THE COUNTRY EAST OF THE JORDAN BY THE HON. CHARLES LEONARD IRBY, AND JAMES MANGLES, COMANDERS IN THE ROYAL NAVV. LONDON, 1847. ჩარლზ ლეონარდ ირბისა და ჯეიმს მენგელსის ცხოვრების და მოღვაწეობის შესახებ. იხ. The Hon. Charles Leonard Irby and James Mangles, commanders in the Royal Navy, London 1844, reprint London 1985; Martin R. Kalfatovic, Nile Notes of a Howadji, London 1992; Richard Hill, A Biographical Dictionary of the Sudan, London 1967; Morris L. Bierbrier, Who was Who in Egyptology, 2012; Royal Naval Biography, vol. IV, part I, London 1833; Gentleman's Magazine, C. L. Irby, Obituary, May 1846; J. Mangles, Botanical collector, Australian National Botanic Gardens, Biography; Plants & Fungi: Rhodanthe manglesii (Mangles' everlasting; Roger O. De Keersmaecker, Elkab-The Rock Tombs, volume IV, in Travellers' Graffiti from Egypt and the Sudan, Mortsel, Antwerpen 2005.

ახევე იხტ. რესურსი:

<http://www.worldcat.org/identities/lccn-nr95027868/>

<https://www.bookdepository.com/Cambridge-Library-Collection-Egyptology-Travels-Egypt-Nubia-Syria-Asia-Minor-during-Years-1817-1818-Charles-Leonard-Irby/9781108076197;>

<http://www.egypt-sudan-graffiti.be/Captain.htm>;<http://www.kew.org/plants-fungi/Rhodanthe-manglesii.htm>;

<http://www.anbg.gov.au/biography/mangles-james.html>

<http://www.jdhooker.org.uk/collectors3.htm>;

<http://trove.nla.gov.au/people/1199507?c=people>;<https://trove.nla.gov.au/people/1199507?c=people>;

<http://www.eoas.info/biogs/P000616b.htm#pubresources>

http://www.kaowarsom.be/virtual_library/Bierbrier%202012_Who%20Was%20Who.pdf

<https://prabook.com/web/james.mangles/2189554>;

https://threedecks.org/index.php?display_type=show_crewman&id=1616;

www.parksandgardens.ac.uk

<https://www.surreyarchaeology.org.uk/content/manglescollection>

https://en.wikisource.org/wiki/A_Naval_Biographical_Dictionary/Irby,_Charles_Leonard#cite_ref1;

<https://archive.org/details/travelsthroughs03volngoog/page/n10/mode/2up>;

<https://archive.org/details/travelsthroughs01volngoog/page/n10/mode/2up>

²⁶ იხ. TRAVELS in EGYPT AND NUBIA, SYRIA, AND THE HOLY LAND including A JOURNEY ROUND THE DEAD SEA < AND THROUGH THE COUNTRY EAST OF THE JORDAN BY THE HON. CHARLES LEONARD IRBY, AND JAMES MANGLES, COMANDERS IN THE ROYAL NAVV. LONDON, 1847

სასტუმროში რამდენიმე დამე გაათენეს. სწორედ აქ უნახავთ ბრიტანელ მოგზაურებს სამშობლოდან მოტაცებული ტყვე ქართველები, რომელთა ნაწილი თურქებს უკვე გაყიდული ჰყავდათ, ნაწილი კი უკეთეს ფასად გაყიდვის მიზნით დამასკოში მიჰყავდათ. ბრიტანელი მოგზაურების ცნობები სირიაში გაყიდული ქართველი გოგონების შესახებ ქართულ ენაზე პირველად ქვეყნდება. ვფიქრობთ, ჩარლზ ლეონარდ ირბის და ჯეიმს მენგელსის ჩანაწერებში შემონახული ინფორმაცია კიდევ უფრო მეტ წარმოდგენას შეგვიქმნის საქართველოში გავრცელებული ადამიანთა ვაჭრობის შესახებ, რასაც XIX საუკუნის დასაწყისშიც ჰქონდა ადგილი.

ჩარლზ ლეონარდ ირბი და ჯეიმს მენგელსი, მოგზაურობა ეგვიპტეში, ნუბიაში, სირიასა და წმინდა მიწაზე

თავი V

ჰამაში¹ გამგზავრება - სარეკომენდაციო წერილები - ქარავანი მექიდან² - ჰამა - სასტუმროები - ქართველი მონები - მოლაპარაკება არაბებთან და მათთან ინტერვიუ - ჰომსი³ - პალმირიდან⁴ გამგზავრება - არაბთა ბანაკი - ინტერვიუ არაბთა მეთაურებთან - არაბთა წვეულება - პალმირას შესანიშნავი ხედი - იმედგაცრუება ნანგრევებთან მისვლისას - მათი აღწერა - არაბთა ბანაკში დაბრუნება - ჰომში მისვლა - ჩვენი მოგზაურობის ხარჯები - არაბთა თვისებები - მათი თვისება არაკეთილსინდისიერება დაუმსახურებელია - დამასკო⁵ - დაგეგმილი მარშრუტის მონახაზი

3 იანვარი. ჰამაში გავემგზავრეთ. ცხენზე ამხედრებული ჩვენი კეთილი და პატივცემული მასპინძელი თავის ძმასთან ერთად ქალაქიდან გასვლის შემდეგ ჩვენთან ერთად ორი საათის განმავლობაში მგზავრობდა. ასეთი ყურადღება გამოიჩინა ჩვენ მიმართ ბატონმა ბარკერმა⁶, რაც იმაში გამოიხატა, რომ მან წერილები გამოგვატანა ჰამაში გუბერნატორის მდივან სელიმთან⁷ და სკანდერთან⁸, - ჰომსის მმართველის მდივანთან; სარეკომენდაციო წერილი მოგვცა აგრეთვე ჰაჯი ჰასანთან⁹ გადასაცემად. ეს გახლდათ ჰომსის უხუცესი თურქი, რომელსაც არაბებთან დიდი კავშირები ჰქონდა. მათ ჩვენთვის ყველანაირი დახმარების გაწევა დაევალათ, რათა პალმირაში ჩავსულიყავით. ამის გარდა, მან სხვა წერილებიც გამოგვატანა დამასკოს

ფაშას¹⁰ ხაზინადარებთან, სადაც სთხოვდა, რომ თუ ცხენებით მგზავრობა მოგვიწევდა, ცხენებითაც დაგვხმარებოდნენ. ბატონმა ბარკერმა წერილები გამოგვატანა აკრაში, კვიპროსსა და სმირნაში, ბატონ რობერტ და ლედი ლისტონებთან¹¹ და კიდევ რამდენიმე პიროვნებასთან კონსტანტინოპოლში. მან გვათხოვა მონდრელის სირიაში¹², მცირე აზიისა და საბერძნეთში მოგზაურობისთვის ამსახველი რუკა, თუმცა არ დაკმაყოფილდა იმით, რომ აგვლჭურვა ყველა საჭირო ნივთით და მან, როგორც ადრე აღვნიშნეთ ფულადი დახმარებაც გაგვიწია. მზის ჩასვლისას სასტუმრო „თუმანს“ მივადექით, იგი საკმაოდ დიდი იყო, მაგრამ ამის მიუხედავად სრულად გადაჭედული, აქ უამრავ ქარავანს ნახავდით, რომლებიც დამასკოსა და ლატაქიისაკენ¹³ მიემართებოდნენ. მეორე დღეს, ქარავნები როგორც კი დაიდრნენ, ჩვენც მათი მიმართულებით გავწიეთ; ჩვენი გზა ნახევრად დამუშავებულ, შიშველ მინდვრებზე გადიოდა. დაახლოებით შუადღის სამ საათზე სერმენში¹⁴ გავჩერდით. აქ რამდენიმე სოფელია და ზეთისხილის ხეებიც დგას; სხვაგან ხეებს, ან ტყეს თვალს ვერ მოკრავთ. ჩვენს მარჯვნივ მოჩანდა თოვლით დაფარული კასიუსის მთა¹⁵. **5 იანვარი.** მზის ამოსვლისთანავე გზა განვაგრძეთ. ლატაქიას ქარავანთან ერთად შოგჰამდე¹⁶ მისვლა და აქედან მდინარე ორონტესის¹⁷ ნაპირის გაყოლებით ჰამამდე მისვლა გვსურდა, მაგრამ გვაგვიანდებოდა და როცა ჩვენს მარცხნივ პირდაპირ ჰამაში მიმავალი ქარავანი შევნიშნეთ, მისკენ გადავინაცვლეთ და ამ ქარავანთან ერთად ჰამასა და დამასკოსკენ გავემართეთ. დაახლოებით ათი საათისთვის თურქულ, ოთხკუთხედის ფორმის გალაგნის ნანგრევებს ჩავუარეთ, რომელიც სოფელს გარშემო ჰქონდა შემოვლებული. უდაბნოს განაპირას მდებარე ბევრი ასეთი დასახლება კედლებით არის გამაგრებული, რათა არაბთა თავდასხმებისგან დაიცვან. ცოტა ხანში ძალიან დიდ ქარავანს გადავეყარეთ, რომელიც მექაში ნამყოფი მომლოცველებისგან შედგებოდა და ახლა დამასკოდან ბრუნდებოდნენ - მწვანე დროშა ფრიალებდა, რომელიც წინასწარმეტყველის¹⁸ ბაირალად ითვლებოდა. ქარავანში რამდენიმე აქლემი შედიოდა, თუმცა ცხენები და ჯორები უფრო სჭარბობდნენ, მათ ზარები ჰქონდათ ჩამოკიდებული და მხიარულ ხმას გამოსცემდნენ*. ქარავანში აღმოსავლური, სპეციალური ტრანსპორტიც იყო. ასეთი მათგანი მაროკოში¹⁹

* იმ დღეს ცხენის ზანზალაკებზე იქნება წარწერილი: სიწმინდე უფალშია. ~ მეფეთა წიგნი, ზაქარია, XIV, V. 20/O gün atların boyundaki küçücük çanlarda "Saflık Rab'bin içindedir` ;ekl'nde yazılır.Krallar Kitabı, Zekerya.

მომლოცველებსაც ჰქონდათ, რომლებიც გასულ სექტემბერს კაიროში²⁰ ჩამოვიდნენ; ეს ტრანსპორტი დასაჯდომ სკამს მოგაგონებდათ, იგი ადამიანების ნაცვლად წინ და უკან ცხენებზე იყო დამაგრებული. ერთიც საწოლის მაგვარი სავარძლიანი კარავი იყო, რომელიც ჯორის ზურგზე ჯვარედინად დაედოთ; კიდევ ერთი მათგანი ორი ბავშვის აკვანს მოგაგონებდათ, რომელიც აქლემის ზურგზე კალათასავით მოეთავსებინათ. ტრანსპორტს ფარდები ჰქონდა და ქალბატონებისა და ავადმყოფებისთვის იყო განკუთვნილი. თითქმის ორი დღე მომლოცველთა ჯგუფებს ვხედავდით. ქარანში მყოფი თითოეული ცხოველი პილიგრიმების სავაჭრო საქონლით იყო დატვირთული. ასეთი მოგზაურობის დროს მლოცველები კარგად უთავსებდნენ ერთმანეთში ვაჭრობასა და რელიგიას. ძველი ანდაზა ასე ჟღერს: „მოერიდე მეზობელს, რომელმაც ერთხელ მოილოცა წმინდა ადგილები, ხოლო თუ ეს ორჯერ გააკეთა, მყისიერად დატოვე სახლი.“ თითქმის ყველა გლეხი საცხოვრებელ სახლებთან ვაჭრობს. ისინიც პილიგრიმების მსგავს საქმიანობას ეწევიან. დღეს ვიხილეთ რომის იმპერიის დროინდელი, რომაულ ნაგებობათა ნანგრევები, ასევე ქვისგან დამზადებული სარკოფაგები. დაახლოებით საღამოს 2 საათზე, ღამის გასათევად მარაში²¹ გავჩერდით და კარგ ადგილას გვეძინა. მეორე დღით ლიბანში²² გავემგზავრეთ; კასიუსის მთა ჩრდილოეთით ანსარიის მთები²³ ემიჯნება. ძველი ქალაქების ადგილებს, წყალსაცავებს და სარკოფაგებს ჩავუარეთ. თითქმის ყოველივე განადგურებული და ნაკლებად საინტერესო ეს ყველაფერი მხოლოდ იმას მეტყველებდა, რომ ეს ტერიტორია ოდესღაც მჭიდროდ დასახლებულ ადგილს წარმოადგენდა. აქ მხოლოდ ერთი მეორეზე გადაბმული მოტიტვლებული მინდვრები გხვდებოდათ, სადაც უამრავი ქურციკი, კაკაბი, კურდღელი, სავათისებრნი და სხვა ცხოველები ბინადრობენ. ღამე სასტუმრო „მექუნში“ გავათენეთ, რომელიც ხელოვნურ გორაკთან მდებარეობს. მთელი დღის მანძილზე არაერთი ასეთი გორაკი შეგვხვდა. ეს გორაკები სალისბერის²⁴ მდელოს და ინგლისის კიდევ სხვა ნაწილს მოგაგონებთ. სასტუმრო მოგვეწონა, მაგრამ მომლოცველების დაბრუნების გამო ხალხით იყო გადაჭედილი. 7 იანვარი. ჩვენი გზა ისევ ფართოდ გადაშლილ, ნახევრად დამუშავებული მინდვრების და ანსარიის მთების მასივის პარალელურად გადიოდა. ჩვენს თვალწინ ლიბანი და ანტილიბანი²⁵ გადაშლილიყო. დაახლოებით დღის 3 საათზე, ჰამაში ჩავედით. უკანასკნელი ერთი საათის განმავლობაში ძალზე ლამაზი გზა გავიარეთ, იგი დაბლა მინდორში ეშვებოდა, საიდანაც მდინარე

„ორონტესი“ უხვევს. მდინარის ერთი ნაპირი დამუშავებულია, ხე ტყიანია, ბაღებშია ჩაფლული; ხოლო მეორე ნაპირზე უამრავი წვრილი კლდე გვხვდება. მდინარეზე უზარმაზარი ბორბლებია გამართული, რომლებსაც დინება ატრიალებს წყლის დონის ასაწევად, რათა ნიადაგი მორწყონ. ჰამა ბერძნებისა და რომაელების ღვთიური ადგილია. იგი უძველესი ჰამასის ტერიტორიაა, რომელიც დამასკოსთან, ლიბანთან და სხვა მომიჯნავე ადგილებთან ერთად სხვადასხვა რელიგიურ წიგნშია მოხსენიებული; მათი სახელები მომდინარეობს ქანაანის²⁶, ნოეს²⁷ ვაჟის – ქამის²⁸ მეოთხე შვილის (არაბულ წყაროებში ქანაანი/ჰანაანი მოხსენიებულია, როგორც ნოეს მეოთხე ვაჟი - [https://simple.wikipedia.org/wiki/Canaan_\(son_of_Noah\)](https://simple.wikipedia.org/wiki/Canaan_(son_of_Noah))) ვაჟების სახელები-საგან, რაც მის ღრმა ანტიკურობაზე მიგვანიშნებს. ჰამას არაჩვეულებრივი მდებარეობა გააჩნია ჩალრმავებულ ადგილას, ორ გორაკს შორის, მდინარე „ორონტესის“ დასავლეთ ნაპირთან; თუმცა დღესდღეობით არანაირი დანიშნულება არ აქვს. სასტუმროში გავერდით. ქალაქში არსებული სასტუმროები მნიშვნელოვნად განსხვავდება გზისპირა სასტუმროებისგან. გზაზე განთავსებული სასტუმროების მსგავსად ესენიც დიდ სივრცეს მოიცავენ, მაგრამ განსხვავებულად არიან აშენებულნი. სასტუმრო გამიზნულია იმ მგზავრებისთვის და ვაჭრებისთვის, ვისაც ქალაქში საქმე აქვს, სადაც საქონელს ყიდიან და პირად საქმეებსაც აგვარებენ. გზისპირა სასტუმროები კი მგზავრებსა და მათ პირუტყვს მხოლოდ ღამის გათენებასა და უსაფრთხოებას სთავაზობენ. ასეთ სასტუმროში ოთახი ღია ადგილს წარმოადგენს, სადაც ადამიანებს და მათ ცხოველს ერთად სძინავთ, ოთახები არ არის დაყოფილი და შესაბამისად არც გადასახადია. სასტუმროებს ქალაქში ღია ადგილების ნაცვლად, პატარა კეთილმოწყობილი ოთახები აქვთ ორ სართულზე. თითო ოთახი, უფრო მართებული იქნება თუ ვიტყვი, რომ საკანი, 12 კვადრატული მეტრისაა და კარები აქვს (გასაღები ხელმისაწვდომია) და მინის ფანჯრების ნაცვლად რკინისგისოსიანი ფანჯარა აქვს. ვფიქრობ, თავდაპირველად სასტუმროები უფასო იყო, - გზისპირაზეც და სოფელშიც, რადგან ერთი პატარა შესასვლელი აქვთ და ქალაქში ყველაზე დაცულ ადგილად მიიჩნევა. ქალაქში, დაბლა სართულის ოთახები სავსეა ამ სასტუმროში გაჩერებული ვაჭრების საქონლით. სასტუმროს წინ არის ვერანდა ცხენების, ჯორების და სხვა პირუტყვის გასაჩერებლად, მაღლა ოთახებსაც აქვთ აივანი ხის მოაჯირით, თუმცა ოთახები კეთილმოწყობილი არაა. სტუმარს თვითონ უნდა ჰქონდეს ლეიბი დასაწოლად, სამზარეულოს ჭურჭელი, საწვავი

და სხვ. კარისკაცი აქირავებს სასტუმროს და დღისით დარაჯობს კარებს, რომელიც ღამით იკეტება. მისი შემოსავალი მოგზაურისგან აღებული თანხა და საქონელის ქირაა. ოთახში ორი პიასტრა²⁹ გადავიხადეთ; ერთი დღის ქირა ოთხ პარას³⁰ (ერთ ინგლისურ პენს უდრის) შეადგენს და თითო ცხენის ერთი დღით შენახვა კი ერთი პარა ღირს. სურსათს ბაზარში ვყიდულობდით და საჭმელს ჩვენს ოთახში ვაკეთებდით. ჩვენი ძირითადი საკვები ცხვრის ხორცი იყო. თურქები არ მიირთმევენ საქონლის ხორცს და შესაბამისად საქონლის ხორცი არც ვარგოდა. ჰამაში ყოფნისას, ბატონ ბარკერისგან ნებართვიანი წერილი მივიღეთ, რომელიც ბატონ რობერტ ლისტონისთვის მიეწერა. ეს ნებართვა საშუალებას გვაძლევს ოთხ მსახურთან ერთად სირიის, კვიპროსის, არქიპელაგის კუნძულების, სმირნას, ადანას, კარამანის, კარაჰისარისა და კიუტაიას გავლით ჩავიდეთ ბრუსაში³¹, ხოლო იქიდან კონსტანტინოპოლში. ძალზე მეგობრულად მოგვექცვიან, გვექნება ყოველგვარი დახმარება, უსაფრთხოება, დაცვა და როცა არ უნდა დაგვჭირდეს, ესკორტი მოგვემსახურება. სანამ სასტუმროში გაჩერებულები ვიყავით, ერთ საღამოს ოთხი ცუდად ჩაცმული თურქი მოვიდა, ჯარისკაცებივით ეცვათ. უფროსი მათგანი უკეთ იყო შემოსილი, მაგრამ ხეირიანად მაინც ვერ გამოიყურებოდა. ამ ხალხმა თან მოიყვანა თერთმეტი ქართველი გოგო. როგორც გვაცნობეს, ესენი ორმოცი - ორმოცდაათი გოგოდან იყვნენ დარჩენილები, რომლებიც საქართველოს საზღვრებთან მშობლებს მოსტაცეს და მდიდარ თურქებზე მონებად, ან ხასებად უნდა გაეყიდად. საცოდავი გოგონები ჩვენს მეზობლად მდებარე ოთახში გააჩერეს. უმრავლესობა თხუთმეტიდან ოც წლამდე იყო; ორი უფრო პატარა - თორმეტ წლამდე. ყველა ერთმანეთზე ლამაზი. შავი მზინვარე თვალებით, ვარდისფერი ლოყებით, გრძელი შავი თმით და საუცხოო გარეგნობით, რაც ვოლნის დახასიათების საწინააღმდეგოა ქართველი და ჩერქეზი ქალების სილამაზის შესახებ. ის ამბობს: „მათი სილამაზის პოპულარობა გამომდინარეობს მათი დანახვის სირთულიდან, რომელსაც მგზავრები აწყდებიან. სინამდვილეში კი არანაირი ხიბლი არ გააჩნიათ“. თანხა, რომელსაც ამ გოგონებში ითხოვდნენ, წარმოდგენას შეგიქმნიდა იმ ფასზე, რასაც თურქები მათში იხდიდნენ. მომსწრენი გავხდით, როგორ იყიდა ერთი გოგო მდიდარმა თურქმა. ამისათვის მყიდველს თოთხმეტ ქისას თხოვდნენ, თითო ქისა 500 პიასტრი, დაახლოებით 18 ფუნტი სტერლინგია³². მყიდველმა ათი შესთავაზა, მაგრამ ერთი პარაც არ დააკლეს. საწყალი გოგო, რომელიც დაახლოებით

თხუთმეტი წლის იყო, ფეხზე იდგა და უსმენდა, როგორ ვაჭრობდნენ მის გაყიდვაზე. ისინი ოთხჯერ, სხვადასხვა დროს ქალაქის გავლით მიჰყავდათ მდიდარი თურქების სახლებში, რათა ეჩვენებინათ და ევაჭრათ; ორჯერ თავად მოვიდნენ მყიდველები ჩვენს სასტუმროში და ოთახის კარიდან ათვალიერებდნენ უბედურ გოგონებს. როცა მათ სილამაზეზე მსჯელობდნენ, ისინი მწკრივში უნდა მდგარიყვნენ. ზოგი მყიდველი ორმოცდაათ წელს აღემატებოდა, იმ დროს როცა გოგონები მხოლოდ თხუთმეტი წლისანები იყვნენ. ამ უბედურებს წესიერად საჭმელსაც არ აჭმევდნენ. მხოლოდ ერთი ნატეხი პური და პატარა ნაჭერი ყველი ორჯერ დღეში; ფორთოხალი სულ ორი პარა (ნახევარი პენი) ღირდა, მაგრამ მათ არასოდეს არ აძლევდნენ. როდესაც მეპატრონეები სხვაგან წავიდოდნენ, გამოკეტავდნენ ამ უბედურებს ოთახში და გასაღები თან მიჰქონდათ. ქალაქიდან მორიგი დაბრუნებისას, ერთ-ერთი პატარა გოგოს მწარე მოთქმა-გოდება მოგვესმა, რომელსაც გაყიდვას უპირებდნენ. იგი ტიროდა, არაფრით უნდოდა თავისი დისა და მეგობრებისგან დაეშორებინათ. ამ საცოდავ გოგონებს ქალაქიდან ქალაქში ცხენზე შემოსმულებს დაატარებდნენ. ასე ჩამოიყვანეს ისინი საქართველოდან. გასაყიდად სთავაზობდნენ ყველა დიდ ქალაქში. ახლა დამასკოში მიჰყავდათ, სადაც ფიქრობდნენ, რომ მათი გაყიდვით კარგ ფულს იშოვიდნენ. ისინი ჩვენზე ორი დღით ადრე გაემგზავრნენ. ბრიუსს³³ თავისი შეხედულება აქვს ქართველ და ჩერქეზ ქალბატონებზე და ვფიქრობ, რომ სიმართლესთან ის უფრო ახლოა, ვიდრე ვოლნი³⁴.

შენიშვნები:

1. **ჰამა** - დასავლეთ-ცენტრალურ სირიაში, მდინარე ორონტესის ნაპირებზე მდებარე ქალაქი. ის ჩრდილოეთით დამასკოდან 213 კილომეტრის, ხოლო ჰომსიდან 32 კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. ქალაქი ჰამის მუჰაფაზის პროვინციულ დედაქალაქს წარმოადგენს. 854,000 მოსახლით ალექსო, დამასკოს და ჰომსის შემდეგ ჰამა სირიის სიდიდით მეოთხე ქალაქია.

2. **მექა** – (არაბ. مكة المكرمة, თურქ. ეკკე, ურდუ مكه مكرمه) - საუდის არაბეთის მექას პროვინციის დედაქალაქი, ისტორიულ ჰეჯაზის რეგიონში. მდებარეობს ჯედადან 73 კმ-ში, აბრაამის ვიწრო ქვიშიან ხეობაში, ზღვის დონიდან 277 მ-ში, წითელი ზღვიდან 80 კმ-ში. მექაში არის კუბური ფორმის ნაგებობა ყააბა (ქააბა) არაბ. الكعبة. ისლამური რელიგიაში ეს არის ყველაზე სათაყვანებელი ადგილი. ისლამური

ტრადიციის თანახმად შენობა აგებულია მოციქულ იბრაჰიმის (აბრაამის) მიერ ორიათასზე მეტი წლის წინ. ნაგებობის გარშემო სამლოცველოა (მასკი)–მასჯიდ ალ-ჰარამი. ლოცვის დროს ყოველი მუსლიმანი, დედამიწის რა ადგილასაც არ უნდა იმყოფებოდეს, სახით ქაბასკენ ბრუნდება და ლოცვას ისე ადავლენს. ქაბა კოსმოსიდან ყოველთვის თეთრად ჩანს, მუდმივი თეთრ ტანსაცმელში გამოწყობილი მლოცველების გამო. ქალაქი ისლამის უწმინდეს ადგილად ითვლება და ჰაჯის მიხედვით ყველა ფიზიკურად ჯანმრთელ და შეძლებულ მუსლიმანს მოეთხოვება ამ ადგილის მონახულება სიცოცხლეში ერთხელ მაინც.

3. **ჰომსი** – (არაბ. حمص) - ქალაქი დასავლეთ სირიაში, ელ-ასის ხეობაში. ჰომსის მუჰაფაზის ადმინისტრაციული ცენტრი. მოსახლეობა – 900 492 ადამიანი.

4. **პალმირა** – (არაბ. تدمر, ძვ. ბერძნ. Παλμύρα - უძველესი არამეული ქალაქი თანამედროვე სირიის ცენტრალურ ნაწილში. პალმირა უძველესი დროიდანვე უმნიშვნელოვანეს ფუნქციას ასრულებდა. ქალაქიდან 215 კილომეტრში მდებარეობს ქვეყნის დედაქალაქი დამასკო, ხოლო 180 კილომეტრში – მდინარე ეფრატზე არსებული ქალაქი დეირ-ეზ-ზორი. ეს ადგილი უკვე საუკუნეებია უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებს მთელ სირიის უდაბნოში. პალმირა განიცდიდა ბერძნულ-რომაული და სპარსული ცივილიზაციის გავლენას, რაც აქ არსებულ ნასახლარებზე და ტაძრებზე მკვეთრად აისახა.

5. **დამასკო** - (ترانسლიტ: დიმაშყ, აგრეთვე ცნობილი როგორც الشام ash-Shām) – სირიის დედაქალაქი და ქვეყნის უდიდესი ქალაქი; მსოფლიოში ერთ-ერთი უძველესი მუდმივად დასახლებული ქალაქი. მისი მოსახლეობა ამჟამად შეადგენს 4,5 მილიონს.

6. **ბარკერი** – არ იძებნება.

7. **სელიმი** – როგორც ტექსტიდან ირკვევა, სელიმი ჰამას გუბერნატორის მდივანი იყო. სხვა ინფორმაცია, არ იძებნება.

8. **სკანდერი** – მოგზაურთა ტექსტის მიხედვით სკანდერი ჰომსის მმართველის მდივანი იყო, სხვა ინფორმაცია არ იძებნება.

9. **ჰაჯი ჰასანი** – არ იძებნება.

10. **დამასკოს ფაშა** – სავარაუდოდ იგულისხმება ჰაფიზ ამასიალი ფაშა, რომელიც დამასკოს 1816-1817 წ.წ. მართავდა. მან ამ თანამდებობაზე 1816 წლის მაისში სილაჰდარ სულეიმან ფაშა შეცვალა. აღსანიშნავია, რომ 1810-1812 წ.წ. დამასკოს მმართველი წარმოშობით

ქართველი მამლუქი სულეიმან ფაშა ალ ადილი იყო. იხ. Thomas Philipp, *Acre the Rise and Fall of a Palestinian city 1730-1831*, New York, 2001, p. 78.

11. **რობერტ ლისტონი** - შოტლანდიელი ქირურგი (1794-1847 წ.წ) სასულიერო პირისა და გამომგონებლის ჰენრი ლისტონის ვაჟი. განათლება მიიღო ედინბურგის უნივერსიტეტში. მოღვაწეობდა ედინბურგის სამეფო საავადმყოფოში.

12. **მონდრელი** - საუბარია ბრიტანელ მოგზაურ ჰენრი მონდრელზე, (1665-1701 წ.წ. ჰენრი მონდრელს ეკუთვნის წიგნი: *A Journey From Alepoo To Jerusalem At Eastern, A. D. 1697. By Henry Maundrell, M. A. London, 1810. 1810.* ჰენრი მონდრელის წმინდა მიწაზე მოგზაურობის ამსახველ წიგნში გვხვდება ცნობები იერუსალიმში ქართველების შესახებ. იხ. მ. ებანოძე, რამდენიმე ცნობა ქართველთა შესახებ წმ. მიწაზე, მე-17-18 საუკ. ინგლისელი მოგზაურების მიხედვით, მრავალთავი, 2001, #19, გვ. 372.

13. **ლატაქია** - ერთ-ერთი მთავარი საპორტო, სიდიდით მეოთხე (ალეპოს, დამასკოს და ჰომსის შემდეგ), ქალაქი სირიაში. მისი მოსახლეობა შეადგენს 383 786.

14. **სერმენი** - ქალაქ ალეპოსთან არსებული დასახლება, ამ სახელით არსებულ ადგილს ირბის და მენგელსის გარდა იხსენიებს XIX საუკუნის შვეიცარიელი მოგზაური ჯონ ლუის ბურგჰარდტი, იხ. *Travels in Syria and The Holy Land, By the late John Lewis Burckhardt, London, 1822, p. 121-122..*

15. **კასიუსის მთა** - თურქეთ-სირიის საზღვარზე არსებული მთის მასივი, იგივე ჯებელ აკრა, (არაბულად: الجبل العاصي, [ʔ dʒæb all al ' ʔ aqra;]; თურქული: Cebel-i Akra), ცნობილია ასევე როგორც კასიუსის მთა. მის თურქულ ნაწილს ეწოება „კელი“ (Kel Dağı).

16. **შოგჰა** - ამ სახელით არსებულ ადგილს ბრიტანელი მოგზაურების გარდა იხსენიებს შვეიცარიელი მოგზაური ჯონ ლუის ბურგჰარდტი, შოგჰა მდებარეობდა ედლიპიდან 6 საათის სავალზე, ლატაქიის გზაზე. *Travels in Syria and The Holy Land, By the late John Lewis Burckhardt, London, 1822, p. 123.*

17. **ორონტესი** - (ბერძ *Ὀρόντις*, არაბ *العاصي نهر* ნაჰრ-ალ-ასი, ასი, დრაკო, ტიფონი) — მდინარე ლიბანსა და სირიაში. ორონტესი ჰელიოპოლისთან მდებარე მთებში ანტილიბანის წყაროდან იღებს სათავეს, ბეირუთიდან 30 კილომეტრში. მიედინება ჩრდილოეთისაკენ ხმელთაშუა ზღვის გასწვრივ. თავიდან კლდოვან ხეობას გამოდის, შემდეგ ტბა ჰომსში ჩადის. ტბიდან ქალაქ ჰამამადე ველზე მიედინება და ანტიოქიის დაბლობზე ოდნავ დასავლეთით უხვევს; აქ ორონტესში ორი მსხვილი შენაკადი ხვდება — აფრინი და ყარა-სუ. ჩაედინება ხმელთაშუა ზღვაში თურქეთის საპორტო

ქალაქ სამანდაგიდან სამხრეთით. საერთო სიგრძეა 240 კილომეტრი. მდინარის ისტორიული მნიშვნელობა ის იყო, რომ ორონტესის ველი ძველად სავაჭრო გზებს კვეთდა. შუა საუკუნეებში ორონტესი ჯვაროსნებისთვის საზღვრის ფუნქციას ასრულებდა ანტიოქიასა და ალექსოს შორის.

18. **წინასწარმეტყველი** - იგულისხმება მაჰმადი, მუჰამადი (არაბ. محمد - მუჰამად; დ. დაახლ. 570/571, მექა -გ. 8 ივნისი, 632, მედინა) – ისლამის დამაარსებელი, რელიგიური მქადაგებელი და პოლიტიკური მოღვაწე. მუსლიმანური ტრადიციის და ყურანის მიხედვით, ალაჰის უკანასკნელი მოციქული, წინასწარმეტყველი.

19. **მაროკო** – მაროკო ამ დროისთვის ერთადერთი აფრიკული ქვეყანაა, რომელიც არ არის აფრიკის კავშირის წევრი (კავშირიდან გამოვიდა 1984 წელს). თუმცა ეს სახელმწიფო შედის არაბული ქვეყნების ლიგაში, არაბეთის მაღრიბის კავშირში, ისლამის თანამეგობრობის ორგანიზაციაში, ფრანკოფონიაში.

20. **კაირო** – ეგვიპტის დედაქალაქი; 15.2 მილიონიანი მოსახლეობით. იგი უდიდესი ქალაქია აფრიკაში; მსოფლიოში რიგით მე-16 ყველაზე მჭიდროდ დასახლებული მეტროპოლია.

21. **მარა** – იგულისხმება უმ-ელ-მარა ჩრდილოეთ სირიაში, თანამედროვე ალექსოს აღმოსავლეთით, ჯაზულის დაბლობში არსებული აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი.

22. **ლიბანი** – (არაბ. لبنان) ოფიციალური სახელწოდება ლიბანის რესპუბლიკა (არაბ. الجمهورية اللبنانية) – ქვეყანა დასავლეთ აზიაში, ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე. ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით მას ესაზღვრება სირია, ხოლო სამხრეთით ისრაელი. მისმა მდებარეობამ ხმელთაშუა ზღვისპირეთსა და არაბულ სამყაროს შორის განაპირობა მისი მდიდარი ისტორია, კულტურული იდენტობა, რელიგიური და ეთნიკური მრავალფეროვნება.

23. **ანსარის მთები** – (არაბ. السلسلة الجبال Silsilat al-Jibāl as-Sāhiliyah) ქედი ჩრდილო – დასავლეთ სირიაში, ლატაქიის აღმოსავლეთით. ანსარის მთა გადის ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ, სანაპირო ზოლის პარალელურად. მთის საშუალო სიგანე 32 კმ-ია. უმაღლესი მწვერვალია ნაზი იუნისი. მისი სიმაღლე 1,562 მეტრს აღწევს.

24. **სალისბერი** – საკათედრო ქალაქი ვილტშირში, (ინგლისი) მდინარეების ავონის, ნადდერისა და ბორნის შესართავთან.

25. **ანტილიბანი** – ჯეზელ-ემ-შარკი (არაბ. الشرفية لبنان جبال) – მთის მასივი სირიასა და ლიბანში. სიგრძე დაახლოებით 150 კმ, სიმაღლე 2814 მ-მდე (მთა ჰერმონი).

26. **ქანაანი** – ბიბლიური ნოეს ერთ-ერთი ძის – ქამის ვაჟი. დაბადების მე-9 თავის მიხედვით, ერთხელ როდესაც ნოე ღვინით დათვრა და სრულიად შიშველმა ჩათვლიმა თავის კარავში, მისმა შვილმა ქამმა იხილა რა მამის სიშიშველე, გაიქცა თავის ორ ძმასთან ამ ამბის საამბობად. სემმა და იაფეტმა მოიტანეს ტანისამოსი, მიაფარეს მას მხრებზე და ზურგზე და ამით დაფარეს მამის სიშიშველე, თუმცა ისე, რომ არ დაუნახავთ იგი – თავები მიბრუნებული ჰქონდათ. უპატივცემულობის გამო ნოემ დასწყევლა საკუთარი ძე ქამი, ქამის შვილი ქანაანი და სრულიად მათი შთამომავლობა. აქვე იწინასწარმეტყველა, რომ ისინი მომავალში იაფეტისა და სემის მონებად იქცეოდნენ.

27. **ნოე** – ბიბლიური პერსონაჟი. კიდობნის ლეგენდარული შემქმნელი. ბიბლიური ლამექის შვილი, სემის, ქამის და იაფეტის მამა, სახელოვანი ბიბლიური პატრიარქი.

28. **ქამი** – ბიბლიური პერსონაჟი. ნოეს ვაჟი. ქამიტების მითური წინაპარი. ბიბლიის მიხედვით მამასთან და მეუღლესთან ერთად გადაურჩა წარღვნას.

29. **პიასტრი** – ლითონის ფული თურქეთში, ეგვიპტესა და სხვა არაბულ ქვეყნებში.

30. **პარა** – თურქული ვერცხლის ფულის ერთეული.

31. **ბურსა** – (თურქ Bursa, ადრე ცნობილი როგორც ბრუსა, ბერძ. Βουρσα, პრუსა) — მსხვილი ქალაქი ჩრდილო-დასავლეთ თურქეთში.

32. **სტერლინგი** – დიდი ბრიტანეთის ჩრდილოეთ ირლანდიის გაერთიანებული სამეფოს ფულის ერთეული.

33. **ბრიუსი** – იგულისხმება შოტლანდიელი მოგზაური ჯეიმს ბრიუსი (1730-1794 წ.წ), ჯეიმს ბრუსმა იმოგზაურა ჩრდილოეთ აფრიკასა და ეთიოპიაში და მოგზაურობის დასრულების შემდეგ თავისი შთაბეჭდილებები ლონდონში გამოსცა. იხ. *Travels to Discover the Source of the Nile, In the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773. By James Bruce of Kinnaird, Five Volumes, G.G.J. and J. Robinson, London, 1790.*

34. **ვოლნი** – იგულისხმება ფრანგი მოგზაური, მწერალი და აღმო-საველეთმცოდნე კონსტანტინ ფრანსუა დე შასებო ვოლნი.

იხ. *Travels Through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785, By M. C-F. Volney, Vol. I, London, 1788* <https://archive.org/details/>

travelsthroughs01volngoog/page/n10/mode/2up Travels Through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785, By M. C-F. Volney, Vol. II, London, 1788; <https://archive.org/details/travelsthroughs03volngoog/page/n10/mode/2up>

გამოყენებული ლიტერატურა: BIBLIYOGRAFYA

1. აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი საქართველოს შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და სამიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2011.
2. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.
3. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1973.
4. გამბა ჟაკ ფრანსუა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტომი პირველი, ფრანგულიდან თარგმნა კომენტარები დაურთო მზია მაგლობლიშვილმა, თბ., 1987.
5. გუგუშვილი პ., საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX სს. თბ., 1949.
6. დონ პიეტრო ავიტაბილე, ცნობები და კომენტარები ბეჟან გიორგაძისა, თბ., 1977.
7. დონ ჟუზეპე ჯუდიჩე მილანელი, წერილები საქართველოზე, XVIII საუკუნე, იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბ. გიორგაძემ, თბ., 1964.
8. დონ ქრისტეფორო დე კასტელი, ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ, თბ., 1976.
9. ებანოიძე მ., რამდენიმე ცნობა ქართველთა შესახებ წმ. მიწაზე მე-17-18 საუკ. ინგლისელი მოგზაურების მიხედვით, „მრავალთავი“, 2001, №19.
10. ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, (XIX საუკუნის I მესამედი) გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და სამიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2005.
11. კილასონია ა., ადამიანებით ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში, XVI-XIX საუკუნეებში, თბ., 2006.

12. ლამბერტი არქანჯელო, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი იტალიურიდან ალექსანდრე ჭყონიასი, თბ., 1938.

13. მორიც ვაგნერი საქართველოს შესახებ, გერმანული ტექსტი თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2002.

14. ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1975.

15. რეხვიაშვილი მ., იმერეთი XVIII საუკუნეში, თბ., 1982.

16. ტურნეფორი ჟ. დ., მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1988.

17. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК), т. II, Тиф., 1868.

18. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК), т. VI (II), Тиф., 1875.

19. Внешняя политика России XIX и начала XX века, Документы Российского министерства иностранных дел, Сер. 1, т. I, М., 1960.

20. A Journey From Alepoo To Jerusalem At Eastern, A. D. 1697. By Henry Maundrell, M. A. London, 1810.

21. Bierbrier Morris L., Who was Who in Egyptology, 2012.

22. Dictionary of National Biography, Malthus Mason, Vol. XXXVI, london, 1893.

23. Gentleman's Magazine, C. L. Irby, Obituary, May 1846.

24. Hill Richard, A Biographical Dictionary of the Sudan, London 1967.

25. Kalfatovic Martin R., Nile Notes of a Howadji, London 1992.

26. Mangles J., Botanical collector, Australian National Botanic Gardens, Biography; Plants & Fungi: Rhodanthe manglesii (Mangles' everlasting; Roger O. De Keersmaecker, Elkab-The Rock Tombs, volume IV, in Travellers' Graffiti from Egypt and the Sudan, Mortsel, Antwerpen 2005.

27. Philipp Thomas, Acre the Rise and Fall of a Palestinian city 1730-1831, New York, 2001.

28. Royal Naval Biography, vol. IV, part I, London 1833.

29. Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832.

30. The Hon. Charles Leonard Irby and James Mangles, commanders in the Royal Navy, London 1844, reprint London 1985.

31. Travels in Syria and The Holy Land, By the late John Lewis Burckhardt, London, 1822.

32. Travels to Discover the Source of the Nile, In the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773. By James Bruce of Kinnaird, Five Volumes, G.G.J. and J. Robinson, London, 1790.

33. Travels Through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785, By M. C-F. Volney, Vol. I, London, 1788.

34. Travels Through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785, By M. C-F. Volney, Vol. II, London, 1788.

35. TRAVELS in EGYPT AND NUBIA, SYRIA, AND THE HOLY LAND including A JOURNEY ROUND THE DEAD SEA & AND THROUGH THE COUNTRY EAST OF THE JORDAN BY THE HON. CHARLES LEONARD IRBY, AND JAMES MANGLES, COMMANDERS IN THE ROYAL NAVY. LONDON, 1847.

ინტერნეტ რესურსი:

- <http://www.worldcat.org/identities/lccn-nr95027868/>
- <https://www.bookdepository.com/Cambridge-Library-Collection-Egyptology-Travels-Egypt-Nubia-Syria-Asia-Minor-during-Years-1817-1818-Charles-Leonard-Irby/9781108076197>
- <http://www.egypt-sudan-graffiti.be/Captain.htm>
- <http://www.kew.org/plants-fungi/Rhodanthe-manglesii.htm>
- <http://www.anbg.gov.au/biography/mangles-james.html>
- <http://www.jdhooker.org.uk/collectors3.htm>
- <http://trove.nla.gov.au/people/1199507?c=people>
- <https://trove.nla.gov.au/people/1199507?c=people>
- <http://www.eoas.info/biogs/P000616b.htm#pub-resources>
- http://www.kaowarsom.be/virtual_library/Bierbrier%202012_Who%20Was%20Who.pdf
- <https://prabook.com/web/james.mangles/2189554>
- https://three decks.org/index.php?display_type=show_crewman&id=1616
- www.parksandgardens.ac.uk
- <https://www.surreyarchaeology.org.uk/content/mangles-collection>
- https://en.wikisource.org/wiki/A_Naval_Biographical_Dictionary/Irby,_Charles_Leonard#cite_ref-1
- <https://archive.org/details/travelsthroughs03volngoog/page/n10/mode/2up>
- <https://archive.org/details/travelsthroughs01volngoog/page/n10/mode/2up>

Geç Ortaçağ döneminde Gürcistan'daki insan ticareti en ağır ve zor çözülecek problem olarak kendini göstermişti. Komşu ülkelere, özellikle Osmanlı Devleti'ne insanlar kaçırılarak satılmasına karşı gerek kral hükümeti, gerekse kilise yetkilileri tarafından çok sayıda önlem alındı ancak bir sonuç elde edilemedi. Söz konusu "gelirli" işin içinde toplumun bütün kademelerinden temsilci vardı¹. Vakhuşti Batonişvili "İmereti'de karısını boşama, öldürme ve gizlice esir satma gibi dine layık olmayan çok şey olurdu" kelimeleriyle XVII. yüzyılda Batı Gürcistan'da oluşan durumu değerlendirilmiştir². Hatta esir ticareti işinde din adamlarının bile yer aldıkları tespit edilmiştir³. XVII-XVIII yüzyılda Batı Gürcistan'dan Osmanlı Devleti'ne, Suriye'ye ve Mısır'a binlerce insan esir olarak götürülmüştür⁴.

Gürcistan'dan "köle ticaretinin" birkaç olayı XIX. yüzyılın başlarında vuku buldu. Rusya'nın İmparatorluk Sarayı söz konusu meselenin çözümü için sıkı önlemler aldı. Haziran 1802'de Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi V. Tamara, Osmanlı makamları nezdinde insan ticaretinin yasaklanması konusunu gündeme getirdi. Rus yetkililerince Gürcistan'ın artık bir Rus yanlısı ülke olduğu için Mısır ve Osmanlı ile insan ticaretine izin vermeyeceği dile getirildi⁵. 16 Haziran 1804'te Batı Gürcistan'ın "yöneticisi" olan Litvinov, Samegrelo'da bir yönetmelik yayınladı. Buna göre insan ticaretini yapan herkes ailesi ile birlikte ölüm cezası ile cezalandırılacaktı⁶. 1817'de General Ermolov, İstanbul'daki Rusya'nın İstanbul'daki tam yetkili bakanı Baron Stroganov'a yazarak, Kars, Akhaltsikhe (Türk literatüründe Ahıska olarak geçmektedir) ve Trabzon paşalarının Gürcistan topraklarına baskın düzenlediklerini ve insanları kaçırdıklarını, bunun için Osmanlı Hükümeti'ne karşı protesto çekilmesini talep etti⁷. Ancak, Stroganov'un mektubundan anlaşıldığı kadarıyla bu girişim herhangi bir sonuç getirmedi⁸.

Gürcistan'dan Osmanlı'ya insan ticareti konusu gerek Gürcü, gerekse yabancı kaynaklarda yer almıştır. "Esir Ticareti" meselesi Jean Chardin (XVII y.y)⁹, Don

---

¹ N. Berdzenişvili, sakartvelos istoriis sakithebi, t. VI, Tb., 1973, gv. 343.

² Vakhuşti Batonişvili, ağıtsera aameposa sakartvelosa, kartlis tskhovreba, teksti dadgenili kvela dziritadi khelnatseris mihedvit S. Kauhçişvilis mier, t.IV, Tb., 1973, gv. 824

³ R. Rekhviaşvili, İmereti XVIII saukuneşi, Tb., 1982, gv. 313.

⁴ A. Kilasonia, adamianebit vaçroba saqarTvelo-kavkasiaşi, XVI-XIX saukuneebşi, Tb., 2006, gv.107.

⁵ Внешняя политика России XIX и начала XX века, Документы Российского министерства иностранных дел, Сер. 1, т. I, М., 1960, стр. 170

⁶ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК), т. II, 1868, стр. 475.

⁷ АКАК, т. VI (II), 1875, стр. 403, 418.

⁸ P. Guguşvili, sakartvelosa da amierkavkasiis ekonomikuri ganvitareba, XIX-XX s.s. Tb., 1949, gv. 297.

⁹ Jan Şardenis mogzauroba sparsetsa da ağımosavletis shva kveknebşi (tsnobeşi saqartvelos şesaheb). Prangulidan targmna, gamokvleva da komentarebi daurto mzia mgaloblişvirma, Tb., 1975, gv. 211-212.

Christoforo de Castelli (XVII y.y.)¹⁰, Don Pietro Avitable (XVII y.y.)¹¹, Arcangelo Lamberti (XVII y.y.)¹², Milanlı Giuseppe Giudice (XVIII y.y.)¹³, J. P. De Tournafort (XVII y.y. sonu, XVIII y.y. başlanğıcı)¹⁴, Moritz Vagner (XIX. y.y ilk yarısı)¹⁵, August Haxthausen (XIX y.y. ilk yarısı)¹⁶, Jean-François Gamba (XIX. y.y. ilk yarısı)¹⁷, Eduard Eichvald (XIX. y.y. ilk yarısı)¹⁸ gibi Avrupalı gezginlerin kaleme aldıkları eselerde de yer almıştır. Bu bağlamda İngiliz deniz görevlileri olan Charles Leonard Irby ve James Mengels'in kayıtları dikkatimizi çekti.

Charles Leonard Irby 9 Ekim 1789'da doğdu. Kendisi II. Lord Boston Frederik'in dördüncü ve en küçük oğlu idi. Charles Leonard'ın annesi Christiana, Paul Matthew'in tek kızıydı¹⁹. Charles Leonard Irby Count-Amiral Frederick Paul Irby'nin küçük kardeşi idi. Irby, 23 Mayıs 1801'de Deniz Kuvvetleri'nde hizmet etmeye başladı. 8 Temmuz 1803'te "Narcissus 32" gemisinde görev yaptı. 96 savaşçı ve 16 top bulunan Fransız gemisi L'Alcion'un yakalanmasına katıldı. 1805 yılında "Ümit Burnu'na" bir sefer başlattı; 12 top ve 70 savaşçıdan oluşan gemi Le Prudent dahil olmak üzere 22 topu olan Horatio Nelson adlı gemiyi de ele geçirdi. Kendisinin ayrıca "Napolyon" adlı bir savaş gemisinin (top ve 250 savaşçı ile) ele geçirilmesiyle ilgili operasyonla da ilişkisi vardır. "Burnun" düşmesinden ve 46 topu olan firkateynin (Volontaire) ele geçirilmesinden sonra, Irby Rio de la Plata nehrinden geçti. Buradan İngiltere'ye döndü ve Buenos Aires'in fethini burada öğrendi. Kısa süre sonra tekrar askerlik hizmetine çağrıldı. Charles Irby, Kaptan Donnelly ile birlikte Şubat 1807'de "Ardent 64" gemiyle Montevideo'ya karşı savaşa katıldı²⁰ ve hafif yaralandı. Ancak,

---

¹⁰ Don Kristoporo De Kasteli, tsnobebi da albomi sakartvelos şesakheb,teksti gaşıpra, targmna, gamokvleva da komentarebi daurto Bejan Giorgadzem, Tb., 1976, gv. 54.

¹¹ Don Pietro Avitable, Tsnobebi da Komentarebi Bejan Giorgadzisa, Tb., 1976, gv. 74-77.

¹² Arkanjelo Lamberti, Samegrelas Ağtsera, Targmani italiuridan Aleksandre Çkoniasi, Tb., 1938, gv. 71-72.

¹³Don Juzepe Milaneli, tserilebi sakartveloze, XVIII saukune, italiuri teksti targmna, tsinasitkvaoba da şenişvnebi daurto B. Giorgadzem, Tb., 1964, gv. 45.

¹⁴ J.P. De Turnepori, mogzauroba ağmosavletis kvekneşşi, prangulidan targmna, şesavali da komentarebi daurto mzia mgaloblişvilma, Tb., 1988, gv. 57.

¹⁵ Moris Vagneri sakartvelos şesakheb, germanuli teksti targmna, şesavali, komentarebi da saZieblebi daurto Gia Gelaşvilma, Tb., 2002, gv. 111.

¹⁶ August Kakshauzeni sakartvelos şesaheb, germanulidan targmna, şesavali, komentarebi da sadzieblebi daurto Gia Gelaşvilma, Tb., 2011, gv. 33.

¹⁷ Jak Pransua Gamba, mogzauroba amierkavkasişi, tomi pirveli, prangulidan targmna, komentarebi daurto mzia mgaloblişvilma, Tb., 1987, gv. 118.

¹⁸ Eduard Aikhvaldi sakartvelos şesakheb, germanulidan targmna da sadzieblebi Gia Gelaşvilma, Tb., 2005, gv. 210.

¹⁹ Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832, p. 1; Roger O. De Keersmaecker, Charles Leonard Irby 1789-1845, James Mangles 1786-1867, <http://www.egypt-sudan-graffiti.be/Captain.htm>.

²⁰ Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832, p. 2.

profesyonel çalışmalarına yine de devam etti. Irby teğmenliğe terfi etmeden önce, 13 Ekim 1808'de birkaç ay boyunca Ümit Burnu'nda görev yaptı. "Armida" adlı savaş gemisi ile 100 savaşçı ve 17 topla donanmış Amerikan silahlı gemisine karşı operasyonda yer aldı. 7 Haziran 1814'te Irby, "the Thames 32" adlı gemi Komutanlığına atandı. New Orleans'a karşı bir seferde aynı gemide yer aldı. Daha sonra, kendi isteği üzerine ve sağlık sorunları nedeniyle Mayıs 1815'te istifa etti²¹. Charles Leonard Irby 3 Aralık 1845'te vefat etti. 1816 yazında Irby, eski arkadaşı Kaptan James Mengel ile bir kıta gezisine başladı.

James Mengels, James Mengels'in (1762-1838) erkek kardeşi ve İngiliz Parlamentosu üyesi olan John Mengels (1760-1837) ile Harriet Kemden'in oğluydu. Mengels hizmetine Mart 1800'de donanmada başladı. "Maidstone" gemisinde Kaptan Ross Donnelly ile birlikte görev yaptı. 1801'de ise Narcissus gemisinde görev yaptı. 24 Eylül 1806'da James Mengels teğmenliğe terfi etti. 1811'de "Boyne" adlı gemide, 1814'te ise "Duncan" gemisinde teğmen rütbesiyle görev yaptı. 13 Haziran 1815'te kaptanlığa yükseldi²². 1825 yılında İngiliz Kraliyet Cemiyeti'ne seçildi ve 1830'da Kraliyet Coğrafya Derneği Konseyi'ne üye oldu²³. James Mengels 18 Kasım 1867'de 81 yaşında vefat etti. 1816'da Mengels, Narcissus gemisinden olan eski arkadaşı Charles Leonard Irby ile birlikte Mısır, Suriye ve Küçük Asya'ya gitti. Yolculuğun beklenenden daha uzun olduğu ortaya çıktı. Mısır'ı, Nil'i ve Abu Simbel Tapınağı'nı ziyaret ettiler. Sonra çölden, sahilden, Baalbek ve Sidari'den geçtiler ve Halep'e girdiler. Oradan Palmyra ve Şam'a seyahat ettiler, Ürdün Vadisi'ni geçtiler ve Kudüs'e geldiler. Daha sonra Ölü Deniz'e yelken açtılar ve Kutsal Toprakları geçtiler. Sonunda Venedik Brig'ini (iki direkli yelken) kullanarak İstanbul'a geldiler. Yolda her iki gezgin dizanteriye yakalandılar ve bir müddet Kıbrıs'ta kalmak zorunda kaldılar. Aralık 1818'in ortalarında, 76 günlük maceranın sonunda Marsilya'ya doğru yola çıktılar. Onların izlenimleri 1823'te "1817-18'de Mısır ve Nubia, Suriye ve Orta Asya'ya yolculuk"²⁴ başlıklı bir kitap olarak "Miure Sömürgeler ve Dâhili Kütüphane" tarafından yayınlandı²⁵.

---

²¹ Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832, p. 1-13.

²² Bierbrier M. L. Who Was Who in Egyptology, 2012, p. 353

²³ Dictionary of National Biography, Vol. 36, Malthus Mason, London, 1893, p. 33-34.

²⁴ Royal Naval Biography By Jhon Marshall, Vol. III, Part. II, London, 1832. p. 4.

²⁵ ob. .Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Holy Land Including a Journey round the Dead Sea and through the Country East of the Jordan by the hon. Charles Leonard Irby and James Mangles, Commanders in the Royal Navy, London, 1847. Çarlz Leonar İrbisa da Jeims Mangelsis tskhovrebis da moğvatseobis şesakheb ih. The Hon. Charles Leonard Irby and James Mangles, commanders in the Royal Navy, London 1844, reprint London 1985; Martin R. Kalfatovic, Nile Notes of a Howadji, London 1992; Richard Hill, A Biographical Dictionary of the Sudan, London 1967; Morris L. Bierbrier, Who was Who in Egyptology, 2012; Royal Naval Biography, vol. IV, part I, London 1833; Gentleman's Magazine, C. L. Irby, Obituary, May 1846; J. Mangles, Botanical collector, Australian National Botanic Gardens, Biography; Plants & Fungi: Rhodanthe manglesii (Mangles' everlasting; Roger O. De Keersmaecker, Elkab-The Rock Tombs, volume IV, in Travellers' Graffiti from Egypt and the Sudan, Mortsel, Antwerpen 2005.

Mısır, Nubia, Suriye ve Kutsal Topraklarda Charles Leonard Irby ile James Mengels'in gezilerini anlatan kitapta (Bölüm V) yer alan bir parça Suriye'deki Türkler tarafından köleliğe satılan Gürcü kızların durumunu anlatır. Metinden de anlaşılacağı gibi, Charles Irby ve James Mengels Suriye'nin Hama kentindeki bir otelde birkaç gece geçirmişlerdir. Burada İngiliz gezginler esir Gürcülerin ana vatanlarından kaçırıldığını gördüler. Kızlardan bazıları Türkler tarafından satılmıştı ve bazıları daha iyi bir fiyata satmak için Şam'a getirilmişti. İngiliz gezginlerin Suriye'de satılan Gürcü kızları hakkındaki bilgileri ilk kez Gürcüce yayınlanıyor. Charles Leonard Irby ve James Mengels'in kayıtlarında muhafaza edilen bilgilerin bize, 19. yüzyılın başlarında Gürcistan'dan yapılan insan ticareti hakkında daha fazla bilgi vereceğini düşünüyoruz.

Charles Leonard Irby ve James Mengels, Mısır, Nubia, Suriye ve Kutsal Topraklara Yolculuk

V Bölüm

Hama'ya ¹ yolculuk – Referans Mektupları - Mekke'den ² bir kervan –Hama – oteller – Gürcü köleleri – Araplarla müzakereler ve onlarla röportajlar – Homs³ – Palmyra'dan⁴ hareket Arap Kampı – Arap Liderlerle röportaj – Arap Ziyafeti – Palmyra'nın Mükemmel Görünümü – Kalıntılarla Hayal Kırıklığı – Onların Tanımı – Arap Kampına Dönmek – Hama'ya Gelmek – Yolculuğumuzun Maliyetleri – Arapların Özellikleri – Sahip Olmadığı Sadakatsizlik – Şam⁵ – Planlanan Rotanın Çizgileri.

3 Ocak. Hama'ya gittik. At sırtında olan bizim iyi niyetli ve saygın ev sahibi kasabadan ayrıldıktan sonra kardeşi ile birlikte bizimle iki saat seyahat etti. Barker⁶

სსკკკ ობც. რცხვრბო: <http://www.worldcat.org/identities/lccn-nr95027868/>
<https://www.bookdepository.com/Cambridge-Library-Collection-Egyptology-Travels-Egypt-Nubia-Syria-Asia-Minor-during-Years-1817-1818-Charles-Leonard-Irby/9781108076197>;
<http://www.egypt-sudan-graffiti.be/Captain.htm>;<http://www.kew.org/plants-fungi/Rhodanthe-manglesii.htm>;
<http://www.anbg.gov.au/biography/mangles-james.html><http://www.jdhooker.org.uk/collectors3.htm>;
<http://trove.nla.gov.au/people/1199507?c=people>;<https://trove.nla.gov.au/people/1199507?c=people>;
<http://www.eoas.info/biogs/P000616b.htm#pubresources>
http://www.kaowarsom.be/virtual_library/Bierbrier%202012_Who%20Was%20Who.pdf
<https://prabook.com/web/james.mangles/2189554>;
https://threedecks.org/index.php?display_type=show_crewman&id=1616;
www.parksandgardens.ac.uk
<https://www.surreyarchaeology.org.uk/content/manglescollection>
https://en.wikisource.org/wiki/A_Naval_Biographical_Dictionary/Irby,_Charles_Leonard#cite_ref;
<https://archive.org/details/travelsthroughs03volngoog/page/n10/mode/2up>;
<https://archive.org/details/travelsthroughs01volngoog/page/n10/mode/2up>
²⁵ ობ. Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Holy Land Including a Journey round the Dead Sea and through the Country East of the Jordan by the hon. Charles Leonard Irby and James Mangles, Commanders in the Royal Navy, London, 1847.

bizimle ilgilendi ve imzasını atarak referans mektuplarını Hama Valisi Sekreteri Selim⁷ ile Humus Valisi Genel Sekreteri olan Scander'e⁸ teslim etmek üzere bize verdi. Ayrıca, Hacı Hasan'a⁹ vermek üzere de bir referans mektubu verdi. Bu adam aslen Türktü ve Araplarla büyük bağlantıları olan Humus'un aksakalıydı. Bu insanlara, Palmyra'ya gitmemiz için bize gereken tüm yardımın yapılması emredildi. Ayrıca, Şam'ın¹⁰ Paşa'sına başka mektuplar gönderdi ve at sırtında seyahat etmemiz gerektiğinde bize yardım etmesini istedi.

Bay Barker bize Bay Robert ve Lady Liston'a¹¹ Akra, Kıbrıs ve İzmir'de ve ayrıca İstanbul'da bir kaç kişiye verilmek üzere mektuplar verdi. Mondrel Suriye'sinde¹², Küçük Asya ve Yunanistan'ı gezmek için bize daha sonra geri iade etmek şartıyla bir harita da verdi. Bununla birlikte, bize gerekli takım verdi ve yukarıda belirttiğimiz gibi finansal yardımda da bulundu. Gün batımında "Tuman" Oteli'ne vardık, oldukça büyüktü, ama yine de doluydu, burada Şam ve Lazkiye'ye¹³ giden çok sayıda kervan görürdünüz.

Ertesi gün, kervanlar ayrılır ayrılmaz onu takip ettik. Yolumuzun bir kısmı işlenmiş çıplak tarlalardan geçti. Öğleden sonra saat üçte, Sermen'de 14 durduk. Burada birkaç köy ve zeytin ağaçları var; Başka yerlerde ağaçlık veya ormanlık göremezsiniz. Sağımızda karla kaplı Kasius¹⁵ Dağı vardı.

5 Ocak. Güneş doğar doğmaz yolumuza devam ettik. Lazkiye kervanıyla Şogha'ya¹⁶ gitmek ve buradan Orontes Nehri'nin¹⁷ kıyısı boyunca Hama'ya ulaşmak istedik. Ama geç kaldık ve sol tarafta yürüyen ve Hama'ya giden bir kervan fark ettiğimizde, ona doğru ilerledik ve bu kervan ile Hama ve Şam'a vardık. Saat on civarında köyü çevreleyen ve Türkler tarafından yapılan dikdörtgen duvarın kalıntılarının yanından geçtik. Çölün kenarındaki bu yerleşimlerin çoğu, onları Arap saldırılarına karşı korumak için duvarlarla çevrilmiştir. Bir süre sonra Şam'dan dönen ve Mekke'yi ziyaret eden çok büyük bir hacı kervanı ile karşılaştık - Peygamber'in¹⁸ bayrağı olarak kabul edilen yeşil bayrak dalgalanıyordu. Kervanda birkaç deve de vardı, ancak çoğunluk olarak at ve katırlardan oluşurdu. Bunların boyunlarında küçük küçük çanlar vardı ve çok güzel ses çıkarıyorlardı²⁶. Kervanda Doğu'ya has olan özel bir ulaşım aracı da vardı. Buna benzeri şey Fas'taki¹⁹ haça gidenlerde de gördük ve bunlar geçen Eylül'de Kahir'e²⁰ geldiler. Bu araç bir sandalyeye benziyordu, ileri giden ve takip eden atların sırtında şövalyelerin yerini tutuyordu. Birisi de katırın sırtına çapraz olarak yerleştirilen yatağa benzer çadırdı. Bir diğeri devenin sırtına sepet gibi yerleştirilmiş iki çocuğun beşiğini andırıyordu. Bu taşıma aracın perdeleri vardı ve kadınlar ve hastalar için tasarlanmıştı. Neredeyse iki gün boyunca hacı grupları ile rastlaşıyorduk. Kervandaki her hayvan hacıların mallarıyla yüklü idi. Böyle bir yolculuk sırasında ibadet edenler ticaret ile dini işlerini birlikte yapardılar. Bir eski

---

²⁶ იმ დღეს ცხენის ზანზალაკებზე იქნება წარწერილი: სიწმინდე უფალშია. ~ მეფეთა წიგნი, ზაქარია, XIV, V. 20/O gün atların boyundaki küçük küçük çanlarda "Saflık Rab'bin içindedir" ;ekl'nde yazılır.Krallar Kitabı, Zekerya.

atasöze göre: “Bir kere haça giden komşudan uzak dur, ikinci kere gittiğinde ise drehal evini terk et.” Hemen hemen bütün köylüler evlerinde ticaret yapıyor. Onlar da hacılara benzer alış-veriş işleri ile uğraşıyorlar. Bugün, Roma İmparatorluğu döneminde Roma binalarının kalıntılarını ve taşan yapılmış lahitleri gördük. Akşam saat 2 civarında, gece geçirmek için Mara'da ²¹ konakladık ve güzel bir yerde yattık. Ertesi sabah Lübnan'a ²² gittik; Kassius Dağı'nın kuzeyinde Ansar dağları²³ vardır. Eski şehirleri, rezervuarları ve lahitleri ziyaret ettik. Neredeyse tamamı yok edilenlerin ve çok az ilgi çeken bu alanın, bir zamanlar yoğun nüfuslu olduğu aşikârdı. Burada birçok sincap, keklük, tavşan ve diğer hayvanların yaşadığı çıplak alanlar görebilirsiniz. Gece bir tepecik'in yanında bulunan “Şekun” adlı otel de konakladık. Gün boyunca birçok tepecik'e rastladık. Bu tepecikler Salisber²⁴ düzü ile İngiltere'nin diğer bölgelerine benziyor. Oteli beğendik, ama hacılar dönüşü nedeniyle burası çok kalabalıktı.

7 Ocak. Yolumuz yine geniş, yarı ekili tarlalara ve Ansari sıradağlarına paralel uzanıyordu. Önümüzde Lübnan ve Antiliban ²⁵ vardı. Yaklaşık saat 3'te Hama'ya vardık. Son bir saatte çok güzel bir yol kat ettik. Bu yol “Orontes” ırmağının çevrildiği bir yer olan düzlüğe doğru iniyordu. Nehrin bir kıyısı ekili, ağaçlı ve ormanlı ve bahçelerle doludur; diğer kenarında ise çok sayıda küçük kaya var. Nehrin üzerinde, toprağı sulamak ve su seviyesini yükseltmek için bir dere tarafından döndürülen büyük tekerlekler var. Hama, Yunanlıların ve Romalıların ilahi yeridir. Burası, Şam, Lübnan ve diğer komşu yerlerle birlikte çeşitli dini kitaplarda bahsedilen antik Hama'nın yeridir; İsimleri, Kenan'ın ²⁶, Nuh'un ²⁷ oğlu olan Kam'ın²⁸ dördüncü çocuğunun oğullarının isimlerinden geliyor ve onun erken antik döneminde ortaya konulduğunu belirtmektedir (Arap kaynaklarında Kanaan/Hanaan Nuh'un dördüncü oğlu olarak gösterilmiştir [https://simple.wikipedia.org/wiki/Canaan_\(son_of_Noah\)](https://simple.wikipedia.org/wiki/Canaan_(son_of_Noah))). Hama'nın yerleşkesi mükemmeldir. Çukur bir yerde, iki tepecik arasında ve “Orontes” ırmağının kenarında bulunur. Ancak, günümüzde belli bir önemi yoktur. Otelde konakladık. Şehirdeki oteller yol kenarındaki otellerden önemli ölçüde farklıdır. Yoldaki oteller gibi geniştir, ancak farklı şekilde inşa edilmiştir. Otel, şehirde işi olan, mal satan ve kişisel sorunları çözen gezginler ve tüccarlar için inşa edilmiştir. Yol kenarındaki hanlar yolculara ve onların hayvanlarına sadece gece konaklamak ve güvenlik için sunulur. Böyle bir oda açık alan olup burada insanlar ve hayvanlar birlikte kalıyorlar. Odalar birbirinden ayrılmış değil ve ücreti de düşüktür. Şehirdeki oteller iki katlı olmak üzere iyi döşenmiş küçük odalara daha doğrusu hücrelere sahiptir. 12 metre karedir ve kapıları vardır (anahtarlar mevcuttur) ve camdan pencerelerin yerine demir kaplı bir penceresi vardır. Bana göre, ilk başta hem yol kenarlarındaki, hemde köydeki otellerin ücretsizdi. Çünkü küçük bir girişleri var ve kentin en korunaklı yerinde bulunurlar. Şehirde, alt kattaki odalar bu otele yerleşmiş tüccarların mallarıyla doludur. Otelin önünde atları, katırları ve diğer sığırları tutmak için bir veranda var. Odalar iyi döşenmiş olmasa da yukarıdaki odalarda ahşap korkuluk ile bir balkon vardır. Konuklar yanlarında uyumaları için bir yatak, mutfak gereçleri, yakıt vb. şeyleri bulundurulmalıdır. Bekçi oteli kiraya verir, geceleri kapalı

olan kapıyı gündüz bekler. Onun geliri seyyahtan ve hayvan başına alınan ücretten ibarettir. Biz oda ücreti olarak iki Piastres²⁹ ödedik; Bir günlük kira dört Paradır³⁰ (bir İngiliz pensine eşittir) ve bir atın bir gün kalması bir paraya mal olur. Biz pazarda yiyecek satın alıp odamızda yemek yapardık. Bizim ana gıdamız koyun eti oldu. Türkler sığır eti yemez ve bu nedenle sığır eti kalitesizdi. Hama'dayken, Barker'dan Bay Robert Liston'a yazılan ve bize izin sağlayan bir mektup aldık. Bu izin, Suriye, Kıbrıs, adaları, İzmir, Adana, Karaman, Karahisar ve Kütahya üzerinden Bursa'ya³¹ ve oradan İstanbul'a dört hizmetkârla birlikte seyahat etmemizi sağlıyordu. Çok dostça davranacaklardı, tüm yardım, güvenlik, korumayı sağlayacaklardı ve ihtiyacımız olduğunda eskort olarak bize hizmet edeceklerdi. Misafirhanede iken bir akşam asker kıyafetinde aynı zamanda kötü giyimli olan dört Türk geldi. Onların reisi daha güzel giymişti, ancak yine de yakışıklı değildi. Yanlarında 11 Gürcü kızını getirdiler. Kendi ifadelerine göre, bu kızlar Gürcistan sınırlarından kaçırdıkları ve zengin Türklere köle veya cariye olarak satacakları 40-50 kızdan kalan 11 tanesiydi. Zavallı kızları komşu odamıza yerleştirdiler. Bunlardan çoğu 15-20 yaşındaydı. İkisi daha küçük olup 12 yaş civarındaydı. Hepsisi birbirinden güzeldi. Onların siyah ve parlak gözleri, pembe yanakları, uzun siyah saçları vardı ve çok güzellerdi. Söz konusu ifadeler Volni (Kimi kastettikleri belli değil. G.S.) tarafından Gürcü ve Çerkez kızlarının güzelliklerine dair yapılan değerlendirmelerin tam tersidir. Volni, Gürcü ve Çerkez kızları hakkında "Bunların güzelliği hakkında yazılanlar yolcuların onları görme zorluğundan kaynaklıdır. Aslında, hiç de cazip değiller" gibi ifadeler kullanmıştı. Söz konusu kızlar için talep edilen ve Türkler tarafından ödenen ücretten köle fiyatları hakkında bilgi edinmiş oluyoruz. Bir zengin Türk tarafından bir kızın satın alındığına şahit olduk. Bunun için kendisinden 14 kese para istediler. Bir kese 500 kuruş, yaklaşık 18 sterlinge mukabildir³². Müşteri 10 kese verdi, ancak bir kuruş dahi düşmediler. Zavallı kız, yaklaşık 15 yaşındaydı, ayakta durup satın alınacağına dair konuşmaları dinliyordu. Kızları dört kez, farklı zaman diliminde şehir içinde dolaştırarak zengin Türklerin evlerine götürüp satmak için gösterdiler. İki defa müşteriler misafirhanemize kendileri geldiler ve odanın kapısını açıp zavallı kızlara baktılar. Kızlar güzellikleri değerlendirileceği zaman sıraya geçerlerdi. Müşterilerden bir kaç yaş olarak 50'den fazlaydı, kızlar ise yalnız 15 yaşındaydılar. Bu zavallılara uygun bir şekilde yemek de vermezdiler. Günde iki defa bir dilim ekmek ve az bir parça peynir verirdiler. Portakal fiyatı tam iki para (yarım peni) idi ancak hiçbir zaman alıp da yedirmediler. Sahipleri başka bir yere gittiklerinde kızları odaya kapatırlardı ve anahtarları yanlarına alırlardı. Biz bir ara şehirden döndüğümüzde satacakları bir küçük kızın acı acı ağladığını duyduk. Bu kız kızkardeşi ile arkadaşlarından ayrılmak istemiyordu. Zavallı kızları şehirden şehire at sırtında gezdiriyorlardı. Gürcistan'dan da aynı şekilde getirmişler. Bütün büyük şehirlere götürüp satışa çıkarıyorlardı. Şimdilik Şam'a götürmeye kalktılar. Tüccarlar kızları Şam'da iyi bir fiyata satacaklarını düşünüyorlardı. Bizden iki gün önce ayrıldılar. Bruce'nin³³ Gürcü ve Çerkes kadınları hakkındaki kendi görüşleri var ve bence bu görüşler Wolney'nin görüşlerine nazaran³⁴ gerçeğe daha yakındır.

Notlar:

1. **Hama** - Suriye'nin batısındaki Orontes Nehri kıyısında bulunan bir şehir. Şam'ın 213 kilometre kuzeyinde ve Humus'a 32 kilometre uzaklıktadır. Hama, Muhafazah'ın eyalet başkentidir ve nüfusu 854.000 kişidir. Halep, Şam ve Humus'tan sonra Hama Suriye'nin dördüncü büyük şehridir.

2. **Mekke** – (Arapça: المكرمة مكة, Türkçe Mekke, Ürdüncü مكة) - Tarihi Hicaz bölgesinde bulunan Mekke Eyaleti'nin başkentidir, Suudi Arabistan. Cidde'den 73 km, İbrahim'in dar kumlu vadisinde, deniz seviyesinden 277 m, Kızıldeniz'e 80 km uzaklıktadır. Mekke'de dörtgen şekilli bir yapı olan Kâbe Arap vardır, Arapça .الكعبة. İslam dininde en saygı duyulan yer. İslami geleneğe göre, bina İbrahim Peygamber tarafından iki bin yıldan fazla bir süre önce inşa edildi. Binanın etrafında Mescid-i Haram var. Dua sırasında, her Müslüman, dünyanın neresinde olursa olsun, Kâbe'ye doğru yüzünü çevirir ve dua eder. Kâbe, sürekli beyaz kıyafetler giymiş ibadetçiler yüzünden uzaydan her zaman beyaz görülür. Şehir İslam'ın en kutsal yeri olarak kabul edilir ve Hac'a göre, fiziksel olarak sağlıklı ve varlıklı tüm Müslümanların yaşamları boyunca en az bir kez bu yeri ziyaret etmeleri gerekmektedir.

3. **Humus** - (Arapça حمص) - Suriye'nin batısında, El-Ass Vadisi'nde bulunan bir şehir. Humus Muhafaz Eyaleti'nin merkezi olup nüfusu 900 492 kişidir.

4. **Palmira** - (Arapça: تدمر, eski Yunanca: Παλμύρα - Suriye'nin orta kısmında bulunan eski bir Arami şehridir. Palmyra eski zamanlardan beri önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Ülkenin başkenti Şam, kentten 215 kilometre, Fırat Nehri üzerindeki Deir ez-Zor şehrine ise 180 kilometre uzaklıktadır. Burası yüzyıllardır Suriye çölünde önemli bir rol oynamaktadır. Palmyra, buradaki yerleşimler ve tapınaklar üzerinde derin bir etkisi olan Greko-Romen ve Fars medeniyetinden büyük ölçüde etkilendi.

5. **Şam** – (دمشق, Aynı zamanda الشام Aş-Şām oalarak da bilinir) – Suriye'nin başkenti ve ülkenin en büyük şehri; dünyanın en eski şehirlerden biri. Nüfusu şu anda 4,5 milyon kişiden ibarettir.

6. **Barker** – bulunamadı.

7. **Selim**- Metinden anlaşıldığı gibi Selim, Hama Valisi'nin sekreteriydi. Başka bir bilgi yok.

8. **Skander** - Gezinlerin metnine göre Skander, Humus'un yöneticisinin sekreteriydi. Başka bir bilgi yok.

9. **Hacı Hasan** – Kim olduğu belli değil.

10. **Şam Paşası** - Muhtemelen 1816-1817 yıllarında Şam'ı yöneten Hafız Amasial Paşa'nın olması gerek. Mayıs 1816'da Silahdar Süleyman Paşa'nın yerine geçti. 1810-1812'de Şam hükümdarı Gürcü Memluk Süleyman Paşa-Adil idi. Bkz. Thomas Philipp, Acre the Rise and Fall of a Palestinian city 1730-1831, New York, 2001, p. 78.

11. **Robert Liston** - İskoçyalı cerrah (1794-1847). Din adamı ve mucit Henry Liston'un oğlu. Edinburgh Üniversitesi'nde eğitim gördü. Edinburgh Kraliyet Hastanesi'nde çalıştı.

12. **Mondrely** –İngiliz gezgin Henry Mondrel'den söz edilmiştir(1665-1701). Henry Mondrel'in kaleme aldığı kitap: A Journey From Alepoo To Jerusalem At Eastern, A. D. 1697. By Henry Maundrell, M. A. London, 1810. Henry Montreal'in Kutsal Topraklar'a yolculuğu kitabı Kudüs'teki Gürcüler hakkında bilgiler içeriyor. Bkz. M. Ebanoidze, Kutsal Topraklardaki Gürcüler Üzerine, XVII-XVIII. Yüzyıllar. İngiliz gezginlere göre, Mravaltavi, 2001, № 19, s. 372.

13. **Lazkiye** – Suriye'de bir şehir. Ana limanlardan biri, Halep, Şam ve Humus'tan sonra dördüncü büyük şehir. Nüfusu 383.786 kişidir.

14. **Sermen** - Halep şehrine yakın bir yerleşim. Irby ve Mengels'e dışında bu yer 19. yüzyılın İsviçreli gezgini John Louis Burghardt tarafından da belirtilmiştir. Bkz. Travels in Syria and The Holy Land, By the late John Lewis Burckhardt, London, 1822, p. 121-122.

15. **Kasius Dağı** - Türkiye-Suriye sınırındaki sıradağlar (Arapça: جبل الأقرع, Türkçe: Cebel-i Akra), Kasius Dağı olarak da bilinir. Türkçe kısmına "Kel Dağı" denir.

16. **Şogha** - İngiliz gezginlerin yanı sıra, İsviçreli gezgin John Lewis Burghardt da buradan söz ediyor. Şogha, Lazkiye'ye giden yolda Edlipten 6 saat uzaklıkta yer alır. Travels in Syria and The Holy Land, By the late John Lewis Burckhardt, London, 1822, p. 123.

17. **Orontes** - (Yunanca Ορόντις, نهر العاصي Nahr – Al Asi, Asi, Drako, Tiponi) - Lübnan ve Suriye bulunan nehir. Orontes, Heliopolis yakınlarındaki dağlarda bulunan ve Beyrut'tan 30 km. uzakta olan Antilübnan pınarlarından dökülür. Akdeniz boyunca kuzeye akar. Önce kayalık bir vadiden çıkar, sonra Humus gölüne dökülür. Gölden vadideki Ham şehrine akar ve Antakya Ovası'nda az batıya doğru yönelir. Burada iki büyük kol Afrin ve Karasu - Orontes'e dökülür. Türkiye'nin liman kenti Samandağ'ın güneyinde Akdeniz'e akar. Toplam uzunluk 240 kilometredir. Nehrin tarihsel önemi, Orontes Vadisi'nin eski zamanlarda ticaret yolları üzerinden geçtiği idi. Orta Çağ'da, Orontes Haçlılar için Antakya ve Halep arasındaki bir sınır hattı görevi gördü.

18. **Peygamber** – Hz. Muhammed (Arapça: محمد - محمد; 570/571 Mekke - 8 Haziran 632 Medine) -İslam'ın kurucusu, dini vaiz ve siyasetçi. İslam geleneğine ve Kuran'a göre, Allah'ın son peygamberi.

19. **Fas** - Fas şu anda Afrika Birliği üyesi olmayan tek Afrika ülkesidir (1984'te birlikten çekilmiştir). Ancak, bu devlet Arap Devletleri Birliği, Batı Arap Birliği, İslam Toplumu Teşkilatı ve Frankofoni üyesidir.

20. **Kahire** - 15.2 milyon nüfusa sahip Mısır'ın başkenti. Afrika'nın en büyük şehridir; Dünyada en kalabalık şehirler arasında 16. sıradadır.

21. **Mara** - Suriye'nin kuzeyinde, günümüz Halep'in doğusunda bulunan Um-el-Mara, Cabal Ovası'nda bulunan Doğu'nun en eski şehirlerinden biri.

22. **Lübnan**- (Arapça لبنان) Resmi adı Lübnan Cumhuriyeti (Arapça الجمهورية اللبنانية) - Ülke, Batı Asya'da, Akdeniz'in doğu kıyısında yer almaktadır. Kuzeye ve

doğuya Suriye, güneye İsrail ile sınırlanmıştır. Akdeniz ve Arap dünyası arasındaki konumu, zengin tarihine, kültürel kimliğine, dini ve etnik çeşitliliğine katkıda bulunmuştur.

23. **Ansar Dağları** - (Arapça الساحلية الجبال سلسلة) Suriye'nin kuzeybatısında, Lazkiye'nin doğusunda bulunan dağ silsilesi. Ansar Dağı, kıyı şeridine paralel olarak kuzeyden güneye doğru uzanır. Dağın ortalama genişliği 32 km'dir. En yüksek zirve Nabi Younis'tir. Yüksekliği 1.562 metreye ulaşır.

24. **Salisbury** - İngiltere Wiltshir'de Avon, Nadder ve Born nehirlerinin birleştiği yerde bulunan bir katedral.

25. **Antilibani** - Cebel-Eş-Şark (Arapça الشارقة لبنان جبال) Suriye ve Lübnan'da bir dağ silsilesi. Uzunluğu yaklaşık 150 km, yüksekliği 2814 m'ye kadar (Hermon Dağı).

26. **Kenan**– Nuh Peygamber'in oğlu Kam'ın erkek çocuğu. “Doğumun” 9. bölümüne göre, Nuh şarapla sarhoşken ve çadırında tamamen çıplak olarak uykuya daldığında oğlu Kam, babasının çıplaklığını gördü ve hikâyeyi anlatmak için iki erkek kardeşinin yanına koştu. Sem ve Yafet giysiyi getirdiler, babalarına bakmadan, omuzlarına ve sırtına örttüler ve böylece çıplaklığını kapattılar. Saygısızlıktan dolayı Nuh, kendi oğlu Kam'i, Kami'nin oğlu Kanan'i ve onların bütün neslini lanetledi ve gelecekte bunların Yafet ve Sam'in kölesi olacaklarını söyledi.

27. **Nuh** – İncil'de yer alan geminin efsanevi yaratıcısı. İncil'deki Lamek'in oğlu, Sem, Kam ve Yafet'in babası, İncilde geçen ünlü patrik.

28. **Kami** - Nuh'un oğlu. Kamitlerin efsanevi atası. İncil'e göre, babası ve karısı ile birlikte tufandan kurtuldu ve hayatta kaldı.

29. **Piastra** - Türkiye, Mısır ve diğer Arap ülkelerinde metal parası.

30. **Para** - Türk gümüş para birimi.

31. **Bursa** - (eski adı Brusa, Yunanca: Προύσσα, Prusya) - Türkiye'nin kuzeybatısında bulunan büyük bir şehir.

32. **Sterling** - Büyük Britanya'daki Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı'nın para birimi.

33. **Bruce** - İskoç gezgin James Bruce'den (1730-1794) söz edilmiştir. James Bruce Kuzey Afrika ve Etiyopya'ya gezdi ve Geziden sonra izlenimlerini Londra'da bir kitap olarak çıkardı. Bkz. Travels to Discover the Source of the Nile, In the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773. By James Bruce of Kinnaird, Five Volumes, G.G.J. and J. Robinson, London, 1790.

34. **Volney** - Fransız gezgin, yazar ve oryantalist Konstantin François de Chesebo Wolne'den bahsedilmiştir. Bkz. Travels Through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785, By M. C-F. Volney, Vol. I, London, 1788 <https://archive.org/details/travelsthroughs01volngoog/page/n10/mode/2up> Travels Through Syria and Egypt in the years 1783, 1784, and 1785, By M. C-F. Volney, Vol. II, London, 1788; <https://archive.org/details/travelsthroughs03volngoog/page/n10/mode/2up>

GÜRCÜ KRALI II. SOLOMON'UN OSMANLI DEVLETİ'NE SİĞINMASI EKSENİNDE TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ, Dr. Engin Çağdaş BULUT
Karadeniz Teknik Üniversitesi

ÖZ

Türkler ve Gürcüler asırlardır yan yana yaşamının bir sonucu olarak kültürel ve tarihsel bağları kuvvetli olan bir ilişkiye sahiptir. Gürcistan açısından Türkiye siyasi kriz anlarında ve bağımsızlığı tehdit edildiğinde sığınacak dost bir ülke olarak görülmüştür. İlk kez 1625 yılında iç meseleler ve İran baskısı sonucunda Osmanlı Devleti'ne sığınan Gürcü yöneticiler bu durumu daha sonra da tekrarlamıştır. Bunlardan biri de Rus hâkimiyetine boyun eğmeyerek bağımsız Gürcistan için mücadele eden İmereti Beyliği'nin Gürcü Kralı II. Solomon'dur. 1810 yılında Osmanlı Devleti'ne sığınarak önce Ahıska'ya oradan da Trabzon'a gelen II. Solomon Osmanlı Devleti ve Fransa gibi ülkelerden tahtına yeniden dönebilmek için yardım istemiştir. Birkaç kez ülkesine gidip başlattığı mücadelelerin başarısızlıkla sonuçlanması sonrasında geri dönüp Trabzon'da yaşamını sürdüren II. Solomon 1815 yılında bu şehirde vefat etmiştir. II. Solomon'un naaşı büyük bir törenle Trabzon'daki St. Gregory Nyssa Kilisesi'nin avlusuna gömülmüştür. Gürcistan'ın Ruslar tarafından işgali Bolşevik Devrimine kadar sürmüştür. Devrimden sonra 1918-1921 yılları arasında kısa süreli bir bağımsızlık dönemi yaşayan Gürcistan, Kızıl Ordu'nun Menşevik Gürcü hükümetine son vermesiyle yeniden Rus hâkimiyetine girmiştir. SSCB'nin dağılma sürecinde 9 Mart 1990'da başlayan bağımsızlık hareketleri Mart 1991'de referandumla sonuçlanmış ve 9 Nisan'da Gürcistan bağımsızlık bildirgesi kabul edilmiştir. Bu sıralarda II. Solomon'un mezarının Gürcistan'a getirilmesi gündeme gelmiş ve Batum Devlet Müzesi'ndeki arşiv belgeleri ışığında mezarın yeri tam olarak tespit edilmiştir. 30 Ekim 1990'da resmi makamlarla yapılan yazışmalardan sonra Türkiye'nin izin vermesiyle Gürcü Kralı II. Solomon'un mezarı, kralın Osmanlı Devleti'ne sığınmadan önce hüküm sürdüğü yer olan, İmereti'deki Gelati Manastırı'na taşınmıştır. Bu çalışmada II. Solomon'un durumunun iki ülke arasındaki ilişkilere etkisi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Solomon, Gürcistan, Türkiye, Trabzon

ქართველი მეფის სოლომონ მეორის გახიზვნა ოსმალეთში და თურქულ-ქართული ურთიერთობები

პროფესორი ჰიქმეთ ოქსუზი, დოქტორი ენგინ ჩაღდაშ ბულუთი
შავი ზღვის ტექნიკური უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ქართველები და თურქები საუკუნეების მანძილზე ცხოვრობდნენ გვერდიგვერდ, რის შედეგადაც მათ შორის ჩამოყალიბდა ძლიერი კულტურული და ისტორიული კავშირები. საქართველოსთვის პოლიტიკური კრიზისისას და დამოუკიდებლობის დაკარგვის საშიშროების შემთხვევაში, თურქეთი იყო ის მეგობარი ქვეყანა, სადაც შეიძლებოდა თავის შეფარება. პირველად ოსმალეთში ქართველი მმართველები შიდა დაპირისპირებისა და ირანის ზეწოლის გამო 1625 წელს გაიხიზნენ, რაც შემდგომში ბევრჯერ განმეორდა. ერთ-ერთი ასეთი გახიზნული იყო იმერეთის მეფე სოლომონ II, რომელმაც ქედი არ მოუხარა რუსულ მმართველობას და ბრძოლას აგრძელებდა საქართველოს დამოუკიდებლობისთვის. 1810 წელს ოსმალეთში გაქცეული სოლომონ II ჯერ ახალციხეში, შემდეგ კი ტრაპიზონში ჩავიდა და აქედან თხოვდა ოსმალეთსა და საფრანგეთს დახმარებას ტახტის დაბრუნებისთვის. სოლომონ II რამდენჯერმე დაბრუნდა სამშობლოში, მაგრამ წარუმატებელი ბრძოლის შემდეგ ისევ ტრაპიზონში დაბრუნდა და 1815 წელს ამ ქალაქში გარდაიცვალა. სოლომონ II-ის ნეშტი დიდი ცერემონიით დაკრძალეს ტრაპიზონში მდებარე წმ. გრიგორ ნოსელის სახელობის ეკლესიის ეზოში. რუსეთის მიერ საქართველოს ოკუპაცია ბოლშევიკურ რევოლუციამდე გაგრძელდა. რევოლუციის შემდეგ, 1918-1921 წლებში საქართველომ მოიპოვა დამოუკიდებლობა მცირე ხნით, მაგრამ წითელმა არმიამ ბოლო მოუღო მენშევიკურ ხელისუფლებას და კვლავ რუსული მმართველობა დაამყარა. საბჭოთა კავშირის დაშლის პერიოდში 1990 წლის 9 მარტს დაიწყო განმანთავისუფლებელი მოძრაობა, რაც 1991 წლის მარტში რეფერენდუმით და 9 აპრილს საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტის მიღებით დასრულდა. ამავე პერიოდში დღის წესრიგში დადგა სოლომონ II-ის საქართველოში გადასვენების საკითხი და ბათუმის სახელმწიფო მუზეუმის არქივის დოკუმენტების მეშვეობით მოხერხდა საფლავის ზუსტი ადგილის დადგენა. 1990 წლის 30 ოქტომბერს ოფიციალურ სტრუქტურებს შორის ხანგრძლივი მიმოწერის შემდეგ თურქეთმა გასცა

შესაბამისი ნებართვა და ქართველი მეფე სოლომონ II გადაასვენეს იმერეთში მდებარე გელათის მონასტერში, ქვეყანაში, რომელსაც მართავდა ოსმალეთში გახიზვნამდე. ამ ნაშრომში განხილული იქნება სოლომონ II გარშემო შექმნილი ვითარების ზეგავლენა ორ ქვეყანას შორის ურთიერთობებზე.

საკვანძო სიტყვები: სოლომონ II, საქართველო, თურქეთი, ტრაპიზონი.

TURKISH-GEORGIAN RELATIONS ON THE BASIS OF REFUGE OF THE GEORGIANS KING SOLOMON II TO THE OTTOMAN STATE

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ, Dr. Engin Çağdaş BULUT
Karadeniz Teknik Üniversitesi

ABSTRACT

Turks and Georgians have strong cultural and historical ties as a result of living side by side for centuries. Turkey, in moments of political crisis and in cases where independence is threatened, was seen as a friendly country that could refuge by Georgian people. Georgian rulers, who first took refuge in the Ottoman Empire as a result of internal problems and Iranian pressure in 1625, reiterated the same action later. One of them is Solomon II, the Georgian King of the Imereti Principality, who struggles for independent Georgia without giving in to Russian rule. Solomon II, who took refuge in the Ottoman Empire in 1810, first came to Ahıska and then to Trabzon and asked for help from the Ottoman Empire and France to return to the throne. Solomon II, who went back to Georgia several times and again returned back to Trabzon after the unsuccessful struggles, continued his life in Trabzon and passed away in 1815 in this city. The body of Solomon II body was buried in the courtyard of the St. Gregory Nyssa Church in Trabzon with a big ceremony. The Russian occupation of Georgia continued until the Bolshevik Revolution. After the revolution, Georgia, following after a short period of independence between the years 1918-1921, returned to Russian domination when the Red Army ended the Menshevik Georgian government. During the disintegration process of the USSR, the independence movements that started on March 9, 1990, ended with a referendum in March 1991 and on April 9, the declaration of independence of Georgia was adopted. At this time, it was on the agenda that Solomon II's grave was brought to Georgia; for this reason, the location of the grave was determined in the light of archival documents in Batumi State Museum. After correspondence with the authorities on October 30, 1990, the tomb of the Georgian King Solomon II was moved to the Gelati Monastery in Imereti, where the king reigned before taking refuge in the Ottoman Empire. In this study, how Solomon II affects the relations between the two countries will be discussed.

Key Words: Solomon II, Georgia, Turkey, Trabzon

Giriş

Türkler ile Gürcüler arasındaki ilişkiler Selçuklu boylarının bölgeye gelmesiyle ciddiyet kazanmıştır. Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan döneminde Gürcistan fethedilmiştir. Buna karşılık Gürcü Prensi Bagrad İslamiyet'i kabul etmiş ve Selçuklulara vergi vermeyi taahhüt etmiştir. Böylece bölge Selçuklu Devleti'ne bağlı hale gelmiştir. Ancak sonraki yıllarda yapılan savaşlarda Gürcüler galip gelerek Sinop'a kadar olan bölgeyi kontrolleri altında tutmuş, Moğol saldırılarına kadar da hâkimiyetlerini korumuşlardır.¹ 1329'da Moğolları ülkeden çıkaran Gürcüler, kısa süreliğine birleşik bir krallık kurmuştur. Karakoyunlu ve Timur saldırılarından sonra Gürcistan tekrar birçok krallık ve prensliğe bölünmüştür. Bu prens ve krallıklar 1491 yılında aralarında anlaşıp sınırlarını çizmişlerdir. Bu krallıklardan birisi başkenti Kutaisi olan İmereti Krallığı'dır. Moğol istilasını kabullenmeyen VI. David Narin'in 1259'da kurduğu krallığın son hükümdarı II. Solomon (1789-1810)'dur. İmereti Krallığı Osmanlı Devleti zamanında Gürcü beylikleri arasında Türklere yakın olanlardan birisi olmuştur.

Osmanlı Devleti döneminde Gürcülerle ilişkiler Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fetih yıllarından başlamaktadır. Çeşitli kaynakları referans gösteren Kırzioğlu'na göre; Gürcistan'ın Karadeniz kıyılarının hâkimiyet altına alınması, İstanbul'un fethinin hemen öncesinde gerçekleşmiştir. Deniz yoluyla yapılan bir sefer neticesinde bölgedeki Gürcüler vergiye bağlanmıştır. Ayrıca İmereti Kralı II. Solomon'un Osmanlı Devleti'ne sığındığı dönemde yazdığı bir mektupta² da; İstanbul'un fethiyle birlikte padişah tarafından kendilerine gönderilen mektup sonrasında Osmanlı'ya itaat etmeyi kabul ettikleri belirtilmiştir.³ Bunun nedeni Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u 1461 yılında fethinden sonra Gürcistan'ın ikiye ayrılmış olmasıdır. Batı Gürcistan Osmanlı hâkimiyetine girmişken, Doğu Gürcistan ise İran'ın etkisinde kalmıştır. Gürcistan'da yer alan İran etkisindeki ikinci krallığın başında olan VIII. Giorgi Papa'ya mektup yazarak Osmanlı Devleti'ne karşı verilecek mücadele için hazır olduğunu belirtmiştir. Bunun nedenlerinden biri İstanbul'un fethiyle birlikte Gürcülerin Avrupa ile olan bağlantılarının kesilmiş olmasıdır.⁴ Gürcistan'daki bu İran etkisi Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Valiliği ve hükümdarlığı dönemlerinde büyük oranda kırılmıştır. Trabzon Valiliği sırasında denizden ve karadan yaptığı seferlerle İmereti bölgesine kadar olan toprakları fetheden Yavuz Sultan Selim, Tiflis'e girerek İran etkisindeki Bagratlı hanedanına da Osmanlı

---

¹ Muhittin Gül, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, I, 2009, s. 78-79.

² Her ne kadar Kırzioğlu'na göre mektubun tarihi 1820 olarak gösterilmişse de, II. Solomon'un öldüğü yıl dikkate alındığında 1815 yılından önce olma ihtimali daha yüksektir.

³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas – Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976, s. 4-5.

⁴ Gül, a.g.m, s. 84-85.

hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşında İran'ı yenerek Kafkaslardaki Türk hâkimiyetini de pekiştirmiştir.⁵

Kanuni Sultan Süleyman dönemi ve sonrasında Osmanlı-İran mücadelesinin yaşandığı topraklardan biri de Gürcistan toprakları olmuştur. İki ülke arasındaki mücadeleler sonucunda Amasya, Ferhat Paşa, Nasuh Paşa, Serav Antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmalardan 1555 yılındaki Amasya Antlaşmasında Gürcistan Osmanlı Devleti ile İran arasında paylaştırılmıştı.⁶ Doğu Gürcistan İran hâkimiyetinde kalırken, Batı Gürcistan ise Osmanlı hâkimiyetinde idi. Ferhat Paşa (İstanbul) Antlaşmasında Gürcistan Osmanlılara bırakılmış⁷, fakat daha sonraki Nasuh Paşa Antlaşmasında yeniden Amasya Antlaşması sınırlarına dönmüştür. Serav Antlaşmasında da bu durum onaylanmıştır. 1639'daki Kasr-ı Şirin Antlaşmasından sonra da Gürcistan Osmanlı-İran arasında bir sorun olmaktan çıkmıştır. Gürcistan bölgesi için İran ile varılan anlaşma sonrasında siyasi mücadele alanına Rusya dâhil olmuştur. İran'ın bıraktığı boşluğu dolduracağını sinyallerini ilk olarak 1792 Yaş Antlaşması ile veren Rusya⁸, bu antlaşmadan kısa süre sonra Kafkasya'nın işgal sürecini başlatmıştır.

II. Solomon'un Osmanlı Devleti'ne Sığınması

Rusların 1801 yılında Kafkasya'yı işgale başlamasıyla birlikte Kartli-Kakheti bölgesi Tiflis dâhil olmak üzere Rus hâkimiyetine girmişti. Fakat Batı Gürcistan'daki İmereti Kralı II. Solomon kısa bir süre sonra Rus hâkimiyetini kabul etmeyerek savaşıma devam etti. Batı Gürcistan'daki diğer prenslikler de Rusların boyunduruğu altına girmişti. 1810 yılında II. Solomon Rus birlikleri ve Rus yanlısı Gürcü prensleri tarafından yakalanarak hapsedildi. Tiflis'e getirilen İmereti kralı burada iken hapisten kaçıp Osmanlı Devleti topraklarına sığındı. II. Solomon'un bu başarısı krallığındaki halka cesaret verdi ve Ruslarla yerel halk arasında birçok çarpışma yaşandı. Bu çarpışmaların yanı sıra kıtlık ve vebanın da etkisiyle 30 bin insan hayatını kaybetti ve yüzlerce aile Doğu Gürcistan'a sığındı. Mücadelenin sonucunda Rusya galip geldi ve İmereti'nin başkenti Kutaisi'de bir Rus yönetimi kuruldu. Ülke sıkıyönetim altında yönetilmeye başlandı.⁹

⁵ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979, s. 24

⁶ Gül, a.g.m, s. 86.

⁷ Abdolvahid Soofizadeh, "Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)", *OTAM*, 43, 2018, s. 172.

⁸ Kemal Beydilli, "Yaş Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yas-antlasmasi> (06.11.2019).

⁹ David Marshall Lang, *A Modern History of Soviet Georgia*, Grove Press, New York 1962, p. 42, 53

Kaynak:

<https://sites.google.com/site/georgiaconfligt/home/westerngeorgia1801-67>
(06.11.2019)

II. Solomon Osmanlı Devleti'ne sığındıktan sonra mücadeleyi bırakmamıştır. Ruslara karşı Osmanlı'nın yanında olduklarını, İmereti'nin Osmanlı toprağı olduğunu kendi taifesinden Keyhüsrev ve David ile gönderdiği mektupla II. Mahmud'a iletmıştır. Kralın elçileriyle Osmanlı Devleti arasında İstanbul'da yapılan görüşmelere İstanbul Rum Patriği de katılmış ve Ruslara karşı dini avantajlar da kullanılmaya çalışılmıştır. Görüşmelerin sonucunda Canık'ten 20 bin, içlerinde Trabzon'da olmak üzere diğer yerlerden toplam 10 bin asker ve yeterince mühimmat toplanması, Gürcistan'daki henüz Rus hâkimiyetine girmemiş bazı beyliklerden yardım istenmesi kararlaştırılmış, Rum Patriğinden de Ruslara yardım eden Gürcülerin aforoz edilmesi istenmiştir. II. Solomon mektubunda Ruslardan toprakların geri alınmasından sonra beş bin Osmanlı askerinin bölgede kalmasını, askerlerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanacağını eklemiştir.¹⁰ II. Mahmut'tan yardım isteyen II. Solomon'a padişahın cevabı da olumlu olmuştur. II. Mahmud'un II. Solomon'a gönderdiği cevapta

¹⁰ Nebi Gümüş, "Son Gürcü Kralı II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 2006, s. 108-109.

Rusların İmereti topraklarından çıkarılmasına yardım edileceği ve krallığın yeniden II. Solomon'a verileceğinden söz edilmiştir.¹¹ II. Solomon Ahıska'ya geldikten sonra etrafında ciddi bir kalabalık toplanmış, halkının krala olan inancı Osmanlı Devleti'ne de Ruslara karşı Gürcüleri kullanma fırsatını doğurmuştur.¹² II. Solomon'un Ahıska'dan sonra nereye gittiği konusunda iki görüş vardır. Birinci görüşte¹³ II. Solomon Trabzon'a gitmiş, Fransız kaynaklarına dayanan diğer görüşte¹⁴ ise öncelikle Erzurum'a gidip, 1813'te Trabzon'a gidene kadar bu şehirde kalmıştır. II. Solomon Osmanlı Devleti'nin yanı sıra İran Şahı'ndan ve Fransız İmparatoru Napolyon'dan da yardım istemiştir. Fakat İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması nedeniyle İran'dan yardım alamamıştır. Fransa ise 1812 yılında Rusya'ya karşı olan savaşını kaybettiğinden II. Solomon'a yardım edememiştir.

II. Solomon'un Trabzon Günleri

İmereti Kralı II. Solomon

Kaynak: <https://zneoba.ge/889/> (06.11.2019)

¹¹ Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-Zâde Tarihi*, C.1, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s.456-459.

¹² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.9, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1292, s. 267-268

¹³ Gümüş, a.g.m., s. 109.

¹⁴ Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 2006, s. 114.

İmereti Kralı II. Solomon üç yüz adamıyla Trabzon'a geldikten sonra hürmetle karşılanmış ve daha önce Gürcü prenslerin de kaldığı, İstanbul ve Gürcistan arasında yolculuk yapanların konakladığı bir saraya yerleştirilmiştir. Ruslar II. Solomon'un firarından sonra Osmanlı Devleti'ne kaçtığına inanılması üzerine Osmanlı Devleti'nden kralın kendilerine teslimini istemiştir. Ancak Trabzon Valisi Osmanlı ve Rusya arasındaki sınırın Kuban olduğunu belirtmiş ve İmereti'nin bu sınıra göre Osmanlı toprakları içinde kaldığını gerekçe göstererek talebi reddetmiştir.¹⁵ Nitekim Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki sınır Yaş Antlaşması'ndan sonra Bükreş Antlaşması'nda da Kuban nehri olarak çizilmiştir. 1806-1812 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nı bitiren Bükreş Antlaşması Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ihtilafı çözmüştür. Ancak 1813 yılında II. Solomon yeniden Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş fakat Ruslarla yapılan barıştan sonra Osmanlı Devleti bu tür bir yardımdan uzak durmuştur.¹⁶ Fransa'nın Trabzon konsolosluğu aracılığıyla Fransa'dan da yardım isteyen Solomon, Trabzon'da Fransız Konsolosu Pierre Jarôme Dupré ile görüşmüştür. Dupré'nin yazdıklarına göre Bükreş Antlaşması'nın sonucu olarak Rusya'nın elindeki Gürcistan arazilerinin geri alınması için görevlendirilen Süleyman Paşa ile II. Solomon Faş'ta buluşmuştur. Fakat tahtını geri almak için Faş'a giden II. Solomon burada hastalanmış ve Trabzon'a geri dönmüştür.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin II. Solomon'dan desteğini çekmesiyle birlikte İmereti Kralı Trabzon'da zor günler geçirmeye başlamıştır. 1815 yılının başlarında II. Solomon'un Trabzon'a getirdiği yüzlerce adamından yalnızca 25'i kalmış, geçinebilmek için atlarını ve silahlarını satan kral son günlerini fakirlik içinde geçirmiştir.¹⁸ Osmanlı yardımından ümidini kesen II. Solomon'un Trabzon'da sıklıkla deniz kenarına inerek derin düşüncelere daldığı rivayet edilmiştir.¹⁹ Hastalandıktan sonra Trabzon'da sekiz ay daha ikamet eden II. Solomon 19 Şubat 1815'te vefat etmiş ve Aya Gorgor Mahallesindeki Rum kilisesinin (Aziz Gregory Nyssa Kilisesi) avlusuna gömülmüştür.²⁰ II. Solomon'un vefatıyla birlikte Bagrad hanedanı da son bulmuştur. II. Solomon'un ölümüne bizzat tanıklık eden P. Minas Bjişkyan'ın aktardığına göre Gürcüler kırk gün süren matemlerinde elbiselerini parçalamış, saçlarını yolmuş ve göğüslerini dövmüşlerdir. Kralın tabutu şehrin sokaklarında dolaştırılmış, piskopos ayın

---

¹⁵ Gümüş, a.g.m, s. 109-110.

¹⁶ Gümüş, a.g.m, s. 110-111.

¹⁷ Yılmaz, a.g.m., s. 114.

¹⁸ II. Solomon'un yanında getirdiği ailelerin soyundan gelenler Trabzonda İberpoulos adı altında yaşamaya devam etmiştir. Bkz. Selina Ballance vd. "Nineteenth-century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes", part 1, *Αρχ. Πόλις.*, 28, 1966, p. 246; Bu ailelerin mübadele sırasında Yunanistan'a yerleştikleri düşünülmektedir. Bkz. Gümüş, a.g.m., s. 113.

¹⁹ Gümüş, a.g.m, s. 1112.

²⁰ Yılmaz, a.g.m., s. 114.

düzenlemiş, bayraklar açılarak altlarına vefat eden kralın köpekleri, kılıcı ve atı koyulmuştur.²¹

II. Solomon'un naaşı rölyefleri ve çatı üstü Gürcü geleneklerine özgü bir şekilde inşa edilmiş olsa da daha çok İtalyan mimarisine özgü bir türbeye defnedilmiştir. Bir arşın yüksekliğinde kare şeklindeki kaidenin üzerinde dört adet sütun bulunmakta, kolonların üstünde yarım tonoz ve kubbe, kubbenin üstünde ise bir haç bulunmaktaydı. Granitten yapılan kubbenin iç tarafında bezemelerle süslü kornişler vardı. Anıtın yüksekliği 10 arşın (6.86 m.), genişliği ise 5 arşındı (3.43 m.). Türbede yer alan Gürcüce ve Yunanca yazılar arasından Doğu ve Güney yönündeki Gürcüce yazılarda II. Solomon'un ağzından şu ifadeler yer alıyordu²²:

Varlıkları yaratan, onları nura, hayata kavuşturan, yüce lütfu ile bana krallar mertebesini bahşetti, Ben ki krallar kralı, kralların oğlu, David'in hanesinden gelme İmereti'nin sahibi ve gözeticisi Solomon, Savaşçıların kumandanı, Artchil'in oğlu, en soylu iyi kral Solomon'dum (...)

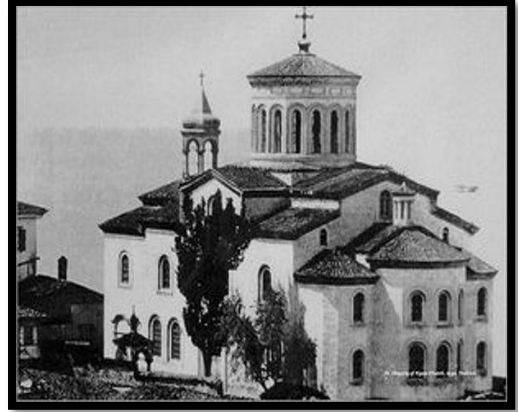
Yabancı, bir yabancının nerede gömülmüş olduğunu gör, burada bir kralı ziyaret et. Ailemden Trabzon'a kim gelirse burada kralı görsün, burada bir kral yatıyor. Onun için mağfiret ve cennet dileyin.

II. Solomon'un Türbesi (1915)

Kaynak:

http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/128061/1/Saxalxo_Furceli_Surat_ebiani_Damateba_1915_N40-8.jpg
(06.11.2019)

**II. Solomon'un Türbesinin Bulunduğu
St. Gregory Nyssa Kilisesi
(Türbe Sol Alta Görülmektedir)**

Kaynak:

<https://www.alamy.com/stock-photo-trabzon-saint-gregory-of-nyssa-cathedral-28destroyed-193029-147689909.html>

²¹ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz'in Kıyıları ve Tarihi Coğrafyası 1817-1819*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, s. 67-68.

²² Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Yok Olan Bir Anıt: Gürcü Kralı Solomon II'nin Türbesi", *Trabzon Dergisi*, 3, 1989, s. 79; Ballance vd., a.g.e., 248-251.

Kilisenin dođu giriřine yakın olan mezardaki Yunanca yazıların yer aldığı kısımlarda ise Bagrad hanedanının arması oyulmuřtu.²³ II. Solomon'dan sonra Osmanlı Devleti'ne sığınan Gürcü Guria Prenslığı'nin Prensesi olan Sopio Gurieli de 1828-1829 Osmanlı-Rus Savařı sırasında Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve 1829'da ölünce Akçaabat'taki Aziz Michael Kilisesi'ne defnedilmiştir.

II. Solomon'un Mezarının Tařınması ve Türk-Gürcü İliřkileri

II. Solomon'un mezarının yeri 1917 yılında Trabzon Rus iřgali sırasında yanıtlanmaya bařlanmışsa da Rusların geri çekilmesiyle birlikte arayış sonlanmış olmalıdır. Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusların Kafkaslardan da çekilmesiyle bölge de bir boşluk olmuřtur. Batum Konferansı sırasında Almanların etkisine giren Gürcistan 26 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece Rus hâkimiyetinden çıkan Gürcistan ile Osmanlı Devleti arasında yeniden devletlerarası ilişkiler bařlamıştır.²⁴ Noe Jordania başkanlığında kurulan Menşevik Gürcü hükümetini Osmanlı Devleti 4 Haziran 1918'de tanımıştır. Daha sonraki Paris Konferansı'nda ise 22 devlet Gürcistan'ı tanımıştır.

25 Şubat 1921'de Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı iřgaliyle birlikte Batum'a çekilen Menşevik Hükümet, burada Ruslarla anlaşarak Batum'u Sovyet Rusya'ya bırakmıştır. Bu sırada Türk kontrolünde bulunan Batum nedeniyle Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiler gerilmiştir. İki ülke arasında çatışma çıkması muhtemelken, 16 Mart 1921'deki Moskova Antlaşması ile Türk askerleri Batum'dan çekilmiştir. Bu sırada Menşevik Hükümet üyeleri tıpkı II. Solomon'un yaptığı gibi Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. On üç ay boyunca İstanbul'da yaşayan hükümet üyelerinin çođu Fransız pasaportlarını almalarından sonra ülkeden ayrılmıştır.²⁵ Bu tarihten sonra 1991 yılına kadar Gürcüler yerine SSCB ile ilişkiler devam etmiştir. SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte Gürcistan'da yeniden bir bağımsızlık mücadelesi bařlamıştır. Bu bağımsızlık süreciyle paralel olarak II. Solomon'un mezarının da Gürcistan'a tařınması konusu gündeme gelmiştir.

II. Solomon'un mezarının akıbeti 1930'lu yıllarda bahçesinde gömülü olduđu Aziz Gregory Nyssa Kilisesi'nin yıkılmasıyla birlikte belirsiz bir hal almıştır.²⁶ Bir Alman raporuna göre yıkım tarihi 1935 yılı içerisinde ve kilise yıkılırken

²³ Ballance vd., a.g.e., s. 250.

²⁴ Enis Şahin, *Trabzon ve Batım Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 595.

²⁵ <http://www.chveneburi.net/gurcu-koyleri/turkiyedeki-gurcu-koylerinde-alan-calismasinin-sonuclari-h527.html> (12.11.2019).

²⁶ Şehir Kulübü'nün yapımı için Aziz Gregory Nyssa Kilisesi'nin yıkılmasından sonra, 1963 yılında da sahil yolunun inřaati nedeniyle kilisenin yerine yapılan Şehir Kulübü yıkılmıştır. Bkz. Emirođlu, a.g.m., s. 80.

muhtemelen türbe de yıkılmıştır.²⁷ Fakat 1937 yılında Batum Devlet Müzesi arşivlerinde bulunan evraklarla birlikte mezarın yeri yeniden tespit edilmiştir. Gürcistan bağımsızlık sürecine girdiğinde Türkiye ile Gürcistan arasında yapılan yazışmalardan sonra mezarın Gürcistan'a nakline izin verilmiştir. Gürcüler II. Solomon'un mezarının olduğu yere bir anıt yapılması isteğinde de bulunmuştur. Kültür Bakanlığı ile Trabzon Belediyesi arasında yapılan yazışmalar neticesinde belediye meclisinde 19 Ekim 1990'da alınan kararla mezarın taşınmasının yanı sıra mezarın olduğu yere minyatür bir anıt yapılması da kararlaştırılmıştır.²⁸

18 Kasım 1990'da Gürcistan resmen bağımsızlığına kavuşmadan önce II. Solomon'un mezarının taşınması töreni için Trabzon'a bir Gürcü Heyeti gelmiştir. Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Çernişev'in de iki Sovyet papazı ile birlikte katıldığı tören sonrasında II. Solomon'dan kalanlar özel bir tabutla ülkesine taşınmıştır. Çernişev yaptığı açıklamada SSCB'deki yeni ekonomik ve siyasi anlayış gereği Gürcü Kralı II. Solomon'un ülkesine gömülmesi gerektiğini söylemiştir. Arabayla Gürcistan'ın Kutaisi kentine gönderilen cenaze için Batum Belediye Başkanı Dalidze "*Bağımsızlık yolunda ilk adımı attık, Gürcüler krallarına kavuşuyor*" demiştir. Bu açıklamada II. Solomon'un kendi döneminde verdiği bağımsızlık mücadelesi ile Gürcülerin SSCB'ye karşı verdiği mücadele benzetilmiş ve II. Solomon bir sembol haline getirilmiştir. Daha önceki Sovyet rejimlerinin izin vermemesi nedeniyle taşınamayan mezar, Mihail Gorbaçov liderliğindeki SSCB'deki gerçek değerlere dönme politikası çerçevesinde Kutaisi'deki Gelati Manastırı'na taşınabilmiştir.²⁹

Türk-Gürcü ilişkileri Gürcülerin bağımsızlık süreçlerinin kesin bir sonuca bağlanmasıyla hız kazanmıştır. İlk olarak 9 Nisan 1991'de bağımsızlığını ilan eden Gürcistan'ı tanıyan ilk devlet 16 Aralık 1991'de Türkiye olmuştur. Gürcistan'ı ziyaret eden ilk devlet başkanı da 30 Temmuz 1992'deki ziyareti ile Süleyman Demirel olmuştur. Türkiye'nin Aralık 1991'de Gürcistan'da başlayan iç savaş sırasında da bu ülkeye yaptığı yardımlarla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler oldukça iyi bir duruma gelmiştir.³⁰ Fakat Rusya'nın 1993 yılında ilan ettiği "Yakın Çevre Doktrini" ile eski Sovyet ülkeleri üzerinde hak iddia etmesi Gürcistan'ı da etkilemiştir. 2008 yılında Rusya ve Gürcistan arasındaki mücadele sonucunda Güney Osetya ve Abhazya tek taraflı olarak bağımsızlıklarını ilan etmiş, Rusya'da bu ülkeleri tanımıştır.

---

²⁷ Ballance vd., a.g.e., s. 251.

²⁸ <https://www.karadenizgazete.com.tr/karadeniz/solomon-icin-ant-mezar-bekliyorlar/164390> (12.11.2019)

²⁹ "Kralı Uğurladık", *Milliyet*, 19.11.1990, s. 1, 16.

³⁰ Yelda Demirağ, "Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(7), 2005, s. 127-129.

Sonuç

Türkler ile Gürcüler arasındaki ilişkilerin tarihine bakıldığında Türk topraklarının çeşitli tarihlerde tekrarlanan Gürcistan bağımsızlık mücadeleleri sırasında bir sığınak noktası oluşturduğu görülebilir. Türkiye dış politikası gereğince Gürcistan'ın bağımsızlığının en büyük destekçilerinden olmuştur. İmereti Kralı II.Solomon'da son bağımsız Gürcü Kralı olarak Osmanlı Devleti topraklarına sığınmış mücadelesine buradan devam etmiştir. Ancak 41 yaşında Trabzon'da vefat eden II. Solomon'un mezarı ülkesinde Rus işgali olduğundan, Trabzon'daki Aziz Gregory Nyssa kilisesine gömülmüştür. Bu defin işleminden 175 yıl sonra yine bir Gürcistan bağımsızlık mücadelesi esnasında II. Solomon bir sembol olarak akıllara gelmiş ve mezarı 1990 yılında Gürcistan'a taşınmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Türk-Gürcü ilişkileri de yeniden başlamıştır.

Kaynakça

- “Kralı Uğurladık”, *Milliyet*, 19.11.1990.
- Ahmet Cevdet Paşa (1292), *Tarih-i Cevdet*, C.9, Matbaa-yı Amire, Dersaadet.
- Ballance, Selina vd. (1966), “Nineteenth-century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes”, part 1, *’Αρχ. Πόλις*, 28.
- Beydilli, Kemal, "Yaş Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yas-antlasmasi> (06.11.2019).
- Bıjışkyan, P. Minas (1969), *Karadeniz'in Kıyıları ve Tarihi Coğrafyası 1817-1819*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Demirağ, Yelda (2005), “Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(7), 125-155.
- Emiroğlu, Kudret (1989), “Trabzon'da Yok Olan Bir Anıt: Gürcü Kralı Solomon II'nin Türbesi”, *Trabzon Dergisi*, 3, 79-80.
- Gökçe, Cemal (1979), *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul.
- Gül, Muhittin (2009), “Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, I, 75-108.
- Gümüş, Nebi (2006), “Son Gürcü Kralı II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 105-117.
- <http://www.chveneburi.net/gurcu-koyleri/turkiyedeki-gurcu-koylerinde-alan-calismasinin-sonuclari-h527.html> (12.11.2019).
- <https://www.karadenizgazete.com.tr/karadeniz/solomon-icin-ant-mezar-bekliyorlar/164390> (12.11.2019)
- Kırzioğlu, M. Fahrettin (1976), *Osmanlılar'ın Kafkas – Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Lang, David Marshall (1962), *A Modern History of Soviet Georgia*, Grove Press, New York.

Soofizadeh, Abdolvahid (2018), “Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)”, *OTAM*, 43, 165-179.

Şahin, Enis (2002), *Trabzon ve Batım Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şânî-Zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi (2008), *Şânî-Zâde Tarihi*, C.1, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.

Yılmaz, Özgür (2006) “Trabzon’da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré’nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 87-120.

შესავალი

ქართველებსა და თურქებს შორის ურთიერთობები კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელოვანი გახდა სელჩუკი ბეგების რეგიონში გამოჩენის შემდეგ. სელჩუკებმა საქართველო სულთან ალფარსლანის მმართველობის დროს დაიპყრეს. ამის სანაცვლოდ ქართველმა მთავარმა ბაგრატმა ისლამი მიიღო და სელჩუკებისთვის გადასახადის გადახდა იკისრა. ამგვარად რეგიონი სელჩუკთა სახელმწიფოზე დამოკიდებული გახდა. თუმცა მომდევნო წლებში ქართველებმა ომები მოიგეს და სინოპამდე ტერიტორია საკუთარ კონტროლს დაუქვემდებარეს, რაც მონღოლების თავდასხმამდე გაგრძელდა.¹ 1329 წელს ქართველებმა მონღოლები ქვეყნიდან განდევნეს და მცირე ხნით ერთიანი სამეფოს დაარსება შეძლეს. შავბატკანიანთა და თემურ-ლენგის თავდასხმების შემდეგ საქართველო კვლავ რამდენიმე სამეფოდ და სამთავროდ დაიშალა. ეს სამეფო-სამთავროები 1491 წელს შეთანხმდნენ და მათ შორის საზღვრები დაადგინეს. ამ სამეფოებიდან ერთერთი იმერეთი იყო, დედაქალაქით ქუთაისი. სამეფო 1259 წელს მონღოლებისაგან გაქცეულმა დავით VI ნარინმა დააარსა. მისი ბოლო მეფე სოლომონ II (1789-1810) იყო. იმერეთის სამეფო ქართულ სამეფო-სამთავროებს შორის იყო ერთერთი, რომელიც ოსმალეთის პერიოდში თურქებთან ახლო ურთიერთობებში იმყოფებოდა.

ოსმალეთის სახელმწიფოს პერიოდში ქართველებთან ურთიერთობა სულთან მეჰმედ ფატიჰის მიერ კონსტანტინეპოლის დაპყრობის წლებში დაიწყო. კირზიოღლუს მიხედვით, რომელიც სხვადასხვა წყაროებს იყენებდა, საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროს ოსმალთა მმართველობის ქვეშ მოქცევა კონსტანტინეპოლის დაპყრობის წინ მომხდარა. საზღვაო გზით განხორციელებული ლაშქრობის შედეგად

¹ Muhittin Gül, “Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, I, 2009, s. 78-79.

ქართველებისთვის გადასახადები დაუწესებიათ. ამას ადასტურებს იმერეთის მეფე სოლომონ II ოსმალეთში გახიზვნისას დაწერილი წერილი,² რომელშიც დადასტურებულია, რომ კონსტანტინეპოლის ალების შემდეგ სულთნის მიერ გაგზავნილი წერილების პასუხად ოსმალებს მორჩილება გამოუცხადეს.³ ამის მიზეზი სულთან მეჰმედ ფატიჰის მიერ 1461 წელს ტრაპიზონის დაპყრობის შემდეგ საქართველოს ორად გაყოფა უნდა იყოს. დასავლეთ საქართველო ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ მოექცა, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველო ირანის გავლენის ქვეშ დარჩა. ირანის გავლენის ქვეშ მყოფი მეორე სამეფოს მეფე გიორგი VIII რომის პაპს წერილი გაუგზავნა და ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლის მზადყოფნა გამოთქვა. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ის უნდა იყოს, რომ სტამბოლის დაპყრობასთან ერთად გაწყდა ქართველების კავშირი ევროპასთან.⁴ საქართველოში ირანის გავლენა გარკვეულწილად შეარყია სულთან სელიმ მრისხანემ ტრაპიზონის ვილაიეთის მმართველობისა და სულთნის ტახტზე ყოფნისას. ტრაპიზონის მმართველის რანგში ზღვიდან და ხმელეთიდან მოწყობილი ლაშქრობების დროს დაიპყრო იმერეთის მიწები, ხოლო შემდეგ თბილისში შევიდა და ირანის გავლენის ქვეშ მყოფი ბაგრატიონთა დინასტია ოსმალურ მმართველობას დაუმორჩილა. სულთან სელიმ მრისხანემ ჩალდირანთა ირანის დამარცხებით კავკასიაში თურქთა მმართველობა განამტკიცა.⁵

სულთან სულეიმან კანუნის და მის შემდგომ პერიოდებში ქართული მიწებიც გადაიქცა ირან-ოსმალეთის ბრძოლების ერთერთ მიზეზად. ამ ბრძოლების შემდეგ ხელი მოეწერა ამასიის, ფერჰათ ფაშას (კონსტანტინეპოლის 1590), ნასუჰ ფაშას და სერავის ხელშეკრულებებს. აქედან 1555 წელს ამასიის ხელშეკრულებით ირანმა და ოსმალეთმა გაინაწილეს საქართველო.⁶ აღმოსავლეთ საქართველო ირანის მმართველობაში დარჩა, დასავლეთ საქართველო კი ოსმალეთის დაქვემდებარებაში. ფერჰათ ფაშას (კონსტანტინეპოლის) ხელშეკრულებით

---

² მართალია კირზიოღლუს წერილის თარიღად 1820 წელი აქვს მითითებული, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ სოლომონ II გარდაცვალების თარიღს, წერილი დიდი ალბათობით 1815 წლამდე უნდა იყოს დაწერილი.

³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas – Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976, s. 4-5.

⁴ Gül, a.g.m, s. 84-85.

⁵ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979, s. 24

⁶ Gül, a.g.m, s. 86.

საქართველო ოსმალეთს გადაეცა,⁷ თუმცა მოგვიანებით ნასუჰ ფაშას შეთანხმებით კვლავ ამასიის ხელშეკრულებით გათვალისწინებული საზღვრები აღდგა. სერავის ხელშეკრულებამ ეს მდგომარეობა დაამტკიცა. 1639 წლის კასრი-შირინის ხელშეკრულების შემდეგ საქართველო ამოიღეს ირანსა და ოსმალეთს შორის მოლაპარაკებების საკითხთა სიიდან. მალე, საქართველოს შესახებ ირანთან მიღწეული შეთანხმების შემდეგ პოლიტიკური ბრძოლაში რუსეთიც ჩაერთო. ირანის მიერ დატოვებული სიცარიელის შევსების სურვილი რუსეთმა პირველად იასის ხელშეკრულებაში გამოავლინა,⁸ ამ ხელშეკრულების გაფორმებიდან მალევე კავკასიის დაპყრობას შეუდგა.

სოლომონ II გაქცევა ოსმალეთში

რუსებმა 1801 წელს კავკასიის დაპყრობა დაიწყეს და ქართლ-კახეთი თბილისის ჩათვლით რუსული მმართველობის ქვეშ მოექცა. თუმცა დასავლეთ საქართველოში მდებარე იმერეთმა მეფე სოლომონ II-ის მეთაურობით არ მიიღო რუსული ხელისუფლება განაგრძო ბრძოლა. დასავლეთ საქართველოს სხვა სამთავროები კი რუსეთის ქვეშევრდომები გახდნენ. 1810 წელს რუსულმა შენაერთებმა რუსეთის მომხრე ქართველი მთავრების დახმარებით შეიპყრეს სოლომონ II და თბილისში გადაიყვანეს. იმერეთის მეფე გაიქცა და ოსმალეთს შეაფარა თავი. სოლომონ II-ის ამ წარმატებამ მისი სამეფოს მოსახლეობას იმედი ჩაუსახა და ადგილობრივ მოსახლეობასა და რუსებს შორის შეტაკებებს ინტენსიური ხასიათი მიეცა. ამ შეტაკებებს დაერთო შიმშილი და ეპიდემია, რამაც მთლიანობაში 30 ათასი ადამიანი შეიწირა, ხოლო ასეულობით ოჯახი აღმოსავლეთ საქართველოში გაიხიზნა. ბრძოლაში რუსეთმა გაიმარჯვა, იმერეთის დედაქალაქ ქუთაისში რუსული მმართველობა დამყარდა რომელიც ქვეყანას საგანგებო მდგომარეობის პირობებში მართავდა.⁹

⁷ Abdolvahid Soofizadeh, "Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)", *OTAM*, 43, 2018, s. 172.

⁸ Kemal Beydilli, "Yaş Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yas-antlasmasi> (06.11.2019).

⁹ David Marshall Lang, *A Modern History of Soviet Georgia*, Grove Press, New York 1962, p. 42, 53

წყარო: <https://sites.google.com/site/georgiaconfliqt/home/westerngeorgia1801-67> (06.11.2019)

სოლომონ II ოსმალეთიდანაც არ წყვიტდა ბრძოლა. მან მაჰმუდ II თავისი თანმხლები პირების ქაიხოსროს და დავითის ხელით წერილი გაუგზავნა, რომელშიც ატყობინებდა, რომ იმერეთი ოსმალეთის ტერიტორია იყო და რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში ოსმალეთის გვერდით იქნებოდა. მეფის ელჩებისა და ოსმალების სახელმწიფოს შორის სტამბოლში გამართულ მოლაპარაკებებში მონაწილეობა ასევე მიიღო კონსტანტინეპოლის მართლმადიდებელმა პატრიარქმა და შეეცადა რუსების წინააღმდეგ რელიგიური უპირატესობა გამოეყენებინა. შეხვედრის შედეგად მიიღეს გადაწყვეტილება, რომ ჯანიკის ვილაიეთიდან 20 ათასი, ტრაპიზონის და სხვა ვილაიეთებიდან კი 10 ათასი სამხედრო შეეკრიბათ და მოეგროვებინათ საკმარისი რაოდენობის საბრძოლო მასალა, ეთხოვათ დახმარება იმ ქართველი დიდებულებისთვის, რომლებიც ჯერ კიდევ არ იყვნენ რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესულები, კონსტანტინეპოლის მართლმადიდებელ პატრიარქს კი სთხოვეს ანათემაზე გადაეცათ ის ქართველები, რომლებიც რუსებს დაეხმარებოდნენ. სოლომონ II თავის წერილში იტყობინებოდა, რომ რუსებისგან მისი ტერიტორიების გამოხსნის შემდეგ 5 ათას ოსმალე სამხედროს დაიტოვებდა რეგიონში და მათ მოთხოვნებს

სრულიად დააკმაყოფილებდა.¹⁰ სულთანმა მაჰმუდ II დადებითი პასუხი გასცა სოლომონ II-ის წერილს. სოლომონ II-სთვის გაგზავნილ საპასუხო წერილში სულთანი მაჰმუდ II პირდებოდა მას, რომ დაეხმარებოდა რუსების იმერეთიდან განდევნაში და სამეფოს კვლავ მას ჩააბარებდა.¹¹ ახალციხეში ჩასვლისას სოლომონ II-სთან საკმაოდ დიდი ამაღა ახლდა. ოსმალებს გაუჩნდათ შანსი რუსების წინააღმდეგ ქართველები გამოეყენებინათ.¹² ახალციხის შემდეგ თუ საით გაემართა სოლომონ II, აზრი ორად იყოფა. ერთი მოსაზრებით, იგი პირდაპირ ტრაპიზონში გაემგზავრა,¹³ ფრანგული წყაროს¹⁴ ცნობით კი იგი ჯერ არზრუმში ჩავიდა, სადაც ტრაპიზონში გამგზავრებამდე 1813 წლამდე დარჩა. სოლომონ II დახმარება ოსმალებთან ერთად ირანის შაჰს და საფრანგეთის იმპერატორ ნაპოლეონსაც სთხოვა. მაგრამ ირანსა და რუსეთს შორის ხელმოწერილი გულისტანის ხელშეკრულების გამო ირანისგან დახმარება ვერ მიიღო. საფრანგეთი კი 1812 წელს რუსეთთან ომში დამარცხდა და სოლომონ II-ს ვერ დაეხმარებოდა.

სოლომონ II-ის ტრაპიზონში გატარებული დღეები

იმერეთის მეფე სოლომონ II

წყარო: <https://zneoba.ge/889/> (06.11.2019)

იმერეთის მეფე სოლომონ II ტრაპიზონში სამას კაციანი ამალით ჩავიდა. იგი დიდი პატივით მიიღეს და იმ სასახლეში დააბინავეს, სადაც ჩერდებოდნენ ხოლმე საქართველოდან სტამბოლისკენ მიმავალი და უკან დაბრუნებული ქართველი დიდებულები. როდესაც გაირკვა, რომ სოლომონ II გაქცევის შემდეგ ოსმალებთან გადავიდა, რუსებმა მოითხოვეს, რომ იმერეთის მეფე მათთვის გადაეცათ. მაგრამ ტრაპიზონის

¹⁰ Nebi Gümüş, “Son Gürcü Kralı II. Solomon’un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 2006, s. 108-109.

¹¹ Şânî-Zâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi, *Şânî-Zâde Tarihi*, C.1, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s.456-459.

¹² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.9, Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1292, s. 267-268

¹³ Gümüş, a.g.m., s. 109.

¹⁴ Özgür Yılmaz, “Trabzon’da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré’nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 2006, s. 114.

გუბერნატორმა იმ საბაბით, რომ ოსმალეთსა და რუსეთს შორის საზღვარი მდინარე ყუბანზე გადიოდა და შესაბამისად იმერეთი ოსმალეთის სამფლობელოდ ითვლებოდა, მათი მოთხოვნა არ დააკმაყოფილა.¹⁵ ამასთანავე ოსმალეთსა და რუსეთს შორის საზღვარი მდინარე ყუბანზე იასის ხელშეკრულების შემდეგ ბუქარესტის ხელშეკრულებამაც დაადგინა. 1806-1812 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომი ბუქარესტის ზავით დასრულდა და ოსმალეთსა და რუსეთს შორის კონფლიქტი ამით ამოიწურა. თუმცა 1813 წელს სოლომონ II კვლავ ითხოვა დახმარება ოსმალეთისგან, მაგრამ რუსეთთან საზავო ხელშეკრულების გაფორმების შემდეგ ოსმალეთმა თავი შორს დაიჭირა ამ თხოვნისგან.¹⁶ სოლომონს სურდა ტრაპიზონში საფრანგეთის კონსულის მეშვეობით დახმარება ეთხოვა საფრანგეთისთვისაც და შეხვდა კონსულს პიერ ჯერომი დიუპრეს. დიუპრეს ჩანაწერების მიხედვით, სოლომონ II და სულეიმან ფაშა, რომელიც მიავლინეს ბუქარესტის ხელშეკრულების თანახმად რუსების ხელში გადასული ქართული მიწების გასათავისუფლებლად, ერთმანეთს ფოთში შეხვედრიან. მაგრამ ტახტის დაბრუნებისთვის ფოთში ჩასული სოლომონ II ავად გამხდარა და უკან ტრაპიზონში დაბრუნებულა.¹⁷

მას შემდეგ, რაც ოსმალეთის სახელმწიფომ სოლომონ II-ს მხარდაჭერაზე უარი თქვა, იმერეთის მეფე მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა. 1815 წლის დასაწყისისთვის ტრაპიზონში სოლომონ II-სთან ერთად ჩასული რამდენიმე ასეული პირისგან, მასთან მხოლოდ 25 დარჩა. არსებობისთვის მათ მოუწიათ ცხენებისა და იარაღის გაყიდვა. იმერეთის მეფემ უკანასკნელი დღეები სიღარიბეში გაატარა.¹⁸ ამბობენ, რომ როდესაც სოლომონ II-ს გადაეწურა ოსმალეთისგან დახმარების მიღების იმედი, მას ხშირად ხედავდნენ ზღვის ნაპირას ღრმად ჩაფიქრებულს.¹⁹ სოლომონ II დაავადების შემდეგ კიდევ 8 თვე ცხოვრობდა ტრაპიზონში და 1815 წლის 19 თებერვალს გარდაიცვალა. იგი დაკრძალეს წმინდა გრიგორის უბნის

---

¹⁵ Gümüş, a.g.m, s. 109-110.

¹⁶ Gümüş, a.g.m, s. 110-111.

¹⁷ Yılmaz, a.g.m., s. 114.

¹⁸ სოლომონ II-სთან ერთად ჩამოსულმა ოჯახებმა იბერპოლუსის გვარით ტრაპიზონში განაგრძეს ცხოვრება. იხ. Selina Ballance vd. "Nineteenth-century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes", part 1, 'Arch. Πόντ.', 28, 1966, p. 246; ფიქრობენ, რომ ეს ოჯახები მოსახლეობის გაცვლის დროს საბერძნეთში გადასახლდნენ. იხ. Gümüş, a.g.m., s. 113.

¹⁹ Gümüş, a.g.m, s. 1112.

ბერძნული ეკლესიის (წმინდა გრიგორ ნისის ეკლესიის) ეზოში.²⁰ სოლომონ II-ის გარდაცვალებასთან ერთად ბოლო მოელო ბაგრატიონთა დინასტიას. პ. მინას ბიჟიშკიანის ცნობით, რომელიც პირადად შეესწრო სოლომონ II-ის გარდაცვალებას, ქართველების გლოვა 40 დღე გრძელდებოდა, ისინი იხევდნენ ტანსაცმელს, თმებს იგლეჯდნენ და მკერდში ხელს იცემდნენ. მეფის კუბო ქალაქის ქუჩებში მოატარეს, ეპისკოპოსმა პარაკლისი გადაუხადა, გაშლილი დროშების ქვეშ გარდაცვლილი მეფის ცხენი, ძაღლები და იარაღი ჰქონდათ მოთავსებული.²¹

სოლომონ II-ის ნეშტი დაკრძალეს აკლდამაში, რომელიც მართალია ქართული ტრადიციული რელიეფითა და სახურავით იყო გაფორმებული, მაგრამ ტიპიური იტალიური არქიტექტურის ნიმუშს წარმოადგენდა. ერთი არშინის სიმაღლის კვადრატული ფორმის საფუძველზე ოთხი სვეტი იდგა, რომლებსაც ნახევართალიანი გუმბათი ეკავათ, ხოლო გუმბათზე ჯვარი იყო აღმართული. გრანიტის გუმბათის შიდა მხარეს დეკორაციებით გაფორმებული კარნიზი ჰქონდა. ძეგლის სიმაღლე 10 არშინი იყო (6,86მ), სიგანე კი 5 არშინი (3,43მ). აკლდამას ჰქონდა ქართული და ბერძნული წარწერები. აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხარეს ქართულად ეწერა სოლომონ II-ის შემდეგი სიტყვები:²²

ყველა არსების შემქმნელმა, მათთვის სინათლისა და სიცოცხლის მომნიჭებელმა, უდიდესი სიკეთით მე მეფეთა ჩინი მიწყალობა. მე ვიყავი მეფეთა მეფე, მეფეთა შვილი, დავითის შთამომავალი, იმერეთის მფლობელი და პატრონი, მებრძოლთა მეთაური, არჩილის ძე, უკეთილშობილესი მეფე სოლომონი (...)

---

²⁰ Yılmaz, a.g.m., s. 114.

²¹ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz'in Kıyıları ve Tarihi Coğrafyası 1817-1819*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, s. 67-68.

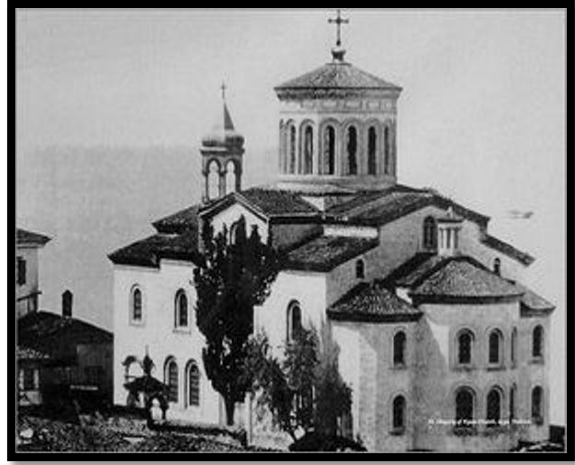
²² Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Yok Olan Bir Anıt: Gürcü Kralı Solomon II'nin Türbesi", *Trabzon Dergisi*, 3, 1989, s. 79; Ballance vd., a.g.e., 248-251.

სოლომონ II აკლდამა (1915)

წყარო:

http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/128061/1/Saxalxo_Furceli_Surat_ebiani_Damateba_1915_N40-8.jpg
(06.11.2019)

წმ.გრიგოლ ნისას სახელოს ეკლესია, სადაც მდებარეობდა სოლომონ II აკლდამა (აკლდამა მოჩანს მარცხენა ქვედა მხარეს)

წყარო:

<https://www.alamy.com/stock-photo-trabzon-saint-gregory-of-nyssa-cathedral-28destroyed-193029-147689909.html>

საფლავზე, ეკლესიის აღმოსავლეთ შესასვლელის მხარეს, ბერძნულ წარწერასთან ბაგრატიონთა დინასტიის გერბი იყო ამოკვეთილი.²³ სოლომონ II-ის შემდეგ ოსმალეთს შეეხიზნა გურიის სამთავროს პრინცესა სოფიო გურიელი. იგი ოსმალეთში 1828-1829 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს გადავიდა და 1829 წელს გარდაცვალების შემდეგ აქააბადში წმინდა მიხეილის ეკლესიაში დაკრძალეს.

სოლომონ II-ის გადასვენება და ქართულ-თურქული ურთიერთობები
სოლომონ II-ის საფლავის ძებნა 1917 წელს ტრაპიზონის რუსული ოკუპაციის დროს დაიწყო, მაგრამ რუსების უკან დახევის შემდეგ ძებნა შეწყდა. ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ რუსებმა კავკასიაც დატოვეს და რეგიონში გარკვეული სიცარიელე წარმოიშვა. ბათუმის კონფერენციაზე ქართველებმა გერმანელების გავლენით 1918 წლის 26 მაისს დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს. ამგვარად რუსული მმართველობიდან თავის დაღწევის შემდეგ საქართველოსა და ოსმალეთს შორის კვლავ დაიწყო სახელმწიფოთაშორისი ურთიერთობები.²⁴ ოსმალეთის სახელმწიფომ 1918

²³ Ballance vd., a.g.e., s. 250.

²⁴ Enis Şahin, *Trabzon ve Batım Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 595.

წლის 4 ივნისს სცნო მენშევიკური მთავრობა ნოე ჟორდანიას თავმჯდომარეობით. მოგვიანებით პარიზის კონფერენციაზე საქართველო კიდევ 22 ქვეყანამ აღიარა.

1921 წლის 25 თებერვალს წითელი არმიის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ბათუმში გადასული მენშევიკური მთავრობა მოელაპარაკა რუსებს და ბათუმიც საბჭოთა რუსეთს დაუთმო. ამ პერიოდში თურქეთსა და რუსეთს შორის დაიძაბა ურთიერთობა, რადგან ბათუმს თურქები აკონტროლებდნენ. ორ ქვეყანას შორის შეტაკება დიდი ალბათობით გარდაუვალი იქნებოდა, მაგრამ 1921 წლის 16 მარტს მოსკოვის ხელშეკრულებით თურქმა სამხედროებმა დატოვეს ბათუმი. ამავე დროს მენშევიკური მთავრობის წევრებმა, როგორც სოლომონ II, თავი ოსმალეთს შეაფარეს. მთავრობის წევრები 13 თვის განმავლობაში სტამბოლში ცხოვრობდნენ, შემდეგ მათმა უმრავლესობამ საფრანგეთის პასპორტი აიღეს და ქვეყანა დატოვეს.²⁵ ამ დროიდან მოყოლებული 1991 წლამდე ქართველების ნაცვლად ურთიერთობები სსრკ-სთან გრძელდებოდა. საბჭოთა კავშირის დაშლის პერიოდში საქართველომ კვლავ დაიწყო ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის. ამ ბრძოლის პარალელურად დღის წესრიგში დადგა სოლომონ II-ის ნემტის საქართველოში გადასხვენების საკითხიც.

1930-იან წლებში წმ. გრიგოლ ნესის ეკლესიის დანგრევის შემდეგ, რომლის ეზოშიც იყო დაკრძალული სოლომონ II, საფლავი დაიკარგა.²⁶ ერთერთი გერმანული ანგარიშის მიხედვით ეკლესიის დანგრევის თარიღი 1935 წელია და დიდი ალბათობით ეკლესიასთან ერთად აკლდამაც დაანგრიეს.²⁷ თუმცა 1937 წელს ბათუმის სახელმწიფო მუზეუმის არქივში აღმოჩენილი წერილით კვლავ მოხერხდა საფლავის ადგილმდებარეობის დადგენა. საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ საქართველოსა და თურქეთს შორის წარმოებული მიმოწერის შემდეგ საფლავის საქართველოში გადატანის ნებართვა გაიცა. ქართველებს სურდათ, რომ სოლომონ II საფლავის ადგილას სამახსოვრო ნიშანი ყოფილიყო. კულტურის სამინისტროსა და ტრაპიზონის მერიას შორის მიმოწერის შედეგად ტრაპიზონის საკრებულომ 1990 წლის 19

²⁵ <http://www.chveneburi.net/gurcu-koyleri/turkiyedeki-gurcu-koylerinde-alan-calismasinin-sonuclari-h527.html> (12.11.2019).

²⁶ ქალაქის კლუბის აშენების მიზნით წმ. გრიგოლ ნესის ეკლესიის დანგრევის შემდეგ, 1963 წელს სანაპირო გზის გაფართოებისას ასევე დაანგრიეს ეკლესიის ადგილას აშენებული ქალაქის კლუბიც. იხ. Emiroğlu, a.g.m., s. 80.

²⁷ Ballance vd., a.g.e., s. 251.

ოქტომბერს მიიღო გადაწყვეტილება, რომ საფლავის გადატანის შემდეგ ამ ადგილას მინიატურული ძეგლი დაედგათ.²⁸

1990 წლის 18 ნოემბერს საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის ოფიციალურად მოპოვებამდე სოლომონ II-ის ნეშტის გადასვენებისთვის ტრაპიზონში ქართული დელეგაცია ჩავიდა. ცერემონიას ასევე ესწრებოდა საბჭოთა კავშირის ელჩი ანკარაში ჩერნიშევი და ორი საბჭოთა მღვდელი. სოლომონ II-ის ნეშტი სპეციალური კუბოთი სამშობლოში გადაასვენეს. ჩერნიშევა თავის გამოსვლაში განაცხადა, რომ საბჭოთა კავშირის ახალი ეკონომიკური და პოლიტიკური ხედვის მიხედვით აუცილებელი იყო ქართველი მეფე სოლომონ II სამშობლოში დაეკრძალათ. მიცვალებულის ქუთაისში ავტომობილით გადასვენების დროს ბათუმის მერმა დოლიძემ განაცხადა: „დამოუკიდებლობისთვის პირველი ნაბიჯი გადავდგით, ქართველებმა მიიღეს თავისი მეფე“. ამ ფრაზით მან პარალელი გაატარა სოლომონ II-ის დამოუკიდებლობის ბრძოლასა და საბჭოთა კავშირიდან გამოყოფისთვის ქართველების ბრძოლას შორის, რითიც სოლომონ II-მ გარკვეული სიმბოლური დატვირთვა მიიღო. მანამდე საბჭოთა რეჟიმი არ იძლეოდა გადასვენების ნებას. მაგრამ მიხეილ გორბაჩოვის ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ სსრკ-ში დაწყებული ჭეშმარიტ ფასეულობებთან დაბრუნების პოლიტიკის ფარგლებში მოხერხდა მისი გელათის მონასტერში გადასვენება.²⁹

ქართულ-თურქულმა ურთიერთობები ქართველების მიერ დამოუკიდებლობის საბოლოო მოპოვების შემდეგ კიდევ უფრო ინტენსიური გახდა. საქართველომ დამოუკიდებლობა 1991 წლის 9 აპრილს გამოაცხადა და პირველი ქვეყანა, რომელმაც იგი აღიარა, იყო თურქეთი 1991 წლის 16 დეკემბერს. პირველი სახელმწიფოს მეთაური, რომელიც საქართველოს ეწვია, 1992 წლის 30 ივლისს იყო სულეიმან დემირელი. 1991 წლის დეკემბერში საქართველოში დაწყებული შინა ომის დროს თურქეთი აგრძელებდა მის დახმარებას, რამაც ორ ქვეყანას შორის ურთიერთობები კიდევ უფრო გააუმჯობესა.³⁰ მაგრამ 1993 წელს რუსეთის მიერ ყოფილი საბჭოთა ქვეყნების მიმართ გამოცხადებულმა „ახლო სამეზობლო დოქტრინამ“ საქართველოზეც მოახდინა გავლენა. 2008 წელს საქართველოს და რუსეთს შორის წარმოებული ომის შემდეგ სამხრეთ

²⁸ <https://www.karadenizgazete.com.tr/karadeniz/solomon-icin-ant-mezar-bekliyorlar/164390> (12.11.2019)

²⁹ “Kralı Uğurladık”, *Milliyet*, 19.11.1990, s. 1, 16.

³⁰ Yelda Demirağ, “Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(7), 2005, s. 127-129.

ოსეთმა და აფხაზეთმა ცალმხრივად გამოაცხადეს დამოუკიდებლობა და რუსეთმა ეს ქვეყნები აღიარა.

დასკვნა

ქართველებისა და თურქების ურთიერთობის ისტორიას თუ გადავხედავთ, დავინახავთ, რომ თურქული მიწები ხშირად წარმოადგენდა საქართველოს დამოუკიდებლობისთვის მებრძოლთა თავშესაფარს. თურქეთი, თავისი საგარეო პოლიტიკის შესაბამისად საქართველოს დამოუკიდებლობის ერთერთი ყველაზე დიდი მხარდამჭერი გახდა. იმერეთის მეფე სოლომონ II უკანასკნელი დამოუკიდებელი ქართველი მეფე იყო, რომელიც ოსმალეთში გაიხიზნა და აქედან აგრძელებდა ბრძოლას. თუმცა ტრაპიზონში 41 წლის ასაკში გარდაცვლილი სოლომონ II რუსული ოკუპაციის გამო მშობლიური ქვეყნის ნაცვლად ტრაპიზონში წმ. გრიგორი ნესის ეკლესიაში დაიკრძალა. ამ დროიდან 175 წლის შემდეგ კვლავ საქართველოს დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლის მიმდინარეობისას სოლომონ II სიმბოლოდ იქცა და იგი 1990 წელს საქართველოში გადაასვენეს. სსრკ-ს დაშლასთან ერთად ქართულ-თურქული ურთიერთობები თავიდან დაიწყო.

1828-1829 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომი გაზეთ „ტფილისის უწყებანის“ ფურცლებზე (კავკასიის ფრონტი)

პროფესორი როინ ყავრელიშვილი
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

გაზეთი „Тифлисские ведомости“ გამოდიოდა თბილისში 1828 წლის 4 ივლისიდან 1832 წლის მარტამდე. მისი პარალელური განმეორება „ტფილისის უწყებანი“. იგი წარმოადგენდა მთავრობის საგამომცემლო ორგანოს, მთავარი რედაქტორი იყო ი. სანკოვსკი. მასში გამოქვეყნებული მასალები, საკითხების მრავალფეროვნებითა და აქტუალობით, საინტერესო წყაროა ისტორიული მოვლენების შესასწავლად. წინამდებარე სტატიაში გამოყენებული მასალები წარმოდგენილია გაზეთის რუსულენოვანი ვერსიიდან.

გაზეთის გამოცემის პერიოდი ემთხვეოდა სამხრეთ კავკასიაში მიმდინარე რუსეთ-ოსმალეთის ომს, სადაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა საქართველოს საკითხს.

საგაზეთო მასალები წარმოდგენას გვიქმნის მიმდინარე საომარი მოქმედებების და ახალციხის საფაშოს გაუქმების შემდეგ მისი ადმინისტრაციული მოწყობის შესახებ. გაზეთის პირველივე ნომერში მოთავსებული ოფიციალური განცხადება წარმოადგენს კავკასიის კორპუსის სამხედრო დისლოკაციის და ოსმალეთის არმიის წინააღმდეგ მზადების შესახებ ინფორმაციას. საგაზეთო სტატიებში ყურადღება არის გამახვილებული მეომარი მხარეების სტრატეგიასა და საბრძოლო სულისკვეთებაზე. საუბარია ახალქალაქის, ასპინძის, ხერთვისის, აწყურისა და არტანის ბრძოლების შესახებ. განსაკუთრებით ვრცლად არის აღწერილი ბრძოლები ყარსისა და ახალციხისთვის. გაზეთში რუსი და ქართველი ოფიცრების გვერდით მოხსენიებული არიან ოსმალთა სამხედრო მეთაურები და საუბარია მათ სამხედრო ტაქტიკაზე. ცალკე სტატია ეძღვნება ახალციხის მეჩეთსა და ბიბლიოთეკას. მასში ვრცლად არის მოთხრობილი მათი მშენებლობის, მოქმედების და მომავალი ბედის შესახებ. აქვე, შედარებულია ახალციხის და არდებილის ბიბლიოთეკები. აღნიშნულია, რომ არდებილის ბიბლიოთეკაში არსებული წიგნების ენა იყო სპარსული და მხოლოდ ისტორიული და ლიტერატურული ხასიათის იყო. ხოლო, ახალციხის ბიბლიოთეკაში დაცული ლიტერატურა ძირითადად

საგანმანათლებლო ხასიათს ატარებდა და დიდი ნაწილი არაბულ ენაზე იყო შესრულებული.

ზემოხსენებული საკითხები წარმოდგენილია კონკრეტული ინფორმაციის სახით და არ გააჩნიათ ანალიტიკური შინაარსი.

საკვანძო სიტყვები: ტფილისის უწყებანი, საქართველო, რუსეთი, ოსმალეთი, ახალციხე.

“TBILISİS UTSKEBANI” GAZETESİ SAYFALARINDA 1828-1829 OSMANLI-RUS SAVAŞI (KAFKAS CEPHESİ)

Prof. Dr. Roin KAVRELİSHVİLİ
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi

“Тифлисские ведомости (Tiflis Günlüğü)” gazetesi 4 Temmuz 1828’den Mart 1832’ye kadar çıkmıştı. Bu gazete aynı dönemde Gürcüce olarak “Tbilisis Utskebani” adında da yayınlanıyordu. Gürcüce olan haberler Rusça haberlerin tekrarı idi. Bu gazete hükümetin yayın organı olup İ. Sankovsky editörlüğünde basılıyordu. Gazetede yayınlanan haberler çok çeşitli ve güncel olduğundan dolayı dönemin tarihi gelişmelerini incelemek için dikkate değer kaynaktır. Makalede kullanılan malzemeler gazetenin Rusça olan sayılarından alınmıştır.

Gazetenin yayınlanma süreci Güney Kafkasya’da vuku bulan Osmanlı-Rus Savaşı’na denk geldi. Bilindiği gibi bu savaşta Gürcistan meselesi önemli bir konu olmuştu.

Gazete haberleri savaşın gidişatı ile Akhaltsikhe¹ Paşalığı’nın kaldırılmasından sonra onun idari düzenlenmesi hakkında dikkate değer bilgileri içermektedir. Gazetenin ilk sayısında yayınlanan resmi açıklama Kafkas Kolordusu’nun yerleşimi ile Osmanlı ordusuna karşı hazırlanmasıyla ilgilidir. Haberlerde savaşın tarafların stratejileri ve savaş ruhu, Akhalkalaki, Aspindza, Hertvisi, Atskuri ve Ardahan savaşları üzerine dikkat çekilmiştir. Özellikle Kars ile Akhaltsikhe için savaşlar ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Haberlerde Rus ve Gürcü komutanları yanı sıra Türk askeri komutanlardan ve taktiklerinden bahsedilmiştir. Ayrı bir haberde Akhaltsikhe Camisi ile kütüphanesinden, inşaatlarından, faaliyetlerinden ve savaş sonrası kaderinden söz edilmiştir. Devamında Akhaltsikhe ile Erdebil kütüphaneleri karşılaştırılmıştır. Buna göre, Erdebil kütüphanesinde bulunan kitaplar yalnız Farsça olup tarih ve edebiyat tarzında imiş. Akhaltsikhe kütüphanesinde muhafaza edilen kitaplar ise genellikle eğitim amaçlı olup çoğu Arapçaymış.

Yukarıdaki konular somut bilgi olarak sunulmuş ve analitik içeriği yoktur.

Anahtar Kelimeler: Tiflis Haberleri, Gürcistan, Rusya, Osmanlı, Akhaltsikhe.

---

¹ Türk yazın hayatında ve konuşma dilinde Ahıska, Ahılkelek, Hirtız, Azgur; Gürcü yazın hayatında ve konuşma dilinde ise Artaani olarak geçmektedir.

RUSSIAN-OTTOMAN WAR OF 1828-1829 ON THE PAGES OF THE “TPILISIS UTSKEBANI” (CAUCASIAN BATTLE-FRONT)

Prof. Dr. Roin KAVRELISHVILI
Samtskhe-Javakheti State University

The newspaper “Tiflisskie Vedomosti” had been published from February 4, 1828 till March of 1832. Its parallel edition was the “Tpilisis Utskebani” (Tiflis Bulletin). This one was press organ of local government. The main editor was I. Sakovskiy. The “Tpilisis Utskebani”, with regard to its vital and problematic publications, is interesting source for studying Historical events. At the presented article we used materials from Russian-language version of the newspaper.

As we see the period of publication of the newspaper coincided with the Russian-Ottoman war in the South Caucasus, where the issue of Georgia occupied an important place.

Newspaper materials show us an account of the ongoing hostilities and its administrative arrangement after the abolition of Akhaltsikhe Pashalik. At the first issue of the newspaper there was published official announcement about dislocation of the Caucasus Corps and their preparations against the Ottoman army. The newspaper articles are focused on the strategy and the fighting spirit of the warring parties. There are talking about the battles of Akhalkalaki, Aspindza, Khertvisi, Atskuri and Artaani (Ardahan). The battles for Kars and Akhaltsikhe are particularly detailed there. At the newspaper there are also mentions Ottoman military commanders alongside Russian and Georgian officers and authors of that articles are discusses their military tactics. One article is specially dedicated to the Akhaltsikhe Mosque and Library. There is widely description history of their construction, current action and future destiny. Author compared the libraries of Akhaltsikhe and Ardabil. It is noted that the language of the books in the Ardebil Library was Persian and was only historical and literary character but the books preserved in the Akhaltsikhe Library was mainly an educational nature and much of it was written in Arabic.

Key Words: Tpilisis Utskebani (Tiflis Bulletin), Georgia, Russia, Ottoman Empire, Akhaltsikhe.

XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში რუსეთმა კავკასიაში მტკიცედ მოიკიდა ფეხი. გაფართოვდა მისი საზღვრები. თუმცა, გიულისტანის ხელშეკრულებით უკმაყოფილო ირანმა 1826 წ. ივლისში ომი გამოუცხადა რუსეთს. ორი წლის შემდეგ რუსეთ-თურქეთის ომი დაიწყო. 1829 წლამდე კავკასია ომების ქარცეცხლში იყო გახვეული.

ოსმალეთ-საბერძნეთის ომში რუსეთის ჩარევამ და 1827 წლის ოქტომბერში რუსეთის ესკადრის მიერ თურქეთის ფლოტის განადგურებამ ამ

ორ ქვეყანას შორის ომი გარდაუვალი გახდა. 1828 წელს რუსული ჯარის მიერ თავრიზის აღებამ რუსეთ-ირანის ომის დამთავრება დააჩქარა. სოფელ თურქმანჩაიში დადებული ზავით და ერევან-ნახიჩევანის სახანოების შემოერთებით რუსეთის საზღვარი თურქეთთან კიდევ უფრო გაფართოვდა. ირანთან ომის დასრულების შემდეგ რუსეთის არმიის სარდალი გენერალი პასკევიჩი თბილისში ჩამოვიდა და სასწრაფოდ ახალი ომის სამზადისს შეუდგა. 1828 წლის აპრილში პეტერბურგში გამოქვეყნდა მანიფესტი თურქეთთან ომის დაწყების შესახებ. გაიხსნა ორი ფრონტი კავკასიასა და ბალკანეთში. ომისთვის ემზადებოდა თურქეთიც².

გაზეთის „ტფილისის უწყებანი“ გამოცემის პერიოდი ემთხვევა სამხრეთ კავკასიაში მიმდინარე რუსეთ-ოსმალეთის ომს, სადაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა საომარი მოქმედებების თემას. გაზეთი წარმოადგენდა მებრძოლი მხარის პერიოდულ ორგანოს და გარკვეულწილად ატარებდა პროპაგანდისტულ ხასიათს. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ არ მალავდა მოწინააღმდეგის არმიის საბრძოლო ხასიათს და გამოჩენილ სიმამაცეს. ამით ცდილობდა ეჩვენებინა მკითხველისთვის, თუ რაოდენ ძლიერ მეტოქესთან ჰქონდა საქმე.

საგაზეთო ნომრებში ვრცლად არის აღწერილი მიმდინარე ბრძოლის მომენტები და მხარეთა საბრძოლო ტაქტიკა. მოყვანილია სამხედრო შეტაკებების დროს ორივე მხრიდან დაღუპულ და დაჭრილ მეომართა სავარაუდო ციფრები. დასახელებულია რუსი ოფიცრების სახელები და გვარები, რომელებიც მონაწილეობდნენ ამ ბრძოლებში და მეთაურობდნენ სამხედრო დანაყოფებს. დახასიათებულია მხარეთა საომარი პოზიციები. აღწერილია რუსების მიერ აღებული ციხეების არქიტექტურა და ახსნილია მათი სტრატეგიული მნიშვნელობა.

რუსეთის კავკასიის სამხედრო კორპუსმა საომარი მოქმედებები ყარსის მიმართულებით დაიწყო³. რასაც მოწმობს „ტფილისის უწყებანში“ გამოქვეყნებული 14 ივნისის №1 განცხადება ქართულ და რუსულ ენებზე. სამხედრო ძალების შეკრების ადგილად შერჩეულ იქნა ქალაქი გიუმრი. სადაც თავი მოიყარა კავკასიის მოქმედი კორპუსის სამხედრო ძალებმა და შეიარაღებამ. გიუმრის ციხე ორი კვირის მანძილზე გამაგრებულ იქნა გენერალ-ლეიტენანტ ვოდბოლსკის მიერ. თვით კორპუსის მეთაური გენერალი პასკევიჩი გიუმრიში ჩავიდა 9 ივნისს. მეორე დღეს გამოცდილ

² შოთა ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი (XVIII საუკუნის შუა წლებიდან XIX საუკუნის შუა წლებამდე), გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1975, გვ. 154-155.

³ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, Kafkas Harekatı, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankaraö 1966, s. 26.

იქნა საალყო ქვემეხები, რომლებიც სრულიად გამოსადეგი აღმოჩნდა. 13 ივნისს გიუმრიში მივიდა ბოლო კოლონა გენერალ-მაიორ მურავიოვის ხელმძღვანელობით. 14 ივნისს დილის 6 საათზე მთელი კორპუსი ლოცვის ჩატარების მიზნით კოლონებად მოეწყო მდინარე არფაჩაისთან მდებარე გორაკზე. სამხედრო კოლონების მარში მიიღო კორპუსის მეთაურმა გენერალმა პასკევიჩმა. რის შემდეგაც, პოლკოვნიკ სერგეევის მეთაურობით მდინარე არფაჩაი პირველებმა გადაკვეთეს და თურქეთის ტერიტორიისკენ დაიძრნენ დონის კაზაკთა მოწინავე ბრიგადები. მას მიჰყვნენ დანარჩენი სამხედრო ნაწილებიც. ამგვარად, გადაიდგა პირველი ნაბიჯი სამხედრო მოქმედებების დაწყებისკენ⁴. რუსული არმია საზღვარზე შემდეგი რიგითობით გადავიდა: ავანგარდი - 6 სახაზო საცხენოსნო ქვემეხი და დონის კაზაკთა ორი პოლკი. შემდეგ, გენერალ-მაიორ კოროლკოვის მეთაურობით გადავიდა პირველი ბრიგადა. რუსული სამხედრო ნაწილები თურქეთის საზღვარზე ოთხ დანაყოფად გადავიდნენ. შემდეგ, კორპუსი გაჩერდა სოფელ აზატქოისთან, რომელიც მდებარეობდა ყარსიდან 8 ვერსის მანძილზე. 19 ივნისს კორპუსის მეთაურმა ციხის გარედან დათვალიერების ბრძანება გასცა იმისათვის, რომ შეესწავლათ მისი სუსტი და ძლიერი მხარეები. იმავე დღეს, რუსული ჯარი სამხედრო წყობით გაემართა ყარსის მიმართულებით მარცხენა ფლანგიდან. პასკევიჩმა გადაწყვიტა ციხეზე შეტევა განეხორციელებინა ციხის ფორშტატის სამხრეთ-დასავლეთი მხრიდან. ახალი სამხედრო ბანაკი რუსებმა დასცეს მდინარე ყარსის წყლის მარცხენა ნაპირზე, ციხიდან 3 ვერსის მანძილზე⁵.

რუსულმა სამხედრო კოლონამ მოძრაობა დაიწყო სოფელ დიგნისის, პალდურავანის და მეშკოვის⁶ გავლით. პირველი შეტაკება მოხდა სოფელ მეშკოვთან 17 ივნისს, როდესაც თურქულმა მხარე ცეცხლი გახსნა. ყარსის ციხე იყო ძალიან გამაგრებული საუკეთესო სამხედრო ნაწილებით, რომლის კავალერიაც შედგებოდა ხუთი ათასი კაცისგან. ცალკე იყვნენ ფეხოსნები ხუთი ათასი ადგილობრივი მოსახლის ჩათვლით და დასახმარებლად მოსული ლაზები. როგორც ჩანს გენერალმა პასკევიჩმა გაითვალისწინა შექმნილი მდგომარეობა და მიმართა სამხედრო მანევრს. მან სოფელ მეშკოვთან გადაუხვია გიუმრის მთავარი გზიდან, ფლანგური მოძრაობით შემოუარა ციხეს და დაბანაკდა არზრუმის გზის გვერდით.

⁴ Тифлисские ведомости, №1, 4 ივლისი, 1828. გაზეთის პირველ გვერდზე 4 ივნისი არასწორადაა მითითებული, უნდა იყოს 4 ივლისი.

⁵ Тифлиссские ведомости, №3, 18 ივლისი, 1828.

⁶ აღნიშნული ტოპონიმები შესაძლოა არასწორად იყოს მოხსენიებული.

ამგვარად, გაწყვიტა კავშირი არზრუმსა და ყარსს შორის, ისე, რომ სერასკერს ყარსისთვის დახმარება ვეღარ აღმოეჩინა, საიდანაც სავარაუდოდ 20 ათასიანი სამხედრო კორპუსი უნდა წამოსულიყო. შემდეგი შეტაკება მხარეებს შორის სოფელ აზატქოისთან მოხდა, სადაც რუსთა ბანაკი გაჩერდა ღამისთევით. ამ შეტაკებაში რუსებმა გაიმარჯვეს. ყარსის ციხის აღებისთვის მზადება რუსულმა სამხედრო ნაწილებმა 19 ივლისს დაიწყეს. როდესაც ვაგენბურგი დაცვის თანხლებით სოფელ აზატქოიდან გაემართა ახალი დისლოკაციის ადგილისკენ. რომელიც გადიოდა არზრუმის გზასა და მდინარე ყარსის წყალზე. კორპუსის მეთაური დიდი სამხედრო ძალით პირდაპირ ყარსის ციხესთან მივიდა იმ მიზნით, რომ მოეხდინა მისი სრული რეკოგნოსტირება. ამ დროს ციხიდან გამოვიდა კავალერია და მოწინავე კაზაკთა პოლკს თავს დაესხა. აღნიშნულ ბრძოლაში თურქთა კავალერია დამარცხდა და ცოცხლად გადარჩენილები ციხეში შევიდნენ. თურქთა კავალერიამ მოკლულების სახით დაახლოებით 100 კაცი ხოლო, დაჭრილთა სახით - 200 კაცი დაკარგა. ხოლო რუსებმა - მოკლულის სახით 42 და დაჭრილის სახით 42 კაცი დაკარგეს. დაჭრილებს შორის იყო 3 რუსი ოფიცერი. კავალერიის გარდა, რუსების მხრიდან ამ ბრძოლაში ჩართული იყვნენ ფეხოსნები. მათ საღამოს ოთხ საათამდე გაუნძრევლად ეკავათ თავიანთი პოზიციები, სანამ რუსმა სამხედრო მეთაურებმა არ დაასრულეს ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხარის სრული დათვალიერება. მხოლოდ ამის შემდეგ დაბრუნდნენ ისინი დისლოკაციის ადგილზე. ყარსის წყლის მარცხენა ნაპირზე გადავიდა მე-40 ეგერთა პოლკის ბატალიონი, რომ დაეკავებინათ სიმაღლე და შეემზადებინათ იგი ბანაკის დასაცემად. საღამოსთვის კორპუსის გენერალმა დაასრულა ყარსის ციხის გარედან შემოვლა და დათვალიერება. როგორც სტატიაშია აღნიშნული, ციხის აღებისას რუსებმა 100 ზარბაზანი გამოიყენეს⁷.

რუსების მიერ ყარსი აღებულ იქნა 23 ივნისს შტურმით. შტურმის დროს ციხის დამცველთა ერთმა ნაწილმა თავი ციტადელს შეაფარა. დანებდა 5000 კაცი, ხოლო შტურმის დროს ტყვედ იქნა აყვანილი 1250 კაცი. ტყვეთა შორის იყვნენ ორთულაიანი მეჰმედ ემინ ფაშა და კავალერიის უფროსი ჰაჯი ალა, ასევე ბევრი მაღალი თანამდებობის პირი. შტურმი სამი საათის განმავლობაში გრძელდებოდა. თურქებმა მოკლულთა და დაჭრილთა სახით დაკარგეს 2000 კაცი. გარნიზონის კავალერიის ერთმა ნაწილმა 2000 კაცის შემადგენლობით მოახერხა რუსულ კავალერიას

⁷ Тифлисские ведомости, №2, 11 ივლისი, 1828.

გასხლტომოდა და მთებს შეაფარა თავი. ყარსის თურქული გარნიზონის რაოდენობა შეადგენდა 11000 კაცს. რუსების მხრიდან მოკლულ იქნა 1 ობერ ოფიცერი, დაბალი ჩინის 33 ოფიცერი. დაჭრილ იქნა - ერთი შტაბს ოფიცერი, 13 ობერ-ოფიცერი, 216 დაბალი ჩინის ოფიცერი. რუსებმა ხელში ჩაიგდეს 151 ერთეული ქვემეხი და ზარბაზანი, 33 დროშა, მნიშვნელოვანი რაოდენობის ყუმბარები, სხვადასხვა სახის თოფები და პურის დიდი მარაგი. რუსების მიერ აღებული ყარსის საფაშოს მართვის მიზნით პასკევიჩის მიერ 28 ივნისს შეიქმნა დროებითი მმართველობა. ყარსის საფაშოს დროებით მმართველად და ყარსის ციხის სამხედრო გარნიზონის მეთაურად დაინიშნა ხერსონის გრენადერთა პოლკის პოლკოვნიკი კნიაზი ბეკოვიჩ-ჩერკასკი. ყარსის კომენდანტად, პოლიც-მეისტერად და გამგეობის წევრად დაინიშნა ყირიმის ფეხოსანთა პოლკის მაიორი ვალენტი. ნაშებურგის ფეხოსანთა პოლკის მაიორი ჟილინსკი დაინიშნა ასევე მმართველობის წევრად. 21-ე არტილერიის ბრიგადის შტაბს-კაპიტანი გორიაჩკა დანიშნულ იქნა ციხის არტილერიის უფროსად, ხოლო საინჟინრო კორპუსის პოდპორუჩიკი სიხაჩოვი ინჟინერთა უფროსად იქნა დანიშნული. ციხის გარნიზონი შეადგინეს შემდეგი სახეობის ჯარებმა: ყირიმის ფეხოსანთა პოლკმა, 39-ე ეგერთა პოლკის მე-2 ბატალიონმა და იზვალოვის პოლკის 200-მა კაზაკმა ჯარისკაცმა. ყარსის აღების ინფორმაცია თბილისში ჩამოიტანა კორპუსის მეთაურის ადიუტანტმა გვარდიის კაპიტანმა ოპერმანმა, რომელიც თბილისის გავლით პეტერბურგში გაემართა, რათა ყარსის აღება ეცნობებინა მისი აღმატებულება იმპერატორისთვის⁸.

გაძლიერებული შტურმის გამო, გარნიზონი უმანსოდ დარჩა და ფაშამ ციტადელზე ორი დროშა აღმართა და შეწყვიტა ცეცხლი. ეს მოხდა დილის 8 საათზე. ცეცხლი შეწყვეტილ იქნა რუსების მიერაც. ფაშას მიერ გამოგზავნილი მოციქულებთან დალაპარაკების შემდეგ პასკევიჩმა ფაშასთან გააგზავნა პოლკოვნიკი ბეკოვიჩ-ჩერკასკი და წაუყენა შემდეგი პირობები: ა) ფაშას უნდა ეღიარებინა საკუთარი თავი სამხედრო ტყვედ და წაყოლოდა თბილისში შტურმის დროს ტყვედ ჩავარდნილ თურქ ჯარისკაცებთან ერთად. ბ) ციხეში გამაგრებულ სხვა სამხედრო ნაწილებს იარაღი უნდა დაეყარათ, რის შემდეგაც მიეცემოდათ სახლებში დაბრუნების უფლება. როგორც ჩანს რუსები მაინც ფრთხილობდნენ, რადგან პასკევიჩის ბრძანებით გენერალ-მაიორი ოსტენ საკენი ჯარის დიდი ნაწილით მიუახლოვდა ციტადელს, იმ შემთხვევისთვის თუ ფაშა

⁸ Тифлисские ведомости, N3, 18 ივლისი, 1828.

გადაწყვეტილებას შეცვლიდა, ისინი უნდა შექრილიყვნენ ციხეში. ფაშა ასეთ პირობებს მაშინვე არ დათანხმდა და მოფიქრებისათვის ორი დღე ითხოვა. ამის სათქმელად მან კორპუსის მეთაურთან გამოაგზავნა ყადი, მუფტი და ქალაქის სამხედრო ნაწილის მეთაური. მოლაპარაკებები გაგრძელდა ნახევარ საათს. პასკევიჩმა თავისი მოთხოვნები არ შეცვალა და პასუხისთვის ერთი საათი დრო მისცა. ეს ინფორმაცია ფაშას პოლკოვნიკებმა ლემანმა და ლაზარევმა აცნობეს. მათ დაარწმუნეს ფაშა, რომ მიეღო პასკევიჩის პირობები. რაზედაც, საბოლოოდ, დათანხმდა მეჰმედ ემინ ფაშა. მისივე ჩვენებით ყარსის გარნიზონი შედგებოდა 10 000-მდე ჯარისკაცისგან. აღსანიშნავია ის ინფორმაციაც, რომ ყარსის გარნიზონს უნდა დამატებოდა 15000 მეზრძოლი, რომელიც არზრუმიდან წამოვიდა და 30 ვერსის მანძილზე იდგა ყარსიდან. მაგრამ, არზრუმის გზაზე მდგარმა რუსულმა სამხედრო ნაწილებმა არ მისცეს საშუალება პირდაპირ წამოსულიყო ყარსის მიმართულებით. შემოვლით გზას კიდევ 24 საათი სჭირდებოდა. სწორედ ეს დრო გამოიყენა პასკევიჩმა და მოასწრო ციხის აღება⁹.

ყარსისთვის ბრძოლებში რუსებმა დაკარგეს 500 კაცი მოკლულთა და დაჭრილთა სახით, მათ შორის ერთი ობერ ოფიცერი და ერთი შტაბს ოფიცერი. 11 ათასიანი თურქული გარნიზონიდან 3000 კავალერისტმა მოახერხა ციხიდან გაქცევა, 2000 კაცი მოკლულ იქნა, 3000 კაცი ციხის ჩაბარების შემდეგ გაშვებულ იქნა, ტყვედ ჩავარდნილ ადგილობრივებიდან 2000 სახლებში იქნა გაშვებული. 1361 კაცი, რომლებიც სხვა პროვინციებიდან იყვნენ ყარსის ციხის დასაცავად ჩამოსული, დატყვევებულთა სახით გადაიყვანეს ამიერკავკასიის რუსეთის საზღვრებში. მათ შორის იყვნენ: ორთულიან მეჰმედ-ემინ ფაშა, მისი მოადგილე ქეგაი აჰმედ ალა, მუგარდარი, ბეჰედის მცველი, სილაჰთარი, მთავარი მედროშე, ფაშის თანმხლები პირები, 7 ასისტავი, 15 ბაირახტარი და 22 სხვა ჩინოვნიკი. ტყვედ ჩავარდნილებიდან გაშვებულ იქნა: მთავარი ღვთისმსახური იმამ ეფენდი, კავალერიის უფროსი ვალი ალა, 15 ათასისტავი, სხვადასხვა სამხედრო ნაწილების 135 ასისტავი, ბაირალთრები და 245 სხვადასხვა ჩინოვნიკი. ხელში ჩაგდებულ იქნა 151 სპილენძის ზარბაზანი, მათ შორის 22 მორტირი და ჰაუბიცა, აქედან 3 მორტირი იყო 200 ფუტიანი, დანარჩენები დიდი კალიბრის, გრძელი და მოკლე ლულიანი ზარბაზნები 48-დან 12 ფუტამდე - 22 ერთეული. მცირე კალიბრისა 98 და საველე მსუბუქი ზარბაზანი - 9 ერთეული, 7000 ფუთი თოფის წამალი, ზარბაზნის

⁹ Тифлисские ведомости, N12, 10 სექტემბერი, 1828.

და სხვადასხვა სახის ტყვიები, დიდი რაოდენობის საორკესტრო დანიშნულების ინსტრუმენტები¹⁰.

ყარსის შემდეგ გენერალმა პასკევიჩმა ახალქალაქის ციხის აღება გადაწყვიტა. მოწინააღმდეგის დასაბნევად 12 ივლისს პასკევიჩმა კორპუსი გაიყვანა არზრუმის გზაზე, სოფელ ტაქმესთან¹¹. ხოლო 18 ივლისს უცბად იბრუნა პირი ახალქალაქისაკენ¹¹.

გენერალმა პასკევიჩმა ყარსის აღების შემდეგ იქ დატოვა გენერალ ბერხმანის რაზმი და დარჩენილი სამხედრო ძალით 16 ივლისს¹² დაიძრა ახალქალაქისაკენ. რუსული ჯარი ჩილდირის ქედის გავლით, 22 ივლისს ახალქალაქის ზეგანზე გადმოვიდა. ახალქალაქამდე გზის სიგრძე 100 ვერსი იყო. იგი გადის ჩილდირის ქედზე, სადაც ზოგ ადგილზე თოვლი იყო შემორჩენილი. ამ გზაზე გავლა უჭირდა ტრანსპორტს და სააღმოსავლეთი არტილერიას, ჯარმა აღნიშნული სირთულის დასაძლევად დიდი სამუშაო ჩაატარა. გაამზადა რა შესაბამისი გადასასვლელები და ხიდები, მოწინააღმდეგე თავდაპირველად არ უშლიდა ხელს რუსულ ჯარს მოძრაობაში. მაგრამ, ახალქალაქის ზეგანზე გადასვლის შემდეგ მის მარცხენა ფლანგზე გამოჩნდა 400 კაციანი ყარაფაფახელთა ცხენოსანი რაზმი. მაგრამ, როდესაც მის წინააღმდეგ გაიგზავნა დონის კაზაკთა პოლკი, იგი იმწამსვე გაერიდა იქაურობას. 23 ივლისს დილით რუსულმა ჯარი მოადგა ახალქალაქის ციხეს და მისგან 5 ვერსის მოშორებით ბანაკი დასცა. შემდეგ, პასკევიჩმა ციხის გარნიზონის უფროსთან მოლაპარაკებების მიზნით კოლეგიის მრჩეველი სახნო უსტინოვიჩი თარჯიმანთან ერთად გაგზავნა. რუსებმა მოითხოვეს ციხის ჩაბარება. მაგრამ, ციხიდან გამოსულმა ოთხმა შეიარაღებულმა კაცმა შემდეგი პასუხი გასცა: „ჩვენ არ ვართ არც ერევნელები და არც ყარსელები, ჩვენ ახალციხელები ვართ, ჩვენ არ გვყავს არც ცოლები და არც ქონება, ჩვენ სულ 1000 კაცი ვართ. გადავწყვიტეთ თავი გავწიროთ ჩვენი ქალაქისთვის“. აღნიშნული პასუხის მიღების შემდეგ გენერალმა პასკევიჩმა სააღმოსავლეთი სამუშაოების დაწყება ბრძანა, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა პოლკოვნიკი ბურცოვი. გამთენიისას 24 რიცხვში დასრულდა სააღმოსავლეთი სამუშაოები. საბრძოლო მოქმედებები დაიწყო დილის 4 საათზე. მაშინ, როდესაც ახალქალაქის ციხიდან ცეცხლი გაუხსნეს რუს მოალყეებს. საომარი მოქმედებების დროს მეტად

¹⁰ Тифлисские ведомости, N13, 26 септември, 1828.

¹¹ ტოპონიმი, შესაძლოა არასწორად იყოს დასახელებული

¹² გაზეთის ცნობა ორი დღით განსხვავდება პროფესორ შოთა ლომსაძის მერ დამოწმებულ (Акты, т. VII, стр. 753) ოფიციალურ დოკუმენტში დაფიქსირებული ზემოთ მოყვანილი თარიღისგან.

დაზიანდა ციხე. ციხეში არსებული მეჩეთი ჰოსპიტლად იყო გადაქცეული. ხოლო, 40 სახლის მეპატრონე რუსული ჯარის გამოჩენის შემდეგ მთებში იყო გახიზნული. ახალქალაქის ციხის 1000 კაციანმა გარნიზონმა, მიუხედავად მცირერიცხოვნებისა, მედგრად იბრძოლა მრავალრიცხოვან და კარგად შეიარაღებულ რუსული ჯარის წინააღმდეგ და თავი რეალური სიკვდილისთვის გაწირა. რასაც ადასტურებს ის, რომ მათი დამარცხების საბედისწერო დღეს ყველა მოკლულს თეთრი პერანგი აღმოაჩნდა. მიუხედავად მედგარი წინააღმდეგობისა, რუსების გამანადგურებელი საარტილერიო ცეცხლით მოთმინებიდან გამოყვანილმა გარნიზონმა გადაწყვიტა თავი გაქცევით გადაერჩინა. ისინი კედლებიდან ხტებოდნენ და გარდაუვალ სიკვდილზე მიდიოდნენ, რომელიც ელოდათ ფეხოსნებისა და კავალერიისგან. ახალქალაქის ციხის დამცველების დასახმარებლად 1500 ლაზისგან შემდგარი ცხენოსანთა რაზმი მოვიდა. მათ წინააღმდეგ რუსული კავალერიის ერთი ნაწილი გაიგზავნა. მაგრამ, ლაზების ცხენოსანმა რაზმმა ნახა რა, რომ ციხე აღებულ იყო, უკან დაიხია და გაბრუნდა. გაქცეული გარნიზონის ერთი ნაწილი, რომელთაც ვერ მოასწრეს ხევში მიმალვა, განადგურებულ იქნა. ციხის აღების შემდეგ, ახალქალაქის 1000 კაციანი გარნიზონიდან 200 კაცი ტყვედ იქნა ჩავარდნილი, ხოლო მოკლულ იქნა 600 კაცი. მოკლულთა შორის იყო გარნიზონის უფროსი ფერხად ბეგი, ახალციხის ყოფილი ფაშის სელიმის შვილი და რამდენიმე მაღალი თანამდებობის პირი. რუსებს ხელთ ჩაუვარდათ 11 ქვემეხი, 21 დროშა, სხვადასხვა სახეობის დიდი რაოდენობით იარაღი და საარტილერიო მასალა. ტყვეთა შორის იყვნენ ახალქალაქის მხარის გამგებელი მუთი ბეგი, 16 საპატო მოხელე და 10 მედროშე. რუსების მხრიდან მოკლულ იქნა შედგენილი სახაზო პოლკის უნტერ ოფიცერი ხორუნჟი ობუხოვი. დაიჭრნენ: საგზაო-საინჟინრო კორპუსის პორუჩიკი მელნიკოვი და 12 დაბალი ჩინის ოფიცერი¹³.

ახალქალაქის ციხის აღების შემდეგ პასკევიჩმა გადაწყვიტა ხერთვისის ციხე აეღო, რომელიც ახალქალაქიდან 30 ვერსის მანძილზე იმყოფებოდა. აღნიშნული დავალების შესასრულებლად 26 ივლისს დილის 6 საათზე გაიგზავნა შტაბის უფროსის მოვალეობის შემსრულებელი გენერალ-მაიორი ბარონი ოსტენ საკენი. ხერთვისისკენ მიმავალი რუსული სამხედრო რაზმი შედგებოდა კავკასიის გრენადერთა ბრიგადისა და საბატარეო ქვემეხებისგან, ცხენოსანთა რეგულარული 2 დივიზიონისგან, დონის კაზაკთა ლეონოვის პოლკის 4 ქვემეხისგან, თათართა სახალხო

¹³ Тифлисские ведомости. №6, 8 აგვისტო, 1828.

ლაშქრისგან, 2 სააღმოსავლეთო და 4 სანგრევი ჰაუზისგან. ხერთვისის ციხეში მოსულმა ახალქალაქიდან გამოქცეულმა გარნიზონის დამცველებს მოუთხრეს რა რუსთა ლაშქრის მრავალრიცხოვნობის შესახებ, ციხის დამცველები დაბნეულობამ მოიცვა. პოლკოვნიკ რაევსკის მიერ მოსალაპარაკებლად გაგზავნილ მოციქულები ციხის გარნიზონის წარმომადგენლებს შეხვდნენ. ციხის გარნიზონის უფროსი დათანხმდა ციხის ჩაბარებას. ხერთვისის ციხის გარნიზონი შედგებოდა დაახლოებით 200 კაცისგან. მათ შორის იყო 15 თურქი ჯარისკაცი, დანარჩენები იყვნენ ადგილობრივი მცხოვრებნი. ყველანი სახლებში იყვნენ გაშვებული. რუსებმა ხელში ჩაიგდეს 13 ქვემეხი, ერთი ჰაუზიცა, 1000 ჩეტვერტამდე პურის მარცვალი და მნიშვნელოვანი რაოდენობით ქვემეხის ჭურვი¹⁴.

თურქულ მხარეს ხერთვისის ციხე აღჭურვილი ჰქონდა 14 ქვემეხით, რომლებიც იყვნენ 1,6 დან 5 ფუტის კალიბრის და ორი 60 ფუტისანი ჰაუზიცით. აქვე მოტანილი ცნობის მოხედვით, ხერთვისის მოსახლეობა შედგებოდა სულ 600 ადამიანისგან. მათ შორის იყვნენ თურქები, ქართველები, სომხები და ებრაელები. ხერთვისის ციხის ალების სამხედრო მნიშვნელობასთან დაკავშირებით ნათქვამია, რომ ერთის მხრივ გადაიკეტა გზა მდინარე მტკვრის ხეობაში, რითაც ახალციხის და არტანუჯის ციხეები ერთმანეთს უკავშირდებოდნენ. მეორეს მხრივ, ომის შიშით დაფანტული მტკვრის ხეობის მოსახლეობა სახლებში დაბრუნდა, რამაც მისცა საშუალება რუსულ სამხედრო ნაწილებს შეეძინათ მათგან პროვინტი და პური და ხერთვისიდან 12 კმ-ში მყოფ ასპინძის ციხეში დამარაგებინათ¹⁵.

ხერთვისის შემდეგ ასპინძის ციხე მცველებმა (150) კაცი სულ მიატოვეს და გაიქცნენ. ხერთვისიდან ახალციხემდე ჭობარეთის გზით სიარულისას რუსთა ნაწილებს რაიმე სერიოზული წინააღმდეგობა არ დახვედრია¹⁶.

ახალქალაქიდან ახალციხისკენ რუსული სამხედრო კორპუსი მდინარე მტკვრის მარჯვენა მხარის გზით ციხისჯვარსა, მთებსა და ტყეების გავლით გაემართა. ეს გზა არ იყო გამართული საურმე გზა. გზის შეკეთებაზე მუშაობდა გრენადერთა ბრიგადა. ვარევან-ჭობარეთის წყლის გავლით ჯარი ჩავიდა სოფელ იდუმალაში, ტამალასა და ინდუსაში. 3 აგვისტოს გენერალ მურავიოვის ავანგარდი უკვე ახალციხის პირდაპირ

¹⁴ Тифлисские ведомости. №6, 8 აგვისტო, 1828.

¹⁵ Тифлисские ведомости. №7, 15 აგვისტო, 1828.

¹⁶ შ. ლომსაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 164.

მტკვრის სანაპიროებამდე ჩავიდა. 4 აგვისტოს კორპუსი უკვე მარჯვენა ნაპირზე დაბანაკდა¹⁷.

მთლიანი კორპუსის გადაადგილების დაწყებამდე 3 დღით ადრე ანუ 27 ივლისს გენერალ-მაიორ მურავიოვის ბრიგადა წინასწარ იქნა გაგზავნილი ახალციხისკენ. არზრუმისა და არტანის გამოვლით ახალციხის გარნიზონის დასახმარებლად წამოვიდა თურქთა მრავალრიცხოვანი ჯარი, რომელთაც მეთაურობდნენ მუსტაფა და ქიოსა მეჰმედ ფაშები. მუსტაფა ფაშას დაქვემდებარებაში იყო 7000, ხოლო ქიოსა მეჰმედ ფაშას დაქვემდებარებაში - 20000 ჯარისკაცი. ორივეს ერთად შეირაღებაში ჰქონდათ 15 ქვემეხი. 4 აგვისტოს მოქმედი რუსული კორპუსის დიდმა ნაწილმა გადალახა მდინარე მტკვარი და ახალციხიდან 6 ვერსში დაბანაკდა. მდინარის მარცხენა ნაპირზე იდგა მოწინააღმდეგის 600 კაციანი ცხენოსანთა რაზმი, რომელიც თავს დაესხა ფურაჟირებს, მაგრამ უკუგდებულ იქნა. 5 რიცხვში მიღებულ იქნა ცნობა, რომ მუსტაფა და ქიოსა მეჰმედ ფაშების ჯარები ახალციხესთან მოვიდნენ. კიდევ ერთი რუსული სამხედრო რაზმი გენერალ-მაიორ პოპოვის მეთაურობით, რომელშიც შედიოდნენ ხერსონის გრენადერთა პოლკის და გრეკოვის კაზაკთა პოლკი, ბორჯომის ხეობის გამოვლით ახალციხისკენ წამოვიდა. მიუხედავად აწყურის ციხესთან მოწინააღმდეგის მხრიდან გაწეული წინააღმდეგობისა, მთ მთავარ ბანაკში მოსვლა შეძლეს. კორპუსის მეთაურმა მდინარე მტკვრიდან სამ ვერსში წინ დაიკავა პოზიცია და დაასვენა ჯარი. ხოლო, 7-8 აგვისტოს რუსულმა ჯარებმა ციხიდან 400 საჟენში დადგეს პირველი ბატარეა 8 ქვემეხით და ერთი ჰაუზიციტით. 21 აგვისტოს თბილისის გავლით პეტერბურგს გაემგზავრა კურიერი, რომელმაც საიმპერატორო კარს წაუღო ცნობა პასკევიჩის მიერ ახალციხის მისადგომებთან მუსტაფა და ქიოსა მეჰმედ ფაშების დამარცხების შესახებ. კურიერის ინფორმაციით, 9 აგვისტოს, ღამით, პასკევიჩმა სააღმოსავლეთის სამუშაოების და ბანაკის დასაცავად დატოვა ჯარის გარკვეული ნაწილი, გაიყოლა 8 ბატალიონი და 25 ქვემეხი, შემოუარა ქალაქს თითქმის გაუვალი ადგილებიდან და გამთენიისას დაიწყო შეტევა ქიოსა მეჰმედ და მუსტაფა ფაშას ჯარის მიმართულებით. ბრძოლა გაგრძელდა 12 საათის განმავლობაში, რომელიც რუსების გამარჯვებით დასრულდა. თურქთა ჯარის ნაწილი გაიქცა არზრუმის გზით. რუსებმა ხელთ იგდეს მოწინააღმდეგის მთელი საველე არტილერია, რომელიც შედგებოდა 10 ზარბაზნისგან, საინჟინრო და საარტილერიო პარკი და პურით დატვირთული

¹⁷ შ. ლომსაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 165.

ურმები. რუსთა სამხედრო ნაწილებმა გაქცეულებს 10 ვერსის მანძილზე მისდიეს. ამავე ნომერში აღნიშნულია, რომ 15 აგვისტოს ახალციხის აღების შესახებ ინფორმაცია თბილისში, კავკასიის მთავარმმართველის სასახლეში 21 აგვისტოს დილის 7 საათზე მიიღეს. ხოლო, ციხეში დარჩენილი 2000 კაციანი თურქული სამხედრო გარნიზონი გაშვებულ იქნა კაპიტულაციის წესით. 17 აგვისტოს გენერალ-ლეიტენანტ ვოდბოლსკის მიერ აღებულ იქნა აწყურის ციხე. ახალციხის ციხის შტურმი გაგრძელდა 13 საათს. ციხეში იმყოფებოდა 10000 ადგილობრივი შეიარაღებული მაცხოვრებელი და 4 000 გარედან მოსული მეომარი, რომლებიც გმირულად ებრძოდნენ რუსულ სამხედრო ნაწილებს. რუსებს თითქმის ყველა სახლის შტურმით აღება უხდებოდათ, ქალაქის დიდი ნაწილი ხანძრით იქნა განადგურებული. რუსების მხრიდან მოკლულ იქნა პოლკოვნიკი ბოროდინი, ასევე 9 ოფიცერი, დაიჭრა 32 ოფიცერი. თურქთა ორ ფაშას წაერთვა 5 თული, 66 ზარბაზანი და 52 დრომა¹⁸.

რუსული სამხედრო ნაწილებსა და ახალციხის გარნიზონის დასაცავად არზრუმიდან მოსული ქიოსა მეჰმედ და მუსტაფა ფაშების არმიებს შორის მომხდარი შეტაკების შემდეგ თურქთა ფეხოსნებიდან მხოლოდ 5 ათასმა კაცმა შეძლო ციხეში შესვლა ქიოსა მეჰმედ ფაშასთან ერთად, რომელიც ფეხში იყო დაჭრილი. დანარჩენი ქვეითი და კავალერია დაიფანტა ტყეში და არდაგანის გზაზე. თურქებმა დაკარგეს 10 ქვემეხი, ოთხი ბანაკი, სურსათის მარაგი, ტრანსპორტი და საარტილერიო ჭურვები. სტატიაში მოტანილი ინფორმაციის მიხედვით, ახალციხის ციხეს იცავდა 16 000 კაცი. პასკევიჩს რამდენჯერმე ჰქონდა მცდელობა მოლაპარაკება დაეწყო ციხის გარნიზონთან, მაგრამ უშედეგოდ¹⁹.

22 აგვისტოს ნომერში გამოქვეყნებულ ინფორმაციისგან განსხვავებით 29 აგვისტოს სტატიაში არ არის დაზუსტებული ცალკე ქიოსა მეჰმედ ფაშას და ცალკე მუსტაფა ფაშას ჯარების რაოდენობა. მითითებულია, რომ ორივეს ერთად ჰყავდათ 25000-ზე მეტი ჯარისკაცი. ასევე, აქ არის კიდევ ერთი ინფორმაცია ახალი თურქული სამხედრო შენაერთის შესახებ, რომლის გამოჩენასაც რამდენიმე დღეში ელოდნენ. ეს უნდა ყოფილიყო მადენ ფაშას 10000 კაციანი სამხედრო შენაერთი. აღნიშნულია, რომ სწორედ ასეთი მნიშვნელოვანი ძალების გაერთიანების შემთხვევაში შეუძლებელი გახდებოდა რუსებს ალყა გაეგრძელებინათ. ამის გამო, გენერალმა პასკევიჩმა გადაწყვიტა დაეწყო შეტევა ზემოხსენებული

¹⁸ Тифлисские ведомости. №8, 22 აგვისტო, 1828.

¹⁹ Тифлисские ведомости. №9, 29 აგვისტო, 1828.

ფაშების წინააღმდეგ და არ დაეშვა მათი შესვლა ციხეში. რაც წარმატებულად დაგვირგვინდა²⁰.

21 ივლისს თურქთა 500 კაციანი სამხედრო რაზმი გამოვიდა აწყურის ციხიდან მდინარე მტკვრის ხეობას ქვემოთ ჩაუყვა და ცეცხლი გაუხსნა ხერსონის გრენადერთა პოლკის 10 რიგითისა და ერთი უნტერ-ოფიცრისგან შემდგარ ჯგუფს, რომელიც მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე იცავდა მიმდინარე საგზაო სამუშაოებს ბორჯომის ხეობიდან წამოსული რუსული სამხედრო ნაწილებისთვის გზის გასაკვალად. გოგიას ციხეს იცავდა შტაბს-კაპიტან გიორგი ვიზირევის რაზმი, შემდგარი 40 კაცისგან. მათ მოახერხეს მოწინააღმდეგე თურქული რაზმის შეტევის უკუგდება. გოგიას ციხის დამცველთა დასახმარებლად გამოემართა მაიორ პეტროვის დამხმარე რაზმი სოფელ სადგერიდან. მაგრამ, მოწინააღმდეგე გაქცეული დახვდა. იგი უკან გაბრუნდა თავისივე რაზმით, სადგერიდან თურქთა სხვა რაზმის მოსალოდნელი შეტევის გამო²¹.

ახალციხესთან გამარჯვების შემდეგ გენერალმა პასკევიჩმა 28 აგვისტოს მიმართა ახალციხის ბრძოლებში მონაწილე რუსულ ჯარის. მან შეაქო მეზობლები ყარსში, ახალქალაქსა და ახალციხეში მიღწეული გამარჯვებების გამო. იგი, აქვე იხსენებს ბრძოლაში დაღუპულ მეომრებს. მნიშვნელოვნად თვლის 5 და 9 აგვისტოს მიღწეულ გამარჯვებებს, რომლებმაც გზა გაუხსნეს რუსულ ჯარს 15 აგვისტოს დაეწყით ახალციხის შტურმი. აქვე, არ ივიწყებს ახალციხის დამცველებს და მათ მამაცებს უწოდებს. აღნიშნავს, რომ ახალციხის ციხის შტურმამდე გამართულ ორი ბრძოლის დროს რუსებმა ხელში ჩაიგდეს თურქთა 10 ზარბაზანი, 12 დროშა, 4 გამაგრებული სამხედრო ბანაკი, ტყვია-წამლის და იარაღის მარაგი. მისი თქმით, ახალციხის ციხეს იცავდა 15000 მეზობელი, ხოლო ციხის შტურმი გაგრძელდა 13 საათს. ციხის დაცემის შემდეგ, რუსებმა ხელში ჩაიგდეს 52 დროშა, 5 თული, 66 ზარბაზანი²².

ახალციხის შტურმი დაიწყო შუადღის 4 საათზე. ციხის დასაცავად ქალებიც კი იბრძოდნენ. ახალციხელები იმდენად მედგრად იცავდნენ თავს, რომ საჭირო გახდა ყველა სახლის ბრძოლით აღება. საღამოს 7 საათისთვის, როდესაც სიბნელე ჩამოწვა, ერთმა ყუმბარამ სახლი გადაწვა. ამით ისარგებლა კორპუსის მეთაურმა და ქალაქის გადაწვა ბრძანა. ძლიერმა ცეცხლმა ციხის დამცველები იძულებული გახადა უკან

---

²⁰ იქვე

²¹ იქვე

²² Тифлисские ведомости. №12, 10 სექტემბერი, 1828.

დაეხიათ. ახალციხის ციხის ციტადელში შეკვტილმა გარნიზონის დარჩენილმა ნაწილმა გამთენიისას კორპუსის მეთაურთან გამოაგზავნა მოციქულები მოლაპარაკებების დასაწყებად. პასკევიჩმა მხედველობაში მიიღო რა რუსი სამხედროების რაოდენობის სიმცირე, ასევე ციტადელში ჩაკეტილი 4000 მეომრის რაოდენობა, ახალი სისხლისღვრის თავიდან ასაცილებლად თავისი მრჩევლის გვარად ვლანგალის საშუალებით თანხმობა შეუთვალა ფაშებს მოლაპარაკებების დასაწყებად და საკუთარი პირობები შეუთვალა: ფაშებს და გარნიზონს უნდა დაეტოვა ციხე და შემდეგ გადასულიყვნენ თურქეთის საზღვრებში. რუსებს უნდა დარჩენოდათ ყველა სახელმწიფო ქონება და საომარი ნადავლი. სამთუ-ლიანი ქიოსა მეჰმედ ფაშა და ახალციხის საფაშოს მმართველი ორთუღიანი ახმედ ფაშა გარკვეული დაყოვნების შემდეგ საკუთარი ჯარებითურთ გამოვიდნენ ციხიდან. სტატისტიკის მიხედვით, ახალციხის ციხის შტურმით ალების შემდეგ რუსებმა ხელთ იგდეს თურქების 67 ქვემეხი, იმ ქვემეხების გარდა, რომლებიც 9 აგვისტოს ჩაიგდეს ხელთ. ასევე, 52 დროშა და ორი ფაშის ხუთი თული. რუსთა დანაკარგი ამ დღეს მოკლულების სახით იყო შემდეგი: 2 შტაბს-ოფიცერი, 8 ობერ-ოფიცერი, 118 დაბალი ჩინის ოფიცერი. დაჭრილთა სახით: 1 შტაბს-ოფიცერი, 31 ობერ-ოფიცერი და 439 დაბალი ჩინის ოფიცერი. თურქთა დანაკარგი იყო შემდეგი სახის: 400 არტილერისტიდან ცოცხლად გადარჩა მხოლოდ 50, 100 კაციანი იანიჩართა რაზმი მთლიანად ამოწყდა, 1800 ლაზი მეზრძოლიდან 1300 მოკლულ იქნა, ადგილობრივი მოსახლეობიდან დაიხოცა 3000 კაცი. აქვე არის 9 აგვისტოს ბრძოლის დროს რუსთა სამხედრო ძალის შესახებ ინფორმაცია. რომლის მიხედვითაც რუსთაგან ამ დღეს წინა ხაზზე იყო არაუმეტეს 12, 702 მეზრძოლი. ამათგან, სამხედრო ბანაკის დასაცავად უნდა დარჩენილიყო 3,287 კაცი, საალყო ბატარეების დასაცავად 2,959 კაცი. ამგვარად, საომარ მოქმედებებში უნდა ჩართულიყო მხოლოდ 6,546 მეზრძოლი. მათ შორის იყო 4,016 ფეხოსანი. ახალციხის ციხის შტურმის გადაწყვეტილების ერთ-ერთ მიზეზად დასახელებულია თურქული სამხედრო გარნიზონის პროვიანტის მდგომარეობა. აღნიშნულია, რომ თურქული სამხედრო ნაწილების აქ ხანგრძლივად დარჩენამ გამოიწვია ფურაჟის ნაკლებობა, მათ დარჩენილი ჰქონდათ არაუმეტეს 7 დღის მარაგი. თვითონ გარნიზონს დარჩენილი ჰქონდა ხუთი კვირის პროვიანტი, თუმცა ეს არ იყო ერთ ადგილას დამარაგებული. მოსახლეობა

პროვიანტით მხოლოდ 50 მებრძოლს ამარაგებდა. სწორედ ასეთმა მდგომარეობა უბიძგა გენერალ პასკევიჩს დაეწყო ციხის შტურმი²³.

ახალციხის აღების შემდეგ გენერალ პასკევიჩის მიერ ახალციხის საფაშოს მმართველად დანიშნულ იქნა გენერალ-მაიორი ბებუთოვი, რომელიც აქამდე ასრულებდა კომენდანტის მოვალეობას ახალციხეში²⁴.

აღსანიშნავია გაზეთის მთავარი რედაქტორის გ. სანკოვსკის ჩანაწერები ახალციხის მეჩეთის შესახებ. იგი ახმედიეს მეჩეთს ქალაქში არსებულ არაჩვეულებრივ ნაგებობას უწოდებს. ახასიათებს მის ხუროთმოძღვრულ სტილს და აღნიშნავს, რომ აზიურთან ერთად მასში შერწყმულია სწორი ევროპული ხუროთმოძღვრების ელემენტები. ყურადღებას ამახვილებს მეჩეთის მოოქროვილ გუმბათსა და ყუმბარისგან ნაწილობრივ მოგლეჯილ და გადაწვენილ ნახევარმთავარეზე. სტანკოვსკის მიხედვით, მეჩეთისგან ცოტა მოშორებით, ეზოში იდგა ორი ძეგლი. ერთ-ერთზე ამოკვეთილი იყო შემდეგი სიტყვები: „აქ განისვენებს ღვთისმოსავი ჰაჯი ახმედ ფაშას ნემტი, რომელიც გარდაიცვალა 1176 წელს (მუსლიმური კალენდრის მიხედვით). მეორე ძეგლი ეკუთვნოდა მის მეუღლეს აიშე ხანუმს. ახმედიეს მეჩეთი აგებულ იქნა ჰიჯრით 1171 წელს, დასრულდა შვიდ წელიწადში. მეჩეთის გარდა, სტანკოვსკი აღწერს მეჩეთის მომდებარე ტერიტორიას. საინტერესოა მისივე შენიშვნა, რომ მეჩეთი აგებული იყო სტამბოლის აია სოფიას ნიმუშის მიხედვით. სტანკოვსკი აღნიშნავს, რომ „მეჩეთის შესასვლელთან მარცხნივ არის მრგვალი აივანივით ადგილი, რომელიც უჭირავს კოლონებს. რომელზე ასასვლელადაც, გარედან სპეციალური განიერი კიბეებია გაკეთებული. ამ ადგილს ლოცვის დროს იკავებდა ახმედ ფაშა. თუ დაუუჯერებთ გადმოცემას, რომელიც გავრცელებულია ახალციხეში, სწორედ ეს განსხვავება გახდა მისი სიკვდილის მიზეზი. ასეთი პატივი მხოლოდ სულთანს ჰქონდა. ასეთი საქციელისთვის ახმედ ფაშა ჩამოახრჩვეს. რადგან ცენტრში დაუმორჩილებლობად აღიქვას“. სტანკოვსკი, ძალიან მოკლედ მიანიშნებს ოსმალეთის პერიფერიების ფაშების სეპარატიზმის შესახებ. აღნიშნავს, რომ „60 წლის წინ აზიის თურქი ფაშები უფრო მორჩილნი იყვნენ სულთნის ხელისუფლებისადმი, ვიდრე ახლა“. სტატიის ავტორის მიხედვით, ეს მდგომარეობა გამოჩნდა, განსაკუთრებით, რუსების მიერ საქართველოს სამეფო-სამთავროების დაკავების შემდეგ. მაგალითად მოჰყავს სულთნის მთავრობის მიერ დაუმორჩილებელი ახალციხელების დასასჯელად

²³ Тифлиссские ведомости. №14, 3 октомбери, 1828.

²⁴ Тифлиссские ведомости. №15, 12 октомбери, 1828.

გამოგზავნილი ფეკლივან ფაშას 30 000 ჯარის დამარცხება. რაც შეეხება ახალციხის ბიბლიოთეკას, სტანკოვსკისვე ცნობით, იგი წარმოადგენდა ერთ-ერთ საუკეთესო აღმოსავლურ ბიბლიოთეკას. ახმედ ფაშას პატრონაჟით აქ მრავალი წიგნი შემოიტანეს და გაამდიდრეს იგი. თვითონ ფაშას მიერვე იქნა აქ სასწავლებელი დაარსებული. ბიბლიოთეკაში დაცული იყო 600 მდე ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნი. რომელთაგანაც შეირჩა 300 წიგნი რუსეთში გადასაგზავნად. მიუხედავად ამისა, მაინც დარჩა აუცილებელი ლიტერატურა ლოცვის ჩასატარებლად და სასწავლებლის შესანარჩუნებლად. სტანკოვსკი მიუთითებს, რომ ყველაზე ღირებული არსებულ წიგნებს შორის იყო ქითაბ სიბეას (არაბული ფრაზეოლოგიზმები და რიტორიკის საფუძვლები) პირველი ნაწილი. მასზე არსებული თარიღის მიხედვით იგი გადაწერილია ჰიჯრით 547 წელს იმ ხელნაწერებიდან, რომლებიც დაიწერა 389 წელს. აქვე არის ჩამოთვლილი რამდენიმე ისტორიული, რელიგიური, საკანონმდებლო და სასწავლო - მეთოდოლოგიისთვის განკუთვნილი წიგნი, რომელიც შეირჩა ახმედიეს ბიბლიოთეკიდან. ყველა ისინი შესრულებული იყო არაბული გრაფიკით. სტანკოვსკისვე ცნობით, ახმედიეს მეჩეთში ნაპოვნი იყო ზოგიერთი ის წიგნი, რომელიც აღმოსავლური ლიტერატურის მოყვარული მეცნიერების მიერ პასკევიჩის თანხმობით იძებნებოდა სპარსეთში, არდებილის ბიბლიოთეკაში: ანვარ თანზილის „კაზი ბეიზავი“, ქეშაფი, შაკანკუნეიმანი, ოხტარი ქაბირი, ნაფის განმარტებები, სადიეს „გულისტანი“ განმარტებებითურთ, სეიდ შარიფის „თარიფატი“, არისტოტელეს „ქითაბი სიასე“. არდებილის და ახალციხის ბიბლიოთეკების შედარებისას ავტორი აღნიშნავს, რომ „მართალია არდებილის ბიბლიოთეკა უფრო მდიდარი იყო ხელნაწერებით, მაგრამ ახალციხისა უფრო მეტად გამოიყენებოდა. არდებილის ბიბლიოთეკის წიგნადი ფონდის დიდი ნაწილი სპარსულენოვანი იყო, ისტორიული და ლიტერატურული ხასიათის ნაშრომებისგან შედგებოდა. შეგროვილი იყო ყოველგვარი სისტემატიზაციის გარეშე. ხოლო, ახალციხის ბიბლიოთეკა შედგებოდა სასწავლო მასალისგან, რომელთა დიდი ნაწილი არაბულენოვანი იყო, რაც ახალციხის ბიბლიოთეკის მნიშვნელობაზე მიუთითებს“. სტანკოვსკის თქმით, მეჩეთიდან გამოსვლის შემდეგ იგი ჰაჯი ახმედ ფაშას საფლავის კედელთან რაღაცა ძალამ შეაჩერა. სტანკოვსკი დადებითად ახასიათებს ჰაჯი ახმედ ფაშას და აღნიშნავს, რომ „უმეცრებამ იგი სიკვდილით დასაჯა, მაგრამ მისი კარგი სახელი დარჩება შთამომავლობას“²⁵.

²⁵ Тифлисские ведомости, №16, 16 октября, 1828.

წინა აზიაში რუსებთან წარუმატებელი ომის და ახალციხესთან განცდილი მარცხის გამო ოსმალეთის სულთანმა ღალიზ ფაშა გადააყენა და მის მაგივრად სალევ ფაშა მედინელი დანიშნა. ხოლო, ქიოსა მეჰმედ ფაშა, რომელიც ჩავიდა არზრუმში ახალ სერასკერ სალევ ფაშას მიწვევით, სასწრაფოდ იქნა გადასახლებაში გაგზავნილი²⁶.

17 აგვისტოს რუსულმა სამხედრო რაზმმა კაზაკთა ორი პოლკის, ფეხოსანთა ბატალიონის და 6 ზარბაზნის თანხლებით გენერალ-მაიორ ვოდბოლსკის მეთაურობით აიღო აწყურის ციხე²⁷.

აწყურის აღების შემდეგ ჯერი არტაანის ციხეზე მიდგა, რომელიც გენერალ ბერგმანის ნაწილებმა 22 აგვისტოს აიღეს²⁸. კავკასიის მოქმედი კორპუსის შტაბი ახალციხეში იყო 14 სექტემბრამდე. არტაანის აღების შემდეგ გენერალი პასკევიჩი იქ ჩავიდა²⁹.

შავი ზღვის სანაპიროს ფრონტზე მიმდინარე ბრძოლებიც რუსების გამარჯვებით დასრულდა.

1828 წლის 13 ივნისს რუსეთის არმიამ ანაპის ციხე აიღო. კავკასიის ფრონტის მეთაურის გენერალ-ლეიტენანტ ემანუელის განცხადებით, რუსებს ხელთ ჩაუვარდათ მოწინააღმდეგის 3500 მებრძოლი, მრავალრიცხოვანი არტილერია, ციხეში არსებულ საკვების მარაგი³⁰.

ანაპის შემდეგ რუსულმა ჯარმა ფოთის აღებაც მოახერხა. თბილისის სამხედრო გუბერნატორის და საქართველოში დარჩენილი ჯარების მეთაურის გენერალ-ადიუტანტ სიპიაგინის მიერ კორპუსის მეთაურისა და გენერლის პასკევიჩისადმი წალკის ციხიდან 20 ივლისს გაგზავნილი პატაკის ამონარიდში 15 ივლისს რუსების მიერ ფოთის ციხის აღებასა და ციხისთვის მიმდინარე ბრძოლებზეა საუბარი. სიპიაგინის მიერ გაცემული განკარგულების თანახმად, გენერალ-მაიორმა ჰესემ 8 რიცხვიდან დაიწყო ამ ციხის მიმართულებით სამი ბატარეის ძალით შეუწყვეტელი კონონადა და 6 დღის განმავლობაში გაუჩინა ბზარები ციხის კედლებს და მიაყენა მნიშვნელოვანი ზიანი. აიძულა, ჩაჩუმებულიყო მოწინააღმდეგის ყველა ზარბაზანი. 14 რიცხვში გარნიზონის უფროსმა ასლან ბეიმ ციხის ჩაბარებაზე თანხმობა განაცხადა იმ პირობით, რომ გარნიზონი იქნებოდა ციხიდან თავისუფლად გაშვებული. ჰესე დათანხმდა ასლან ბეის წინადადებას, დაიტოვა მძევლები და მისცა 10 საათი დრო. 15 რიცხვში

²⁶ Тифлиские ведомости, №19, 7 ნოემბერი, 1828.

²⁷ შ. ლომსაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174.

²⁸ იქვე, გვ. 175.

²⁹ Тифлиские ведомости, №13, 26 სექტემბერი. ნოემბერი, 1828.

³⁰ Тифлиские ведомости, №2, 11 ივლისი, 1828.

სალამოს 6 საათზე ციხის უფროსმა მიუტანა ჰესეს ციხის გასაღები და რუსულმა ჯარებმა დაიკავეს იგი. ციხე მდებარეობდა მდინარე რიონის შესართავთან 1,5 ვერსში და ქვისგან იყო აგებული. გამარჯვებულებს დარჩათ 44 ზარბაზანი. მათ შორის, ერთი ჰაუბიცა (მოკლე ლულიანი ქვემეხი), 13 დროშა, ორი ორმო თოფის სავსე წამლით, ტყვიები და სხვადასხვა სახის ჭურვებით სავსე 3 საწყობი, რომელიც ეყოფოდა 600 კაციან გარნიზონს ორი თვის განმავლობაში. გარნიზონის შემადგენლობა იყო შევსებული ადგილობრივებისგან, მაგრამ პირობის თანახმად სახლებში იქნენ გაშვებულნი. რუსების მხრიდან, ციხის აღების დასრულებამდე, მოკლულ იქნა 7 დაბალი ჩინის ოფიცერი და დაჭრილი 14 დაბალი ჩინის სამხედრო მოსამსახურე. ციხის აღებას ხელი შეუწყვეს სამეგრელოს მთავარმა კნიაზმა დადიანმა და გენერალ-მაიორმა კნიაზმა ნიკოლოზ დადიანმა, რომლებიც პირადად იმყოფებოდნენ თავიანთი ლაშქრით ციხის ალყისას³¹.

კავკასიის ფრონტზე არანაკლებ მძიმე ბრძოლები მიმდინარეობდა ბაიაზეთის საფაშოს მიმართულებით.

გენერალ-მაიორ ჭავჭავაძის სამხედრო ნაწილი, რომელიც გაგზავნილ იქნა ბაიაზეთის ციხის ასაღებად, 27 აგვისტოს მიუახლოვდა ციხეს, რომელიც მხარეთა შორის მცირე შეტაკებების შემდეგ, 28 აგვისტოს ციხის უფროსის ორთუდიანი ელიულ ფაშას მიერ გადაეცა რუსებს³². 12 სექტემბერს რუსულმა ჯარმა აიღო თურქული ციხე თოფრაქ-ყალა. ციხის 500 კაციანმა გარნიზონმა და ციხისთავმა აბდულ რიზა ბეგმა ციხე მიატოვეს და გაიქცნენ³³.

6 ნოემბერს გენერალ-მაიორმა ჭავჭავაძემ პასკევიჩს უპატაკა კავკასიის კორპუსის ცალკე შენაერთის სამხედრო მოქმედებების შესახებ ბაიაზეთის საფაშოში. 19 ოქტომბერს თოფრაქ-ყალადან 58 ვერსის მოშორებით, არზრუმის გზის მარცხნივ მდებარე სოფელ პაშნოსთან³⁴ რუსულ და თურქულ სამხედრო ნაწილებს შორის მომხდარი შეტაკებები კვლავ რუსთა გამარჯვებით დასრულდა³⁵.

პასკევიჩმა ბაიაზეთის მიმართულებით მებრძოლი რუსული სამხედრო ნაწილის გაძლიერების მიზნით ხოიში დისლოცირებული რუსული ჯარის დიდი ნაწილი გენერალ-მაიორ პანკრატიევის ხელმძღვანელობით

³¹ Тифлисские ведомости, №4, 25 ივლისი, 1828.

³² Тифлиссские ведомости, №11, 12 სექტემბერი, 1828.

³³ Тифлиссские ведомости. №14, 3 ოქტომბერი, 1828.

³⁴ ტოპონიმი, შესაძლოა არასწორად იყოს მითითებული

³⁵ Тифлиссские ведомости. №19, 7 ნოემბერი, 1828.

ბაიზეთში გააგზავნა, რომელიც დანიშნულების ადგილზე 11 ნოემბერს ჩავიდა. პანკრატიევი დაინიშნა მოქმედი არმიის მარცხენა ფლანგის მეთაურად. ხოიში დარჩენილი სამხედრო ნაწილის მეთაურობა დაევალა პოლკოვნიკ შვეცოვს. ამავე ცნობის მიხედვით, ბაიზეთში რუსთა ჯარის გაძლიერების გამო ოსმალთა სამხედრო მეთაურობამ ჯარები არზრუმისა და მუშის მიმართულებით უკან დახია³⁶.

აღსანიშნავია, რომ რუსეთ-თურქეთის ომების დროს როგორც თურქული, ასევე რუსული ჯარის შემადგენლობაში იბრძოდნენ განსხვავებული აღმსარებლობის მატარებელი ეთნიკური ქართველები. რაც დასტურდება ჩვენს მიერ განხილულ გაზეთსა და სამეცნიერო ლიტერატურაში დაცული ცნობების მიხედვით.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ საგაზეთო სტატიებში გამოქვეყნებული მასალა, როგორც დამხმარე ლიტერატურა, მნიშვნელოვანია 1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის ისტორიის შესასწავლად.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya Kafkasya'da önemli bir yer edindi ve sınırları genişledi. Ancak Gülistan Antlaşması'ndan memnun olmayan İran Temmuz 1826'da Rusya'ya savaş ilan etti. İki yıl sonra da Türk-Rus Savaşı patlak verdi. 1829'a kadar Kafkasya savaşlarla bürünmüştü.

Türk -Yunan Savaşı'na Rus müdahalesi ve Ekim 1827'de Türk filosunun Rus filosu tarafından imha edilmesiyle bu iki ülke arasındaki savaşı kaçınılmaz hale geldi. 1828'de Tebriz'in Rus birlikleri tarafından ele geçirilmesi Rus-İran Savaşı'nın sona ermesini hızlandırdı. Türkmençay Anlaşması ve Erivan-Nahçıvan Hanlıklarının ilhakı Rusya'nın Türkiye ile sınırını daha da genişledi. İran ile savaşın sona ermesinin ardından Kafkasya'daki Rus Kolordusu'nun komutanı General Paskeviç Tiflis'e geldi ve hemen yeni bir savaş için hazırlıklara başladı. Nisan 1828'de, St.Petersburg'da Türkiye ile savaşın başladığını duyuran bir manifesto çıktı. Kafkasya ve Balkanlarda cepheler açıldı. Türkiye'de savaşa hazırlanıyordu¹.

Cephedeki olaylara fazlasıyla önem veren “Tiflis Günlüğü” gazetesinin yayın dönemi Güney Kafkasya'da devam eden Osmanlı-Rus savaşına denk geliyordu. Gazete, savaşın bir tarafının periyodik yayın organı olduğundan dolayı doğası gereği biraz da propagandacı niteliğinde idi. Ancak, rakip ordusunun savaşıma niteliğini ve üstün cesaretini saklamadığı da söylenmelidir. Bunu yaparken okuyucuya güçlü bir rakiple ne kadar zor mücadele ettiğini göstermeye çalıştı.

Gazete makalelerinde mevcut savaşın gidişatı ve tarafların savaş taktikleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Her iki taraftan da askeri çatışmalarda öldürülen ve

³⁶ Тифлисские ведомости. №22, 28 ნოემბერი, 1828.

¹ Şota Lomsadze, samtskhe-cavakheti (XVIII saukunis şua tslebidan XIX saukunis şua tslebamde), gamomtsemloba “metsniereba”, tbilisi, 1975, 1975, gv. 154-155.

yaralanan tahmini asker sayıları verilmiştir. Bu muharebelere katılan ve askeri birliklere komuta eden Rus subayların isimleri de ayrıca verilmiştir. Tarafların askeri karargâhları anlatılmıştır. Ruslar tarafından alınan kalelerin mimarisi anlatılmış ve stratejik önemleri üzerine dırülmüştür.

Rusya'nın Kafkasya Kolordusu savaşa Kars civarından başladı². Bu durum, "Tiflis Günlüğü'nde" Gürcüce ve Rusça olarak yayınlanan 14 Haziran №1 bildirisi ile kanıtlanmıştır. Rus askeri güçleri Gümrü'de toplanmaya başladılar. Gümrü kalesi Korgeneral Vodboliski tarafından iki hafta boyunca tahkim edildi. Kolordu komutanı General Paskeviç 9 Haziran'da Gümrü'ye geldi. Ertesi gün muhasara topları test edildi ve bunun tamamen faydalı olduğu ortaya belirlendi. 13 Haziran'da Tümgeneral Muravyov komutasındaki son konvoy Gümrü'ye geldi. 14 Haziran sabah saat 6'da birliklerin tamamı Arpaçay Nehri yakınlarındaki bir tepede bir dua yapmak için hazırıldı. Askeri konvoyun geçit töreni kolordu komutanı General Paskevich tarafından kabul edildi. Bundan sonra, Albay Sergeev'in komutasında, Arpaçay Nehri'ni ilk geçenler ve Türkiye topraklarına doğru gidenler Don Kazaklarının öncü birlikleri oldu. Onları diğer askeri birlikler takip etti. Böylece askeri harekâta yönelik ilk adım atılmış oldu³. Rus ordusu sınırı şu sırayla geçti: Öncüler – 6 adet süvari topu ve iki Kazak alayı. Ardından Tümgeneral Korolkov komutasında Birinci Tugay geçti. Rus birlikleri Türk sınırını dört parça halinde geçtiler. Rus ordusu Kars'a 8 verst⁴ mesafedeki Azatköy yakınlarında durdu. 19 Haziran'da kolordu komutanı kalenin güçlü ve zayıf yönlerini öğrenmek için dış cephesinin teftişini emretti. Aynı gün Rus ordusu sol kanattan Kars'a doğru yürüdü. Paskeviç kale yerleşimine güneybatı tarafından saldırmaya karar verdi. Kaleden 3 verst mesafede Kars Nehri'nin sol yakasında Ruslar tarafından yeni bir askeri kamp kuruldu⁵.

Rus askeri birlikleri Dignisi, Palduravan ve Meşkov⁶ köylerinden geçmeye başladılar. İlk çatışma, Türk tarafının ateş açmasıyla 17 Haziran'da Mesşov köyü yakınlarında meydana geldi. Kars kalesi, süvarileri beş bin kişiden oluşan en iyi askeri birliklerle güçlendirilmişti. Ayrıca, yardıma gelen beş bin yerli piyadesi ve Lazlar da vardı. Görünüşe göre General Paskeviç durumu değerlendirdi ve askeri manevralara başvurdu. Meşkov köyü yakınlarındaki Gümrü anayolundan saptı, kalenin yanından dolaştı ve Erzurum yolu kenarında kamp kurdu. Böylece Erzurum ile Kars arasındaki bağı kopardı. Öyle ki seraskerden yardım için gelecek tahminen 20.000 kişilik ordunun yolunu kesti. Taraflar arasındaki bir sonraki çatışma, Rusların gece konakladığı Azatköy yakınlarında meydana geldi. Ruslar bu çatışmayı kazandılar.

² W.E.D. Allen, Paul Muratoff, Kafkas Harekatı, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 26.

³Тифлисские ведомости, №1, 4 Haziran, 1828, gazetenin ilk sayfasında 4 Haziran yanlışlıkla yazılmıştır, 4 Temmuz olması gerek.

⁴Rus mesafe birimi, 1066, 8 м.

⁵Тифлисские ведомости, №3, 18 Temmuz, 1828.

⁶Yer adları yanlışlıkla yazılmış olabilir

Refakatçılarla birlikte Vagenburg'un Azatköy'nden Erzurum yolu ve Kars çayı üzerinden geçen güzergâhtan yeni kampa gitmesiyle 19 Temmuz'da Rus birlikleri tarafından Kars kalesinin ele geçirilmesi için hazırlıklar başlatıldı. Büyük bir askeri kuvvete sahip kolordu komutanı, tam bir keşif yapmak için doğrudan Kars kalesinin yakınlarına gitti. Bu sırada süvariler kaleden çıktı ve öncü Kazak alayına saldırdı. Bu savaşta Türk süvarileri yenildiler, sağ kalanlar ise kaleye sığındılar. Türk süvarisi yaklaşık 100 kişi civarında ölü ve 200 kişi yaralı kayıp verdi. Ruslar ise 42 ölü, yaralı olarak da 42 kişi kayıp ettiler. Süvarilere ek olarak, bu savaşa Rus tarafından piyade de katıldı. Piyadeler, Rus askeri komutanları kalenin kuzeydoğu tarafının keşfetmelerini tamamlayana kadar akşam saat dört gibi pozisyonlarında beklediler. Yalnız bundan sonra yerlerine döndüler. 40. Eger⁷ Alayı'nın bir taburu yüksekliği tutmak ve orada kamp kurmak için Kars Nehri'nin sol tarafına geçti. Akşama doğru Paskeviç Kars Kalesi'nin dışarıdan keşfini tamamlamıştı. Makaleye göre Ruslar kaleyi ele geçirmek için 100 saldırı topu kullandılar⁸.

23 Haziran'da Kars Rusların eline geçti. Baskın sırasında kale muhafızlarından bir kısmı iç kaleye sığındı. 5.000 kişi teslim oldu, baskın sırasında 1.250 kişi esir düştü. Esirler arasında iki tuğlu Mehmet Emin Paşa ve süvari komutanı Hacı Ağa ve sayıda çok olan üst görevliler de vardı. Baskın üç saat sürdü. Türklerden 2000 kişi şehit oldu ve yaralandı. Kale süvarilerinden 200 kişi Rus süvarilerinden kaçmayı başardı ve dağlara sığındı. Kars'taki Türk askerlerinin sayısı 11.000 kişiden oluşuyordu. Ruslar tarafından 1 yüksek rütbeli subay ve 33 alt düşük rütbeli subay hayatlarını kayıp ettiler. 1 karargâh subayı, 13 üst rütbeli subayı 216 düşük rütbeli subay yaralandılar. Ruslar 151 büyük ve küçük top, 33 bayrak, önemli sayıda top mermisi, çeşitli türlerde tüfek ve büyük miktarda buğday ele geçirdiler. 28 Haziran'da Paskeviç ele geçirilen Kars Paşalığı'nı yönetmek için geçici bir hükümet kurdu. Kherson Grenader Alayı'ndan Albay Bekoviç-Çerkasky Kars Paşalığı'nın yöneticiliğine vekaleten ve Kars kalesi askeri garnizon komutanlığına atandı. Kırım Piyade Alayı'ndan Binbaşı Valent Kars Asayiş Komutanı, Emniyet Müdürü ve Yönetim Kurulu Üyesi olarak atandı. Naşerburg Piyade Alayı'ndan Binbaşı Zhilinsky de yönetim organının bir üyesi olarak atandı. 21. Topçu Tugayı Yüzbaşı Goryaçka kale topçuları komutanı olarak ve mühendislik birlikleri teğmeni olan Sikhaçov ise baş mühendis olarak atandılar. Kale garnizonu aşağıdaki birliklerden oluşuyordu: Kırım Piyade Alayı, 39. Eger Alayının 2. Taburu ile İzvalov Alayı'nın 200 kişilik Kazak askeri birliği. Kars'ın ele geçirilmesi ile ilgili haber Tiflis'e Kolordu Komutanı yaveri Kaptan Operman tarafından getirildi. Kendisi Kars'ın ele geçirildiğini imparatora bildirmek için Tiflis üzerinden St. Petersburg'a yolculuk yapıyordu⁹.

Artan baskı nedeniyle garnizon şanssız kaldı ve Paşa iç kalenin üzerine iki bayrak dikerek sabah saat sekizde ateş etmeye son verdi. Ateş Ruslar tarafından da kesildi.

---

⁷ Hafif piyadenin bir türü

⁸Тифлисские ведомости, №2, 11 Temmuz, 1828.

⁹Тифлисские ведомости, №3, 18 Temmuz, 1828.

Paskeviç Paşa'nın gönderdiği adamlarla konuştuğundan sonra Albay Bekoviç-Çerkassky'yi Paşa'ya gönderdi ve şu şartları öne sürdü: a) Paşa kendini askeri mahkûm olarak kabul edecekti ve baskın sırasında yakalanan Türk askerleriyle birlikte Tiflis'e gidecekti. b) Kaleye takviye için gelen diğer askeri birlikler silahlarını bıraktıktan sonra dönmelerine izin verilecekti. Görünüşe göre Ruslar hala dikkatliydi. Çünkü Paskeviç'in emri üzerine Tümgeneral Osten Saken ordusunun büyük bir parçasıyla kaleye yaklaştı. Paşa kararını değiştirdiği durumda kaleye saldıracaklardı. Paşa bu şartları hemen kabul etmedi ve düşünmek için iki gün istedi. Bunu söylemek için bir kadı, bir müftü ve şehrin askeri birliğinin komutanını Paskeviç'in yanına gönderdi. Görüşmeler yarım saat sürdü. Paskeviç taleplerini değiştirmede ve yanıt için bir saat verdi. Bu bilgi Paşa'ya Albay Leman ve Lazarev tarafından verildi. Bunlar Paşa'yı Paskeviç'in şartlarını kabul etmeye ikna ettiler. Nihayet Mehmet Emin Paşa ileri sürülen şartları kabul etti. Paşa'nın ifadesine göre Kars garnizonu 10.000 kadar askerden oluşuyordu. Kars garnizonuna Erzurum'dan 15 bin savaşçının yardım için geleceği ve Kars'tan 30 verst mesafede bulunduğu da dikkat çekiyor. Ancak Erzurum yolu üzerindeki Rus askeri birlikleri doğrudan Kars'a gitmelerine izin vermedi. Paskeviç tam bu durumdan istifade edip kalenin ele geçirmesini başardı¹⁰.

Kars savaşlarında Ruslar ölü ve yaralı olarak 500 kişi kaybettiler. Bunlar arasında bir üst rütbeli subay ve bir karargâh subayı vardı. 11 bin kişilik Türk garnizonundan 3000 süvari kaleden kaçmayı başardı, 2000 kişi şehit oldu, 3000 asker kaleyi teslim ettikten sonra serbest bırakıldı. Ayrıca esir düşen 2000 kişi yerli de serbest bırakıldı. Kars kalesini savunmak için başka vilayetlerden gelen 1361 kişi esir olarak Transkafkasya'nın Rusya sınırlarına götürüldü. Onlar arasında iki tuğlu Mehmet Emin Paşa, yardımcısı Kegay Ahmet Ağa, Mugarlar, Mühür Ağası, Silahtar, Bayraktar Baş, Paşa'ya eşlik eden kişiler, yedi kişi yüzbaşı, 15 bayraktar ve 22 görevli vardı. Esir düşenlerden Müftü, süvari komutanı Vali Ağa, 15 binbaşı, çeşitli askeri birliklerinin 135 yüzbaşı, bayraktarlar ve 245 memur serbest bırakıldı. Rusların eline 151 adet bakır topu ve -ki bunlar arasında 22 adet mortir¹¹ ve obüs vardı. - 3 adet 200 pud (Rus ağırlık ölçme birimi 1 pud -16. 3804964 kg. eşittir) ağırlığında mortir düştü, diğerleri ise daha büyüktü. Diğer uzun ve kısa namlulu toplar 22 adet ve 48'den 12 pud'a kadar ağırlığında, küçük arazi topları - 9 adet, 7000 pud barut ve çeşitli türden mermiler, büyük miktarda mehter takımına ait müzik aletleri geçti¹².

Kars'ı aldıktan sonra General Paskeviç Akhalkalaki (Ahılkelek) kalesini ele geçirme kararını aldı. Düşmanın kafasını karıştırmak için Paskeviç 12 Temmuz'da ordusunu Erzurum yolu üzerinde bulunan Takme köyü¹³ yakınlarına doğru götürdü, ancak 18 Temmuz'da aniden yolunu Akhalkalaki'ye doğru çevirdi¹⁴.

¹⁰Тифлисские ведомости, N12, 10 Eylül, 1828.

¹¹Menteşeli ateş için bir top türü

¹²Тифлисские ведомости, N13, 26 Eylül, 1828.

¹³Yer adı yanlışlıkla gösterilmiş olabilir

¹⁴Gazete haberi ile Prof. Dr. Şota Lomsadze kitabında gösterilen resmi belgedeki (АКТЫ, т. VII, ср. 753) tarih arasında iki gün fark vardır.

General Paskeviç Kars'ı ele geçirdikten sonra General Berkhman'ın müfrezesini Kars'ta bıraktı ve kalan askeri güçle 16 Temmuz'da 11 Akhalkalaki'ye yürüdü. 22 Temmuz'da Rus ordusu Çıldır sıradağlarını geçerek Akhalkalaki platosuna indi. Akhalkalaki'ye giden yolun uzunluğu 100 verstti. Bu yol bazı yerlerde Çıldır Sıradağları boyunca uzanır. Bu yol ulaşım ve topçuların geçmesi için zordu. Ordu bu zorluğun üstesinden gelmek için etraflıca yol çalışmaları yaptı. Rus ordusu uygun geçitleri ve köprüleri hazırladığında, Türkler ilk başta Rus birliklerinin hareketini engellemedi. Ancak, Akhalkalaki platosunu geçtikten sonra sol kanada doğru Karapapaklardan oluşan 400 kişilik bir süvari birliği gözüktü. Ancak onlara karşı Don Kazak alayı gönderildiğinde Karapapak müfrezesi hemen uzaklaştı. 23 Temmuz sabahı Rus ordusu Akhalkalaki Kalesi'ne dayandı ve oradan 5 verst mesafede kamp kurdu. Paskeviç daha sonra danışman olan Sakhno Ustinoviçi tercümanla birlikte görüşmeler yapmak için kale komutanına gönderdi. Ruslar kalenin teslim edilmesini talep ettiler. Ancak kaleden çıkan dört silahlı adam şu cevabı verdi: “Biz ne Erivanlıyız ne de Karşlıyız, Ahıska'lıyız. Ne eşlerimiz, ne de malımız var. Toplam 1000 kişiyiz. Şehrimiz için kendimizi feda etmeye karar verdik”. Bu cevabı aldıktan sonra General Paskeviç Albay Burtsov başkanlığındaki kuşatma çalışmalarını başlatmasını emretti. Sabah saat 24'te adı geçen çalışmalar tamamlandı. Çatışma saat 16: 00'da Akhalkalaki kalesinden Rus askerlerine ateş açılmasıyla başladı. Kale, çatışmalar sırasında ağır hasar gördü. Kaledeki cami hastaneye çevirmişti. Rus ordusunun ortaya çıkmasından sonra kaledeki 40 evin sahipleri dağlara kaçmıştı. Akhalkalaki kalesinin 1000 kişilik garnizon az olduklarına rağmen sayıca fazla ve iyi donanmış bir Rus ordusuna karşı kahramanca savaştı ve kendini ölüme mahkûm etti. Bu durum şehit düşenlerin beyaz gömlek giydiklerinden belli oldu. Direnişlerine rağmen Rusların ezici topçu ateşi ile yorgun düşen muhafızlar kaçmakla kendini kurtarmaya karar verdiler. Duvarlardan atladılar ve kendilerini piyade ve süvarilerden bekleyen kaçınılmaz ölüme taşıdılar. Akhalkalaki kalesi muhafızlarına yardım etmek için 1.500 Lazdan oluşan bir süvari müfrezesi geldi. Rus süvarilerin bir kısmı onlara karşı gönderildi. Ancak Laz süvari müfrezesi kalenin alındığını görünce geri çekildi ve gitti. Dere içinde sığınamayan kaçak muhafızların bir kısmı yok edildi. Kalenin alınmasının ardından Akhalkalaki'deki 1000 kişilik garnizondan 200 kişi esir düştü, 600 kişi ise şehit oldu. Şehitler arasında eski Ahıska Paşası Selim'in oğlu Ferhat Bey ile birlikte birkaç üst düzey yetkili de vardı. Rusların eline 11 top, 21 bayrak, çok sayıda farklı silah ve top mermisi geçti. Esirler arasında Akhalkalaki Sancak beyi Muti Bey, 16 üst düzey memur ve 10 bayraktar da vardı. Ruslardan Ağır Alay astsubayı Khorunji Obukhov öldürüldü. Yol Yapımı Kolordusundan teğmen Melnikov ve 12 düşük rütbeli subay ise yaralandılar¹⁵.

---

¹⁵Тифлисские ведомости. №6, 8 Ağustos, 1828.

Akhalkalaki¹⁶ kalesini ele geçirdikten sonra Paskeviç Akhalkalaki'den 30 verst uzakta olan Khertvisi¹⁷ kalesini almaya karar verdi. 26 Temmuz sabah 6'da Kurmay Başkan Vekili Tümgeneral Osten Saken Khertvisi kalesine doğru gönderildi. Khertvisi'ye giden Rus ordusu Kafkasya Grenadier Tugayı'ndan ve topçu birliği toptan, 2 düzenli süvari tümeninden, Don'un Leonov Kazak Alayı'na ait 4 adet toptan, Tatar Gönüllü Ordusu'ndan, 2 adet muhasara ve 4 adet duvar yıkım obüsten oluşuyordu. Akhalkalaki'den kaçan ve Khertvisi kalesine gelen askerler Rus Ordusu'nun çok sayıda olduğunu bildirdiler. Bu durum kale muhafızlarını tedirgin etti. Albay Raevski kalenin temsilcileriyle müzakereleri yapmak için adamlar gönderdi. Kaledar kalenin teslim etmesini kabul etti. Kalenin muhafızlarının sayısı yaklaşık 200 kişiden oluşuyordu. Bunlar arasında 15 Türk askeri vardı, diğerleri ise yerlilerdi. Herkes evlerine serbest bırakıldı. Ruslar 13 top, bir obüs, 1.000 çetvert¹⁸ kadar ekmek ve önemli sayıda top mermisi ele geçirdiler¹⁹.

Türk tarafı Khertvisi Kalesi'ni boyutları 1,6 ile 5 fut arasında değişen 14 top ve iki 60 fut obüs ile donatmıştı. Makaledeki bilgiye göre Khertvisi'nin nüfusu toplam 600 kişiden oluşuyordu. Bunlar arasında Türkler, Gürcüler, Ermeniler ve Yahudiler vardı. Makalede Khertvisi Kalesi'nin ele geçirilmesinin askeri önemi ile ilgili olarak da açıklamalar yapılmıştır. Buna göre bir yandan Kür Nehri'nin geçidindeki yolu kapatarak birbirine bağlı Akhaltsikhe ve Ardahan kalelerinin koparıldığı, öte yandan savaş korkusuyla dağılan Kür vadisinde oturan nüfusun evlerine dönerek Rus askeri birliklerinin kendilerinden gıda malzemesi ile ekmek satın almasına ve Khertvisi'ye 12 km uzaklıkta olan Aspindza kalesinde tedarik etmesine imkân verildiği vurgulanmıştır²⁰.

Khertvisi'den sonra Aspindza Kalesi'nin 150 kişiden oluşan muhafızları kaleyi terk edip kaçtılar. Khertvisi'den giden ve Çobareti üzerinden Akhaltsikhe'ye doğru yürüyen Rus birlikleri ciddi bir engellere karşı karşıya gelmediler²¹.

Akhalkalaki'den Akhaltsikhe'ye Rus askeri birlikleri Tsikhiscvari, dağlar ve ormanlar boyunca Kür Nehri'nin sağ kıyısında yürüdü. Bu yol öküz ve at arabaları için pek müsait değildi. Yol onarımında Grenader²² Tugay çalıştı. Ordu Varevan-Çobareti çayını aşarak Idumala, Tamala ve İndusa köylerine vardı. 3 Ağustos'ta General Muravyov'un öncü birlikleri doğrudan Akhaltsikhe karşısına ve Kür kıyılarına indi. 4 Ağustos'ta Rus ordusu nehrin sağ kıyıda kamp kurdu²³.

---

¹⁶Türk literatüründe Ahılkelek olarak geçmektedir

¹⁷Türk literatüründe Hırtız olarak geçmektedir

¹⁸Rus Kütle Birimi

¹⁹Тифлисские ведомости. №6, 8 Ağustos, 1828.

²⁰Тифлиссские ведомости. №7,15 Ağustos, 1828.

²¹Ş. Lomsadze, s. 154.

²²Bombacı

²³Ş. Lomsadze, s. 165.

Tüm ordu yola çıkmadan üç gün önce, 27 Temmuz'da Tümgeneral Muravyov'un tugayı Akhaltsikhe'ye gönderildi. Mustafa ve Köse Mehmed Paşa komutasında çok sayıda Türk askeri, Ardahan üzerinden Akhaltsikhe garnizonuna yardım etmek için Erzurum'dan yola çıktı. Mustafa Paşa'nın komutasında 7.000, Köse Mehmet Paşa'nın komutasında ise 20.000 asker vardı. Her ikisinin de 15 adet topu vardı. 4 Ağustos'ta Rus birliklerinin büyük bir kısmı Kür Nehri'ni geçti ve Akhaltsikhe'den 6 verst mesafede kamp kurdu. Nehrin sol kıyısında Lojistik Birliğine saldıran, ancak geri püskürtülen 600 kişilik rakip müfrezesi vardı. Ayın 5'inde Mustafa ve Köse Mehmet Paşaların birliklerinin Akhaltsikhe'ye geldiği belli oldu. Kherson Grenadier ve Grekov Kazak alaylarından oluşan ve Tümgeneral Popov komutasında olan bir başka Rus birliği Borcomi Boğazı'ndan Akhaltsikhe'ye doğru yola çıktı. Bunlar, Atskuri Kalesi yakınlarında rakibin engel olduğuna rağmenana kampa gelebildiler. Kolordu komutanı Kür Nehri'nden üç verst mesafede cephe kurdu ve orduyu dinlendirdi. 7-8 Ağustos'ta ise Rus birlikleri 8 top ve bir obüsle kaleden 400 sajen²⁴ mesafede ilk topçu siperini kurdular. 21 Ağustos'ta bir kurye Tiflis üzerinden St.Petersburg'a imparatorluk makamına Paskevi.'in Akhaltsikhe'nin yakınlarında Mustafa ve Köse Mehmed Paşa'yı mağlup ettiğini bildirmek için gitti. Kurye'ye göre, 9 Ağustos gecesi Paskeviç kampı savunmak ve kuşatma çalışmalarını devam ettirmek için ordunun belirli bir bölümünü bulunduğu yerde bıraktı, 8 tabur ve 25 topu yanına aldı, şehrin etrafını neredeyse geçilmez yerlerden dolaştı ve seher saatlerinde Köse Mehmet ve Mustafa Paşa ordusuna saldırı düzenledi. Savaş 12 saat sürdü ve Rusların zaferiyle sona erdi. Türk ordusunun bir kısmı Erzurum yolunu takip ederek kaçtı. Rusların eline 10 top ve ekmek yüklü arabaları ele geçti. Rus birlikleri kaçanları 10 verst boyunca takip ettiler. Aynı sayıda Akhaltsikhe'nin 15 Ağustos'ta ele geçirmesiyle ilgili bilgilerin Tiflis'teki Kafkasya Valiliğine 21 Ağustos sabah saat 7'de ulaşıldığından söz edilmiştir. Kalede kalan 2.000 kişilik Türk askeri birliği teslim usulü gereği serbest bırakıldı. 17 Ağustos'ta Atskuri Kalesi Korgeneral Vodbolsky tarafından ele geçirildi. Akhaltsikhe kalesine karşı saldırı 13 saat sürdü. Kalede Rus askeri birimlerine karşı kahramanca savaşıyan 10.000 yerli silahlı kişi ve 4.000 yabancı savaşçı bulunuyordu. Ruslar hemen hemen her eve saldırmak zorunda kaldılar, şehrin büyük bir kısmı ateşle tahrip edildi. Rustardan Albay Borodin ve 9 subay hayatını kayıptı, 32 subay ise yaralandı. İki Türk paşadan 5 tuğ, 66 top ve 52 bayrak teslim alındı²⁵.

Rus birlikleri ve Erzurum'dan Akhaltsikhe garnizonuna yardım etmek için gelen Köse Mehmet Paşa ile Mustafa Paşa'nın orduları arasında çıkan çatışmadan sonra Türk piyadelerinden sadece 5.000 asker bacağından yaralanan Köse Mehmet Paşa ile birlikte kaleye girmeyi başardı. Piyade ve süvarilerin geri kalan kısmı ormana ve Ardahan yolunda dağıldı. Türkler 10 top, dört kamp yeri, yiyecek malzemeler, nakliye araçları ile top mermilerini kaybettiler. Makaledeki bilgiye göre Akhaltsikhe kalesini

---

²⁴eski rus ölçü birimi - 1 sajen = 2.1336 metre

²⁵Тифлиские ведомости. №8, 22 Ağustos, 1828.

16.000 kişi savunuyordu. Paskeviç kale muhafızlarıyla müzakerelere başlamak için birkaç girişimde bulundu, ancak başarısız kaldı²⁶.

22 Ağustos sayısında yayınlanan bilgilerin aksine 29 Ağustos haberlerinde Köse Mehmet Paşa ve Mustafa Paşaların birliklerinin sayıları ayrı ayrı gösterilmemiştir. Her ikisinin de 25.000'den fazla askeri olduğu belirtilmiştir. Ayrıca birkaç gün içinde gelmesi beklenen Maden Paşa komutasında 10.000 kişilik yeni Türk askeri birliği hakkında da bahsedilmiştir. Makalede bu kadar önemli güçler birleşmiş olsaydı Rusların kuşatmaya devam etmelerinin imkânsız olacağı vurgulanmıştır. Bundan dolayı General Paskeviç yukarıda adı geçen Paşalara saldırı kararı aldı ve Kaleye girmelerine izin vermedi²⁷.

21 Temmuz'da 500 kişilik bir Türk birliği Atskuri Kalesi'nden çıktı, Kür vadisini geçti ve Rus askeri birliklerinin Borcomi geçidinden ayrılması için Kür'ün sol yakasında devam eden yol çalışmalarını koruyan Kherson Grenadier Alayının 10 er ile bir astsubaydan oluşan bir gruba ateş açtı. Gogia Kalesi, Yüzbaşı Giorgi Vizirev de dahil olmak üzere 40 kişilik bir ekip tarafından muhafaza ediliyordu. Binbaşı Petrov'un müfrezesi Sadgeri köyünden Gogia kalesi muhafızlarının yardımına geldi. Ancak düşman kaçmıştı. Sadgeri'den başka bir Türk müfrezesinin olası saldırısı nedeniyle Vizirev müfrezesiyle geri çekildi²⁸.

Akhalsikhe'ye karşı kazanılan zaferden sonra General Paskeviç 28 Ağustos'ta Akhalsikhe savaşlarına katılan Rus ordusuna hitap etti. Askerleri Kars, Akhalkalaki ve Akhalsikhe'deki zaferleri için övdü. Savaşta hayatlarını kaybeden askerleri de andı. Rus ordusunun 15 Ağustos'ta Akhalsikhe'ye saldırı başlatmasının yolunu açan 5 ve 9 Ağustos'ta elde edilen zaferlerin önemini vurguladı. Devamında Akhalsikhe muhafızlarından da bahsedip onları cesur savaşçı olarak adlandırdı. Burada Akhalsikhe kalesi baskısından önce meydana gelen iki savaş sırasında Rusların 10 adet Türk topunun, 12 bayrağın, 4 müstahkem askeri kampın, mühimmat ve silah malzemelerinin ele geçirildiği belirtilmiştir. Buna göre, Akhalsikhe kalesi 15.000 savaşçı tarafından korunuyordu ve kale saldırısı 13 saat sürdü. Kale düştükten sonra Ruslar 52 bayrak, 5 tuğ, 66 adet top ele geçirdiler²⁹.

Akhalsikhe'nin³⁰ baskını öğleden sonra saat 4'te başladı. Kadınlar bile kaleyi korumak için savaştılar. Ahıskalılar kendilerini o kadar cesur bir şekilde savundu ki, bütün evleri savaşla almak gerekli hale geldi. Akşam saat 7'de hava kararırken bombalardan biri evi yaktı. Kolordu komutanı bundan yararlandı ve şehrin yakılmasını emretti. Şiddetli yangın kale muhafızlarını geri çekilmeye zorladı. Akhalsikhe Kalesi'nin içkaleye sığınan muhafızlardan geri kalanlar görüşmeleri başlamak için sabah saatlerinde Rus komutanına adamlar gönderdi. Paskeviç, daha

---

²⁶Тифлисские ведомости. №9,29Агустос, 1828.

²⁷A.g.e.

²⁸A.g.e.

²⁹Тифлиссские ведомости. №12,10 Eylül, 1828.

³⁰Türk literatüründe Ahıska olarak geçmektedir

fazla kan dökülmesini önlemek için az sayıdaki Rus askerini ve kalede bulunan 4.000 askeri hesaba katarak danışmanı Vlangal aracılığıyla Paşalarla müzakerelere başlamayı kabul etti ve kendi şartlarını öne sürdü: Paşa ve askeri birlikler kaleyi terk edip Türkiye sınırlarına geçeceklerdi. Ruslara tüm devlet malları ile savaş ganimetlerini bırakılacaktı. Üç tuğlu Köse Mehmet Paşa ve iki tuğlu Akhaltsikhe Paşası Ahmed Paşa bir süre sonra kendi birlikleriyle kaleden çıktılar. İstatistiklere göre Akhaltsikhe Kalesi'ne yapılan baskının ardından Ruslar 9 Ağustos'ta ele geçirilen topraklarla birlikte 67 Türk top, 52 bayrak ve iki paşadan alınan beş tuğun ele geçirdiler. Bu gün Ruslardan 2 kurmay subay, 8 üst rütbeli subay, 118 alt rütbeli subay hayatlarını kayıp ettiler. Yaralılar: 1 kurmay subayı, 31 üst rütbeli subay ve 439 düşük rütbeli subaydı. Türklerin kaybı şu oldu: 400 topçudan sadece 50'si hayatta kaldı, 100 kişilik Yeniçeri müfrezesi tamamen yok oldu, 1800 Laz savaşçısından 1300'ü öldürüldü, yerli halktan 3.000 kişi öldü. Aynı makalede 9 Ağustos savaş sırasında Rus askeri gücü hakkında bilgiler mevcuttur. Buna göre o gün cephede Ruslardan 12.702 kişi kadar asker vardı. Bunlardan 3.287 adam askeri kampını savunmak için ve 2.959'u topçu siperlerini korumak için kalacaktı. Böylece, savaşa sadece 6.546 asker katılacaktı. Bunlar arasında 4.016 piyade vardı. Akhaltsikhe kalesinde baskın yapma kararın nedenlerinden biri Türk askeri birliklerinin işare durumu idi. Türk askerlerinin burada uzun süre kalması yem kıtlığına yol açtı. Depolarında yalnız 7 gün yetecek kadar kalmıştı. Kale içindeki birliğin yalnız beş haftalık işare kalmıştı. Ancak bütün bunlar tek bir yerde stoklanmış değildi³¹.

Akhaltsikhe'nin ele geçirmesinden sonra General Paskeviç daha önce Akhaltsikhe'de asayişten sorumlu Tümgeneral Bebutov'u Akhaltsikhe Paşalığı yöneticisi olarak atadı³².

Gazete şefi Sankovski'nin Akhaltsikhe Camisi hakkında dikkat çekicidir kayıtları vardır. Kendisi Ahmediye Camii'ni mükemmel bir bina olarak nitelendiriyor. Mimari tarzını anlatıyor ve Avrupa düz mimarisinin unsurlarının Asya mimarisi ile birleştirdiğini belirtiyor. Caminin yıldızlı kubbesi ve el bombasından kısmen yırtılmış ve yana doğru eğik hilal üzerine odaklanıyor. Stankovski'ye göre, camiden birkaç metre mesafede bulunan avluda iki anıt vardı. Bunlardan birisinin üzerindeki yazıtta "Burada 1176'da (Hicri) vefat eden dindar Hacı Ahmed Paşa'nın cenazesi yatıyor" gibi kelimeler oyulmuştu. İkinci anıt, karısı Ayşe Hanım'a aitti. Ahmediye Camii'nin inşası 1171'de başlamış ve yedi yıl içinde tamamlanmıştır. Stankovski, cami dışında çevre alanını da anlatıyor. Caminin İstanbul'daki Ayasofya modeline göre inşa edilmiş olduğundan söz ediyor. Stankovsky'ye göre "Cami kapısının sol tarafında sütunların üzerinde yuvarlak tarzda bir balkon var. Buraya dışarıdan çıkılacak özel ve geniş bir merdiven yapılmıştır. Bu yere namaz sırasında Ahmed Paşa çıkardı. Akhaltsikhe'de yayılan efsaneye inanırsak, bu durum onun ölümüne neden oldu. Çünkü sadece padişahın böyle bir şerefi vardı. Merkezde Ahmed Paşa'nın bu tür

³¹Тифлисские ведомости. №14,3 Ekim, 1828.

³²Тифлисские ведомости. №15,Ekim, 1828.

davranışları itaatsizlik olarak algılandı ve bundan dolayı idam edildi". Stankovsky, Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak olan Paşaların ayrılıkçılığına çok kısaca işaret ediyor. Kendine göre "'60 yıl önce, Asya'nın Türk paşaları Padişah'ın yönetimine şimdiki duruma nispeten daha itaatkârlardı". Makalenin yazarına göre bu durum özellikle Gürcü krallık ve prensliklerin Ruslar tarafından ele geçirildiğinden sonra ortaya çıktı. Stankovski buna, Padişah hükümeti tarafından itaatsiz Akhaltsikhe halkını cezalandırmak için Pehlivan Paşa komutasında gönderilen 30.000 askerin yenilgiye uğratılmasını bir örnek olarak gösteriyor. Ahmed Paşa birçok kitap buraya getirtti ve kütüphane daha zengin hale getirildi. Merdese bizzat Paşa tarafından kuruldu. Kütüphanede yaklaşık 600 el yazması ve basılı kitap bulunuyordu. Bunlardan Rusya'ya gönderilmek üzere 300 kitap seçildi. Buna rağmen, namaz kılmak ve okulu sürdürmek için gerekli malzeme kaldı. Stankovski, en değerli kitaplar arasında Kitab-ı Sibe'a'nın (Arapça imla ve retorik'in temelleri) ilk bölümünü de vurgulamıştır. Kitabın üzerindeki tarihe göre bu kitap H. 389'da yazılan el yazmalardan H. 547'de kopyalanmıştır. Ayrıca Ahmediye Kütüphanesi'nden seçilen ve metodoloji üzerine olan bazı tarihi, dini, yasal ve eğitici kitaplardan da bahsedilmiştir. Bütün bunların Arap harfli eserler olduklarından söz edilmiştir. Stankovski'ye göre Ahmediye Camisi'nde İran'daki Erdebil kütüphanesinde Paskeviç'in rızasıyla doğu edebiyatıyla ilgilenen bilginler tarafından aranan bazı kitaplar çıktı: Anvar Tanzil'in "Kazi Beizavi", Keşaf, Şakankuneyman³³, Ohtar-i Kabir, Nafi'nin açıklamaları, açıklamalarıyla Sadi'nin "Gulistan'ı", Seyid Şerif'in "Tarifat'ı", Aristo'nun "Kitab-i Siyase". Erdebil ve Akhaltsikhe kütüphanelerini karşılaştıran yazar "Gerçi Erdebil kütüphanesi el yazmaları bakımından daha zengindi, ancak Akhaltsikhe kütüphanesi daha işlekti. Erdebil Kütüphanesi'nin kitaplarının çoğu, tarihi ve edebi nitelikteki eserlerden oluşan Farsça eserlerdi. Ancak düzensiz muhafaza edilmişti. Akhaltsikhe kütüphanesindeki kitapların çoğu Arapça idi ve eğitim için kullanılan materyallerinden oluşuyordu ve bu da Akhaltsikhe kütüphanesinin ne kadar önemli olduğunu gösteriyordu" gibi ifadelerini kullanmıştır. Aynı Stankovski'ye göre kendisi camiden ayrıldıktan sonra Hacı Ahmed Paşa'nın türbesinin duvarının yakınında sanki görünmeyen bir güç tarafından durduruldu. Stankovski, Hacı Ahmed Paşa'yı olumlu tarif ediyor ve "Cehalet onu ölümle cezalandırdı. Ancak onun namı gelecek nesillere kadar taşınacaktır" gibi kelimeler kullanıyor³⁴.

Osmanlı Padişahı Küçük Asya'da Ruslarla başarısız savaştığı ve Akhaltsikhe'deki yenilgi nedeniyle Galib Paşa'yı görevden aldı ve yerine Medineli Salih Paşa'yı atadı. Yeni Serasker Salih Paşa'nın daveti üzerine Erzurum'a gelen Köse Mehmed Paşa ise hemen sürgüne gönderildi³⁵.

---

³³ Gazete haberinde aynen belirtilmiş olup anlamı tespit edilemeyen bir isimdir.

³⁴Тифлисские ведомости, №16, 16 Ekim, 1828.

³⁵Тифлисские ведомости, №19, 7 Kasım, 1828.

17 Ağustos'ta, Tümgeneral Vodboliski komutasındaki iki Kazak alayı, bir piyade taburu ve altı topla donatılan bir Rus askeri birliği Atskuri Kalesi'ni ele geçirdi³⁶.

Atskuri'yi aldıktan sonra sıra Ardahan³⁷ kelesine geldi ve 22 Ağustos'ta General Bergman'ın birlikleri tarafından bu kale ele geçirildi³⁸. Kafkas Hareket Kolordusu'nun karargâhı 14 Eylül'e kadar Akhaltsikhe'de idi. Ardahan'ın ele geçirilmesinden sonra General Paskeviç oraya geldi³⁹.

Karadeniz kıyısında devam eden çatışmalar da Rusların zaferiyle sonuçlandı.

13 Haziran 1828'de Rus ordusu Anapa kalesini ele geçirdi. Kafkas Cephesi komutanı Korgeneral Emanuel'e göre Ruslar 3.500 rakip savaşıncısını, çok sayıda top ve kalede stoklanmış iâşe ele geçirdiler⁴⁰.

Anapa'dan sonra Rus ordusu Poti'yi ele geçirdi. Tiflis askeri valisi ve Gürcistan'da kalan askerlerin komutanı General-Adyutant Sipiagin tarafından 20 Temmuz'da Kolordu Komutanı ve General Paskevich'e Tsalka Kalesi'nden gönderilen raporun bir kısmında 15 Temmuz'da Rusların Poti kalesinin ele geçirmesinden ve kale için devam eden savaştan bahsedilmiştir. Sipiagin'in verdiği emri üzerine Tümgeneral Hesse saat 8'den itibaren üç topçu grubundan oluşan mevkidenden Poti kalesine doğru sürekli ateş başlatıldı. Bu durum 6 gün içinde kale duvarlarında çatlaklara ve önemli hasarlara neden oldu. Rakibin tüm topları susturuldu. Aynın 14'de kaledeki askeri komutan Aslan Bey askerlerinin kaleden serbest bırakılması şartıyla kaleyi teslim etmeyi kabul etti. Hesse Aslan Bey'in teklifini kabul etti, rehinelere aldı ve terk etmek için 10 saat süre verdi. 15'nde akşam saat 6'da, kale komutanı Hesse'ye kalenin anahtarını getirdi ve Rus birlikleri kaleyi tuttular. Kale, Rioni Nehri'nin denize döküldüğü yerden 1.5 verst mesafede bulunuyordu ve taştan inşa edilmişti. Ruslar 44 adet top ele geçirdiler. Toplar arasında bir obüs de vardı. Bunun dışında 13 bayrak ve 600 kişilik askeri birliğine iki ay kadar yetecek iki adet tüfek cephanesi, 3 adet mermi deposu ve çeşitli mermiler de ele geçirildi. Kale muhafızları yerlilerdi, ancak onlara taraflar arasında mutabık kılınan şartlara göre evlere girmelerine izin verildi. Ruslar arasından kale alınmadan önce yedi düşük rütbeli subay öldürüldü ve 14 düşük rütbeli asker yaralandı. Kalenin ele geçirilmesi, orduları ile kalenin kuşatılması sırasında orada bulunan Samegrelo Prensi Knez Dadiani ve Tümgeneral Knez Nikoloz Dadiani tarafından desteklendi⁴¹.

Kafkasya cephesinde bulunan Doğu Beyazıt Paşalığı'nda da diğer yerlerde olduğu gibi şiddetli çatışmalar devam ediyordu.

Doğubeyazıt kalesini ele geçirmek için gönderilen Tümgeneral Çavçavadze'nin askeri birliği 27 Ağustos'ta kaleye yaklaştı. Taraflar arasındaki küçük çatışmaların

---

³⁶Ş. Lomsadze, s. 174.

³⁷Gürcü literatüründe Artaani olarak geçmektedir

³⁸A.g.e. s. 175.

³⁹Тифлисские ведомости, №13, 26 Eylül.1828.

⁴⁰Тифлиссские ведомости, №2, 11 Temmuz, 1828.

⁴¹Тифлиссские ведомости, №4, 25 Temmuz, 1828.

ardından, 28 Ağustos'ta iki tuğlu kale komutanı Eliul Paşa⁴² tarafından bu kale Ruslara teslim edildi⁴³. 12 Eylül'de Rus birlikleri Türk kalesi Toprak-Kal'yi de ele geçirdiler. 500 kişilik kale muhafızları ve kale komutanı Abdul Rıza Bey kaleyi terk edip kaçtılar⁴⁴.

6 Kasım'da Tümgeneral Çavçavadze, Paskeviç'e Beyazıt'taki Kafkas Kolordusu'nun ayrı bir biriminin askeri operasyonlar hakkında rapor verdi.19 Ekim'de Erzurum yolunun sol tarafında bulunan ve Toprak-Kale'den 58 verst mesafede olan Paşno köyü⁴⁵ yakınlarında Rus ve Türk birlikleri arasında çıkan çatışmalar yine Rus zaferiyle sonuçlandı⁴⁶.

Paskeviç, Hoy'da bulunan Rus birliklerinin büyük bir kısmını Tümgeneral Pankratiev komutasında olarak Beyazıt bölgesinde savaşan Rus askeri birliğini güçlendirmek için oraya gönderdi. Bu birlik 11 Kasım'da bölgeye vardı. Pankratiev mevcut ordunun sol kanadının komutanlığına atandı. Hoy'da kalan askeri birliğin komutanlığı Albay Shvetsov'a verildi. Aynı habere göre, Rus ordusunun Bayazıt'ta güçlenmesi nedeniyle Osmanlı askeri komutanlığı, birliklerini Erzurum ve Muş bölgelerine çekti⁴⁷.

Rus-Türk savaşları sırasında hem Türk, hem de Rus ordularında farklı dinlere mensup etnik Gürcüler de savaşıyordu. Bu durum gazete haberleri ile bilimsel literatürde muhafaza edilen bilgilerle teyit edilmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki tarih araştırmalarında yardımcı disiplin olarak nitelendirilen basın haberleri 1828-1829 Rus-Türk Savaşı tarihini incelemek açısından önem arz etmektedir.

---

⁴²İsim yanlışlıkla verilmiş olabilir

⁴³Тифлиские ведомости, №11, 12 Eylül, 1828.

⁴⁴Тифлиские ведомости. №14,3 Ekim, 1828.

⁴⁵Yer adı yanlışlıkla belirtilmiş olabilir.

⁴⁶Тифлиские ведомости. №19,7 Kasım, 1828.

⁴⁷Тифлиские ведомости. №22,28 Kasım, 1828.

GÜRCÜLERİ DÜNYAYA TANITAN KİŞİ: MARIE-FÉLICITÉ BROSSET

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZ

Avrupalı şarkiyatçılar özellikle de Fransızlar XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya tarihi hakkında önemli çalışmalar yapmışlardır. Bunlar arasında ilk akla gelenler M. J. Saint-Martin, Julius Heinrich Klaproth, Marie-Félicité Brosset, Paul Émile Le Vaillant de Florival, Victor Langlois, M. E. Dulaurier gibi bilim adamlarıdır. Aynı yüzyılın ortalarında başlayıp yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca Kafkas topluluklarına ait kaynakları Fransızcaya çevrilen bu yazarlar aynı zamanda bölgedeki topluluklarına tarih ve kültürüne ait önemli eserler kaleme almışlardır. Ortaya çıkan eserlerin büyük kısmı Ermenilerle ilgili olsa da adı geçen bilim adamlarından bir tanesi olan Marie-Félicité Brosset, Gürcülere ait çalışmalarıyla dikkat çeker.

Marie-Félicité Brosset de çağdaşı diğer Fransız Oryantalistler gibi Ermeni tarihine pek çok çalışma yapmıştır. Ancak onu diğerlerinden farklı kılan Gürcülerle ilgili de pek çok araştırmaya da imza atmasıdır. 1834'ten itibaren Gürcü dili ve edebiyatı konusunda çalışmaları yayımlanan Brosset 1841'den itibaren de Gürcü tarihi ve arkeolojisi konusundaki araştırmalarını neşretmeye başlamıştır. Onun sayesinde dünya, Gürcülerin tarihi, arkeolojisi, dil ve edebiyatını tanımaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Marie-Félicité Brosset, Gürcüler, tarih, dil, edebiyat, arkeoloji.

„მარი ბროსე: პიროვნება, რომელმაც საქართველო მსოფლიოს გააცნო“

პროფესორი იბრაჰიმ თელიძე
ცხრამეტი მაისის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

XIX საუკუნის დასაწყისიდან ევროპელმა და განსაკუთრებით ფრანგმა აღმოსავლეთმცოდნეებმა კავკასიის ისტორიის შესახებ მნიშვნელოვანი შრომები შექმნეს. მათ შორის ყველაზე გამოჩენილები იყვნენ მ. ჟ. სენტ-მარტინი, იულიუს ჰენრიხ კლაპროთი, მარი ფელისიტე ბროსე, პოლ-ემილ ლე ვალან ფლორივალი, ვიქტორ ლანგლო, მ.ე.დულარი და სხვა. იმავე საუკუნის შუა წლებიდან მოყოლებული, დაახლოებით მეოთხედი

საუკუნის განმავლობაში ამ მეცნიერებმა კავკასიელი ხალხების შესახებ არსებული წყაროები ფრანგულად თარგმნეს და ამასთანავე გამოაქვეყნეს მნიშვნელოვანი ნაშრომები ამ ხალხების ისტორიისა და კულტურის შესახებ. ამ ნაშრომების უმრავლესობა სომხების შესახებ იყო, თუმცა, გამონაკლისია მარი ფელისიტე ბროსეს მნიშვნელოვანი კვლევები ქართველების შესახებ.

მარი ფელისიტე ბროსე, სხვა ფრანგი ორიენტალისტების მსგავსად, ბევრს მუშაობდა სომხეთის ისტორიაზე. თუმცა სხვებისგან განსხვავებით, მან ასევე ბევრი კვლევა განხორციელა ქართველების შესახებ. ბროსემ 1834 წლიდან დაიწყო თავის ნაშრომების გამოცემა ქართული ენისა და ლიტერატურის შესახებ, ხოლო 1841 წლიდან გამოსცემდა შრომებს საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიის შესახებ. მისი მემკვიდრით მსოფლიო ქართულ ენასა და ლიტერატურას, საქართველოს ისტორიასა და არქეოლოგიას გაეცნო.

საკვანძო სიტყვები: მარი-ფელისიტე ბროსე, ქართველები, ისტორია, ენა, ლიტერატურა, არქეოლოგია.

THE PERSON WHO INTRODUCED GEORGIANS TO THE WORLD: MARIE-FELICITE BROSSET

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ABSTRACT

European Orientalists, especially the French have made important studies about the history of the Caucasus from the beginning XIX. century. Among them M. J. Saint-Martin, Julius Heinrich Klaproth, Marie-Félicité Brosset, Paul Émile Le Vaillant de Florival, Victor Langlois and M. E. Dulaurier are very important scientists. These authors have translated the resources of the Caucasian communities into French since the middle of XIX. century and they have written important works of history and culture for the communities in the region. Although most of the works were related to Armenians, one of these scientists Marie-Félicité Brosset's Georgian works are remarkable.

Marie-Félicité Brosset, like other French Orientalists of his time, has done many studies about to Armenian history. However, he has done many researches about to on Georgians. His works on Georgian language and literature have been published since 1834. His research on Georgian history and archeology began to be

published in 1841. Thanks to him, the world began to recognize Georgian history, archeology, language and literature.

Key Words: Marie-Félicité Brosset, Georgians, history, language, literature, archaeology.

Doğulu toplumların tarihlerini, sosyal, kültürel ve dinî yapılarını araştırmak için ortaya çıkan bilim adamları XIX. yüzyılın başlarından itibaren önemli çalışmalara imza atmışlardır.¹ Bunlar içerisinde Kafkasya ile ilgili çalışanlar da vardı. M. J. Saint-Martin, Julius Heinrich Klaproth, Marie-Félicité Brosset, Paul Émile Le Vaillant de Florival, Victor Langlois, M. E. Dulaurier gibi bilim adamları Kafkasya hakkında eser verenler arasında ilk akla gelenlerdir. Aynı yüzyılın ortalarında başlayıp yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca Kafkas topluluklarına ait kaynakları Fransızcaya çevrilen bu yazarlar Avrupa’da önemli bir ilmi birikim oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bu gelişmenin bir neticesi olarak aynı dönemde Kafkasya tarihine dair önemli eserler yazılmaya başlanmıştır.² Marie-Félicité Brosset de bu bilim adamlarından birisidir.

Marie-Félicité Brosset çağdaşı diğer Fransız oryantalistler gibi Ermeni tarihine dair pek çok çeviri ve araştırma yapmıştır.³ Ancak onu diğerlerinden farklı kılan Gürcülerle ilgili de pek çok esere imza atmasıdır. 1834’ten itibaren Gürcü dili ve edebiyatı konusunda çalışmaları yayımlanan Brosset 1841’den itibaren de Gürcü tarihi ve arkeolojisi konusundaki araştırmalarını neşretmeye başlamıştır. Onun

---

¹ Bu çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Edward W. Said, **Şarkiyatçılık** (nşr. B. Ülner), İstanbul 2003.

² Avrupa’da ortaya çıkan ve büyük kısmı Ermeni tarihine ait olan bu çalışmalara örnek olarak bkz. M. J. Saint-Martin, **Mémoires Historiques et Géographiques sur l’Arménie, I**, Paris 1818; **II**, Paris 1819; Moise de Khorene, **Histoire d’Arménie, I-II** (nşr. E. V. de Florival), Paris 1841; Paul Émile Le Vaillant de Florival, **Mékharistes de Saint-Lazare Histoire d’Arménie, Littérature Arménienne**, Venise 1841; **Histoire d’Arménie par le Patriarche Jean VI** (nşr. M. J. Saint-Martin), Paris 1841; Victor Langlois, **Numismatique Générale de l’Arménie**, Paris 1859; **Numismatique de l’Arménie dans l’Antiquité**, Paris 1859; **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l’Arménie, I-II**, Paris 1869; M. E. Dulaurier, **Recherches sur la Chronologie Arménienne, I**, Paris 1859; **Extrait de la Chronique de Sembad** (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg 1862; **Histoire d’Arménie par Arisdauges de Lasdiverd** (nşr. Ev. Prud’home) Paris 1864; **Recueil des Historiens des Croisades, Documents Arméniens**, (nşr. E. Dulaurier), **I**, Paris 1869; **II**, Paris 1906; **Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens** (nşr. E. Dulaurier), Paris 1869.

³ Onun Ermeni tarihine dair yaptığı çevirilerin en bilinenleri şunlardır: Stephannos Orbelian, **Histoire de la Siounie, I-II** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1864-1866; **Histoire Chronologique par Mkhithar d’Airivank** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1869; Oukhtanes D’Ourha, **Histoire en Trois Parties** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1870; **Histoire d’Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac** (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1871. Brosset’nin Ermeni tarihine ait en önemli çalışmaları olarak da bu eserler gösterilir: **Monographic des Monnais Arméniennes**, Paris 1839; **De Quelques Incriptions Arméniennes Remarquables au Point de Vue Chronologique**, Paris 1859; **Analyse Critique de la Vseobscaja Istorija de Vardan**, Saint Pétersburg 1862; **Bibliographie Analytique des Ouvrages de 1824-1879**, Saint Pétersburg 1887.

sayesinde dünya, Gürcülerin tarihi, arkeolojisi, dil ve edebiyatını tanımaya başlamıştır.

24 Ocak 1802 Paris'te doğan Marie-Félicité Brosset, 3 Eylül 1880'de Châtellerault'da hayatını yitirdi. Kilisedeki ilk eğitimi sırasında Yunanca, [Latince](#), [İbranice](#) ve [Arapça dersleri aldı. Ardından Collège de France'da Yunanca, Arapça ve Çince derslerine devam etti.](#) 1826'dan itibaren ise Ermenice ve Gürcüce öğrenmeye başladı. Böylece şöhret kazanacağı sahaya adımını attı. 1825'te Fransa'nın en itibarlı akademik kurumlarından birisi olan Asya Topluluğuna seçilen Brosset, 1837'de çalışmalarının büyük kısmını hazırlamasına zemin oluşturacak bir davet aldı. Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi Başkanı Kont Sergey Uvarov onu Saint Petersburg'a davet etti. 1838'de Bilimler Akademisi'ne üye olarak seçildi. Ömrünün sonlarına kadar kaldığı Rusya'da önemli eserlere imza attı. Bunlardan Gürcü ve Ermenilere ait olan kitap ve makalelerin 250'den fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁴

Gürcüleri Avrupa'ya tanıtan eserler içerisinde ilk dikkat çeken J. H. Klaproth'un kitaplarıydı. O, 1807-1808'de Kafkasya'ya ve Gürcistan'a düzenlediği gezi notlarını yayımlayarak⁵ daha 1812'de ilim dünyasının ilgisini bu bölgeye yöneltmeyi başarmıştı. Kısa süre sonra Doğu Kafkasya'nın tarihi ve coğrafyası ile ilgili eserini tamamlayarak bu konuda çalışacaklara bir başucu kitabı neşretmiş oldu.⁶ 1827'de yazarın bölgeyle ilgili iki önemli çalışması daha yayımlandı. Bunlardan birincisi Kafkasya'nın tarihî, coğrafi, etnografik ve siyasi yapısını konu alan kitabıydı.⁷ Diğeri ise Gürcücenin kelime hazinesi ve dil bilgisi ile ilgiliydi.⁸ Özellikle ikinci eser Avrupa'da Gürcülere olan ilginin artmasında önemliydi.

J. H. Klaproth'un Gürcistan'a seyahati ve Gürcü edebiyatıyla ilgili çalışmalarından kısa süre sonra 1830'dan itibaren M. F. Brosset'nin eserleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan ilki olan *Gürcü Kroniği* eseri Anonim Gürcü Tarihi K'art'lis Chovreba'nın çevirisidir. Bu kitapta 1373'ten 1703'e kadar Gürcistan'da yaşananlar anlatılır. Eserin girişinde 65 sayfa boyunca Gürcü takvimi hakkında bilgi veren yazar böylece araştırmacılar için tarih çevirme kılavuzu hazırlamıştı. Çeviri tablolarıyla ve verdiği örneklerle ilk kez anlatılan bu konu hakkında okuyucularını etraflıca

---

⁴ Marie- Félicité Brosset'nin hayat hikâyesi ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Laurent Brosset, **Bibliographie Analytique des Ouvrages de Monsieur Marie- Félicité Brosset**, Saint Pétersburg 1887; Gaston Bouatchidzé, **La Vie de Marie Brosset**, Nantes 1996.

⁵ Julius Heinrich Klaproth, **Reise in den Kaukasus und Georgien in den Jahren 1807 und 1808**, Berlin 1812.

⁶ Julius Heinrich Klaproth, **Geographisch-Historische Beschreibung des Ostlichen Kaukasus**, Weimar 1814.

⁷ Julius Heinrich Klaproth, **Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse**, Paris 1827.

⁸ Julius Heinrich Klaproth, **Vocabulaire et Grammaire de la Language Géorgienne**, Paris 1827.

bilgilendiren Brosset, Gürcü takviminin kısımlarıyla miladi takvim arasındaki farklılıkları ayrıntılı olarak anlatmıştır. Gürcücedeki ay ve yıl isimlerini, Gürcü alfabesini ve edebiyatını da tanıtan, ardından Gürcü kroniklerinin önemi üzerine uzun bir izahat yapan yazar böylece bu eserler hakkında ilk tanıtım yazısını da yazmış oldu. Girişin son kısmında kaynak olarak kullandığı kitapların el yazma nüshaları hakkında bilgi vermiş, son olarak da çeviride takip ettiği yöntemi anlatmıştır. Bunlar sonradan yapılacak araştırmalar için oldukça yol gösterici tanıtım ve değerlendirmelerdir. Daha sonra yayımladığı Gürcü Kroniği hakkında bilgi vermektedir. Bu eserle tarihçiler özellikle XVI.-XVIII. yüzyıllarda Gürcistan'ın ve Gürcülerin durumu hakkında ayrıntılı bilgi sahibi oldu. Bilhassa Safevilerin ve Osmanlıların Gürcistan siyasetiyle ilgili olarak ayrıntılı bilgi bulunan kitap, alanında ilk çalışma olmuştur. Kartli, Kakheti, İmereti, Megrelia (Samegrelo) ve Guria'ya hâkim olan hanedanların şecerelerini de yayımlayan M. F. Brosset böylece birbirinin çağdaşı olan hükümdarları okuyucusuna tanıtmaktaydı. Bu liste sayesinde Gürcistan tarihini araştırarak olanlar hangi dönemde ülkenin hangi kesiminde hangi hanedanın hüküm sürebildiğini anlayarak kaynaklarda yer alan kral isimlerini ve hâkimiyet yerlerini daha iyi anlayabilecekti. Eserin sonunda ise eski Gürcüce yazıtlar hakkında bilgi vermiştir.⁹ *Gürcü Kroniği* kitabı Gürcistan'ın tarihi hakkında Avrupa'da yayımlanan ilk eser olmasının yanı sıra ülkenin coğrafi bölümleri ve buralarda ortaya çıkan derebeylikler hakkında da başucu kitabı olacak bir çalışmaydı. Onun metin tercümesi kısmında oldukça titiz bir şekilde bütün kavim, kişi ve yer adları ile terimleri ayrıntılı olarak dipnotlarda izah etmesi sayesinde okuyucular o zamana kadar bilmediği yerler, şahıslar ya da kavramlar hakkında ilk kez bilgi sahibi oldular. Brosset, daha sonra neşredeceği Anili Samuel'in kronolojisi¹⁰ ile birlikte tarihçilere Kafkasya ve Anadolu'da olup bitenleri Gürcü ve Ermenilerin gözünden göstermeyi başardı.

M. F. Brosset bu tarih kitabından sonra ardı ardına Gürcü dili ve edebiyatıyla ilgili eserler yazdı. Bunlardan ilki 1830'da yayımlanan Gürcü şiirlerinden örneklerin yer aldığı kitabıdır.¹¹ Böylece bilim dünyasında Gürcücenin nasıl bir dil olduğu ve Gürcü edebiyatının durumu hakkında bilgi sahibi oldu. 1833'de Gürcü diline ve tarihine ait hatıralarını kaleme aldı.¹² 1834'de yayımlanan Gürcüce gramer kitabı ise Gürcüce öğrenmek isteyenler için önemli bir eser oldu.¹³ Böylece Klaproth'un çalışmasından sonra Gürcü dil bilgisi hakkında ikinci önemli eserler de ortaya çıkmış oldu. Bu çalışmalar, oryantalistlerin Gürcüceye olan ilgiyi artırdı.

M. F. Brosset'nin Paris'te yaşadığı yıllarda yayımlanmış olduğu bu eserler, o zamanlar oryantalizmin merkezi sayılan bu kentte Gürcü tarihine ve kültürüne ilgiyi

⁹ Marie- Félicité Brosset, **Chronique Géorgienne**, Saint Pétersburg 1830.

¹⁰ Samuel d'Ani, **Table Chronologique, Collection d'Historiens Armeniens, II** (nşr. M. Brosset), Saint Petersburg 1876, s. 339-483.

¹¹ Marie-Félicité Brosset, **De la Poésie Géorgienne**, Paris 1830.

¹² Marie-Félicité Brosset, **Mémoires Inédits, Relatifs l'Histoire et à la Langue Géorgiennes**, Paris 1833.

¹³ Marie-Félicité Brosset, **L'art Libéral ou Grammaire Géorgienne**, Paris 1834.

önemli ölçüde artırdı. Ancak Brosset'nin 1837'de yapılan daveti kabul ederek Saint Petersburg'a taşınmasıyla onun bölgeyle ilgili çalışmaları burada devam etti. Bundan sonraki çalışmalarına artık Rusya Bilimler Akademisi bünyesinde sürdüreceği olan Brosset, Saint Petersburg'a yerleştiği yıl neşrettiği eserle alana önemli katkıda bulundu. *Gürcücenin Unsurları* başlıklı çalışmasında Gürcüce bütün özellikleri örneklerle anlatılmaktaydı ve bu dili öğrenmek isteyenler için oldukça önemli kitaptı.¹⁴

M. F. Brosset, Gürcistan tarihi ile ilgili çalışmalarının ikincisi 1841'de neşredildi. Bu eserinde o, 1201-1755 arasında Gürcistan tarihini aydınlatan kaynakları tanıtmaktaydı.¹⁵ İlk olarak yer verdiği *Vakhuşti Tarihi (Gürcistan Krallığı'nın Tasviri)* 1204-1755 arasındaki olayları kronolojik bütünlük içerisinde aktaran bir eserdir. Ancak gelişmelerin ayrıntısına çok fazla yer verilmemişti. Eserin ikinci bölümünü oluşturan Gürcü Kroniği ise 1375-1703 arasındaki hadiseleri daha teferruatlı anlatan bir çalışmaydı. Özellikle ikinci kitabın çevirisi ile tarihçiler sadece Gürcü ya da Kafkasya tarihi ile ilgili değil Osmanlı ve Safevi tarihiyle ilgili de çok şey öğrendi. Bu sayede iki Türk devletinin Kafkasya, İran ve Doğu Anadolu'daki güç mücadelesini Gürcü tarihçilerinin bakış açısıyla değerlendirmek imkânı doğdu.

Brosset'nin Gürcistan'ın ve Gürcülerin tanınmasına yönelik hizmetleri sadece tarih, dil ve edebiyat sahasıyla sınırlı kalmadı. O, 1847-48'de Gürcistan ve Ermenistan'a yaptığı arkeolojik gezilerin raporlarını da yayınlayarak farklı bir alanda daha uzmanlığını gösterdi. Sekiz rapordan oluşan bu eser dünyada Gürcistan'ın mevcut arkeolojik durumunu ilk toplu bir şekilde ortaya koyan eserdir. 19 Ağustos 1847'de Tiflis'e varan Brosset ve maiyeti 11 Temmuz 1848'e kadar burada kalmıştı. Üç hafta Telavi, beş hafta Mtskheta/Akhal-Tsikhe (Akhaltsikhe), iki ay Megrelia (Samegrelo) ve Abhazya (Apkhazeti), bir ay da İmereti bölgesinde çalışan Brosset, buralardan elde ettiği arkeolojik bilgileri ilim dünyasına duyurmuştur. Arkeolojik buluntuların yanı sıra özellikle çeşitli tarihî eserlerin üzerindeki yazıtlar büyük ilgi topladı. Üstelik bunların bir kısmının sonradan kaybolması eserin kıymetini bir kat daha artırdı. Özellikle Tiflis hakkındaki 150 sayfayı aşan raporu herhalde bu şehir hakkında yazılan ilk ayrıntılı arkeolojik çalışma olmalıdır.¹⁶ Bu çalışma Gürcistan tarihi açısından çok önemliydi. Çünkü artık yaptığı çalışmalarla itibarlı bilim çevrelerinin büyük takdirini kazanmış olan önemli bir bilim adamı Gürcistan'ın arkeolojik yapısını dünyaya tanıtmaktaydı.

Brosset 1842'de Vakhuşti Bagrationi (Batonişvili)'nin Gürcistan coğrafyası konulu eserini Fransızcaya çevirmiştir. 1696-1757 arasında yaşayan Vakhuşti Bagrationi (Batonişvili), Kartli Kralı VI. Vakhtang'ın oğlu olup ünlü bir coğrafyacı, tarihçi ve kartografıdır. Yukarıda Brosset'nin neşrettiği bahsi geçen *Vakhuşti Tarihi*

¹⁴ Marie-Félicité Brosset, *Eléments de la Language Géorgienne*, Saint Pétersburg 1837.

¹⁵ Marie-Félicité Brosset, *Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755*, Saint Pétersburg 1841.

¹⁶ Marie-Félicité Brosset, *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848, I*, Saint Pétersburg 1849; *II*, Saint Pétersburg 1850.

(*Gürcistan Krallığının Tasviri*) adlı eserin de içerisinde bulunduğu pek çok araştırmaya imza atmıştır. Onun en çok bilinen eserlerinden bir diğeri Gürcistan coğrafyasına ait çalışmasıdır. Bu kitabın özgün nüshasıyla birlikte çevirisini yayımlayan Brosset eserin girişinde Gürcistan’da adet ve gelenekler başlığıyla ülkenin sosyal ve kültürel durumu hakkında bilgi vermiştir. Ardından Gürcü krallığından söz ederek 67 sayfalık uzun girişini tamamlamıştır. Bundan sonra sırasıyla Gürcistan’ın coğrafi bölümlerini anlatmıştır. Samtskhe, Kartli, Kakheti, İmereti ve Osetya’nın coğrafi özelliklerini 461 sayfalık eserinde ayrıntılı bir şekilde tanıtan yazar böylece Gürcistan’ın dünyaya tanıtılmasında önemli bir esere daha imza atmıştır. Kitabın sonuna oldukça hacimli bir yer adları indeksi koyması da o zamanın şartlarında pek rastlanılmayan önemli bir ayrıntı olarak dikkat çekmektedir. Böylece 628 sayfalık eserde okuyucu aradığı yerleri çok rahat olarak bulma imkânına kavuşmuştur.¹⁷

M. F. Brosset’nin Gürcü tarihine ait en önemli hizmetlerinden birisi belki de en önemlisi 1849-1858 arasında yayımladığı *Gürcistan Tarihi* adlı eserdir.¹⁸ Bu kitapta elde ettiği bütün Gürcü kroniklerini notlandırarak Fransızcaya çevirmiştir. Hacim itibarıyla dünyada o zamana kadar neşredilmiş en kapsamlı çalışma olan bu kitap aynı zamanda Gürcistan ve Gürcü tarihiyle ilgili yapılan araştırmalarda en çok atıf yapılan eserdir. Dünya Gürcülerin tarihini bu eserden öğrendi dense mübalağa olmaz. Brosset, Gürcü tarihine ve kültürüne ait birikimini adeta bir kitap hacmindeki giriş kısmında göstermiştir. Esasında bu giriş Gürcistan’ın ve Gürcülerin tanınması için başucu rehberi olacak bir konumdaydı. İlk Çağdan XIX. yüzyıla kadar Gürcistan’ın tarihini kapsayan bu kitabın girişinde ilk olarak Gürcistan’ın tarih boyunca aldığı isimlerden bahseden yazar Gürcülerin ve başka milletlerin buralara verdikleri adlardan da ayrıntılı olarak söz eder. Böylece araştırmacılar başka kaynaklarda Gürcüler hakkındaki bilgileri anlayabilecek birikime ulaşabilecek hale gelir. O aynı zamanda Gürcistan’ın tarihinde yer edinen Kartli, İmereti, Abhazy (Abkhazeti), Megrelia (Samegrelo), Tao, Samtskhé, Somkheti gibi yerleri de okuyucularına tanıtır. Ardından Gürcistan tarihinin kaynakları hakkında ayrıntılı bir değerlendirme yapar. Böylece kendinden sonra gelecek araştırmacılara yol gösterir. Ardından Gürcistan’daki sosyal yapı üzerinde durur, Gürcü prenslerini, soylularını, burjuvalarını, tüccarları ve köylülerini anlatır. Kralın siyaset içerisindeki yerini ayrı bir başlık altında değerlendirdikten sonra kanunlar hakkında bilgi verir. Ruhban sınıfının ülkedeki konumu ve Gürcü kilisesinin yapısı hakkındaki görüşlerini de

---

¹⁷ Marie- Félicité Brosset, **Description Géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Waktoucht**, Saint Pétersburg 1842

¹⁸ Marie-Félicité Brosset, [Histoire de la Géorgie depuis l’Antiquité jusqu’au XIXe Siècle, I-II](#), Saint Pétersburg 1849-1858. Brosset’nin bu eserinin eski çağlardan 1212’ye kadar olan kısmı Türkçeye de çevrilmiştir. [Marie Félicité Brosset, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)** (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara 2003] Türk tarihçileri yakın zamana kadar Gürcü tarihini büyük ölçüde bu eserden öğrenmiştir.

oldukça ayrıntılı bir şekilde aktaran Brosset en önemli gördüğü kiliselerden de bahseder. Yine ülkeden toplanan vergiler hakkında da detaylı bilgiler veren yazar böylece Gürcistan'ın ekonomik durumunu da gözler önüne sermekteydi. Megrelia (Samegrelo) ve Guria da dâhil olmak üzere İmereti hakkında belge özetlerini okuyucularıyla paylaşan böylece 114 sayfalık giriş bölümünü tamamlar.

1851'de Gürcistan tarihine ait eklemeler ve açıklamalar yaptığı eserini neşreden Brosset, bu çalışmasında bölge tarihine ait pek çok meseleye ilk kez temas etmiştir. Kitapta Gürcistan tarihi konulu eserler, Gürcü dili, V. yüzyılda Sasani-Gürcü ilişkileri, Ermenilerle Gürcüler arasındaki dinî ayrılıklar, Gürcistan'a gelen Hristiyan azizleri, Urbnisi Piskoposluğu, III. Bagrat dönemine ait çeşitli manastırlarda bulunan belgeler, I. Giorgi devrine ait bilgi veren Ermeni kaynakları, Ermeni tarihçisi Kiragos'un eserinde Tamara ve halefleri dönemi, IV. Bagrat döneminde Bizans İmparatorluğunun Gürcistan'a yönelik faaliyetleri, Kurucu David dönemine ait kaynaklar, Ağvan tarihine eklemeler gibi konular bir grup olarak görülebilir. I. Demetre, III. David, III. Giorgi, Tamara, Giorgi Laşa, Rusudan, VI. Giorgi devirleri, Tiflis'teki Müslüman hâkimiyeti, Timur'un Gürcistan'ı ele geçirmesi ayrı bir başlıkta toplanabilir, Ksani aristavlarının kökeni, Orbelyanların seçeresi, Malakia katolikosu gibi konularda yaptığı açıklamalar daha farklıdır. Onun Bagratlı ailesinin kökeni ve Lazika'nın tarihî coğrafyasına dair ayrıntılı açıklamaları ayrıca dikkat çekicidir.¹⁹ Böylece Brosset, Gürcistan tarihinin aydınlatılmayı bekleyen pek çok meselesine temas ederek bu konudaki eksikleri tamamladığı gibi yıllardır biriktirdiği belge ve bilgileri okuyucularıyla paylaşmıştır.

Brosset'den sonra da Gürcü tarihi alanında çalışan pek çok araştırmacı ortaya çıktı. Allen, Lang, Thomson ve Suny, Gürcü tarihi ile ilgili eser yazarlar içerisinde dünyada en çok tanınanlardı. Brosset gibi Gürcüce kaynakları başka dillere çeviren bilim adamları da yetişti.²⁰ Ancak hiçbirisi onun kadar olamadı. Brosset'nin çalışmalarına nicelik ve nitelik olarak yaklaşabilen bir bilim adamı daha yetişmedi. Bu yazarlar içerisinde bir tek Thomson, Brosset'nin çalışma tarzına yakın bir eser hazırlayarak Gürcüce ve Ermenice ana kaynakları esas alarak bir eser hazırladı. Gürcü tarihinin ana kaynağı olan *Kralların Kralı David'in Tarihi*, Leonti Mvoreli'nin *Kartli'nin Kitabı* gibi eserlerin Gürcüce ve Ermenice nüshalarını karşılaştırmalı olarak neşretti: Thomson'un bu çalışma tarzı Brosset'yi andırır.²¹ Lang, Allen ve Suny ise Gürcüce bilmedikleri için kaynakları özgün nüshalarından kullanamadı.²² Gürcü

---

¹⁹ Marie- Félicité Brosset, *Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie*, Saint Pétersburg 1851.

²⁰ *The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha* (nşr. S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam 1991; *K'art'lis C'xovreba I-II* (nşr. S. H. Rapp), New York 1998.

²¹ Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History*, Oxford 1996.

²² David Marshall Lang, *The Georgians*, London 1966; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971; Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989.

tarihçilerin hazırladığı eserler de yaygın dillere çevrilmeyince dünya onların görüşlerinden haberdar olamadı.

Sonuçta Gürcücenin kendine özgü bir alfabesi olması ve yüz yıllardır kullanılması değerlidir. Ancak bu alfabeği okuyabilen araştırmacıların sayısı oldukça sınırlıdır. Dünyada Gürcüce öğrenme imkânı çok fazla bulunmamaktadır. Hal böyle olunca günümüze kadar Gürcü tarihi ve kültürü hakkında kaynak dilinden faydalanarak çalışma yapabilenlerin sayısı çok azdır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda yaklaşık 150 yıl önce bir Fransız araştırmacının yaptığı çalışmaların önemi daha iyi anlaşılır. Eğer M. F. Brosset'nin eserleri olmasaydı dünya bugün Gürcüler ve Gürcistan hakkında pek az şey bilecekti.

XIX. yüzyıl başlarında Avrupa'da Kafkas halkları hakkındaki bilgi ve belgeler çok azdı. Fransız oryantalistlerin öncü olduğu çalışmalarla bölgeyle ilgili kaynaklar Fransızcaya çevrilmeye başlandı. Böylece önemli bir bilgi birikimi oluştu. Dönemin siyasi konjonktürünün de etkisiyle çevrilen kaynakların çoğu büyük devletlerin ilgi alanındaki Ermenilerle alakalıydı. M. F. Brosset de diğer meslektaşları gibi Ermeni tarihiyle ilgili araştırmalar yaptı. Ancak onu farklı kılan daha önce Klaproth'un bazı eserler verdiği bir sahaya yönelerek Gürcü tarihi ve kültürü üzerine çalışmaya başlaması oldu.

Brosset Gürcü dilinin ve edebiyatının uluslararası alanda tanınmasında büyük çaba harcamıştır. Ancak bunda pek başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü çağdaşları arasında Gürcüce öğrenmeye merak duyan çok fazla araştırmacı çıkmamıştır. Yine Gürcü edebiyatıyla ilgili onun çalışmaları dışında eser üretilmemiştir. Bununla birlikte O, konuya ilgi gösterenlerin bilgi edinebileceği eserleri zamanın en itibarlı bilim dili sayılan Fransızcaya çevirip yayımlayarak görevini yapmıştır.

Brosset'nin Gürcü tarihiyle alakalı çalışmaları ise yaklaşık 150 yıldır dünyadaki Gürcü algısının temelini oluşturmuştur. İlk olarak *Anonim Gürcü Tarihi*'ni Fransızcaya çeviren Brosset yazdığı uzun girişinde Gürcü dili, kültürü ve edebiyatı hakkında öylesine ayrıntılı açıklamalar yapmıştır ki ondan yüz yıl sonra eser yazan bazı araştırmacıların eserleri bile bu kadar hacimli değildir. Üstelik O bu konulardaki kavramları ilk kez tanıtmakla çok zor bir işe soyunmuştu. Zira eserlerini hazırladığı zamanlarda Gürcü dili, kültürü ve edebiyatı üzerine bugünkü kadar bilgi ve belge yoktu. Ancak Brosset işinin hakkını vererek günümüzde bile eşine çok az rastlanan bir değerlendirme ile ardından gelecek araştırmacılara kılavuzluk yapmıştır. Gürcistan'ın çeşitli kesimlerinde ortaya çıkan hanedanlar ile ilgili kayıtları da Gürcü feodal yapısının anlaşılması bakımından oldukça kıymetlidir. Nihayetinde çevirisini yaptığı metne yaptığı açıklamalar ise adeta Gürcistan'ı ve Gürcü tarihini anlama rehberi gibiydi.

Brosset Gürcüleri ve Gürcistan'ı tanıma konusundaki ustalığını *Gürcistan Tarihi* eserinde tekrarlar. Üstelik bu sefer neredeyse iki kat daha hacimli bir ekleme yaparak bu kez ülkenin sosyal ve kültürel dokusu hakkında etraflıca bilgi verir. Ayrıca Gürcistan'ın coğrafi bölümlerini de okuyucusuna tanıtır. İlk Çağdan XIX. yüzyıla

კადარ გურცისტან'ის თარიჲინი ანლათი ბუ ესერი დუნყადა გურცულერი ვე გურცისტან თარიჲი ჰაკუნდა ენ ყოკ მურაყაათ ედილი ესერი უნვანი საჲიტი. გურცისტან თარიჲინე აი ეკლემელი კონული კიბაჲი ყაჲარინ ყეჲიტი კონულარდაკი გორუჲლერი ბირ არაყა გეტირდიგი ყალიჲმასი. ბუ არაჲტირმალარი საყესინე გურცუ თარიჲინი აჲ ბილინი ყონლერი აყდინლათმარე ყალიჲმისტი. დიგერი ესერელი კადარ ყაყინ ოლარაკ კულინმასე და კაყკასყა უჲმანლარი ბუ ესერი კიყმეტინი იყი ბილერი. ნიჲაყეტიინე დუნყა ონუნი ყაყილადი რაპორლარ საყესინე გურცისტან'ის არკეოლოჲიკ ჲენგინლიგინი ყაკინდანი ოგერინიჲი ოლდი. ოლკენი ყეჲიტი ყერიინე ბულიანი ესკი ყაგ მერიკეზლერი ბროსეტი'ნი ყაჲდიკლარიყა ოლსლარარასი დუჲეყდე ბილინი ოლდი.

გურცისტან თარიჲი ყაჲიყილიგინი ენ ონემლი პრობლემლერიინდ ბირისი გურცუ კაყნაკლარიინი რაკლი დილლერი ყევირლესი მესესიდი. დარე ონე ყეჲიტი კაყნაკლარ რუსყარე ყევირლესი ოლსე და ბუნლარ იტიბარლი ბილიმ ყევირლერიინდ ყოკ რაკლარი გეკლემედი. 2000'ლი ყილლარდა ყაყინ კულინლანი ბარდი დილლერიინე ყევირლესი ესერელი ბუყიკ ატიფლარ ალმარე ბაჲლადი. ტერიყუმე რაკიყეტილერი ყოგდიკიყარე არაჲტირმაცილარიინი გურცუ თარიჲიყილერიინი გორუჲლერიინი დარე ყაკინდანი თანიმარე იმკანი ბულაგე აყიკტი. ანაკ ბუგუნ ბილე დუნყა გურცულერი ვე გურცისტან'ი ბროსეტი'ნი ესერლერიინდ თანიმარე დევანი ეტმეკტი.

XIX საუკუნის დასაწყისში გამოჩნდნენ მეცნიერები, რომლებმაც მნიშვნელოვანი კვლევები ჩატარეს აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის, საზოგადოების, კულტურისა და რელიგიის შესწავლისთვის.¹ მათ შორის იყო კვლევები კავკასიის შესახებ. მ.ჟ. სენ-მარტინი, იულიუს ჰეინრიხ ფონ კლაპროტი, მარი ფელისიტი ბროსე, პოლ ემილ ლე ვილანტ დე ფლორივალი, ვიქტორ ლენგლოსი, მ.ე.დულარიერი და სხვები იყვნენ პირველი მეცნიერები, ვინც კავკასიის შესახებ ნაშრომები შემოგვტავარა. იმარე საუკუნის შუა წლებიდან ამ მეცნიერებმარე ფრანგულად თარგმნეს წყაროები კავკასიელების შესახებ, რითაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ერთი სამეცნიერო მიმართულების საფუძვლის ჩაყრარეში. ამის შედეგად იმარე პერიოდში კავკასიის ისტორიის შესახებ დაიწყო მნიშვნელოვანი ნაშრომების გამოცემა.² ერთერთი მათგანი იყო მარი ფილისიტი ბროსე.

¹ ამ ნაშრომის შესახებ დეტალური ცნობები ობ.: Edward W. Said, **ჲარკიყატიკლი** (ნყრ. ბ. ოლნერი), İstanbul 2003.

² ევროპაში გამოცემული, ძირითადად სომხეთის ისტორიის შესახებ, ამ ნაშრომებიდან მაგალითისთვის შეგვიძლია მოვიყვანოთ შემდეგი: M. J. Saint-Martin, **Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie**, I, Paris 1818; II, Paris 1819; Moise de Khorene, **Histoire d'Arménie**, I-II (ნყრ. E. V. de Florival), Paris 1841; Paul Émile Le Vaillant de Florival, **Mékhitaristes de Saint-Lazare Histoire d'Arménie, Littérature Arménienne**, Venise 1841; **Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI** (ნყრ. M. J. Saint-Martin), Paris 1841; Victor Langlois, **Numismatique Générale de l'Arménie**, Paris 1859; **Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité**, Paris 1859; **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie**, I-II, Paris 1869; M. E. Dulaurier, **Recherches sur la Chronologie**

მარი ფილისიტე ბროსემ, მისი თანამედროვე ფრანგი ორიენტალისტების მსგავსად ბევრი თარგმნა და კვლევა ჩაატარა სომხეთის ისტორიის შესახებ.³ თუმცა სხვებისგან იმით განსხვავდება, რომ მან ძალიან ბევრი ნაშრომი გამოსცა ქართველების შესახებ. 1834 წლიდან ქართული ენისა და ლიტერატურის შესახებ ბროსემ დაიწყო ნაშრომების გამოცემა, ხოლო 1841 წლიდან დაიბეჭდა მისი კვლევები საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიის შესახებ. მისი მეშვეობით მსოფლიომ დაიწყო ქართველების ისტორიის, არქეოლოგიის, ენისა და ლიტერატურის გაცნობა.

მარი ფილისიტე ბროსე დაიბადა 1802 წლის 24 იანვარს პარიზში, ხოლო გარდაიცვალა 1880 წლის 3 სექტემბერს შატელროში. ეკლესიაში დაწყებითი განათლების მიღებისას შეისწავლა ბერძნული, ლათინური, ივრითი და არაბული ენები. შემდეგ ფრანგულ კოლეჯში ბერძნულის, არაბულის და ჩინურის შესწავლა განაგრძო. 1826 წლიდან სწავლობდა სომხურ და ქართულ ენებს. ამით მან პირველი ნაბიჯები გადადგა დიდებისკენ. 1825 წელს იგი აირჩიეს საფრანგეთის ყველაზე სახელოვანი აკადემიური ორგანიზაციის - აზიური საზოგადოების წევრად, ხოლო 1837 წელს მან მიიღო მოწვევა, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა მისი კვლევების დიდ ნაწილს. რუსეთის იმპერიის მეცნიერებათა აკადემიის თავმჯდომარემ თავადმა სერგეი უმაროვმა იგი სანქტ-პეტერბურგში დაპატიჟა. 1898 წელს იგი მეცნიერებათა აკადემიის წევრად აირჩიეს. იგი სიცოცხლის ბოლომდე დარჩა რუსეთში და მნიშვნელოვანი ნაშრომები შექმნა. ამათგან

Arménienne, I, Paris 1859; **Extrait de la Chronique de Sembad** (ნჲრ. V. Langlois), Saint Pétersburg 1862; **Histoire d'Arménie par Arisdauges de Lasdiverd** (ნჲრ. Ev. Prud'home) Paris 1864; **Recueils des Historiens des Croisades, Documents Arméniens**, (ნჲრ. E. Dulaurier), I, Paris 1869; II, Paris 1906; **Recueils des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens** (ნჲრ. E. Dulaurier), Paris 1869.

³ სომხეთის ისტორიასთან დაკავშირებით მისი ყველაზე ცნობილი თარგმანები შემდეგი: Stephannos Orbelian, **Histoire de la Siounie, I-II** (ნჲრ. M. Brosset), Saint Pétersburg 1864-1866; **Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank** (ნჲრ. M. Brosset), Saint Pétersburg 1869; Oukhtanes D'Ourha, **Histoire en Trois Parties** (ნჲრ. M. Brosset), Saint Pétersburg 1870; **Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac** (ნჲრ. M. Brosset), Saint Pétersburg 1871. ბროსეს მიერ დაწერილი ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაშრომები შემდეგია: **Monographic des Monnaies Arméniennes**, Paris 1839; **De Quelques Incriptions Arméniennes Remarquables au Point de Vue Chronologique**, Paris 1859; **Analyse Critique de la Vseobscaja Istorija de Vardan**, Saint Pétersburg 1862; **Bibliographie Analytique des Ouvrages de 1824-1879**, Saint Pétersburg 1887.

ქართველებისა და სომხების შესახებ გამოცემული წიგნებისა და სტატიების რაოდენობა 250-ს აჭარბებს.⁴

იმ ნაშრომებს შორის, რომლებითაც ევროპამ ქართველები გაიცნო, პირველი ყველაზე საყურადღებო ჟ.ჰ.კლაპროთის წიგნია. მან 1807-1808 წლებში კავკასიასა და საქართველოში იმოგზაურა და 1812 წელს გამოცემული ამ მოგზაურობის ჩანაწერებით⁵ მოახერხა სამეცნიერო საზოგადოების ყურადღების მიპყრობა ამ რეგიონისკენ. მოგვიანებით მან დაასრულა აღმოსავლეთ კავკასიის ისტორიისა და გეოგრაფიისადმი მიძღვნილი კვლევა, რომელიც ამ თემაზე მომუშავე მეცნიერებისთვის სამაგიდო წიგნად იქცა.⁶ 1827 წელს გამოიცა მისი კიდევ ორი მნიშვნელოვანი ნაშრომი ამ რეგიონის შესახებ. პირველი კავკასიის ისტორიის, გეოგრაფიის, ეთნოგრაფიის და პოლიტიკური წყობის შესახებ.⁷ ხოლო მეორე ქართული ლექსიკური მარაგის და გრამატიკის შესახებ.⁸ მეორე ნაშრომმა განსაკუთრებული ინტერესი გააჩინა ევროპაში ქართველების მიმართ.

ჟ.ჰ.კლაპროთის საქართველოში მოგზაურობის და ქართული ლიტერატურის შესახებ წიგნების შემდეგ მალევე 1830 წელს დაიწყო მ.ბროსეს ნაშრომების გამოცემაც. პირველი იყო „ქართული ქრონიკა“, რომელიც წარმოადგენდა ქართველი ანონიმი ავტორის დაწერილი „ქართლის ცხოვრების“ თარგმანს. ამ წიგნში მოთხრობილია საქართველოში მომხდარი მოვლენები 1373 წლიდან 1703 წლამდე. ავტორი ნაშრომის შესავალში 65 გვერდზე იძლევა ცნობებს ქართული კალენდრის შესახებ. ამგვარად წარმოგვიდგენს თარიღების გადაყვანის გზამკვლევს. აღნიშნული ცხრილებით და მოყვანილი მაგალითებით ბროსე პირველი აწვდის მკითხველს ყოვლისმომცველ ცნობებს ამ თემაზე. ასევე იძლევა დეტალურ ინფორმაციას ქართულ კალენდარსა და გრიგორიანულ კალენდარს შორის არსებული განსხვავებების შესახებ. ავტორმა მკითხველს

---

⁴ მარი ფილისიტე ბროსეს ცხოვრებისა და ნაშრომების შესახებ დეტალური ინფორმაცია იხ.: Laurent Brosset, **Bibliographie Analytique des Ouvrages de Monsieur Marie- Félicité Brosset**, Saint Pétersburg 1887; Gaston Bouatchidzé, **La Vie de Marie Brosset**, Nantes 1996.

⁵ Julius Heinrich Klaproth, **Reise in den Kaukasus und Georgien in den Jahren 1807 und 1808**, Berlin 1812.

⁶ Julius Heinrich Klaproth, **Geographisch-Historische Beschreibung des Ostlichen Kaukasus**, Weimar 1814.

⁷ Julius Heinrich Klaproth, **Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse**, Paris 1827.

⁸ Julius Heinrich Klaproth, **Vocabulaire et Grammaire de la Language Géorgienne**, Paris 1827.

გააცნო წლისა და თვეების ქართული დასახელებები, ქართული ანბანი და ლიტერატურა. შემდეგ კი გააკეთა მნიშვნელოვანი მოცულობითი განმარტებები საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებით. შესავლის ბოლო ნაწილში იძლევა ცნობებს წყაროდ გამოყენებული ხელნაწერებისა და მის მიერ თარგმნისას არჩეული მეთოდის შესახებ. ეს ცნობარი და შეფასება შემდგომი მკვლევარებისთვის მიმართულების მიმცემად იქცა. შესავალს მოსდევს ინფორმაცია გამოცემული ქართული ქრონიკების შესახებ. ამ ნაშრომით ისტორიკოსებმა მიიღეს დეტალური ცნობები XVI-XVIII საუკუნის საქართველოსა და ქართველების შესახებ. ამასთანავე ეს წიგნი გახდა პირველი ნაშრომი, რომელშიც შესულია დეტალური ცნობები სეფიანების და ოსმალების საქართველოს მიმართ გატარებული პოლიტიკის შესახებ. ბროსემ ასევე გამოაქვეყნა ქართლში, კახეთში, იმერეთში, სამეგრელოში და გურიაში გაბატონებული დინასტიების გენეალოგია და მკითხველს გააცნო ერთმანეთის თანამედროვე მმართველები. ამ ჩამონათვალის წყალობით საქართველოს ისტორიის მკვლევარებს ეძლევათ საშუალება უკეთესად შეისწავლონ რომელ პერიოდში ქვეყნის რომელ მხარეში მართავდა ესა თუ ის დინასტია და უფრო კარგად გაერკვნენ წყაროებში მოცემული მეფეების სახელებისა და პოლიტიკური ერთეულების დასახელებებში. ნაშრომის ბოლოს წარმოდგენილია ცნობები ქართული დამწერლობის შესახებ.⁹ ქართული ქრონიკები საქართველოს შესახებ ევროპაში მოცემული პირველი წიგნია, რომელიც ამავე დროს ქვეყნის გეოგრაფიული ნაწილების და მათი მმართველი ფეოდალების შესახებ სამაგიდო წიგნია. ტექსტის თარგმნისას სქოლიოებში ზედმიწევნით არის ახსნილი და განმარტებული ყველა საგვარეულოს, პიროვნებისა და ადგილის სახელწოდებები და ტერმინები, რითიც მკითხველი პირველად იგებს მისთვის მანამდე უცნობი ადგილების, პიროვნებებისა და საგვარეულოების შესახებ. მოგვიანებით ბროსემ გამოსცა სამუელ ანისელის ქრონიკები,¹⁰ რომლითაც ისტორიკოსებს აჩვენა ქართველებისა და სომხების თვალთ დაწახული კავკასიასა და ანატოლიაში მიმდინარე მოვლენები.

მ.გ.ბროსემ ამ ისტორიული წიგნის შემდეგ მიყოლებით ქართული ენისა და ლიტერატურის შესახებ დაწერა ნაშრომები. პირველი მათგანი 1830 წელს გამოქვეყნდა, რომელშიც მაგალითებად ნაჩვენები იყო

⁹ Marie- Félicité Brosset, **Chronique Géorgienne**, Saint Pétersburg 1830.

¹⁰ Samuel d' Ani, **Table Chronologique**, Collection d'Historiens Arméniens, II (nșr. M. Brosset), Saint Petersburg 1876, s. 339-483.

ქართული ლექსების ნიმუშები.¹¹ ამგვარად სამეცნიერო საზოგადოებამ შეიტყო თუ როგორი იყო ქართული ენა და ქართული ლიტერატურა. 1833 წელს მან გამოსცა ქართული ენასა და ისტორიასთან დაკავშირებული მოგონებები.¹² 1834 წელს დაიბეჭდა ქართული ენის გრამატიკის წიგნი, რომელიც ქართული ენის შესწავლის მსურველთათვის მნიშვნელოვანი ნაშრომი გახდა.¹³ ამგვარად კლაპროთის ნაშრომების შემდეგ ქართული გრამატიკის შესახებ მეორე მნიშვნელოვანმა წიგნმა იხილა დღის სინათლე. ამ წიგნებმა აღმოსავლეთმცოდნეებს გაუზარდა ინტერესი ქართული ენის მიმართ.

მ.ფ.ბროსემ პარიზში ცხოვრების წლებში გამოცემული ამ ნაშრომებით ძლიერ გაზარდა ინტერესი ქართული კულტურისა და ისტორიის მიმართ ამ ქალაქში, რომელიც იმ პერიოდში აღმოსავლეთმცოდნეობის ცენტრად ითვლებოდა. თუმცა 1837 წელს ბროსე დათანხმდა მიწვევას და გადასახლდა სანქტ-პეტერბურგში, სადაც მან გააგრძელა რეგიონთან დაკავშირებული კვლევები. ამის შემდეგ ბროსე თავის მოღვაწეობას რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის შემადგენლობაში აგრძელებს და სანქტ-პეტერბურგში გადასახლების წელს გამოცემული ნაშრომით ამ სფეროში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა. ნაშრომში „ქართული ენის ნაწილები“ მან ქართული ენის დამახასიათებელი თვისებები მაგალითებთან ერთად წარმოადგინა. ეს ნაშრომი ქართული ენის შესწავლის მსურველებისთვის მნიშვნელოვან წიგნად იქცა.¹⁴

საქართველოს ისტორიის შესახებ მეორე ნაშრომი მ.ფ.ბროსემ 1841 წელს გამოაქვეყნა. ამ წიგნში, ბროსე გვაცნობს 1201-1755 წლებს შორის პერიოდის საქართველოს ისტორიის წყაროებს.¹⁵ წიგნში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ვახუშტი ბატონიშვილის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსას“, რომელშიც შესულია 1204-1755 წლებს შორის მომხდარი ყველა მოვლენის ქრონოლოგიური აღწერა. თუმცა მათ დეტალებს დიდი ადგილი არ აქვს დათმობილი. ნაშრომის მეორე ნაწილი შეიცავს „ქართულ ქრონიკას“, რომელშიც უფრო კომპლექსურად არის გადმოცემული 1375-1703 წლების მოვლენები. ამ მეორე წიგნის თარგმანმა ბევრი რამ ასწავლა არა მხოლოდ საქართველოსა და კავკასიის, არამედ ოსმალეთისა და

¹¹ Marie-Félicité Brosset, **De la Poésie Géorgienne**, Paris 1830.

¹² Marie-Félicité Brosset, *Mémoires Inédits, Relatifs l'Histoire et à la Langue Géorgiennes*, Paris 1833.

¹³ Marie-Félicité Brosset, **L'art Libéralou Grammaire Géorgienne**, Paris 1834.

¹⁴ Marie-Félicité Brosset, **Eléments de la Langue Géorgienne**, Saint Pétersburg 1837.

¹⁵ Marie-Félicité Brosset, **Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755**, Saint Pétersburg 1841.

სეფიანთა ისტორიით დაინტერესებულ ისტორიკოსებსაც. ამგვარად გაჩნდა შესაძლებლობა, რომ შევაფასოთ ქართველი ისტორიკოსების თვალთ დანახული ორი თურქული სახელმწიფოს დაპირისპირება კავკასიაში, ირანსა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში.

ბროსეს დამსახურება საქართველოსა და ქართველების გაცნობის მიმართულებით მხოლოდ ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის სფეროებით არ შემოიფარგლა. 1847-48 წლებში მან საქართველოსა და სომხეთში არქეოლოგიური ექსპედიციები მოაწყო და გამოაქვეყნა ამ ექსპედიციების ანგარიშები, რითიც დაამტკიცა თავისი პროფესიონალიზმი ერთ სფეროშიც. ეს არის რვა ანგარიშისგან შემდგარი პირველი მოცულობითი ნაშრომი, რომელიც გვიჩვენებს საქართველოში არსებულ არქეოლოგიურ მდგომარეობას. 1847 წლის 19 აგვისტოს ბროსე და მისი თანმხლები პირები თბილისში ჩავიდნენ და 1848 წლის 11 ივლისამდე დარჩნენ. ბროსე სამი კვირა თელავში, ხუთი კვირა მესხეთ-ახალციხეში, ორი თვე სამეგრელოში და აფხაზეთში, ერთი თვე იმერეთში აწარმოებდა კვლევებს და ამ ადგილებში მიღებული არქეოლოგიური ცოდნა მსოფლიო სამეცნიერო საზოგადოებასაც გააცნო. არქეოლოგიურ აღმოჩენებთან ერთად დიდი ინტერესი გამოიწვია ისტორიულ ძეგლებზე არსებულმა წარწერებმაც. მით უფრო, რომ ზოგიერთი მათგანი მოგვიანებით დაიკარგა, რამაც კიდევ უფრო გაზარდა ნაშრომის მნიშვნელობა. თბილისის შესახებ დაწერილი 150 გვერდიანი ანგარიშში ამ ქალაქის შესახებ დაწერილი პირველი დეტალური არქეოლოგიური ნაშრომი უნდა იყოს.¹⁶ ეს ნაშრომი საქართველოს ისტორიისთვის ძალიან მნიშვნელოვანია. იმიტომ რომ სამეცნიერო წრეებში დაფასებული და თავისი ნაშრომებით უკვე სახელგანთქმული მეცნიერი საქართველოს არქეოლოგიურ ვითარებას მსოფლიოს მოუთხრობდა.

ბროსემ 1842 წელს ფრანგულად თარგმნა ვახუშტი ბაგრატიონის (ბატონიშვილის) ნაშრომი საქართველოს გეოგრაფიის შესახებ. ვახუშტი ბატონიშვილი (1696-1757) მეფე ვახტანგ VI ვაჟი და ცნობილი ისტორიკოსი, გეოგრაფი და კარტოგრაფი იყო. მის კალამს ეკუთვნის ზემოთ ნახსენები ბროსეს მიერ გამოცემული „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ და სხვა ბევრი ნაშრომიც. მისი ერთერთი ყველაზე ცნობილი ნაწარმოები საქართველოს გეოგრაფიას შეეხება. ბროსემ ამ წიგნის ორიგინალი თარგმანთან ერთად გამოსცა და წიგნის შესავალში საქართველოს ადათ-

¹⁶ Marie-Félicité Brosset, **Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848**, I, Saint Pétersburg 1849; II, Saint Pétersburg 1850.

წესებისა და ჩვეულებების შესახებ ცნობების მიწოდებით ქვეყნის სოციალური და კულტურული მდგომარეობის შესახებ ინფორმაციაც მიაწოდა მკითხველს. შემდეგ მან 67 გვერდიანი გრძელი შესავალი დაასრულა საქართველოს სამეფოზე თხრობით. ამის შემდეგ მან სათითაოდ აღწერა საქართველოს მხარეები. სამცხის, ქართლის, კახეთის, იმერეთის და ოსეთის გეოგრაფიულმა თავისებურებებმა ამ მნიშვნელოვანი ნაშრომის 461 გვერდი შეავსო, რომლებშიც გადმოცემული დეტალებით მან მსოფლიოს საქართველო გააცნო. წიგნის დასასრულს საკმაოდ ვრცელი მონაკვეთი ადგილის სახელების ინდექსს ეთმობა, რასაც იმ პერიოდისთვის იშვიათად შეხვედებოდა და აქედან გამომდინარე ყურადღებას იპყრობს თავისი მნიშვნელობით. ამგვარად მკითხველს საშუალება ეძლევა 628 გვერდიან წიგნში ადვილად მიაგნოს მისთვის საინტერესო ადგილს.¹⁷

საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებით მ.ფ.ბროსეს ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაშრომი 1849-1858 წლებში გამოცემული „საქართველოს ისტორია“.¹⁸ ამ წიგნში მან ფრანგულად თარგმნა და შენიშვნები დაურთო ყველა ქართულ ქრონიკას, რომლის მოპოვებაც შეძლო. იმ პერიოდში გამოცემულ წიგნებს შორის თავისი მოცულობით ყველაზე დიდი იყო. ამავე დროს ეს წიგნი საქართველოსა და ქართველების ისტორიის შესახებ ყველაზე ციტირებადი ნაშრომია. გაზვიადებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ მსოფლიომ საქართველოს ისტორია ამ წიგნით გაიგო. ბროსემ წარმოაჩინა ქართველების ისტორიისა და კულტურის სფეროში დაგროვილი ცოდნა წიგნის შესავალ ნაწილში. ეს ნაწილი ძირითადად წარმოადგენდა საქართველოსა და ქართველების გაცნობისთვის უმაღლესი დონის გზამკვლევს. ეს წიგნი მოიცავს საქართველოს ამ წიგნის შესავალში მკვლევარი საუბრობს იმ სახელწოდებებზე, რომლებსაც ისტორიის მანძილზე უწოდებდნენ როგორც ქართველები, ისე უცხოელები. ამგვარად მკვლევარებს საშუალება ექნებათ სხვა წყაროებიდანაც მოიძიონ ინფორმაცია ქართველების შესახებ. ამავე დროს იგი მკითხველს აცნობს ისეთ ადგილებს, რომელიც მოხსენიებულია საქართველოს ისტორიაში -

---

¹⁷ Marie- Félicité Brosset, **Description Géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Waktoucht**, Saint Pétersburg 1842

¹⁸ Marie-Félicité Brosset, [Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe Siècle, I-II](#), Saint Pétersburg 1849-1858. ბროსეს ნაშრომის ნაწილი, რომელიც მოიცავს პერიოდს ძველი ეპოქიდან 1212 წლამდე, თურქულადაც არის ნათარგმნი. [Marie Félicité Brosset, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)** (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara 2003] ბოლო პერიოდამდე თურქი ისტორიკოსები საქართველოს ისტორიას უმრავლეს შემთხვევაში ამ წიგნით სწავლობდნენ.

ქართლი, იმერეთი, აფხაზეთი, სამეგრელო, ტაო, სამცხე, სომხეთი. აქვე კეთდება საქართველოს ისტორიის წყაროების დეტალური შეფასება. ამგვარად მან გზა გაუკვალა მის შემდგომ მკვლევარებს. ბროსე აქვე განიხილავს საქართველოში არსებულ სოციალურ ვითარებას, ქართველ მთავრებს, დიდგვაროვნებს, ბურჟუაზიას, ვაჭრებსა და გლეხებს. ცალკე თავი აქვს დათმობილი მეფის როლს პოლიტიკაში, რის შემდეგაც მოცემულია ცნობები კანონმდებლობის შესახებ. ბროსე ასევე საკმაოდ დეტალურად მოგვითხრობს სასულიერო წოდებისა და ქართული ეკლესიის სტრუქტურის შესახებ, ასევე ახსენებს ყველაზე მნიშვნელოვან ქართულ ეკლესიებსაც. ბროსე გვაცნობს საქართველოს მაშინდელ ეკონომიკასაც ქვეყანაში არსებული გადასახადების დეტალური განხილვით. 114 გვერდიანი შესავალი ნაწილი მთავრდება იმერეთის და მის შემადგენლობაში მყოფი სამეგრელოსა და გურიის შესახებ მოკლე ცნობებით.

1851 წელს ბროსემ გამოაქვეყნა საქართველოს ისტორიის დამატებები და აღწერილობები. ამ ნაშრომში პირველად გაჟღერდა რეგიონის ისტორიის ბევრი საკითხი. წიგნში საქართველოს ისტორიის საკითხები დაჯგუფებულია შემდეგი თემების სახით: ქართული ენა, V საუკუნის ქართულ-სასანიდური ურთიერთობები, სომხებსა და ქართველებს შორის რელიგიური განხეთქილება, საქართველოში ჩამოსული ქრისტიანი წმინდანები, ურბნისის საეპისკოპოსო. ბაგრატ III პერიოდის მონასტრებში დაცული დოკუმენტები, სომხური წყაროები გიორგი I ეპოქის შესახებ, თამარი და მისი მემკვიდრეები სომეხი ისტორიკოსის კირაკოსის ნაშრომებში, ბაგრატ IV პერიოდში ბიზანტიელთა პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, დავით აღმაშენებლის ეპოქის წყაროები, ალვანთა ისტორიის დამატებები და სხვა. ცალკე თავშია გაერთიანებული შემდეგი თემები: დემეტრე I, დავით III, გიორგი III, თამარ მეფის, ლაშა-გიორგის, რუსუდანის, გიორგი VI ეპოქები, მუსლიმთა მმართველობა თბილისში, თემურ ლენგის მიერ საქართველოს დაპყრობა, ასევე ცალკეა გამოყოფილი ქსნის ერისთავების წარმოშობის, ორბელიანთა გენეალოგიის, მალაქია კათოლიკოსის და სხვა თემები. ყურადღებას იმსახურებს ბაგრატიონთა წარმოშობისა და ლაზეთის ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ გაკეთებული დეტალური განმარტებებიც.¹⁹ ამგვარად ბროსემ დღის სინათლეზე გამოიტანა საქართველოს ისტორიის ბევრი საკითხი, შეავსო ბევრი

---

¹⁹ Marie- Félicité Brosset, *Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie*, Saint Pétersburg 1851.

ხარვეზი და მკითხველს გაუზიარა წლების მანძილზე დაგროვებული ცოდნა და დოკუმენტები.

ბროსეს შემდეგ გამოჩნდა საქართველოს ისტორიის თემაზე მომუშავე ბევრი მკვლევარი. მათ შორის ყველაზე ცნობილი მკვლევარები არიან ალენი, ლენგი, თომსონი და სუნი (სანი). ასევე გამოჩნდნენ მეცნიერები, რომლებმაც ბროსეს მსგავსად სხვა ენებზე თარგმნეს ქართული წყაროები.²⁰ თუმცა ვერც ერთმა მათგანმა მის სიმალეებს ვერ მიაღწია. ჯერ კიდევ არ გამოჩენილა ისეთი მეცნიერი, რომელიც შეედრება ბროსეს ნაშრომების რაოდენობითა და ხარისხით. ამ მეცნიერთაგან მხოლოდ თომსონმა შეძლო ქართული და სომხური წყაროების გამოყენებით შეექმნა ბროსეს ნაშრომის მსგავსი წიგნი. მის მიერ გამოცემულ ნაშრომში ერთმანეთს შედარებულია საქართველოს ისტორიის ძირითადი წყაროები „მეფეთმეფე დავითის ისტორია“, ლეონტი მროველის „მეფეთა წიგნი“, ქართული და სომხური ასლები, რითიც თომსონმა ბროსეს მიბაძა.²¹ ლენგმა, ალენმა და სუნიმ (სანიმ) ვერ გამოიყენეს ორიგინალი წყაროები, რადგან ქართული ენა არ იცოდნენ.²² ქართველი ისტორიკოსების მიერ მომზადებული შრომები მსოფლიომ ვერ გაიცნო, რადგან ისინი გავრცელებულ ენებზე არ უთარგმნიათ.

უნიკალურია ის ფაქტი, რომ ქართველებს გააჩნიათ თავისი განსაკუთრებული ანბანი და საუკუნეების მანძილზე იყენებენ მას. თუმცა საკმაოდ მწირია იმ მკვლევარების რიცხვი, ვისაც შეუძლია ამ ანბანის წაკითხვა. მსოფლიოში ბევრს არ აქვს შესაძლებლობა, რომ ქართული ენა შეისწავლოს. აქედან გამომდინარე საქართველოს ისტორიისა და კულტურის თემაზე მომუშავე სპეციალისტებიდან დღევანდლამდე ძალიან ცოტამ შეძლო ესარგებლა ორიგინალი წყაროებით. ყველაფერი ამის გათვალისწინებით, კიდევ უფრო აშკარად ჩანს ერთი ფრანგი მკვლევარის მიერ 150 წლის წინ ჩატარებული სამუშაოების მნიშვნელობა. რომ არა ბროსეს ნაშრომები, საქართველოსა და ქართველების შესახებ მსოფლიოს ძალიან ცოტა რამ ეცოდინებოდა.

XIX საუკუნის დასაწყისში ევროპაში კავკასიელების შესახებ ძალიან ცოტა ინფორმაცია და დოკუმენტები იყო. ფრანგი ორიენტალისტების

---

²⁰ **The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha** (ნაწ. S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam 1991; **K'art'lis C'xovreba I-II** (ნაწ. S. H. Rapp), New York 1998.

²¹ Robert W. Thomson, **Rewriting Caucasian History**, Oxford 1996.

²² David Marshall Lang, **The Georgians**, London 1966; W. E. D. Allen, **A History of the Georgian People**, London 1971; Ronald Grigor Suny, **The Making of the Georgian Nation**, London 1989.

ძალისხმევით დაიწყო რეგიონთან დაკავშირებული წყაროების ფრანგულად თარგმნა. ამგვარად დაგროვდა მნიშვნელოვანი ცოდნა. იმ ეპოქის პოლიტიკური კონიუქტურის გავლენით თარგმნილი წყაროების უმრავლესობა დიდი სახელმწიფოების დაინტერესების სფეროდან გამომდინარე სომხების საკითხს უკავშირდებოდა. ბროსეც მისი კოლეგების მსგავსად სომხების ისტორიის კვლევით იყო დაკავებული. თუმცა სხვებისგან განსხვავებით, მან ყურადღება მიაქცია კლავროტის ნაშრომებს, რამაც მას ქართული ისტორიისა და კულტურის შესწავლა დააწყებინა.

ბროსემ დიდი ძალისხმევა დახარჯა, რათა საერთაშორისო ასპარეზზე გაეტანა ქართული ენისა და ლიტერატურის სახელი. თუმცა მაინც ძნელია ვთქვათ, რომ მან დიდ წარმატებას მიაღწია ამ წამოწყებაში. იმიტომ რომ მის თანამედროვეთა შორის ძალიან ცოტა აღმოჩნდა ისეთი მკვლევარი, ვინც მოინდომა ქართული ენის შესწავლა. თანაც ქართულ ლიტერატურის შესახებ მისი ნაშრომების გარდა სხვა კვლევა არ შესრულებულა. ამასთანავე, მან შეასრულა თავისი სამუშაო და ნაწარმოებები თარგმნა იმ დროისთვის ყველაზე პრესტიჟულ ფრანგულ ენაზე.

ბროსეს შრომებმა საქართველოს ისტორიის დარგში უკვე 150 წელია განაპირობა ქართველების აღქმა მსოფლიოში. ბროსემ პირველმა თარგმნა ანონიმი ავტორის ისტორია ფრანგულად და ქართული ენის, კულტურისა და ლიტერატურის შესახებ გრძელი დეტალური განმარტებებით სავსე შესავალი დაურთო. 100 წლის შემდეგ ზოგიერთ მკვლევარს თავად ნაშრომი არ გამოსდის ასეთი მოცულობითი. თანაც მას რთული სამუშაო ერგო, რადგან მას პირველს ჰქონდა შეხება ამ თემასთან დაკავშირებულ ტერმინებთან. უფრო მეტიც, იმ დროს, როდესაც მზადდებოდა ნაშრომები ქართული ენის, კულტურისა და ლიტერატურის შესახებ, არ იყო იმდენი ცოდნა და დოკუმენტი, რამდენიც დღესაა. სიმართლე რომ ვთქვათ, დღესაც კი ძნელია მოიძებნოს ბროსეს შეფასებების ტოლფასი ნაშრომი, რადგან მან მომავალ მკვლევარებს სახელმძღვანელო შეუქმნა. ქართული ფეოდალური სისტემის აღსაქმელად ძალიან მვირფასია მის მიერ შექმნილი საქართველოს სხვადასხვა კუთხის მმართველ დინასტიებთან დაკავშირებული ჩანაწერები. და ბოლოს, თარგმნილი ტექსტისთვის დართული განმარტებები ნამდვილად იყო საქართველოსა და ქართველების ისტორიის გზამკვლევი.

ბროსემ თავისი ნაშრომით საქართველოს ისტორიის შესახებ კიდევ ერთხელ დაამტკიცა, როგორ კარგად იცნობდა საქართველოსა და ქართველებს. თანაც ამ ჯერად ორჯერ დიდი დანართი გააკეთა და ქვეყნის

სოციალური და კულტურული სტრუქტურის შესახებ ყოვლისმომცველი ცნობები მოგვაწოდა. ამავე დროს მკითხველს აცნობს საქართველოს გეოგრაფიულ ნაწილებს. ეს ნაშრომი, რომელიც მოგვითხრობს საქართველოს ისტორიას ძველი ეპოქიდან XIX საუკუნემდე, საქართველოსა და ქართველების ისტორიის შესახებ ყველაზე მოთხოვნადი წიგნია. საქართველოს ისტორიის დამატებები არის ცალკე ნაშრომი, რომელიც აერთიანებს ავტორის შეხედულებებს სხვადასხვა თემაზე. ამ ნაშრომებით იგი შეეცადა დღის სინათლეზე გამოეტანა საქართველოს ისტორიის უცნობი დეტალები. მართალია ეს ნაშრომი სხვებთან შედარებით ნაკლებად არის ცნობილი, მაგრამ კავკასიის მკვლევარებმა კარგად იციან ამ ნაშრომის ფასი. მსოფლიო მისი ანგარიშებით ახლოდან გაეცნო საქართველოს არქეოლოგიის სიმდიდრეს. ბროსეს წერილების მეშვეობით გაიგო მსოფლიო საზოგადოებამ ქვეყნის სხვადასხვა მხარეში მდებარე ძველი ეპოქის ცენტრების შესახებ.

საქართველოს ისტორიის ყველაზე მნიშვნელოვანი პრობლემებიდან ერთერთი ქართული წყაროების სხვადასხვა ენაზე თარგმნის საკითხია. მანამდე რამდენიმე წყარო რუსულად ითარგმნა, თუმცა მათ სამეცნიერო საზოგადოების ყურადღება ვერ მიიპყრეს. ხშირად გამოყენებად ევროპულ ენებზე თარგმნილი ნაშრომები 2000-იან წლებში ხშირად ციტირებადი გახდნენ. თარგმნის რაოდენობის ზრდასთან ერთად გაიზარდა საშუალება, რომ ქართველი ისტორიკოსების შეხედულებების გაცნობაც გახდეს შესაძლებელი. თუმცა მსოფლიო დღესაც კი საქართველოს და ქართველების გაცნობას ბროსეს ნაშრომებით აგრძელებს.

რუსეთის იმპერიის კავკასიური პოლიტიკა და ოსმალეთი (1801-1864 წწ.)

პროფესორი ოთარ ჯანელიძე
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი
რუსეთი კავკასიაში მივიდა არა თავისი ნებით,
არამედ ისტორიის ძახილით, როდესაც ის
გადასწევდა თავის სახელმწიფოს საზღვრებს.
ა. შიშოვი
რუსი სამხედრო ისტორიკოსი

მოკლე შინაარსი

XIX საუკუნის გეოპოლიტიკური ძვრები გარდამტეხი აღმოჩნდა კავკასიის ცხოვრებაში. მათ მნიშვნელოვნად განაპირობეს ადგილობრივი ხალხების ბედი და მომავალი. საგულისხმოა, რომ რეგიონის თანამედროვე პოლიტიკურ გამოწვევათა ნაწილი ფესვებით იმ ეპოქას უკავშირდება.

მოხსენების ქრონოლოგიური ჩარჩო განსაზღვრულია ორი მნიშვნელოვანი მოვლენით: 1.) 1801 წელს რუსეთმა განახორციელა აღმოსავლეთ საქართველოს ინკორპორაცია, რითაც დაარღვია რეგიონში არსებული წონასწორობა (ე. წ. „ამასიის პარიტეტი“) და ირანთან და ოსმალეთთან კონფრონტაციაში ჩაება; 2.) 1864 წელს რუსეთის იმპერიამ დაასრულა კავკასიის დაპყრობა.

თავის კავკასიურ პოლიტიკაში რუსეთი ძირითადად სამხედრო ძალას ეყრდნობოდა, თუმცა ქმედითად იყენებდა სხვა ინსტრუმენტებსაც. კერძოდ: რუსული მესიანისტური იდეის საფუძველზე დეკლარირებულ მართლმადიდებელთა დაცვის ვალდებულებას და კავკასიის ხალხებში მათდამი დახმარების ილუზორული მოლოდინის შექმნას; ქრისტიანიზაციას, როგორც იმპერიის რელიგიური ერთობის განმსაზღვრელ ფაქტორს; კოლაბორაციონისტულ ადგილობრივ არისტოკრატებს, როგორც სოციალურ დასაყრდენს; სლავური მოსახლეობის კოლონიზაციას და მეხუთე კოლონის შექმნა-გაძლიერებას. რუსეთის იმპერიის შესაბამისი სამსახურები ფართოდ მიმართავდნენ ასევე, დაზვერვით და აგენტურულ საქმიანობას, შანტაჟს, გადაბირებას, დაშინებას, მოსყიდვას, მოტყუებას და სხვ.

განსაკუთრებული ინტერესი ჰქონდა კავკასიაში ბრწყინვალე პორტსაც, რომლისთვისაც ამ სივრცის ფლობა არა მხოლოდ რეგიონის კონტროლის მექანიზმი იყო, არამედ საშუალებაც ცენტრალურ აზიაში მცხოვრებ თურქულენოვან და მუსლიმ ხალხებთან შეუფერხებელი კავშირისათვის. ოსმალეთს მნელად ეთმობოდა კავკასია და მის შესანარჩუნებლად ხანგრძლივად იბრძოდა.

XIX საუკუნეში კავკასიის პრობლემა რუსეთმა თავის სასარგებლოდ გადაწყვიტა, წარმატებული ომებით რეგიონიდან განდევნა მოწინააღმდეგე ირანიცა და ოსმალეთიც და მათთან საცილო ამ რეგიონში ერთპიროვნულად გაბატონდა.

რუსული საისტორიო მეცნიერება ოსმალეთთან ომებში მოპოვებულ წარმატებებს კავკასიის განთავისუფლებად წარმოაჩენს, თურქულ ისტორიოგრაფიაში კი იგივე მოვლენები უსამართლობად, ამ ტერიტორიების რუსების მიერ ოკუპაციად არის შეფასებული.

კავკასიის მკვიდრთათვის ორივე ურთიერთდაპირისპირებული მხარე მოძალადე და დამპყრობელი იყო. მათი მონაცვლეობით ერთი ჰეგემონისტის ადგილს მეორე იკავებდა, ხოლო რეგიონი კვლავ ძალმომრეობის მსხვერპლად, უუფლებო, კოლონიურ პერიფერიად რჩებოდა.

თავისუფლებისმოყვარე კავკასიის ხალხები რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ აჯანყებებს აწყობდნენ. დაკარგული პოზიციების დაბრუნების მიზნით, ამ გამოსვლებს არც თუ იშვიათად ზურგს ოსმალეთიც უმაგრებდა.

სტატიაში გაშუქდება ოსმალეთის დამოკიდებულება რუსეთის იმპერიის ექსპანსიონისტური პოლიტიკისადმი კავკასიის რეგიონში 1801-1864 წლებში.

საკვანძო სიტყვები: კავკასია, ოსმალეთი, აღმოსავლეთის საკითხი, რუსეთი, გეოპოლიტიკა.

RUSYA İMPARATORLUĞU'NUN KAFKASYA POLİTİKASI VE OSMANLI DEVLETİ (1801-1864)

Prof. Dr. Otar CANELİDZE
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi

“Rusya devlet sınırlarını genişlettikçe
Kafkasya’ya kendi isteği ile değil de tarihin çağrısı üzerine gitti”.

A. ŞİŞOV
Rus tarihçisi

Öz

XIX. yüzyılda meydana gelen jeopolitik gelişmeler Kafkasya Bölgesi için de bir dönüşüm noktası oldu. Bu durum yerli halkların kader ile geleceğini önemli ölçüde şekilde belirledi. Bunu da belirtmek gerekir ki, bölgede oluşan günümüz siyasi zorlukların bir kısmı da söz konusu dönemden kaynaklıdır.

Bildirimiz kronolojik olarak iki önemli noktaya dayanır: 1) 1801’de Rusya tarafından Doğu Gürcistan’ın kendine bağlaması, bölgede var olan dengenin (Amasya Eşitliği) bozulması ve İran ile Osmanlıya karşı çatışması; 2) 1864’te Rusya İmparatorluğu tarafından Kafkasya Bölgesi işgalinin tamamlanması.

Rusya Kafkasya siyasetini genellikle askeri gücüne dayalı yürütürdü. Ayrıca, elinden gelen diğer metotları da etkili bir şekilde kullanırdı. Örneğin, Rus Mesih düşüncelere dayalı ileri sürülen Ortodoks Hıristiyanları koruma hikâyesi ve Kafkas halkları arasında Rusların onlara yardım için geldikleri gibi yanıltıcı beklentilerin yaratması; İmparatorluğun dini birliğinde belirleyici bir faktör olarak Hıristiyanlığın yayılması; Sosyal dayanak olarak işbirlikçi yerel aristokrasinin yaratması; Slav halklarının kolonizasyonu ve kukla gruplarının oluşturulması ile güçlendirilmesi. Ayrıca, Rusya İmparatorluğun özel teşkilatları tarafından geniş ölçüde istihbarat ile ajan, şantaj, aldatma, yıldırma, rüşvet, hile vb. gibi metotlar kullanırdı.

Kafkasya’da Devlet-i Aliyye’nin de özel menfaatleri vardı. Kendisi için bu bölgeye sahip olmak, yalnızca bölgenin kontrolü için bir araç anlamına gelmiyordu, burası aynı zaman Orta Asya Türk ve Müslüman halklarıyla kesintisiz bir iletişim için kullanırdı. Osmanlı Kafkasya’dan vazgeçmek istemiyordu ve buraları elinde tutmak için uzun süre savaştı.

XIX yüzyılda Rusya, Kafkasya meselesini kendi lehine çözebildi. Başarı ile yürüttüğü savaşlarla gerek İran’ı, gerekse Osmanlı’yı bölgeden ihraç etti ve tartışıkları bölgeye tek başına hâkim oldu.

Rus tarih biliminde Osmanlı’ya karşı yapılan savaşlarda elde edinilen başarılar Kafkasya’nın kurtuluşu olarak gösterilmiştir. Türk tarihçiliğinde ise aynı gelişmeler haksız ve Rusların bu bölgeleri işgal ettiği olarak belirtilmiştir.

Kafkasya sakinleri için ise her iki taraf da istismarcı ve işgalci idi. Çünkü bir hegemonyacının yerini diğeri tutmuş oldu. Bölge ise haksız, mücbir sebep kurbanı ve bir sömürge alanı olarak hayatını devam etti.

Özgürlüğe yatkın Kafkasya halkları Rus İmparatorluğu'na karşı ayaklanıyordu. Kayıp ettiği özgürlüğü yeniden yakalamak için yapılan ayaklanmalar Osmanlılar tarafından da desteklenirdi.

Makalede, Osmanlı'nın Kafkasya bölgesinde 1801-1864 yıllarında Rus genişlemeci politikasına yönelik tutumu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Osmanlı, Doğu Meselesi, Rusya, Jeopolitik.

RUSSIAN EMPIRE'S CAUCASIAN POLICY AND OTTOMAN EMPIRE (1801-1864)

**Professor Otar JANELİDZE
Gori State Teaching University**

Russia came to the Caucasus not by its own will,
but by a call of history when it expanded the borders of its state.

A. Shishov

Russian military historian

Abstract

The geopolitical shifts of the 19th century made a turning point in the life of the Caucasus. They greatly influenced the fate and future of the local peoples. It is noteworthy that part of the region's modern political challenges is rooted in that era.

The chronological framework of the report is defined by two important events: 1.) In 1801, Russia realized incorporation of Eastern Georgia in the Empire, thereby violating the balance in the region (the so-called Amasya Parity) and engaged in confrontation with Iran and the Ottoman Empire; 2.) In 1864 the Russian Empire ended the conquest of the Caucasus.

In its Caucasian policy, Russia relied heavily on its military power, but it also used other instruments effectively. Namely: the obligation to defend the Orthodox, proclaimed on the basis of the Russian messianic idea, and to create an illusory expectation of help to the Caucasian Orthodox peoples; Christianization as a determining factor in the religious unity of the Empire; Collaborative local nobility as a social stronghold; Colonization of the Slavic population and creation and strengthening of the fifth column. The relevant services of the Russian Empire also

extensively addressed intelligence and agency activities, blackmail, recruitment, intimidation, bribery, cheating, and more.

Of particular interest was the magnificent port in the Caucasus, for which the possession of this space was not only a means of control of the region, but also a means of uninterrupted communication with the Turkic and Muslim peoples of Central Asia. The Ottoman Empire could hardly afford to let the Caucasus go and fought long to keep it.

In the 19th century, the problem of the Caucasus was decided by Russia in its own favor, exterminated opposing Iran and the Ottomans from the region through successful wars, and gained a single dominance in the region.

Russian historical science presents successes in the wars with the Ottomans as liberation of the Caucasus, while in Ottoman historiography the same events are regarded as unfair, occupation of these territories by Russians.

For the peoples of the Caucasus, both of the opposing sides were violators and invaders. In turns, one hegemonistic power took the place of the other, and the region remained a rightless victim and a colonial periphery.

The freedom-loving peoples of Caucasus staged uprisings against the Russian Empire. In order to recapture the lost positions, these activities were usually backed by the Ottomans.

The article will cover the Ottoman attitude towards the expansionist policy of the Russian Empire in the Caucasus region from 1801 to 1864.

Keywords: Caucasus, Ottoman Empire, Russia, Eastern Issue, Geopolitics.

XVIII-XIX საუკუნეთა მიჯნაზე რუსეთის ექსპანსიის მთავარ მიმართულებას კავკასია წარმოადგენდა. ეს არჩევანი უალტერნატივო იყო, რადგან ამ დროისათვის ევროპის ქვეყნებს უკვე ათვისებული ჰქონდათ ამერიკის, აზიისა თუ აფრიკის კონტინენტთა დიდი ნაწილი და ამ სივრცეში რუსეთისათვის ადგილი ნაკლებად რჩებოდა. იგი მხოლოდ ახლომდებარე ტერიტორიებისა და ხალხების შემოერთებას უნდა დასჯერებოდა.

კავკასია რუსეთის ინტერესების სფეროში ჯერ კიდევ მოსკოვის გარშემო ე. წ. „რუსული მიწების შემოკრების“ პერიოდიდან მოექცა. ეს ინტერესი სტრატეგიული ხასიათის ამოცანებით განისაზღვრებოდა და სამხრეთის საზღვრების დაცვის, სავაჭრო-ეკონომიკური ბლოკადის გარღვევისა თუ აზიაში „ფანჯრის“ გაჭრის აუცილებლობით იყო მოტივირებული. ამასთან, მნიშვნელოვანი იყო ასევე ქვეყნის სამხრეთით განვრცობის მისწრაფებაც. ცნობილი ისტორიკოსისა და რუსეთის არმიის გენერლის ვ. პოტოლს თანახმად, ივანე მეოთხედან დაწყებული პრაქტიკულად ყველა რუსი მმართველი კავკასიაზე თავისი ძალაუფლების

დამყარებას ცდილობდა და „კავკასიაში ბატონობის აზრი რუსეთის ისტორიაში მემკვიდრეობითად იქცა.“¹

მიუხედავად ამისა, რუსულ ისტორიოგრაფიაში გაბატონებულია თვალსაზრისი, რომ რუსეთის სახელმწიფოს მესვეურებს კავკასიაში შესაღწევად თითქოს მხოლოდ ალტრუისტული მიზნები უბიძგებდათ, მაჰმადიან აგრესორთა ძალმომრეობისა და რელიგიური ჩაგვრისაგან ერთმორწმუნე ხალხების გადარჩენის კეთილშობილური გრძნობა ამოდრავებდათ. ეს პოსტულატი ერთგვარი კიტჩია, უფერული განმეორება „თეთრი ადამიანის ტვირთის“ მისიისა, რომელიც ბრიტანელებმა დაამკვიდრეს კოლონიურ სამფლობელოებში თავიანთი ყოფნის გასამართლებლად.

ცნობილია, რომ კავკასიის დასაუფლებლად ერთმანეთს ხანგრძლივად ირანისა და ოსმალეთის იმპერიები ეცილებოდნენ. მათი დაპირისპირება ცვალებადი, გარდამავალი უპირატესობით ხასიათდებოდა. 1555 წლის ცნობილი ზავით, როდესაც მოქიშპე მხარეებმა რეგიონი თითქმის შუაზე გაიყვეს, ე. წ. „ამასიის პარიტეტი“ დამყარდა.² იგი სამი საუკუნის განმავლობაში, მანამდე ინარჩუნებდა ძალმოსილებას, ვიდრე კავკასიის ასპარეზზე რუსეთის სახით, ახალი, მესამე ძალა აქტიურად გამოჩნდებოდა.

როგორც თვალსაჩინო რუსი ისტორიკოსი ნ. პოკროვსკი წერდა, რუსეთი კავკასიაში ორი ამოცანით მივიდა: 1. რათა რუსი მემამულისათვის დაეპყრო კავკასიის ნაყოფიერი მიწები და 2. უზრუნველყო რუსი კომერსანტი სავაჭრო გზებით.³ ეს კონცეფცია სწორია, მაგრამ სრულად ვერ აღწერს რუსეთის მიზანდასახულობის არსსა და თავისი მნიშვნელობით უფრო გლობალურ პროცესს კავკასიის დაპყრობისა.

კავკასიაში გაბატონებით რომანოვთა იმპერიის წინაშე იკვეთებოდა შავი და კასპიის ზღვების სანაპიროებზე დამკვიდრების, ცენტრალური აზიისა თუ ხმელთაშუა ზღვის ბაზრებზე რუსეთის ვაჭრობის თავისუფალი გასვლის პერსპექტივა. ამასთან, რუსეთის ხელში აღმოჩნდებოდა მეტად ხელსაყრელი პლაცდარმი წინა და ცენტრალურ აზიის სიღრმეში შემდგომი წინსვლისათვის.⁴ მეტიც, კავკასია

¹ В. Потто, Кавказская война: В 5 томах, Ставрополь, 1994, т. 1, с. 14.

² დ. ჯოჯუა, რუსეთის სამხედრო ინტერვენცია საქართველოში. 2008 წლის აგვისტოს ომი და მისი შედეგები, თბ., 2010, გვ. 19.

³ Н. Покровский, Кавказские войны и имамат Шамиля, М., 2000.
<http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=1&art=933>

⁴ И. Бочарников, Кавказская политика России в X-XX веках, М., 2013, с. 87-88.

რუსეთისათვის „სასიცოცხლო მნიშვნელობის საკითხად“, ხოლო მისი დაუფლება პირველხარისხოვან სახელმწიფოებრივ აუცილებლობად მიიჩნეოდა.⁵ რუსეთის პოლიტიკა რეგიონში ალექსანდრე I-მა ლაკონურად განსაზღვრა: „მტკიცედ დგომა კავკასიაში“⁶ („Стоять на Кавказе твердо“).

რაც შეეხება ოსმალეთს, კავკასია მასაც არანაკლებ უღირდა. ოსმალეთისათვის ამ სივრცის ფლობა არა მხოლოდ რეგიონის კონტროლს გულისხმობდა, არამედ გზაც იყო ცენტრალურ აზიაში მცხოვრებ თურქულენოვან და მუსლიმ ხალხებთან შეუფერხებელი კავშირისათვის. ამასთან, კავკასიას სამხედრო ბაზის როლიც უნდა შეესრულებინა ირანთან ომის შემთხვევაში.⁷

კავკასიაში თავიანთი ინტერესები გააჩნდათ ინგლისსა და საფრანგეთსაც. ამით აიხსნება, რომ XIX საუკუნის დასაწყისიდან კავკასიის საკითხი მჭიდროდ დაუკავშირდა აღმოსავლეთის საკითხს, რომელიც საერთაშორისო პოლიტიკის მნიშვნელოვან პრობლემად ჩამოყალიბდა.

აღმოსავლეთ საქართველოში ფეხის მოკიდების შემდგომ, რუსეთის საიმპერიო ხელისუფლებამ თავის ერთ-ერთ პრიორიტეტულ ამოცანად კავკასიაში არსებული მაჰმადიანური სახანოების შემოერთება ან მათზე გავლენის დამყარება დაისახა. ეს სახანოები ირანთან ცილობის საგანს წარმოადგენდა და ოსმალეთის ხელისუფლებას ამ სივრცეში რუსეთის ექსპანსიის გამო განსაკუთრებული უკმაყოფილება არ გამოუხატავს.

რაც შეეხება ჩრდილოეთ კავკასიას, აქაური მმართველებისა და სასოფლო თემების ნაწილთან რუსეთი იმ დროისათვის ვასალურ-სამოკავშირეო ხელშეკრულებებით იყო დაკავშირებული. მეფის მთავრობა ახლა ამას აღარ ჯერდებოდა და მთის სრულ მორჩილებას მოითხოვდა, რასაც მისი გავლენა რეალური ბატონობით უნდა შეეცვალა.

1802 წელს საქართველოს მთავარმართველად დანიშნულ პ. ციციანოვს დაევალა რომ, ემოქმედა დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროების რუსეთთან მიერთებისა და შავი ზღვის სანაპიროზე პოზიციების განმტკიცების მიმართულებითაც, - ოღონდ სიფრთხილით და ისე, რომ იმ დროს რუსეთის მოკავშირე ოსმალეთი ზედმეტად არ გაელიზიანებინა

---

⁵ Р. Фадеев, Шестьдесят лет Кавказской войны. Государственный порядок. Россия и Кавказ, М., 2010, с. 33.

⁶ И. Бочарников, Кавказская политика России в X-XX веках, М., 2013, с. 50.

⁷ მ. კომახია, თურქეთ-რუსეთის ურთიერთობა და სამხრეთ კავკასია, საქართველოს სტრატეგიული კვლევებისა და განვითარების ცენტრი, ბიულეტენი 66, მარტი, 2002, გვ. 3/М.

(ჯერ კიდევ ძალაში იყო რუსეთ-ოსმალეთის 1798 წლის ხელშეკრულება, რომელიც 1805 წლის სექტემბერში განახლდა კიდევ).

რუსეთისათვის მნიშვნელოვანი იყო ფეხის მოკიდება ოდიშის სამთავროში, რომელიც იმ დროისათვის ნომინალურად იმერეთის სამეფოში შედიოდა, მაგრამ ფორმალურად ოსმალეთს ექვემდებარებოდა. მთავარი გრიგოლ დადიანი ერთისა და მეორისაგანაც თავდახსნას ცდილობდა და სამთავროს სრული თავისუფლების მიღწევას ესწრაფვოდა.

რუსეთის საიმპერიო მთავრობამ დიპლომატიური საშუალებებით გაარკვია, რომ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ კრიზისში მყოფი ოსმალეთი სამეგრელოს გამო პროტესტს მოერიდებოდა. ამის შემდეგ, კერძოდ, 1803 წლის დეკემბერში სამეგრელოს სამთავრო რუსეთმა თავის მფარველობაში მიიღო.⁸

რით აიხსნება, რომ რუსეთმა გაურთულებლად, მშვიდობიანი გზით მოახერხა ოსმალეთის დაყოლიება ასეთ დათმობაზე? ნაპოლეონის ეგვიპტური ლაშქრობის შემდეგ, 1802 წლის დასაწყისში საფრანგეთი და ოსმალეთი დაზავდნენ, თუმცა ნაპოლეონ ბონაპარტე კვლავაც ოსმალეთის დანაწილების იდეას ერთგულებდა. რუსეთი ამ პოლიტიკას არ იზიარებდა, ოსმალეთის ესარჩლებოდა, რის გამოც დიდი გავლენა ჰქონდა სულთან სელიმ III-ზე.⁹

მიუხედავად ამისა, ოსმალეთისათვის მიუღებელი იყო რუსეთის ჯარის ნაწილების გადასხმა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე, ფოთის ციხის ოსმალურმა გარნიზონმა რამდენჯერმე გააბრუნა კიდევ უკან რუსთა გემები, მაგრამ რუსებმა მდინარე ხობის შესართავთან მოახერხეს ალტერნატიული ნავმისადგომის - ყულევის გამოძებნა, სადაც გამაგრებული პუნქტი ააგეს. იგი ისტორიაში ევროპულ-თურქული ტოპონიმით - რედუტ-კალეს სახელითაა ცნობილი. ეს მოხდა 1804 წლის ოქტომბერში და მნიშვნელოვანი იყო არამხოლოდ იმით, რომ რუსეთი სამხრეთ კავკასიას ზღვითაც დაუკავშირდა, რითაც აქ დისლოცირებული სამხედრო შენაერთების სურსათით, შეიარაღებითა და საბრძოლო მასალებით მომარაგების საქმე გაიიოლა, არამედ იმითაც, რომ რუსეთმა

---

⁸ სამეგრელოს სამთავროს რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში მიღების აქტი იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა 1804 წლის 4 ივლისს, მანამდე დაამტკიცა, ვიდრე ოსმალეთიდან დადებით პასუხს მიიღებდნენ, ოფიციალურად კი იგი მას შემდეგ ამოქმედდა, რაც პორტამ სამეგრელოს დათმობაზე თანხმობა განაცხადა.

⁹ Л. Гальберштадт, Восточный вопрос. http://www.museum.ru/1812/Library/Sitin/book2_05.html

ოსმალეთის სამფლობელოების მახლობლად ზღვისპირა პლაცდარმიც გაიჩინა (მოგვიანებით რედუტ-კალე ევროპული საქონლით ახლო აღმოსავლეთთან სატრანზიტო ვაჭრობის ცენტრადაც იქცა).

რუსეთის იმპერიამ ძლევამოსილი პორტა საფუძვლიანად ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის 60-90-იან წლებში შეავიწროვა, როდესაც 1768-1774 და 1787-1791 წლების ომებში, მანამდე ოსმალეთის შიდა ტბად მიჩნეული, შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროები დაატოვებინა, ყირიმის სახანოც გამოსტაცა და მათზე საკუთარი კონტროლი დაამყარა.

ამის მიუხედავად, XIX საუკუნის პირველ დეკადაში ოსმალეთი ჯერ კიდევ ფლობდა შავი ზღვის როგორც აღმოსავლეთ, ისე ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროებზე მდებარე ციხეებს და ცდილობდა ისინი რუსეთის ექსპანსიის შესაჩერებელ ფორპოსტებად ექცია.

რუსებმა ფოთის ციხე 1809 წელს, ოსმალეთთან 1806 წლიდან მიმდინარე ომის პერიოდში აიღეს, მაგრამ ბუქარესტის ზავით (1812 წ.) მისი უკანვე დაბრუნება მოუწიათ. პორტასთან მომდევნო ომისას, 1828 წელს რუსეთის ჯარმა ქართველ მოლაშქრეთა მონაწილეობით კიდევ ერთხელ დაიკავა ფოთი, რომლის რუსეთის იმპერიის ხელში გადასვლა ოფიციალურად ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებამ დადასტურდა (1829 წ.). ამავე ზავით რუსეთს მანამდე ოსმალეთის მფლობელობაში არსებული შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს სხვა სანავსადგურო პუნქტები - სუჯუკ-კალე და ანაპაც გადაეცა. რუსეთის ხელისუფლებამ მათ გარდა ამ სივრცეში კიდევ რამდენიმე სიმაგრე ააგო (გაგრის ციხე, ლაზარევის, ველიამინოვის, გოლოვინის ფორტები და სხვ.) და ე. წ. შავი ზღვის სანაპირო ხაზი ჩამოაყალიბა.

ყოველივე ეს ღირებული იყო ახლად შემოერთებული სამფლობელოების დაცვის უზრუნველსაყოფად, მაგრამ რუსეთის ინტერესები ამით არ იფარგლებოდა, - მისი იმპერიული ამბიციები უფრო შორს აღწევდა და მახლობელ აღმოსავლეთს სწვდებოდა. აღმოსავლეთში შესაღწევად კი განსაკუთრებით როლი მისი ერთ-ერთი კარიბჭის - ახალციხის დაუფლებას ენიჭებოდა. ამით აიხსნება, რომ დეკაბრისტების თვალსაჩინო იდეოლოგი მ. ლუნინი ახალციხის აღებას პოლიტიკური თვალსაზრისით უფრო მნიშვნელოვნად მიიჩნევდა, ვიდრე პარიზისას. მისი სიტყვით: „კავკასიის დაპყრობა არის მამულის მომავალი ბედის, ღირსების მნიშვნელოვანი საკითხი“.¹⁰

¹⁰ Я. Гордин, Кавказская Атлантидаю 300 лет войны.

რომანოვთა იმპერიამ სამხრეთ კავკასიაში ისე შემოაღწია, კავკასიის მთის დიდი ნაწილი მისი გავლენის ქვეშ ჯერ კიდევ მოქცეული არ ყოფილა. რუსეთის ხელისუფლება ამ დროს ჩრდილოეთ კავკასიას მნიშვნელოვან სტრატეგიულ რეგიონად განიხილავდა, როგორც ტერიტორიული გაფართოების, ისე ეკონომიკური ინტერესების კუთხითაც.¹¹

როდესაც XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში ირან-ოსმალეთთან ომები მოიგო და სამხრეთ კავკასიაში პოზიციები მნიშვნელოვნად გაიმყარა, მეფის მთავრობამ ჩრდილოეთ კავკასიაზე შეტევა გააძლიერა, მაგრამ მისი დაპყრობა გაჭიანურდა. თუ რა განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა კავკასიის რეგიონს რუსეთისათვის, მოწმობს ისიც, რომ ამ ომის წარმოებისათვის იმპერია სახელმწიფოს უზარმაზარი შემოსავლების მეექვსედ ნაწილს ხარჯავდა.¹²

კავკასიის დაპყრობისათვის პერმანენტულ ომში რუსეთმა 25 ათასამდე ადამიანი დაკარგა დაღუპულთა სახით, ხოლო დაჭრილთა და დასახიჩრებულთა რიცხვი 65 ათასს აღემატებოდა. გაცილებით მეტი იყო მსხვერპლი მთიელთა მხარეს, რომელიც თავგანწირვით იგერიებდა რეგულარული არმიის შემოტევებს.¹³

რუსეთს დაუშვებლად მიაჩნდა კავკასიის ადგილობრივ ხალხებთან კეთილი მეზობლობა და ნორმალური ურთიერთობა. იმპერიის ხელისუფლებას ნებისმიერი დათმობა სისუსტედ წარმოედგინა, ანგარიშს არ უწევდა რეგიონის მოსახლეობის რელიგიურ თუ კულტურულ იდენტობას, ლახავდა და ფეხქვეშ თელავდა მის ღირსებასა და ეროვნულ უფლებებს.¹⁴ ექსპანსიას კავკასიის მთის ხეობებში აუწერელი სისასტიკე ახასიათებდა. ადგილობრივ მოსახლეობას უმოწყალოდ ჟლეტდნენ ან აიძულებდნენ დაეტოვებინათ საცხოვრისი, მიწასთან ასწორებდნენ

---

https://www.e-reading.club/chapter.php/1017147/2/Gordin_-_Kavkazskaya_Atlantida._300_let_voyny.html

¹¹ Л. Шатохина, Политика России на Северо-Западном Кавказе в 20-60-е годы XIX века. Тема диссертации и автореферата, М., 2000. <https://www.dissercat.com/content/politika-rossii-na-severo-zapadnom-kavkaze-v-20-60-e-gody-xix-veka>

¹² <http://russian7.ru/post/zachem-rossiyskaya-imperiya-zavoevala-k/>

¹³ В. Бакланов, Российская колониальная экспансия на Северном Кавказе и ее последствия. http://historick.ru/view_post.php?id=144&cat=15

¹⁴ ადგილობრივი მოსახლეობისათვის უცხო და მიუღებელი იყო რუსული ადმინისტრაციული მმართველობის წესიცა და მართლმსაჯულებაც, რომელთაც უპირისპირდებოდა ქართველი მწერლის ა. ყაზბეგის მიერ გამოთქმული დევიზით: „დავწვი თქვენი სამართალი, თქვენი კანონდებულება“.

აულებს და დაპყრობილ ადგილებში კაზაკებსა თუ რუს კოლონისტებს ასახლებდნენ.

თავისუფლებისმოყვარე კავკასიელები არ ურიგდებოდნენ ამგვარ ყოფას და რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ აჯანყებებს აწყობდნენ. უნდა ითქვას, რომ კავკასიელ ხალხებთან კომპრომისის გზებს არც ოსმალეთი ეძებდა, გამომდინარე ძლიერ სახელმწიფოთა ჩვეულებრივი, პრაგმატული პოლიტიკიდან, მასაც რეგიონში თავისი იმპერიული ამბიციები არ ეთმობოდა. დაკარგული პოზიციების დაბრუნების მიზნით, ოსმალეთი ზურგს უმაგრებდა სამხრეთ თუ ჩრდილოეთ კავკასიაში წარმოებულ ანტირუსულ გამოსვლებს.¹⁵ ცნობილია, რომ რუსეთის იმპერიისაგან თავდასაღწევად მებრძოლ იმერეთსა და მის მეფეს 1810 წელს ახალციხის ფაშა შერიფმა, სულთან მაჰმუდ II-ის თანხმობით, ტყვია-წამალი, 3000-მდე თურქი და ლეკი მებრძოლი მიაშველა.¹⁶ საქართველოში ანტიკოლონიურ აჯანყებათა არაერთი მეთაური დამარცხების შემდეგ თავს ოსმალეთს აფარებდა. საკმარისია დავასახელოთ იმერეთის უკანასკნელი გვირგვინოსანი სოლომონ მეორე (1810 წ.), მისი შვილიშვილი ივანე აბაშიძე (1820 წ.) ვახტანგ ბაგრატიონი (1820 წ.), გურიის მთავრის მამია გურიელის მეუღლე სოფიო (1828 წ.) და სხვ.

რუსეთ-ოსმალეთის 1806-1812 წლების ომში ადილები ოსმალეთს მიემხრნენ და რუსეთს დაუპირისპირდნენ.¹⁷ ოსმალეთი რუსეთის წინააღმდეგ აქეზებდა ახალციხის ფაშას და აზერბაიჯანის ხანებსაც.¹⁸ ამ ომში რუსეთის დროშის ქვეშ ქართველი ხალხის მხოლოდ ნაწილი იბრძოდა, მეორე ნაწილი (სოლომონ II, ალექსანდრე ბატონიშვილი და

---

¹⁵ იგივეს აკეთებდა რუსეთის იმპერიაც ქრისტიანებით დასახლებულ ბალკანეთში, აგულიანებდა და შთააგონებდა მათ გამოსვლებს პორტას წინააღმდეგ.

¹⁶ მ. ხომერიკი, იმერეთის სამეფოს გაუქმება. 1819-1820 წლების აჯანყება და იმერეთის ბაგრატიონები, თბ., 2012. M. Khomeriki, İmereti Krallığı'nın Feshi, 1819-1820 Yılları Başkaldırmalar ve İmereti Bagrationları, Tifl., 2012. <http://www.nplg.gov.ge/gsdll/cgi-bin/library.exe?e=d-00000-00---off-0civil2-civil2-01-1--0-10-0--0-0---0prompt-10--.%2e-4---4---0-11-11-ru-00---10-about-50--00-3-1-00-0-00-11-1-1utfZz-8-00-0-11-1-0utfZz-8-10&a=d&c=civil2&cl=CL2.11&d=HASH3894363b59fa0975bfc70b.1.3>

¹⁷ А. Чеучева, Северо-Западный Кавказ в политике Великобритании и Османской империи в последней четверти XVIII - 60-х гг. XIX вв. Автореферат диссертации по истории, М., 2008. <http://cheloveknauka.com/severo-zapadnyy-kavkaz-v-politike-velikobritanii-i-osmanskoj-imperii-v-posledney-chetverti-xviii-60-h-gg-xix-vv>

¹⁸ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. II. СПб., 1886, с. 232.

სხვ.) საქართველოს თავისუფლების პირობად ცარიზმის დამარცხებას მიიჩნევდა და ძალებს საამისოდ რაზმავდა.

რუსეთთან მომდევნო ომის პერიოდში ოსმალეთი მიმართავდა კავკასიელ მთიელთა საქართველოზე თავდასხმების პროვოცირებას, რისი შედეგიც იყო ჭარელთა რამდენიმე შემოჭრა კახეთის სოფლებში და შეტაკება რუსეთის სამხედრო ნაწილებთან. ოსმალეთის მხარდაჭერით 1828 წელს მოეწყო ყარაჩაელთა გამოსვლაც რუსული მმართველობის წინააღმდეგ, მაგრამ მასშტაბურ ანტირუსულ აჯანყებამდე კავკასიაში საქმე არ მისულა. რუსეთის სამხედრო ნაწილების მხარდამხარ გამოსულმა ადგილობრივ მცხოვრებთა (ყაზარდოელები, ჩეჩნები, ინგუშები, დაღესტნელები, ქართველები, აზერბაიჯანელები, სომხები, ოსები) სახალხო ლაშქარმა კი, რომელშიც მუსლიმთა ცხენოსანი პოლკებიც ერივნენ, 8-10 ათას კაცს გადააჭარბა.¹⁹

ყირიმის ომის მიმდინარეობისას, 1855 წლის საომარ კამპანიაში სამხრეთ კავკასიელთა გარდა, კავკასიის კორპუსის შემადგენლობაში იარაღით ხელში დაღესტნის, ჩრდილო ოსეთის, ყაზარდოსა და სხვ. 30 ათასი წარმომადგენელი იბრძოდა.²⁰

ოსმალეთთან წარმატებული ომებით რუსეთმა კავკასიის პრობლემას თავის სასარგებლოდ გადაწყვიტა.²¹ მან რეგიონიდან განდევნა მოწინააღმდეგე ირანიცა და ოსმალეთიც და მათთან საცილო ამ სივრცეში ერთპიროვნულად გაბატონდა. რუსეთის იმპერიის პოზიციები, როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე საერთაშორისო ასპარეზზე მნიშვნელოვნად გაძლიერდა.

რუსული საისტორიო მეცნიერება ოსმალეთთან ომებში მიღწეულ წარმატებებს კავკასიის განთავისუფლებად წარმოაჩენს, ოსმალურ ისტორიოგრაფიაში კი იგივე მოვლენები უსამართლობად, ამ ტერიტორიების რუსების მიერ ოკუპაციად არის შეფასებული.

კავკასიის მკვიდრთათვის ორივე ურთიერთდაპირისპირებული მხარე მოძალადე და დამპყრობელი იყო. მათი მონაცვლეობით ერთი ჰეგემონისტის ადგილს მეორე იკავებდა, ხოლო რეგიონი კვლავ ძალმომრეობის მსხვერპლად, უუფლებო, კოლონიურ პერიფერიად რჩებოდა. ორ მოქიშპე იმპერიას, - რუსეთსა და ოსმალეთს შორის მოქცეული

¹⁹ А. Апфельбаум, Народы Кавказа в Русско-турецкой войне 1828-1829 гг. История, этнология и археология Кавказа, № 4/2018, с. 14, 17.

²⁰ <http://www.istoria.net/referat/referat3/1260.php>

²¹ ირან-ოსმალეთთან წარმატებული ომების აღსანიშნავად სანქტ-პეტერბურგში ცნობილი მოსკოვის ტრიუმფალური ჭიშკარი (თაღი) ააგეს

კავკასიელი ხალხების ტრაგიკულ ყოფას მკაფიოდ ცხადყოფს იმამ შამილის შვილების ბედი: ერთ მათგანი - ღაზი მოჰამედი ოსმალეთის არმიის, ხოლო მეორე - მოჰამედ-შაფი რუსეთის არმიის გენერალი გახდა.²² ცნობილი ქართველი მწერლის კონდრატე თათარაშვილის (უიარაღოს) პერიფრაზს თუ მოვიშველიებთ, არც ერთი იყო ოსმალო და არც მეორე რუსი, - ორივენი ბედკრული კავკასიის შვილები იყვნენ.

რეგიონში გაბატონების შემდეგ რუსეთი კავკასიის საკითხს უკვე საშინაო პრობლემად განიხილავდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ეკონომიკური თვალსაზრისით, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველო, კარგა ხანს ოსმალეთის ბაზარზე იყო დამოკიდებული. პირველი მოხმარების საგნები გურიაში ძირითადად პორტას მფლობელობაში დარჩენილ „სამაჰმადიანო საქართველოდან“ - ბათუმ-ქობულეთიდან შემოჰქონდათ. XIX საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისშიც კი გურიის ბაზრებზეც მიმოქცევაში ოსმალური ლირა ჭარბობდა.²³

ვაჭრობა ოსმალეთისათვის მნიშვნელოვანი საშუალება იყო ჩრდილო კავკასიის ხალხებზე, უმთავრესად ადიღეებზე პოლიტიკური გავლენისათვის. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიასთან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის ძირითად პუნქტებს ტრაპეზუნდის, სინოპის, სამსუნისა და სხვ. ნავსადგურები წარმოადგენდა.²⁴

რუსეთის იმპერიის კავკასიურ პოლიტიკასა და ადგილობრივ ხალხებთან ურთიერთობაში მნიშვნელოვანი როლი ენიჭებოდა რელიგიას, როგორც ქვეყნის შიგნით სოციალური სტაბილურობის განმაპირობებელ ერთ-ერთ საშუალებას.

რელიგია მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ანტიკოლონიურ მოძრაობაშიც. როგორც ცნობილია, XIX საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოდან ეს მოძრაობა აქტიურად დაეყრდნო მიურიდიზმის იდეებს, რომლებიც მთიელთა გაერთიანების იდეურ საფუძვლად იქცა.

რეგიონში ისლამის გავლენის შესასუსტებლად და საკუთარი პოზიციების განსამტკიცებლად მეფის მთავრობა ადგილობრივი მუსლიმი

---

²² М. Гаммер. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. М., 1998, с. 392.

²³ ო. ჯანელიძე, საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია, თბ., 2009, გვ. 57/0.

²⁴ А. Чеучева, Северо-Западный Кавказ в политике Великобритании и Османской империи в последней четверти XVIII - 60-х гг. XIX вв. Автореферат диссертации по истории, М., 2008. <http://cheloveknauka.com/severo-zapadnyy-kavkaz-v-politike-velikobri-tanii-i-osmanskoj-imperii-v-posledney-chetverti-xviii-60-h-gg-xix-vv>

მოსახლეობის გაქრისტიანების მეთოდს მიმართავდა, ახალისებდა საეკლესიო სინოდის მისიონერულ მოღვაწეობას, ხოლო 1860 წელს, საერო და სასულიერო ხელისუფალთა ძალისხმევით, თბილისში ოფიციალური ინსტიტუციაც შეიქმნა „კავკასიაში მართლმადიდებელი ქრისტიანობის აღმდგენი საზოგადოების“ სახით.

მიუხედავად იმპერიაში დეკლარირებული სინდისის თავისუფლებისა, პრაქტიკულ ცხოვრებაში არამართლმადიდებლური აღმსარებლობები შევიწროებას განიცდიდნენ. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ მრავალეროვნული და მულტიკონფესიული ქვეყნის ხელისუფლება გეოპოლიტიკური სიტუაციის, შიდა თუ გარე ოპოზიციის ზეგავლენით, იძულებული ხდებოდა გადაეხედა თავისი რელიგიური პოლიტიკისათვის და მისი პრინციპები ზოგჯერ კარდინალურადაც კი შეეცვალა.²⁵

მაგალითად, თუ მთავარმართებელმა ა. ერმოლოვმა კავკასიელ მუსლიმ მომლოცველებს მექაში ჰაჯი აუკრძალა, მეფისნაცვალმა მ. ვორონცოვი თავის ხელქვეითთაგან მუსლიმთა რელიგიური გრძნობებისადმი უფრო ფრთხილ დამოკიდებულებას მოითხოვდა.²⁶

რუსეთთან დაპირისპირებაში რელიგიური ფაქტორის გამოყენება დამახასიათებელი იყო ოსმალეთის იმპერიისათვისაც.

1828 წლის აპრილში, როდესაც რუსეთმა პორტას ომი გამოუცხადა, ოსმალეთმა მთელ მუსლიმურ სამყაროს მტრის წინააღმდეგ საღვთო ომისაკენ მოუწოდა. სულთან მაჰმუდის საგანგებო პროკლამაციაში ხაზგასმული იყო, რომ ომი მიმდინარეობდა სამშობლოსა და სარწმუნოებისათვის, ამიტომ თითოეული მუსლიმი, - მდიდარი თუ ღარიბი, წარჩინებული თუ უბრალო მოკვდავი უნდა დარაზმულიყო და ებრძოლა მათ დასაცავად.²⁷

1853 წელსაც, როდესაც ყირიმის ომი დაიწყო, სულთანმა აბდულ ჰამიდ I-მა ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელთა წინამძღოლს, იმამ შამილს ჯიჰადისაკენ მოუწოდა,²⁸ რამაც რეგიონის ხალხებში სათანადო გამოძახილი ჰპოვა.

---

²⁵ Е. Вишленкова, Религиозная политика в России (первая четверть XIX века), Казань, 1998. Тема диссертации и автореферата. <https://www.dissercat.com/content/religioznaya-politika-v-rossii-pervaya-chetvert-xix-veka-0>

²⁶ Р. Газимагомедов, Конфессиональная политика Российской империи в Дагестане в середине XIX – начале XX вв. Вопросы истории, 2014, № 5, с. 165-166.

²⁷ Исторія военныхъ дѣйствій в Азіятской Турціи в 1828 и 1829 годахъ в двухъ частях, ч. I, СПб., 1836, с. 381.

²⁸ Encyclopedia of the Ottoman Empire, by Gábor Ágoston and Bruce Masters, 2009, p. 126.

აქვე იმის აღნიშვნაც არ იქნება უადგილო, რომ ამავე ომში, მოწინააღმდეგის დასასუსტებლად, ოსმალეთმა და მისმა მოკავშირე ინგლის-საფრანგეთმა კიდევ ერთ სენსიტურ თემას - დაპყრობილი ხალხებისათვის ეროვნული თავისუფლების შეთავაზებას მიმართეს. მხედველობაში მაქვს დღის წესრიგში ჩერქეზეთის სუვერენული სახელმწიფოს შექმნისა და სამეგრელოს სამთავროს დამოუკიდებლობის საკითხის დასმა.²⁹ როგორც მოვლენათა განვითარებამ უჩვენა, ეს ომის მდგომარეობით განპირობებული სახელდახელო დაპირებები იყო და არა პრაქტიკაში განსახორციელებლად გათვლილ-დაგეგმილი პროექტები, რომელთა შესრულებაზე აღარავის უზრუნია.

გამარჯვებულ სახელმწიფოებს ზავის პირობებში გაკვრიტაც არ აუსახავთ ხსენებული საკითხი. „პარიზის კონგრესზე სიტყვა საქართველო და კავკასია არც უხსენებიათ... საქართველოს და კავკასიის საკითხი, ამ დროს, ყველას მიერ განწირული იყო და ის რუსეთის შინაურ საკითხად დარჩაო“, - შენიშნავდა ქართველი ემიგრანტი მკვლევარი ა. მანველი-შვილი.³⁰

ყირიმის ომში განცდილმა მარცხმა რუსეთის პოზიციები კავკასიაში დიდად ვერ შეარყია, - მან რეგიონში ერთპიროვნული ბატონობა შეინარჩუნა. ეს იმითაც უნდა აიხსნას, რომ იმ დროს რუსეთის იმპერია უფრო სტაბილური და შინაგანად მტკიცე სახელმწიფო იყო, ვიდრე ოსმალეთი, რომელმაც ქვეყნის მოდერნიზაციის - სოციალურ-ეკონომიკური განახლების პროცესი (თანზიმატი) რუსეთზე ადრე დაიწყო, მაგრამ ლოკალურ დადებით ცვლილებებს მისთვის ყოფილი დიდებისა და ძლიერების დაბრუნება აღარ შეეძლოთ.

ურთიერთობის თუ სხვა ომებმა მნიშვნელოვნად შეაფერხეს როგორც რუსეთის, ისე ოსმალეთის ეკონომიკური განვითარება. ამ ომებს ორივე სახელმწიფომ დიდი ადამიანური, მატერიალური და ფინანსური რესურსები შეაღია, მაგრამ მეტი ზარალი ოსმალეთმა განიცადა და რუსეთზე უფრო დასუსტდა. განსახილველი პერიოდის განმავლობაში პორტამ და რუსეთმა 15 წელი ერთმანეთთან ომში გაატარეს. ორივე მათგანს დროის იმავე მონაკვეთში საგარეო ომების გარდა, მრავალი შიდა ომიც ჰქონდა დაპყრობილი ხალხების აჯანყებებთან გასამკლავებლად. ამ

---

²⁹ АКАК., т. XI, Тифлис, 1888, с. 112; 150; ვ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი. 1854-1861. მოგონებები, თბ., 1934, გვ. 26-27.

³⁰ ა. მანველი-შვილი, რუსეთი და საქართველო (1801-1951), პირველი ტომი, პარიზი, 1951. გვ. 432-433.

ომებში ოსმალეთი სამფლობელოების ნაწილს კარგავდა, რუსეთი კი იძენდა და იმპერიას აფართოებდა.

განსახილველ პერიოდში რუსეთს სამი იმპერატორი - ალექსანდრე I (1801-1825), ნიკოლოზ I (1825-1855) და ალექსანდრე II (1855-1881) მართავდნენ, ხოლო ოსმალეთის ტახტზე ხუთი სულთანი იჯდა: სელიმ III (1789-1807), მუსტაფა IV (1807-1808), მაჰმუდ II (1808-1839), აბდულმეჯიდ I (1839-1861) და აბდულ აზიზი (1861-1876).

ქვეყნის უმაღლესი მმართველის ხშირი ცვლილება, კრიზისი რომ არა ვთქვათ, ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტისა და პოლიტიკური არამდგრადობის მაჩვენებელი იყო. მართალია, პოლიტიკური გართულება ორჯერ რუსეთსაც შეექმნა 1825 და 1859-1861 წლებში (დეკაბრისტების გამოსვლა და ე. წ. რევოლუციური სიტუაცია), მაგრამ პირველ შემთხვევაში ძალით და მეორე შემთხვევაში დიდი კომპრომისით (ბატონყმობის გაუქმება), ისინი დამღეულ იქნა. სათქმელია ისიც, რომ რუსეთის ხსენებული სამი იმპერატორიდან ერთი - ალექსანდრე II-ე სიცოცხლეს გამოასალმეს, მაგრამ იგი რევოლუციონერმა-ტერორისტებმა (ნაროდოვოლცებმა) მოკლეს, განსხვავებით ოსმალეთის ორი სულთნის - სელიმ III-ისა და მუსტაფა IV-ისაგან, რომლებიც თვით მმართველი დინასტიის წევრთა შორის ძალაუფლებისათვის ბრძოლის მსხვერპლად იქცნენ.

კიდევ ერთი საკითხი, რომელსაც შეუძლებელია გვერდი ავუაროთ წინამდებარე თემის გაშუქებისას, არის რუსეთის იმპერიის კოლონიზაციური პოლიტიკა კავკასიის რეგიონში და მისი გამომახილი ოსმალეთში.

მეფის მთავრობა შემოერთებულ მხარეებში იმპერიული ძალაუფლების განმტკიცებისა და დასაყრდენი სოციალური ბაზის გაფართოების მიზნით ეთნიკურ ექსპანსიას მიმართავდა. თუ ჩრდილოეთ კავკასიის ახალშემოერთებულ მიწებზე კაზაკების კოლონიზაციით მთავრობა სამხედრო ხარჯებს ზოგავდა და ამ ტერიტორიების დაცვას უზრუნველყოფდა, სამხრეთში იგი უფრო ლოიალური და ერთგული კონტიგენტის დამკვიდრებით იყო დაინტერესებული. ამის ერთი თვალსაჩინო მაგალითია ოსმალეთიდან ამიერკავკასიაში სომხების გადმოსახლება,³¹ რაშიც რუსეთის საიმპერიო ხელისუფლებას ლომის წილი მიუძღვოდა.

---

³¹ სომხური მოსახლეობის გადმოსახლების პროცესი მომდევნო ათწლეულებშიც არ შეწყვეტილა. XIX საუკუნის 70-90-იანი წლებიდან გადმოსახლებულ სომეხთა

პორტასთან ყოველი წარმატებული ომის შემდეგ მეფის მთავრობას, პოლიტიკური, ეკონომიკური, სამხედრო თუ სხვა მოსაზრებებით, რეგიონში საცხოვრებლად სომეხთა დიდი ნაკადები გადმოყავდა. სხვადასხვა ცნობით, მარტო 1828-1830 წლებში ირანიდან და ოსმალეთიდან სამხრეთ კავკასიაში 119.500 სომეხი მიგრირდა.³²

უნდა აღინიშნოს ასევე, რომ რუსეთ-ოსმალეთის ყოველ ომს თან სდევდა საქართველოდან მოსახლეობის ნაწილის, უმთავრესად აფხაზების მიგრაციაც ოსმალეთში: 1810 წელს 5 ათასი, 1828-1830 წლებში - 10, ხოლო 1855-1856 წლებში - 20 ათასი აფხაზი აიყარა და საცხოვრებლად ოსმალეთის იმპერიაში გადავიდა.³³

ცნობილია ისიც, რომ 1829 წელს სამცხე-ჯავახეთის ადგილობრივი მაჰმადიანი მესხები იძულებულნი გახდნენ თავიანთ სამკვიდროს გასცლოდნენ და ოსმალეთის სიღრმეში გადაენაცვლებინათ. გამოანგარიშებულია აგრეთვე, რომ 1801-1831 წლებში აზერბაიჯანი დატოვა დაახლოებით 147 ათასმა ადგილობრივმა მუსლიმმა.³⁴ მათი უმეტესობა ოსმალეთს შეეხიზნა.

ამას უნდა დაემატოს ე. წ. მუჰაჯირობაც, რომელიც ძირითადად ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებს: აბაზებს, აბაძეებს, ბუედიულებს, ყუბანისპირელ ნოღაელებს, ჩერქეზებს, უბიხებს, ჩეჩნებს, ყარაჩაელებს, ყაბარდოელებსა და ოსებს შეეხოთ, მაგრამ იგი არანაკლები გამოწვევა იყო აფხაზებისა და სამხრეთ საქართველოში მცხოვრები მუსლიმი ქართველებისათვისაც.

რუსულმა ისტორიოგრაფიამ იმთავითვე დაამკვიდრა აზრი, რომ კავკასიელ მთიელთა ოსმალეთში მასობრივი გადასახლების სულისჩამდგმელს ოსმალეთის იმპერია წარმოადგენდა და რომ მუჰაჯირობა ინსპირირებული იყო თურქი ემისრების, მთიელთა სოციალური ზედაფენისა და სასულიერო წრეების ზეგავლენით.³⁵

ხვედრითი წილი მნიშვნელოვნად გაიზარდა ჩრდილო-დასავლეთ და ცენტრალურ კავკასიაშიც.

³² А. Бадалян, Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней. Известия академии наук Армянской ССР, т. 5, 1953, с. 51.

³³ ზ. ჭიჭინაძე, ქართველ-მუსლიმანთა დიდი გადასახლება თურქეთში, თბ., 1912, გვ. 169.

³⁴ Р. Сафаров, Этнотерриториальные изменения на Кавказе в веках. Кавказ глобализация, т. 6, вып. 4, 2012 г, с. 134.

³⁵ А. Берже, Выселение горцев с Кавказа, „Русская старина“, т. XXXIII, 1882, февраль, с. 346. Г. Дзидзари, Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухум, 1975, с. 8.

თურქი ისტორიკოსების პუბლიკაციებში შეინიშნება იმის მტკიცების მცდელობა, რომ კავკასიის მთიელი მოსახლეობა მუდმივად ერთ-გულედა სულთნის ოსმალეთს და მისადმი განსაკუთრებულ მიზიდულობას განიცდიდა. ამ მხრივ აღსანიშნავია პროფესორ ა. ერანის ნაშრომი, რომელშიც ავტორი საერთოდ გამორიცხავს ოსმალეთის მონაწილეობას მუჰაჯირობის ტრაგიკულ პროცესში.³⁶

არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ ოსმალეთის ინტერესებში შედიოდა მართვადი მიგრაცია, რომლის შედეგად ქვეყანა, მამაცი მთიელების სახით, დამატებით რესურსს შეიძენდა თავისი საომარი ძალის შესავსებად.³⁷ ამიტომაც იყო, რომ ოსმალური პროპაგანდა კავკასიელ მთიელებს მუჰაჯირობის სარგებლიანობას უსაბუთებდა და ოსმალეთში გადასვლის შემთხვევაში მათ ათასგვარ სიკეთეს ჰპირდებოდა.

ყოველივე ამასთან ერთად, აუცილებელია ხაზი გაესვას იმასაც, რომ მუჰაჯირობას ნიადაგი რუსეთის მიერ რეგიონის შევიწროებამ და დაპყრობამ შეუშადა; რომ არა მეფის მთავრობის ანტიხალხური კოლონიური პოლიტიკა, გადასახლების მასშტაბი სრულიად უმნიშვნელო იქნებოდა და იგი ტრაგიკულად არც აისახებოდა კავკასიელ მთიელთა სვე-ბედზე. მთიელთა მუჰაჯირობას გადამწყვეტი ბიძგი სწორედ რუსეთის კოლონიზატორულმა პოლიტიკამ მისცა.

ხელოვნურმა მიგრაციულმა პროცესებმა კავკასიის მოსახლეობის ეროვნულ შემადგენლობასა და ეთნოკონფესიონალურ სტრუქტურაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები განაპირობეს, რაც მოგვიანებით არაერთი გამოწვევის წყაროდ იქცა.

რუსეთის იმპერიის გაბატონება კავკასიის რეგიონში გარდამტეხი აღმოჩნდა ადგილობრივი ხალხების ცხოვრებაში. ახალმა გეოპოლიტიკურმა სინამდვილემ მნიშვნელოვნად განსაზღვრა მათი შემდგომი ბედი და მომავალი.

---

³⁶ X. Ибрагимбейли, Кавказ в Крымской войне 1853-1856 гг. и международные отношения. М., 1971, с. 55-56.

³⁷ ხშირ შემთხვევაში სწორედ გადასახლებულ მთიელთაგან კომპლექტდებოდა ოსმალეთის იმპერიის არარეგულარული სამხედრო შენაერთები - ე. წ. ბაშიბუზუკის ჯარი და ასევე, საკავალერიო ნაწილები - ჰამიდე, რომლის ოფიცერთა მნიშვნელოვან ნაწილს ჩერქეზები შეადგენდნენ.

XVIII-XIX yüzyılların başında, Rusya'nın genişlemesinin ana yönü Kafkasya idi. Bu seçeneğin başka bir alternatifi yoktu, çünkü bu zamana kadar Avrupa Ülkeleri tarafından Amerika, Asya ve Afrika Kıtaları'nın büyük kısmı ele geçirilmiş olup Rusya için bu alanda yer kalmamıştı. Rusya yalnız yakın olan toprak ile halkları kendine bağlamakla yetinecekti.

Kafkasya, Rusya'nın çıkarları alanına daha Moskova etrafına "Rus Topraklarının Toplanması" gibi hareket döneminden beri dâhil edildi. Bu menfaatler stratejik amaçlar üzerinden belirlenirdi ve güney sınırlarını koruma, ticareti ve ekonomik ablukayı kırmakla veya da Asya "Penceresini" açmakla güçlendirildi. Aynı zamanda ülkenin güneyine doğru genişleme niyeti de vardı. Ünlü tarihçi ve Rus Ordusu Generali V. Potto'ya göre, IV. İvan ile birlikte neredeyse tüm Rus yöneticiler güçlerini Kafkasya'ya doğru yönlendirdiler ve "Kafkasya üzerine hâkimiyet kurmak düşüncesi Rusya tarihinde bir mirasa dönüştürüldü".¹

Bununla birlikte, Rus tarihçiliğinde, Rus liderlerinin Kafkasya'ya nüfuz etmek için sadece özel hedeflerinin olduğu görüşü hâkimdir. Sanki aynı inançta olan halkları Müslümanların saldırıları ve baskılarından kurtarmak için çabılıyor gibi duygularla harekete geçmişlerdi. Bu bir nevi ucuz bir propagandadır, İngilizlerin sömürge hâkimiyetlerindeki varlıklarını haklı çıkarmak için kurduğu gibi yani "beyaz adamın kurtarıcı niyeti" misyonunun renksiz tekrarıdır.

İran ve Osmanlı İmparatorluklarının uzun süre Kafkasya'yı fethetmek için birbirleriyle savaştıkları malumdur. Aralarındaki mücadeleler değişen bir başarılarla kendini gösterdi. 1555 Amasya Anlaşması gereğince, rakip taraflar bölgeyi neredeyse aralarında paylaştıktan sonra bir nevi "Amasya Eşitliği" kuruldu². Bu süreç üç asır, Kafkasya içlerine üçüncü güç olan Rusya'nın aktif müdahalesine kadar sürdü.

Tanınmış Rus tarihçisi N. Pokrovsky, Rusya'nın Kafkasya'ya iki görevle geldiğini belirtmiştir: 1. Rus derebeyleri için Kafkasya'nın verimli topraklarını fethetmek, 2. Rus tüccarlarına ticaret yolları sağlamak³. Bu kavram doğrudur, ancak Rusya'nın amacının özünü ve bir anlamda Kafkasya'nın daha küresel fethi sürecini tam olarak tanımlamamaktadır.

Kafkasya üzerine hâkimiyet sürdürmek ve Romanovlar İmparatorluğu'na Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki arazide egemenlik kurmak, Orta Asya ile

---

¹ В. Потто, Кавказская война: В 5 томах, Ставрополь, 1994, т. 1, с. 14.

² D. Cocua, Rusetis Samkhedro Interventsia Sakartveloşi, 2008 Tslis Agvistos Omi da Misi Şedegebi, Tb., 2010. Gv. 19/D

³ Н. Покровский, Кавказские войны и имамат Шамиля, М., 2000. <http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=1&art=933>

Akdeniz pazarlarına ulaşmak için bir imkân veriyordu. Bununla birlikte bu durum, Rusya için Ön ve Orta Asya içlerinde ilerlemesi için de iyi bir basamak olacaktı⁴. Dahası, Rusya için Kafkasya “hayati önem taşıyan bir mesele” idi ve ele geçirilmesi de devletin birinci derece yapması gerekli bir iş olarak görülüyordu⁵. Rus Çarı I. Aleksandr bölgedeki Rusya politikasını “Kafkasya’da sağlam durmamız gerek” ifadesiyle belirledi⁶.

Osmanlı Devleti’ne gelince, Kafkasya onun için de çok önemli bir bölge idi. Osmanlı Devleti için bu bölgede hâkimiyet kurması yalnız burayı kontrol etmek değil, Orta Asya’da yaşayan Türk Dilli ve Müslüman halklarla kesintisiz temas yolu anlamına geliyordu. Ayrıca, İran’a karşı savaşlar döneminde Kafkasya Osmanlı Devleti için bir askeri üssü görevini de üstlenecekti⁷.

İngiltere ile Fransa’nın da Kafkasya üzerine kendi emelleri vardı. Uluslararası siyasetin önemli bir parçasına dönüşen “Kafkasya meselesi” XIX. yüzyılın başlarından beri “Doğu Meselesi’ne” bağlanmıştı.

Doğu Gürcistan’a yerleştikten sonra Rus İmparatorluk hükümeti Kafkasya’daki Müslüman Hanlıkların kendine bağlamayı ile onlar üzerine tesir kurmayı öncelikli bir görev olarak gördü. Bu hanlıklar Osmanlı ve İran arasında tartışma konusu olduğu için Osmanlı Devleti, Rusya’nın bu alanda genişlemesinden çok da rahatsız olmadı.

Kuzey Kafkasya’ya gelince bu dönemde buranın köylerinin mahalli idarelerinin bir kısmı Rusya’ya anlaşmalarla bağlanmıştı. Çar Hükümeti bununla yetinmedi ve dağ bölgelerini tamamen kendine bağlanmasını istedi. Bu durumda Rusya’nın mevcut etkisi artacak ve bölgeyi tahakkümü altına alacaktı.

1802’de Gürcistan Valisi olarak atanan Tsitsianov’a Batı Gürcistan Krallık ve Prenslüklerin Rusya’ya bağlanması ile Karadeniz sahilinde Rusya’nın durumunun daha da sağlam hale getirilmesi emredildi. Buna rağmen, Tsitsianov’a 1805’te yenilenen ve 1798’de imzalanan Osmanlı-Rus Anlaşması daha yürürlükte iken o dönemde Rusya’nın müttefiki olan Osmanlı Devleti’ni çok tahrik etmeden çok dikkatli davranması gerektiği de söylendi.

---

⁴ И. Бочарников, Кавказская политика России в X-XX веках, М., 2013, с. 87-88.

⁵ Р. Фадеев, Шестьдесят лет Кавказской войны. Государственный порядок. Россия и Кавказ, М., 2010, с. 33.

⁶ И. Бочарников, Кавказская политика России в X-XX веках, М., 2013, с. 50.

⁷ М. Komakhia, Turket-Rusetis Urtiertoba da Samkhret Kavkasia, sakartvelos Strategiuli Kvelevisa da Ganvitarebis Tsentri, Biuleteni, 66. Marti, 2002, gv. 3/M

Rusya, o dönemde ismen İmereti Krallığı'na bağlı, ancak resmen Osmanlı Devleti'ne tabi olan Odişi Prenslığı'ni kontrol altına almaya çok önem verdi. Buranın prensi Grigol Dadiani hem birisinden, hem de diğlerinden kurtulmaya ve kendi prensliğinin tamamen bağımsızlığa kavuşturması için gayret gösterirdi.

Rusya İmparatorluk hükümeti diplomatik kanallarla ekonomik ve siyasi sıkıntılar içerisindeki Osmanlı Devleti'nin protesto etmeyeceğini öğrenir öğrenmez Aralık 1803'te Samegrelo Prenslığı'ni kendi himayesine aldı⁸.

Rusya hiçbir sıkıntı yaşamadan Osmanlı Devleti'ni bu konuda nasıl ikna ettiği sorusu ilgiye değerdir. Bu durumu açıkladığımızda şunu belirtmek gerekir ki, Napoleon'un Mısır seferinden sonra, 1802 yılın başlarında Fransa ile Osmanlı Devleti arasında bir barış imzalandı. Ancak, Napoleon Bonaparte Osmanlı Devleti'nin parçalanması fikrinden henüz vazgeçmemişti. Rusya Napoleon'nu bu fikrine katılmıyordu ve Osmanlı Devleti'ni destekliyordu. Bu yüzden Rusya'nın Padişah III. Selim üzerinde büyük etkisi vardı⁹.

Buna rağmen, Osmanlı Devleti Karadeniz'in Güney-Doğu sahillerine Rus askeri birliklerinin gönderilmesine sıcak bakmadı. Poti (Faş) kalesinde bulunan Osmanlı birlikleri Rus gemilerini birkaç defa geri çevirdiler. Ancak, Ruslar Khobi Irmağı'nın denize döküldüğü yerde Kulevi adlı alternatif bir liman keşfedip müstahkem bir mevki inşa ettiler. Burası gerek Avrupalılar dilinde olan, gerekse Türkçe kelimelerin bitişik bir tarzını kullanarak Redut-Kale adıyla bilinir. Bu kale 1804'te inşa edildi ve Rusya'yı Güney Kafkasya'ya yalnız karadan değil de, denizden de bağladı. Burası bölgede bulunan askeri birliklerini iase ve mühimmatla daha kolay sağlamakla birlikte, Rusya için Osmanlı Topraklarına yakın olan bir hareket noktası halini aldı. (İleri zamanlarda Redut-Kale, Avrupa'dan gelen malları Ortadoğu'ya göndermek için geçiş noktasına dönüştürüldü).

Rusya İmparatorluğu güçlü Devlet-i Adliye'den daha XVIII. yüzyılın 60-90'lı yıllarında yani 1768-1774 ve 1787-1791 savaşlarında, "Osmanlı Devleti'nin iç gölü" denen Karadeniz ile kuzey sahillerini, Kırım Hanlığını elinden alıp buraları kontrol ederek Osmanlı Devleti'ni sıkıştırdı.

---

⁸ Samegrelo Prenslığı'nın Rusya İmparatorluğu himayesine alınması fermanı 4 Temmuz 1804'te İmparator I Aleksandr tarafından Osmanlı Devleti'nden olumlu cevap gelmeden önce çıkarıldı. Resmen yürürlüğe ise Osmanlı Devleti tarafından Samegrelo Prenslığı'nde vazgeçtikten sonra girdi. Н. Дубровин, Закавказье от 1803-1806 года. СПб., 1866, с. 516.

⁹ Л. Гальберштадт, Восточный вопрос.

http://www.museum.ru/1812/Library/Sitin/book2_05.html

Buna rağmen, 19. yüzyılın başlarında Osmanlıların hala Karadeniz'in doğu ve kuzeybatı kıyılarında kaleleri vardı ve Rusya'nın genişlemesini durdurmak için onları karakollara dönüştürdü.

Ruslar Poti (Faş) kalesini 1806'dan itibaren devam eden savaş döneminde 1809'da ele geçirdiler, ancak 1812 Bükreş Anlaşması gereğince geri vermek zorunda kaldılar. Devlet-i Aliye ile yapılan bir sonraki savaşta Rus Ordusu, Gürcü askeri birliklerinin katılımıyla Poti'yi daha bir kez ele geçirdi. Poti Kalesi 1829 Edirne Anlaşması gereğinde resmen Rusya'nın eline geçti. Bu anlaşmaya göre, önce Osmanlı Devletine ait olan, daha sonra ise Rusya'nın eline geçen Karadeniz'in doğu sahillerinde bulunan Sucuk-Kale ve Anapa da Rusya'ya terk edildi. Bunlar dışında Rusya bölgesinde Gagra Kalesi, Lazarev, Veliaminev Golovin kuleleri gibi mevkiiler inşa edip "Karadeniz hattı" nı kurdu.

Bütün bu adımlar yeni ilhak edilen toprakları korumak açısından önem arz ediyordu. Ancak, Rusya bununla yetinmiyordu, onun emperyalist hırsları daha uzağa girip Yakın Doğu'ya dayanıyordu. Doğuya nüfuz etmek için ise Akhaltsikhe'nin (Ahıska) yani doğunun kapılarından birisinin ele geçirmesi gerekiyordu. Dekabristlerin önemli ideologlarından birisi olan M. Lunin siyasi açıdan Akhaltsikhe'nin ele geçirilmesinin Paris'in ele geçirilmesinden daha önemli olduğunu vurgulamıştı. "Kafkasya'nın fethi, memleketin gelecekteki kaderi ve haysiyeti için önemli bir konudur" ifadesi ona aittir.¹⁰

Romanovların imparatorluğu Kafkasya'ya geldiğinde bu toprakların büyük kısmı üzerine henüz nüfuzunu sağlamamış durumdaydı. O zaman, Rus hükümeti Kuzey Kafkasya'yı hem bölgesel genişleme, hem de ekonomik çıkarlar açısından önemli bir stratejik bölge olarak görüyordu.¹¹

19. yüzyılın ilk çeyreğinde İran ile Osmanlı'ya karşı Savaşı'nı kazandığında ve Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirdiğinde, Çar hükümeti Kuzey Kafkasya'ya saldırılarını yoğunlaştırdı. Ancak, buraların fethi zaman açısından uzadı. Kafkasya Bölgesi'nin Rusya için özel bir önemi olduğunu imparatorluğun bu savaşı yürütmek için devasa gelirlerinden yaklaşık altıda birinin harcamasından anlamak mümkündür.¹²

---

¹⁰ Я. Гордин, Кавказская Атлантидаю 300 лет войны. https://www.e-reading.club/chapter.php/1017147/2/Gordin_-_Kavkazskaya_Atlantida_300_let_voyny.html

¹¹ Л. Шатохина, Политика России на Северо-Западном Кавказе в 20-60-е годы XIX века. Тема диссертации и автореферата, М., 2000. <https://www.dissercat.com/content/politika-rossii-na-severo-zapadnom-kavkaze-v-20-60-e-gody-xix-veka>

¹² <http://russian7.ru/post/zachem-rossiyskaya-imperiya-zavoevala-k/>

Kafkasya'nın fethi için yapılan kalıcı savaşta Rusya yaklaşık 25.000 insan kaybetti, 65.000'den fazla kişi yaralandı ve sakatlandı. Düzenli ordunun saldırılarını özverili bir şekilde püskürten dağlılar ise çok daha fazlasını feda etti.¹³

Rusya, Kafkasya'nın yerel halklarıyla iyi komşuluk ve normal ilişkilerde bulunmasını kabul edilemez bir durum olarak değerlendiriyordu. Emperyal hükümeti tavizlerini bir zayıflık olarak görürdü. Bölge nüfusunun dini veya kültürel kimliğini hiçe sayardı, onurunu ve ulusal haklarını çiğnerdi.¹⁴ Genişleme sürecinde Kafkasya'nın dağ vadilerinde tarif edilemez zulümler yapılırdı. Yerel halk acımasızca katledildi veya evlerini terk etmeye zorlandı, köyler yerle bir edildi ve işgal altındaki bölgelere Kazaklar ya da Rus sömürgecileri yerleştirildi.

Özgürlüğü seven Kafkasyalılar bu durumu kabul etmeyip Rus İmparatorluğu'na karşı ayaklanıyorlardı. Bunu da belirtmek gerekir ki, güçlü devletlerin olağan ve pragmatik politikaları göz önüne alındığında, Osmanlılar da Kafkas halklarıyla uzlaşmanın yollarını aramıyorlardı ve bölgedeki emperyalist hırslarından vazgeçmek istemedikleri görünür. Kayıp mevkiileri yeniden kazanmak için Osmanlılar, Güney veya Kuzey Kafkasya'da Rusya'ya karşı yapılan ayaklanmaları destekliyorlardı.¹⁵ 1810 yılında Akhaltsikhe Paşası Şerif'in Sultan II. Mahmud'un rızasıyla Rus İmparatorluğu'ndan kaçmak için mücadele eden İmereti Kralına 3.000 Türk ve Dağıstanlı asker ile yardım ettiği bilinir.¹⁶ Gürcistan'da sömürgeciliğe karşı ayaklanan komutanların pek çoğunun Osmanlı'ya sığındığı da bilinmektedir. Bunlardan İmereti'nin son Kralı II. Solomon'un (1810), torunu İvane Abaşidze'nin (1820), Vakhtang Bagrationi'nin (1820), Guria Prensi Mamia Gurieli'nin eşi Sopio'nun ve diğerlerinin durumunun anlatması da oluşan durumu yeterince kadar açıklar.

---

¹³ В. Бакланов, Российская колониальная экспансия на Северном Кавказе и ее последствия. http://historick.ru/view_post.php?id=144&cat=15

¹⁴Yerli halk için Rus idare sistemi ile hukuku yabancı ve kabul edilemezdi. Bu sisteme karşı olan fikirler, yazar A. Kazbegi'nin "Yansın hukuk ile kanunlarınız" şeklindeki sloganyla ifade edilir

¹⁵Rusya tarafından aynısı Hristiyanların yaşadığı Balkanlar'da da yapılırdı. Kendisi bunları Devlet'i Aliye'ye karşı kıskırtıyordu. A Concise History of the Armenian People (From Ancient Times to the Present). Fifth Edition Completely Revised. George A. Boumoutian. Mazda Publishers Inc. Costa Mesa, California 2006, p. 197

¹⁶ M. Khomeriki, İmereti Krallığı'nın Feshi, 1819-1820 Yılları Başkaldırmalar ve İmereti Bagrationları, Tifl., 2012.<http://www.nplg.gov.ge/gsd//cgi-bin/library.exe?e=d-00000-00---off-0civil2-civil2-01-1--0-10-0--0-0---0prompt-10--.%2e-4---4---0-11-11-ru-00---10-about-50--00-3-1-00-0-00-11-1-1utfZz-8-00-0-11-1-0utfZz-8-10&a=d&c=civil2&cl=CL2.11&d=HASH3894363b59fa0975bfc70b.1.3>

1806-1812 Rus-Osmanlı Savaşı'nda Adigeyler Osmanlı Devleti'nin yanında saf tuttular ve Rusya'ya karşı çıktılar.¹⁷ Osmanlılar, ayrıca Akhaltsikhe Paşası ile Azerbaycan Hanlarını Rusya'ya karşı kıskırttılar.¹⁸ Bu savaşta Gürcü Halkı'nın sadece bir kısmı Ruslarla yan yana savaştı. İkinci kısmı ise (II. Solomon, Aleksandre Batonişvili vb.) Çarlığın yenilgisini Gürcistan'ın özgürlüğünün bir koşulu olarak görüyorlardı ve bunun için de askeri güçlerini hazırlıyorlardı.

Rusya ile bir sonraki savaşta, Osmanlılar Kafkas dağlarının Gürcistan'a saldırımları için provokasyonlara başvurdu, bu da Çari Bölgesi (Dağıstan'ın bir bölgesi) yağmacılarının Kakheti köylerine birkaç defa saldırması ve Rus birliklerine karşı çatışmalarla sonuçlandı. Osmanlıların desteğiyle, 1828'de Rus hükümetine karşı bir Karaçay-Çerkes protestosu düzenlendi, ancak Kafkasya'daki büyük çaplı Rus karşıtı ayaklanma gerçekleşmedi. Rus ordusu safına savaşan yerli "Halk Ordusu" birliklerinin sayısı (Kabardaylılar, Çeçenler, İnguşlar, Dağıstanlılar, Gürcüler, Azerbaycanlılar, Ermeniler, Osetyalılar) Müslüman süvari alayları da dahil olmak üzere 8-10 bin kişiden fazlaydı.¹⁹

Kırım Savaşı sırasında yani 1855 savaş kampanyasında, Güney Kafkasyalılar dışında Kafkasya Kolordusu'nda 30 bin kadar Dağıstanlı, Kuzey Osetyalı, Kabardalı ve Kuzey Kafkasya'nın diğer halklarından oluşan askeri birlikleri Rusya lehine savaşırlardı.²⁰

Osmanlılarla yapılan başarılı savaşlar sonucunda Rusya, Kafkasya sorununu kendi lehine çözdü.²¹ İran ile Osmanlıları bölgeden ihraç etti ve bölgede tek başına hüküm sürdü. Rus İmparatorluğu'nun hem Kafkasya bölgesindeki, hem de uluslararası alandaki gücü önemli ölçüde arttı.

Rus tarih bilimi, Osmanlılara karşı yapılan savaşları Kafkasya'nın kurtuluşu olarak göstermiş, Türk tarih biliminde ise aynı olaylar haksızlık ve bu toprakların Rusya tarafından işgali olarak değerlendirilmiştir.

---

¹⁷ А. Чеучева, Северо-Западный Кавказ в политике Великобритании и Османской империи в последней четверти XVIII - 60-х гг. XIX вв. Автореферат диссертации по истории, М., 2008. <http://cheloveknauka.com/severo-zapadnyy-kavkaz-v-politike-velikobritanii-i-osmanskoj-imperii-v-posledney-chetverti-xviii-60-h-gg-xix-vv>

¹⁸ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. II. СПб., 1886, с. 232.

¹⁹ А. Апфелбаум, Народы Кавказа в Русско-турецкой войне 1828-1829 гг. История, этнология и археология Кавказа, № 4/2018, с. 14, 17.

²⁰ <http://www.istoria.net/referat/referat3/1260.php>

²¹ İran ve Osmanlı devleti'ne karşı yapılan savaşları kazanıldığı için Sankt-Petersburg'da bir "Zafer Takı" inşa edildi.

Kafkasya sakinleri için her iki taraf yani Rusya ve Osmanlı Devleti zalim ve işgalci idi. Sırayla bir hegemonistin yerini diğeri tuttu, bölge ise yine şiddet kurbanı, asi, sömürgeci bir saha olmaya devam etti. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bulunan Kafkasya halklarının trajik varlığını İmam Şamil'in çocuklarının kaderi açıkça göstermektedir: Çocuklarından birisi olan Gazi Muhammed Osmanlı Ordusu'nda general, diğeri oğlu Muhammed Şafi ise Rus Ordusu'nda general oldular.²² Ünlü Gürcü yazarı Kondrate Tatarashvili'nin (Uiarağo) sözcüklerini kullanırsak: “Ne birisi Osmanlı, ne de diğeri Rustu, her ikisi de talihsiz Kafkasya'nın çocuğuydu”.

Bölgeye hakimiyetini kurduktan sonra Rusya, Kafkasya sorununu bir iç meselesi olarak görmeye başladı. Bununla birlikte, ekonomik açıdan, özellikle Batı Gürcistan, uzun süre Osmanlı piyasasına bağımlı kaldı. Guria'da en önemli tüketim malları genellikle Osmanlı'ya bağılı "İslam Gürcistanı'ndan" yani Batum ve Kobuleti'den ithal edilirdi. 1940'lı yılların başlarında dahi Guria pazarlarında Türk Lirası henüz daha etkindi.²³ Ticaret, Osmanlılar için Kuzey Kafkasya halklarını, özellikle de Adıge'yi siyasi açıdan etkilemek için önemli bir araçtı. Kuzey-Batı Kafkasya ile ticaret ve ekonomik ilişkilerinin ana noktaları olarak Trabzon, Sinop, Samsun gibi ve diğeri limanlar hizmet verirdi.²⁴

Din meselesine geldiğinde, Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya politikasında ve yerel halklarla olan ilişkilerinde, ülke içindeki sosyal istikrarın yollarından biri olarak önemli bir rol oynamıştır.

Din, Kuzey Kafkasya halklarının sömürgeciliğe karşı yapılan hareketlerinde önemli bir faktördü. Bilindiği gibi, 1920'lerin sonlarından beri bu hareket aktif olarak dağlıların birleşmesi için kullanılan ideolojinin yani Müridizm'in temelini oluşturdu.

İslam'ın bölgedeki etkisini zayıflatmak ve konumunu güçlendirmek için Çar Hükümeti yerel Müslüman nüfusun Hıristiyanlaştırmasına başvurdu ve kilise sinodunun misyonerlik çalışmalarını teşvik etti. 1860'ta ise sivil ve dini yetkililerinin çabalarıyla Tiflis'te “Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığın Restorasyonu Derneği” gibi resmi bir kurum kuruldu.

---

²² М. Гаммер. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. М., 1998, с. 392.

²³ О. Janelidze, Gürcistan'ın Yakın ve Modern Tarihi, Tiflis, 2009, s. 57

²⁴ А. Чеучева, Северо-Западный Кавказ в политике Великобритании и Османской империи в последней четверти XVIII - 60-х гг. XIX вв. Автореферат диссертации по истории, М., 2008. <http://cheloveknauka.com/severo-zapadnyy-kavkaz-v-politike-velikobritanii-i-osmanskoj-imperii-v-posledney-chetverti-xviii-60-h-gg-xix-vv>

İmparatorluk'ta ilan edilen vicdan özgürlüğüne rağmen, Ortodoksluk dışında olan dini azınlıklar gerçek hayatta ezilirdiler. Bununla birlikte, çok uluslu ve çok kültürlü bir ülkenin hükümeti, iç veya dış muhalefet, jeopolitik durumunun etkisi altında bulunduğu yüzünden dini politikasını yeniden gözden geçirmek ve bazı hallerde de kökten değiştirmek zorunda idi²⁵.

Örneğin, Vali A. Ermolov Kafkasya Müslümanlarına Mekke'ye haca gitmelerini yasakladığında, bir sonraki Vali Vorontsov memurlarından Müslümanların dini duyguları konusunda daha temkinli davranmalarını talep ederdi.²⁶ Rusya ile çatışmalarda dini faktörler Osmanlı İmparatorluğu tarafından da kullanılırdı.

Nisan 1828'de Rusya, Devlet-i Aliyye'ye savaş ilan ettiğinde, Osmanlılar tüm Müslüman dünyayı düşmanına karşı kutsal bir savaşa davet ettiler. Sultan Mahmud'un özel fermanında savaşın vatan ve inanç için yürütüldüğünü vurgulandı. Bu nedenle, her Müslüman, zengin veya fakir, asil veya sıradan olan bir araya gelip vatan ile din için savaşacaktı.²⁷

1853'te Kırım Savaşı patlak verdiği halde, Sultan I. Abdülhamit Kuzey Kafkasya Dağları'nın lideri olan İmam Şamil'i Cihad'a davet etti.²⁸ Bu durum ise bölge halklarında uygun bir yankı buldu.

Bunu da belirtmek gerekir ki, aynı savaş döneminde düşmanı zayıflatmak için Osmanlılar ve müttefikleri İngiltere ve Fransa hassas bir meseleye başvurup işgal altında bulunan Kafkas halklarına ulusal özgürlüğün verileceğini vaat ettiler. Buna göre, Çerkeslere tam bağımsız bir devlet verilecekti, Samegrelo Prensiği'nin bağımsızlığı ise gündeme getirilecekti.²⁹ Gelişmelerden görüldüğü gibi, bunlar hayatta uygulanacak projeler değildi ve yalnız savaş durumunun vaatleri olarak kaldı ve bundan sonra da yerine getirilmesi için kimse uğraşmadı.

Muzaffer devletler söz konusu meselelere ateşkes şartlarında yer vermediler. Gürcistan'dan göç eden araştırmacı A. Manvelişvili'ye göre "Paris Kongresi'nde Gürcistan ve Kafkasya'dan bahsedilmedi... O zaman Gürcistan ve Kafkasya sorunu

---

²⁵ Е. Вишленкова, Религиозная политика в России (первая четверть XIX века), Казань, 1998. Тема диссертации и автореферата. <https://www.dissercat.com/content/religioznaya-politika-v-rossii-pervaya-chetvert-xix-veka-0>

²⁶ Р. Газимагомедов, Конфессиональная политика Российской империи в Дагестане в середине XIX – начале XX вв. Вопросы истории, 2014, № 5, с. 165-166.

²⁷ История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах в двух частях, ч. I, СПб., 1836, с. 381.

²⁸ Encyclopedia of the Ottoman Empire, by Gábor Ágoston and Bruce Masters, 2009, p. 126.

²⁹ АКАК., т. XI, Тифлис, 1888, с. 112; 150; К. Borozdini, samegrelo da svaneti, 1854-1861, mogonebebi, tb., 1934, gv. 26-27.

herkes tarafından kenara bırakıldı ve Rusya'nın iç meselesi olmaya devam ettirildi".³⁰

Kırım Savaşı'ndaki yenilgi Rusya'nın Kafkasya'daki konumunu sarsmadı, bölgedeki egemenliğini yine devam ettirdi. Bu durum Rus İmparatorluğu'nun Osmanlılardan daha istikrarlı ve güçlü bir devlet olduğunu gösterdi. Gerçi Osmanlı Devleti'nde modernleşme süreci yani sosyal-ekonomik yenilenmeler (Tanzimat) Rusya'dan daha önce başladı, ancak ülke içindeki olumlu değişiklikler Osmanlı Devleti'ni eski ihtişamına ve gücüne kavuşturamadı.

Her iki savaş hem Rusya'nın hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik kalkınmasını önemli ölçüde engelledi. Her iki devlet de bu savaşlarda büyük insani, maddi ve finansal kayıplara uğradı, ancak Osmanlı Devleti Rusya'dan daha fazla kayıp verdi ve zayıfladı. Söz konusu dönemde, Devlet-i Aliye ve Rusya birbirleriyle 15 yıl savaştılar. Her ikisi de, aynı dönemde dış savaşlarla birlikte fethedilen halkların isyanlarını bastırmak için için birçok sorun yaşadı. Aralarındaki savaşlarda Osmanlılar hakim oldukları toprakların bir kısmını kaybederken, Rusya İmparatorluğu kazanıp topraklarını genişledi.

Söz konusu dönemde, Rusya'da üç imparator - I. Aleksandr (1801-1825), I. Nikolas (1825-1855) ve II. Aleksandr (1855-1881), Osmanlı Devleti ise beş padişah - III. Selim (1789-1807), IV. Mustafa (1807-1808), II. Mahmud (1808-1839), I. Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) tarafından değişti.

Krizden bahsetmesek de ülkenin üst yöneticilerinin sık sık değişmesi, merkezi hükümetin zayıf olması ile siyasi istikrarsızlığı gösterdi. Gerçi, Rusya 1825 ve 1859-1861'de Dekabristlerin başkaldırması ve sözde "Devrimci Durum" gibi olaylarda iki kez siyasi zorluklarla karşı karşıya kaldı, ancak ilk durumda güç kullanarak, diğer durumda ise büyük uzlaşma (köylü serfliliğinin kaldırılması) yaparak oluşan meselenin üstesinden geldi. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, meydana gelen gergin durumlarda imparator II. Aleksandr devrimci teröristler (Narodovolts) tarafından öldürüldü. Osmanlı'da ise Padişahlar III. Selim ve IV. Mustafa hanedan üyeleri arasında bir güç mücadelesinin kurbanı oldular.

Bu konuyu ele alırken dile getirilecek bir diğer konu, Kafkasya bölgesindeki Rus İmparatorluğu'nun sömürge politikası ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yankısıdır.

Çar Hükümeti ilhak ettiği topraklarda emperyal emellerini güçlendirmekle beraber sosyal tabanını genişletmek için "etnik genişlemelere" de başvurdu. Bu

---

³⁰ A. Manvelişvili, Rusya ve Gürcistan (1801-1915), Birinci Cilt, Paris, 1951, s. 432-433.

hükümet, Kuzey Kafkasya'nın yeni ilhak edilen topraklarında Kazakları yerleştirerek askeri harcamalardan tasarruf edip bu bölgelerin korunmasını sağlamışsa da, güneyde daha sadık bir ortam kurmak için çaba gösterdi. Bunun bariz bir örneği, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kafkasya'ya gelip yerleşmeleridir.³¹ Bu meselede Rus Emperyalist gücünün aslan payı vardır.

Devlet-i Aliye ile yapılan her başarılı savaştan sonra Çarlık Hükümeti siyasi, ekonomik, askeri veya diğer açılardan çok sayıda Ermeniye yaşamak için bölgeye getirip yerleştirdi. Çeşitli kaynaklara göre, sadece 1828-1830'da 119.500 kadar Ermeni nüfusu İran'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Güney Kafkasya'ya göç etti.³²

Ayrıca her bir Rus-Osmanlı savaşında nüfusun bir kısmının başta Abhazlar (Abazalar) olmak üzere Gürcistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göç olduğu dikkat çekmektedir: 1810'da 5 bin, 1828-1830'da 10 bin ve 1855-1856'da 20 bin Abhaz (Abaza) Osmanlı İmparatorluğu'na göç etti.³³

1829'da Samtshe-Cavakheti Bölgesi'nde yaşayan yerli Müslüman Meskhlerin vatanlarından ayrılmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bölgelerine taşınmak zorunda kaldıkları da malumdur. 1801-1831 yıllarında yaklaşık 147 bin yerel Müslümanın Azerbaycan'dan ayrıldığı bilinir.³⁴ Bunların büyük kısmı Osmanlı Devleti'ne göçtü.

Abazlar, Abazehler, Bjeduhlar, Kuban Nogayları, Çerkezler, Ubıhlar, Çeçenler, Karaçaylılar, Kabardalılar ve Osetler gibi Kuzey Kafkasya Halklarını etkileyen muhacirlik meselesi yukarıda adı geçen göçler dâhilindedir. Bu mesele ayrıca Abhazlar ile Güney Gürcistan'da yaşayan Müslüman Gürcüleri de büyük zorluklara karşı karşıya getirdi.

Rus tarih yazımı en baştan beri, sanki Kafkas dağlılarının Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel göçünün Osmanlı İmparatorluğu tarafından teşvik edildiği ve muhacirliğin de Türk ajanları ve Dağlıların asilleri ile din adamlarının çağrısı ile yapıldığı gibi görüşleri yerleştirmeye çalıştı.³⁵

---

³¹Ermeni nüfusunun getirip yerleştirilmesi daha sonraki yıllarda da kesilmedi, XIX. y.y. 70-90'lı yıllarında gelen Ermenilerin sayısı Kuzey-Batı ve Merkezi Kafkasya'da fazlasıyla arttı.

³² А. Бадалян, Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней. Известия академии наук Армянской ССР, т. 5, 1953, с. 51.

³³ Z. Çiçinadze, Kartvel Muslimanta Didi Gadasakhleba Turketşi, Tifl., 1912, s.169.

³⁴ Р. Сафаров, Этнотерриториальные изменения на Кавказе в веках. Кавказ глобализация, т. 6, вып. 4, 2012 г, с. 134.

³⁵ А. Берже, Выселение горцев с Кавказа, „Русская старина“, т. XXXIII, 1882, февраль, с. 346. Г. Дзидзари, Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухум, 1975, с. 8.

Türk tarihçiliğinde ise Kafkasya'nın dađlı nüfusunun sürekli olarak Osmanlı Padişahı'na sadık olduđu kanıtlama konusu ileri sürülmüştür. Bu bağlamda, Prof. Dr. A. Eran'ın çalışması dikkate değerdir. Yazar trajik sürecini taşıyan muhacirlik konusunda Osmanlı Devleti'nin asla katılmadığını dile getirmiştir.³⁶

Osmanlı Devleti'nin menfaatlerinde “yönetilen göçün” var olacağı inkâr edilemez. Bu göç sonucunda ülke cesur dađlılar sıfatıyla savaş gücünü daha da artırabildi.³⁷ Bu yüzden Osmanlı propagandası dađlı Kafkas muhacirlerine göçün faydalı olacağını haklı çıkarıyordu ve Osmanlı İmparatorluğu'na geldikten sonra onlara çeşitli vaatlerde de bulunuyordu.

Aynı zamanda bu topraklardan muhacirliğin temellerinin Rusya'nın bölgede yaptığı taciz ve fetihler sonucunda hazırladığını vurgulamak gerekir. Çarlık Hükümeti'nin sömürge politikası olmasaydı, sürgünün ölçeđi tamamen önemsiz olabilirdi ve Kafkasya dađlılarının durumuna trajik bir şekilde yansımazdı. Dađlıların muhacir olmalarına kesin hız kazandıran Rus sömürge politikası oldu.

Yapay göç süreçleri Kafkas nüfusunun ulusal bileşiminde ve etnik ve dini yapısında önemli deđişikliklere yol açtı. İlerideki zamanlarda ise bu durum birçok sorun kaynađı oldu.

Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya bölgesinde hakimiyeti, yerel halkların yaşamlarında bir dönüm noktası oldu. Yeni jeopolitik gerçekler onların gelecek kaderlerini ve geleceklerini önemli ölçüde belirledi.

---

³⁶ X. Ибрагимбејли, Кавказ в Крымской войне 1853-1856 гг. и международные отношения. М., 1971, с. 55-56.

³⁷Çođu hallerde Osmanlı İmparatorluđuunda Başibozuk Haydutlar birlikleri ve hamidiye göç eden dađlı Kafkasyalılarından oluşurdu. Hamidiyenin askeri komutanların birçođu da dađlılardandı.

BORÇALI TÜRKLERİ

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Marmara Üniversitesi

ÖZ

Etnik olarak çeşitlilik gösteren bir ülke olan Gürcistan’da, Gürcülerin dışında çok sayıda topluluk yaşamaktadır. Bu topluluklar içerisinde büyük çoğunluğu oluşturanlardan birisi, Osmanlı arşiv belgelerinde Borçalı Terâkimesi olarak kayıtlara geçen Borçalı Türkleridir. Borçalı Türkleri, bu adı yine aynı isimle anılan yerden almıştır. Tiflis’in güneyi ile Ermenistan’ın kuzeyi ve Azerbaycan’ın kuzeybatısında yer alan Borçalı, Ortaçağın sonlarına doğru sultanlık statüsü kazanmıştır. Borçalı’ya gelmiş olan Osmanlı seyyahları sınırlarından ziyade bölgede yaşayan halklar hakkında bilgiler vermiş, Ortaçağ Avrupa seyyahları ise burayı “Georgie Turque” yani Türk Gürcistan’ı şeklinde adlandırmışlardır. Tarihi olarak hakkında pek fazla bilgi mevcut olmayan Borçalı’nın sınırları, Kafkasya’nın Çarlık Rusyası tarafından ele geçirilmesinden sonra belirgin bir hale gelmiştir. 1880’li yıllarda Tiflis Guberniyası’nın bir kazası haline getirilmiştir. Böylece Tiflis Guberniyası’nın güneydoğusunda yer alan Borçalı, 1880’lerde Yelizavetpol Guberniyası’nın Kazah ve Yerivan Guberniyasının Aleksandropol kazası ile sınırdaş hale gelmiştir.

Gürcistan’da Türkler esasen, Kvemo Kartli, Kaheti, Şida-Kartli, Msheta-Mtianeti, illerinde ve özellikle Kvemo-Kartli’nin Marneuli, Gardabani, Dmanisi, Bolnisi ilçelerinde yoğun olarak; Sagareco, Zalga, Lagodehi, Kaspi, Kareli, Msheta, Tetriçğaro ilçelerinde de kısmen yaşamaktadırlar. Sovyetler dağıldıktan sonra Borçalı Türkleri pek çok problemle karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan bazıları ötekileştirmeden kaynaklı problemler, dini, sosyal, kültürel, eğitim, sağlık, alt yapı vb. problemlerdir. Bu bildiri de Borçalı Türklerinin sorunlarıyla alakalı değerlendirmelerde bulunacağız.

Anahtar Kelimeler: Borçalı bölgesi, Gürcistan, Türkler, Çarlık, Sovyetler Birliği.

ბორჩალოელი თურქები

პროფესორი ოქან იემილოთი
მარმარილოს უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

საქართველოში, რომელიც ეთნიკური თვალსაზრისით საკმაოდ მრავალფეროვანია, ქართველების გარდა ბევრი სხვა ხალხიც ცხოვრობს. ამ ხალხებს შორის ყველაზე დიდი რაოდენობით არიან წარმოდგენილი ბორჩალოელი თურქები, რომლებიც ოსმალურ საარქივო დოკუმენტებში

ბორჩალოელ თურქიმეს უწოდებენ. ბორჩალო მდებარეობს თბილისის სამხრეთით, სომხეთის ჩრდილოეთით და აზერბაიჯანის ჩრდილო-დასავლეთით. შუა საუკუნეებში მან სასულთნოს სტატუსი მოიპოვა. ბორჩალოში ჩამოსული ოსმალთა მოგზაურები საზღვრებზე მეტად რეგიონში მაცხოვრებელ ხალხზე გვაწვდიან ცნობებს, ხოლო შუა საუკუნეების ევროპელი მოგზაურები ამ მხარეს “Georgie Turque” ანუ “თურქულ საქართველოს” სახელით მოიხსენიებენ. ისტორიულ წყაროებში ბორჩალოს საზღვრების შესახებ საკმაოდ მწირი ცნობებია. რეგიონის საზღვრები უფრო გამოკვეთილი მეფის რუსეთის მიერ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ გახდა. 1880 წელს იგი თბილისის გუბერნიის ერთ-ერთ მაზრად ჩამოყალიბდა. ამგვარად თბილისის გუბერნიაში შემავალი ბორჩალო, 1880-იან წლებში ელიზაბეტპოლის გუბერნიის კაზახის მაზრას და ერევნის გუბერნიის ალექსანდროპოლის მაზრას გაუმეზობლდა.

საქართველოში თურქები ძირითადად ცხოვრობენ ქვემო ქართლის, კახეთის, შიდა ქართლის, მცხეთა-მთიანეთის მხარეებში, მაგრამ განსაკუთრებით მჭიდროდ არიან დასახლებული ქვემო ქართლის მარნეულის, გარდაბნის, დმანისის და ბოლნისის მუნიციპალიტეტებში, ასევე ცხოვრობენ საგარეჯოს, წალკის, ლაგოდეხის, კასპის, ქარელის, მცხეთის და თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტებში. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ბორჩალოელი თურქები ბევრი პრობლემის წინაშე აღმოჩნდნენ. მათი ნაწილი გაუცხოებით არის გამოწვეული - რელიგიური, სოციალური, კულტურული, საგანმანათლებლო, ჯანდაცვითი პრობლემები. მოხსენებაში შეფასებულია ბორჩალოელი თურქების საკითხები.

საკვანძო სიტყვები: ბორჩალოს რეგიონი, საქართველო, თურქები, მეფის რუსეთი, საბჭოთა კავშირი

BORCHALY TURKS

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Marmara University

ABSTRACT

Besides Georgians, there are many other communities live in Georgia, which is a country shows ethnic diversity. Among these communities, one of those that create majority is Borchaly Turks that were recorded on the Ottoman archive documents as “Borçalı Terakemesi”. Borchaly Turks have taken their name from the region which is called by the same name. Borchaly that is located in the south of Tiflis, the north of Armenia and northwest of Azerbaijan achieved the status of sultanate through the end

of the middle age. Ottoman voyagers that visited Borchaly, gave information about the people live in the region rather than its borders, while Medieval European voyagers named this region “Georgie Turque”, in other words “Türk Gürcistanı”. With so little historical information about it, Borchaly’s borders became apparent after Caucasia was captured by the Tsarist Russia. In 1880s, it became a county of Tiflis Guberniya. In this way, Borchaly that is located in the southeast of Tiflis Guberniya, bordered on Kazah county of Yelizavetpol Guberniya and Aleksandropol county of Iravan Guberniya.

As a matter of fact, Turks in Georgia densely populate in Kvemo Kartli, Kaheti, Sida Kartli, Msheta-Mtianeti provinces and especially in Marneuli, Gardabani, Dmanisi, Bolnisi counties of Kvemo Kartli; they partly populate in Sagareco, Zalga, Lagodehi, Kaspi, Kareli, Msheta, Tetriçğaro counties. After the dissolution of Soviets, Borchaly Turks faced so many problems. Some of them are problems arising from othering, religious, social, cultural, educational, health, substructure, etc. problems. In this notice, we are going to go closely into the problems of Borchaly Turks.

Key Words: Georgia, Borchaly, Borchaly Turks, Marneuli, Gardabani, Dmanisi, Bolnisi

Giriş

Türk dünyasının bir parçası olan ve Osmanlı arşiv belgelerinde Borçalı Terâkimesi olarak kayıtlara geçen, Karapapak veya Terekeme Türklerinin oturdukları yer olarak bilinen coğrafya Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Borçalı bölgesidir. Borçalı olarak adlandırılan bölge, Tiflis’in güneyi ile Ermenistan’ın kuzeyi ve Azerbaycan’ın kuzeybatısında yer almaktadır. Borçalı, Ortaçağın sonlarına doğru sultanlık statüsü kazanmıştır. Borçalı’ya gelmiş olan Osmanlı seyyahları sınırlarından ziyade bölgede yaşayan halklar hakkında bilgiler vermiş, Ortaçağ Avrupa seyyahları ise burayı “Georgie Turque” yani “Türk Gürcistan’ı” şeklinde adlandırmışlardır.¹ Tarih boyunca bu topraklara Hun, Bulgar, Göktürk, Hazar, Peçenek ve Kıpçak gibi Türk devletleri ve boyları zaman zaman akınlar yapmış ve çok eskiden beri bu bölgeye yerleşmeye başlamışlardır. X. yüzyıldan itibaren bu bölgelere Müslüman Oğuz Türkleri akınlar yapmaya başlamış, XI. yüzyılda Selçukluların Kafkasya’yı fethetmesiyle birlikte Borçalı’ya yoğun bir Oğuz kitleleri gelip yerleşmiştir. Selçukluların Kafkasya’yı fethi ve Oğuzların bölgeye yerleşmesiyle beraber Borçalı, Müslüman Türk memleketine çevrilmiştir.² Hudutları hakkında tarihte pek fazla bilgi mevcut olmayan Borçalı’nın sınırları, Kafkasya’nın Çarlık Rusyası tarafından ele geçirilmesinden sonra belirgin bir hale gelmiştir. 1801 yılında Rusya’nın Gürcistan’ı ilhak etmesinden sonra, o tarihlere kadar Gence Hanlığı’na bağlı olan Borçalı

¹ Fahrettin M. Kırzioğlu, *Karapapaklar: Borçalı-Kazak Uruğu’nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Türkocağı Erzurum Şubesi Yayınları, 1. Sayı, Erzurum 1972, s. 1-3.

² Recep Albayrak Hocoğlu, “Borçalı Toponimleri” *Erdem Dergisi*, (Ankara) Cilt: 14, Sayı: 40 (Ocak 2002), s. 145-147 (143-170); Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi: Uzak Geçmişten 1870-ci Yillara Kadar*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1996, s. 214-216.

Sultanlığını da ele geçirmiştir. Borçalı Sultanlığı'nın toprakları 1840 yılında İmereti Guberniyası'na, 1846'da ise Tiflis Guberniyası'nın bünyesine dâhil edilmiştir.³ 1880'li yıllarda Borçalı, Tiflis Guberniyası'nın bir kazası haline çevrilmiştir. Böylece Tiflis Guberniyası'nın güneydoğusunda yer alan Borçalı, 1880'lerde Yelizavetpol Guberniyası'nın Kazak ve Yerivan Guberniyası'nın Aleksandropol kazası ile sınırdaş hale gelmiştir. Borçalı'nın güney sınırı bu gün Ermenistan topraklarının içerisinde kalan Koşadağ ve Pembek vadisine, kuzeybatıya doğru Çubuklu ve Ağlağan denilen Bozabdal dağ silsilesine, batıdaki sınırı Leyli dağına dayanmaktaydı. Küçük Kafkasya Dağları'nın Gürcistan'a uzanan kısmında yer alan Şištepe, Eğri Kar, Devekiran, Koyundağ, Simsar ve Şahnababel zirveleri Borçalı ile Ahılkelek (Ahıska) Kazası arasında sınır olarak kabul edilmekte idi. Cem-Cem ve Trialeti Dağları Borçalı'yı kuzeyinde Gori'den, Menglis'teki Sarıdağ ise Borçalı'yı kuzeydoğu yönünden Tiflis'ten ayırmaktaydı.⁴

Borçalı Adının Etimolojisi

“Borçalı” sözünün etnoloji kökeni kurt anlamını taşıyan “böru” kelimesiyle ilgilidir. Türk mitolojisinde (dişi kurt) “Börce, Börcü” diye nitelendirilmiştir.⁵ Mitolojik rivayetlerde kaydedildiğine göre, Bulgar, Hazar ve Barsela (Barçola) isimli üç kardeş, aynı zamanda başka yedi soy bir babadan türemişlerdir. Salnamelerde, Hazarlar ile Barsıllar ikiz boylar olarak zikrolunmuştur. İslam tarihçileri; Barçola, Barsol, Borsula diye nitelendirdikleri bu aşireti Bulgarların bir kolu saymışlardır.⁶ Arap kaynakları, İtil Bulgarları ile Hazarların önemli bir boyu sıfatıyla “Barsula” (el-Barşaliye), veya “al-Barsul” ismi ile isimlendirdikleri bir kabileden bahsediyorlar. Zeki Velidi Togan *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde Memlûklü hükümdarı Sultan Baybars'ın Borcoğlu/Borçalı kabilesinden olduğunu ifade etmiştir. Şunu da kaydedelim ki, mezkûr Borcoğulları Kafkasya'nın güneyine Hazarlar döneminde yerleşmişlerdir.⁷

Günümüz Borçalı'sının Coğrafi Konumu (Kvemo-Kartli)

Borçalı bölgesi; Gardabani, Bolinisi, Dmanisi, Mameuli, Tetri-Tskaro, Zalka ve Sakareco ilçelerinden oluşan bir beldedir. Borçalı dışında Gürcistan'ın Telavi, Kareli, Kaspi, Rustavi, Lagodekhi, Gori ve Mtskheta (Mtsxeta) gibi bölgelerinde de Türk yerleşim yerleri vardır.⁸

³ Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Ankara, TTK, 2019, s. 11.

⁴ Elbrus Memmedov, Kerem Memmedli, *Tarihi Borçalı Mahalı Arazisindeki Megalit Abideler*, Tiflis, MRMG, 2013, s. 3-9. s. 3.

⁵ Şüreddin Memmedli, *Alın Yazımız*, Tiflis, Dayak Yayınları, 1997, s. 10-13.

⁶ Yakut el-Hamavi, *Mudjam al-Buldan (Materialı po Azerbaydjan)*, Bakü, Elm Yayınları, 1983, s. 27; Elbeyi Celaloğlu, *Gök Erleri (Borçalı Türklerinin Etnik Tarihine Seyahat)*, Bakü, Vatan Yayınları, 2010, s. 17.

⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, C. I, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1981, s.172.

⁸ Şüreddin Memmedli, *Paralanmış Borçalı*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1995, s. 7-11; Recep Albayrak, *Toponim Teknikleri ve Kafkasya - Borçalı Yer Adları*, Ankara, Elektronik Basım Evi, 2004, s. 19-24.

Borçalı üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar; Dağ Borçalı, Aran Borçalı ve Bağ Borçalı' dan ibarettir. Aran Borçalı: Marneoli ve yöresi, Yağlıca düzü, Bala Muğanlı köyüne kadar araziyi, Bağ Borçalı: Bala Muğanlı'dan başlayarak merkezi Bolnisi (Bolus Kepenekçi) olmak üzere Güvenç ve yöresi, Bala Dmanis'in aşağılarına kadar olan araziyi, Dağ Borçalı: Bala Dmanisi'den başlamak üzere Başkeçid ve yöresinden Ardahan'a kadar olan araziye ihata eder. Gürcistan'ın güneydoğusunda ve Ermenistan'ın kuzey batısında yerleşik olan mezkûr bölge, arazisinin 1/3'ü hariç, büyük dağlarla ihata olunmuştur. Bölgenin arazisinden Kür, Hram, Alget, Debed, Maşaver ve diğer nehirler akmaktadır. Borçalı'nın arazisi 6500 km karedir.⁹

Sovyetler Sonrasında Durum

Sovyetlerin ilk dönemlerinde Borçalı kazası 1929 tarihinde lağvedilerek yerinde Gardabani, Marneuli, Bolnisi ve Dumanisi adlı idari bölgeler oluşturuldu. 1991 tarihinde Sovyetlerin dağılmasından sonra Borçalı bölgesi Kvemo-Kartli vilayetinin içerisinde yer aldı. Sovyetlerin dağılmasından sonra Gürcistan'da kurulan hükümet döneminde Zviad Gamsahurdia'nın izlediği siyaset sonucunda Borçalı bölgesinden Azerbaycana göç edenler oldu. Gamsahurdia iktidarı döneminde yaşanan problemler Şevardnadze döneminde nispeten düzelmiştir. Bölge halkı Saakaşvili iktidarı dönemi daha da olumlu bir atmosfere sahip olmuştur.

Güney Kafkasya ülkesi olan Gürcistan, zengin etnik nüfus yapısıyla çeşitlilik arz etmektedir. Gürcistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 2018 verilerine göre 3.731.000 kişidir. Nüfusun büyük çoğunluğu yaklaşık % 87'si Gürcülerden oluşmaktadır. Ülkenin yaklaşık % 13 azınlıklardan oluşmaktadır. Bunlar; ağırlıklı olarak Borçalı Türkleri %6,2, Ermeniler %4,5'dir. Bu gruplar dışında Abhaz, Oset, Asuri, Çeçen, Gürcistan Yahudisi ve Rumlar da bulunmaktadır.

Borçalı Türklerinin nüfusu konusunda tartışmalar vardır. Resmi makamların verdiği rakamlarla bölgeyi çalışanların verdiği rakamlar arasında farklar vardır. 1989 nüfus sayımı sonuçlarına göre Gürcistan'daki Borçalılı Türklerin nüfusu 308 bin olarak kayda geçmiştir. Bugün bu nüfusun büyük çoğunluğu Gürcistan'ın Marneuli, Dmanisi, Gardabani, Bolnisi, ilçeleri ile bu ilçelere ait 218 civarındaki yerleşim yerlerinde yaşamaktadırlar. Borçalı Türkleri, Gürcistan'daki en büyük etnik azınlığı temsil ediyor. Gürcistan Milli İstatistik Kurumu tarafından 2014 tarihinde yürütülen genel nüfus sayımına göre ülkede 233 bin Türk yaşadığını bildirmiştir. 2014 verilerine göre toplam ülke nüfusun % 6,2'sini Türkler oluşturmuştur. Bu istatistiki bilgilerin yanında bugün Gürcistan nüfusunun yaklaşık 350-400 binini Borçalı Türklerinin oluşturduğuna dair görüşler de vardır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Gürcistan'daki Türklerin sayısı azalmıştır. Azalmanın sebepleri ise 1990'dan sonra ilk dönemde uygulanan siyaset ve ülkede egemen olan sosyo-ekonomik faktörlerdi. Gamsahurdia devrinde Kvemo-Kartli ve bazı ilçelerinde Türklere baskı uygulandı. Merkezi hükümet "Gürcistan Gürcülerindir", gibi milliyetçi sloganları ile kamuoyunda Türkleri hedef

⁹ Şureddin Memmedli, *Gürcistan Azerbaycanlıları*, Tiflis, 2006, s. 5.

göstermişlerdi. Bu grupların etkisinin güçlü olduğu Bolnisi’de Türklere karşı gerçekleştirilen rahatsız edici hareketlerin ardından yaşanan göçler buna örnek gösterilebilir.

Zviad Gamsakhurdia’dan sonra Eduard Shevardnadze’nin iktidara gelmesiyle bölgedeki Türklere karşı olan bu radikal tutum değişmeye başladı. Şevardnadze ılımlı bir yol izledi ve ülke içindeki etnik gruplarla uyumlu ilişkiler kurdu. Haydar Aliyev’in Azerbaycan’da iktidara gelmesinin ardından Şevardnadze ve Aliyev’in yakın dostluğu sebebiyle Gürcistan Türkleri daha rahat bir ortamda yaşamaya başladılar. 2004 yılında Mihail Saakaşvili’nin iktidara gelmesi ile birlikte oluşan hükümet, Türklere karşı olumlu bir siyaset sergileme yolunu tuttu. Bölgedeki Türk halkı özellikle de kırsalda yaşayanlar Saakaşvili’nin nezdinde devlete daha fazla güven duymaya başladılar. Borçalı Türkleri, Mihail Sakaşvili’nin ikinci cumhurbaşkanlığı döneminde artık seçimlere aktif bir şekilde katılım göstermeye başladı. 2012’den itibaren iktidarda olan “Gürcü Hayali” hükümeti döneminde ise siyasete dâhil olmaya başladılar.

Son dönemde Gürcistan Devletiyle Borçalı Türkleri arasında bir problem olmamasına rağmen bölge göç vermeye devam etmektedir. Bu göçlere neden olan ana etken, sosyo-ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktadır. Borçalı Türkleri Rusya, Azerbaycan ve Türkiye’ye göç etmektedirler. 1990’ların başlarında devlet kademesinde, bürokraside çok az görev alan Türklerin durumu Saakaşvili iktidarı döneminde Türkler lehinde yürütülen politikalarından sonra değiştiği görülmektedir. 2016 Gürcistan parlamento seçimlerinde birisi muhalefet partisi, diğer üçü ise iktidar partilerden olmak üzere dört Türk kökenli milletvekili meclise girmiştir.

Eğitim Durumu

Borçalı Türkleri daha önce de ifade edildiği gibi nüfusuna oranla devletin bürokrasisinde yeterince temsil olunamamaktadırlar. Sovyetlerin çok uluslu yapısı, bürokrasi dilinin Rusça olması, mesleğini iyi yapabilen her Gürcü, Ermeni ve Türk kökenli vatandaşın devletin çeşitli kurumlarında rahatlıkla çalışabilmesine imkan sağlıyordu. Gürcistan bağımsızlığını kazandıktan sonraki süreçte devletin resmi dilinin doğal olarak Gürcüce olması ile birlikte bu dili bilmeyen vatandaşlar iş imkânına sahip olamadılar. Borçalı’da yaşayan Türklerin büyük bir kısmı da Gürcüce bilmiyordu. Türklerin Gürcüce bilmiyor olmalarının en önemli sebebi resmi dilin Rusça olduğu Sovyetler döneminde Gürcüceye ihtiyaç duymamalarıydı. 2008 yılına kadar Türkler dil problemlerinden dolayı üniversitelerde öğrenim göremediler. Üniversite sınavlarının Gürcüce yapıyor olması Borçalı Türklerinin sınavlardaki başarısına engel oluyordu. Saakaşvili hükümetinin iktidara gelmesinin ardından eğitim sorunlarının çözülmesi konularında önemli adımlar atıldı. Bu dönemden itibaren ülkede yaşayan farklı etnik gruplara kendi ana dillerinde sınavlara katılma hakkı tanındı. Böylelikle Borçalı Türkleri de bu sınavlara katılarak üniversitelerde bir yıl Gürcüce hazırlık dersleri okumak şartıyla yükseköğrenim görmeye başladılar. Günümüzde Borçalı Türkleri Devlet üniversitelerinde siyaset bilimi, tıp, hukuk, tarih, edebiyat, doğu ve batı dilleri vb. alanlarda okumaktadırlar. Bu okullardan mezun olan

öğrenciler özel sektörlerde çalışabilecekleri gibi, çeşitli devlet kurumlarında da görev almaktadırlar.¹⁰

Borçalı'daki okullarda okutulan kitapların içeriği yarısı Gürcüce diğer yarısı ise Türkçedir. Çevrilerdeki hatalar ve bilgi yanlışlığından dolayı öğretmenler ve öğrenciler problem yaşamaktadırlar. Okullarda Gürcücenin yanı sıra İngilizce ve Rusça gibi yabancı dil eğitimi istenilen düzeyde değildir. Bölge ahalisinin dile getirdiği eksikliklerden birisi de Borçalı'da Türkçe eğitim veren kreşlerin olmamasıdır. Borçalı Türklerinin sorunlarından biri de edebiyat ve tarih dersleri sorunudur. Son yıllarda Azerbaycan/Türk edebiyatı derslerinin sayısı da azaltılmıştır.

Diğer Tespitler

Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde kültür merkezlerinin sayısı yetreli değildir. Bu durum bölgedeki Türk gençlerini hem kendi kültüründen hem genel kültürden mahrum bırakmaktadır. Birkaç örnek dışında yukarıda da ifade edildiği gibi Türk bölgelerinde kreşler yoktur. Ayrıca bölgede kütüphanelerin ve meslek okullarının olmayışı bir eksikliktir. Borçalı'daki belediyeler, kültürel ve sosyal alanlarda daha fazla kurslar açarak bölge ahalisi için çözümler üretebilirler. Bağlama, halk oyunları, tiyatro vb. kurslar açılabilir.

Borçalı'da kadınlar için mesleki eğitim, sanat ve hobi kursları düzenlenebilir. Çünkü kadınların çoğunun uğraşacakları bir işi yoktur. Kadınların büyük kısmı çalışmak veya her hangi bir işle uğraşmak istemektedirler. Buna çözüm olarak nakış, örgü, giyim, takı vb. faaliyet yapabilecekleri dernek ve atölyeler teşkil edilebilir. Borçalı kadınları dikiş, nakış ve örgü ürünleri üretebilirler. Kadınların kendilerini geliştirmesi ve ekonomik olarak refah düzeylerini artırmaları için atölyeler kurmak gereklidir.

Borçalı Türklerinin Dini Durumu

Borçalı'da yaşayan Türklerin büyük kısmı Sünni ve Hanefi mezhebine mensuptur. Bir kısmı ise Şii-Caferî'dir. Şii mezhepli cemaatin camileri ahund, Sünnîlerin camileri ise imamlar tarafından temsil edilmektedir. Kvemo-Kartli'nin Bolnisi ve Dmanisi ilçeleri ve Acaristan'ın ahalisin çoğunluğu Sünnî, Marneuli ve Gardabani ilçelerinin ise Şii ve Sünni ahali yaklaşık yarı yarıyadır. Gürcistan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Müslümanlar ise genelde Şii-Sünni olarak karışık yaşamaktadırlar. Gürcistan'daki Müslümanlar birbirilerine karşı oldukça hoşgörülüdürler. Şii'ler ve Sünnîler Tiflis'te aynı camiye gider ve aynı anda ibadet ederler. Ancak İran ve Arabistan'dan bölgeye gelen radikal Şiilik ve Vahabilik gibi dini akımlar Borçalı Türklerini mezhepsel olarak birbirilerine karşı çatışmacı bir tutum içerisine itmeyi amaçlamaktadır. Bu durumun Gürcistan Müslümanları arasında birlik ve bütünlüğü bozması ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla bu durum ileride Müslümanların düşüncelerinde bir değişim yaşanmasına ve radikalleşmeyle birlikte Gürcistan için yeni bir tehdit haline gelebilir.

---

¹⁰ Okan Yeşilot, Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "Borçalı Türklerinin Problemleri" *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2019, s. 622.

Çoğunluğu Sünnilerden oluşan Borçalı köylerinde cami sayısı yetersizdir. Köylerde cami yapılmak istendiği zaman Müslüman ahali bir takım zorluklarla karşılaşmaktadır. Bölge halkı, şahıs veya ahalinin ortaklaşa biriktirdikleri tasarrufla bu sorunu çözmeye kalktıklarında bürokratik sürecin uzun olmasından şikayet etmektedirler. Bu bölgelerde kolaylıkla yapılan eski kiliselerin onarılması ve yenilerinin inşaa edilmesinin yanında, bölge halkı camilerin inşasına, restorasyonuna izin verilmesi ve destek olunmasını talep etmektedir.¹¹

Ekonomik ve Altyapı Durumu

Borçalı bölgesinde Türklerin geçim durumu, ilçe ve köylerin coğrafi konumuna göre farklılık göstermektedir. Genel olarak bakıldığında Türklerin yaşadığı bölgeler Gürcistan'ın diğer bölgelerine göre tarıma uygun topraklardır. Marneuli ve Bolnisi'nin köylerinde salatalık, domates, patates, patlıcan ve fasulye gibi tarım ürünleri yetiştirilmektedir. Tiflis ve Rustavi gibi büyük kentlerin sebze ve meyve pazarlarında Borçalı Türklerinin yetiştirdikleri mahsullar yaygın bir şekilde satılmaktadır. Yukarıda isimleri zikredilen ilçelerde Türkler pazarlara erken ürün çıkarabilmek için sera yetiştiriciliği yapmaktadır.

Borçalı'da bazı köylerde arıcılık yapılmaktadır. Ancak yapılan arıcılık eski usullerle yapılmaktadır. Modern usullerle arıcılık yapılması desteklenirse hem verim artar hem de ekonomiye katkısı fazla olur. Arıcılık bölge halkı için önemli bir gelir kaynağı olabilir. Bunun için ilgili devlet kurumlarının veya stk'ların bu işi daha da bilinçli bir şekilde yapabilmeleri için köylülere yardımcı ve destek olmalarına ihtiyaç vardır. Tarım gibi hayvancılıkta Borçalı Türkleri için önemli bir geçim kaynağıdır. Gardabani ve Sakareco ilçelerde ayrıca yine Borçalı'nın dağlık ve dağeteği köylerinde hayvancılık oldukça yaygındır. Ayrıca bu bölgelerde yaylak-kışlak geleneği hala devam etmektedir. Hayvancılıkla uğraşan Borçalı Türkleri'nin bu konuda en büyük sıkıntıları otlaklar sorunudur.

İşsizlik konusu da Borçalı Türklerinin en önemli sorunlarından biridir. Bölge ahalesinin önemli bir kısmı, özellikle de gençler Azerbaycan, Türkiye, Rusya ve son dönemlerde Avrupa ülkelerinde çeşitli işlerde çalışmaktadırlar. Bazı aileler ise Türkiye, Rusya ve Azerbaycan'a göç etmiş olan akrabalarının gönderdikleri paralarla geçimlerini sağlayabilmektedir. Bölge halkının en önemli sorunlarından biri de bankalardan aldıkları krediler yüzünden borçlanmış olmalarıdır.¹²

Gürcistan'ın içerisinde bulunduğu ekonomik sorunlar Borçalı Türklerinin yaşadıkları bölgelerde de aynı şekilde etkisini göstermektedir. Ekonomik sıkıntılar Gürcistan'ın diğer yerlerinde olduğu gibi bu bölgede de altyapının gelişmesine engel olmaktadır. Borçalı Türklerinin sıkıntı yaşadığı bir diğer problem de köylerdeki sulama ve içme suları ile ilgilidir. Bu problemin çözüme kavuşturulması devletin su kanalları, yeraltı sularının köylere taşınması veya köylerin içerisinde artezyen kuyular açılmasıyla mümkündür. Bunun yanısıra özel teşebbüsler ve TİKA gibi yardım

¹¹ Yeşilot, "Borçalı Türklerinin Problemleri" *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağul'a Armağan*, s. 625.

¹² Yeşilot, "Borçalı Türklerinin Problemleri" *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağul'a Armağan*, s. 630-631.

kuruluşları aracılığı ile de bu sorunlar çözüme kavuşturulabilir. Borçalı bölgesinde şehir içi ulaşım ve köy yollarının durumu yeterince iyi durumda değildir.

Gürcistan'da Türklerin yoğunlukta yaşadığı en kalabalık ve en büyük iki ilçe olan Gardabani ile Marneuli arasından geçen Kür Nehri nedeniyle bu iki ilçe arasında doğrudan ulaşım gerçekleştirilememektedir. Bu ilçelerin birinden diğerine Rustavi şehrinden geçerek ulaşmak mümkündür. Bundan dolayı bölge halkı 5 km'lik mesafeyi 50 km yol katederek gitmektedirler. Marneuli ile Gardabani arasındaki bu kopukluk, her iki tarafta da yoğun olarak yaşayan Borçalı Türklerinin sosyal, kültürel ve ekonomik bağlarına zarar vermektedir. Söz konusu ilçeler arasında Kür Nehri üzerinde bir köprü'nün inşa edilmesi, yukarıdaki sorunları çözüme kavuşturabilir. Köprü'nün inşası bölgede yaşayan Türklerin ekonomik ve kültürel hayatını canlandırarak birlikte, Gürcistan ekonomisine de ciddi anlamda katkı sağlayacaktır.¹³

Sonuç

Borçalı Türklerinin siyasi, ekonomik, sosyal ve eğitim durumlarını ana hatlarıyla ele almaya çalıştık. Borçalı Türklerinin eğitim seviyelerinin yükseltilmesi, geçim sıkıntılarının düzeltilmesi ve Gürcistan'ın sosyo-ekonomik yapısı içerisine dâhil olabilmeleri için ihtiyaç duyulan çalışmaların artarak yapılması gerekmektedir. Gürcistan devletinin daha da güçlü olabilmesi için devletin bir parçası olan Türklerin de durumlarının düzeltilmesi gerekmektedir. Yukarıda ele aldığımız Borçalı bölgesine özel birkaç problemin dışındaki sorunlar Gürcistan'ın diğer bölgelerinde yaşayanlar için de geçerlidir. Güçlü bir Gürcistan'ın olması bölge güvenliği ve istikrarı için önemlidir. Gürcü hükümetleri sınırları içinde yaşayan Türklerle ilgili de Türkiye ve Azerbaycan Devletleriyle daha yakın ilişkiler kurabilir. Yaşanan birçok problemin çözümüne bu ilişkiler yardımcı olabilir. Ayrıca bahsi geçen ülkelerden ve uluslararası kuruluşlardan sivil toplum örgütleriyle işbirliği yapılabilir. Gürcistan'da yaşayan Türkler Gürcüce öğrenerek gerek devlette gerekse özel sektörde daha fazla görev alabilirler. Son dönemde Üniversite eğitimi alan ve siyasete katılan Türklerin sayısında görülen önemli artış sevindiricidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dostu ve müttefiki olan Gürcistan devletinin içerde tam anlamıyla birliğini sağlamış, ekonomik olarak gelişmiş olması Türk milletini sevindirir. SSCB'nin dağılmasından sonraki yaşanan süreçte Gürcistan devletinin toprak bütünlüğünden yana tavrını koyan Türkiye Cumhuriyeti Gürcistan'ın yaşayacağı sosyal ve ekonomik problemlerde ilk yardıma koşan ülkelerden biri olmuş ve olmaya da devam edecektir.

KAYNAKÇA

Albayrak, Recep. *Toponim Teknikleri ve Kafkasya - Borçalı Yer Adları*, Ankara, Elektronik Basım Evi, 2004.

Albayrak, Recep. "Borçalı Toponimleri" *Erdem Dergisi*, (Ankara) Cilt: 14, Sayı: 40 (Ocak 2002), s. 143-170.

---

¹³ Yeşilot, "Borçalı Türklerinin Problemleri", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, s. 633.

Aliyarlı, Süleyman. *Azərbaycan Tarixi: Uzak Geçmişten 1870-ci Yillara Kadar*, Bakü, Azərbaycan Neşriyatı, 1996.

Celaloğlu, Elbeyi. *Gök Erleri (Borçalı Türklerinin Etnik Tarihine Seyahat)*, Bakü, Vatan Yayınları, 2010.

Kırzioğlu, Fahrettin M. *Karapapaklar: Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Türkoçağı Erzurum Şubesi Yayınları, 1. Sayı, Erzurum 1972.

Memmedli, Şüreddin. *Alın Yazımız*, Tiflis, Dayak Yayınları, 1997.

Memmedli, Şüreddin. *Gürcistan Azərbaycanlıları*, Tiflis, (Yok), 2006.

Memmedli, Şüreddin. *Parçalanmış Borçalı*, Bakü, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1995.

Memmedov, Elbrus. Memmedli, Kerem. *Tarixi Borçalı Mahalı Arazisindeki Megalit Abideler*, Tiflis, MRMG, 2013.

Tanrıverdi, Mustafa. *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Ankara, TTK, 2019.

Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, C. I, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1981.

Yakut el-Hamavi, *Mudjam al-Buldan (Materialı po Azerbaydjan)*, Bakü, Elm Yayınları, 1983.

Yeşilot, Okan. Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. "Borçalı Türklerinin Problemleri" *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2019, s. 639-653.

http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/Lang_9a.htm

შესავალი

ბორჩალოს რეგიონი, რომელიც წარმოადგენს თურქული სამყაროს ერთ ნაწილს და რომელიც ოსმალურ საარქივო დოკუმენტებში მოხსენიებულია როგორც ბორჩალი თერაქიმე, არის ყარაფაფახი ანუ თერექიმე თურქების განსახლების რეგიონი და დღესდღეობით საქართველოს საზღვრებშია მოქცეული. ბორჩალოდ წოდებული რეგიონი თბილისის სამხრეთით, სომხეთის ჩრდილოეთით და აზერბაიჯანის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს. ბორჩალომ შუა საუკუნეების ბოლო ხანებში სასულთნოს სტატუსი მოიპოვა. რეგიონის საზღვრებისა და აქ მცხოვრები ხალხის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან აქ ჩამოსული ოსმალო მოგზაურები, ხოლო შუა საუკუნეების ევროპელი მოგზაურები აქაურობას „Georgie Turque“, ანუ „თურქული საქართველოს“ სახელით მოიხსენიებენ.¹ ისტორიის მანძილზე ამ მიწებზე ჰუნების, ბულგარების, გოქთურქების, ხაზარების, პაჭანიკების და ყივჩაღების თურქული სახელმწიფოები და

¹ Fahrettin M. Kırzioğlu, *Karapapaklar: Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Türkoçağı Erzurum Şubesi Yayınları, 1. Sayı, Erzurum 1972, s. 1-3.

ტომები თავდასხმებს აწყობდნენ და მათ უხსოვარი დროიდან რეგიონში დასახლება დაიწყო. X საუკუნიდან მოყოლებული რეგიონში მუსლიმი ოლუხი თურქები იწყებენ შემოჭრას, XI საუკუნეში სელჩუკების მიერ კავკასიის დაპყრობასთან ერთად ბორჩალოში მასობრივად სახლდებიან ოლუხები. სელჩუკების მიერ კავკასიის დაპყრობასთან და ოღოზების რეგიონში დასახლებასთან ერთად, ბორჩალო მუსლიმი თურქების ქვეყნად გადაიქცა.² ადრეული ეპოქის ბორჩალოს საზღვრების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. ბორჩალოს საზღვრებმა გამოკვეთილი სახე რუსეთის მიერ კავკასიის დაპყრობის შემდეგ მიიღეს. 1801 წელს რუსეთის მიერ საქართველოს შეერთების შემდეგ, მანამდე განჯის სახანოს დაქვემდებარებაში მყოფი ბორჩალოს სასულთნოც ხელში ჩაიგდეს. ბორჩალოს სასულთნოს ტერიტორია 1840 წელს იმერეთის გუბერნიის, 1846 წელს კი თბილისის გუბერნიის შემადგენლობაში შევიდა.³ 1880-იან წლებში ბორჩალო თბილისის გუბერნიის მაზრად გადაიქცა. ამგვარად თბილისის გუბერნიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ბორჩალო, 1880 წელს ელიზავეტპოლის გუბერნიის კახახის და ერევნის გუბერნიის ალექსანდრეპოლის მაზრების მოსაზღვრე გახდა. ბორჩალოს სამხრეთ საზღვარი დღეისთვის სომხეთის ტერიტორიაზე მდებარე ქომადალის და ფამბაკის ხეობაზე, ჩრდილო-დასავლეთით ჩუბუქლუს და ალლანად წოდებულ ბოზაბდალის ქედზე, დასავლეთით საზღვარი ლეილის მთაზე გადის. მიღებული იყო რომ ბორჩალოსა და ახალქალაქს შორის საზღვარი გადიოდა მცირე კავკასიონის მთების საქართველოსკენ გაწვდილ ნაწილზე მდებარე შიშთეფეს, ეღრიქარის, დევექირანის, კოიუნდალის, სიმსარის და შაჰ-ნაზაბელის მწვერვალებზე. ჯემჯემისა და თრიალეთის მთები ბორჩალოს გორისგან, მანგლისში მდებარე სარიდალი კი თბილისისგან გამოყოფდა.⁴

სახელი „ბორჩალოს“ ეტიმოლოგია

სიტყვა „ბორჩალოს“ ეტიმოლოგიური საფუძველი უკავშირდება სიტყვა „ბორუ“-ს რომელსაც „მგლის“ მნიშვნელობა აქვს. თურქულ მითოლოგიაში იგი წარმოდგენილია როგორც „ბორჯე, ბორჯუ“ (ძუ მგელი).⁵ როგორც მითოლოგიურ თქმულებებშია დაფიქსირებული, სამი

² Recep Albayrak Hocaoğlu, “Borçalı Toponimleri” *Erdem Dergisi*, (Ankara) Cilt: 14, Sayı: 40 (Ocak 2002), s. 145-147 (143-170); Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi: Uzak Geçmişten 1870-ci Yillara Kadar*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1996, s. 214-216.

³ Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Ankara, TTK, 2019, s. 11.

⁴ Elbrus Memmedov, Kerem Memmedli, *Tarihi Borçalı Mahalı Arazisindeki Megalit Abideler*, Tiflis, MRMG, 2013, s. 3-9. s. 3.

⁵ Şureddin Memmedli, *Alın Yazımız*, Tiflis, Dayak Yayınları, 1997, s. 10-13.

ძმა - ბულგარი, ხაზარი, ბარსელა (ბარჩოლა) და კიდევ 7 სხვა გვარი ერთი მამის შთამომავლები იყვნენ. წელიწდეულებში ხაზარები და ბარსალები ტყუპ გვარებად არიან მოხსენიებული. ისლამის მემკვიდრეობისთვის ტომი დასახელებებით ბარჩოლა, ბარსოლი, ბარსულა ბულგარების ერთერთი განშტოებას წარმოადგენდა.⁶ არაბულ წყაროები „ბარსულას“ (ელ-ბარშალიე) ან „ალ-ბარსულ“ დასახელებით მოიხსენიებენ ითილის ბულგარებისა და ხაზარების ერთერთ მნიშვნელოვან გვარს. ზეჟი ველიდი თოგანი თავის ნაშრომში „საერთო თურქული ისტორიის შესავალი“, მამლუქთა მმართველს სულთან ბაიბარს მოიხსენიებს როგორც ბორჯოღლუს ანუ ბორჩალოს ტომის წარმომადგენელს. ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხენებული ბორჯოღლუები კავკასიის სამხრეთში ხაზარების პერიოდში დასახლდნენ.⁷

თანამედროვე ბორჩალოს გეოგრაფიული მდებარეობა (ქვემო ქართლი)

ბორჩალოს რეგიონი შედგება გარდაბანის, ბოლნისის, დმანისის, მარნეულის, თეთრი-წყაროს, წალკისა და საგარეჯოს მუნიციპალიტეტებისგან. საქართველოში, ბორჩალოს გარდა, თურქული დასახლებები არის თელავის, ქარელის, კასპის, რუსთავის, ლაგოდეხის, გორის და მცხეთის რაიონებში.⁸

ბორჩალო სამი ნაწილისგან შედგება. ესენია: მთის ბორჩალო, ველის ბორჩალო და ბაღის ბორჩალო. ველის ბორჩალო შედგება მარნეულისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიისგან, იაღლუჯას დაბლობისგან და მოიცავს ტერიტორიას სოფელ ბალა მულანლომდე. ბაღის ბორჩალო მოიცავს ტერიტორიებს ზემო მულანლოდან ზემო დმანისის ქვემოთ მდებარე ადგილებამდე გუვენჩისა და ნის შემოგარენის ჩათვლით, რაშიც ასევე შედის მხარის ცენტრი ბოლნისი (ბოლუს კაპანახჩი). მთიანი ბორჩალო იწყება ზემო დმანისიდან, მოიცავს ბაშქეჩიტს (ულელტეხილს) და ტერიტორიებს არდაჰანამდე. საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით და სომხეთის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ხსენებული რეგიონის ტერიტორიის 2/3 დიდ მთებს ფარავს. რეგიონში გაედინება მდინარეები მტკვარი, ხრამი, ალგეთი, დებედა, მაშავერა და სხვა. ბორჩალოს ტერიტორია 6500 კმ² მოიცავს.⁹

⁶ Yakut el-Hamavi, *Mudjam al-Buldan (Materialı po Azerbaydjan)*, Bakü, Elm Yayınları, 1983, s. 27; Elbeyi Celaloğlu, *Gök Erleri (Borçalı Türklerinin Etnik Tarihine Seyahat)*, Bakü, Vatan Yayınları, 2010, s. 17.

⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, C. I, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1981, s.172.

⁸ Şüreddin Memmedli, *Paralanmış Borçalı*, Bakü, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1995, s. 7-11; Recep Albayrak, *Toponim Teknikleri ve Kafkasya - Borçalı Yer Adları*, Ankara, Elektronik Basım Evi, 2004, s. 19-24.

⁹ Şüreddin Memmedli, *Gürcistan Azerbaycanlıları*, Tiflis, 2006, s. 5.

ვითარება საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ

საბჭოთა წყობის დამყარების პირველ ეტაპზე, 1929 წელს გააუქმეს ბორჩალოს მაზრა და გარდაბანის, მარნეულის, ბოლნისის და დმანისის რაიონები ჩამოაყალიბეს. 1991 წელს საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ბორჩალოს რეგიონი ქვემო ქართლის მხარეში შევიდა. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ საქართველოს ხელისუფლებაში მოსული ზვიად გამსახურდიას მიერ გატარებული პოლიტიკის შედეგად ბორჩალოს რეგიონიდან დაიწყო აზერბაიჯანში მოსახლეობის გადინება. გამსახურდიას მმართველობის დროს წარმოქმნილი პრობლემები შევარდნაძის პერიოდში მთლიანად გამოსწორდა. რეგიონის მოსახლეობას სააკაშვილის მმართველობის პერიოდში კიდევ უფრო დადებითი ატმოსფერო შეექმნა.

სამხრეთ კავკასიაში მდებარე საქართველოს მდიდარი ეთნიკური შემადგენლობა და მრავალფეოვნება გააჩნია. 2018 წლის აღწერით საქართველოს მოსახლეობა 3731000 კაცს შეადგენს. მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა, დაახლოებით 87% ქართველები წარმოადგენენ, ხოლო 13% უმცირესობები. ამათგან ძირითადად არიან ბორჩალოელი თურქები - 6,2%, სომხები - 4,5%. ასევე აფხაზები, ოსები, ასურელები, ჩეჩნები, ებრაელები და ბერძნები.

ბორჩალოელი თურქების რაოდენობის შესახებ ერთსულოვანი აზრი არ არსებობს. ოფიციალური სტრუქტურების მიერ მოწოდებულ ციფრებს და რეგიონზე მომუშავე ორგანიზაციების ცნობები ერთმანეთს არ ემთხვევა. 1989 წლის მოსახლეობის აღწერის დროს საქართველოში ბორჩალოელი თურქების რაოდენობა 308 ათასი დაფიქსირდა. დღესდღეობით ამ მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა მარნეულის, დმანისის, გარდაბანის და ბოლნისის მუნიციპალიტეტების დაახლოებით 218 დასახლებულ პუნქტში ცხოვრობს. ბორჩალოელი თურქები საქართველოს ყველაზე დიდ ეთნიკურ უმცირესობას წარმოადგენენ. საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სააგენტოს მიერ 2014 წელს ჩატარებული მოსახლეობის საყოველთაო აღწერის მონაცემების მიხედვით ქვეყანაში 233 ათასი თურქი ცხოვრობს. 2014 წლის მონაცემებით ქვეყნის მოსახლეობის 6,2%-ს თურქები წარმოადგენენ. ამ სტატისტიკური მონაცემების გარდა არსებობს მოსაზრება, რომ ბორჩალოელი თურქების რაოდენობა 350-400 ათასს შეადგენს.

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ საქართველოში თურქების რაოდენობა შემცირდა. შემცირების მიზეზს წარმოადგენს 1990 წლის შემდეგ გატარებული პოლიტიკა და ქვეყანაში არსებული სოციალურ-ეკონომიკური ფაქტორები. გამსახურდიას დროს ქვემო ქართლსა და

ზოგიერთ სხვა ადგილას თურქებზე ხორციელდებოდა ზეწოლა. ცენტრალურმა ხელისუფლებამ ისეთი ნაციონალისტური ლოზუნგებით, როგორცაა „საქართველო ქართველებისთვის“, საოგადოება თურქებს დაუპირისპირა. ასეთი ჯგუფების საკმაოდ ძლიერი გავლენის მაჩვენებელია ბოლნისში თურქების წინააღმდეგ განხორციელებული შემაწუხებელი ქმედებები, რამაც გამოიწვია მათი მიგრაცია.

ზვიად გამსახურდიას შემდეგ ხელისუფლებაში ედუარდ შევარდნაძის მოსვლამ რეგიონში თურქების მიმართ რადიკალური პოლიტიკა შეცვალა. შევარდნაძემ დათბობის პოლიტიკა აირჩია და ქვეყნის ეთნიკურ უმცირესობებთან დადებითი ურთიერთობები დაამყარა. აზერბაიჯანის ხელისუფლებაში ჰეიდარ ალიევის მოსვლის შემდეგ შევარდნაძისა და ალიების ახლო მეგობრობის გამო საქართველოს თურქები უკეთეს მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ. 2004 წელს ხელისუფლებაში მოვიდა მიხეილ სააკაშვილი, რომლის მთავრობამაც თურქების მიმართ პოზიტიური პოლიტიკის გატარება გააგრძელა. სააკაშვილის პოლიტიკის გამო რეგიონის თურქულ მოსახლეობას და განსაკუთრებით პროვინციებში მცხოვრებ ნაწილს, სახელმწიფოს მიმართ უფრო მეტი ნდობა გაუჩნდა. მიხეილ სააკაშვილის პრეზიდენტობის მეორე ვადის განმავლობაში უფრო აქტიურად დაიწყო არჩევნებში მონაწილეობა. 2012 წელს საქართველოს ხელისუფლებაში ქართული ოცნების მოსვლის შემდეგ ისინი პოლიტიკაშიც ჩაერთნენ.

მიუხედავად იმისა, რომ ბოლო პერიოდში სახელმწიფოსა და ბორჩალოელ თურქებს შორის პრობლემები არ წარმოქმნილა, რეგიონიდან გადასახლებულთა რიცხვი მაინც დიდია. მიგრაციას ძირითადად სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემები იწვევს. ბორჩალოელი თურქები ძირითადად რუსეთში, აზერბაიჯანსა და თურქეთში მიდიან. 90-იანი წლების დასაწყისში თურქები ნაკლებად ერთვებოდნენ საჯარო სამსახურში. სააკაშვილის მმართველობის პერიოდში თურქების მიმართ გატარებული შეცვლილი პოლიტიკის შემდეგ ჩვენ ვხედავთ მდგომარეობის ცვლილებას. 2016 წელს საპატლამენტო არჩევნების შედეგად საკანონმდებლო ორგანოში თურქული წარმომომობის 4 დეპუტატი მოხვდა - 1 ოპოზიციური და 3 სახელისუფლო პარტიებიდან.

განათლების დონე

როგორც ზემოთ ავლნიშნეთ, მიუხედავად რაოდენობისა, ბორჩალოელი თურქები სახელმწიფო სამსახურში საკმარისად არ არიან წარმოდგენილი. რადგან საბჭოთა კავშირის მრავალეროვან სტრუქტურაში სახელმწიფო ენა იყო რუსული, ყველას - ქართული, სომხური და

თურქული წარმოშობის მოქალაქეებს შესაძლებლობა ჰქონდათ თავისუფლად ემუშავათ სხვადასხვა უწყებაში. საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ სახელმწიფო ენა ბუნებრივად გახდა ქართული და ამ ენის უცოდინარმა მოქალაქეებმა მუშაობის საშუალება დაკარგეს. ბორჩალოში მცხოვრები თურქების დიდმა ნაწილმა კი ქართული ენა არ იცის. ამის ძირითადი მიზეზი კი ის არის, რომ ისინი ვერ ხედავდნენ ქართული ენის შესწავლის აუცილებლობას საბჭოთა კავშირის პირობებში, სადაც სახელმწიფო ენა რუსული იყო. 2008 წლამდე თურქები ვერ სწავლობდნენ უნივერსიტეტებში ენობრივი ბარიერის გამო. უნივერსიტეტის მისაღები გამოცდები ქართულად ტარდებოდა, რაც ბორჩალოელ თურქებს ბარიერს უქმნიდა. ხელისუფლებაში სააკაშვილის მთავრობის მოსვლის შემდეგ განათლების პრობლემის მოგვარებისთვის მნიშვნელოვანი ნაბიჯები გადაიდგა. ამ პერიოდის შემდეგ ქვეყანაში მცხოვრებ ეთნიკურ ჯგუფებს უფლება მიეცათ გამოცდები მშობლიურ ენაზე ჩაებარებინათ. ამგვარად ბორჩალოელი თურქებიც გავიდნენ ამ გამოცდებზე და უმაღლესი განათლების მიღება დაიწყეს იმ პირობით, რომ სწავლის პირველ წელს გაივლიდნენ მოსამზადებელ კურსს ქართულ ენაში. დღეისთვის ბორჩალოელი თურქები სახელმწიფო უნივერსიტეტებში ეუფლებიან პოლიტოლოგიას, მედიცინას, იურისპუნდენციას, ისტორიას, ლიტერატურას, დასავლურ და აღმოსავლურ ენებს და სხვა. ამ სასწავლებლების კურსდამთავრებულებს შეუძლიათ მუშაონ როგორც კერძო სექტორში, ისე დაიკავონ თანამდებობები სახელმწიფო უწყებებშიც.¹⁰

ბორჩალოს სკოლებში სახელმძღვანელოების ნაწილი ქართულადაა, ნაწილი თურქულად. მასწავლებლებს და მოსწავლეებს პრობლემები ექმნებათ თარგმანში არსებული შეცდომების გამო. სკოლებში ქართულთან ერთად ასწავლიან ინგლისურს და რუსულს, როგორც უცხო ენებს. რეგიონის მოსახლეობისთვის დიდი დანაკლისია, ის რომ ბორჩალოში არ არის თურქულენოვანი ბაგა-ბაღები. ბორჩალოელი თურქებისთვის კიდევ ერთი პრობლემაა ისტორიისა და ლიტერატურის გაკვეთილები. ბოლო წლებში შემცირდა აზერბაიჯანულ/თურქული ლიტერატურის გაკვეთილები.

სხვა დასკვნები

იმ რეგიონებში, სადაც თურქები უმრავლესობას წარმოადგენენ, კულტურის ცენტრების რაოდენობა საკმარისი არ არის. ეს კი რეგიონის ახალგაზრდა თურქებს როგორც საკუთარი, ისე ზოგადი კულტურის

---

¹⁰ Okan Yeşilot, Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, “Borçalı Türklerinin Problemleri” *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2019, s. 622.

დეფიციტს უქმნის. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რამდენიმე ერთეულის გარდა თურქულ რეგიონებში არ არის სკოლამდელი განათლების დაწესებულებები. ასევე დიდ ხარვეზს წარმოადგენს ბიბლიოთეკების და პროფესიული სასწავლებლების არარასებობაც. ბორჩალოში მუნიციპალიტეტებს შეუძლიათ უფრო მეტი კურსების გახსნა კულტურულ და სოციალურ სფეროში, რაც მოაგვარებს რეგიონის მოსახლეობის პრობლემებს. შესაძლებელია ასევე გაიხსნას ხალხური საკრავების, ხალხური ცეკვების, თეატრისა და სხვა კურსები.

ბორჩალოში ქალებისთვის შესაძლებელია პროფესიული განათლების და ხელოვნების კურსების ორგანიზება. იმიტომ რომ რეგიონში ქალთა დასაქმებისთვის სამუშაო არ არის. ქალების დიდ ნაწილს აქვს სურვილი იმუშაოს ან რაიმე საქმით დაკავდეს. ამისათვის შესაძლებელია დაარსდეს ასოციაციები ან სახელოსნოები, სადაც საშუალება იქნება ისინი დაკავდნენ ქარგით, ქსოვით, ტანსაცმლის და აქსესუარების დამზადებით და სხვა. ბორჩალოელ ქალებს შეუძლიათ აწარმოონ მსგავსი ნაწარმი. ქალების განვითარებისა და ეკონომიკური კეთილდღეობის გაზრდისთვის საჭიროა სახელოსნოების გახსნა.

ბორჩალოელი თურქების რელიგიური სტატუსი

ბორჩალოში მცხოვრები თურქების უმრავლესობა სუნიტები არიან და ჰანაფიტურ მაზჰაბს მიეკუთვნებიან. ნაწილი კი შიიტი ჯაფარიტები არიან. შიიტური თემის მეჩეთებს ახუნდი, ხოლო სუნიტებისას იმამი მართავს. ქვემო ქართლის ბოლნისისა და დმანისის მუნიციპალიტეტებისა და აჭარის მოსახლეობის უმრავლესობა სუნიტურია, მარნეულის და გარდაბნის მუნიციპალიტეტებში კი შიიტები და სუნიტები თანაბრად არიან წარმოდგენილი. საქართველოს დანარჩენ რეგიონებში შიიტები და სუნიტები ძირითადად შერეულად ცხოვრობენ. საქართველოში მცხოვრებ მუსლიმებს კარგი ურთიერთდამოკიდებულება აქვთ. შიიტები და სუნიტები თბილისში ერთი და იგივე მეჩეთში დადიან და ერთდროულად ლოცულობენ. თუმცა ირანიდან და არაბეთიდან რეგიონში ჩამოსული რადიკალი შიიტები და ვახაბიტები ცდილობენ, რომ ბორჩალოელი თურქები ერთმანეთს დაუპირისპირონ მაზჰაბების დონეზე. ასეთმა ვითარებამ შეიძლება დაარღვიოს საქართველოს მუსლიმების ერთიანობა და მთლიანობა. ამან შეიძლება წარმოშვას ახალი საფრთხე საქართველოსთვის, რადგან შეიძლება მოხდეს მუსლიმთა შეხედულებების ცვლილება და მათი რადიკალიზაცია.

ბორჩალოს სოფლებში, რომლებიც ძირითადად სუნიტებით არის დასახლებული, მეჩეთების რაოდენობა საკმარისი არ არის. სოფელში

მეჩეთის აშენების მსურველ მუსულმან მოსახლეობას, გარკვეული სირთულეების გადალახვა უწევს. რეგიონის მოსახლეობა ჩივის, რომ როდესაც ისინი ცდილობენ ამ პრობლემის გადაწყვეტას ინდივიდუალურად ან მოსახლეობის მიერ შეგროვილი თანხით, მათ უწევთ გრძელი ბიუროკრატიული პროცესის გავლა. ხალხი ითხოვს, რომ ძველი ეკლესიების განახლების და ახალის აშენების პროცესის ადვილად წარმოებასთან ერთად მიიღონ მეჩეთების აშენების და რესტავრაციის ნებართვაც და მხარდაჭერაც.¹¹

ეკონომიკისა და ინფრასტრუქტურის მდგომარეობა

ბორჩალოს რეგიონში თურქების საარსებო წყაროები იცვლება მუნიციპალიტეტისა და სოფლების გეოგრაფიული პირობების მიხედვით. ძირითადად, თურქების საცხოვრებელი ადგილები, საქართველოს სხვა რეგიონებთან შედარებით, სოფლის მეურნეობისთვის გამოსადეგია. მარნეულისა და ბოლნისის სოფლებში მოყავთ კიტრი, პომიდორი, კარტოფილი, ბადრიჯანი, ლობიო და სხვა კულტურები. ისეთი დიდი ქალაქების ბაზრებში, როგორცაა თბილისი და რუსთავი, თურქების მოყვანილი ბოსტნეული და ხილი იყიდება. ზემოთხსენებულ მუნიციპალიტეტებში თურქები იყენებენ სათბურებს, რათა ბაზარში ნაადრევად მოყვანილი პროდუქტი გაიტანონ.

ბორჩალოს ზოგიერთ სოფელში მეფუტკრეობასაც მისდევენ. თუმცა ძველი მეთოდებით მოქმედებენ. თუ მეფუტკრეობის თანამედროვე მეთოდებით განხორციელებას ექნება მხარდაჭერა, მოიმატებს პროდუქციაც და უფრო მოიმატებს მისი ხვედრითი წილი ეკონომიკაშიც. მეფუტკრეობა რეგიონის მოსახლეობისთვის მნიშვნელოვანი შემოსავლის წყარო შეიძლება გახდეს. ამისათვის აუცილებელია, რომ შესაბამისმა სახელმწიფო უწყებებმა ან არასამთავრობო ორგანოებმა გლებებს აღმოუჩინონ დახმარება, რათა მათ საქმე უფრო გაცნობიერებულად გააკეთონ. ბორჩალოელი თურქებისთვის მეცხოველეობაც შემოსავლის ისეთივე მნიშვნელოვანი წყაროა, როგორც მიწათმოქმედება. გარდაბნისა და საგარეჯოს მუნიციპალიტეტებში, ისევე როგორც ბორჩალოს მთიან და ფერდობიან სოფლებში, მეცხოველეობა ფართოდ არის გავრცელებული. რეგიონში ჯერ კიდევ მოქმედებს საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების ტრადიცია. მეცხოველეობით დაკავებული ბორჩალოელი თურქების ძირითადი პრობლემა საძოვრებია.

¹¹ Yeşilot, "Borçalı Türklerinin Problemleri" *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağul'a Armağan*, s. 625.

ბორჩალოელი თურქებისთვის ასევე მნიშვნელოვანი პრობლემაა უმუშევრობა. რეგიონის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ძირითადად ახალგაზრდობა სხვადასხვა სამუშაოს ასრულებენ აზერბაიჯანში, თურქეთში, რუსეთში და ბოლო პერიოდში ევროპის ქვეყნებში. ზოგიერთ ოჯახს კი თურქეთში, რუსეთსა და აზერბაიჯანში გადასახლებული ნათესავების გამოგზავნილი თანხით გააქვს თავი. რეგიონის მოსახლეობის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი პრობლემაა ბანკებიდან გამოტანილი კრედიტები.¹²

საქართველოში არსებული ეკონომიკური პრობლემები შესაბამისად აისახება ბორჩალოელი თურქებით დასახლებულ რეგიონზეც. როგორც საქართველოს სხვა მხარეებში, ეკონომიკური სიდუხჭირე ამ რეგიონშიც ხელს უშლის ინფრასტრუქტურის განვითარებას. კიდევ ერთი პრობლემა, რომელსაც განიცდიან ბორჩალოელი თურქები, უკავშირდება სოფლებში სარწყავი და სასმელი წყლის ნაკლებობას. ამ პრობლემის მოგვარება შესაძლებელია სახელმწიფო არხებით, მიწისქვეშა წყლების სოფლებამდე მიყვანითა და არტეზიული ჭების გახსნით. ამ პრობლემის მოგვარებაში შეიძლება ჩაერთონ კერძო კომპანიები და ისეთი საქველმოქმედო ორგანიზაციები, როგორცაა TİKA. ბორჩალოს რეგიონში ქალაქების შიდა და სოფლებთან დამაკავშირებელი გზები საკმაოდ ცუდ მდგომარეობაშია.

საქართველოში თურქებით მჭიდროდ დასახლებულ ყველაზე ხალხმრავალ და ყველაზე დიდ მუნიციპალიტეტს - მარნეულსა და გარდაბანს შორის ჩამოედინება მდინარე მტკვარი და ამ მიზეზით ამ ორ რაიონს შორის პირდაპირი მიმოსვლა არ ხორციელდება. ერთი მუნიციპალიტეტიდან მეორეში მოხვედრა მხოლოდ ქალაქ რუსთავის გავლით არის შესაძლებელი. ამის გამო რეგიონის მოსახლეობა 5 კმ მანძილის გასავლელად 50 კმ გზის გავლა უწევს. მარნეულსა და გარდაბანს შორის კავშირის არარსებობა, ორივე რეგიონში მრავლად მცხოვრები ბორჩალოელი თურქების სოციალურ, კულტურულ და ეკონომიკურ კავშირებს აზარალებს. ხსენებულ მუნიციპალიტეტებს შორის მდინარე მტკვარზე ხიდის აშენებით ზემოთ ხსენებული პრობლემები მოგვარდება. ხიდის აშენები რეგიონში მცხოვრები თურქების ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებას გამოაცოცხლებს და მნიშვნელოვან წვლილს შეიტანს საქართველოს ეკონომიკაში.¹³

¹² Yeşilot, “Borçalı Türklerinin Problemleri” *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan*, s. 630-631.

¹³ Yeşilot, “Borçalı Türklerinin Problemleri”, *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan*, s. 633.

დასკვნა

ჩვენ შევეცადეთ მიმოგვეხილა ის ვითარება, რომელიც არსებობს ბორჩალოს პოლიტიკურ, ეკონომიკურ, სოციალურ და განათლების სფეროში. საჭიროა, რომ თანმიმდევრულად ჩატარდეს ღონისძიებები ბორჩალოელი თურქების განათლების დონის ასამაღლებლად, საარსებო პირობების გასაუმჯობესებლად და საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ სტრუქტურაში მათი ჩართვისთვის. საქართველოს სახელმწიფოს გასაძლიერებლად საჭიროა ამ სახელმწიფოს ერთი ნაწილის - თურქების მდგომარეობის გამოსწორებაც. ზემოთ აღნიშნული პრობლემები საქართველოს სხვა რეგიონებსაც ახასიათებს, გარდა რამდენიმესი, რომელიც ბორჩალოს რეგიონისთვისაა დამახასიათებელი. ძლიერი საქართველო რეგიონალური უსაფრთხოებისა და სტაბილურობისთვის მნიშვნელოვანი ფაქტორია. საქართველოს მთავრობას ქვეყნის საზღვრებში მცხოვრებ თურქებთან დაკავშირებით, თურქეთთან და აზერბაიჯანთან უფრო ახლო ურთიერთობის დამყარება შეუძლია. მსგავსი სახის ურთიერთობებს შეუძლია ბევრი პრობლემის მოგვარებას შეუწყოს ხელი. ამასთანავე შესაძლებელია თანამშრომლობა ხსენებული ქვეყნების და საერთაშორისო არასამთავრობო ორგანიზაციებთან. საქართველოში მცხოვრებ თურქებს შეუძლიათ შეისწავლონ ქართული ენა და დაიკავონ თანამდებობები როგორც კერძო სექტორში, ისე სახელმწიფო სამსახურში. გვახარებს, რომ ბოლო პერიოდში გაიზარდა იმ თურქების რაოდენობა, რომლებიც იღებენ საუნივერსიტეტო განათლებას და ჩაერთვნენ პოლიტიკურ პროცესებში. თურქეთის რესპუბლიკას ახარებს, რომ მეგობარ და მოკავშირე საქართველოს სახელმწიფოში ცხოვრობს ერთიანი და ეკონომიკურად განვითარებული თურქი ერი. სსრკ-ს დაშლის შემდგომ პერიოდში თურქეთის რესპუბლიკამ დააფიქსირა თავისი დამოკიდებულება საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისადმი და იყო ერთერთი პირველი ქვეყანა, ვინც აღმოუჩინა დახმარება საქართველოს სოციალური და ეკონომიკური პრობლემების მოგვარებაში. და კვლავაც აგრძელებს დახმარებას.

შიდა ქართლის მოსახლეობა XVIII ს._ XIX ს. დასაწყისის ქართული, ოსმალური და რუსული აღწერების მიხედვით

ასოცირებული პროფესორი იოსებ ალიმზარაშვილი
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

სტატიაში გადმოცემულია შიდა ქართლის (დღევანდელი გორის, კასპის, ქარელის, ხაშურის მუნიციპალიტეტებისა და ცხინვალის, ახალგორის და ყორნისის ოკუპირებულ ტერიტორიები) მოსახლეობის დინამიკა XVIII ს. 20-იანი წლებიდან XIX ს. დასაწყისამდე (1804 წ.).

შედარებული განხილული და გაანალიზებულია, როგორც ადგილობრივი, ისე ოსმალური და რუსული ხელისუფლების მიერ მოცემულ წლებში ჩატარებული და ჩვენამდე მოღწეული თითქმის ყველა აღწერა და მისი შედეგები.

ამ აღწერათაგან თითოეული გარკვეულ მიზანს ატარებდა. ქართლისა და კახეთის მეფეებისა და მამა-შვილის: თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის ინიციატივით XVIII ს. 50-70-იან წლებში ჩატარებული ხალხთა აღწერის დავთრები სამხედრო ხასიათისაა და მორიგე ჯარში, ყარაულსა და სამდევროებში გამომსვლელებს ეხება. „თბილისის ვილაიეთის 1728 წლის დიდი დავთარი” ოსმალ ხელისუფლების დაკვეთითაა შედგენილი მათი ქართლში ბატონობის დროს (1723-1735 წწ.) შემოსავლის დადგენის მიზნით და გადასახადების გადამხდელ მოსახლეობას, გადასახადების რაოდენობას და სახეებს წარმოადგენს. რუსული ხელისუფლების მიერ 1804 წლის კამერალური აღწერის ჩატარება რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული: ალა-მაჰმად-ხანის 1795 წლის შემოსევა, ბოლო შვიდი წლის განმავლობაში მოსახლეობის მიერ ორჯერ გადატანილი (1797 და 1800 წლებში) შავი ჭირის ეპიდემია, ქვეყნიდან გადასახლებულ ბაგრატიონთა და მათ ერთგულ თავადთა მფლობელობაში მყოფი გლეხთა რაოდენობის დადგენა, მოსახლეობის სხვადასხვა კატეგორიაში მომხდარი ადმინისტრაციული, სოციალური, რელიგიური ცვლილებები და სხვ.

ამასთან, ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ დოკუმენტში, გარდა რუსული აღწერისა, მხოლოდ მამრობითი სქესის მოსახლეობაა აღწერილი და მთლიანი მოსახლეობის (არ ჩანს ქალები, ბავშვები, მოხუცები, გადასახადებიდან თავისუფალი კატეგორიები და სხვ.) სრულყოფილ სურათს ვერ

იძლევა. ასეთ შემთხვევაში მკვლევრები იძულებულნი არიან ე. წ. შედარებით მეთოდს მიმართონ.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, აღწერები გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნიან XVIII საუკუნისა და XIX საუკუნის დასაწყისის შიდა ქართლის ეკონომიკური და დემოგრაფიული ვითარების, მოსახლეობის ეთნიკური, სოციალური და რელიგიური შემადგენლობის, ტოპონიმიკის, გვარების, გადასახადების სახეობების შესახებ.

საკვანძო სიტყვები: შიდა ქართლი, მოსახლეობის აღწერა, ქართული დავთარი, ოსმალური დავთარი, რუსული დავთარი.

XVIII-XIX. Y.Y. GÜRCÜ, OSMANLI VE RUS NÜFUS SAYIMI DEFTERLERİNE GÖRE ŞIDA KARTLI BÖLGESİ AHALİSİ

Doç. Dr. İoseb ALIMBARAŞVİLİ
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi

ÖZ

Bu bildiri XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden XIX. yüzyılın başlarına (1804) kadar Şida Kartli bölgesinin (günümüz Gori, Kaspi, Kareli, Khaşuri ve işgal altında bulunan Tskhinvali, Akhalgori ile Kornisi ilçeleri) nüfus dinamiği tetkik edilmiştir.

Yukarıda bahsedilen tarihlerde yerel, Rus, Osmanlı hükümetleri tarafından yapılan ve günümüze kadar muhafaza edilen nüfus sayım belgeleri karşılaştırılarak incelenmiştir.

Anılan defterlerden her biri belli bir amaçla tutulmuştu. Kartli ve Kakheti Kralları ve baba oğul olan II. Teimuraz ile II. Erekle'nin girişimleriyle XVIII. yüzyılın 50-70'li yıllarında ortaya konulan nüfus sayım defterleri askeri amaçla tutuldu ve nöbet, devriye ve takipçi birlikleriyle ilgilidir. "1728 Tiflis Vilayeti'nin Mufassal Defteri" Osmanlı Hükümeti tarafından Osmanlı'nın Kartli'de hâkimiyet sürdüğü zamana denk geliyor (1723-1735) ve bölge gelirini belirlemek için tutulmuştu. Defterde vergi ödeme kapasitesi olan nüfusun sayısı, vergi türü ile miktarı belirlenmiştir. 1804'te Rus hükümeti tarafından yapılan nüfus sayımı birkaç sebepten dolayı kaynaklanmıştı: 1795'te Ağa Muhammed Han'ın istilası, 1797 ile 1800 yıllarında meydana gelen veba hastalığı, ülkeden ihraç edilen Bagrathlılar ile onlara sadık olan derebeylere ait köy nüfusu sayısının belirlenmesi, toplumun farklı tabakalarında meydana gelen idari, sosyal, dini değişimler v.s.

Şu hususu da belirtmek gerekir ki Rusça yapılan nüfus sayımı haricinde bütün diğer sayım defterlerinde yalnız erkekler gösterilmiştir. Burada toplumun diğer (bayan, çocuk, yaşlılar, vergiden muaf tutulanlar v.s.) üyelerinden bahsedilmediği yüzünden nüfusun tam sayısının tespit edilmesi mümkün değildir. Bu durumdan dolayı araştırmacılar karşılaştırmalı metotlara başvurmak zorundalar.

Yukarıda bahsedilen nüfus sayımı defterlerinden XVIII. ile XIX. yüzyılda Şida Kartli bölgesinin ekonomik, demografik, nüfusun etnik, sosyal ve dini durumu, yer adları, soy adlar ile vergi türleri hakkında belli bir bilgi edinmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Şida Kartli, nüfus sayımı, Gürcü Defteri, Osmanlı Defteri, Rus Defteri.

POPULATION OF SHIDA KARTLI ACCORDING TO GEORGIAN , OTTOMAN AND RUSSIAN CENSUSESIN THE BEGINNING OF XVIII - XIX CENTURY

Associate Professor Ioseb ALIMBARASHVILI
Gori State Teaching University

ABSTRACT

The article deals with the population dynamics of Shida Kartli (today's occupied territories of Gori, Kaspi, Kareli, Khashuri and Tskhinvali, Akhagori and Kornisi) from the 20s of the XVIII century to the beginning of the 19th century (1804).

Almost all the censuses and their results which were carried by the local authorities as well as the Ottoman and Russian ones in these years and are compared, reviewed and analyzed.

Each of these descriptions served a specific purpose. The censuses of the 1750s and 1770s carried out under the initiative of the kings of Kartli and Kakheti: Teimuraz II and his son Erekle II are of a military nature and refer to those who serve in the army. The "Great Book of Tbilisi Vilayet of 1728" is compiled by the Ottoman authorities during their domination of Kartli (1723-1735). Its purpose is to determine their income and represents the taxpaying population, the amount and the types of taxes. The census of 1804 by the Russian authorities was due to several reasons: the invasion of Aga-Mohammad-Khan in 1795; the epidemic of black plague twice (1797 and 1800) in the last seven years; to define the number of peasants belonging to Bagratians and their followers exiled from the country; the administrative, social and religious changes that covered different categories of population and so on.

However, in all of the above documents, with the exception of the Russian census, only the male population is described and do not provide a complete picture of the entire population (women, children, elderly, tax-exempt categories, etc.). In this case the researchers are forced to use so called a comparative method.

Despite the foregoing, the censuses give us some idea about the economic and demographic situation of the XVIII and the early XIX century's ethnic, social and religious composition of the population, toponyms, surnames and the types of taxes.

Keywords: Shida Kartli, Population description, Georgian Count it, Ottoman Count it, Russian Count it.

დიდი ქართველი ისტორიკოსისა და გეოგრაფის ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, ტერმინი შიდა ქართლი (უწინდელი ზემო ქართლი), აღმოსავლეთიდან იწყება კასპიდან, მისდევს მდინარე ქსანს ბოლომდე, სამხრეთის საზღვარი მისდევს მდინარე მტკვარს, ჩრდილოეთით „კავკასს“, ხოლო დასავლეთით მდ. ძირულას იქით კოლბეურის მთამდე, რომელიც ჩრდილოეთით პერანგას მთამდე მიჰყვება¹. დღეისათვის იგი გორის, კასპის, ქარელის, ხაშურის მუნიციპალიტეტებისა და ცხინვალის, ახალგორის და ყორნისის ოკუპირებულ ტერიტორიებს მოიცავს.

სამწუხაროდ, XVIII საუკუნისა და წინა პერიოდის საქართველოს მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ზუსტი მონაცემები არ გავაჩნია. მოსახლეობის აღწერების დღეისათვის ჩვენამდე მოღწეული თითოეული დოკუმენტი სპეციფიკური ხასიათისაა და კონკრეტულ მიზანს ემსახურება. მაგ., 1715 წ. „რუისის სამწყსოს დავთარი“ რელიგიური შინაარსისაა (მროველის მართლმადიდებელ სამწყსოს წარმოადგენს და შემომწირველი მოსახლეობის ასახავს XVIII ს. 10-იან წლებში), „თბილისის ვილაიეთის 1728 წლის დიდი დავთარი“ ოსმალთა ხელისუფლების დაკვეთითაა შედგენილი მათი ქართლში ბატონობის დროს (1723-1735 წწ.) შემოსავლის დადგენის მიზნით და გადასახადების გადამხდელ მოსახლეობას, გადასახადების რაოდენობას და სახეებს წარმოადგენს, ქართლისა და კახეთის მეფეებისა და მამა-შვილის: თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის ინიციატივით XVIII ს. 50-70-იან წლებში ჩატარებული ხალხთა აღწერის დავთრები სამხედრო ხასიათისაა და მორიგე ჯარში, ყარაულსა და სამდევროებში გამომსვლელებს ეხება.

ამასთან, ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ დოკუმენტში მხოლოდ მამრობითი სქესის მოსახლეობაა აღწერილი და მთლიანი მოსახლეობის (არ ჩანს ქალები, ბავშვები, მოხუცები, გადასახადებიდან თავისუფალი კატეგორიები და სხვ.) სრულყოფილ სურათს ვერ იძლევა. ასეთ შემთხვევაში მკვლევრები იძულებულნი არიან ე. წ. შედარებით მეთოდს მიმართონ.

XVIII საუკუნის I ნახევარში ქართლის მოსახლეობის შესახებ განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს ორ აღწერას. ესენია: „1715 წ. „რუისის სამწყსოს დავთარი“ და „თბილისის ვილაიეთის 1728 წლის დიდი დავთარი“.

---

¹ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 364/

„რუისის სამწყსოს დავთარი” XVIII ს. დასაწყისის შიდა ქართლის ეკონომიკური და დემოგრაფიული ვითარების, მოსახლეობის ეთნიკური და სოციალური შემადგენლობის, ტოპონიმის, გვარების, გადასახადების სახეობების შესახებ საინტერესო წყაროა.

დავთარი სულ 84 სოფლისა და 1839 კომლის აღწერას მოიცავს, მაგრამ სამწყსოს ცენტრის - რუისის აღწერა მასში არ ჩანს. მიუხედავად იმისა, რომ იგი სრული სახით არ შემოგვრჩა, მოცემული გვარების ფუძეთაგან ცხადი ხდება, რომ ქართლში მოსახლეობის აქტიურ მოძრაობას აქვს ადგილი (მეგრელი მამუკა, ჯავახი ელისე, იმერელი სუხა, მრატველი გიორგი, აჭარაძე გოჩა, დვალი გოგია, მესხი თამაზა, მეხატურაშვილი (იგივე მესხი ასატურაშვილი - ი. ა.) გიორგი, ნასყიდა და სხვ.). გვარებიდანვე ჩანს მათი სოციალური წარმომავლობა და პროფესია (მჭედელი დათუნა, მეზვერე იორდანე, ხარატი ივანე, ოქრომჭედელი დათუნა, მენაბდიშვილი ქავთარა, დალაქი გოგია, ბუში ივანე, მოურავი გუგულა, ხატისკაცი გელია, მღვდელი გოგია). გადასახადების სახეები (დრამა, საწირავი, დანი, სახუცო) და ფორმები (მარჩილი).

მოსახლეობის მოძრაობა ჩანს შემდგომი აღწერების მასალებთან შედარებითაც. მაგ., „რუისის სამწყსოს დავთარში”, დირბში მითითებული 50 კომლიდან ყველაზე მრავალრიცხოვანნი არიან: ეგნატაშვილი (3 კომლი), გაბრიელაშვილი (2), ერაძე (2), ნიადაგიშვილი (3), ჯანუაშვილი (2), ნანუჩაშვილი (2), ანანიაშვილი (2)².

იგივე დირბში, 60 წლის შემდეგ (1774 წ.), ერეკლე II-ის „მორიგე ჯარის” დავთრის მიხედვით, აბსოლუტურად სხვა გვარები გვხვდება: მაგლობლიშვილი, ქვრივიშვილი, ტეტუნაშვილი, მურაჩაშვილი და მხოლოდ ერაძე (3) მეორდება. ამავე დოკუმენტით, დირბელი მღებრის გოგიას ძმა სულხანა უკვე გორიჯვარშია დაფიქსირებული³.

არადეთში 1715 წლის „რუისის სამწყსოს დავთარში” ჩანან: იშხნელიშვილი (5 კომლი), თოდაძე (3), მირიანაშვილი (2)⁴, ხოლო 1774 წელს არადეთიდან „მორიგეში” უნდა გამოსულიყვნენ ძამარაშვილი, კაპანაძე, ჩაჩანიძე, სულხანიშვილი, წიწვანიძე (თუმცა, ისინი თილვადან გადმოსულან)⁵.

² ექვთიმე თაყაიშვილი. რუისის სამწყსოს დავთარი 1715. ს. მაკალათიას სახელობის გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის გამოცემა, 2015, გვ. 11-13.

³ იასე ლორთქიფანიძე. საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-B, თბ., 1947, გვ. 343

⁴ რუისის სამწყსოს დავთარი, გვ. 8-9.

⁵ იასე ლორთქიფანიძე. საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, გვ. 34

ეთნიკური თვალსაზრისით, სამწყსოს მოსახლეობის უდიდესი უმრავლესობა ქართველია. მხოლოდ ორი ოსია (ოთია და ლაზარე) მითითებული თიღვაში და ერთიც (ოთია) ახალსოფელში. მაშინ, როცა, ერეკლე II-ის 1774 წლის „მორიგე ჯარის“ დავთრებში ოსები „ხიზნებად“ უკვე მრავლად ჩანან: „ხიზანი ჯერანასშვილი ივანე“. „ხიზანი მეწისქვილე ხითარა“. „ხიზანი ბარაჩასშვილი თამაზა“ და სხვ.

საინტერესოა „რუისის სამწყსოს დავთრის“ გეოგრაფია. იგი იწყება სოფ. არადეთიდან. მოიცავს მდ. ფრონეს, ფცისწყლის, დვანისწყლის, ალისწყლის, სურამისწყლის, ხეფინისხევის სოფლებს და სოფ. ვაყათი მთავრდება. ისტორიულად იგი საამილახვროს, საციციანოს, საავალიშვილოს, სააბაშიოს, საამირეჯიბოს, მირიან და ფარნაოზ ბატონიშვილის საუფლისწულოებს მოიცავს, ხოლო თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით: ქარელის, ხაშურის და ბორჯომის რაიონებს.

მნიშვნელოვანია გადასახადების რაოდენობა და სახეები, რომელიც თითოეული სოფლის მოსახლეობის აღწერის დასკვნით ნაწილებშია განმარტებული. გათვალისწინებულია სოფლის ეკონომიკური შესაძლებლობანი, მოსახლეობის გადამხდელუნარიანობა, კატეგორია, დამსახურება და სხვ. მაგ., დავთრის პირველივე სოფლის არადეთის მოსახლეობა (37 კომლი) იხდიდა: „დრამას ბოგანო⁶ ნახევარ კოდსა: და სხვა სრულს კოდს⁷ იღებენ: ამათ სახუცო მარჩილი⁸, ე. ი. თანამედროვე გადაანგარიშებით, მოსახლეობა არადეთში იხდიდა „დრამის“ გადასახადს მარცვლეულის სახით, კომლზე 75 კილოგრამს.

(შესაბამისად, ეკონომიკურად შეჭირვებული (ბოგანო ანუ უმიწაწყლო) მის ნახევარს - დაახლ., 34 ვგ.-ს.), „სახუცოს“ - თანხის სახით, კომლზე დაახლ., 12 აბაზს და დამატებით 10 კაპიკს („უზალთუნს“). ანალოგიური იყო „დრამის“ გადასახადი სალოლაშენის 8 კომლიანი მოსახლეობისათვის. სამაგიეროდ, ისინი შედარებით ნაკლებს, 6 „შაურს“ (30 კაპ.) იხდიდნენ „სახუცოს“. „სახუცო“ გადასახადი სხვადასხვა რაოდენობის იყო („ათი აბაზი“, „ექვსი აბაზი“, „ოთხი აბაზი“, „ათი შაური“ და

⁶ უმიწაწყლო გლეხი.

⁷ ჭირნახულის საწყაო ძველ საქართველოში, უდრიდა 4-5 ფუთს, ანუ დაახლ. 73-75 კგ.

⁸ სულხან საბას მიხედვით, მარჩილი არის სამი აბაზი ოთხი და უზალთუნი (=10 კაპ.). იხ: სულხან-საბა შორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, II, *ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკონის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ*, თბ., 1993. გვ. 247

სხვ.) სოფლებისათვის, იმისდამიხედვით, იხდიდნენ თუ არა ისინი „დრამის“ გადასახადს. სამწუხაროდ, სიებში გვარ-სახელების გასწვრივ მითითებული არ არის კატეგორია, ანუ მოსახლე „ბოგანოა“ თუ არა, რაც ამნელებს სამწყსოს მთლიანი შემოსავლის დადგენას.

ქრონოლოგიურად ყველაზე ახლოს „რუისის სამწყსოს დავთართან“, „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარია“, რომელიც ოსმალური ხელისუფლების (სულთან აჰმედ III-ის (1703-1730 წწ.)) დავალებით შეიქმნა და გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობის აღწერას ისახავდა მიზნად.

შეიძლება ითქვას, რომ ეს ორი დოკუმენტი, გარკვეულწილად, ერთმანეთს ავსებს. თუ „რუისის სამწყსოს დავთარი“ რეგიონში არსებული მოსახლეობას, გვარებს, სოფლებს ასახავს, „თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ ეკონომიკური მდგომარეობის, სოციალური კატეგორიების, ამა თუ იმ სოფელში მოსახლეობის კლება-მატების შესახებ გვამღვეს ინფორმაციას. მაგ., სოფ. ქვიშეთის აღწერაში ვკითხულობთ: „მიწის დღიური მფლობელი - 100; მიწის თავისუფალი მფლობელი - 120; სამეუფო ველის დღიური მფლობელი - 40”¹⁰ (მფლობელებად სავარაუდოდ კაცი იგულისხმება ი.ა).

გარდა ამისა, ოსმალთა მიერ დაწესებული გადასახადები გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის, თუ რა იყო ეკონომიკური გადასახადების სფერო: თამბაქო, ხილი, ცხენი, საქონელი, ტყვე ქალ-ვაჟი, კრამიტისანი სახლები, კერძო საკუთრებაში მყოფი სავაჭურო ჯამეები, მტკვარზე დაჭერილი თევზი, ბაღ-ვენახები, მდინარეებზე აგებული წისქვილები, საბაჟოებიდან, ბორნებიდან, ზარაფხანებიდან მიღებული შემოსავალი. თითოეული სოფლის გასწვრივ მითითებულია გადასახადის სახე (ისფენჯი, უშირი, დონუმი, დემთიბანი), რაოდენობა (ქერი, ჭკავი, ხორბალი, ფეტვი, თივა, ერბო, სკა, ცხვარი, ღორი) და სხვ.

ამასთან, ოსმალური ხელისუფლება ითვალისწინებდა მოსახლეობის გადამხდელუნარიანობას, ცდილობდა ზომიერების დაცვას და ადგილობრივ ფეოდალებსაც მოუწოდებდა ზედემეტი ხარჯებით მოსახლეობის აყრა, გაქცევა, ან სხვა ადგილებში გადასახლება არ გამოეწვიათ. მაგ., ისაყ ფაშა¹¹ 1732 წელს მამუკა მუხრანბატონს აფრთხილებს: „მერმე შენის

¹⁰1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I, *ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილიებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ*, თბ., 2009, გვ. 254.

¹¹ ისაყ-ფაშა, გვარად ჯაყელი - ახალციხის ფაშა და ქართლის გამგებელი, თბილისის ვალი, ოსმალეთის სამთულთან ვეზირი 1727-1735 წლებში.

აზნაურისშვილს რატიშვილს სოფელი მხანდაკი ან სხვა სოფელი აყრილი იყოს, ყველა მოაგროვე და ნურავის გააცარცვინებ ...თუ წართვა ვინმე, მწვედ გარდავახდევინებთო“¹². ამავე ხანებში ისაყ-ფაშა ქართლის სხვა დიდებულს გივი ამილახვარს მოუწოდებდა: „მერმე ამ ბეჟან თუმანი-შვილის გლეხი სადაც იყოს აყრილი კაცი, თქვენი კაცი გაგზავნეთ და ისევ თავის მამულზედ მოიყვანეთ. ნურაის კაცი თავის მემკვიდრეს გლეხს ნუ დაუჭერენ, თორემ პასუხს ვეღარ მოგვცემენ, ისევ თავის სამკვიდროს მამულში ხნას და თესოსო“¹³.

„1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარსა“ და „რუისის სამწყსოს დავთარს, შორის სხვაობა სულ 13 წელია. მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალთა აღწერაში გვარები მითითებული არ არის¹⁴ ხსენებული დოკუმენტების შედარება გარკვეული დასკვნების საშუალებას იძლევა. „რუისის სამწყსოს დავთრის“ სოფლები „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ მოხსენიებულია, როგორც „სამილახვროს ნაჰიე გორის საყადოში“ და 84-დან 60-ზე მეტი სოფელი მეორდება, თუმცა, ოსმალურ დოკუმენტში აღარ ჩანს სოფლები: მდავი, წიფლითი, ოჟორა, არამგამა, ბალთა, ჭვირინი... ხრტანა ხრტანედ ქცეულა, ატოცი ატუცად და სხვ. სამაგიეროდ, „თბილისის ვილაიეთის დავთარში“ მოხსენიებულია „ახალი“ სოფლები: უწლევი, წაღვლი, ბადნო, წირეთი¹⁵.

ხაშურში, „რუისის სამწყსოს დავთრის“ მიხედვით, 15 გადასახადის გადამხდელი კომლია¹⁶, ამდენივე კომლი ჩანს „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარშიც“¹⁷. იტრიაში „რუისის სამწყსოში“ 42 გამო-მღები იყო¹⁸, ამავე სოფელში უმნიშვნელოდაა შემცირებული მოსახლეობა (37 კაცი) „თბილისის ვილაიეთის დავთარში“¹⁹. სამაგიეროდ, მროველის სამწყსოსთან შედარებით, ოსმალურ დოკუმენტში თითქმის ორჯერაა

---

¹² იოსებ (სოსო) ალიმბარაშვილი. ლეკიანობა აღმოსავლეთ საქართველოში. თბ., 2011, გვ.215.

¹³ ექვთიმე თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. ტ. III, თბ., 1910, გვ. 419, დოკ. 442.

¹⁴ როგორც ცნობილია, ოსმალეთში გვარებით მიმართვა მიღებული არ იყო და „გვარების კანონი“ მხოლოდ მოგვიანებით, მუსტაფა ქემალ ფაშას (ათათურქის) მიერ იქნა მიღებული 1934 წელს.

¹⁵ შესაძლოა, ეს იყოს „რუისის დავთრის“ წიფლითი.

¹⁶ რუისის სამწყსოს დავთარი, გვ. 90.

¹⁷ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 266

¹⁸ რუისის სამწყსოს დავთარი, გვ. 71.

¹⁹ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 273

გაზრდილი გადასახადების გადამხდელთა რაოდენობა ოსიაურში (შესაბამისად, 28 და 69 კაცი)²⁰.

„რუსის სამწყსოს დავთარში“ ხაშურში დაფიქსირებულნი არიან აბიაშვილი ბადურა და აბიაშვილი ოთარი²¹, რომლებიც, სავარაუდოდ, მამა და შვილნი უნდა იყვნენ. მხედველობაში გვაქვს „თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ იმავე ხაშურში მოხსენიებული: „ოთარ ძე ბაჩყასი“²². ჩვენი აზრით, ქართული „ბადურა“ და ოსმალური „ბაჩყა“ ერთიდაიგივე პირს უნდა ასახავდეს.

ანალოგიური შემთხვევები ზემოთ მოყვანილ ორ დოკუმენტში სხვაგანაც მრავლად გვხვდება. „რუსის სამწყსოს დავთარში“ ქვიშხეთში მოხსენიებულნი არიან მჭადაშვილები თამაზა და თევდორე²³. „თბილისის ვილაიეთის დავთარში“ იმავე ქვიშხეთში დაფიქსირებულია: „თამაზა ძე დათუნასი“ და „თედორე ძმა მისი“²⁴. ანუ, თამაზა და თევდორე მჭადაშვილები ძმები ყოფილან. მსგავსი მაგალითები გვაქვს ამავე სოფელში მამა-შვილ ივანე და დათუნა ბლუაშვილებთან. თევდორე და თამაზა კიკნაძეების შემთხვევაში ოძისში.

ხსენებული ორი დავთრის შედარებით, არა მხოლოდ მამა-შვილის, ან ძმების, არამედ თაობების დადგენა შესაძლებელი. მაგ., რუსის სამწყსოში ოძისში მოხსენიებულნი არიან კიკნაძეები ნასყიდა, ესიტა და ბერია²⁵. „თბილისის ვილაიეთის დავთრით“ ვიგებთ, რომ ბერი და ესიტა (ოსმალურ დოკუმენტში დაფიქსირებულია „ესია“ - ი. ა.) ძმები არიან, ხოლო ნასყიდა მათი მამაა („ბაჯითა ძე ნასყიდასი, ბერი ძე მისი, ესია ძმა მისი“)²⁶. მსგავსი ვითარება გვაქვს ოსიაურში იამანიძეებთან და სხვ.

კიდევ ერთი პარალელი, რომელიც საშუალებას გვაძლევს ერთი დოკუმენტის დახმარებით, მეორე დოკუმენტში დასმულ კითხვას გაეცეს პასუხი. „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ დაფიქსირებულია შემდეგი დასახლებული პუნქტი: „სათესველი ჩალა სოფელ თეზირთან, იგი ახლოსაა ლებგურთან“²⁷. „რუსის სამწყსოს დავთარში“ კი ვკითხულობთ: „ჭალის სოფელს ზემო“, შემდეგ მოსდევს მხოლოდ

---

²⁰ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 266-267

²¹ რუსის სამწყსოს დავთარი, გვ. 91.

²² 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 266

²³ რუსის სამწყსოს დავთარი, გვ. 84.

²⁴ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 253

²⁵ რუსის სამწყსოს დავთარი, გვ. 67.

²⁶ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 271

²⁷ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 257

კომლთა ჩამონათვალი სოფლის სახელწოდების გარეშე (თეზირი?) და გრძელდება „ლუბრმათი“²⁸. ამ შემთხვევაშიც, ქართული „ლუბრმა“ და ოსმალური „ლებგური“ ერთიდაიგივე სოფელს უნდა ნიშნავდეს.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, სახელთა ხშირი დამთხვევებიც იმას უნდა გულისხმობდეს, რომ ერთიდაიგივე პირებთან გვაქვს საქმე:

„რუისის სამწყსოს დავთარი 1715“	„1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარი“
„ჭალის სოფელს ზემო“	„სათესველი ჩალა სოფელ თეზირთან“
ქადაგიშვილი გივი	გივი ძე ბილარასი
ხმალაძე ბერი	ბერი ძე ადილარასი
კიკაძე შიო	შიო ძე მისი
ხარშილაძე ბერი	ბერი ძე აჩიკ ბაშისა

დღეისათვის ზემოთ დასახელებული სოფლები (თეზირი და ლუბრმა) აღარ არსებობს. ამდენად, მნიშვნელოვანია ოსმალურ დოკუმენტში მოცემული ლოკალიზაცია, რომელიც გვაუწყებს: „ხსენებული სოფლის საზღვარი იწყება ტაშისკარის მისადგომებთან. მდინარე მტკვრის ნაპირით, გორაკთან არსებული ციხით საციციანომდე ზედა მხარემდე გაივილის, იგი მთაწმინდის კომპლექსამდე აღწევს. იქიდან ჰაჯის გორაკამდე ვრცელდება იქიდან კი თავქვე ეშვება. ჰაჯი სუს ცხელი ადგილებით მიემართება. იქიდან კი მტკვრის ნაპირით აღმა მიუყვება იგი ტაშისკარის მისადგომებთან მთავრდება“²⁹. ანუ, დღევანდელი განფენილობით, სოფელი თეზირი ტაშისკარსა და ქვიშხეთს შორის მდებარეობდა.

გარდა ამისა, ოსმალური დოკუმენტი მნიშვნელოვან ინფორმაცია იძლევა ქართული ქალაქ-სოფლების სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების თაობაზე. მაგ., ცხინვალში მითითებულია: 180 დღიური მიწა, 15 დღიური ვენახი, 20 თვალი ღუქანი, 112 ბალი, 1 ეკლესია³⁰, ვარიანში: სამეუფო ველის დღიური მფლობელობა - 20; ველი მეჰმედის ხელში

²⁸ რუისის სამწყსოს დავთარი, გვ. 93-94.

²⁹ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 258.

³⁰ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 358.

დღიური მფლობელობა - 20; მიწის დღიური მფლობელობა - 50; სამეუფო ვენახის დღიური მფლობელობა - 5³¹ და სხვ.

ასე, რომ ზემოხსენებული ორი დავთრის შედარებითი ანალიზი ბევრ საინტერესო კითხვას სცემს პასუხს.

როდესაც „რუისის სამწყსოს დავთარს“, იოანე ბატონიშვილის მიერ 1794-99 წლების „ქართლ-კახეთის აღწერას“ ვუდარებთ, საუკუნის ბოლოს, დვანის წყლის სოფლებიდან უკვე აღარ გვხვდება: *ქვემო და ზემო ძვიმლეითი, მდავი, სამება, სურამისწყალზე ძვისი*³² და სხვ.

ძნელბედობის კვალი დოკუმენტის შინაარსიდანაც ჩანს. მაგ., სოფ. „სატივეს“ გვერდით მითითებულია: „*აყრილია ბევრი. თუ მოვლენ ყველა მეტი უნდა მოგვეცნ. სახუცო და დრამა. ესე და ახალსოფელი*“³³. იგივე მეორდება სოფ. ქემფერთან. ციხისძირის გასწვრივ კომლთა ჩამონათვალში მხოლოდ ნუმერაცია მისდევს და გამოტოვებულია ხუთი ადგილი და სხვ.

ადგილი აქვს ტოპონიმების ეტიმოლოგიურ ცვლილებებსაც. „რუისის დავთრის“ „წიფლეთი“ იოანე ბატონიშვილთან უკვე „მწიფლისია“, ხოლო „ხრტანა“ „ხტონად“ ქცეულა.

რაც შეეხება რუსული ხელისუფლების მიერ 1804 წელს ჩატარებული პირველ კამერალურ აღწერას, იგი რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული: ბოლო შვიდი წლის განმავლობაში მოსახლეობის მიერ ორჯერ გადატანილი (1797 და 1800 წლებში) შავი ჭირის ეპიდემია, ქვეყნიდან გადასახლებულ ბაგრატიონთა და მათ ერთგულ თავადთა მფლობელობაში მყოფი გლეხთა რაოდენობის დადგენა, მოსახლეობის სხვადასხვა კატეგორიის ადმინისტრაციული, სოციალური, რელიგიური ცვლილებები და სხვ.

ე. თაყაიშვილის განმარტებით, მხოლოდ რუისის ეპარქიაში 1800 წლისათვის 46 სოფელი ირიცხებოდა, როდესაც XVIII ს. 10-იანი წლებისათვის იმავე ტერიტორიაზე მოსახლეობის რიცხვი ორჯერ მეტი ყოფილა³⁴.

1801 წლის 12 სექტემბრის მანიფესტით ქართლ-კახეთში დროებითი მმართველობა გაუქმდა. ადმინისტრაციული თვალსაზრისით იგი ხუთ

³¹ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 373.

³² იოანე ბაგრატიონი. „ქართლ-კახეთის აღწერა“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და სამიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986, გვ. 41-43

³³ იოანე ბაგრატიონი, „ქართლ-კახეთის აღწერა“, გვ. 42.

³⁴ რუისის სამწყსოს დავთარი, გვ. 5.

მაზრად დაიყო: თბილის-ლორეს, გორისა და დუშეთის (ქართლში), თელავის და სიღნაღის (კახეთში). ზემოთ ჩამოთვლილი მაზრებიდან, მოსახლეობის რაოდენობითა და ფართობით გორის მაზრა ყველას აღემატებოდა³⁵, მისმა ტერიტორიამ 5280 ვერსი³⁶ შეადგინა³⁷.

აღწერა მთლიანობაში დასრულდა 1805 წლისათვის და შეკრებილი სტატისტიკური მასალის საფუძველზე 1806 წელს სახაზინო ექსპედიციისათვის გენერალური უწყება შედგა გადამხდელი მოსახლეობის რიცხოვნობის შესახებ, რომლის მიხედვით, სულ აღმოსავლეთ საქართველოს აღწერილ რეგიონებში (აღწერა არ შეხებია მთიულეთს, თუშეთს, ფშავ-ხევსურეთს) აღირიცხა 153, 6 ათასი. ხოლო გორის მაზრაში 33, 4 ათასი გადამხდელი³⁸.

აღწერა მოიცავს იმდროინდელი გორის მაზრის 189 სოფლის შესახებ მასალებს და აღწერილია მდ. მტკვრის, ფრონის, ლიახვის, თეძმის, ლეხურის, ძამას, ძირულას, ჩხერიმელას და ა. შ. მონაპირე სოფლები.

მაზრის 189 სოფელში აღრიცხული საბატონო და სახაზინო გლეხთა რაოდენობა შეადგენს 3823 კომლს (24561 სულს). აქედან 13855 მამაკაცია, ქალი – 10706³⁹. ანუ, გენდერული ბალანსი მამაკაცების სასარგებლოდაა 56% - 44%-ზე, რაც იმ პერიოდისათვის დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენს.

აღწერის მიხედვით, მაზრაში ყველაზე მეტი ყმები ჰყავთ ამილახვრებს - 245 კომლი, რომლებიც, ძირითადად, კონცენტრირებულნი არიან მათ რეზიდენციაში, სოფ. ქვემოჭალაში. ციციშვილებს ყველაზე მეტი ყმა ჰყავთ ქარელში, თუმანიშვილებს - ხელთუბანში, ბერბუკსა და ახალდაბაში, ფავლენიშვილებს - ნიქოზსა და ხვითში და სხვ.

ყმათა ვალდებულება შემამულეთა მიმართ, ძირითადად, გამოიხატება ბეგართა და ღალით. ბეგარა კვირაში ორ დღეს ფიზიკური შრომაა

---

³⁵ სხვა ტერიტორიების გარდა, იმ დროისათვის გორის მაზრაში, „ნარას უჩასტკის“ სახელით, შედიოდა დვალეთის ისტორიული მხარეც, რომელიც რუსულმა ხელისუფლებამ 1859 წელს ჩამოაცილა და თერგის ოლქს გადასცა 3581 კვადრატული კილომეტრი ფართობის ოდენობით.

³⁶ ვერსი – რუს. [Версть] – ძვ. რუსული საზომი სისტემა, უდრის 1,06 კმ-ს; იხმარებოდა მეტრული სისტემის შემოღებამდე.

³⁷ Обозрения Российских владении за Кавказом, ч. II, отд. 7, Горийский уезд. Описание произведено Николаем Флоровским, СПб 1836, გვ. 36

³⁸ საქართველოს ეროვნული საისტორიო არქივი, ფ. 254, ს.58, ფ. 1-78

³⁹ იოსებ აღიმბარაშვილი. გორის მაზრის სახაზინო და საბატონო სოფლების 1804 წლის კამერალური აღწერა, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიის და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, # 17; თბ., 2019, გვ. 82.

(კომლზე 1 კაცი). ღალის სახით გლეხები მებატონის სასარგებლოდ იხდიან პურის მოსავლის მეექვსედს, ან მეშვიდედს და წელიწადში ოთხჯერ დიდ უქმეებზე კომლზე ერთ ქათამს. ზოგან (ცხინვალში, ატოცში, ავნევიში, შერთულში, მოხისში, ხოვლეში და სხვ.) საგადასახადო ვალდებულებები გამოხატულია ფულადი ფორმითაც. საეკლესიო გლეხთა ვალდებულებაში ასევე შედის ცვილისა და საკმეველის დამზადება. სადაც მოსახლეობა გადახდისუუნარო და ბოგანოა, იხდიან შეძლებისდაგვარად, ან მებატონის სურვილის მიხედვით.

მოსახლეობის ძირითადი საქმიანობაა მიწათმოქმედება, მევენახეობა და მესაქონლეობა. შიგადაშიგ მისდევენ მეფუტკრეობას, თევზჭერას, წვრილმან და ხე-ტყით ვაჭრობას, რომელსაც მდ. მტკვრის საშუალებით აცურებენ და თბილისში ჰყიდიან. ცხინვალსა და ატოცში აქვთ სამღებროები, სავაჭრო ჯიხურები. დასახლებული პუნქტების უმრავლესობაშია წყლის წისქვილი, მათ შორის, ორი და სამთვლიანიც.

მართალია, 1804 წლის აღწერაში ყმათა ვინაობა დასახელებული არ არის, მაგრამ ქრონოლოგიური სიახლოვის ქართულ აღწერებში, ზოგიერთი მათგანის ვინაობის დადგენა შესაძლებელი ხდება. მაგ., 1804 წლის აღწერაში სოფ. მერეთში აზნაურ გოგია ფურცელაძის ყმათა რაოდენობაში მითითებულია 28 კომლი ქართველი⁴⁰. 1781 წლის ცხინვალის მხარის მოსახლეობის აღწერის დავთარში ამავე სოფელში მითითებულნი არიან ფურცელაძე გოგიას ყმები: გლახა, ნინია, სვიმონა ტიელიძეები, პეტრია, ღვთისია, გოგია გიორგიშვილები, პაპუნა, ბერიკა და დათუა მახარაშვილები, ბერი და გლახა ელიაშვილები⁴¹ და სხვ.

ზოგიერთ ადგილას მოქალაქეებს გვარის ფორმად მითითებული აქვთ ხელობა, ან სადაურობა: ალექსი ნალბანდი, ოჰანეზ ფეიქარი, პეტრე კალატოზი, ნონია მებაღე, ბაღდასარ უფლისციხელი, ივანე ყარაბაღელი, ოჰანეს განჯელი და სხვ., ხოლო ნაწილს - მხოლოდ სახელი: გრიგოლი, აბაზა, სოლომონი, გასპარა და ა. შ.

---

⁴⁰ აპოლონ თაბუაშვილი. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 98.

⁴¹ აპოლონ თაბუაშვილი. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები, გვ. 85.

იგივე სიტუაცია გვაქვს ერედში⁴². კარში⁴³, ხეთში⁴⁴ და სხვ.

XIX ს. დასაწყისიდან გორმა მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა. როგორც კი განელდა მტრის მოულოდნელი თავდასხმის შიში, მოსახლეობამ თანდათან ზღუდე მოშალა და ქალაქის მახლობლად არსებული ტერიტორიების ათვისება დაიწყო⁴⁵. ბუნებრივია, იზრდებოდა მისი მოსახლეობაც. თუ XVIII ს. დასაწყისში გორში დაახლ. 380 კომლი ცხოვრობდა, 1770 წლის დემოგრაფიული ნუსხის მიხედვით, უკვე 500 კომლი ჩანს⁴⁶. თუმცა, 1770 წლიდან – 1804 წლამდე გორის მოსახლეობა ზრდის ნაცვლად, 100 კომლით შემცირდა და 1135 სული შეადგინა⁴⁷.

აღწერიდან ჩანს, რომ, გარდა წვრილმანებით ვაჭრობისა, გორში ამ დროისათვის უკვე ყოფილან მესანთლები, მექუდეები, მჭედლები, ტყავის ოსტატები, დალაქები, მექალამნეები, ფეიქრები, აღვირის, ბორბლის, იარაღის მკეთებლები და სხვ. აღწერაში წარმოდგენილ გორის ვაჭარ-ხელოსანთა რიგებში, გარდა ქართველებისა და სომხებისა, ვხედავთ რუსებს, ოსებს, ებრაელებს და სხვა ეროვნების წარმომადგენლებსაც.

აღწერაში ცალკეა მითითებული ახალგორის მოსახლეობა, სადაც 71 კომლი სომეხი და 6 კომლი ქართველი ჩანს (243 მამაკაცი, 176 ქალი, სულ 419 სული). გვარ-სახელებიდან გამომდინარე, სომხების უმეტესობაში აქაც უნდა ვიგულისხმოთ გრიგორიანი ქართველები.

როგორც ცნობილია, ქართველების „გასომხების“ ერთ-ერთი მიზეზი სწორედ ის იყო, რომ გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე გადასული სამხედრო ბეგარისაგან თავისუფლდებოდა⁴⁸. ერეკლე II-მ „მორიგეში“

⁴² ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (XIII-XIX სს.), წიგნი II, თბ., 1974, გვ. 187-188, დოკ. 78.

⁴³ გსიემ, 7486, გვ. 92.

⁴⁴ იასე ლორთქიფანიძე. საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-B, თბ., 1947, გვ. 3.

⁴⁵ ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია II, (1801-1921), თბ., 2019, გვ. 7.

⁴⁶ ვ. გამრეკელი, ზ. ცქიტიშვილი. 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1973, # 1, გვ. 146.

⁴⁷ ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია II, გვ. 92. სხვათა შორის, თბილისის მოსახლეობა 1781 წლიდან 1803 წლამდე 18,3%-ით შემცირდა. თუმცა, თბილისის მოსახლეობის კლების თვალსაზრისით გადამწყვეტი ფაქტორი ადა-მაჰმად-ხანის შემოსევამ განაპირობა, რომელმაც დედაქალაქიდან მარტო 10 ათასამდე ტყვე წაიყვანა (ს. კაკაბაძე. ქალაქ ტფილისის აღწერა 1803 წლისა. „საისტორიო მოამბე“, ტფ., 1925. წიგნი II, გვ. 31)..

⁴⁸ მთავარეპისკოპოსი ანანია ჯავარბიძე. ქართლ-კახეთი, ქართველთა გასომხება, საქართველოს საპატრიარქოს მანგლის-წალკის ეპარქია, 1999, გვ. 34;

გამოცხადებაზე მკაცრი კონტროლი დააწესა, მაგრამ „აღებ-მიცემობის კაცნი“ და დუქნის პატრონები „ბადალის“ (შემცვლელის) პირობით თავისუფლდებოდნენ⁴⁹. მართლაც, ერეკლეს დროინდელი დავთრების მიხედვით, ახალგორიდან „მორიგეში“ გამოსულებს საცხოვრებელ ადგილად სხვა პუნქტი აქვს მითითებული.

ახალგორის მოსახლეობა 1804 წლისათვის მნიშვნელოვნად ჩანს შემცირებული XVIII ს. 70-იან წლებთან შედარებით. 1770 წლის 5 აპრილის ნუსხით, ახალგორში 140 კომლია დაფიქსირებული⁵⁰. ე. ი. 34 წლის განმავლობაში მისი მოსახლეობა 63 კომლით შემცირებულა.

აღწერიდან ჩანს, რომ XIX ს. დასაწყისში არაგვისა და ქსნის ხეობების ზემო წელში მოსახლეობა ჯერ კიდევ საკმაოდაა. ეთნიკურობის მიხედვით, დიდ უმრავლესობას ქართველები და ოსები წარმოადგენენ. არის მთლიანად ოსური სოფლებიც, მაგრამ რეგიონში მაცხოვრებელ ქართულ მოსახლეობას ისინი რაოდენობით ჯერ კიდევ ორჯერ ჩამოუვარდებიან. თუმცა, თვით ოსური სოფლების დასახელებები: „საბარკლეთი“, „ველისი“, „ციხე“, „ცხრა-წყარო“ და სხვ., ცხადყოფს მათ წარმომავლობას და თავდაპირველ მოსახლეობას. ისევე, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთელ რიგ ხეობებში, ქართველი მოსახლეობისაგან ქსნის ხეობის დაცლის ძირითადი მიზეზი გახშირებული ლეკიანობა და ცხოვრების უკეთესი პირობებისაკენ სწრაფვა იყო. 1804 წლისათვის არაერთი ქართული სოფელი ხეობაში უკვე დაცლის პირასაა მისული, მაგ., საქართვეში 5 კომლია (32 სული) ცხოვრობს, ახალდაბაში - მხოლოდ 3 (46 სული), კარელთ-კარში - 7 (40), მიდელაანთ-კარში - 8 (68) და ა. შ.

ხსენებული ტერიტორიების ქართულ სოფლებში XIX ს. ბოლოსათვის, ქართველების ხარჯზე ოსურმა მოსახლეობამ მნიშვნელოვნად მოიმატა. მაგ., თუ 1804 წლის აღწერით სოფელ ჭურთაში მთლიანად ქართველები არიან მითითებულნი (9 კომლი, 54 სული)⁵¹, 1886 წლის საოჯახო სიების მიხედვით, იმავე ჭურთაში 7 კომლი ჩანს 84 მაცხოვრებლით, მაგრამ

---

⁴⁹ სოსო ალიმბარაშვილი. აღმოსავლეთ საქართველოს თავდაცვითი სისტემა XVIII საუკუნის II ნახევარში, თბ., 2008, გვ. 54.

⁵⁰ ვ. გამრეკელი, ზ. ცქიტიშვილი. 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა, გვ. 146.

⁵¹ გსიემ, 7486, ქსნის საერისთაოს 1804 წ. აღწერა გვ. 105.

მთლიანად ოსები არიან ⁵². 1804 წელს ლოროში 6 კომლი და 35 სული ქართველია⁵³, 1886 წლისათვის სოფლის მოსახლეობა 14 კომლამდე და 126 სულამდე გაზრდილა, მაგრამ ყველა ოსია ⁵⁴.

მოსახლეობის მატება გორის მაზრაში 75 წლის განმავლობაში (1728-1804 წწ.) ოსმალური და რუსული აღწერების შედარების საფუძველზე, თვალნათელია. მაგ., მხოლოდ მამაკაცების რაოდენობა ცხინვალში 205 კაციდან 563 კაცამდე გაზრდილა⁵⁵, ქემერტის - 24 კაციდან - 63-მდე⁵⁶, თამარაშენის - 70-დან-202-მდე⁵⁷ და სხვ.

დამოწმებული საარქივო დოკუმენტები, წყაროები და ლიტერატურა BIBLIYOGRAFYA

ა) საარქივო დოკუმენტები

გორის სახელმწიფო ისტორიულ ეთნოგრაფიული მუზეუმი გსიემ,
7486

საქართველოს ეროვნული საისტორიო არქივი, ფ. 254, ს.58, ფ. 1-78

ბ) წყაროები და ლიტერატურა

1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი I, *ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილიებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ*, თბ., 2009.

---

⁵² *Свод статистических данных о населении Закавказского края извлечённых из посемейных списков 1886 г.*, Тифлисская губерния, Душетский уезд, Тифлиси 1893, №1705

⁵³ გსიემ, 7486, ქსნის საერისთაოს 1804 წ. აღწერა გვ. 63. .

⁵⁴ *Свод статистических данных...*, Тифлисская губерния, Душетский уезд, 1696.

⁵⁵ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 258; იოსებ ალიმზარაშვილი. შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, ხელნაწერი, გვ. 607.

⁵⁶ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 363; იოსებ ალიმზარაშვილი. შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, ხელნაწერი, გვ. 608.

⁵⁷ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 359-360; იოსებ ალიმზარაშვილი. შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, ხელნაწერი, გვ. 609.

ალიმბარაშვილი იოსებ. გორის მაზრის სახაზინო და საბატონო სოფლების 1804 წლის კამერალური აღწერა, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიის და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, # 17; თბ., 2019.

ალიმბარაშვილი იოსებ. შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, ხელნაწერი.

ალიმბარაშვილი იოსებ (სოსო). ლეკიანობა აღმოსავლეთ საქართველოში. თბ., 2011.

ალიმბარაშვილი სოსო. აღმოსავლეთ საქართველოს თავდაცვითი სისტემა XVIII საუკუნის II ნახევარში, თბ., 2008.

ბაგრატიონი იოანე. „ქართლ-კახეთის აღწერა“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ., 1986

ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973.

გამრეკელი ვახტანგ, ცქიტიშვილი ზურაბ. 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1973, # 1.

თაბუაშვილი აპოლონ. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი), თბ., 2013

თაყაიშვილი ექვთიმე. რუისის სამწყსოს დავთარი 1715. ს. მაკალათიას სახელობის გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის გამოცემა, 2015.

თაყაიშვილი ექვთიმე. საქართველოს სიძველენი. ტ. III, თბ., 1910.

კაკაბაძე სარგის. ქალაქ ტფილისის აღწერა 1803 წლისა. „საისტორიო მოამბე“, ტფ., 1925. წიგნი II.

ლორთქიფანიძე იასე. საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-B, თბ., 1947.

მამისთვალიშვილი ელდარ, გორის ისტორია II, (1801-1921), თბ., 2019.

ორბელიანი სულხან-საბა. ლექსიკონი ქართული, II, ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, თბ., 1993.

ჯავახიშვილი ივანე. საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (XIII-XIX სს.), წიგნი II, თბ., 1974.

ჯაფარიძე ანანია. ქართლ-კახეთი, ქართველთა გასომხება, საქართველოს საპატრიარქოს მანგლის-წალკის ეპარქია, 1999

Обозрения Российских владений за Кавказом, ч. II, отд. 7, Горийский уезд. Описание произведено Николаем Флоровским, СПб 1836.

Свод статистических данных о населении Закавказского края извлечённых из посемейных списков 1886 г. Тифлиси 1893.

Büyük Gürcü tarihçi ve coğrafyacı Vakhuti Batonishvili'ye göre, Şida Kartli (eski adı Zemo Kartli) sınırı Kaspi'nin doğusundan başlayıp Ksani nehrini sonuna kadar takip ederdi. Güney sınırı Kür nehrini takip eder, kuzeyde Kafkas Dağları'nı, Batı'da Dzirula nehrinin ötesinde bulunan Kolbeuri Dağı'na Kuzey'de Peranga Dağı'na kadar giderdi¹. Günümüzde Şida Kartli bölgesi Gori, Kaspi, Kareli, Khaşuri ilçeleri ile Rus işgali altında bulunan Tskhinvali, Akhgori ve Kornisi bölgelerini kapsar.

Ne yazık ki XVIII. yüzyıl ve önceki dönemlerde Gürcistan nüfusu hakkında kesin verilerimiz yoktur. Bize ulaşan belgelerin her biri spesifiktir ve belirli bir amaca hizmet eder. Örneğin, “Ruisis Samtskxos Davtari (Ruisi Piskoposluk Merkezi'ne Bağlı Nüfus Defteri)” dini amaçlıdır (Bu Defter Mroveli lakabını taşıyan piskoposun Ortodoks cemaati üzerine tutulmuş olup 1710 yıllarında kiliseye bağış yapan nüfusu anlatır), 1728'de Osmanlı Devleti tarafından “Tiflis Vilayeti'nin Mufassal Defteri” vergi toplamak amaçla tutulmuş ve içinde vergiye tabi tutulan nüfusun sayısı, verginin miktarı ile çeşitleri yansımıştır. Kartli ve Kaheti Kralları olan baba-oğul II. Teimuraz ve II. Erekle'nin girişimiyle XVIII. yüzyılın 50-70'li yıllarında tutulan nüfus sayım defterleri askeri niteliğinde olup görevli, nöbet ve takipçi askerler üzerinedir.

Yukarıdaki belgelerde sadece erkekleri tanımlamakta ve kadınlar, çocuklar, yaşlılar, vergiden muaf tutulanlar vb. gibi nüfusun bir kısmı dâhil olmamakla toplam nüfusun durumunu gösterilmemiştir. Bu durumda, araştırmacılar karşılaştırmalı bir yöntemle başvurmak zorundalar.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında yapılan iki nüfus sayımı verilerini içeren defterler Kartli nüfusu durumunu öğrenmek açısından özel bir önem taşımaktadır. Bunlar: “1715 Ruisis Samtskxos Davtari” ve “1728 Tiflis Vilayeti'nin Mufassal Defteridir”.

---

¹ Vakhuşti Batonışvili, ağıtsera sameposa sakartvelosa, kartlis tskhovreba IV, teksti dadgenili kvela dziritadi khelnatseris mikhedvit S. Kaukhçişvilis mier, Tb., 1973, gv. 364.

“Ruisis Samtksos Davtari” XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Şida Karti bölgesinin ekonomik ve demografik durumunu, nüfus, toponimler, soyadlar, vergi türlerini, etnik ve sosyal durumunu değerlendirmek açısından önemli bir kaynaktır.

Defterde toplam 84 köy ve 1839 hane anlatılmıştır. Ancak bölgenin dini merkezi olan Ruisi’ye yer verilmemiştir. Tam olarak korunmamış olmamasına rağmen, içinde yer alan soyadlarının köklerinden anlaşıldığına göre Kartli’ye başka bölgelerden nüfusun aktif bir hareketi açıkça belli olmaktadır (Örneğin Megreli Mamuka, Cavakhi Elise, İmereli Sukha, Mraçveli Giorgi, Açaradze Goça, Dvali Gogia, Meskhi Tamaza, Mekhaturaşvili (yani Meskhi Asaturaşvili (İ. A.). Defterde yer alan kişilerin sosyal geçmişleri ve meslekleri soyadlarından anlaşılır (Demirci Datuna, Gümrükçü Yordane, Tornacı Vano, Kuyumcu Datuna, Kepenekçioğlu Kavtara, Berber Gogia, Piç İvane, Mouravi (Başkan İ.A) Gudugal, İkonacı Gelia, Papaz Gogia). Defterde vergi türleri ile (Drahma, Satsiravi, Dani, Sakhutso) para birimi (Marçili) de yer almıştır.

Nüfusun hareketi diğer materyallerle kıyasladığında da görülebilir. “Ruisis Samtksos Davtari’nde” Dirbi köyünde oturan en kalabalık aileler şunlardır: Egnataşvili (3 aile), Gabrielaşvili (2), Eradze (2), Niadagişvili (3), Canuaşvili (2), Nanuçaşvili (29, Ananiaşvili (2)².

Aynı Dirbi’de, 60 yıl sonra (1774) Kral II. Erekle’nin “Morige Cari (Görevli Asker)” Defteri’nde başka soyadları taşıyan insanlar yer almıştır: Mgaloblişvili, Kvrivişvili, Tetunaşvili, Muraçaşvili. Eski soyadlardan yalnız Eradze var (3). Aynı belgeye göre Dirbli boyacı Gogia’nın kardeşi Sulkhana Goricvari köyüne taşınmıştır³.

1715 “Ruisis Samtksos Davtari’ne” göre Aradeti köyü sakinlerin soyadları şunlardır: İşkhnelişvili (5 aile), Todadze (3), Mirianaşvili (2)⁴. 1774 yılında Aradeti köyünden “Görevli Asker” olarak Dzamaraşvili, Kapanadze, Çaçanidze, Sulkhanişvil - Tsitsvanidze hizmet etmişlerdi. (Tsitsvanidze Ruisi köyüne Tiğva köyünden gelip yerleşmişti)⁵.

Etnik olarak, nüfusunun büyük çoğunluğu Gürcüdür. Yalnız iki kişi (Otia ve Lazare) Osetindir. Lazare Tiğva köyünden Otia ise Akhalsopeli köyündendir. II. Erekle’nin 1774 yılı “Morige Cari (Görevli Asker)” defterinde göçmen olarak gelen

---

² Ekvtime Takaişvili, ruisis samtksos davtari, 1715, S. Makalatias sakhelobis goris istoriul-etnografiuli muzeumis gamotsema, 2015, gv. 11-13.

³ İase Lortkipanidze, sabutebi erekle mepis morige caris şesakheb, sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis moambe, t. XIV-B, Tb., 1947, gv. 343.

⁴ ruisis samtksos davtari, gv. 8-9.

⁵ İase Lortkipanidze, sabutebi erekle mepis morige caris şesakheb, gv. 34.

Osetinlerin kaydoldukları bellidir. Örneğin “göçmen Ceiranaşvili İvane”, “göçmen değirmenci Khitara”, “göçmen Baraçaşvili Tamaza” vs.

“Ruisis Samtksos Davtari’ne” göre kapsadığı coğrafyanın sınırı Aradeti köyünden başlar, Prone, Ptsistskali, Dvanistskali, Alistskali, Suramistskali, Khepiniskhevi vadilerini içerir ve Vaka köyünde tamamlanır. “Ruisi Davtari’ne” Saamilakhvro, Satsitsiano, Saavalişvilo, Saabaşio, Saamirecibo derebeylikleri ve Prensler Mirian ile Parnaöz’un toprakları bağlıdır. Günümüz idari taksimata göre buralar Kareli, Khaşuri ve Borjomi ilçelerini kapsar.

Her köy nüfus sayımının son bölümlerinde açıklanan vergi sayısı ve türleri önem arz etmektedir. Burada köyün ekonomik imkânları, nüfusun ödeme gücü, sınıflandırması, haklar vb. dikkate alınmıştır. Örneğin defterde yer alan ilk köy olan Aradeti sakinleri (37 aile) şu vergileri ödüyorlardı: “Bogano⁶ Dram değerinde yarım kod: ve diğer vergiler olarak tam kod^{7 8} : bunlarla birlikte “sakhutso (kilise vergisi)” marçili⁹. Demek olur ki, günümüz hesaplamaya göre Aradeti sakinleri “Dram” vergisi karşılığına tahıl vergisi olarak hane başına 75 kg. ödüyorlardı. (Bu duruma göre, yoksul insan verginin yarısını yani 34 kg. ödemek zorundaydı), “Sakhutso” (Kilise vergisi) olarak nakit para şeklinde 12 Abazi ve 10 Kapik (“Uzaltun”) verirdi. Sağolaşeni köyünde oturan 8 hane sakinleri de vergilerini “Dram” para birimine karşılık ödüyorlardı. Bunlar “Sakhutso” vergisi olarak daha az 6 “Şauri”(30 Kapik) ödüyorlardı. “Sakhutso” vergisi köylere göre fark gösterirdi (“On Abazi”, “Altı Abazi”, “Dört Abazi”, “On Şauri” cvs.) ve “Dram” vergisini ödeyip ödemediğine göre belirlenirdi. Maalesef, sakinlerin ad ve soyad listesinden köydeki ahali sınıflandırılması yani arazisi olan ve olmayanlar belli olmadığı için bütün cemaatin gelirinin belirlenmesi zor oluyor.

Kronolojik olarak, “Ruisis Samtksos Davtari’ne” en yakın olan 1728 “Tiflis Vilayeti'nin Mufassal Defteri'dir”. Bu defter Osmanlı Sultanı III. Ahmed (1703-1730) döneminde vergi ödeyen nüfusu saymak üzere tutulmuştur.

---

⁶ Arazisiz köylü

⁷ Gürcistan'da eskiden mahsul tartısı olarak kullanılan birim, 4-5 put kadard yaklaşık 73-74 kg.

⁸ Sulkhan –Saba'ya göre Marçili üç Abazi ve uzaltundur (=Kapik). Bkz. Sulkhan-Saba Orbeliani, leksikoni kartuli, II, avtograpiuli nuskhebis mikhedvit moamzada, gamokvleva da ganmartebata leksikis sadziebeli daurto İlia Abuladzem, Tb., 1993, gv. 247.

⁹ Sulkhan –Saba'ya göre Marçili üç Abazi ve uzaltundur (=Kapik). Bkz. Sulkhan-Saba Orbeliani, leksikoni kartuli, II, avtograpiuli nuskhebis mikhedvit moamzada, gamokvleva da ganmartebata leksikis sadziebeli daurto İlia Abuladzem, Tb., 1993, gv. 247.

Bu iki belgenin bir dereceye kadar birbirini tamamladığı söylenebilir. “Ruisis Samtskos Davtari” bölgedeki nüfusu, soyadlarını ve köyleri yansıtıyorsa, “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri” bize köylerin ekonomik durumunu, sosyal sınıflandırma ile nüfus artışı ve azalması hakkında bilgi verir. Örneğin Kvişkheti köyü anlatıldığında köyde - “Arazinin günlük sahibi olan – 100; Arazinin serbest Sahibi -120; Kral alanının günlük sahibi – 40 olduğunu öğrenmiş oluyoruz”¹⁰ (Sahipler olarak muhtemelen kişi sayısı gösterilmiştir İ.A.).

Bunun dışında, Osmanlılar tarafından uygulanan vergi sistemi bize vergiye tabi tutulan türler hakkında bir fikir vermektedir. Örneğin, tütün, meyve, at, sığır, esir erkek ve kız çocukları, kiremitli evler, vakıf camiler, nehirde yakalanan balıklar, üzüm bağları, nehirler üzerine inşa edilen değirmenler, gümrük gelirleri, feribotlar, darphane sahiplerinden vergi alınır. Her anlatılan köy isminin karşısında (İspanci, Uşri, Dönüm, Deştiban) gibi vergi isimleri ve türleri (Arpa, Çavdar, Buğday, Darı, Ot, Sarıyağı, Kova, Koyun, Domuz) verilmiştir.

Aynı zamanda, Osmanlı Hükümeti nüfusun vergi gücünü göz önünde bulundururdu, ılımlılığı korumaya çalışırdı ve yerel feodal beyleri vazla vergi almamakla birlikte köylülerin vergilerden diğer bölgelere kaçmamak veya yer değiştirmemek için daha gevşek davranacaklarına davet ederdi. Örneğin 1732’de İsak Paşa¹¹ Prens Mamuka Batonişvili’yi uyardığında “Senin Aznaurun olan Ratişvili’nin köyü Mkhandaki veya başka bir köye göç ederse, hepsini topla ve kimseye onları soymak için izin verme...eğer birisi soymaya cesaret ederse bedelini ödettiririz”¹². Aynı dönemde İsak Paşa Kartli’nin diğer bir soylusu olan Givi Amilakhvari’ye “Bejan Tumanışvili’nin köylüleri nereye kaçmışsa, adamınızı gönderin ve yine de yerlerine getirip yerleştirin. Hiç kimse başkasının çiftliğine el koymasın, aksi takdirde bize cevap veremezler, herkes kendi toprağını sürsün ve eksin”¹³ gibi çağrıda bulunmuştur.

"1728 Tiflis Vilayeti Mufassal Defteri" ile "Ruisis Samtskos Davtari" arasındaki fark toplam 13 yıldır. Osmanlı nüfus sayımında soyadlarından

---

¹⁰ 1728 tslis Tbilisis vilaetis didi davtari, tsigni, I, osmaluri teksti kartuli targmanit, şesavlit, gamokvlebita da paksimelibit gamosatsemad moamzades akd. Sergi Cikiam da prof. Nodar şengeliyam, Tb., 2009, gv. 254.

¹¹ İsak paşa, Soyadı Cakeli, Akhaltsikhe (Ahıska) Paşası ve Kartli Valisi, 1727-1735 yıllarında Osmanlı Devleti’nin üç tuğlu veziri.

¹² İoseb (Soso) Alimbaraşvili, lekianoba ağmosavlet sakartveloşi, Tb., 2011, gv. 215.

¹³ Ekvtime Takaişvili, sakartvelos sidzveleni, t. III, Tb., 1910, dok. 442.

bahsedilmemesine rağmen¹⁴, söz konusu belgelerin karşılaştırılması bazı sonuçlara yol açmaktadır. “Ruisis Samtksos Davtari’nde” yer alan köyler “1728 Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde” “Saamilakhvro Nahiyesi Gori Kadılığı” dâhilinde gösterilmiştir ve 84 köyden 60’tan fazlası olduğu gibi tekrar edilmiştir. Ancak Osmanlı Defteri’nde “Ruisi Davtari’nde” gösterilen Mdavi, Tsipliti, Ojora, Aramgama, Balta, Çvirini gibi köyler yoktur. Bazısı ise Khrtana-Khrtane, Atutsi-Atutsi şeklinde kayıdedilmiştir. İsimleri kısmen değiştirilen köyler daha vardır. “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde Utslevi, Tsağvli, Badno, Tsireti¹⁵ gibi “yeni” köyler kayda geçirilmiştir.

“Ruisi Davtari’ne” göre Khaşiri’de vergi ödeyen 15 hane vardı¹⁶. Bir o kadar hane de “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defterinde”¹⁷ gösterilmiştir. “Ruisi Cemaati Defteri’nde” İtria köyünde vergiye tabi tutulan 42 hane vardı¹⁸. Ancak, “Tiflis Vilayeti’nin Büyük Defteri’ne” göre aynı köyde nüfusun sayısının 37’ye düştüğü gözlenmektedir¹⁹. Osiauri köyüne gelince, “Ruisi Davtari’ne” göre Osmanlı belgesinde nüfus sayısı iki kat artmış ve 28’den 69 kadar yükselmiştir²⁰.

“Ruisi Davtari’nde” Khaşuri’de gösterilen Abiaşvili Badur ile Abiaşvili Otar’ın tahminen baba-oğul olmaları gerek²¹. Bize göre, “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde” aynı Khaşuri’de gösterilen Baçua Oğlu Otar’ın²², “Ruisi” defterinde adı geçen Badura’nın olması gerekir.

Benzer durumlar yukarıdaki iki belgede daha bulunmaktadır. “Ruisi Davtari’nde” Kvişkheti köyünde oturan Mçadaşvili Tamaza ve Tevdore’nin isimleri geçer²³. “Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde” Datuna oğlu Tamaza ile onun kardeşi Tedore’den bahsedilmiştir²⁴. Demek oluyor ki Tamaza ve Tedore Mçadaşvililer kardeşlerdi. Aynı köyde benzeri olay İvane ve Datuna Bluaşvililerde var. Odzisi köyünde ise aynı duruma Tevdore ve Tamaza Kiknadzelerde rastgelmiştir.

---

¹⁴ Bilişdiği gibi, Osmanlı devleti’nde soyadla hitap etme geleneği yoktu. Soyad Kanunu daha sonra 1934’te Mustafa Kemal paşa (Atatürk) tarafından çıkarıldı.

¹⁵ Belki de bu köy “Ruisi Defteri’nde” bulunan Tsipleti köyüdür.

¹⁶ Ruisis Samtksos Davtari, gv. 90.

¹⁷ 1728 tslis Tbilis vilaeitis didi davtari, gv. 266.

¹⁸ Ruisis samtksos davtari, gv. 71.

¹⁹ 1728 tslis Tbilis vilaeitis didi davtari, gv. 273.

²⁰ 1728 tslis Tbilis vilaeitis didi davtari, gv. 266-267.

²¹ Ruisis samtksos davtari, gv. 91.

²² 1728 tslis Tbilis vilaeitis didi davtari, gv. 266.

²³ Ruisis samtksos davtari, gv. 84.

²⁴ 1728 tslis Tbilis vilaeitis didi davtari, gv. 253.

Yukarıda belirtilen iki defteri karşılaştırarak, sadece baba-oğul ya da kardeşleri değil, aynı zamanda nesiller de tanımlamak mümkündür. Örneğin Ruisi cemaatine ait olan Odzisi köyünde Naskida, Esita ve Beria Kiknadzelerden bahsedilmiştir²⁵. “Tiflis Vilayeti Mufassal Defteri”nden “anlaşıldığı kadarıyla Beri ve Esita kardeşlermiş (Osmanlıca kaynakta Esita “Esia” olarak kaydedilmiştir İ.A.). Naskida ise onları babası imiş (“Naskida’nın oğlu Bacita, onun oğlu Beri, onun kardeşi Esia”²⁶. Benzeri duruma Osiauri köyü sakinleri olan İamanidzele ile diğerlerini tanımladığımızda rastgelmiştir.

Bir belgenin yardımıyla diğer belgede yöneltile soruyu cevaplandırmak için daha bir örnek verilebilir. “1728 Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri’nde”, “Teziri köyü yakınında saman ekim için bir yer, burası Lebgur köyüne yakındır”²⁷ gibi yerleşimden söz edilir. “Ruisi Cemaati Defteri’nde” burası “Çayırılı köyünün üstü” yazar. Akabinde köydeki ailelerden söz edilir, ancak köyün ismi (Teziri?) verilmemiştir. Bundan sonra “Lubrma” köyü gelir²⁸. Bu durumda da Gürcüce olan “Lubrma’nın” ve Osmanlı Defteri’nde kayıdedilen “Lebguri’nin” aynı köy oldukları gerek.

Yukarıda belirtildiği gibi, isimlerin sık rastlanan tesadüfleri aynı kişilerle uğraştığımız anlamına da gelmelidir:

“Ruisis Samtksos Davtari 1715”	“1728 Tiflis Vilayeti’nin Mufassal Defteri”
“Çayırılı köyün üstü”	Teziri köyü yakınında saman ekim için bir yer
Kadağışvili Givi	Bilara Oğlu Givi
Khmaladze Beri	Adilara Oğlu Beri
Kikadze Şio	Onun Oğlu Şio
Kharşiladze Beri	Açıkbaş Oğlu Beri

Günümüzde yukarıda bahsedilen köyler (Teziri ve Lubrma) yoktur. Bu yüzden Osmanlıca belgede bu köylerin nerede bulduklarına göre verilen bilgiler çok önemlidir. Buna göre “Bahsedilen köyün sınırı Taşiskari köyün yakınlarından başlar. Kür nehrini takip ederek Tepecik yakınında olan kaleyi

²⁵ Ruisis samtksos davtari, gv. 67.

²⁶1728 tslis Tbilis vilayetis didi davtari, gv. 271.

²⁷1728 tslis Tbilis vilayetis didi davtari, gv. 257.

²⁸ Ruisis samtksos davtari, gv. 93-94.

takiben Satsitsiano'nun üst tarafından geçer ve oradan aşağıya doğru iner. "Hacı Su" denen sıcak yerlerini takip eder. Oradan ise Kür kenarını akışın tersine ve yukarıya doğru takip edip Taşiskari yakınlarında biter"²⁹. Demek ki Teziri köyü Taşiskari ile Kvişkheti köyleri arasında bulunurdu.

Bunun dışında, Osmanlıca belgede Gürcistan'daki şehirler ile köylerin tarım arazileri üzerine önemli bilgiler mevcuttur. Örneğin Tskhinvali'de 180 "gün içerisinde" işletilebilecek arazi, 15 "gün içerisinde" işletebilecek üzüm bağları, 20 dükkân, 112 bahçe, 1 kilise bulunurdu³⁰. Variani köyünde kral ailesine ait 20 "gün içinde" işletecek arazi; Veli Mehmedi'in 20 "gün içinde" işletecek arazi; 50 "gün içinde" işletecek arazi; kralın ailesine ait 5 "gün içinde" işletilecek arazi³¹ vs. vardı

Dolayısıyla, yukarıda bahsedilen iki defterin karşılaştırmalı bir analizi merak ettiğimiz birçok soruya cevap verecektir.

"Ruisi Cemaati Defteri'ni" 1794-99 yıllarında İoane Batonişvili'nin "Kartli-Kakheti Sayımı" adlı defterle karşılaştırdığımızda XVIII yüzyılın sonuna doğru Dvani vadisi köyleri olan Kvemo ve Zemo Dzvimleti, Mdavi, Sameba ve Suramistskali vadisinde ise Dzvisi³² gibi köylerinin mevcut olmadığını görüyoruz.

Belgenin içeriğinden dönemin zor şartlarının izleri belli olmaktadır. Buna göre, Sative köyün yanında harabe halinde olan yerleşim hakkında "Çoğu göç etmiş, dönenlerin ise sakhutso (kilise vergisi) ve dram olarak fazla ödemeleri gerek. Burası ve Akhalsopeli"³³ gibi kelimeler kullanılmıştır. Aynısı Kemper köyü için de kullanılmıştır. Tsikhisdziri köyün karşısındaki listede yalnız numaralandırma var ve beş yer boş bırakılmıştır. Buna benzeri kayıtlar daha vardır.

Toponimlerin etimolojik değişikliklere de rasgelmiştir. "Ruisi Defteri'ndeki" Tsipleri köyü İoane Batonişvili'nin çalışmasında Mtsiplisi, "Khrtana" köyü ise "Khtona" olarak gösterilmiştir.

Rus Hükümeti tarafından 1804'te yapılan ilk kemeral sayımına (saha çalışmaları sonucunda elde edilen malzemelerin bilimsel olarak işlenmesi) gelince bu sayımın yapılmasının nedenlerini öğrenmiş oluyoruz: son yedi yılda (1797 ve 1800) iki kez ortaya çıkan veba salgını, ülkeden sürülen Bagrationi sülalesi ile onlara sadık olan asillere ait köylülerin sayısını belirlemek, nüfusun farklı tabakalarında meydana gelen idari, sosyal, dini değişiklikleri görmek vb.

²⁹ 1728 tslis Tbilis vilaeis didi davtari, gv. 258.

³⁰ 1728 tslis Tbilis vilaeis didi davtari, gv. 358.

³¹ 1728 tslis Tbilis vilaeis didi davtari, gv. 373.

³² İoane Bagrationi, "Kartli-Kakhetis Ağtsera" teksti gamosatseamad moamzades, gamokvleva da sadziebşebi daurtas Tina Enukidzem da Guram Bedoşvilma, Tb., 1986, gv. 41-43.

³³ . İoane Bagrationi, "Kartli-Kakhetis Ağtsera", gv. 42.

E. Takaishvili'ye göre, 1800 yılına kadar sadece Ruisi Piskoposluk Merkezi'ne 46 köy bağlı idi. XVIII yüzyılın başlarında ise aynı bölgedeki nüfusun sayısı bundan iki kat fazla idi³⁴.

12 Eylül 1801 manifesto gereğince Kartl-Kakheti Krallığı'daki geçici hükümet kaldırıldı. İdari açıdan krallık Tiflis-Lore, Gori ve Dusheti (Kartli'de), Telavi ve Siğnaği (Kaheti'de) gibi beşe ayrıldı. Gori İli nüfus ve arazi bakımından yukarıda belirtilen diğer illerden daha büyüktü³⁵, arazisi 5.280 verst³⁶ idi³⁷.

Bir bütün olarak nüfus sayımı 1805'te tamamlandı ve toplanan istatistiksel verilere dayanarak, 1806 yılında vergi mükellefi sayısı belirlenerek devlet hazinesi için genel bir kayıt defteri tutuldu. Buna göre Doğu Gürcistan'ın yukarıda bahsedilen illerinde toplam 153,6 bin kişi kaydedildi. Bunlardan 33,4 bin vergi mükellefi Gori ilinde ikamet ediyordu. Söz konusu sayım Mtiuleti, Tusheti, Pshav-Khevsureti bölgelerinde yapılmadı³⁸.

Sayım kayıtlarında o sırada Gori bölgesinde bulunan 189 köy hakkında olan malzeme var ve işlem Kür, Prone, Liakhvi, Tedzami, Lekhura, Dzama, Dzirula, Chkherimela ve diğer nehirler vadilerinde bulunan köy sakinleri üzerine yapılmıştır.

İlin 189 köyünde kayıtlı olan “sabatono” (derebeylere bağlı) ve “hazine” (devlete bağlı) köylü sayısı 3823 hanedir (insan sayısı ise 24561). Bunlardan 13855 erkek, 10706 ise bayandır³⁹. Cinsiyet dengesinde erkeklerin fazla olduğu gözlenmekte olup %56 erkek, %44 bayandır. Bu veriler o dönem için karakteristik bir durumdur.

Nüfus sayımına göre ilde derebey Amilakhvariler ailesi en fazla serf ailesine - 245 sahipti. Bunlardan çoğu Amilakhvarilerin konağı olan Kvemoçala köyünde otururdu. Derebey Tsistsişvililere ait en çok serf ailesi Kareli'de, Tumanışvililerin

---

³⁴ Ruisis samtksos davtari, gv. 5.

³⁵ Diğer topraklar dışında, o dönemde Gori İli'ne “Nara Uçastkası” Dvaleti'nin tarihi bölgesi de dâhildi. Daha sonra Rus hükümeti tarafından burası 1859 yılında Gori İlin'den ayrılarak Terek İli'ne dâhil edildi. “Nara Uçastkası” yüzölçümü 3581 km. kare idi.

³⁶ Vers-Rusça [Версть]. Eski Rus ölçüm birimi, 1,06 km'dir. Metre ölçüm sistemi dahil olana kadar kullanılırdı.

³⁷ Обозрения Российских владении за Кавказом, ч. II, отд. 7, Горийский уезд. *Описание произведено Николаем Флоровским*, СПб 1836, 33. 36

³⁸ sakartvelos erovnuli saistorio arkivi, p. 254, s. 58, p. 1-78.

³⁹ İoseb Alimbaraşvili, goris mazris sakhazino da sabatono soplebis 1804 tsilis kameraluri ağıtsera, goris sakhelmtsipo sastsavlo universitetis istoriis da arkeologiss tsentris şromata krebuli, # 17, Tb., 2019, gv. 82.

Kheltubani'de, Berbukide ve Akhaldaba köylerinde, Pavlneişvililerin Nikozi ve Khviti köylerinde vs. vardı.

Serflerin beylerine karşı olan yükümlülüğü esas olarak vergi ve arazi çalışmalarıyla belirlenmişti. Arazi çalışmaları beyin arazisinde her serf ailesinden bir kişi katılarak haftada iki gün yapılırdı. Vergi olarak ise serflerden tahıl ürünlerinden altıda biri veya yedide biri alınırđı. Ayrıca, serfler yılda dört kere büyük bayramlarda aile başına bir tavuk verirdiler. Bazı köylerde (Tskhinvali, Atotsi, Avnevi, Şertuli, Mokhisi, Khovle v.) vergi olarak para da verilirdi. Kiliseye bağı köylülerin yükümlülüğü balmumu ve tütsü üretimini de içerirdi. Nüfusun fakir veya yoksul olduğı yerlerde mümkün olduğı kadar veya beyin kararı üzerine ödeme yapılırdı.

Nüfusun ana faaliyetleri tarım, bağıcılık ve hayvancılıktı. Arasına arıcılık, balıkçılık ve kereste ticareti ile de uğraşırdılar. Keresteyi Kür nehrinde yüzdürüp Tiflis'te satardılar. Tskhinvali ve Atotsi'de boyama ve ticari dükkanları vardı. Çoğı yerleşim yerlerde su değirmenleri, onlar arasında iki veya üç tane taşı olan değirmenler de bulunurdu.

Gerçi 1804 yılı nüfus sayımı defterinde serflerin kim oldukları gösterilmemiş, ancak bu sayıma tarih olarak yakın olan Gürcü sayımlarında bazılarını tanımlamak mümkündür. Örneğın 1804 sayımında Mereti köyünde Aznaur Gogia Purtseladze'ye ait serfler listesinde 28 Gürcü ailesi⁴⁰ gösterilmiştir. 1781 Tskhinvali bölgesi nüfus sayım defterinde aynı köyde Gogia Purteseladze'ye bağı aşağıda isimleri belirtilen serfler gösterilmiştir: Glakha, Ninia, Svimona Tielidzeler, Petria, Ğvtisia, Gogia Giorgişvililer, Papuna, Berika ve Datuna Makharaşvililer, Beri ve Glakha Eliaşvililer⁴¹ vs.

Bazı yerlerde, vatandaşların soyadı olarak zanaatı veya nereli olduğı belirtilmiştir. Örneğın Aleksi Nalbandi, Ohanez Peikari, Petre Kalatozi, Nonia Mebağı, Bağıdasar Uplistsikheli, İvane Karabağıeli, Ohanes Ganceli v.s. Bazısının ise yalnız ismi gösterilmiştir: Grigoli, Abaza, Solomoni, Gaspara, vs.

Aynı durum Eredvi⁴², Karbi⁴³, Kheiti⁴⁴ köylerinde de mevcuttur.

---

⁴⁰ Apolon Tabuaşvili, kalak tskhinvalisa da misi mimdebare sopebis ağıtseris davtrebi (XVIII saukunis II nakhevari), Tb., 2013, gv. 95.

⁴¹ Apolon Tabuaşvili, kalak tskhinvalisa da misi mimdebare sopebis ağıtseris davtrebi, gv. 85.

⁴² İv. Cavakhişvili, sakartvelos ekonomikuri istoriis dzeglebi (XIII-XIX ss), tsigni II, Tb., 1974, gv. 187-188, dok. 78.

⁴³ .GSIEM, 7486, gv. 92.

⁴⁴ İase Lortkipanidze, sabutebi erikle mepis morige caris şesakheb, sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis moambe, t. XIV-B, Tb., 1947, gv. 3.

XIX. yüzyılın başından beri Gori önemli değişikliklere uğradı. Düşmanın ani saldırısı korkusu azalır azalmaz, nüfus yavaş yavaş şehir duvarını açtı ve şehrin yakınındaki bölgeleri işletmeye başladı⁴⁵. Şehrin nüfusu da doğal olarak arttı. XVIII. yüzyılın başlarında Gori'de yaklaşık 380 aile yaşarken, 1770 demografik sayımına göre 500 ailenin mevcut olduğu belli olmuştur⁴⁶. Ancak, 1770 yılından 1804 yılına kadar Gori nüfusu artma yerine 100 hane eksildi ve 1135 nefere düştü⁴⁷.

Nüfus sayımından belli olduğuna göre perakende ticaretle birlikte Gori'de mum yapımcıların, marangozların, demircilerin, deri ustaların, berberlerin, çaruhçuların, at gemi, tekerlek yapanlarla silah ustaları vs. olduğu belli olmuştur.

Sayımda Akhgori'nin nüfusu gösterildiğinde burada 71 aile Ermeni, 6 aile ise Gürcüdür (243 erkek, 176 bayan, tümüyle 419 kişi). Ad ve soyadlardan hareketle Ermenilerin çoğunluğunun Gregoryan Gürcüler olması mümkündür.

Bilindiği gibi, Gürcülerin "Ermenileşme" sebeplerinden birisi Gregoryan mezhebini kabul ederek askeri yükümlüklerden muhaf olmaları⁴⁸. Kral II. Erekle "Görevli Asker" sistemini sert bir kontrol altına aldı. Ancak, tüccarlar ve dükkân sahipleri yerlerine başkasını göndererek muaf oluyorlardı⁴⁹. Gerçekten, Erekle'nin zamanındaki defterlere göre, Akhgori'den "askere" gidenler farklı bir ikamet yerini göstermişlerdir.

Akhgori'nin nüfusu 1770'lere göre 1804 yılında önemli ölçüde azalmıştır. 5 Nisan 1770 sayımına göre Akhgori'de 140 aile oturuyordu⁵⁰. Demek oluyor ki 34 yıl içinde buranın nüfusu 63 hane azalmıştır.

Sayımdaki verilere göre daha XIX. yüzyılın başlarında Aragvi ve Ksani nehirlerin vadilerinin üst kısımlarında yeterince kadar nüfus vardı. Etnik olarak buraların sakinleri genellikle Gürcüler ve Osetinlerdi. Tam Osetinlerle meskûn köyler de vardı. Ancak, bunların bölgede yaşayan Gürcü nüfusuna göre sayıları iki

---

⁴⁵ E. Mamistvalaşvili, Goris İstoria, II, (1801-1921), Tb., 2019, gv. 7.

⁴⁶ G. Gamrekeli, Z. Tskitişvili, 1770 tslis 5 aprilis demograpiuli nuskha, "matsne", istoriis, arkeologiis, etnograpiisa da khelovnebis istoriis seria, 1973, # 1, gv. 146.

⁴⁷ E. Mamistvalaşvili, goris istoria, II, gv. 92. Tiflis ahalisi 1781- 1803 arasında %18,3 oranında azaldı. Azalmaya Ağa Muhammed Han'ın istilası neden oldu. Han tiflis'ten esir olarak 10 000 kişi esir götürdü (S. Kakabadze, kalak tpilisis ağıtsera 1803 wlia, "saistorio moambe", tp., 1925, tsigni, II, gv. 31).

⁴⁸ mtavarepiskoposi Anania Caparidze, kartl-kakheti, kartvelta gasomkheba, sakartvelos sapatriarkos manglis-tsalkis eparkia, 1999, gv. 34.

⁴⁹ Soso Alimbaraşvili, aümosavlet sakartvelos tavadatsviti sistema XVIII saukunis II nakhevarşi, Tb., 2008, gv. 54.

⁵⁰ . V. Gamrekeli, Z. Tskitişvili, 1770 tslis 5 aprilis demograpiuli nuskha, gv. 146.

kat düşüktü. Osetin köylerinin “sabarkleti”, “velisi” “tsikhe”, “Tskhra Tskaro” vs. isimlerine gelince daha önce buralarda oturan sakinlerin Gürcü oldukları anlaşılır. Doğu Gürcistan’ın diğer vadilerinde olduğu gibi, Ksani vadisininin terkedilmesinin asıl sebebi Dağıstanlılar tarafından sık sık yapılan akınlar yüzünden daha uygun yaşam şartların arayışı idi. 1804 yılında Ksani vadisindeki köylerin bir kısmı sakinleri tarafından terkedilmek üzereydi. Örneğin Sakareti köyünde 5 aile (32 kişi), Akhaldaba köyünde 3 aile (46 kişi), Kerelt Kari köyünde 7 aile (40 kişi), Midelaant Kari köyünde 8 aile (68 kişi) vs. kalmıştı.

Gürcü nüfusu tarafından yukarıda bahsedilen köyler terkedildikten sonra Osetinler yerleşmeye başladılar. Örneğin 1804 sayımına göre Çurta köyünde tamamen Gürcüler oturuyorlardı (9 hane, 54 kişi)⁵¹, 1886 sayımı aile listelerine göre ise burada 7 hane ve 84 kişi oturur ve hepsi Osetindir⁵². 1804’te Loro köyünde 6 hane ve 35 kişi Gürcü vardı⁵³. 1886’da ise köyde 14 hane ve 126 kişi gösterilmiş ve hepsi Osetindir⁵⁴.

Osmanlı ve Rus nüfus sayımlarına göre 75 yıl boyunca (1728-1804) Gori ilinde nüfusun arttığı aşikârdır. Erkeklerin sayısı Tskhinvali’de 205 kişiden 563’e⁵⁵, Kemerti’de 24’ten 63’e⁵⁶, Tamaraşeni’de 70’den 202’ye çıkmıştı

---

⁵¹ . GSIEM, 7486, ksnis saeristaos 1804 tslis ağıtsera, gv. 105

⁵² *Свод статистических данных о населении Закавказского края* извлечённых из посемейных списков 1886 г., Тифлисская губерния, Душетский уезд, Тифлиси 1893, #1705

⁵³ Gsiem, 7486, ksnis saeristaos 1804 tslis ağıtsera, gv.63..

⁵⁴ *Свод статистических данных...*, Тифлисская губерния, Душетский уезд, 1696.

⁵⁵ 1728 tslis Tbilisis vilaetis didi davtari, gv. 258; İoseb Alimbaraşvili, şida kartlis (goris mazris) mosakhleoba XIX saukunis pirvel otstsleulşi rusuli kameraluri ağıtserebis mikhedvit, khelnatseri, gv. 607.

⁵⁶ 1728 tslis Tbilisis vilaetis didi davtari, gv. 258; İoseb Alimbaraşvili, şida kartlis (goris mazris) mosakhleoba XIX saukunis pirvel otstsleulşi rusuli kameraluri ağıtserebis mikhedvit, khelnatseri, gv. 608.

ŞAH TAHMASB (1524-1576) DEVRİ SAFEVÎ – GÜRCÜ SİYASİ MÜNÂSEBETLERİ

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU
Ankara Üniversitesi

ÖZ

Asya ile Avrupa arasında bir köprü oluşturan Kafkasya'nın güneyinde bulunan Gürcistan coğrafyası, stratejik konumu sebebiyle tarihin her döneminde istilalara maruz kalmıştır. Miladî IV. asırda Hıristiyanlık ile tanışan Gürcüler, VII. asırda Müslüman Araplarla karşılaşmışlardır. Bu bağlamda Bizans-Sasani-Arap mücadelelerinin yaşandığı Gürcistan coğrafyasında, 11. yüzyıla gelindiğinde Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. 12. yüzyılda Kraliçe Tamara devrindeki (1184-1213) bağımsızlıktan sonra ise bölge, Atabeyler (İldenizliler ya da Azerbaycan Atabekleri) ve Harzemşahlara maruz kalmıştır. Ardından 13. asrın ilk yarısında Moğolların geldiği Gürcistan coğrafyası, bir süre sonra Timur'un saldırılarına ve en sonunda 16. yüzyılda Osmanlı akınlarına sahne olacaktır. Safevî Devleti'nin 1501 tarihinde kurulup güçlenmesinin ardından ise bölgeye Safevî taarruzları başlayacak ve Safeviler Gürcistan'da mutlak hâkimiyet kurmak isteyeceklerdir. Bu bağlamda Gürcistan, Osmanlı-Safevî rekabet alanı içinde kalacaktır. Biz bu çalışmamızda, Farsça Safevî kronikleri ve modern çalışmalar ışığında Şah I. Tahmasb (1524-1576) devrindeki Safevi-Gürcü siyasi münasebetlerini merkeze alarak bazı tespitlerde bulunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, Şah I. Tahmasb, Gürcistan, Kartli, Kaheti.

ქართველთა და სეფიანთა პოლიტიკური ურთიერთობები შაჰ თამაზის (1524-1576) მეფობის პერიოდში

ასოცირებული პროფესორი ჯიჰათ აიდოღმუშოღლუ
ანკარის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

საქართველო მდებარეობს კავკასიის სამხრეთით, რომელიც წარმოადგენს ხიდს ევროპასა და აზიას შორის. სტრატეგიული მდებარეობის გამო მთელი ისტორიის მანძილზე იგი ხშირად გამბდარა თავდასხმის ობიექტი. ჩვ.წ.ა.-ით IV საუკუნეში ქართველებმა მიიღეს ქრისტიანობა, ხოლო VII საუკუნეში გაიცნეს მუსლიმი არაბები. საქართველო იქცა

ბიზანტიურ-სასანიდურ-არაბული დაპირისპირების არენად, რის შემდეგაც XI საუკუნეში სელჩუკთა მმართველობა დამყარდა. XII საუკუნეში თამარ მეფის ეპოქაში (1184-1213) დამოუკიდებლად ყოფნის შემდეგ ათაბაგების (ილდეღიზიდების ანუ აზერბაიჯანელი ათაბაგების) და ხვარაზმელების თავდასხმები იწვნიეს. XIII საუკუნის პირველი ნახევარში საქართველოში შეიჭრნენ მონღოლები, შემდეგ თემურ-ლენგი და ბოლოს XVI საუკუნეში დაიწყო ოსმალთა შემოსევები. 1501 წელს სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსების და გაძლიერების შემდეგ დაიწყო მათი თავდასხმები რეგიონზე და სეფიანებს სურდათ საქართველოს მოქცევა საკუთარი მმართველობის ქვეშ. ამგვარად საქართველო ოსმალებისა და სეფიანების დაპირისპირების არენად გადაიქცა. ჩვენს ნაშრომში, სპარსულ ქრონიკებსა და თანამედროვე გამოკვლევებზე დაყრდნობით, შევეცდებით წარმოვადგინოთ ზოგიერთი ჩვენი შეხედულება შაჰ თამაზ I (1524-1576) პერიოდის ქართულთა და სეფიანთა პოლიტიკურ ურთიერთობებზე.

საკვანძო სიტყვები: სეფიანები, შაჰ თამაზ I, საქართველო, ქართლი, კახეთი.

POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE SAFAVID STATE AND GEORGIANS IN THE PERIOD OF SHAH TAHMASB (1524-1576)

Assoc. Prof/ Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU
Ankara University

ABSTRACT

The geography of Georgia, located in the south of the Caucasus, which forms a bridge between Asia and Europe, has been subjected to invasions in every period of history due to its strategic location. Georgians who met Christianity in the fourth century, encountered Muslim Arabs in the seventh century. In this context, the geography of Georgia, where the Byzantine-Sassanian-Arab fights are experienced, began to dominate Seljuks in the 11th century. After independence in the 12th century during the reign of Queen Tamara (1184-1213), the region was subjected to the influx of Atabegs (Eldiguzids - Atabegs of Azerbaijan) and Harzemshahs. Then, the geography of Georgia -where the Mongols arrived in the first half of the 13th century- will be the scene of the attacks of Timur after a while and finally the Ottoman raids in the 16th century. After the Safavid State was established in 1501 and strengthened, the region will be attacked by the Safavids and the Safavids will want to establish an

absolute dominion in Georgia. In this context, Georgia will remain within the Ottoman-Safavid rivalry. In this work, we will try to give some information about Georgia and the role of Georgians in the Safavid history by centering the Safavid-Georgian political relations of Shah I. Tahmasb (1524-1576) in Persian Safavid chronicles and modern studies.

Key Words: Safavids, Shah Tahmasb I, Georgia, Kartli, Kakheti.

Giriş

Gürcistan, Güney Kafkasya'nın ortasında, Kür (Kura) ırmağı havzasında, batıda Karadeniz, kuzeyde Kafkasya sıra dağlarının orta kısmı, güneyde Ermenistan ve Türkiye, doğuda ise Azerbaycan ile hudutlanmış bir memleketdir.¹ Başkenti Tiflis olan Gürcistan'da Abhazya, Acarya ve Güney Osetya özerk bölgeleri bulunmakta olup toplam nüfus 5 milyon civarındadır.²

İnsanlık tarihinde uzun bir geçmişi olan ve Asya ile Avrupa arasında bir köprü oluşturan Kafkasya, hiçbir zaman önemini kaybetmemiş, öteden beri hareketli bir bölge ve bir câzibe merkezi olmuştur.³ Stratejik konumu itibariyle çok sayıda insanın birbiriyle karşılaştığı, tanıştığı ve kaynaştığı bir saha olan Kafkasya'da bir hayli farklı millet ve dil yaşamaktadır. Bu bölge halklarından biri de Ortodoks Hıristiyan olan Gürcülerdir. Kafkas halklarının güney koluna mensup olan ve Güney Kafkasya'nın merkezinde bulunan Gürcüler, kendilerini efsanevi ataları Kartlos'tan dolayı *Kartveli* şeklinde adlandırırlar ve dillerine *Kartuli*, ülkelerine de *Sakartvela* derler.⁴

Gürcistan, tarihi boyunca farklı feodal siyasi yapıların varlığını sürdürdüğü bir ülkeydi. Ülkenin coğrafi yapısının bunda büyük payı vardı. Derin vadiler ve yüksek dağlardan teşekkül eden Gürcistan coğrafyası, âdetâ tabii olarak birbirinden ayrılmış ve parçalanmış görüntüsü veriyordu. Böylece bölgede küçük feodal yapılar oluşmuştu. Bölgenin coğrafi ve kültürel yapısı, bu feodal siyasi yapıların bütün bölgeyi kapsayacak şekilde merkezi bir otorite kurmalarını önlemişti.⁵

Gürcistan'a Hıristiyanlık 4. yüzyılda gelmiştir. Bizans ve Sasaniler arasındaki çekişmelerin sahne olduğu Gürcistan toprakları, 7. yüzyılda ise Müslüman Araplarla tanıştı. Hazar akınlarının da dâhil olduğu Bizans-Sasani-Arap mücadelelerinin ardından 11. yüzyılda Selçuklu hâkimiyeti başlamış, ardından Gürcü ulusal bağımsızlık hareketi gelişerek Kraliçe Tamara döneminde (1184-1213) zirvesine ulaşmıştır. Bu dönemde birleşik bir yapıya kavuşan Gürcüler, kuzeyde Çerkesya'dan güneyde

¹ Mirza Bala, "Gürcistan", *İA*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945, c. 4, s. 837; Davut Dursun, "Gürcistan", *DİA*, İstanbul, 1996, c. 14, s. 310.

² Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", *Kafkas Araştırmaları*, İstanbul, 1997, Sayı 3, s. 1.

³ Ali İpek, "Sultan Alp Arslan Dönemi Türk-Gürcü Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 180, Haziran 2009, s. 130.

⁴ Haydar Çoruh-Meral Kabaloğlu, "Tarihî Perspektiften Türk-Gürcü Akraba Toplulukları ve Akrabalık İlişkilerinin Bugüne Yansımadaki Yanılgılar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 153, 1999, s. 17.

⁵ H. Mustafa Eravcı, "İran Don Juanı'nın Gürcistan ve Azerbaycan'a Dâir Verdiği Bilgiler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 166, s. 37.

bugünkü Azerbaycan'a, batıda Erzurum'dan doğuda Gence'ye uzanan küçük bir Kafkas imparatorluğu kurdular.⁶ Altın Çağ olarak adlandırılan bu dönemde Gürcüler, mimari, edebiyat ve ticarî açılardan büyük gelişme gösterdiler. 12. yüzyılın ilk yarısında kısa süreli bir Harzemşah hâkimiyetinden sonra 1231'deki Moğol istilası Gürcülerin siyasal birliğini ortadan kaldırdı ve Gürcülerin yaşadığı topraklar yeniden küçük devletlere bölündü. Böylece Gürcistan'daki krallıklar küçük feodal bölgelere ayrılmış, Gürcüler ise yeniden küçük prensliklere bölünmüşlerdi.⁷

Moğolların kurduğu İlhanlı Devleti (1256-1344) dâhilinde bir vilayet haline getirilen Gürcistan, iktisadi ve medeni inkişafa kavuştu. İlhanlı Devleti'nin sükûtunun ardından Kara Koyunlu, Timur ve Ak Koyunlu nüfuzu altına giren Gürcistan, özellikle Emir Timur'un seferlerinden oldukça etkilenmiş, halk birçok bölgeyi tamamen terk etmiş, iktisadî hayat alt-üst olmuş ve kısa süre zarfında Gürcistan üç krallığa (İmereti, Kartli, Kaheti) ayrılmıştır.⁸ 15. yüzyılda ise Ak Koyunlu Bayındır sülalesine haraç veren Gürcistan'ın Osmanlı Devleti'nin hızlı genişlemesinin ardından Avrupa'daki devletler ile bağları sarsılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti ile Ak Koyunlu Devleti'nin ardından 1501 tarihinde kurulan Safevi Devleti arasında sıkışıp kalmıştır. 16. yüzyıldan itibaren ise Gürcistan'ın batı kesimi Osmanlıların eline geçmiştir. Böylece ülke batıdan Osmanlı, doğudan Safevi ordularının saldırılarına uğramıştır. Zira Gürcistan, konumu itibarıyla iki devletin nüfuz alanı içinde idi ve bu sebeple Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasındaki savaşlara sahne oluyordu.

Safevî-Gürcü Siyasi İlişkileri

İsmail Mirza'nın devletini tesis etmeden önce –tıpkı ataları gibi- Gürcistan'a sefer yapmayı hatta Gürcü memleketlerini hâkimiyet altına almayı tasavvur ettiği rahatlıkla söylenebilir.⁹ Bu bağlamda Hulefa Bey'i Gürcistan'a göndermiş, o da bir grup askerle yüklü miktarda ganimet elde edip İsmail'e avdet etmişti.¹⁰ Burada Nebi Gümüş'ün doktora tezinde (s. 200 ve 266) Gürcü literatürüne dayanarak Safevi Devleti'nin kuruluşunda İsmail Mirza'ya gönderilen Gürcü askerî desteğinin önemini

---

⁶ David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy (1658-1832)*, Columbia University Press, New York, 1957, s. 8.

⁷ 11-13. Yüzyıllar arasında Gürcülerin siyasî durumu ve Türk-Gürcü münasebetlerini ihtiva eden ilmî ve ayrıntılı bir çalışma için bkz. İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon, 2009. İbrahim Tellioglu, "Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler," *ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007)*, VI, 6 / 2012, s. 3077-3090. Ayrıca bkz. Nebi Gümüş, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s. 713-721. Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 35, 2016, s.73-96.

⁸ Mirza Bala, *a.g.e.*, s. 841.

⁹ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 48, 62; Emir Mahmud Hândmîr, *Târih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî (Zeyl-i Târih-i Habibü's Siyer)*, Tashih ve Tahşiye: Dr. Muhammed Ali Cerrahî, Neşr-i Gostere, Tahran, 1370, s. 45.

¹⁰ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, Çeviren: Cevat Cevan, Ardiç Yayınları, Ankara, 2004, s. 52; *Târih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî*, s. 51.

vurgulamasının, Safevi kroniklerine yansımaması sebebiyle bize biraz Gürcülerin abartılı yaklaşımı gibi görüldüğünü belirtmek isteriz.¹¹

Safevi Devleti'nin kuruluşundan sonraki ilk uğraşlarından biri, Doğu Gürcistan'a boyun eğdirmek idi. 1516 yılında Gürcistan beylerinden Kaheti Hâkimi Karkara ile İmereti Hâkimi Menuçeher arasında çatışma meydana gelmiş ve Karkara Tebriz'e kaçarak Şah'tan yardım talep etmişti. Bunun üzerine Şah, Rumlu Div Sultan, Tekelü Çirkin Hasan, Kaçar Narin Bey ve Rumlu Kazak Bey'i Gürcistan üzerine göndermiştir. Neticede mağlup olan Menuçeher firar etmiş ve Div Sultan, Gürcistan hâkimiyetini Karkara'ya bırakmıştır.¹² Tufan Gündüz, bu sefer sırasında Tekelü Çirkin Han'ın Kızılbaş emirleri arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle öldürüldüğünü yazmaktadır. Rumlu Hasan'da da bu olay H. 922 (1516/1517) olayları arasında sayılmaktadır.¹³ Fakat kanaatimizce Çirkin Hasan Tekelü'nün katledilmesi 1521 yılındaki sefer esnasında vuku bulmuş olmalıdır.¹⁴

1517 yılında Gürcistan beylerinden Menuçeher, Osmanlılardan aldığı destek ile tekrar saldırılara başlayınca Şah, huzuruna çıkıp yardım isteyen Karkara'ya destek için Çukursa'd Hâkimi Div Sultan'ı Gürcistan'a gönderdi. Neticede Menuçeher katledildi ve birleşik Gürcü-Osmanlı ordusu mağlup oldu. Ayrıca Div Sultan, Şah'ın emriyle bir yıl sonra tekrar Karkara'ya destek mahiyetinde harekete geçerek Gori, Lori ve Solem kalelerine hâkim oldu (1518).¹⁵ 1521 yılında ise Şah İsmail, Gürcü beylerinden Levend Han'ın Şeki'ye taarruzuna mukabil Şeki Hâkimi Hasan Bey'in yardım talebi üzerine Div Sultan Rumlu komutasında Safevi ordusunu bölgeye¹⁶ gönderdi ve Levend Han'ın tekrar itaat etmesi sağlandı. Ayrıca Div Sultan dönerken

---

¹¹ Safevilerin kuruluşunda İsmail Mirza'ya Gürcü askeri yardımı meselesi sadece 15. asır İtalyan seyyahlarında geçmektedir. Bkz. Sema Sertkaya, *15. Yüzyıl İtalyan Seyyahların Gözünden İran*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019. Fakat bu seyyahların verdiği bilgilerin, genelde duyuma dayalı olmaları sebebiyle güvenli ve şayân-ı itimad olabileceğini zannetmiyoruz. Ayrıca bahsettiğimiz çalışmaya dikkatle bakıldığında seyyahların Safeviler konusunda sık sık hataya düştüğünü görmekteyiz.

¹² Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 150; Cihanbahş Sevâkıb, s. 183-184; Sa'id Mulyânî, "Gürcistan (Bahrânî-terîn Eyâlet-i Kalemro-i Safevî)", *Mecmua-i Makâlât-ı Safeviye der Gostere-i Târih-i İran-zemin*, Be İhtimâm: Dr. Maksud Ali Sadıkî, Tebriz, 1383, s. 861.

¹³ Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 150; Rumlu Hasan, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁴ Kadı Ahmed el Kumî, s. 147; *Târih-i Cihân-âra*, s. 279.

¹⁵ Rumlu Hasan, *a.g.e.*, s. 208; Cihanbahş Sevâkıb, s. 184.

¹⁶ M. Aydın ve Abdurrahman Ateş, 1521 yılı seferinde Şah / Safevî birlikleri tarafından Tiflis'in yağmalandığından bahsetmektedir ama biz, gördüğümüz Safevi kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlayamadık. "1521'de Gürcistan'a karşı sefer düzenleyen Şah İsmail aynı yıl Tiflis'i ele geçirdi. Burada bir cami yaptırdı ve şehri güçlendirdi. Ölümünden sonra Gürcüler Safevî askerlerini şehirden çıkardılar." Bkz. Mustafa Aydın, "Tiflis", *DİA*, c. 41, s. 151. "Nihayet Nahçıvan'da bulunan Şah, Dev (Div) Ali Sultan'ı 1521-22 (?)'de üçüncü kez Gürcistan üzerine gönderdi. Bu defa harekâtın hedefi hem Kartli hem de Kaheti krallığı idi. Gürcü topraklarına giren Safevi Türkmen birlikleri, Akçakale (Ağcakale) ve Tiflis'i işgal ettiler. Tiflis'te kiliseler tahrip edilip, kaynaklara göre, Kür nehrinin kenarında "köprüünün köşesinde" bir de camii inşa edildi". Bkz. Abdurrahman Ateş, "Şehzade Selim ve Şah I. İsmail'in Gürcistan Seferleri (XVI. Yüzyılın İlk Çeyreği)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Ocak 2015, s. 107.

beraberinde Levend ve Karkara tarafından Şah'a gönderilen pîşkeş ve hediyeleri de götürdü.¹⁷ Bu sefer sırasında büyük emirlerden -Gazi Han'ın babası- Çirkin Hasan Tekeli, askere hâkim olamaması ve kargaşa baş göstermesi sebebiyle -suçuna karşılık kısas olarak- katledildi. Ayrıca malları da müsadere edildi.¹⁸ Ardından kışlak-ı hümâyun Nahcivan beldesine kuruldu.¹⁹

Şah İsmail'in ardılı Şah I. Tahmasb (1524-1576) ise aşağıda ayrıntılı olarak anlatmaya çalışacağımız üzere dört başarılı²⁰ Gürcü seferi²¹ gerçekleştirecektir.

Şah Tahmasb Devrinde (1524-1576) Gürcülerle Münâsebetler

Safevi tarih yazıcılarındaki siyasi olaylara geçmeden önce Türklere karşı bir Safevi-Venedik koalisyonu tesis etmesi için özel bir görev ile Safevilere gönderilen seyyah ve tacir Membre'nin gözlemlerini belirtmekte fayda görüyorum. 1539-1542 tarihleri arasında Şah Tahmasb devrinde İran'da faaliyetlerde ve gezilerde bulunan Membre, Gürcistan'ın içinde bulunduğu siyasi durumlu ilgili özet olarak şu bilgileri vermektedir: “*Megrelya Kralı Dadian'dır. Burada kuzeyde çok yüksek dağlar mevcuttur. Kral Başu Açık'ın Kutaisi adı verilen İbery (Gürcü) şehrine gittik. Kutaisi şehri çok ufaktır. 7-8 gün sonra dağlar ve ormanlardan ve dört günü çamurlu yollarda geçirek Gori şehrine vardık ve buradan bir günlük mesafede bir dağın tepesinde neredeyse harabeye dönmüş bir kalenin yanından geçtik. Gori şehrinin yanından bir nehir geçmektedir. Atlarla bahsi geçen nehri geçtik ve başka bir şehre girip Trabzonlu birilerinin evinde misafir olduk. Bu şehirdeki evlerin yarısı ahşaptan, yarısı topraklan ve geriye kalanı ise taştan yapılmıştır. Şehir ufaktır ve kuzeye doğru kısmen harabe bir kale vardır. Buranın kralı Kral Luvarsab'dır ve Aznavurlar adında kendi adamlarının deyimi ile yaklaşık 5.000 süvarisi vardır. Şehirde yaşayanların*

¹⁷ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 215; Cihanbahş Sevâkıb, s. 184; Kadı Ahmed el Kumî, s. 147.

¹⁸ Abdi Beğ Şirâzi, s. 52.

¹⁹ Kadı Ahmed el Kumî, s. 147; *Târih-i Cihân-âra*, s. 279.

²⁰ Bu dört seferi, Mustafa Aydın özet olarak -aşağıdaki gibi- anlatmakla birlikte bizim baktığımız Safevi kronikleri ile yazarın verdiği bazı bilgiler uyuşmamaktadır. “*I. Laursab'ın Tiflis'te hüküm sürdüğü dönemde (1534-1558) Gürcistan'a dört büyük sefer düzenleyen Safevî Şahı Tahmasb, Gürcü vekâyi'nâmelerine göre 1536'da şehri yerle bir etti. Ardından I. Laursab şehre tekrar hâkim olduysa da Tahmasb'in baskısı karşısında kaçmak zorunda kaldı (1548). I. Laursab mücadeleye devam ederek iç Kartli'deki kaleleri Safevîler'in elinden alınca Tiflis Kalesi'ni elinde tutan Türkmenler, Karabağ Hanı'ndan yardım istediler. Karabağ Hanı, 1558'de büyük bir orduyla Tiflis üzerine yürüdü. Garnisi'deki çarpışmada I. Laursab öldürüldü ve yerine Simon geçti. Bir süre sonra Simon'un kardeşi David, 1564'te maiyetiyle birlikte Kazvin'e gidip Şah'ın huzuruna çıktı ve Müslüman oldu. Şah da ona Tiflis şehriyle Aşağı Kartli bölgesini verdi. Fakat Simon kardeşini iki defa yenilgiye uğratarak onu ülkeden çıkardı. Daha sonra Şah Tahmasb, David/Dâvud Han'a destek sağlamak amacıyla ordu gönderdi ve 1569'da Simon esir alındı.*” Bkz. Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, c. 41, s. 151.

²¹ Konu ile ilgili ileri okuma için bkz. Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, Giriş ve Çeviri: Hicabi Kırılgaç, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 33, 54, 73, 75, 78, 80, 81, 83; Anonim, *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 47, 58, 92, n. 158, 98; Babak Javanshir, *İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi - I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar / 1576)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2007, s. 190, 191, 252, 253, 254, 257 vd.

yarısı Ermeni diğer yarısı ise İberyalı'dır. 8 gün kaldıktan sonra katırları yükledik ve Tiflis adı verilen bir şehre doğru bir Ermeni'nin eşliğinde yola koyulduk. Şehrin, Kral Luvarsab'a ait olduğu söylenmektedir ve biz ona bir ila bir buçuk günde ulaştık. Tiflis şehri çok büyük fakat zamanında İberyalıların kendi aralarında çıkan savaşları yüzünden epey bir kısmı zarar görmüş. Ertesi gün Lori'ye giden beş Ermeni'nin eşliğinde İberya'ya sınır komşusu olan Sophie (Safevî) şehirlerinin ilkinde doğru yola çıktık. İmereti Kralı III. Bagrat idi. Açık Baş ise Osmanlıların İmeretiler için kullandığı bir isimdi."²² Seyyahın verdiği bilgiler Safevî kronikleri ile paralellik göstermekte ve aslında işini iyi yaptığını ve devrine ait profesyonel bir gözlem tekniği ile raporunu oluşturduğunu göstermektedir.

Siyasi kronolojiye başlayacak olursak; Safevi kroniklerine göre Tahmasb devrine ait ilk temas olarak, 1541 yılında bahar/yaz mevsiminde başkent Tebriz'den hareketle Karabağ üzerinden Safevi ordusunun Gürcistan'a girişini sayabiliriz. Bu sırada Gürcüler arasında merkezi Zegem olan Kaheti Hâkimi Levend [Levan ya da Leon] Han ve [Karkara'nın oğlu] Mesket bölgesi Hâkimi Keyhüsrev Safevilere boyun eğmiş vaziyette iken merkezi Tiflis olan Kartli Hâkimi Luvarsab, Vâli-i Başî Açuk (Kutayis-İmereti) (*Mülk-i Bagrat*) ve Vâli-i Dadyân (Megrel/Mingrel) muhalif idi. Sefer neticesinde Luvarsab, kuzeydeki erişilmesi güç dağlara kaçmış ve onun elindeki Kartli başkenti Tiflis alınıp Gürcistan yağmalanmıştır. Tiflis vilâyetinin yağma ve tahribinin ardından Şah, müteakip kış Tebriz'de geçirmiştir. Yine aynı yıl Tiflis'in fethinden önce Şirvan ve havalisinin Gazi Han Tekelü'ye tiyul²³ olarak verilmesi

---

²² İsmail H. Demircioğlu, "Seyyahların Gözüyle 15. ve 16. Yüzyıl'da Gürcistan ve Çevresi", *History Studies*, Volume 10 Issue 10, 2018, s. 113-115; Michele Membre, *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*, Translated with Introduction and Notes by A. H. Morton, London, 1993, s. 12-15.

²³ İnan'da XV. yüzyıldan itibaren genellikle askerî dirlikler için kullanılan bir terim. Kelimenin Çağatay Türkçesi'nde "ülke, arazi, toprak" anlamına gelen yatuldan geldiği tahmin edilmektedir. İnan coğrafyasında XV. yüzyıldan itibaren giderek iktâ kelimesinin yerini almıştır. İlk defa Karakoyunlular zamanındaki metinlerde geçtiği görülmektedir. Kelimenin yer aldığı en eski metinlerden biri olan Kitâb-ı Diyârbekriyye'de Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın 1466-67 yılında Bağdat'a düzenleyeceği askerî sefer için emîrleri ve tiyûl sahiplerini ordusuna çağırıldığı kaydedilmektedir. Eserde tiyûlâtın askerî dirlikler, tiyûldârın dirlik sahipleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. V. Minorsky, "vergileri belli bir süre için toplama yetkisi" olarak tanımladığı tiyûlü irsî özellik taşıyan Suyurgal'dan ayırmaktadır. Tiyûl'un Safevîler devrinden itibaren tarihî metinlerde yaygın biçimde yer aldığı görülmektedir. Kelime Şah Tahmasb döneminin (1524-1576) başlarında genellikle "ülke" kelimesiyle yan yana zikredilir. Söz konusu kullanımlarda ülkenin belirli bir vilâyeti, nahiyeyi veya toprağı, tiyûlün ise bu toprağın vergi toplama hakkının herhangi bir kimseye tevcihini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Yine Safevî devrine ait metinler, tiyûlün muayyen bir bölgede vergi toplama hakkının tevcihini ya da söz konusu bölge içindeki muafiyetleri ifade ettiğini göstermektedir. Bu durumda kelimenin Safevîler döneminde "askerî dirlik" (iktâ) anlamında kullanıldığı ve tiyûllerin iktâ sisteminin yerini aldığı belirtilmektedir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Tiyûl", *DİA*, 2012, c. 41, s. 207-208.

kararlaştırılmıştı.²⁴ Burada şu hususu hemen belirtmemiz gerekmektedir ki Safevilerin Gürcistan seferleri sırasında yapılan yağmalarda bölgede bulunan değerli mallar, mücevherat, büyük - küçükbaş hayvan varlığı ve çok sayıda esir alınıp İran içlerine götürülüyordu.

Şah, 1546'da -Osmanlılara sığınma düşüncesinde olan- isyankâr kardeşi Elkas²⁵ Mirza'ya Ali Aka Aksakal'ı gönderip tövbe istiğfar edip dönmesini istediğini ilettikten sonra Gürcistan'a -tedip ve istila maksadıyla- yönelmişti. Zira Kaheti Hâkimi Levend'den bazı kötü hareketler zuhûr ettiğini haber almıştı. Bu arada Elkas'ın boşalttığı Şirvan'ın idaresini Şah, Gökçe Sultan Kaçar himâyesinde Şehzade Kâmran Ebu'n Nasr İsmail Mirza'ya vermiştir. Neticede Safevi ordusu Şüregel'i²⁶ geçip Gürcü topraklarına girdi. Bir süre fetihlerde bulunuldu ve *küffârın kötülükleri def* edildi. Gürcü tarafında ise Şah'ın gelişini haber alan Levend, Derbend üzerinden Çerkes taraflarına kaçtı. Çerkesler tarafından yakalanıp Şah'a gönderileceğini haber alınca Osmanlılara sığınmıştır. Rüstem Paşa tarafından İstanbul'a ulaştırılmıştır (1548). Devamında Osmanlıların İran (Acem) seferi yaşanmış ve akabinde Şah, Elkas'ın 10 Nisan 1550'de Alamut Kalesi'nde öldürülmesinden ve böylece tehlikenin bertaraf edilmesinden sonra tekrar Çerkes ve Gürcü üzerine gidilmesine karar vermiştir.²⁷

1551'de Keyhüsrev (*veled-i Farfara [Karkara]*), Safevi ordusu Şeki havalisinde iken bir mektup göndererek Luvarsab ve bazı Gürcü beylerinin kendi mülküne taarruz ettiğini belirterek yardım talep ediyordu. Ayrıca Erzurum'dan İskender Paşa'nın gelip sınır illerinde harekât icra ettiğini söylüyordu. Bunun üzerine bir süre sonra Bedr Han Ustacalu, Ali Sultan Tekelü ve Şahverdi Sultan Ziyadoğlu Kaçar çok sayıda asker ile bölgeye gönderildi. Safevî boyunduruğuna karşı muhalif hareketlerde bulunan bazı Gürcü beyleri (*Valhoş ve Şirmizân[oğlu]*) itaat altına alınıp yağma, katl ve talanlarda bulunulduktan sonra kış mevsiminin gelmesi üzerine Karabağ'a doğru geçildi (1554).²⁸ Bu olayı İskender Bey'in aksine bazı farklarla ve genel hatları ile anlatan Şah Tahmasb, tezkiresinde şöyle bir tasvirde bulunuyordu: “1551 yılında Şah,

²⁴ İskender Bey Türkmen, s. 84-85; Kadı Ahmed el Kumî, s. 294; M. Fahrettin Kırzioğlu, 1998, s. 172-173, 235; Şeref Han, *Şerefname*, Arapça'dan Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, C. II, s. 193; *Târih-i Cihân-âra*, s. 279.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Elkas Mirza”, *DİA*, c. 11, s. 55.

²⁶ Şüregel (Şirak) şehri ile ilgili ilmî ve değerli bir çalışma için bkz. Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Enver Konukçu, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008.

²⁷ Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, s. 54-55, 73; *Târih-i Cihân-âra*, s. 279; Şeref Han, *Şerefname*, s. 198; *Târih-i Elçi-i Nizamşâh*, s. 158-163. Not 1: Şeref Han ve Kadı Ahmed Gaffârî, 1546'da Elkas'a gönderilen heyette Seyyid Bey, Ustacalu Bedirhan, Şahkulu Halife Mühürdar, Kurçibaşı Sevindik Bey Afşar, Masum Bek Safevî, Kadı-i Muasker ve Kadı Mirza İbrahim Safevî gibi ileri gelenlerin bulunduğunu da belirtir. Not 2: Kaheti Hâkimi Levend'in Osmanlılara sığınması bilgisine, *Tezkire* dışında bir kaynaktan rastlayamadığımızı belirtmek isterim. Kral Levan olarak anılan bu Gürcü hâkiminin hayatı için ise Bkz. Nebi Gümüş, 2000, s. 267.

²⁸ İskender Bey Türkmen, s. 86-87; Kadı Ahmed el Kumî, s. 350-352; M. Fahrettin Kırzioğlu, 1998, s. 208-210; Abdi Beğ Şirâzî, s. 97-98.

*Ramazan ayı olması münasebetiyle Müslüman ülkelerine değil de Gürcistan tarafına gitmeye karar verdi. Gürcü kâfirlerinden Şîr Şah'ın ülkesini yağmalamaya ve atlar besili hale gelinceye dek Karkara ülkesinde kalmayı tasarlamıştı. Böylece ordu Gürcistan'a yöneldi ve bir ay boyunca Şûşâd, Gürcü ve Karkara'nın ülkelerinde kalındı. Bu sırada Osmanlı ordusunun Doğu Anadolu'da olduğu duyulunca Şah Kulu Aka adlı temsilcisini Hünkâr'a yollayan Tahmasb, Gürcistan'da bazı kale ve sığınakların fethiyle meşgul oldu. 30.000 civarında esir aldı ve ardından Karabağ taraflarına yöneldi.*²⁹

Amasya sulhu³⁰ görüşmeleri öncesi, esnasında ve akabinde (1554-1556) fırsat kollayan Kartli Hâkimi Luvarsab, bazı yağma ve talan hareketlerinden sonra Tiflis merkez olmak üzere Safevilere isyan bayrağını açmıştır.³¹ Merhum Kırzioğlu, Gürcü Meliki Luvarsab'ın bu baş kaldırışında Kızılbaşlara düşman Erdelân Kürtleri, Şirvanlılar ve Özbeklere asker, silah ve para harcamada cömertlik gösteren Osmanlıların da payı olması gerektiği görüşündedir.³² Bunun üzerine İsmail (gelecekte Şah II. İsmail) Mirza'nın ordusunda yer alan hududu korumakla görevli Kaçarlardan Gence ve Karabağ Beylerbeyi Ziyadoğlu Şahverdi Han, 1556'da İç Kartli bölgesinin merkezi Gori'den çıkarak ayaklanan Gürcü Kartli Hâkimi [*Vâli-i Kartil*] Luvarsab / Levarsab'ın isyanını bastırmakla görevlendirildi. İlk çatışmalarda yenilip geri çekilmek zorunda kaldıysa da Çekenli Muhammed Han'ın [*İskender Bey'de Muhammed Sultan Mîrçenî*] yetişmesiyle Levarsab öldürüldü (1556). Bu konuyla ilgili Anonim Safevi kaynağında Çepnilerden Celaloğlu Muhammed Bey'in Gürcistan padişahı Levasan'ı [Levarsab] öldürdüğü yazılıdır.³³ Neticede Safevi kuvvetleri çok sayıda esir alıp tahribatta bulunduktan sonra Gence'ye dönmüştür. Bu olayın ardından Simeon / Simon Han babasının yerine Gürcülerin başına geçti. Beş yıl müddetle Gürcüleri etrafında toparlamaya çalışan Simon, 1561'de Gori'den harekete geçerek Tiflis üzerine yürüdü. Kaheti Hâkimi Levend Han oğlu Girgin [Gorgin/Giorgi] de ona katıldı. Şahverdi Han (Ziyadoğlu Kaçar) bu defa onun isyanını bastırmak için Süleyman Bey ile destekli Karabağ ordusu ile yola çıktı. Savaşta Levend Han oğlu Giorgi bin neferiyle birlikte öldürüldü (1 Mayıs 1561).³⁴ Muteber Gürcü beylerinden Zaza ise yakalanıp Şah'ın huzuruna gönderildi. Simon ise Gori tarafına kaçtı. Neticede Şahverdi Han, muzaffer bir kumandan olarak Gence'ye

²⁹ Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, s. 80-83; Anlatıdaki son iki cümle, Tekmiletü'l Ahbâr'da aynen tekrarlanmaktadır. Fakat tarih 1554 yılıdır. Bkz. Abdi Beğ Şîrâzî, s. 101.

³⁰ Amasya Sulhu (1 Haziran 1555) ile varılan anlaşmaya göre Gürcistan, Osmanlı-Safevî nüfuz bölgelerine ayrılmış Mingreli, Guria ve İmereti üzerinde Osmanlı hâkimiyeti tanınmıştır. Buna mukabil Meshetiya, Kartli ve Kahetiya ise Safevî nüfuzuna girmiş idi. Bkz. Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis (Makaleler)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, s. 304.

³¹ İskender Bey Türkmen, s. 87.

³² M. Fahrettin Kırzioğlu, 1998, s. 236.

³³ *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, s. 47.

³⁴ Abdi Beğ Şîrâzî, s. 111.

döndü.³⁵ Gürcüler ise bu yenilgiden çok müteessir olup matem elbiseleri giymişlerdir.³⁶

Şeref Han, 1560 yılı hadiselerini anlatırken Zekem [Kaheti Başkenti Zagem]³⁷ Valisi Gürcü Levend Han'ın oğlu İsa'nın Müslüman olduğunu yazmaktadır. Bunun üzerine Şah Tahmasb kendisine Şeki vilâyetinin yönetimini vermiştir. Adı da İsa Han olmuştur. Bu bağlamda hüsn-ü kabul gören ve bölgesinden 7000 tuman gelir elde eden İsa Han'a Şah, “*aziz oğlum*” diye hitap ediyordu. Fakat bir süre sonra gurura kapılıp *küfrân-ı nimet* edip Gürcistan'a kaçmaya çalışınca yakalanıp Alamut Kalesi'ne hapsedilmesi için emir çıkmıştır (11 Ocak 1563).³⁸

Simon Han'ın bir süre sonra babasının yerine tekrar başa geçip Kartli'de hâkimiyet kurduğu anlaşılmaktadır. Zira Simon'un kardeşi David'in –muhtemelen destek almak maksadı ile- 1564'te başkent Kazvin'e gidip Şah'ın huzuruna çıktığı ve Müslüman olduğu bilinmektedir. Şah da bunun üzerine kendisine destek için Ustacalulardan Hacı Fakihlu oymağından Karınca oğlu Şahkulu Sultan'ı -Tiflis havalisi için- yardım maksadı ile göndermiştir.³⁹

Safevî kaynaklarında Tahmasb devri için bahsedebileceğimiz bir olay, Simon'un kardeşini –David'i-bertaraf ederek Tiflis'te isyan bayrağını açması durumudur. İsyanın duyulması üzerine 1568 yılında Şeki Hâkimi Çerkes Şemhal Sultan, İbrahim Halife Alpavut ve Kaçarlardan Ali Kulu Bey'in desteği ile Gürcüler üzerine gönderilmiştir. Bu vakıada David, Safevî tarafında idi. Neticede Gürcüler ağır bir yenilgiye uğratılarak Simon Han esir vaziyette başkent Kazvin'deki Devlethâne'de Şah'ın huzuruna çıkarılmıştır. Sonra da Şah'ın emri ile 1576 yılına kadar kalacağı Alamut Kalesi'ne gönderilmiştir.⁴⁰

16. asır müverrihi Şeref Han, 1570 yılı olaylarını anlatırken Gürcü Karkara'nın oğlu Keyhüsrev'in Şah Tahmasb'ın sarayında huzura çıkarak büyük ve nadir hediyeler sunduğunu belirtmektedir. Şah da muhtemelen Keyhüsrev'in hâkimiyetini tasdik etmiştir.⁴¹

Gürcülerin dâhili mücadeleleri ile ilgili olarak –sefer gerektirmeyen- Tahmasb devri için son olarak şöyle bir durum yaşanmıştır: 1574 yılında [Kral Levand] Levend bin Gorgin'in ölümünü takiben Keyhüsrev (Gorgin bin Levend'in oğlu), hâkimiyeti ele almıştır. Keyhüsrev'in oğlu Aleksandr, bu duruma itiraz edince iki Gürcü kuvveti arasında savaş meydana geldi. Neticede Keyhüsrev katledildi ve Aleksandr, babasının yerine hükümeti ele aldı. Ardından bir elçisini Şah Tahmasb'ın huzuruna gönderdi ve

³⁵ Sa'id Mulyânî, *a.g.m.*, s. 864.

³⁶ *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, s. 92 ve n. 158; İskender Bey Türkmen, s. 89; Kadı Ahmed el Kumî, s. 370-372, 384, 420-421; Cihanbahş Sevâkıb, s. 189.

³⁷ Nebi Gümüş, 2000, s. 265.

³⁸ Şeref Han, *Şerefname*, s. 215, 220; Abdi Beğ Şirâzî, s. 110, 115.

³⁹ *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, s. 47; Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, c. 41, s. 151; Nebi Gümüş, 2000, s. 209.

⁴⁰ İskender Bey Türkmen, s. 90; Kadı Ahmed el Kumî, s. 558-559; Cihanbahş Sevâkıb, s. 189-190; Abdi Beğ Şirâzî, s. 129.

⁴¹ Şeref Han, *Şerefname*, s. 240.

bağlılığını bildirdi. Şah da ağır hediyelerle (hil'at, tâc, kemer ve altın süslemeli bir at) birlikte Ma'sum Bek'i göndererek onun Gürcistan hâkimiyeti tasdik etmiştir.⁴²

Tahmasb devrindeki siyasi kronolojiyi ve genel durumu şöyle bir özetleyecek olursak; 1540/1541 yılında Tiflis'i ele geçiren Şah Tahmasb'ın yine bu seferlerinin birinde 1556 yılında Garisi (Tetri Tskaro / Ağbulak) Savaşı'nda Kartli Hâkimi Luarsab [Luvarsab] öldürülmüştür.⁴³ Şah Tahmasb'ın Gürcü seferleri sonucunda çok sayıda esir⁴⁴ de (genelde Safevî kaynakları 30.000 rakamını veriyor) İran'a götürülmüştür.⁴⁵ Şah Tahmasb zamanında Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Gürcistan odaklı olarak yaşanan uzun soluklu Safevi-Osmanlı mücadelesi Amasya sulhu ile son bulmuş ve 1 Haziran 1555 yılındaki Amasya Antlaşması'na göre Gürcistan toprakları, Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında paylaşılmıştır. Kartli ve Kaheti'nin bulunduğu doğu Gürcistan Safevilerde kalırken, İmereti'nin dâhil olduğu Batı Gürcistan Osmanlı toprağı sayılmıştır.⁴⁶ Şah I. Abbas'ın Safevi tahtına geçtiği 16. yüzyılın son çeyreğinde ise Safevi-Osmanlı mücadelesi tekrar başlayacak, Osmanlı kuvvetleri Tiflis'i alarak Kaheti Hâkimi Aleksander'ı yılda 10 yük (bir milyon) akça haraca bağlayacaklardır.⁴⁷ Zaten bölgenin tamamını kapsayan siyasi bir hâkimiyetin bulunmadığı Gürcistan⁴⁸, başlıca İmereti (İmereti)⁴⁹, Kartli ve Kaheti krallıklarından müteşekkil olup Kartli krallarının bağımsız hareketleri ile Kaheti hükümdarlarının duruma göre Rusya veya Osmanlı'ya meyilli davranmaları Safevi hükümdarlarını -özellikle Şah I. Abbas'- oldukça rahatsız edecektir.

Siyasi ilişkilerin dışına çıkacak olursak; Safevi haremde çok eski tarihten itibaren Safevi hanedanlığına mensup kişilerle evlenen Kafkasya soylu hatunlar bulunmaktaydı. Şah I. Tahmasb (1524-1576) döneminde Gürcistan bölgesine yapılan seferler dolayısıyla büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşan çok sayıda Gürcü, Çerkes ve Ermeni esir ele geçirilerek bunların çoğunluğu saray hizmetine

---

⁴² Cihanbahş Sevâkıb, s. 190.

⁴³ D. M. Lang, "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 1952, Sayı 14, s. 523.

⁴⁴ Tahran Üniversitesi'nden Bâstân-ı Pârizî de Tahmasb'ın dördüncü Gürcistan seferinde alınan esirlerin çokluğu (30 bin esir kadın, çocuk, genç-yaşlı vs) ve bunların Kızılbaş ümera arasında paylaştırılmasından doğan iktisadî zenginliğe dikkat çekmektedir. Bkz. Bâstân-ı Pârizî, *Siyaset ve İktisâd-ı Asr-ı Safevî*, Tahran, Neşr-i İlm, 1378, s. 73.

⁴⁵ Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan (Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi)", *DİA*, İstanbul, 1996, c. 14, s. 314.

⁴⁶ Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 77.

⁴⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s. 364.

⁴⁸ Gürcistan'ın o devirdeki tasviri ve Gürcü beylerinin aralarındaki mücadeleler için bkz. Oruç Bey Bayat (İranlı Don Juan), *İlişkiler (Bir Şii / Katolik)*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 114-118, 122-127.

⁴⁹ Merkezi Kutayis (Başiaçuk) olan Batı Gürcistan yani İmereti için Safevî kaynakları "*Mülk-i Bagrat ki Baş Âçük iştiâr daşt[şöhret bulmuştu]*" demektedir. Bkz. Kadı Ahmet Kumî, *Hülâsatü't-Tevârih*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, c. I, s. 300.

alınmışlardır. Esir kadınlardan bazıları ise Safevi Şahı ile ya da Mirzalar ile evlendirilmişlerdir. Bu bağlamda Şah I. Tahmasb'ın dört Gürcü bir Çerkes eşi vardı. Gürcü, Çerkes ve Ermeni kadınlar, şahın haremine girdikten sonra Müslüman olurlardı. Ama onlardan bazıları gizlice ibadetlerini sürdürürlerdi.⁵⁰

Dr. Sevakıb'ın tespitlerine göre genelde muhalif olan Kartli bölgesinin aksine Kaheti taraflarında Safevilere karşı mülayim bir politika sürdürülmüş ve bu sebeple Şah Tahmasb'ın saltanatının sonlarına kadar Kaheti'de sosyal yaşantıda İran gelenek ve görenekleri revaç bulmuş idi.⁵¹

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümünden sonra Safevi ülkesi tekrar iç karışıklıklarla sarsılmıştır. Şah'ın vefatını müteakip devlet içinde hâkim pozisyonda kalabilmek için Türkmen, Tacik ve Kafkas menşeli gruplar arasında mücadele başlamıştır. Bu mücadele, Harem'in katılımıyla fazlasıyla karışık bir hal almıştır. Sarayda Çerkez ve Gürcü menşeli Tahmasb'ın hanımları kendi oğullarını iktidara taşımak için kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdir. Bu mücadeleler ve II. İsmail'in az süren ve tartışmalı geçen şahlığının ardından yeni Şah Muhammed Hüdabende'nin dirayetsiz tutumu sebebiyle 1578 yılında 12 yıl sürecek Azerbaycan ve Gürcistan⁵² odaklı Osmanlı-Safevî mücadelesi başlayacaktır.⁵³

Sonuç

Derebeylik usulünün son derece inkişaf etmiş olduğu ve stratejik açıdan çok önemli bir konumda yer alan Gürcistan coğrafyası, içinde barındırdığı zenginlik nispetinde tarih boyunca çeşitli kavim ve devletlerin taarruzlarına uğramıştır. Gürcü krallıklarının dâhili birliği sağlayamamaları sonucunda hârici kuvvetlerin (Osmanlı, Rusya, İran) müdahaleleri aranır olmuştur. Bu bağlamda Gürcistan'ın tarihi, XV. asrın ortalarından XIX. asrın başlarına kadar süren 350 yıla yakın bir dönemde Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti'nin tarihleri ile iç içe cereyan etmiştir. Safevîler, Gürcistan meselelerinde ya direk müdahalede bulunuyorlar ya da kendi himâyelerine aldıkları Gürcü beylerine güçlü aşiret liderleri vasıtasıyla (örneğin Ustacalu Karınca oğlu Şahkulu Sultan'ın Tiflis'te mukim Gürcü David Han'a yardımı vs.) destekte bulunuyorlardı. Bu münasebetle Gürcistan, Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti'nin Kafkasya mücadelesinde bir nevi harp sahası durumuna düşmüştür. Gürcüler bu durum karşısında Oruç Bey Bayat'ın dediği gibi kolay din değiştirdikleri gibi kolayca müttefik de değiştirir olmuşlardır. Bu bağlamda Safevi müverrihleri Rumlu Hasan ve Kadı Ahmed'de “*dik kafalı imansızlar, kötü davranışlı Gürcüler, imansız âsiler vs.*” tabirlerine rastlanmaktadır. İskender Bey ise Tehmurs ve Luvarsab için “*câhil ve*

⁵⁰ Eralp Erdoğan, “Safevi Devleti'nde Harem”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches*, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2017, s. 30, 34-35; İsmail H. Demircioğlu, *a.g.m.*, s. 116.

⁵¹ Cihanbahş Sevâkıb, *a.g.m.*, s. 179.

⁵² 1578'de başlayan -Tiflis merkezli- Gürcistan'da yaşanan siyasi kronoloji için Bkz. *Tarih-i Selânikî*, c. 1, s. 118-120, vd.

⁵³ H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 887.

nâdân” tabirlerini kullanmakta idi. Tabii bu tarz tespitler herhalde yönetimi ellerinde tutan Gürcü prens veya beyleri için söz konusu idi. Dolayısıyla bu durum, yani arada kalmışlık ve menfaate göre hareket ve bunun sonucunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar ile savaşlar, Safevîler tarafından *gazâ-yı küffâr* mıntıkası olarak görülen Gürcistan coğrafyasının manen ve maddeten yıpranmasına sebep olmuştur. Tabii şunu da vurgulamak zorundayız ki Gürcüler, tıpkı Selçuklular bölgeye geldiğinde gösterdikleri gibi Osmanlı-Safevî çatışmaları yaşandığında da hayatta kalma ve bağımsızlıklarını koruma arayışına girmişlerdir.

Şah Tahmasb zamanında Safevîler, Şirvan (1538)⁵⁴ ve Şeki’yi (1551)⁵⁵ ele geçirmiş, takriben 1553/1554 tarihinde Gence merkez olmak üzere Karabağ Beylerbeyliği tesis edilmiş⁵⁶ ve böylelikle Gürcü prensleriyle (*Levend Han Gürcî Hâkim-i Gürcistan-ı Kâhet*) temas haline gelmişlerdir. Bazı Gürcü prensleri [Kaheti Hâkimi Levend Han (II. Levan 1520-1574), İmereti Hâkimi III. Bagrat (öl. 1548), Ahıska Atabeyi II. Keyhüsrev (öl. 1575)] itaat etmişlerse de bazıları (Kartli Kralı I. Luarsab) haraç vermeyi reddetmişlerdi. Gerek bu muhalefet gerekse de Gürcü beyleri arasındaki anlaşmazlıklar Safevî ordularının çeşitli vesilelerle Gürcistan’a girerek yağma ve tahriplerde bulunmalarına, geniş miktarda esir toplamalarına yol açmıştır.⁵⁷ Safevîler 1569 yılına kadar Şirvan ile sınır olan Gürcü prensliklerine aralıklarla çok sayıda sefer düzenlemişlerdir. Tabii bu arada Osmanlı Devleti’nin de bölgede faaliyetlerde bulunması Osmanlı-Safevî mücadelesini Gürcistan’a taşımıştır. Gürcüler, bu mücadeleden faydalanarak menfaatleri icabı bazen Osmanlı Devleti’ne bazen de Safevî Devleti’ne sığınmışlardır. Bu amaçla Amasya Antlaşması’na (1555) bu sorun için bir madde konmuş ve Gürcistan, Osmanlı ve Safevî nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. Fakat bu taksimat geçici bir çözüm olmuştur. Bölgede nüfuz mücadelesi ileride Rusya’nın katılımıyla daha da çetin bir mahiyete bürünecektir.

Gürcistan’ın –genelde- bölünmüş (feodal) yapısından ve dağlık coğrafyasından bahseden Farsça literatür bakımından bir neticeye varmak gerekirse; Safevî tarihlerindeki Gürcüler ile ilgili bilgiler veren eserler -en fazla bilgi olandan sayılacak olursa -İskender Bey Türkmen’in *Târih-i Âlem-âra-yi Abbasî*, [bazı ön yargılar olmakla beraber] Oruç Bey Bayat’ın *Don Juan of Persia*, Şah Tahmasb’ın *Tezkire*, Hasan-ı Rumlu’nun *Ahsenü’t Tevârih*, anonim olan *Tarih-i Kızılbaşân* ve Kadı Ahmed el-Kumî’nin *Hülasatü’t Tevârih* adlı eserleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabii son olarak kroniklerin siyasi tarih ağırlıklı bilgiler barındırdığını hatırlatmakta fayda görüyoruz.

⁵⁴ Şah Tahmasb’ın emri ile Elkas Mirza, 1538’de 10.000 asker ile Şirvan ve havalisini Safevî hâkimiyetine katmış idi. Ayrıntısı için bkz. *Târih-i Elçi-i Nizamşâh*, s. 142-146; Abdi Beğ Şirâzî, s. 82.

⁵⁵ Abdi Beğ Şirâzî, s. 97.

⁵⁶ Cihanbahş Sevâkıb, “Tahvilât-ı Gürcistan der Asr-ı Safevîye”, *Mecmua-i Makâlât-ı Safevîye der Gostere-i Târih-i İran-zemin*, Be İhtimâm: Dr. Maksud Ali Sadîkî, Tebriz, 1383, s. 179.

⁵⁷ Bekir Kütükoğlu, *Vekayi’-nüvis (Makaleler)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, s. 304.

Kaynakça

ABDÎ BEĞ ŞİRÂZÎ, *Safevîler Tekmiletü'l-Ahbâr (Başlangıçtan 1571'e Kadar Safevîlerin Tarihi)*, Tercüme ve Notlar: Şefaattin Deniz ve Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019.

ANONİM, *Kızılbaşlar Tarihi -Tarih-i Kızılbaşan-*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

ATEŞ, Abdurrahman, "Şehzade Selim ve Şah I. İsmail'in Gürcistan Seferleri (XVI. Yüzyılın İlk Çeyreği)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Ocak 2015, s. 97-110.

ATEŞ, Erhan, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, 2016, s.73-96.

AYDIN, Mustafa, "Tiflis", *DİA*, C. 41, s. 150-153.

BALA, Mirza, "Gürcistan", *İA*, İstanbul, Mili Eğitim Basımevi, 1945, C. 4, s. 837-845.

BÂSTÂN-I PÂRİZÎ, *Siyaset ve İktisâd-ı Asr-ı Safevî*, Tahran, Neşr-i İlm, 1378.

ÇORUH, H.-KABALOĞLU, M., "Tarihî Perspektiften Türk-Gürcü Akraba Toplulukları ve Akrabalık

İlişkilerinin Bugüne Yansımasındaki Yanılgılar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 153, 1999.

DEMİRCİOĞLU, H. İsmail, "Seyyahların Gözüyle 15. ve 16. Yüzyıl'da Gürcistan ve Çevresi", *History Studies*, Volume 10, Issue 10, 2018, s. 105-118.

DURŞUN, Davut, "Gürcistan (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)", *DİA*, İstanbul, 1996, C. 14, s. 310-311.

EMİR MAHMUD HÂNDMÎR, *Târih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî (Zeyl-i Târih-i Habibü's-Siyer)*,

Tashih ve Tahşiyeye: Dr. Muhammed Ali Cerrahî, Neşr-i Gostere, Tahran, 1370.

ERAVCI, H. Mustafa, "Safevî Hanedanı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 6, s. 882-892.

ERAVCI, H. Mustafa, "İran Don Juanı'nın Gürcistan ve Azerbaycan'a Dâir Verdiği Bilgiler", *Türk Dünyası*

Tarih Dergisi, Sayı 166.

ERDOĞAN, Eralp, "Safevi Devleti'nde Harem", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History*

Researches, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2017, s. 25-47.

GÜMÜŞ, Nebi, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü, İstanbul, 2000.

GÜMÜŞ, Nebi, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s. 713-721.

GÜNDÜZ, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

HÜRŞÂD B. KUBAD EL HÜSEYNÎ, *Târih-i Elçi-i Nizâmşah*, Yayına Hazırlayan: Muhammed Rıza Nâsırî –

Koichi Haneda, *Encümen-i Âsar ve Mefâhir-i Ferhengî*, Tahran, 1379.

- İPEK, Ali, “Sultan Alp Arslan Dönemi Türk-Gürcü Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 180,
Haziran 2009, s. 129-136.
- İSKENDER BEY TÜRKMEN, *Târih-i Âlem Âra-yi Abbasi*, Haz. İrec Afşar, Müesses-e-i İntişârât-ı Emîr Kebîr,
Tahran, 1387.
- JAVANSHİR, Babak, *İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi - I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar / 1576)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2007.
- KADI AHMED GAFFÂRÎ-İ KAZVİNÎ, *Târih-i Cihân-âra*, Yayına Hazırlayan: Hasan Firâkî, Kitabfûrûş-ı Hâfiz, Tahran, 1963.
- KADI AHMET el KUMÎ, *Hülasatü't-Tevârih*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, C. I-II.
- KARAMANLI, H. M., “Gürcistan (Osmanlı Hakimiyeti Dönemi)”, *DİA*, İstanbul, 1996, C. 14, s. 314-316.
- KILIÇ, Remzi, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara, 1998.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Vekayi'nüvis (Makaleler)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994.
- LANG, D. M., “Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 1952, Sayı 14, s. 523-539.
- LANG, D. M., *The Last Years of the Georgian Monarchy (1658-1832)*, Columbia University Press, New York, 1957.
- MEMBRE, Michele, *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*, Translated with Introduction and Notes by A. H. Morton, School of Oriental and African Studies, University of London, 1993.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Elkas Mirza”, *DİA*, C. 11, s. 55.
- MULYÂNÎ, Sa'id, “Gürcistan (Bahrânî-terîn Eyâlet-i Kalemro-i Safevî)”, *Mecmua-i Makâlât-ı Safevîye der Gostere-i Târih-i İran-zemin*, Be İhtimâm: Dr. Maksud Ali Sadıkî, Tebriz, 1383, s. 859-877.
- ORUÇ BEY BAYAT, *Don Juan Of Persia: A Shi'ah Catholic (1560-1604)*, Çev: G. Le Strange, Great Britain, 1926.
- ORUÇ BEY BAYAT (İRANLI DON JUAN), *İlişkiler (Bir Şii / Katolik)*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

- ÖZMENLİ, Mehmet, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Enver Konukçu, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Tiyûl”, *DİA*, 2012, C. 41, s. 207-208.
- RUMLU HASAN, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tenvârih)*, Çeviren: Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004.
- SARAY, Mehmet, “Gürcistan ve Gürcüler”, *Kafkas Araştırmaları*, İstanbul, 1997, Sayı 3, s. 1-27.
- SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, Tarih-i Selânikî, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, C. 1, Ankara, TTK, 1999.
- SERTKAYA, Sema, *15. Yüzyıl İtalyan Seyyahların Göziinden İran*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.
- SEVÂKIB, Cihanbahş, “Tahvilât-ı Gürcistan der Asr-ı Safevîye”, *Mecmua-i Makâlât-ı Safevîye der Gostere-i Târih-i İran-zemin*, Be İhtimâm: Dr. Maksud Ali Sadıkî, Tebriz, 1383, s. 175-218.
- ŞAH TAHMASB-I SAFEVÎ, *Tezkire*, Giriş ve Çeviri: Hicabi Kırlangıç, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- ŞEREF HAN, *Şerefname*, Arapça'dan Çeviren: Mehmet Emin Bozarıslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, C. II.
- TELLİOĞLU, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon, 2009.
- TOMBULOĞLU, Tuba – ERDOĞAN, Eralp, “Şah I. Tahmasb (1524-1576) Döneminde İran-Hindistan İlişkileri”, *Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan*, Editörler: Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Eralp Erdoğan, Ömer Düzbakar, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 65-74.

შესავალი

საქართველო სამხრეთ კავკასიის ცენტრში, მდინარე მტკვრის აუზში მდებარეობს. დასავლეთით შავი ზღვა, ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედის ცენტრალური ნაწილი, სამხრეთით სომხეთი და თურქეთი, აღმოსავლეთით კი აზერბაიჯანი ესაზღვრება.⁵⁸ საქართველოს დედაქალაქი თბილისია, იგი მოიცავს აფხაზეთის, აჭარის და სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ რეგიონებს და მისი მოსახლეობა დაახლოებით 5 მლნ-ს შეადგენს.⁵⁹

⁵⁸ Mirza Bala, “Gürcistan”, *İA*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945, c. 4, s. 837; Davut Dursun, “Gürcistan”, *DİA*, İstanbul, 1996, c. 14, s. 310.

⁵⁹ Mehmet Saray, “Gürcistan ve Gürcüler”, *Kafkas Araştırmaları*, İstanbul, 1997, Sayı 3, s. 1.

დიდი ისტორიის მქონე კავკასიას, რომელიც ევროპასა და აზიას შორის ხიდს წარმოქმნის, არასოდეს დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა, ყოველთვის იყო აქტიური მოქმედების რეგიონი და მიზიდულობის ცენტრი.⁶⁰ სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე კავკასია წარმოადგენს ბევრი ადამიანის შეხვედრის, გაცნობის და ინტეგრაციის სივრცეს, სადაც ძალიან ბევრი განსხვავებულ ენაზე მოლაპარაკე ერი ცხოვრობს. ერთერთი აქ მაცხოვრებელი ხალხია მართლმადიდებელი ქრისტიანი ქართველები. ქართველები კავკასიელი ხალხების სამხრეთ განშტოებას წარმოადგენენ და სამხრეთ კავკასიის ცენტრში ცხოვრობენ. საკუთარ თავს ლეგენდარული წინაპრის - ქართლოსის გამო ქართველებს, საკუთარ ენას - ქართულს, ხოლო ქვეყანას - საქართველოს უწოდებენ.⁶¹

ისტორიის მანძილზე საქართველოში სხვადასხვა ფეოდალური პოლიტიკური სისტემა არსებობდა. ამაში დიდი წვლილი ქვეყნის გეოგრაფიულ პირობებს მიუძღვის. საქართველოს რელიეფი, რომელიც ღრმა ხეობებისგან და მაღალი მთებისგან შედგება, ერთმანეთისგან ბუნებრივად გამოყოფს. ამგვარად რეგიონში პატარა ფეოდალური წარმონაქმნები ყალიბდებოდნენ. ასეთი ფეოდალური პოლიტიკური მთელს რეგიონს ფარავდა და რეგიონის ასეთი გეოგრაფიული და კულტურული სტრუქტურა ხელს უშლიდა ცენტრალური მმართველობის ჩამოყალიბებას.⁶²

საქართველოში ქრისტიანობა IV საუკუნეში გავრცელდა. ბიზანტიელებსა და სასანიდებს შორის ბრძოლის ასპარეზად გადაქცეულ საქართველოში, VII საუკუნეში მუსლიმი არაბები გამოჩნდნენ. ბიზანტიურ-სასანიდურ-არაბულ დაპირისპირებას ხაზარების შემოსევებიც თან დაერთო, XI საუკუნეში კი სელჩუკთა მმართველობა დამყარდა, რასაც მოყვა დამოუკიდებლობისთვის ქართული ეროვნული მოძრაობის დაწყება, რამაც თავის მწვერვალს თამარ მეფის პერიოდში (1184-1213წწ.) მიაღწია. ამ პერიოდში ქართველებმა მოახერხეს გაერთიანება და ჩრდილოეთით ჩერქეზეთიდან სამხრეთით თანამედროვე აზერბაიჯანამდე, დასავლეთით არზრუმიდან აღმოსავლეთით განჯამდე გადაჭიმულ

---

⁶⁰ Ali İpek, "Sultan Alp Arslan Dönemi Türk-Gürcü Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 180, Haziran 2009, s. 130.

⁶¹ Haydar Çoruh-Meral Kabaloğlu, "Tarihi Perspektiften Türk-Gürcü Akraba Toplulukları ve Akrabalık İlişkilerinin Bugüne Yansımadaki Yanılgılar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 153, 1999, s. 17.

⁶² H. Mustafa Eravcı, "İran Don Juanı'nın Gürcistan ve Azerbaycan'a Dâir Verdiği Bilgiler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 166, s. 37.

კავკასიის პატარა იმპერიად ჩამოყალიბდნენ.⁶³ ამ პერიოდში, რომელსაც ქართველების ოქროს ხანას უწოდებენ, განვითარდა ქართული არქიტექტურა, ლიტერატურა და ვაჭრობა. XII საუკუნის დასაწყისში, ხვარაზმელთა მოკლე ვადიანი მმართველობის შემდეგ 1231 წელს მონღოლების შემოსევამ დაარღვია ქართველების პოლიტიკური ერთობა და იგი კვლავ პატარა სახელმწიფოებად დაიყო. საქართველოს სამეფოები პატარა ფეოდალურ რეგიონებად დაიყო, ქართველები კი კვლავ პატარა სამთავროებად დაიშალნენ.⁶⁴

მონღოლების მიერ დაარსებული ილჰანიანთა სახელმწიფოს (1256-1344) შემადგენლობაში ვილაიეთის სახით შესულმა საქართველომ ეკონომიკური და სამოქალაქო აღმავლობა განიცადა. ილხანიანთა სახელმწიფოს შემდეგ საქართველო მოექცა თემურ-ლენგის, შავბატკანიანთა და თეთრბატკანიანთა სახელმწიფოების გავლენის ქვეშ. განსაკუთრებით დიდი გავლენა მოახდინა მასზე თემურ-ლენგის ლაშქრობებმა, რომლის შედეგად ქვეყნის ბევრი მხარე ხალხმა მთლიანად მიატოვა, ეკონომიკა დაინგრა და მოკლე პერიოდში საქართველო სამ სამეფოდ (იმერეთის, ქართლისა და კახეთის) დაიშალა.⁶⁵ XV საუკუნეში საქართველომ, რომელიც თეთრბატკანიანთა ბაინდის დინასტიას უხდიდა ხარკს, ოსმალეთის სწრაფი განვითარების გამო ევროპულ სახელმწიფოებთან კავშირი დაკარგა. ამგვარად საქართველო ოსმალეთს და თეთრბატკანიანთა შემდეგ, 1501 წელს დაარსებული სეფიანთა სახელმწიფოს შორის აღმოჩნდა გამოკეტილი. XVI საუკუნიდან საქართველოს დასავლეთ ნაწილი ოსმალთა ხელში აღმოჩნდა. ქვეყანა დასავლეთიდან ოსმალეთის, აღმოსავლეთიდან კი სეფიანთა ჯარების შემოსევას განიცდიდა. თავისი მდებარეობიდან გამომდინარე საქართველო ორივე სახელმწიფოს გავლენის სფეროში მოხვდა და ამ მიზეზით ოსმალეთსა და სეფიანთა სახელმწიფოს შორის ბრძოლების არენად გადაიქცა.

---

⁶³ David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy (1658-1832)*, Columbia University Press, New York, 1957, s. 8.

⁶⁴ XI-XIII საუკუნეებს შორის საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობის და ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ სამეცნიერო და დეტალური ინფორმაციისთვის იხ.: İbrahim Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon, 2009. İbrahim Tellioğlu, "Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler," *ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007)*, VI, 6 / 2012, s. 3077-3090. ასევე იხ.: Nebi Gümüş, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s. 713-721. Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 35, 2016, s.73-96.

⁶⁵ Mirza Bala, *a.g.e.*, s. 841.

ქართველებსა და სეფიანებს შორის პოლიტიკური ურთიერთობები

შეგვიძლია თავისუფლად ვთქვათ, რომ სახელმწიფოს ჩამოყალიბებამდე ისმაილ მირზა, ისევე როგორც მისი წინაპრები, ოცნებობდა საქართველოს დალაშქვრაზე და მეტიც, ქართველების დამორჩილებაზე.⁶⁶ ამიტომ მან საქართველოში ჰულებფა ბეგი გაგზავნა, რომელმაც ხელში ჩაიგდო სამხედროების ჯგუფი და გარკვეული რაოდენობის ალაფი და ისმაილს მიაერთა.⁶⁷ ამასთან დაკავშირებით ნები გუმუშის სადოქტორო თემაში (გვ. 200 და 266) ქართულ ლიტერატურულ წყაროებზე დაყრდნობით ნათქვამია, რომ სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსებაში დახმარებისთვის ისმაილ მირზას ქართველებმა სამხედრო მხარდაჭერა აღმოუჩინეს. იმის გამო, რომ სეფიანურ წყაროებში ეს ამბავი არ არის ასახული, გვსურს აღვნიშნოთ, რომ საქმე გვაქვს ქართველების მიერ ფაქტის გაზვიადებასთან.⁶⁸

პირველი, რაზეც იბრუნეს სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსების შემდეგ, აღმოსავლეთ საქართველოს დამორჩილება იყო. 1516 წელს ქართველ მეფეებს - კახეთის მეფე ყვარყვარესა და იმერეთის მეფე მანუჩარს შორის ბრძოლა მოხდა და ყვარყვარემ თავრიზში შაჰს მიმართა დახმარებისთვის. ამის საფუძველზე შაჰმა რუმელი დივ სულთან, თექელი ჩირქინ ჰასანი, ყაჯარ ნერინ ბეი და რუმელი კაზაკ ბეი საქართველოს წინააღმდეგ გააგზავნა. შედეგად მანუჩარი დამარცხდა და გაიქცა, დივ სულთანმა კი საქართველოს მმართველად ყვარყვარე დატოვა.⁶⁹ თუკავ გუნდუზი წერს, რომ ამ ლაშქრობის დროს ყიზილბაშ ამირებს შორის წარმოქმნილი უთანხმოების დროს თექელი ჩირქინ ჰასანი მოკლეს. რუმელი ჰასანი კი ამ ამბავს ჰიჯრით 922 წლით (1516/1517 წლები)

---

⁶⁶ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 48, 62; Emir Mahmud Hândmîr, *Târih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî (Zeyl-i Târih-i Habibü's Siyer)*, Tashih ve Tahşiye: Dr. Muhammed Ali Cerrahî, Neşr-i Gostere, Tahran, 1370, s. 45.

⁶⁷ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, Çeviren: Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004, s. 52; *Târih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî*, s. 51.

⁶⁸ სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსებაში ისმაილ მირზასთვის ქართული სამხედრო დახმარების შესახებ ცნობები, მხოლოდ XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურებთან გვხვდება. იხ.: Sema Sertkaya, *15. Yüzyıl İtalyan Seyyahların Gözünden İran*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019. თუმცა ამ მოგზაურების მიერ მოწოდებული ცნობები ძირითადად გაგონილ ამბებს ეყრდნობა და არ მიგვაჩნია სანდო და სარწმუნო იყოს. თანაც ხსენებული ნაშრომის ყურადღებით შემოწმებისას, ვხედავთ, რომ მოგზაურები სეფიანთა შესახებ ხშირად უშვებენ შეცდომებს.

⁶⁹ Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 150; Cihanbahş Sevâkib, s. 183-184; Sa'id Mulyânî, "Gürcistan (Bahrânî-terîn Eyâlet-i Kalemro-i Safevî)", *Mecmua-i Makâlât-ı Safevîye der Gostere-i Târih-i İran-zemin*, Be İhtimâm: Dr. Maksud Ali Sadıkî, Tebriz, 1383, s. 861.

ათარილებს.⁷⁰ მაგრამ ჩვენი აზრით, ჩირქინ ჰასანის მკვლელობას ადგილი ჰქონდა 1521 წლის ლაშქრობის დროს.⁷¹

1517 წელს ქართველმა ბეგმა მანუჩარმა, ოსმალებისგან მიღებული მხარდაჭერით კვლავ დაიწყო თავდასხმები, ყვარყვარე კვლავ ეახლა შაჰს და დახმარება ითხოვა. შაჰმა მის დასახმარებლად ჩუქურსას მმართველი დივ სულთანნი გაგზავნა საქართველოში. შედეგად მანუჩარი მოკლეს, ხოლო გაერთიანებული ქართულ-ოსმალური არმია - დამარცხებული. ამასთანვე შაჰის ბრძანებით დივ სულთანმა მომდევნო წელს ისევ ყვარყვარეს დახმარების მიზნით ილაშქრა და გორის, ლორის და სოლემის (სურამის?) ციხეებს დაეუფლა (1518).⁷² 1521 წელს შაჰ ისმაილს დახმარებისთვის მიმართა შეკის მმართველმა ჰასან ბეგმა, რომელსაც თავს დაესხა ქართველი ბეგი ლევან ხანი. შაჰმა კიდევ ერთხელ გაგზავნა რეგიონში დივ სულთანნი⁷³ და ამით კიდევ ერთხელ უზრუნველყო ლევანი ხანის მორჩილება. ამასთანვე უკან დაბრუნებისას დივ სულთანმა წამოიღო ლევან ხანის და ყვარყვარეს შაჰისთვის გამოგზავნილი საჩუქრები.⁷⁴ ამ ლაშქრობის დროს დიდი ამირები ყაზი ხანის მამა ჩირქინ ჰასან თეკელი იმ საბაბით, რომ იგი ვერ უძღვებოდა სამხედროებს და არეულობას აწყობდა, სიკვდილით დასაჯეს. ამასთან მოხდა მისი ქონების კონფისკაცია.⁷⁵ ამავე დროს ნახიჩევანში სამეფო ყაზარმა დაარსდა.⁷⁶

---

⁷⁰ Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 150; Rumlu Hasan, *a.g.e.*, s. 201.

⁷¹ Kadı Ahmed el Kumî, s. 147; *Târih-i Cihân-âra*, s. 279.

⁷² Rumlu Hasan, *a.g.e.*, s. 208; Cihanbahş Sevâkîb, s. 184.

⁷³ მ.აიბინი და აბდურაჰმან ათეში ახსენებენ შაჰის/სეფიანთა რაზმების მიერ თბილისის გამარცხასაც 1521 წელს, მაგრამ ჩვენს მიერ შესწავლილ სეფიანურ წყაროებში მსგავს ცნობას ვერ გადავაწყდით. „1521 შაჰ ისმაილმა საქართველო დალაშქრა და თბილისი აიღო. აქ მეჩეთი ააშენა და ქალაქი გააძლიერა. მისი გარდაცვალების შემდეგ ქართველებმა სეფიანი სამხედროები ქალაქიდან განდევნეს.“ იხ.: Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, c. 41, s. 151. „ნახიჩევანში მყოფმა შაჰმა, დევ (დივ) ალი სულთანნი 1521-1522 წლებში მესამედ გაგზავნა საქართველოს წინააღმდეგ. ამ ჯერად ლაშქრობის მიზანი იყო ქართლის და კახეთის სამეფოები. ქართულ ტერიტორიებზე შეჭრილმა სეფიანმა თურქებმა რაზმებმა აღჯაკალე და თბილისი ჩაიგდეს ხელში. თბილისში ეკლესიები დაანგრიეს და წყაროების მიხედვით მტკვრის ნაპირას, ხიდის ძირში მეჩეთი ააგეს.“ იხ.: Abdurrahman Ateş, “Şehzade Selim ve Şah I. İsmail’in Gürcistan Seferleri (XVI. Yüzyılın İlk Çeyreği)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Ocak 2015, s. 107.

⁷⁴ Rumlu Hasan, *a.g.e.*, s. 215; Cihanbahş Sevâkîb, s. 184; Kadı Ahmed el Kumî, s. 147.

⁷⁵ Abdi Beğ Şirâzî, s. 52.

⁷⁶ Kadı Ahmed el Kumî, s. 147; *Târih-i Cihân-âra*, s. 279.

შეკ ისმაილის მემკვიდრე შაჰ თამაზმა (1524-1576), რომელზეც ქვემოთ უფრო დაწვრილებით მოგითხრობთ, საქართველოს წინააღმდეგ ოთხი წარმატებული⁷⁷ ლაშქრობა მოაწყო.⁷⁸

შაჰ თამაზის მეფობის პერიოდში (1524-1576) ქართველებთან ურთიერთობა

სანამ სეფიანთა ისტორიკოსების მიერ გადმოცემულ პოლიტიკურ მოვლენებზე გადავალ, სასარგებლო იქნება თვალი გადავავლოთ მოგზაურის და ვაჭრის მემბრეს დაკვირვებებს, რომელიც სეფიანებთან გააგზავნეს თურქების წინააღმდეგ სეფიანებსა და ვენეციელებს შორის კოალიციის შექმნისთვის. მემბრემ ირანში იმოგზაურა 1539-1542 წლებში, შაჰ თამაზის ზეობის პერიოდში და საქართველოში არსებული პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ შემდეგ ცნობებს გვაწვდის: „მეგრელთა მეფე დადიანია. აქ, ჩრდილოეთით მაღალ მთები მდებარეობს. წავედით აჩიკაშების მეფის ქუთაისად წოდებულ იბერიულ (ქართულ) ქალაქში. ქუთაისი ძალიან პატარა ქალაქია. მთებსა და ტყეებში 7-8 დღის და კიდევ ტალახიანი გზებით ოთხი დღის მგზავრობის შემდეგ მივაღწიეთ ქალაქ გორს და კიდევ ერთი დღის სავალზე ბორცვის თავზე მდებარე ნანგრევებად ქცეული ციხის გვერდით გავიარეთ. ქალაქ გორთან მდინარე ჩამოედინება. მდინარე ცხენებით გადავკვეთეთ და სხვა ქალაქში ჩავედით, სადაც ერთი ტრაპიზონელის სახლში დავბინავდით. ამ ქალაქში სახლების ნახევარი ხისგან, ნახევარი მიწისგან, დანარჩენი კი ქვისგან არის ნაგები.

---

⁷⁷ მუსტაფა აიდინის მოკლედ აღწერილი ამ ოთხი ლაშქრობის შესახებ ცნობები არ ემთხვევა ჩვენ მიერ ნაწახ სეფიანთა ქრონიკებში დაცულ ზოგიერთ ცნობას. „ლუარსაბ I თბილისში მმართველობის პერიოდში (1534-1542) შაჰ თამაზმა საქართველოში ოთხი ლაშქრობა მოაწყო. ქართული მატთანეს მიხედვით 1536 წელს მან ქალაქი მიწასთან გასწორა. მოგვიანებით ლუარსაბი კვლავ გამეფდა ქალაქში, მაგრამ შაჰ თამაზის ზეწოლის გამო იძულებული გახდა გაქცეულიყო (1548). ლუარსაბ I ბრძოლა გააგრძელა და როდესაც შიდა ქართლში მდებარე ციხეები წაართვა სეფიანებს, თბილისის ციხეში მყოფმა თურქმენებმა დახმარება ყარაზადის ხანს თხოვეს. 1558 წელს ყარაზადის ხანმა დიდი ლაშქრით თბილისისკენ დაიძრა. გარისის ბრძოლაში ლუარსაბი მოკლეს და მისი ადგილი სიმონმა დაიკავა. მოგვიანებით, 1564 წელს სიმონის ძმა დავითი თამხლებ პირებთან ერთად ყაზვინში შაჰს ეახლა და ისლამი მიიღო. შაჰმა მას თბილისი და ქვემო ქართლი უბოძა. მაგრამ მის ძმასთან სიმონთა ბრძოლაში ორჯერ დამარცხდა და ქვეყნიდან გაიქცა. მოგვიანებით შაჰ თამაზმა დავით/დაუდ ხანის დასახმარებლად ჯარი გაგზავნა და 1569 წელს სიმონი დაატყვევეს.“ იხ.: Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, c. 41, s. 151

⁷⁸ Konu ile ilgili ileri okuma için bkz. Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, Giriş ve Çeviri: Hicabi Kırılanc, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 33, 54, 73, 75, 78, 80, 81, 83; Anonim, *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 47, 58, 92, n. 158, 98; Babak Javanshir, *İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi - I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar / 1576)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2007, s. 190, 191, 252, 253, 254, 257 vd.

ქალაქი პატარაა. ჩრდილოეთ ნაწილში ციხის ნანგრევებია. აქაურობის მეფე ლუარსაბია და მას ყავს დაახლოებით 500 მხედარი, რომლებსაც აზნაურები ეწოდებათ. ქალაქის მაცხოვრებლების ნახევარი სომეხია, ნახევარი იბერიელები. 8 დღიანი დასვენების შემდეგ ჯორები დავტვირთეთ და ერთი სომეხის თანხლებით თბილისად წოდებული ქალაქისკენ გავემართეთ. როგორც გვითხრეს, ქალაქი ლუარსაბს ეკუთვნის და ჩვენ იქამდე დღე-ნახევარში ჩავედით. თბილისის დიდი ქალაქია, მაგრამ ადრე იბერიელებს შორის დაწყებული ომის გამო მისი ნაწილი საკმაოდ დაზარალებულია. მეორე დღეს ლორეში მიმავალ 5 სომეხს დავემგზავრეთ და იბერიის მეზობელ სოფლის (სეფიანთა) პირველი ქალაქისკენ გზას გავუდექით. იმერეთი მეფე ბაგრატ III იყო. სახელწოდება აჩიკ ბაშს ოსმალები უწოდებენ იმერლებს.⁷⁹ თუ შევადარებთ მოგზაურის მოწოდებულ ცნობებს სეფიანთა ქრონიკებს, დავინახავთ რომ ისინი მსგავსია, მან კარგი საქმე გააკეთა და ეპოქის შესახებ პროფესიონალის დამკვირვებლის ანგარიშები შეადგინა.

პოლიტიკური ქრონოლოგია სეფიანთა ქრონიკების მიხედვით იწყება შემდეგი მოვლენით: 1541 წელს გაზაფხულ-ზაფხულის სეზონზე სეფიანთა ჯარები დაიძრნენ დედაქალაქ თავრიზიდან, დალაშქრეს ყარაბაღი და შემდეგ საქართველოში შეიჭრნენ. კახეთის გამგებელმა ლევან ხანმა და მესხეთის გამგებელმა ქაიხოსრო (ყვარყვარეს ძემ) სეფიანებს მორჩილება გამოუცხადეს. ქართლის გამგებელმა ლუარსაბმა, ბაშიაჩუკთა (იმერეთის) მთავარმა ბაგრატმა და დადიანთა (სამეგრელოს) მთავარმა წინააღმდეგობის გაწევა გადაწყვიტეს. ლაშქრობის შედეგად ლუარსაბი ჩრდილოეთით ძნელად მისადგომ მთებში გაიქცა, ქართლის დედაქალაქი თბილისი დაეცა და საქართველო გაიძარცვა. თბილისის ვილაიეთის გამარცვისა და განადგურების შემდეგ შაჰმა შემდეგი ზამთარი თავრიზში გაატარა. იმავე წელს, თბილისის დაპყრობამდე მიიღო გადაწყვეტილება, რომ ყაზი ხან თექელისთვის შირვანის მხარე გადაეცა⁸⁰ თიულის სახით.⁸¹

⁷⁹ İsmail H. Demircioğlu, “Seyyahların Gözüyle 15. ve 16. Yüzyıl’da Gürcistan ve Çevresi”, *History Studies*, Volume 10 Issue 10, 2018, s. 113-115; Michele Membre, *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*, Translated with Introduction and Notes by A. H. Morton, London, 1993, s. 12-15.

⁸⁰ İskender Bey Türkmen, s. 84-85; Kadı Ahmed el Kumî, s. 294; M. Fahrettin Kırzioğlu, 1998, s. 172-173, 235; Şeref Han, *Şerefname*, Arapça’dan Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, C. II, s. 193; *Târih-i Cihân-âra*, s. 279.

⁸¹ სამხედრო საკარგავის აღმნიშვნელი ირანში XV საუკუნეში გაჩენილი ტერმინი. ვარაუდობენ, რომ მოდის ჩაღათაური ენიდან, რომელზეც „ქვეყანას, ნაკვეთს, მიწას“ ნიშნავს. XV საუკუნის შემდეგ ირანის ტერიტორიაზე გამოიყენებოდა სიტყვა იკტას ნაცვლად. პირველად შავბატკანიანთა პერიოდის ჩანაწერებში ვხვდებით. ყველაზე ძველი ჩანაწერი, სადაც ეს სიტყვა

აქვე უნდა განვმარტოთ ერთი საკითხი, რომ სეფიანები საქართველოში ლაშქრობისას მარცვავდნენ და იტაცებდნენ ძვირფას ნივთებს, სამკაულებს, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელს და დიდი რაოდენობით ტყვეებს.

1546 წელს შაჰმა თავის მეამბოხე ძმას ელკას მირზას,⁸² რომელიც ოსმალეთში გეგმავდა თავის შეფარებას, ალი აკა აქსაკალი მიუგზავნა და შეუთვალა, რომ მოენანიებინა და უკან დაბრუნებულიყო, შემდეგ კი თავდასხმის მიზნით საქართველოსკენ გაემართა. მან შეიტყო, რომ კახეთის მმართველი ლევან ხანი ბოროტი საქმეებისთვის ემზადებოდა. ამავე დროს შაჰმა ელკასის მიერ დატოვებული შირვანი გოქჩე სულთან ყაჯარის ზედამხედველობის ქვეშ მყოფ უფლისწულ ქერმან ებუ ნასრ ისმაილ მირზას გადასცა. სეფიანთა ჯარმა შირაქი⁸³ გაიარა და ქართულ მიწაზე შეიჭრა. დაიპყრო სხვადასხვა ტერიტორია და ურწმუნოთა ბოროტება აღმოფხვრა. ლევანმა შაჰის მოსვლის შესახებ შეიტყო, დერბენტის გზით ჩერქეზეთში გაიქცა. როდესაც გაიგო, რომ ჩერქეზები მას დაკავებას და შაჰისთვის გადაცემას აპირებდნენ, ოსმალეთს შეეხიზნა. რუსტემ ფაშამ იგი სტამბოლში ჩაიყვანა (1548). მოგვიანებით ოსმალებმა ირანის წინააღმდეგ ლაშქრობა მოაწყვეს. 1550 წლის 10 აპრილს შაჰმა ელკასი ალამუთის ციხეში მოაკვლევინა და ამგვარად ამ საფრთხისგან

გვხვდება, არის „დიარბაქირის წიგნი“, როდესაც შავბატკანიანთა მმართველი ჯიჰან შაჰი ბაღდადის წინააღმდეგ 1466-67 წლებში მოწყობილი სამხედრო ლაშქრობისთვის ჯარში იმახებს ამირებს და თიულის მფლობელებს. ჩანაწერიდან ირკვევა, რომ ეს სიტყვა სამხედრო საკარგავის მფლობელების მიმართ გამოიყენებოდა. ვ.მინორსკი მას ახასიათებს, როგორც „გარკვეულ პერიოდში გადასახადების აკრეფის უფლებას“ და გამოყოფს მას სუიურგალიდან, რომელსაც მემკვიდრეობითობის თავისებურება ჰქონდა. თიულს უკვე სისტემატიურად ვხვდებით სეფიანთა პერიოდის ისტორიულ ტექსტებში. შაჰ თამაზის მეფობის პერიოდში (1524-1576) ეს სიტყვა „ქვეყნის“ მნიშვნელობით გამოიყენებოდა. ქვეყანა გამოიყენებოდა კონკრეტული ვილაიეთის, რაიონის ან მიწის აღსანიშნად, ხოლო თიული ამ მიწიდან გადასახადების აკრეფის უფლების გადაცემის მნიშვნელობით გამოიყენებოდა. სეფიანთა პერიოდის ტექსტებში თიული კონკრეტულ რეგიონში გადასახადების აკრეფის უფლების გადაცემას ან ხსენებული რეგიონის გადასახადებისგან გათავისუფლებას აღნიშნავდა. ამგვარად ასეთ ვითარებაში ეს სიტყვა სეფიანთა პერიოდში „სამხედრო საკარგავის“ (იკტას) მნიშვნელობით გამოიყენებოდა და როგორც ითქვა, თიულმა იკტას სისტემა ჩაანაცვლა. იხ.: Osman Gazi Özgüdenli, “Tiyül”, *DİA*, 2012, c. 41, s. 207-208.

⁸² დეტალური ცნობისთვის იხ.: Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Elkas Mirza”, *DİA*, c. 11, s. 55.

⁸³ ქალაქ შირაქის (შურაგელის) შესახებ სამეცნიერო და ძვირფასი ნაშრომი იხ.: Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şiregel (Şirak) in Tarihi*, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Enver Konukçu, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008.

განთავისუფლების შემდეგ კვლავ ქართველებისა და ჩერქეზების წინააღმდეგ ლაშქრობის გადაწყვეტილება მიიღო.⁸⁴

1551 წელს ქაიხოსრომ (ყვარყვარეს ძემ) შაჰს წერილი მიწერა, როდესაც სეფიანთა არმია შეკის მიდამოებში იმყოფებოდა, შეატყობინა, რომ ლუარსაბი და ზოგიერთი ქართველი თავადი თავს ესხმოდა მის ტერიტორიას და დახმარება ითხოვდა. ამავე დროს იტყობინებოდა, რომ არზრუმიდან ჩამოსული ისკანდერ ფაშა საზღვრისპირა ტერიტორიებზე აწარმოებდა სამხედრო მოქმედებებს. ამის გამო ცოტა ხნის შემდეგ ბედრ ხან უსტაჯალი, ალი სულთან თექელი და შაჰვერდი სულთან ზაიდოღლუ ყაჯარი დიდი რაოდენობა მეომრებთან ერთად რეგიონში გააგზავნეს. დაიმორჩილეს მათ წინააღმდეგ მოქმედი ზოგიერთი ქართველი თავადი (ვალხოში და შირმიზან[ოღლუ]?), მარცვის, მკვლელობებისა და ყაჩაღობის შემდეგ ზამთრის მოახლოების გამო ყარაბაღში გადავიდნენ (1554).⁸⁵ ისკანდერ ბეისგან განსხვავებულად აღწერს შაჰ თამაზი თავის თეზკირეში: 1551 წელს შაჰმა იმის გამო რომ რამაზანის თვე იყო, მუსლიმური ქვეყნის ნაცვლად საქართველოში წასვლის გადაწყვეტილება მიიღო. გადაწყდა, რომ ქართველი ურწმუნოებიდან - შირ შაჰის ქვეყანას გავძარცვავდით და ყვარყვარეს ქვეყანაში დავრჩებოდით, სანამ ცხენები არ გაძლებოდნენ. ამგვარად ჯარი საქართველოსკენ დაიძრა და ერთი თვის განმავლობაში შუშადის, ქართველთა და ყვარყვარეს ქვეყნებში დარჩა. ამ დროს შაჰმა შეიტყო, რომ ოსმალების ჯარი აღმოსავლეთ ანატოლიაში იმყოფებოდა. შაჰ თამაზმა თავისი წარმომადგენელი შაჰყული აკა ხონთქართან გააგზავნა, თვითონ კი საქართველოში ზოგიერთი ციხის და სამალაქების დაპყრობა გააგრძელა. 30000 ტყვე აიყვანა და შემდეგ ყარაბაღისკენ გაემართა.⁸⁶

⁸⁴ Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, s. 54-55, 73; *Târih-i Cihân-âra*, s. 279; Şeref Han, *Şerefname*, s. 198; *Târih-i Elçi-i Nizamşâh*, s. 158-163. შენიშვნა 1: შერეფ ხანის და ყადი აჰმედ გაფარის ცნობით, 1546 წელს ელკასთან გაგზავნილ დელეგაციაში იმყოფებოდნენ სეიდ ბეგე, უსტაჯალუ ბაგირხანი, შაჰყული ხალიფე მუჰურდარი, ყორჩიბაში სევინდიკ ბეგ ავშარი, მასუმ ბეგ საფევი, ყადი მუასკერი, ყადი მირზა იბრაჰიმ სეფევი და სხვა დიდებულები. შენიშვნა 2: უნდა ავღნიშნოთ, რომ კახეთის მმართველის ლევანის ოსმალეთში გახიზვნასთან დაკავშირებით ცნობები მხოლოდ თეზკირეშია დაცული და სხვაგან არ შევხვდებივართ. ლევან მეფის სახელით ცნობილი ქართველი მმართველის ცხოვრების შესახებ იხ.: Nebi Gümüş, 2000, s. 267.

⁸⁴ İskender Bey Türkmen, s. 86-87; Kadı Ahmed el Kumî, s. 350-352; M. Fahrettin Kırzioğlu, 1998, s. 208-210; Abdi Beğ Şirâzî, s. 97-98.

⁸⁵ İskender Bey Türkmen, s. 86-87; Kadı Ahmed el Kumî, s. 350-352; M. Fahrettin Kırzioğlu, 1998, s. 208-210; Abdi Beğ Şirâzî, s. 97-98.

⁸⁶ Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, s. 80-83; ამ მონათხრობის ბოლო ორი წინადადება იგივეა, რაც თექმილეთუ'ლ აკბართან, მაგრამ თარიღად 1554 წელია მითითებული. იხ.: Abdi Beğ Şirâzî, s. 101.

ამასიის ზავის⁸⁷ მოსამზადებელი მოლაპარაკებებამდე, მის მიმდინარეობისას და მის შემდეგ (1554-1556) ქართლის მმართველმა ლუარსაბმა ისარგებლა შემთხვევით და ყაჩაღური და მმარცველობითი მოქმედებების შემდეგ თბილისში სეფიანთა წინააღმდეგ აჯანყების დროშა ააფრიალა.⁸⁸ ქირზიოღლუ თვლიდა, რომ ლუარსაბის ამ აჯანყებაში წვლილი მიუძღოდნოდათ ყიზილბაშების მტრებს - ოსმალებს, რომლებიც ხელგაშლილი ამარაგებდნენ ერდელანელ ქურთებს, შირვანელებს და უზბეკებს.⁸⁹ ამის გამო ისმაილ მირზას (მომავალში შაჰ ისმაილ II) ჯარში მყოფ განჯისა და ყარაბაღის ბეგლარბეგს ზიადოღლუ შაჰვერდი ხანს, რომელიც საზღვრის მცველებად განწესებული ყაჯარებიდან იყო, დაავალეს ჩაეხშო შიდა ქართლში ცენტრით გორი აჯანყებული ქართლის მმართველი ლუარსაბის აჯანყება. პირველსავე შეტაკებში დამარცხდნენ და იძულებული გახდნენ უკან დაეხიათ, თუმცა ჩექენელი მუჰამედ ხანმა (ისკანდერ ბეისთან მუჰამედ სულთან მირჩენი) მოახერხა და ლუარსაბი მოკლა (1556). ამ საკითხზე სეფიანთა ანონიმ წყაროში წერია, რომ ჯალალოღლუ მუჰამედ ბეიმ საქართველოს ფადიშაჰი ლუარსაბი მოკლა.⁹⁰ შედეგად სეფიანთა ჯარებმა ბევრი ტყვე აიყვანეს და განჯაში დაბრუნდნენ. ამ ამბის შემდეგ მამის ადგილი დაიკავა სიმონ ხანმა და ქართველების მეთაური გახდა. ხუთი წლის განმავლობაში ცდილობდა თავის გარშემო ქართველები შემოეკრიბა, 1561 წელს გორიდან დაიწყო მოქმედება და თბილისს შეუტია. მას შეუერთდა კახეთის მმართველი გიორგი ლევანის ძე. აჯანყების ჩასაქრობად მიავლინეს შაჰვერდ ხანი (ზიადოღლუ ყაჯარი) ყარაბაღის ჯარით, რომელსაც სულიმან ბეის ეხმარებოდა. ბრძოლაში გიორგი ლევანის ძე ათას მებრძოლთან ერთად მოკლეს (1561 წლის 15 მაისი).⁹¹ ერთერთი პატივცემული ქართველი დიდებული ზაზა შეიპყრეს და შაჰს მიჰგვარეს. სიმონი გორისკენ გაიქცა. შაჰვერდ ხანი კი გამარჯვებული დაბრუნდა განჯაში.⁹² ქართველები კი ამ

---

⁸⁷ ამასიის საზავო ხელშეკრულების (1555 წლის 1 ივნისი) მიხედვით საქართველო ოსმალეთისა და სეფიანთა სახელმწიფოს გავლენის ზონებად გაიყო. სამეგრელო, გურია და იმერეთი ოსმალთა მმართველობაში შედიოდა, ხოლო მესხეთი, ქართლი და კახეთი კი სეფიანთა გავლენის ქვეშ რჩებოდა. იხ.: Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis (Makaleler)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, s. 304.

⁸⁷ İskender Bey Türkmen, s. 87.

⁸⁸ İskender Bey Türkmen, s. 87.

⁸⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, 1998, s. 236.

⁹⁰ *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, s. 47.

⁹¹ Abdi Beğ Şirâzi, s. 111.

⁹² Sa'id Mulyânî, *a.g.m.*, s. 864.

დამარცხების გამო ძალიან დასევდიანდნენ და სამგლოვიარო ტანსაცმელი ჩაიცვეს.⁹³

1560 წლის ამბების თხრობისას შერეფ ხანი ყვება, რომ კახეთის დედაქალაქ ზაგემის⁹⁴ გამგებლის, ლევან ხანის შვილმა ისამ ისლამი მიიღო. ამის გამო შაჰ თამაზმა მას შეკის ვილაიეთის მმართველობა ჩააბარა. სახელად ისა ხანი ეწოდა. შაჰი ახლადმოქცეულ ისა ხანს, რომელსაც მისი მმართველობის ქვეშ მყოფი რეგიონიდან 7000 თუმანი შემოსავალი ჰქონდა, „წმინდა შვილს“ უწოდებდა. მაგრამ გარკვეული პერიოდის შემდეგ სიამაყე შეეპარა და უმადურობის გამო საქართველოში გაპარვა განიზრახა, მაგრამ შეიპყრეს და შაჰის ბრძანებით ალამუთის ციხეში გამოკეტეს. (1563 წლის 11 იანვარი).⁹⁵

მალე სიმონ ხანმა კვლავ დაიკავა მამის ადგილი და ქართლში საკუთარი მმართველობა დაამყარა. სიმონის ძმა დავითი 1564 წელს დახმარების მიღების მიზნით ყაზვინში ჩავიდა, წარსდგა შაჰის წინაშე და აცნობა, რომ ისლამი მიიღო. შაჰმა კი მისთვის დახმარების აღმოჩენის მიზნით უსტაჯალუ ჰაჯი ფაქიჰლუს ტომიდან ქარინჯაოლლუ შაჰყული სულთანის თბილისისკენ გაგზავნა.⁹⁶

ამბავი, რომელზეც შეგვიძლია ვისაუბროთ შაჰ თამაზის პერიოდის სეფიანურ წყაროების მიხედვით, არის სიმონის მიერ ძმის დავითის განდევნა და თბილისში აჯანყების დროშის აფრიალება. 1568 წელს აჯანყების შესახებ ინფორმაციის მიღების შემდეგ შეკის გამგებელი ჩერქეზი შამხალ სულთანი, იბრაჰიმ ხალიფე ალფავუთი და ალი ყული ბეგი ყაჯარი ქართველების წინააღმდეგ გააგზავნეს. ამ დროს დავითი სეფიანთა მხარეს იდგა. შედეგად ქართველებმა მძიმე მარცხი განიცადეს, სიმონი ტყვედ ჩავარდა, იგი დედაქალაქ ყაზვინში ჩაიყვანეს და შაჰს წარუდგინეს. შემდეგ შაჰის ბრძანებით სიმონი ალამუთის ციხეში გააგზავნეს, სადაც 1576 წლამდე დარჩა.⁹⁷

XVI საუკუნის მემატიანე შერეფ ხანი 1570 წლის მოვლენების აღწერისას აღნიშნავს, რომ ქართველი ქაიხოსრო ყვარყვარეს ძე წარსდგა

⁹³ *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, s. 92 ve n. 158; İskender Bey Türkmen, s. 89; Kadı Ahmed el Kumî, s. 370-372, 384, 420-421; Cihanbahş Sevâkıb, s. 189.

⁹⁴ Nebi Gümüş, 2000, s. 265.

⁹⁵ Şeref Han, *Şerefname*, s. 215, 220; Abdi Beğ Şirâzi, s. 110, 115.

⁹⁶ *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, s. 47; Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, c. 41, s. 151; Nebi Gümüş, 2000, s. 209.

⁹⁷ İskender Bey Türkmen, s. 90; Kadı Ahmed el Kumî, s. 558-559; Cihanbahş Sevâkıb, s. 189-190; Abdi Beğ Şirâzi, s. 129.

შაჰ თამაზის წინაშე და მიაღწია დიდი და უცხო საჩუქრები. როგორც ჩანს შაჰმა დაამტკიცა ქაიხოსრო მმართველად.⁹⁸

შაჰ თამაზის მეფობის პერიოდში ქართველების ბოლო შიდა დაპირისპირება, რომელსაც ლაშქრობა არ მოყოლია, შემდეგ ვითარებაში მოხდა: 1574 წელს ლევან მეფის შვილის გიორგის გარდაცვალების შემდეგ ქაიხოსრომ (გიორგის ძემ) ქვეყნის მმართველობა ხელში აიღო. ქაიხოსროს შვილმა ალექსანდრემ ეს გააპროტესტა, რასაც ქართველებს შორის ომი მოჰყვა. შედეგად ქაიხოსრო მოკლეს და ალექსანდრემ მამის ადგილი დაიკავა. შემდეგ შაჰ თამაზს ელჩი გაუგზავნა და მორჩილება გამოუცხადა. შაჰმა მასთან მასუმ ბეგი გააგზავნა საჩუქრებით (ხალათი, გვირგვინი, ქამარი და ოქროთი მორთული ცხენი) და საქართველოს მმართველად დაამტკიცა.⁹⁹

შაჰ თამაზის ეპოქის პოლიტიკური ქრონოლოგია და ზოგადი მდგომარეობა რომ შევაჯამოთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ: 1540-1541 წლებში შაჰ თამაზმა თბილისი აიღო; ერთერთი ლაშქრობისას კი 1556 წელს გარისის ბრძოლაში ქართლის მმართველი ლუარსაბი მოკლეს.¹⁰⁰ შაჰ თამაზის ლაშქრობების ბოლოს დიდი რაოდენობით ტყვეები¹⁰¹ (სეფიანური წყაროების მიხედვით მათი რაოდენობა 30000 შეადგენდა) ირანში წაასხეს.¹⁰² შაჰ თამაზის დროს არაბული ერაყის, სპარსულ ერაყის, აზერბაიჯანისა და საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე ოსმალურ-სეფიანური დაპირისპირება 1555 წლის 1 ივნისს ამასიის საზავო ხელშეკრულებით დასრულდა და ამ ხელშეკრულებით საქართველოს ტერიტორია ოსმალეთმა და სეფიანებმა გაინაწილეს. აღმოსავლეთ საქართველო - ქართლი და კახეთი სეფიანებს დარჩათ, ხოლო დასავლეთ საქართველო - იმერეთი ოსმალეთის ტერიტორიად ჩაითვალა.¹⁰³ სეფიანთა ტახტზე შაჰ აბას I ასვლის შემდეგ XVI საუკუნის უკანასკნელ

⁹⁸ Şeref Han, *Şerefname*, s. 240.

⁹⁹ Cihanbahş Sevâkib, s. 190.

¹⁰⁰ D. M. Lang, "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 1952, Sayı 14, s. 523.

¹⁰¹ თეირანის უნივერსიტეტის თანამშრომელი ბასტანი პარიზი ყურადღებას ამახვილებს იმ ასპექტზე, რომ შაჰ თამაზის მეოთხე ლაშქრობისას აყვანილი ტყვეების უმრავლესობა (30 ათასი ქალი, ბავშვი, ახალგაზრდა, მოხუცი და სხვა) ყიზილბაშთა უმერებს შორის განაწილებამ დიდი ეკონომიკური სარგებელი მოიტანა. იხ.: Bâstân-ı Pârizî, *Siyaset ve İktisâd-ı Asr-ı Safevî*, Tahran, Neşr-i İlm, 1378, s. 73.

¹⁰² Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan (Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi)", *DİA*, İstanbul, 1996, c. 14, s. 314.

¹⁰³ Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 77.

მეოთხედში სვინურ-ოსმალური დაპირისპირება კვლავ განახლდება, ოსმალების ჯარი თბილისს აიღებს და კახეთის მმართველი ალექსანდრე 10 საპალნე (10 მლნ) აქჩეს ხარაჯას გადახდას იკისრებს.¹⁰⁴ რადგან საქართველოში არ იყო ერთიანობა¹⁰⁵ და იგი იმერეთის,¹⁰⁶ ქართლისა და კახეთის სამეფოებისგან შედგებოდა, მაგრამ ქართლის დამოუკიდებლობისკენ მისწრაფებები და კახეთის მმართველების მდგომარეობის მიხედვით რუსეთისკენ ან ოსმალეთისკენ მიმართული მისწრაფებები, სეფიან მმართველებს და განსაკუთრებით შაჰ აბას I, ძალიან დიდ უსიამოვნებას აყენებდა.

დავტოვოთ პოლიტიკური ურთიერთობები. სეფიანთა ჰარამხანაში სეფიანთა დინასტიის სხვადასხვა წევრზე დაქორწინებული კავკასიური წარმოშობის ქალები უძველესი დროიდან იყვნენ. შაჰ თამაზის ეპოქაში (1524-1576) საქართველოში მოწყობილი ლაშქრობების დროს დიდი როდენობით ქართველი, ჩერქეზი და სომეხი ტყვე ჩაიგდეს ხელში, ძირითადად ქალები და ბავშვები, რომელთა დიდი ნაწილი სასახლის მომსახურე პერსონალად გაამწესეს. ზოგიერთი ტყვე ქალი შაჰზე ან უფლისწულებზე დააქორწინეს. ამგვარად შაჰ თამაზს ოთხი ქართველი და ერთი ჩერქეზი ცოლი ყავდა. ქართველი, ჩერქეზი და სომეხი ქალები შაჰის ჰარამხანაში მოხვედრის შემდეგ მუსლიმები ხდებოდნენ. თუმცა ზოგიერთი მათგანი ფარულად აგრძელებდა ლოცვას.¹⁰⁷

დოქტორი სევაკიზის განმარტებით, ძირითადად ოპოზიციური ქართლისგან განსხვავებით კახეთი სეფიანების მიმართ ზომიერ პოლიტიკას ატარებდა და ამ მიზეზით შაჰ თამაზის ზეობის ბოლომდე კახეთის სოციალურ ცხოვრებაში ფეხი მოიკიდა ირანულმა ტრადიციებმა და წესჩვეულებებმა.¹⁰⁸

¹⁰⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s. 364.

¹⁰⁵ იმ პერიოდის საქართველოს აღწერის და ქართველ დიდებულებს შორის დაპირისპირების შესახებ იხ.: Bey Bayat (İranlı Don Juan), *İlişkiler (Bir Şii / Katolik)*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 114-118, 122-127.

¹⁰⁶ დასავლეთ საქართველო ანუ იმერეთი სეფიანური წყაროებში მოხსენიებულია როგორც „მულქი ბაგრატ კი ბაში აჩუკ იმთიპარ დაშთ“ (ანუ სახელოვანი ბაში აჩუკთა ქვეყანა ბაგრატის სამფლობელო). იხ.: Kadı Ahmet Kumî, *Hülasatü't-Tevârih*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, c. I, s. 300.

¹⁰⁷ Eralp Erdoğan, “Safevi Devleti'nde Harem”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches*, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2017, s. 30, 34-35; İsmail H. Demircioğlu, *a.g.m.*, s. 116.

¹⁰⁸ Cihanbahş Sevâkib, *a.g.m.*, s. 179.

1576 წელს შაჰ თამაზის სიკვდილის შემდეგ ირანში კვლავ დაიწყო შიდა დაპირისპირება. შაჰის სიკვდილს მოყვა თურქმენულ, ტაჯიკურ და კავკასიურ დაჯგუფებებს შორის ბრძოლა პრივილეგირებული პოზიციების შენარჩუნებისთვის. ამ ბრძოლამ ჰარამხანის ჩართულობით საკმაოდ არეული სახე მიიღო. სასახლეში შაჰ თამაზის ქართული და ჩერქეზული წარმოშობის ცოლები ერთმანეთს სასიკვდილოდ დაუპირისპირდნენ, რათა საკუთარი შვილები აეყვანათ ტახტზე. ამ ბრძოლას და შაჰ ისმაილ II ხანმოკლე და წინააღმდეგობრივი მეფობას მოჰყვა შაჰ მუჰამედ ხუდაბენდეს უუნარო მმართველობა, რამაც 1578 წელს გამოიწვია 12 წლიანი დაპირისპირება სეფიანებსა და ოსმალებს შორის,¹⁰⁹ რომელიც ძირითადად საქართველოსა და აზერბაიჯანში მიმდინარეობდა.¹¹⁰

დასკვნა

საქართველო, სადაც მაღალ დონეზე იყო განვითარებული ფეოდალიზმი და რომელსაც სტრატეგიული თვალსაზრისით ძალიან მნიშვნელოვანი მდებარეობა გააჩნდა, მთელი ისტორიის განმავლობაში მისი სიმდიდრის გამო სხვადასხვა ტომებისა და სახელმწიფოების თავდასხმებს განიცდიდა. ქართულ სამეფოებს შორის დარღვეული ერთობის გამო გარე ძალები (ოსმალეთი, ირანი, რუსეთი) ახერხებდნენ მათ საქმეში ჩარევას. ამის გამო საქართველოს ისტორიის დაახლოებით 350 წლიანი მონაკვეთი XV საუკუნის შუა წლებიდან XIX საუკუნის დასაწყისამდე ოსმალეთის და სეფიანთა სახელმწიფოს ისტორიებთან მჭიდროდ არის გადაბმული. სეფიანები საქართველოს საკითხის გადაწყვეტისას იყენებდნენ ან პირდაპირი ბრძოლის მეთოდს ან ძლიერი ტომის ლიდერების მეშვეობით მხარდაჭერას უწევდნენ მათი დაქვემდებარების ქვეშ მყოფ ქართველ დიდებულებს (მაგალითად თბილისში მყოფი დავით ხანისთვის უსტაჯალუ ქარინჯა ოღლუ შაჰყული სულთანის მიერ გაწეული დახმარება და სხვა). ამგვარად ოსმალეთსა და სეფიანთა სახელმწიფოს შორის კავკასიისთვის ბრძოლაში საქართველო ერთგვარ ბრძოლის ველად გადაიქცა. ორუჩ ბეი ბაიათის თქმით, ქართველები რელიგიის ადვილად გამოცვლის მსგავსად მოკავშირეებსაც ადვილად იცვლიდნენ და ამგვარად უმკლავდებოდნენ ამ მდგომარეობას. ამის გამო სეფიანი მემკვიდრეები რუმლუ ჰასანი და ყადი აჰმედი მათ მიმართ „ხისთავიანი ურწმუნოები“, „ბოროტი ქართველები“, „ურწმუნო

¹⁰⁹ H. Mustafa Eravci, 2002, s. 887.

¹¹⁰ 1578 წლიდან მოყოლებული საქართველოში განვითარებული პოლიტიკური მოვლენების ქრონოლოგიისთვის იხ.: *Tarih-i Selânikî*, c. 1, s. 118-120, vd.

მეამბოხეები“ და სხვა მსგავს გამოთქმებს იყენებდნენ. ისკანდერ ბეი კი თეიმურაზს და ლუარსაბს როგორც „ხეპრეს და გაუნათლებელს“ მოიხსენიებდა. ბუნებრივია ამგვარი განსაზღვრების გამოყენება საეჭვოდ ჩანდა ძალაუფლების მქონე ქართველი მთავრებისა და დიდებულებთან მიმართებაში. ამრიგად შეიქმნა შუალედური ვითარება, რომლის დროსაც ინტერესების შესაბამისად მოქმედებამ წარმოქმნა კონფლიქტები და ომები, რომლებმაც მორალურად და მატერიალურად გაანადგურეს საქართველო, სეფიანების აღქმაში „გაზა-ი ქუფარი“ (დასაპყრობი ურწმუნოები). რა თქმა უნდა ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართველები, ისევე როგორც რეგიონში სელჩუკების გამოჩენისას, ოსმალებსა და სეფიანებს შორის შეტაკებების დროს ცდილობდნენ გადარჩენილიყვნენ და შეენარჩუნებინათ საკუთარი დამოუკიდებლობა.

შაჰ თამაზის პერიოდში სეფიანებმა დაიპყრეს შირვანი (1538)¹¹¹ და შეკი (1551),¹¹² დაახლოებით 1553/1554 წლებში ყარაბაღში, ცენტრით განჯა, დააარსეს საბეგლარბეგო¹¹³ და უშუალოდ გაუმეზობლდნენ ქართულ სამთავროებს (კახეთის მმართველ ლევან ხანს). ზოგიერთმა ქართველმა მთავარმა - კახეთის მმართველმა ლევან ხანმა (ლევან II 1520-1574), იმერეთის მმართველმა ბაგრატ III (გარდაიცვალა 1548წ.), სამცხის ათაბაგმა ქაიხოსრო II (გარდაიცვალა 1575წ.) მორჩილება გამოუცხადეს მათ, ხოლო ზოგიერთებმა (ქართლის მეფე ლუარსაბ I) ხარკის გადახდაზე უარი განაცხადეს. ამ წინააღმდეგობამ და ქართველ დიდებულებს შორის შეუთანხმებლობამ სეფიანთა არმიას საშუალება მისცა სხვადასხვა საბაბით შეჭრილიყო საქართველოში, გაემარცვათ, დაენგრიათ და დიდი რაოდენობით ტყვეები აეყვანათ.¹¹⁴ 1569 წლამდე სეფიანებმა შირვანის მეზობელ ქართულ სამთავროებში ბევრი ლაშქრობა მოაწყეს. ბუნებრივია, რომ ოსმალეთის მიერ რეგიონში განხორციელებული მოქმედებების გამო ოსმალურ-სეფიანურმა დაპირისპირებამ საქართველოშიც გადაინაცვლა. ქართველები შეეცადნენ ესარგებლათ ამ დაპირისპირებით და საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე ხან ოსმალეთის და ხანაც სეფიანთა მხარეს გადადიოდნენ. ამიტომ ამასიის ხელშეკრულებაში (1555) ამ საკითხის დასარეგულირებლად ცალკე მუხლი შევიდა და საქართველო ოსმალეთის

¹¹¹ შაჰ თამაზის ბრძანებით ელვას მირზამ 1538 წელს 10000 მეზრდოლით შირვანი და მისი მიმდებარე ტერიტორია სეფიანთა მმართველობას დაუქვემდებარა. დეტალებისთვის იხ.: *Târih-i Elçi-i Nizamşâh*, s. 142-146; Abdi Beğ Şirâzî, s. 82.

¹¹² Abdi Beğ Şirâzî, s. 97.

¹¹³ Cihanbahş Sevâkîb, “Tahvilât-ı Gürcistan der Asr-ı Safeviye”, *Mecmua-i Makâlât-ı Safeviye der Gostere-i Târih-i İran-zemin*, Be İhtimâm: Dr. Maksud Ali Sadîkî, Tebriz, 1383, s. 179.

¹¹⁴ Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis (Makaleler)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, s. 304.

და სეფიანთა გავლენის სფეროებად გაიყო. თუმცა ეს გაყოფა საკითხის დროებითი გადაწყვეტა აღმოჩნდა. მოგვიანებით რეგიონში გავლენისთვის ბრძოლაში რუსეთის ჩართვა კიდევ უფრო გაართულებს ვითარებას.

სპარსული ლიტერატურა მოგვითხრობს საქართველოს ფეოდალურ დაქუცმაცებულობასა და მის მთიან რელიეფზე. ამ თვალსაზრისით რომ შევაფასოთ, შეგვიძლია ჩამოვთვალოთ სეფიანთა მატთანების ის ნაწარმოებები, რომლებშიც საქართველოს შესახებ ყველაზე მეტი ცნობებია დაცული: ისკანდერ ბეი თურქმენის „აღემ არა-ი აბასი“, ზოგიერთი ცრურწმენის გათვალისწინებით ორუჩ ბეი ბაიათის „სპარსელი დონ ჟუანი“, შაჰ თამაზის „თეზქირე“ (ჩანაწერები), ჰასან რუმლუს „აჰსენუთ თევარიჰი“, ანონიმი ავტორის „ყიზილბაშთა ისტორია“ და ყადი აჰმედ ელ-კუმის „ჰულასათუთ თევარიჰი“. რა თქმა უნდა ბოლოს უნდა შეგახსენოთ, რომ ეს მატთანები შეიცავენ ცნობებს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ.

ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების ისტორიიდან

ასოცირებული პროფესორი ლია ახალაძე
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების მრავალფეროვან პლასტში საყურადღებოა საქართველოს სხვადასხვა საცავებში დაცული ხელნაწერების ერთი ჯგუფი - ქართულ-თურქული ტექსტები, რომლებშიც თურქული სიტყვები წარმოდგენილია ქართული მხედრული ტრანსლიტერაციით. აღნიშნულ ხელნაწერთა შორის ჩვენი ყურადღება მიიქცია XVIII საუკუნის ქართულ-თურქულმა სასწავლო წიგნმა, რომელშიც ქართულ-თურქული ტექსტები ქართული გრაფიკით არის წარმოდგენილი. ხელნაწერს, თავის დროზე, ექ. თაყაიშვილმა მარტვილის მონასტერში მიაკვლია და შეცდომით XIX საუკუნის დასაწყისით დაათარილა. მოგვიანებით, ექ. თაყაიშვილის პუბლიკაციაში დასახელებული ტექსტისა და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ხელნაწერის იდენტიფიკაციის საფუძველზე ს. ჯიქიამ სრულიად მართებულად, XVIII საუკუნით დაათარილა. მიუხედავად ამისა, ხელნაწერი ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის ოკოლექციაში დათარიღებულია XIX საუკუნით.

ხელნაწერით ჩვენი დაინტერესება გამოიწვია მისმა პალეოგრაფიულმა მახასიათებელმა - ქართულის პარალელური თურქული ტექსტების მთლიანად ქართული ტრანსკრიპციით გადმოცემამ, ხელნაწერის წყაროთმცოდნეობითა და კულტურულ - ისტორიულმა მნიშვნელობამ. საქართველოს რამდენიმე სიძველეთსაცავში დაცული მსგავსი ხელნაწერები, ძირითადად, როგორც ჩანს სასწავლო ხასიათის იყო და ემსახურებოდა თურქული და ქართული ენების შესწავლის საქმეს. მარტვილის მონასტერში აღმოჩენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი, დღეს საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, იმავე Q 98 ნომრით ინახება. ხელნაწერის კულტურულ - ისტორიული ღირებულებისა და ზოგიერთი პალეოგრაფიული თავისებურების შესწავლის საფუძველზე ნაშრომში დაზუსტებულია ხელნაწერის თარიღი და მისი კულტურულ - ისტორიული ღირებულება.

XVIII საუკუნის სასწავლო წიგნი ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების შესწავლის თვალსაზრისით, მრავალ სანდო

ინფორმაციას შეიცავს, რომელიც მნიშვნელოვანი ისტორიულ - წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველს იძლევა. სხვა კულტურულ დესკრიპტებთან ერთად, მსგავსი ხელნაწერების არსებობა, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში თურქული ენისა და თურქული კულტურისადმი ინტერესზე, ასევე ფართო ქართულ-თურქულ კულტურულ კომუნიკაციებზე მიუთითებს.

საკვანძო სიტყვები: ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი, ქართულ-თურქული კულტურული კომუნიკაცია;

TÜRK-GÜRCÜ KÜLTÜR İLİŞKİLERİ TARİHİNDEN

Doç. Dr. Lia AKHALADZE
Sokhumi Devlet Üniversitesi

ÖZ

Türk-Gürcü kültür ilişkilerinin zengin ortamı arasında Gürcistan'ın çeşitli müze, kütüphane ve benzeri yerlerde muhafaza edilen Gürcüce-Türkçe el yazma metinleri ayrıca dikkate değerdir. Bu metinlerde Türkçe kelimeler Gürcü Alfabeti'nin Mkhedruli yazı şekli ile yazılıp kullanılmıştır. Anılan el yazmalar arasında dikkatimizi çeken XVIII. yüzyıla ait Gürcüce-Türkçe eğitim kitabıdır. Bu kitapta yer alan Gürcüce-Türkçe metinler yukarıda bahsettiğimiz yazı tarzında şekillenmiştir. El yazmayı Ekvtime Takaişvili, Martvili Manastırı'nda buldu ve yanlışlıkla XIX. yüzyıl başlarında yazılan el yazma eseri olarak tarihlendirdi. Daha sonraki zamanlarda Sergi Cikia, Ekvtime Takaişvili'nin makalesinde adı geçen metin ile Gürcistan Devlet Müzesi'nde muhafaza edilen orijinal el yazmayı karşılaştırdı ve bu kitabın XVIII. yüzyılda yazıldığını tespit etti.

Söz konusu el yazma ile ilgilendiğimizizin sebebi paleografik onun özellikleridir: Gürcüce'nin yanı sıra çevrilen Türkçe metinlerinin tamamıyla Gürcü harfleriyle yazıldığı ve el yazmanın kaynak bilim ve kültürel-tarih açısından önemli olduğu. Anlaşıldığı kadarıyla, Gürcistan'da¹ muhafaza edilen benzeri el yazmalar genellikle eğitim amaçla kullanırdı ve Türk ve Gürcü dillerini öğretmek için hizmet ederdi.

Martvili Manastırı'nda bulunan Gürcüce-Türkçe eğitim kitabının tarihi-paleografik analizinden anlaşıldığına göre:

1. Bu kitap XVIII. yüzyılda İmereti bölgesinde bulunan Vardzia manastırında Türkçe eğitim vermek için yazılmıştı (Eskiden yanlışlıkla Gürcüce eğitmek için yazılan kitap olarak gösterilmişti). Yazarın gerek Gürcü, gerekse Türk dillerinin

---

¹ S. Canaşia Gürcistan Devlet Müzesi, Zugdidi Dadianlar Sarayı Devlet Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Kutaisi Devlet Tarih Müzesi

bilmesi gerekirdi. Kendisi Gürcü Alfabeti'nin Mkhedruli şekli ile yazılan Türkçe kelimeler için Gürcüce-Türkçe sözlük yapıp kitaba özellikle ilave etmiştir. Bunu da belirtmeli ki, sözlükteki Türkçe kelimeler de Gürcü Alfabeti'nin Mkhedruli şekli ile yazılmıştır. Bu kitabın Gürcü öğrencilere Türkçe eğitim vermek için yazıldığı bellidir. Gürcistan'da benzeri el yazma kitapların birkaç örneği olduğu için bunların tamamen Türkçe eğitim için kullanıldığı tahmin edilebilir.

2. El yazmadan anlaşıldığına göre XVIII. yüzyılda eğitim merkezleri manastırlarla kiliseler olan Gürcistan'da Yunanca ile Latince'nin yanı sıra eşit derecede Türkçe ders veriliyordu. Ayrıca, farklı kaynaklardan dönemin Osmanlı yöneticilerin Kıbrıs adasındaki Yunan ve Gürcü manastırlarına olan sadık tutumu da bilinir.

3. Belgenin kaynak bilim açısından yapılan analizine göre Gürcistan'da Türkçe, Yunanca ve Latince'nin eğitimine maddi desteğin Kral Sarayı tarafından yapıldığı tahmin edilebilir.

4. Benzeri transliterasyonla ortaya konulan el yazmaların köken ile dağılımını göz önünde bulundurursak bir eğitim disiplini olan Türkçe'nin Batı Gürcistan eğitim merkezlerinde daha yaygın olduğunu görürüz.

5. Gürcüce-Türkçe sözlük üzerine çalışmak için her iki dilin ciddi ve kapsamlı bilmesi, sözlüğün derlenmesinde özel bir deneyimin var olması gerekiyordu. Anlaşıldığına göre, bu deneyim, uzun zamandır devam eden bir Gürcü-Türk kültürel ilişkisine dayanıyordu.

6. S. Cikia'ya göre, adı geçen el yazmada kullanılan Türkçe sözlerin çoğu günümüzde kullanılmıyor veya Türkçe'nin bir lehçesinde kullanılır da bilimsel açıdan incelenmiş değildir. Bu yüzden söz konusu eser Türk Dili tarihini incelemek açısından önem arz etmektedir.

Yukarıda adı geçen el yazma eserinde Türk-Gürcü kültür ilişkilerini incelemek açısından çok sayıda güvenilir bilgi mevcuttur. Bu durum kaynak bilim için önemli ortam sağlamaktadır. Ancak, bütün değerlerine göre el yazmaların kültürel ve tarihsel değeri özellikle dikkat çekicidir. Çünkü diğer sözcüksel birimler yanı sıra benzeri el yazmaların var olduğu geç Orta Çağ döneminde Gürcistan'da Türk dili ve Türk kültürü yanı sıra zengin Türk-Gürcü kültürel temaslarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Ders Kitabı, Gürcüce-Türkçe Sözlük, Gürcüce-Türkçe Kültürel İletişim.

FROM THE HISTORY OF GEORGIAN-TURKISH CULTURAL RELATIONS

Associate Professor Lia Akhaladze
Sokhumi State University

In the versatile area of Georgian-Turkish cultural relations, there is one group of manuscripts preserved in different repositories of Georgia - Georgian-Turkish texts, in which Turkish words are represented by Georgian modern lay language transliteration. Among the mentioned manuscripts, our attention was drawn to the 18th-century Georgian-Turkish textbook, in which Georgian-Turkish texts are represented in Georgian military letters. The manuscript was found in the Martvili Monastery by E. Takaishvili and he mistakenly dated it to the beginning of the 19th century. Later, on the basis of the text cited in E. Takaishvili's publication and the manuscript preserved in the State Museum of Georgia S. Jikia dated the manuscript to the 17th century.

Our interest in this manuscript was prompted by its paleographic characteristic – reporting Georgian parallel Turkish texts into Georgian transcriptions, the cultural and historical significance of the manuscript. Such manuscripts, preserved in several ancient sites in Georgia, appeared to be mainly educational in nature and served to study Turkish and Georgian languages. Historical-source- and paleogeographical analysis of Georgian-Turkish textbook found in Martvili Monastery confirms that

1. The book was created in Vardzia Monastery in Imereti in the XVIII century to study the Turkish language (and not to study the Georgian language as considered before); The compiler was fluent in both Georgian and Turkish languages, and he attached Georgian-Turkish dictionaries specifically to Georgian-Turkish texts, in which Turkish words were presented with Georgian modern lay language transliteration. It is noteworthy that the Turkish words are also represented in the Georgian modern lay alphabet. Obviously, this textbook is designed to teach Turkish to Georgian disciples. Given that we have several similar manuscripts in Georgia, it is assumed that these manuscripts were instructional material in the process of learning the Turkish language.

2. The records show that in the 18th century Georgia, where the monastery church centers were the centers of study and education, Turkish was equally taught alongside the Greek and Latin languages; It also confirms the loyal attitude of the Ottoman rulers to the Greek-Georgian monastery on the island of Cyprus.

3. Analysis of the source studies of the subject suggest that the study of Turkish, Greek and Latin languages in Georgia was supported and financed by the royal authorities;

4. If we consider the area of origin and distribution of manuscripts created by such transliteration, we can say that the Turkish language, as a teaching discipline, has traditionally been more widely represented in educational centers in Western Georgia;

5. Working on the Georgian-Turkish dictionary required serious and thorough knowledge of the Turkish and Georgian languages, as well as specific expertise in compiling the dictionary.

6. According to S. Jikia, some of the Turkish lexical material preserved in the manuscript is missing or has not been studied at the dialect level, so the monument can make a significant contribution to the study of Turkish language history.

In terms of Georgian-Turkish cultural relations, this manuscript contains a number of reliable information, which provides an important historical-source-study analysis, but is particularly noteworthy for its cultural-historical value, as, among other important cultural descriptors, the existence of such manuscripts indicates the interest in Turkish language and Turkish culture in late medieval Georgia, as well as Georgian-Turkish cultural communications.

Keywords: Turkish Language, Textbook, Georgian-Turkish Dictionary, Georgian-Turkish Cultural Communication.

ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების მრავალფეროვან პლასტში საყურადღებოა საქართველოში დაცული თურქული და თურქულ-ქართული, ან ქართულ-თურქული ხელნაწერები. აღნიშნული ხელნაწერების ძირითადი ნაწილი დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, მცირე ნაწილი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ზუგდიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში და ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში. მათგან გამოქვეყნებულია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის თურქულენოვანი ხელნაწერების კატალოგები². მხოლოდ

---

² არაბულ, თურქულ და სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგი. : (K კოლექცია) შემდგენლები: ც. აბულაძე, რ. გვარამია, მ. მამაცაშვილი. თბ., 1969. თურქულ ხელნაწერთა კატალოგი, შემდგენლები ც. აბულაძე და მ. ილიურიძე, თბ., 2004. ქართული, სპარსული და ოსმალური მოხატული დოკუმენტები საქართველოს სიძველეთსაცავებიდან . თბ., 2010.

ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული თურქული ხელნაწერების რაოდენობა 300 -ზე მეტია და ისინი რამდენიმე კოლექციაშია წარმოდგენილი. მათი ადრეული ნიმუშები XV საუკუნით, ზოგჯერ უფრო ადრეული პერიოდითაც კი თარიღდება.

რაც შეეხება ქართულ-თურქულ ხელნაწერებს მათი რაოდენობა გაცილებით მცირეა, თუმცა ორივე ჯგუფის ხელნაწერები ძვირფასი საისტორიო წყაროა, გვიანი შუასაუკუნეებისა და ახალი პერიოდის ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების ისტორიის შესასწავლად. საკუთრივ ქართულ-თურქულ ტექსტებში ცალკე ჯგუფს ქმნიან საქართველოს სხვადასხვა საცავებში დაცული ხელნაწერების ერთი ჯგუფი - ქართულ-თურქული ტექსტები, რომლებშიც თურქული სიტყვები ქართული ანბანით (უმეტესად მხედრული) წარმოდგენილი.

ამ თვალსაზრისით, პირველ რიგში, უნდა დავასახელოთ გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში პოპულარული წიგნი, სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“. რომელიც გარდა ქართული ლექსკონისა, ძირითადად განმარტებითი მრავალენოვანი თარგმნითი ლექსიკონის ხასიათსაც ატარებს - წერს ცისანა აბულაძე³. ზოგ განსამარტავ სიტყვას განმარტების პარალელურად ქართული ასოებით აქვს მიწერილი სათანადო მნიშვნელობის იტალიური, თურქული, სომხური სიტყვები⁴: „აქა იწყებიან ლექსიკონი ქართული განმარტებულად ენათა, რომელთა თანვე უწერია ენა თურქთა და სომეხთა“ - წერს ლექსიკონის დასაწყისში სულხან-საბა.

ცისანა აბულაძემ სპეციალური ნაშრომიც მიუძღვნა სულხან საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“ თურქულ ნაწილს და აღნიშნა, რომ ამ მასალას, დიდი მნიშვნელობა აქვს მე-17 საუკუნის დასასრულისა და მე-18 საუკუნის დასაწყისის თურქული დიალექტური მასალის, ისტორიული დიალექტოლოგიის შესწავლის მხრივაც. მასალა მნიშვნელოვანია თურქულის არმცოდნე ქართველებისა და ქართულის არმცოდნე თურქებისთვისაც⁵. გარდა ამისა, მასალა პირველხარისხოვანი წყაროა ენათმეცნიერებისთვის, რომლებიც თურქულ-ქართულ ენობრივ პარალელებსა და ენობრივ ურთიერთობებს იკვლევენ. ილ. აბულაძის აზრით, ლექსიკონი ენათა შედარებითი შესწავლისათვის (განსაკუთრებით ისტორიული

³ ცისანა აბულაძე. სულხან -საბა ორბელიანის ლექსიკონი სიტყვანის თურქული თარგმანები. თბ., 1968. გვ. 5.

⁴ ცისანა აბულაძე. სულხან - საბა ორბელიანის ლექსიკონის სიტყვანის თურქული თარგმანები. გვ. 5.

⁵ იქვე., გვ. 5.

ფონეტიკისა და ისტორიული ლექსიკოლოგიის თვალსაზრისით) სანდო და აღიარებული წყაროა.⁶

სულხან - საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართულის“ და მასში წარმოდგენილი თურქული ლექსიკის კულტურულ - ისტორიული მნიშვნელობა ცალკე კვლევის საგანია, ამჯერად ჩვენი ყურადღება მიიქცია *XVIII საუკუნის ქართულ-თურქულმა სასწავლო წიგნმა*, რომელშიც ქართულ-თურქული ტექსტები ქართული მხედრული ასოებით არის მოცემული. ხელნაწერს, თავის დროზე, მარტვილის მონასტერში მიაკვლია ექ. თაყაიშვილმა და იგი შეცდომით XIX საუკუნის დასაწყისით დაათარიდა. მარტვილის მონასტრის მდიდარ წიგნსაცავში მან 74 უნიკალურ ხელნაწერს მიაკვლია, მათ შორის იყო ჩვენს მიერ ნახსენები ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი, რომელსაც მკვლევარი ქართულ - თათრულ ლექსიკონს უწოდებს. „ქართულ-თათრული ლექსიკონი, თათრული სიტყვებიც მხედრული ანბანით სწერია, ბევრი პროზაც არის თათრულათ ნათარგმნი. სულ 636 ფურცელი. ანტონ კათალიკოსის შემოღებული ასოებიც იხმარება ტექსტში. მე-XIX საუკუნის დასაწყისს უნდა ეკუთვნოდეს“⁷ - წერს ავტორი 1913-1914 წლებში გამოქვეყნებულ „ძველი საქართველოს“ მესამე ტომში.

როგორც ჩანს, ეს ხელნაწერი ექვთიმე თაყაიშვილმა თბილისში ჩამოიტანა და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის Q ფონდში მოხვდა. ექვთიმე თაყაიშვილის შემდეგ ხელნაწერს ყურადღება მიაქცია ცნობილმა ქართველმა თურქოლოგმა სერგი ჯიქიამ, რომელმაც საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების Q სერიაში 98-ე ნომრით დაცული მანუსკრიპტს პროფ. დ. კობიძისა და დოც. გ. იმედაშვილის ინფორმაციით მიაგნო. სერგი ჯიქიამ აღნიშნული ხელნაწერის არქეოგრაფიული აღწერილობისას აღნიშნა, რომ მუზეუმის კატალოგში ამ ძეგლზე ბევრი ვერაფერი იპოვა, თუმცა კატალოგში მითითებული იყო, რომ ეს იყო „ქართულ-თურქული ლექსიკონი და ქართულ-თურქული ტექსტები (ქართული შრიფტით). მხედრული

---

⁶ ილია აბულაძე. სულხან - საბა ორბელიანის ლექსიკონი ქართული. რედაქტორი ე. მეტრეველი, ც. ქურციკიძე, თბ., 1998.

⁷ ძველი საქართველო. ტომი III. ექვთიმე თაყაიშვილის რედაქტორობით. ტფილისი 1913-1914. გვ. 118. აღწერილობა გამოქვეყნებულია 74 ნომრით.

ხელნაწერი, მე-19 საუკუნის დასაწყისისა (ან მე-18 საუკუნის დასასრულისა“.⁸

სერგი ჯიქიამ 1954 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში, ექ. თაყაიშვილის პუბლიკაციაში დასახელებული ტექსტისა და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ხელნაწერის იდენტიფიკაციის საფუძველზე, ხელნაწერი სრულიად მართებულად, XVIII საუკუნით დაათარიდა.

ხელნაწერის პალეოგრაფიული მახასიათებელი - ქართულის პარალელური თურქული ტექსტების მთლიანად ქართული ტრანსკრიპციით გადმოცემა, ხელნაწერის წყაროთმცოდნეობითი და კულტურულ - ისტორიულ მნიშვნელობაზე მიუთითებს. საგულისხმოა, რომ საქართველოს რამდენიმე სიძველეთსაცავში⁹ დაცულია მსგავსი ტრანსკრიპციით შესრულებული ტექსტები. მათ შორის საინტერესოა, XVIII საუკუნის ქართული მხედრული ანბანით დაწერილი თურქული ოთხთავი, რომელიც ზუგდიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება (საინვენტარო ნომერი N894). ხელნაწერი დათარიღებულია 1739 წლის 27 სექტემბრით. აღნიშნული ოთხთავი პირველად შეისწავლა მურმან ბელთაძემ და 1967 წელს, საკმაოდ სოლიდური კვლევა გამოაქვეყნა¹⁰. ამ ნაშრომის მიხედვით ირკვევა, რომ არსებობს მსგავსი ოთხთავის კიდევ ერთი ნუსხა, რომელიც მე-19 საუკუნეში, კერძოდ 1881 წელს გადაწერა მღვდელმა ალექსი ბაქრაძემ დეკანოზ დავით დამბაშიძის დაკვეთით.¹¹ ეს უკანასკნელი ხელნაწერი გამოქვეყნდა საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო არქივის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობაში 1949 წელს¹².

მურმან ბელთაძის შემდეგ, ზუგდიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცულ, ქართული ანბანით დაწერილ თურქულ ოთხთავის ნუსხაზე მუშაობდა სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის

---

⁸ სერგი ჯიქია. XVIII საუკუნეში შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი (წინასწარი შენიშვნები), ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები. ტ. I. აღმოსავლურ ენათა სერია. ტ. I. თბ., 1954. გვ. 187;

⁹ ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, ზუგდიდის დადიანების სასახლეთა სახელმწიფო ისტორიულ-არქიტექტურული მუზეუმი, ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი;

¹⁰ მურმან ბელთაძე. XVIII საუკუნის თურქულენოვანი ძეგლი ქართული ტრანსკრიპციით. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 121. თბ., 1967. გვ. 125-160;

¹¹ მურმან ბელთაძე. XVIII საუკუნის თურქულენოვანი ძეგლი ქართული ტრანსკრიპციით. გვ. 125.

¹² საქართველოს სსრ ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა ტ. 2. თბ., 1949. გვ. 54.

აღზრდილი და ამჟამად ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტის თანამშრომელი ახალგაზრდა მკვლევარი დოქტორი მია მესხიძე, რომელმაც ზემოაღნიშნულ ნუსხის ხელნაწერ ტექსტზე, 2018 წელს ერზრუმის უნივერსიტეტში, დაიცვა დისერტაცია თემაზე: „ქართული გრაფიკით თურქულ ენაზე შესრულებული სახარება: ტექსტი, გამოკვლევა და ლექსიკონი“. ზუგდიდის მუზეუმში დაცული ქართული გრაფიკით შესრულებული ხელნაწერის გადაწერილი ვერსია ინახება საქართველოს ეროვნულ არქივში. კატალოგის ნომერი 401¹³.

როგორც ვხედავთ, ქართული გრაფიკით შესრულებული თურქული ხელნაწერები, საქართველოს სიძველეთსაცავებში - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის, ზუგდიდის დადიანების სასახლეთა სახელმწიფო ისტორიულ-არქიტექტურული მუზეუმისა და ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის საცავებში საკმაო რაოდენობითაა დაცული.

რაც შეეხება *ქართულ-თურქულ სასწავლო წიგნს*, სერგი ჯიქიას შემდეგ მის შესახებ ინფორმაცია 1957 წელს, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის ახალი (Q) კოლექციის I ტომში გამოქვეყნდა. ტომი შედგენილია ელენე მეტრეველისა და ქრისტინე შარაშიძის მიერ, ილია აბულაძის საერთო რედაქციით. აღნიშნულ გამოცემაში ხელნაწერი გამოქვეყნებულია როგორც *ქართულ-თურქული ხელნაწერი და პარალელური ტექსტები* და არ არის გაზიარებული სერგი ჯიქიას მიერ, 1954 წელს გამოთქმული მოსაზრება, რომ ხელნაწერი *ქართულ-თურქულ სასწავლო წიგნს* უნდა წარმოადგენდეს.

ამჟამად ხელნაწერი ინახება საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში იმავე Q კოლექციის 98-ე ნომრით. ხელნაწერის ზოგიერთი გვერდი დაზიანებულია, მაგრამ კარგად იკითხება და ნაცვლად 636 ფურცლისა, შეიცავს 644 გვერდს. ექ. თაყაიშვილის ეს შეცდომა ჯერ კიდევ სერგი ჯიქიამ გაასწორა და ასევე წარმოადგენილი ელ. მეტრეველისა და ქრ. შარაშიძის 1957 წელს გამოქვეყნებულ არქეოგრაფიულ აღწერილობაში. ხელნაწერის სიგრძე 17 სანტიმეტრია, ხოლო სიგანე 12, 6 სმ. ხელნაწერს ახლავს ტვიფრული ხისგან დამზადებული ყდა, რომელზეც, ზემოდან გადაკრული აქვს მოყავისფრო ტყავი. ტყავზე გამოსახულია სხვადასხვა ხასიათის ნახატები. ტექსტის როგორც ქართული, ასევე თურქული

---

¹³ინფორმაცია აღნიშნული დისერტაციის შესახებ მოგვაწოდა სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორმა როინ ყავრელიშვილმა, რისთვისაც გულწრფელ მადლობას მოვახსენებთ.

სიტყვები დაწერილია ქართული მხედრული ანბანით. სიტყვათა დასაწყისი ასოები შესრულებულია მთავრულით¹⁴. საგულისხმოა, რომ სერგი ჯიქიასგან განსხვავებით ეს ხელნაწერი წიგნი ელ. მეტრეველმა და ქრ. შარაშიძემ XIX საუკუნით დაათარილეს¹⁵. თუმცა აღნიშნულ დათარიღებას, რამდენიმე გარემოება უშლის ხელს, რომელზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ხელნაწერი პირობითად რვა ნაწილად არის დაყოფილი:

1. *თვეების სახელები ქართულ-თურქულ ენებზე* - მაგალითად: მარტი - ბუჰარუმ. აპრილი - სეფერ, მაისი - რაბთულეველ და ა. შ.

2. *ქართულ-თურქული ლექსიკონი* - მაგალითად: ანგელოსი - ჰერისტას; სერაფიმ - მელაიქ; ავდარი - ბოზუქ და ა. შ.

3. *რიცხვების სახელები ქართულ-თურქულად* - მაგ. ბირ - ერთი, ოთუზ - ოცდაათი და ა. შ.

4. *სასულიერო ხასიათის ტექსტები* - ლოცვები და გალობები ქართულ-თურქულ ენებზე. მაგ. „ქ. მარადჟამ უფალი“ - საადეთლუ; „ყოვლად მოწყალე“ - ინააიეთლუ და ა. შ.

5. *თურქული ტექსტები* - „ნიაზიმ სანა ია ლექეის ფაქ“;

6. *ქართულ-თურქული პარალელური ტექსტები* - მაგალითად: ყოვლად სანატრელი - რეჟაიეთლუ და ა. შ.

7. *თურქული ტექსტები* - ია ყუთლუმერიქ ... ნემქსორ ელიქ ბილ მე აენ;

8. *ქართულ-თურქული ლექსიკონი* - აპყრობა - ირთიჟასი. აღმოსავალით - მეშრიქ თარაქინდა¹⁶

როგორც ვხედავთ ხელნაწერის შინაარსი მრავალფეროვანია, თუმცა მისი ყველა გვერდი შევსებული არ არის. ზოგი გვერდის მხოლოდ მეოთხედი და უფრო ნაკლებიცაა დაწერილი, ზოგი გვერდისა კი - ნახევარი. არის აგრეთვე სავსებით ცარიელი გვერდები და ფურცლებიც. სერგი ჯიქიას აზრით, ლექსიკონის შემდგენელი, ჩანს, განზრახ ტოვებდა თავისუფალ ადგილებს იმისათვის, რომ თანდათან შეეცსო სალექსიკონო მასალით დატოვებული ადგილები. სხვადასხვა ადგილას სხვა ხელით მიწერილი სიტყვები გვაფიქრებინებს, რომ სალექსიკონო ნაწილზე

¹⁴ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექცია. ტომი I. გვ. 110-111;

¹⁵ იქვე, გვ. 111;

¹⁶ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექცია, ტომი I. გვ. 110-111;

შემდეგში, შეიძლება ავტორის სიკვდილის შემდეგ, სხვებსაც უმუშავიათ.¹⁷ არის სრულიად ცარიელი გვერდებიც, რომელთა რიცხვი საკმაოდ დიდია.

პლეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი მახასიათებელია ხელნაწერის რამდენიმე საწყის გვერდზე, ტექსტის ზემოთ, აშიის შუა ადგილზე გამოსახულია „ანის“ ასომთავრული გრაფიკა , როგორც ჩანს, კალიგრაფმა ეს ტექსტის მხატვრულად გაფორმების მიზნით გამოიყენა -

. „ანის“ ამ სახის ასომთავრული გრაფიკა ხშირად გვხვდება ტექსტში, რაც თვალშისაცემია. მართალია, არ ვხვდებით დეკორატიულად გაფორმებულ გრაფიკას, მაგრამ თავდაპირველად კალიგრაფი, როგორც ჩანს, ზრუნავდა ხელნაწერის ესთეტიკურ ღირებულებაზეც. ამაზე მიუთითებს, ხელნაწერის საწყისი გვერდების კალიგრაფია, რომელიც გულმოდგინედ არის შესრულებული, რასაც ვერ ვიტყვით მომდევნო გვერდებზე.

განსახვავებულია ხელნაწერის გვერდებზე წარმოდგენილ სტრიქონთა რაოდენობაც. მაგალითად პირველ გვერდზე 14 სტრიქონია, ეს თანაფარდობა ხელნაწერში დაცული არ არის, ზოგან გვხვდება 13, ზოგან 16, ან ისევ 14 სტრიქონი. კალიგრაფია უმეტესწილად მსგავსია, მაგრამ არის გვერდები, რომლებზეც განსახვავებული ხელი შეინიშნება, რაც მიუთითებს, რომ ხელნაწერზე რამდენიმე კალიგრაფი მუშაობდა, ზოგან განსხვავებულია მელანიც. ეს ფაქტები, ადასტურებენ სერგი ჯიქიას გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ ხელნაწერის შევსება - განახლებაზე ავტორის სიკვდილის შემდეგაც იზრუნეს.

ქართულ-თურქულ სასწავლო წიგნში ქართულ-თურქული პარალელური ტექსტები წარმოდგენილია ჩვენს მიერ ზემოთ უკვე ნახსენები სულხან - საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართულის“ მიბაძვით. მაგალითად, სასწავლო წიგნში, ისევე როგორც სულხან საბას ლექსიკონში, თურქული სიტყვები ქართული გრაფიკით არის ჩაწერილი; აქაც, ისევე როგორც სულხან საბას ლექსიკონში, ხშირად ერთ სიტყვას რამდენიმე თურქული შესატყვისი ახლავს.

ილია აბულაძის აზრით, სულხან -საბას ლექსიკონს მართალია განმარტებითი, ენციკლოპედიური და თარგმნითი ხასიათი აქვს, მაგრამ ეს გამოწვეულია „მოსწავლეთა ინტერესით, მათ სასწავლებლად აქვს

---

¹⁷ სერგი ჯიქია. XVIII საუკუნეში შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი (წინასწარი შენიშვნები), ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები. ტ. I. აღმოსავლურ ენათა სერია. ტ. I. ტბ., 1954. გვ. 187;

შეტანილი თავიდანვე (ლექსიკონის პირველი გამოჩენიდანვე) ლექსიკოგრაფს - „რათა ისწავლონ ენა ქართული შესრულებული და გავრცელებული ფარნავაზ ქართველთა პირველისა მეფისა მიერ“. ამავე მიზნით მან შემდეგში სხვარიგი საცოდნელი ჩაურთო ლექსიკონს, უცხო სახელები (პირთა, ქვეყანათა, ქალაქთა და სოფელთა) თარგმანებითურთ და გეოგრაფიული სახელები.¹⁸

მართალია ჩვენი სასწავლო წიგნი მასშტაბებით სულხან -საბას ლექსიკონს ვერ შეედრება და მას უფრო ფართო დანიშნულება ქონდა, მაგრამ ეს მსგავსება ვფიქრობთ, შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ისევე როგორც დიდმა ლექსიკოგრაფმა, ჩვენმა ავტორმაც წიგნს სასწავლო დანიშნულება მისცა, სხვაგვარად არანაირი ახსნა არ აქვს ქართული გრაფიკით ჩაწერილ თურქულ სიტყვებს, როგორც სულხანთან, ისევე სასწავლო წიგნის ავტორთანაც.

ჩვენი აზრით, აქ საქმე გვაქვს ტექსტის ჩაწერის ალოგოლოტოგრაფიულ მეთოდთან, რომელსაც უძველესი დროიდან იყენებდნენ და „ფართოდ იყო გავრცელებული მახლობელ აღმოსავლეთში“.¹⁹ თუ ძველად ტექსტის ჩაწერა სხვათა ანბანით ხდებოდა, ამჯერად უცხო სიტყვების საკუთარი ანბანით ჩაწერით, ავტორი ცდილობს მოსწავლის სამუშაო შეამსუბუქოს და გამარტივებული ხერხით ასწავლოს თურქული სიტყვები.

რაც შეეხება ხელნაწერის დათარიღების საკითხს, თავის დროზე სერგი ჯიქიამ ხელნაწერი არგუმენტირებულად დაათარიღა XVIII საუკუნით და დააზუსტა ხელნაწერის წარმომავლობა ზემო იმერეთის ვარძიის მონასტრიდან, რასაც ადასტურებს ტექსტში დაცული ზემო იმერული დიალექტური მონაცემებიც. გარდა ამისა, ხელნაწერის XIX საუკუნეში დათარიღების საწინააღმდეგოდ მეტყველებს, რამდენიმე გარემოება: 1. XIX საუკუნე არის რუსული იმპერიალიზმის ხანა, როდესაც ქართული ენაზე იკრძალებოდა საეკლესიო ღმრთისმსახურება და ერთადერთ საეკლესიო ენად დარჩა რუსული. ასეთ ვითარებაში ნაკლებსარწმუნოა ქართული ანბანით თურქულ ენაზე შექმნილიყო ისეთი შინაარსის წიგნი, რომელშიც იქნებოდა ქრისტიანული აღმსარებლობისათვის მნიშვნელოვანი სასულიერო ტექსტები: „მამაო ჩვენო“, „სიმბოლო სარწმუნოებისა“, 50-ე ფსალმუნი, თქმულებები მოსე წინასწარმეტყველზე, იესო ქრისტეზე,

---

¹⁸ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, I. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკონის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბ., 1991. გვ. 6.

¹⁹ თამაზ გამყრელიძე. წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა. ანბანური წერის ტიპოლოგია და წარმომავლობა. თბ., 1990. გვ. 199.

სხვადასხვა ხასიათის ლოცვები და ა.შ. ეს არის ეპოქა, როდესაც რუსეთი ჯერ კიდევ უპირატესობას „ხისტ“ ძალას ანიჭებს. 2. ისტორიული გარემო, რომელშიც შეიქმნა ეს ხელნაწერი, არ იძლევა წიგნის XIX საუკუნით დათარიღების საშუალებას; 3. ტვიფრული ხის ყდა, ძირითადად, დამახასიათებელია XIX საუკუნემდელი ქართული ხელნაწერებისთვის და ა. შ.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ექ. თაყაიშვილის მიერ მარტვილის მონასტერში აღმოჩენილი ხელნაწერი, როგორც თავის დროზე მართებულად აღნიშნა სერგი ჯიქიამ უნდა წარმოადგენდეს *XVIII საუკუნის ქართულ-თურქულ სასწავლო წიგნს*.

სასწავლო წიგნს აქვს განსაკუთრებული ისტორიულ - წყაროთმცოდნეობითი და პალეოგრაფიული ღირებულება: 1. წიგნი შექმნილი იყო XVIII საუკუნეში, იმერეთში არსებული ვარძიის მონასტერში, თურქული ენის შესასწავლად (და არა ქართული ენის შესასწავლად როგორც ადრე იყო მიჩნეული); წიგნის შემდგენელმა იცოდა როგორც ქართული, ასევე თურქული ენები და მან სპეციალურად ქართულ-თურქულ ტექსტებს, რომელშიც თურქული სიტყვები წარმოდგენილია ქართული მხედრული ტრანსლიტერაციით, დაურთო ქართულ - თურქული ლექსიკონი. საყურადღებოა, რომ ლექსიკონშიც თურქული სიტყვები წარმოდგენილია ქართული მხედრული ანბანით. ამკარაა, რომ ეს სასწავლო წიგნი შექმნილია თურქულის შესასწავლად ქართველი მოწაფეებისთვის. თუ გავითვალისწინებთ, რომ საქართველოში რამდენიმე მსგავსი ხელნაწერი მოგვეპოვება, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს ხელნაწერები სასწავლო სახელმძღვანელო მასალას წარმოადგენდნენ თურქულის ენის შესწავლის პროცესში. 2. ხელნაწერიდან ირკვევა, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში, სადაც სწავლა-განათლების კერებს სამონასტრო საეკლესიო ცენტრები წარმოადგენდნენ, ბერძნული და ლათინური ენების გვერდით თურქული თანაბრად ისწავლებოდა და მათი შესწავლა სამეფო ხელისუფლების მიერ იყო მხარდაჭერილი და დაფინანსებული;

3. თუ გავითვალისწინებთ მსგავსი ტრანსლიტერაციით შექმნილ ხელნაწერთა წარმომობისა და გავრცელების არეალს, შეიძლება დაბეჯითებით ვთქვათ, თურქული ენა, როგორც სასწავლო დისციპლინა დასავლეთ საქართველოს საგანმანათლებლო ცენტრებში ტრადიციულად, უფრო ფართოდ იყო წარმოდგენილი;

4. ქართულ-თურქულ ლექსიკონზე მუშაობა თურქული და ქართული ენების სერიოზულ და საფუძვლიან ცოდნას, ასევე ლექსიკონის შედგენის სპეციფიკურ გამოცდილებას მოითხოვდა, როგორც ჩანს, ეს გამოცდილება

საკმაოდ ხანგრძლივი ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების საფუძველზე ჩამოყალიბდა.

5. სერგი ჯიქიას მოსაზრებით, აღნიშნულ ხელნაწერში დაცული თურქული ლექსიკური მასალის ნაწილი დღეს დაკარგულია, ან დიალექტის დონეზე არ არის შესწავლილი, ამიტომ მეგლს მნიშვნელოვანი წვლილის შეტანა შეუძლია თურქული ენის ისტორიის შესწავლის საქმეში.

ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების შესწავლის თვალსაზრისით, ეს ხელნაწერი მრავალ სანდო ინფორმაციას შეიცავს, რომელიც სამომავლოდ მნიშვნელოვანი ისტორიულ - წყაროთმცოდნეობითი ანალიზისა და დასკვნების გამოტანის საშუალებას იძლევა. თვალსაჩინოა ამ წიგნის ისტორიული ღირებულება, რადგან სხვა მნიშვნელოვან კულტურულ დესკრიპტებთან ერთად, მსგავსი შინაარსის ხელნაწერების არსებობა, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში მეზობელი თურქული სამყაროსადმი ინტერესზე, ასევე ფართო ქართულ-თურქულ კულტურულ კომუნიკაციებზე მიუთითებს.

ლიტერატურა: BIBLIYOGRAFYA

1. არაბულ, თურქულ და სპარსულ ხელნაწერთა კატალოგი. : (K კოლექცია) შემდგენლები: ც. აბულაძე, რ. გვარამია, მ. მამაცაშვილი. თბ., 1969.
2. ილია აბულაძე. სულხან - საბა ორბელიანის ლექსიკონი ქართული. რედაქტორი ე. მეტრეველი, ც. ქურციკიძე, თბ., 1998.
3. ცისანა აბულაძე. თურქულენოვანი ხელნაწერები და ოსმალური საბუთები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, ჟურნალი „ფიროსმანი“. 2008. N4. გვ. 41-43;
4. ცისანა აბულაძე. სულხან -საბა ორბელიანის ლექსიკონი სიტყვანის თურქული თარგმანები. თბ., 1968.
5. მურმან ბელთაძე. XVIII საუკუნის თურქულენოვანი ძეგლი ქართული ტრანსკრიპციით. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 121. თბ., 1967. გვ. 125-160;
6. თამაზ გამყრელიძე. წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა. ანბანური წერის ტიპოლოგია და წარმომავლობა. თბ., 1990.

7. თურქულ ხელნაწერთა კატალოგი, შემდგენლები ც. აბულაძე და მ. ილურიძე, თბ., 2004.

8. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, ზუგდიდის დადიანების სასახლეთა სახელმწიფო ისტორიულ-არქიტექტურული მუზეუმი, ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი;

9. საქართველოს სსრ ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა ტ. 2. თბ., 1949.

10. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექცია. შედგენილი ელენე მეტრეველისა და ქრ. შარაშიძის მიერ. ილია აბულაძის საერთო რედაქციით, თბ. 1957.

11. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, I. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბ., 1991.

12. ქართული, სპარსული და ოსმალური მოხატული დოკუმენტები საქართველოს სიძველეთსაცავებიდან . თბ., 2010.

13. ქართული, სპარსული და ოსმალური მოხატული დოკუმენტები საქართველოს სიძველეთსაცავებიდან //Georgian, persian, and ottoman illuminated historical documents in the depositories of Georgia : პროექტის განცხორციელების შედეგები. შოთა რუსთაველის ეროვნ. სამეცნ. ფონდი ; პროექტის ხელმძღვ. დარეჯან კლდიაშვილი ; 2010.

14. ძველი საქართველო. ტომი III. ექვთიმე თაყაიშვილის რედაქტორობით. ტფილისი 1913-1914. გვ. 118. აღწერილობა გამოქვეყნებულია 74 ნომრით.

15. სერგი ჯიქია. XVIII საუკუნეში შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი (წინასწარი შენიშვნები), ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები. ტ. I. არმოსავლურ ენათა სერია. ტ. I. ტბ., 1954.

Gürcü-Türk kültürel ilişkilerinin çeşitli boyutlarını belirten malzemeler arasında Gürcistan'da korunan Türkçe-Gürcüce veya Gürcüce-Türkçe el yazma eserleri dikkat çekicidir. Bu el yazmalarının çoğu Ulusal El Yazmaları Merkezi'nde, küçük bir kısmı ise Gürcistan Devlet Müzesi'nde, Zugdidi Yerel Kültür Müzesi'nde ve Kutaisi Tarihi ve Etnografya Müzesi'nde korunmaktadır. Şimdilik yalnız Ulusal El Yazmaları Merkezi'nin Türkçe el yazmalarının katalogları yayınlandı¹. Yalnızca El Yazmaları

¹ Arabul, turqul da sparsul khelnatserta katalogi, : (K kolektsia) şemdgenlebi: Ts. Abuladze, R. Gvaramia, M. Mamatsaşvili, Tb., 1969. Turqul khelnatserta katalogi, şemdgenlebi, Ts. Abuladze da M. İluridze, Tb., 2004. Kartuli, sparsuli da osmaluri mokhatuli dokumentebi sakartvelos sidzeveletsatsavebidan, Tb., 2010.

Enstitüsü'nde muhafaza edilen Türkçe el yazmalarının sayısı 300'den fazladır ve çeşitli koleksiyonlarda yer almıştır. En eski örnekleri 15. yüzyıla hatta bazen daha erken dönemlere aittir.

Gürcüce-Türkçe el yazmalarının sayıları çok daha azdır. Bununla birlikte her iki grupta yer alan el yazmaları Geç Ortaçağ ve Yeni Çağ'ın Gürcüce-Türkçe kültürel ilişkilerini incelemek için değerli kaynaktır. Gürcüce-Türkçe metinlerinden oluşan bir grup Gürcistan'ın farklı arşivlerinde muhafaza edilen Gürcüce-Türkçe metinlerdir. Bu Türkçe metinlerin çoğu Gürcü alfabesinin Mkhedruli şekli ile yazılmıştır.

Bu bağlamda öncelikle geç ortaçağ döneminde Gürcistan'da meşhur kitap olan Sul Khan-Saba Orbeliani'nin "Gürcüce Sözlüğü'nden" bahsetmemiz gerek. Tsisana Abuladze'ye göre bu kitap "Gürcü Sözlüğü" dışında genellikle açıklayıcı çok dilli bir çeviri sözlüğü mahiyetindedir². Bazı açıklayıcı sözcüklerde açıklamanın yanısıra İtalyanca, Türkçe, Ermenice olarak karşılıklı anlam taşıyan ve Gürcü harfleriyle yazılan sözcükler bulunmaktadır³. Sul Khan-Saba sözlüğün baş kısmında "Buradan itibaren Gürcüce açıklamalarla birlikte sözlük başlar, sözcüklerin yanında Ermenice ve Türkçe açıklamaları da bulunur" yazar.

Tsisana Abuladze, Sul Khan Saba Orbeliani'nin Gürcüce sözlüğünün Türkçe kısmına özel bir çalışmada yer verdi ve bu malzemenin 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarındaki Türk lehçeleri açısından da büyük önem taşıdığını belirtti. Malzeme Türkçe bilmeyen Gürcüler ve Gürcüce bilmeyen Türkler için de önemlidir⁴. Ayrıca söz konusu malzeme Türk-Gürcü dil paradigmasını ve dilsel ilişkileri inceleyen dilbilimciler için birinci sınıf önem taşıyan bir kaynaktır. Abuladze'ye göre sözlük özellikle tarihsel fonetik ve tarihsel sözlükbilim açısından dillerin karşılaştırmalı çalışması için güvenilir ve tanınmış bir kaynak sayılır⁵.

Sul Khan-Saba Orbeliani'nin Gürcüce sözlüğü ve içinde bulunan Türkçe kelime hazinesinin kültürel ve tarihi önemi ayrı bir çalışmanın konusudur. Bu kez dikkatimizi Gürcüce-Türkçe metinlerin Gürcü alfabesinin Mkhedruli şekliyle yazılan *18. Yüzyıl Gürcü-Türkçe ders kitabına* çekti. Söz konusu el yazması Ek. Takaişvili tarafından Martvili Manastırı'nda bulundu ve yanlışlıkla 19. yüzyılın başlarıyla tarihlendirdi. Takaişvili, Martvili Manastırı'nın zengin kütüphanesinde 74 eşsiz el yazması buldu. Bunların arasında araştırmacının "Gürcüce-Tatarca Sözlüğü" dediği Gürcüce-Türkçe ders kitabı da vardı. 1913-1914 yıllarında çıkan "Dzveli Sakartvelo'nun (Eski Gürcistan) üçüncü cildinde yer alan Ekvtime Takaişvili'nin söz konusu sözlük hakkında yazdığı açıklamada "Gürcüce-Tatarca sözlüğü, Tatarca kelimeler Mkhedruli ile yazılmıştır, birçok nesir de Tatarcaya çevrilmiştir. Hepsisi 636 sayfadır.

² Tsisana Abuladze, Sul Khan-Saba Orbelianis leksikoni sitkvanis turquli targmanebi, Tb., 1968. gv. 5.

³ Tsisana Abuladze, Sul Khan-Saba Orbelianis leksikoni sitkvanis turquli targmanebi, Tb., 1968. gv. 5.

⁴ a.g.e. s.5.

⁵ İlia Abuladze, Sul Khan-Saba Orbelianis leksikoni kartuli, redaktori E. Metreveli, Ts. Kurtsikidze, Tb., 1998.

Katolikos Anton'un kullanıma koyduğu harfler de metinde mevcuttur. 19. yüzyıl başlarına ait olması lazımdır”⁶ ifadesi mevcuttur.

Anlaşıldığı kadarıyla Ekvtime Takaishvili bu el yazma eserini Tiflis'e getirdi ve esere Gürcü Devlet Müzesi'nin Q fonunda yer verildi. Eser Ekvtime Takaishvili'den sonra ünlü Gürcü Türkolog Sergi Jikia tarafından ele alındı. Kendisi Gürcistan Devlet Müzesi'nin Bölümü'nün Q Fonunda muhafaza edilen 98 numaralı söz konusu el yazmasına Prof. D. Kobidze ve Doç. C. Imedashvili yardımlarıyla ulaşabildi. Sergi Cikia el yazmasının arkeografik kısmını anlatırken müze kataloğunda bu anıt hakkında pek bir şey bulamadığını açıkladı. Katalogda ise bunun Gürcü Alfabeti Mkhedruli harfleriyle ya 19. yüzyıl başında, ya da 18. yüzyıl sonunda yazılan “Gürcüce-Türkçe sözlük ve Gürcüce-Türkçe metinler olduğunu” belirtilmişti⁷.

1954'te Sergi Cikia Takaishvili'nin makalesinde belirtilen metin ile Gürcistan Devlet Müzesi'nde muhafaza edilen metni karşılaştırarak çözdükten sonra el yazmanın kesinlikle 18. yüzyıla ait olduğunu belirtti.

Yazının paleografik özelliği Gürcüce'ye paralel olan Türkçe metinlerin tamamen Gürcü transkripsiyonla aktarılması el yazmanın kaynakbilim ve kültürel ile tarihsel önemini göstermektedir. Benzer transkripsiyonlara sahip metinlerin Gürcistan'ın bazı müze ve arşivinde⁸ bulunması da ayrıca dikkat çekicidir. Bunlar arasında, Zugdidi'deki Yerel Kültür Müzesi'nde muhafaza edilen 18. yüzyılın Gürcü Alfabeti Mkhedruli yazısıyla Türkçe yazılan İncil ayrıca önem arz etmektedir (Kayıt numarası 894). El yazması 27 Eylül 1739 olarak tarihlendirilmiştir. Bu İncil ilk olarak Murman Beltadze tarafından incelendi ve onun tarafından 1967'de etraflıca bir çalışma yayınladı⁹. Anılan el yazmadan anlaşıldığına göre bu el yazmanın bir nüshasının daha var olduğu belli olmuştur. Bu nüsha ise 19. yüzyılda daha doğrusu 1881'de başrahip Davit Ğambaşidze'nin siparişi üzerine papaz Aleksı Bakradze tarafından yeniden yazılmıştı¹⁰. Nüsha 1949'da Gürcistan Merkez Devlet Arşivi'nin Gürcü El Yazmaları Tanımlamasında yayımlandı¹¹. Murman Beltadze'den sonra Zugdidi Yerel Kültür Müzesi'nde muhafaza edilen ve Gürcü alfabesiyle Türkçe yazılan İncilin nüshası üzerine Samtshe-Cavakheti Devlet Üniversitesi'nden mezun olan ve halihazırda Kars Kafkas Üniversitesi'nde görev yapan Dr. Öğr. Üyesi Maia Meskhidze çalıştı ve 2018'de Atatürk Üniversitesi'nde doktorasını “Gürcü Harfli Türkçe İncil: İnceleme,

---

⁶ dzveli sakartvelo, tomi III, Ekvtime Takaishvilis redaktorobit, tbilisi, 1913-1914, gv. 118. Tanımlama numarası 74.

⁷ Sergi Cikia, XVIII saukuneşi şedgenili kartul-turkuli sastsavlo tsigni (tsinastsari şenişvnebi) enatmetsnierebis institutis şromebi, t. I. Ağmosavlur enata seria, t. I. Tb., 1954, gv. 187.

⁸ S. Canaşias sakhelobis sakhelmtsipo muzeumi, zugdidis dadianebis sasakhleta sakhelmtsipo istoriul-arkitekturuli muzeumi, kutaisis sakhelmtsipo istoriuli muzeumi;

⁹ Murman Beltadze, XVIII saukunis turqulenovani dzegli kartuli transkriptsit. Tbilisis sakhelmtsipo universitetis şromebi, t. 121, Tb., 1967, gv. 160.

¹⁰ Murman Beltadze, XVIII saukunis turqulenovani dzegli kartuli transkriptsit. gv. 125.

¹¹ Sakartvelos sssentraluri sakhelmtsipo arkivi, kartul khelnatserta ağtseriloba, t. 2. Tb., 1949, gv. 54.

Metin, Dizin” başlıklı tez ile tamamladı. Zugdidi Müzesi’nde muhafaza edilen elyazmanın nüshası Gürcistan Ulusal Arşivi’nde muhafaza edilmektedir. Katalog numarası 401’dir¹².

Görüldüğüne göre Gürcistan’ın Devlet Müzesi, El Yazmaları Ulusal Merkezi, Zugdidi Dadianiler Sarayı’nın Müzesi ve Kutaisi Devlet Tarihi Müzesi’nde Gürcü Alfabeti ile Türkçe yazılan birçok metin muhafaza edilmektedir.

Gürcüce-Türkçe ders kitabına gelince, Sergi Cikia’dan sonra bu kitap hakkında bilgi 1957’de Gürcü Devlet Müzesi’nin Gürcü el yazmaları tanımlamalarının yeni (Q) koleksiyonunun ilk cildinde yayınlandı. Söz konusu cilt Ilia Abuladze editörlüğünde Elene Metreveli ve Kristine Sharashidze tarafından çıkarıldı. Burada söz konusu el yazması *Gürcüce-Türkçe ve paralel metinler* olarak yayınlanmış ve Sergi Cikia tarafından 1954’te makalenin *Gürcüce-Türkçe bir ders kitabı* olması gerektiği yönündeki görüş paylaşılmamıştır.

Halihazırda el yazması aynı Q koleksiyonda 98 nolu numara verilerek Gürcistan Ulusal El Yazmaları Merkezi’nde muhafaza edilmektedir. El yazmanın bazı sayfaları hasar görmüştür, buna rağmen iyi okunmaktadır ve 636 yaprak değil 644 sayfası vardır. Takaişvili’nin bu hatası Sergi Cikia tarafından düzeltildi ve El. Metreveli ile Kr. Sharashidze tarafından 1957’de yayınlanan arkeografik tanımlamada da bu şekilde gösterildi. El yazmanın boyu 17 cm, eni ise 12.6 cm’dir. El yazma üzerinde kahverengi deri oyulmuş ahşapla ciltlenmiştir. Deride çeşitli resimler bulunur. Metindeki hem Gürcüce, hem de Türkçe olan kelimeler Gürcü Alfabeti Mkhedruli yazısı yazılmıştır. Kelimeler ise büyük harfle başlatılmıştır¹³. Sergi Cikia’nın aksine bu el yazma kitabı El. Metreveli ve Kr. Sharashidze tarafından XIX. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁴. Aşağıda belirteceğimiz birkaç koşulu göz önünde bulundurduğumuzda bu tarihlendirme tartışılacak hale gelebilir.

El yazma geleneksel olarak sekiz bölüme ayrılmıştır:

9. *Gürcü-Türk dillerinde ay isimleri*: Marti-Buharum, Aprili-Sefer, Maisi-Rabtulevvel v.s.

10. *Gürcüce-Türkçe sözlük* - örneğin: Angelosi-Heristas, Serapim-Melaik; Avdari-Bozuk v.s.

11. *Gürcüce-Türkçe sayıların isimleri* – örneğin: Bir-Erti, Otuz-Otsdaati v.s.

12. *Dini metinler* - Gürcü-Türk dillerinde dualar ve ilahiler. Örn: “K. Maradjam Upali” – Saadetli; “Kovlad Motskale” – inaayetli v.s.

13. *Türkçe Metinler* – “Niyazım sana ya lekeis pak”.

14. *Gürcüce-Türkçe paralel metinler* – örneğin: kovlad sanatrelı – refayetli v.s.

15. *Türkçe metinler* – Ya kutluşerif-Neamksor elik bil meayen.

¹² Anılan doktora tezi hakkında bilgi bizlere Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi Öğr. Üyesi Prof. Dr. Roin Kavrelişvili tarafından verildi.

¹³ sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis qartul khelnatserta ağıtseriloba, akhali (Q) koleksia, tomi I, gv. 110-111.

¹⁴ a.g.e. s. 111.

16. *Gürcüce-Türkçe sözlük* – apkroba – ortıfası. Ağmosavalit – Meşrik tarafında¹⁵.

Görüldüğü kadarıyla el yazma çeşitli içeriğe sahiptir. Ancak sayfaların hepsi dolu değildir. Bazı sayfaların yalnızca dörtte bir veya daha azı yazılı iken bazı sayfalar ise yarıda bırakılmıştır. Tamamen boş sayfalar ve yapraklar da vardır. Sergi Cikia'ya göre sözlüğün derleyicisi boşlukları daha sonra tamamlamak için bilerek bırakmıştır. Sözlüğün bazı yerlerinde farklı el yazısıyla yazılmış kelimeler, sözcük bölümünün yazarın ölümünden sonra diğer derleyiciler tarafından tamamlandığını gösterir¹⁶. Ayrıca sayısı oldukça büyük olan tamamen boş sayfalar da var.

Paleografik açıdan önemli bir özellik el yazmanın ilk sayfalarından bazılarında metnin üstündeki boşluğun ortasında Gürcü alfabesinin Asomtavruli şeklinin "A" harfinin yazılmasıdır. Anlaşıldığına göre hattat bunu metni sanatsal bir şekilde süslemek için kullandı - . "A" harfinin bu şekline metinde sık sık rastlanması dikkat çekicidir. Gerçi süs olarak kullanılan diğer harflere rastlanmamıştı ancak ilk başta hattat el yazmanın estetik değerini de önemsemiş gibi gözükmektedir. Bu durum titizlikle yürütülen yazının ilk sayfalarının yazmalarından belli oluyor. Ancak ayısının daha sonraki sayfalar hakkında söylemesi mümkün değildir.

El yazmanın sayfalarında sunulan satır sayısı da farklıdır. Örneğin ilk sayfada 14 satır vardır. Bu oran bütün el yazmada korunmamıştır. Bazılarında 13, bazılarında 16 veya 14 satır bulunur. Hat sanatı çoğunlukla benzerdir ancak farklı bir elin gözlemlendiği sayfalar da vardır. Bu da el yazması üzerinde birkaç hattatın çalıştığını gösterir. Bazı yerlerde kullanılan mürekkep de farklıdır. Bu durum Sergi Cikia'nın el yazmanın tamamlamakla yenilemenin yazarın ölümünden sonra da devam ettiği gibi ileri sürdüğü görüşünü doğrulamaktadır.

Gürcüce-Türkçe ders kitabında Gürcüce-Türkçe paralel metinler, yukarıda bahsedilen Sulkhan-Saba Orbeliani'nin Gürcüce sözlüğü örneğinde sunulmuştur. Mesela ders kitabında Sulkhan-Saba'nın sözlüğünde olduğu gibi Türkçe kelimeler Gürcü harfleriyle yazılıdır; Sulkhan-Saba'nın sözlüğünde olduğu gibi burada da bir sözcüğe genellikle birkaç Türkçe karşılığı olan sözcük verilmiştir. İlia Abuladze'ye göre "Gerçi Sulkhan-Saba sözlüğü açıklayıcı, ansiklopedik ve çeviri niteliğindedir, ancak bu durum öğrencilerin ilgisinden kaynaklanıyordu. Bu kelimeler, sözlükbilimci tarafından en baştan (sözlüğün ilk faaliyete geçtiğinden itibaren) dâhil edilerek onlara tanıtıldı ki "Gürcüler'in ilk kralı Parnavaz'ın icra ettiği ve yaydığı Gürcü dilini öğrenebilsinler". Daha sonra aynı amaçla sözlüğe çeviriler, coğrafi isimler, yabancı

¹⁵ sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis kartul khelnatserta ağıtseriloba, akhali (Q) kolektsia, tomi I, gv. 110-111.

¹⁶ Sergi Cikia, XVIII saukuneşi şedgenili kartul-turquli sastsavlo tsigni (tsinastsari şenişvebi), enatmetsnierebis institutis şromebi, t. I, ağmosavlur enata seria, t. I, Tb., 1954, gv. 187.

isimler (kişiler, ülkeler, şehirler ve köyler) gibi başka bir bilişsel özellikler de ekledi”¹⁷.

Gerçi tetkik ettiğimiz ders kitabı kapsam olarak Sul Khan-Saba'nın sözlüğü kadar kapsamlı değildir çünkü onun daha farklı bir amacı vardır ancak bu benzerliklerin tesadüf olmaması gerekir. Büyük sözlükbilimci gibi kitabın yazarı da bu kitabı eğitim amaçlı yazdı. Başka türlü olsaydı gerek Sul Khan'ın eserinde gerekse eğitim kitabında Gürcü harfleriyle Türkçe kelimelerin neden yazdıklarının başka bir açıklaması yoktur.

Bize göre burada eski çağlardan beri kullanılan ve “Orta Doğu ülkelerinde yaygın”¹⁸ alloglottografik metin yazma yöntemi kullanılmıştır. Geçmiş zamanlarda benzeri metinler farklı alfabeyle yazılıyordu ise de bu sefer yazar kendi alfabesini kullanarak yabancı kelimeleri yazıp öğrencinin çalışmasını basitleştirmeye ve Türkçe kelimeleri basitleştirilmiş bir şekilde öğretmeye çalışır.

El yazmasının tarihlendirmesi konusuna gelince, Sergi Cikia bahse konu eserin yazılış tarihi olarak 18. yüzyıl ve el yazmanın Zemo İmereti bölgesi Vardzia Manastırı'ndan olduğunu belirledi. Eserin bu bölgeden olduğu metinde yer alan Zemo İmereti ağzına has olan kelimelerden anlaşılıyor. Bu eserin 19. yüzyılda yazılmadığı aşağıda belirten birkaç durumdan daha net belli olur: 1. 19. yüzyıl, Gürcü dilinde kilise ibadetinin yasaklandığı ve Rusçanın tek dini dil olarak kullanıldığı Rus emperyalizmi dönemidir. Böyle bir durumda benzeri içeriği taşıyan ve Hıristiyanlık için önemli olan “Babamız”, “Dini Sembolu”, 50. Mezmur, Musa Peygamber ve İsa Mesih hakkında efsaneler, çeşitli türden dualar vb. gibileri içeren bir kitabın Gürcü harfleriyle Türkçe olarak yazılması neredeyse imkânsızdı. Bu dönem Rusya'nın daha sert gücü tercih ettiği bir dönemdir. 2. Bu el yazmanın ortaya konulduğu tarihi ortam kitabın 19. yüzyıl olarak tarihlenmesine izin vermiyor. 3. Oyulmuş ahşap kapak esas olarak 19. yüzyıla ait Gürcü el yazmaları için kullanırdı vs.

Yukarıda bahsedilenlere göre, Ek. Takaishvili tarafından Martvili Manastırı'nda bulunan söz konusu el yazmanın Sergi Cikia'nın haklı olarak belirttiği gibi 19. yüzyılda yazılan *Gürcüce-Türkçe eğitim kitabı* olması gerekir.

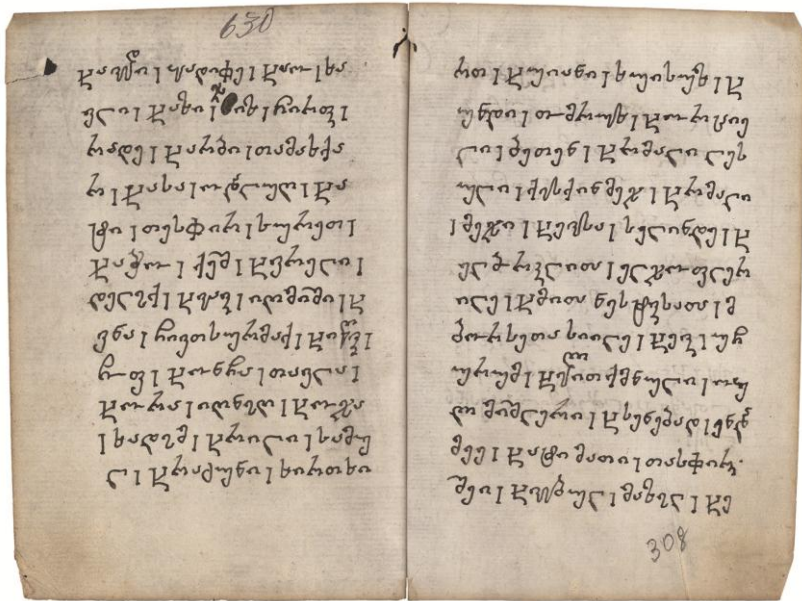
Ders kitabının özel bir tarihsel, kaynakbilimsel ve paleografik değeri vardır: 1. Kitap, 18. yüzyılda İmereti'deki Vardzia Manastırı'nda Gürcüce değil de Türkçe öğrenmek için oluşturuldu. Kitabın derleyicisi hem Gürcüce, hem de Türkçe biliyordu ve ayrıca Gürcüce-Türkçe olan metinlerde Türkçe kelimelerin Gürcü Alfabeti Mkhedruli şekliyle yazılışına Gürcüce-Türkçe sözlüğünü özellikle eklemiştir. Sözlükteki Gürcü Alfabeti'nin Mkhedruli şekli ile sunulan Türkçe kelimeleri dikkat çekicidir. Gürcistan'da birkaç benzer el yazmanın bulunduğunu düşünürsek bu el yazmalarının Türk dilini öğrenme sürecinde bir öğretim rehberi tarzında olduğunun kabul edilmesi gerekir. 2. El yazmadan anlaşıldığına göre eğitim ve öğrenim

¹⁷ Sul Khan-Saba Orbeliani, leksikoni kartuli, I, avtografiuli nuskhebis mkhedvit moamzada gamokleva da ganmartebiti leksikis sadziebeli daurto İlia Abuladzem, Tb., 1991. gv. 6.

¹⁸ Tamaz Gamkrelidze, tseris anbanuri sistema da dzveli kartuli damtserloba anbanuri tseri tipologia da tsarmomavloba, Tb., 1990, gv. 199.

merkezlerinin manastır ve dini merkezleri olan 18. yüzyıl Gürcistanında Yunanca ve Latince ile birlikte Türk dili de eşit olarak öğretilirdi ve çalışmalar da kraliyet hükümeti tarafından desteklenip finanse edilirdi. 3. Benzer transliterasyonla oluşturulan el yazmaların menşei ile yayılma alanını dikkate aldığımızda bir öğretim disiplini olarak Türkçenin Batı Gürcistan'ın eğitim merkezlerinde daha geniş bir şekilde kullanıldığıнын söylemek mümkündür. 4. Gürcüce-Türkçe sözlük üzerinde çalışmak Türk ve Gürcü dilleri hakkında ciddi ve kapsamlı bilgi ve ayrıca sözlük derleme konusunda özel deneyim gerektiriyordu. Görüldüğü kadarıyla, bu deneyim oldukça geniş olan Gürcü-Türk kültürel ilişkileri temelinde oluştu. 5. Sergi Cikia'ya göre el yazmada korunan Türkçe sözcük hazinesinin bir kısmı günümüzde kaybolmuş veya ağız açısından incelenmiş değildir. Bu nedenle söz konusu sözlük Türk dili tarihini incelenmek açısından önemli bir katkı sağlayabilir.

Gürcü-Türk kültürel ilişkilerinin incelenmesi açısından, bu el yazma eseri pek çok güvenilir bilgi içermektedir ve gelecekte önemli tarihsel ve kaynakbilimsel analizleri ile önemli sonuçlara yol açacaktır. Bu kitabın tarihsel değeri bellidir. Diğer önemli kültürel tanımlayıcılarla birlikte benzer içeriğe sahip el yazmalarının varlığı Orta Çağ'ın son dönemlerinde Gürcistan'da komşu Türk dünyasına olan ilginin yanı sıra kapsamlı Gürcü-Türk kültürel iletişimine de işaret etmektedir.

TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNDE AHISKA (1918-1921)

Doç.Dr. Mustafa SARI
Sakarya Üniversitesi

ÖZ

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti idaresine giren Ahıska, yaklaşık 250 yıl sonra 1829 Edirne Antlaşması ile Ruslara terk edilmişti. Bu tarihten itibaren Türk idarecileri Ahıska ile birlikte Kafkasya'da kaybedilen diğer Türk-Müslüman bölgeleri tekrar ele geçirmenin yollarını aramışlardı. Türkler bu fırsatı I. Dünya Savaşı'nda 1917 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilaller neticesinde ele geçirdiler. Rus birlikleri imzalanan antlaşmalar neticesinde Doğu Anadolu ile birlikte Kafkasya'yı boşaltınca, otorite boşluğu Gürcüler ve Ermeniler tarafından doldurulmaya başlandı. Ahıskalı Türk-Müslümanlarının yardım daveti üzere Türk ordusu, Haziran 1918'de Ahıska'ya girdi. Türkler bölgede mülki teşkilatı kursa da, 1918 Mondros Mütarekesi gereğince bölge Türk ordusu tarafından tahliye edildi. Bunun üzerine Türk komutanlarının da yardımı ile Ahıska gibi diğer Türk-Müslüman bölgelerde millî teşkilatlar kurulmaya çalışıldı. Ancak 1919 Nisan ayında İngilizlerin de yardımı ile bölge tamamen Gürcü ve Ermenilerin kontrolüne geçti. Bu sıralarda Anadolu'da başlayan Türk Millî Mücadelesi, Ahıska ile olan irtibatını hiç koparmamaya çalıştı. 1920 yılı Ekim ayında başlayan Türk Doğu Harekâtı sonucunda, Mart 1921'de Ahıska, Türk birlikleri tarafından alındı. Böylece bölgede son Türk idaresi başlamış oldu. Ancak Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla Ahıska Sovyet Gürcistanı'na terk edildi.

Bu bildiriye başta Genelkurmay ATASE, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet, Türk Tarih Kurumu ile İngiliz Arşivleri, Türk ve yabancı basın, basılmış Rus arşiv materyalleri ve ikinci el kaynaklar tetkik edilerek, 1918-1921 yılları arasında Türk-Gürcü ilişkileri ekseninde Türkiye'nin Ahıska'ya yönelik politikaları anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Türkiye, Gürcistan, Türk-Gürcü ilişkileri.

ახალციხე ქართულ-თურქულ ურთიერთობებში (1918-1921)

დოცენტი მუსტაფა სარი
საქარაიას უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედში ოსმალეთის სახელმწიფო მმართველობას დაქვემდებარებული ახალციხე, დაახლოებით 250 წლის შემდეგ 1829 წელს ადრიანოპოლის ხელშეკრულებით რუსეთს გადაეცა. ამ

დროიდან მოყოლებული თურქეთის ხელისუფლება ეძებდა გზებს უკან დაებრუნებინა ახალციხე და კავკასიაში დაკარგული სხვა თურქულ-მუსლიმური რეგიონები. თურქებს ასეთი შესაძლებლობა მიეცათ I მსოფლიო ომის დროს, რუსეთში 1917 წელს მომხდარი რევოლუციის შედეგად. რუსულ შენაერთებთან ხელმოწერილი შეთანხმების თანახმად, მათ დაცალეს აღმოსავლეთ ანატოლია და კავკასია და წარმოქმნილი სახელისუფლო სიცარიელე ქართველებმა და სომხებმა შეავსეს. ახალციხელი თურქი-მუსლიმების მოწვევით თურქეთის არმია 1918 წლის ივნისში ახალციხეში შევიდა. თურქებმა რეგიონის ადმინისტრაციული მოწყობა განახორციელეს, თუმცა 1918 წლის მუდროსის შეთანხმების ძალით თურქულმა არმიამ რეგიონი დატოვა. თურქი ოფიცრების დახმარებით ახალციხესა და სხვა თურქულ-მუსლიმურ რეგიონებში ეროვნული შენაერთების ჩამოყალიბებას შეეცადნენ. ამის მიუხედავად, 1919 წლის აპრილში ინგლისელების დახმარებით რეგიონი მთლიანად ქართველების და სომხების დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა. ანატოლიაში დაწყებული თურქული ეროვნულ განმანთავისუფლებელი მოძრაობა ცდილობდა კავშირი არ გაეწყვიტა ახალციხესთან. 1920 წლის ოქტომბერში თურქების მიერ დაწყებული „აღმოსავლეთის სამხედრო ოპერაციის“ შედეგად 1921 წლის მარტში თურქულმა შენაერთებმა აიღეს ახალციხე. ამგვარად, რეგიონში უკანასკნელად დამყარდა თურქული მმართველობა. თუმცა, მოსკოვისა და ყარსის ხელშეკრულებებით, ახალციხე საბჭოთა საქართველოს გადაეცა.

ამ მოხსენებაში განხილულია 1918-1921 წლებში ქართულ-თურქული ურთიერთობების ფარგლებში თურქეთის ახალციხის მიმართ გატარებული პოლიტიკა, რისთვისაც გამოყენებულია გენერალურ შტაბის არქივი ATASE, პრეზიდენტის ოსმალური და რესპუბლიკის არქივები, თურქული საისტორიო საზოგადოების არქივი, ინგლისური არქივი, თურქული და უცხოური პრესა, გამოცემული რუსული საარქივო მასალები და მეორადი წყაროები.

საკვანძო სიტყვები: ახალციხე, თურქეთი, საქართველო, ქართულ-თურქული ურთიერთობები.

AKHALTSIKHE IN THE TURKISH-GEORGIAN RELATIONS (1918-1921)

Asoc. Prof. Dr. Mustafa SARI
Sakarya University

ABSTRACT

Akhaltzikhe, came under the rule of the Ottoman Empire in the last quarter of the 16th century, was abandoned to Russia approximately 250 years later by the Treaty of Edirne in 1829. Since then, the Turkish authorities have sought to recapture Akhaltzikhe together with other Turkish-Muslim regions lost in the Caucasus. Turks took this opportunity as a result of the revolutions that took place in Russia in 1917 during the First World War. When the Russian troops evacuated the Eastern Anatolia and Caucasus as a result of the treaties, the authority gap was began to be filled by the Georgians and Armenians. In June 1918, the Turkish army entered Akhaltzikhe for the invitation of the Turkish-Muslims of Akhaltzikhe. Although the Turks established an administrative organization in the region, the region was evacuated by the Turkish army in accordance with the 1918 Mondros Armistice. Then, with the help of Turkish commanders, Akhaltzikhe and other Turkish-Muslim regions tried to establish their national organizations. However, in April 1919, with the help of the British, the region was completely under the control of Georgians and Armenians. Meanwhile, the Turkish National Struggle, started in Anatolia, tried to keep in touch with Akhaltzikhe. As a result of the Turkish Eastern Operation started in October 1920, Akhaltzikhe was taken over by the Turkish troops in March 1921. Thus, the last Turkish administration began in the region. However, with the Treaties of Moscow and Kars, Akhaltzikhe was left to the Soviet Georgia.

In this paper, Turkey's policies towards Akhaltzikhe in the axis of the Turkish-Georgian relations between 1918-1921 years will be described by assessing particularly General Staff (ATASE), the Presidential Ottoman and Republican, the Turkish History Institution and the British National Archives, Turkish and foreign press, printed in Russian archival materials and second hand sources.

Keywords: Akhaltzikhe, Turkey, Georgia, the Turkish-Georgian relations.

Ahıska ve çevresi 1578 yılında Lala Mustafa Paşa'nın gerçekleştirdiği sefer sonucunda Osmanlı idaresine girmişti¹. Son Ahıska Atabeği Menûçehr Müslüman olarak Mustafa Paşa ismini aldı ve Osmanlı Devleti'nin hizmetine dâhil olmuştu². 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Ahıska ve

---

¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 274-294.

² Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 561-563.

Ahılkelek Ruslara bırakılmıştı³. Böylece Ahıska'da yaklaşık 250 yıl süren Osmanlı idaresi sona ermiş ve Rus idaresi dönemi başlamıştı.

Ahıska'nın dışında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti Müslümanların çoğunlukla olduğu Batum, Kars ve Ardahan'ı da Ruslara terk etmek zorunda kalmıştı⁴. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin amacı bu bölgeleri tekrardan ele geçirmek olmuştur. I. Dünya Savaşı ile bu fırsatı yakaladığını düşünen Osmanlı devlet adamları, bu amacı gerçekleştirmek için Ruslara karşı Sarıkamış harekâtını planlamışlardı. Ancak bu harekât başarılı olamamış ve Ruslar 1916 yılı sonlarına kadar neredeyse bütün Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarını işgal etmişlerdi⁵. Ancak 1917 Rus ihtilalleri Osmanlı Devleti için Kafkasya'da yeni bir safhanın başlamasına neden olmuştu.

Mart ihtilali sonucunda Kafkasya Cephesi'nde savaş durmuştu. Bolşeviklerin Kasım ayında iktidarı ele geçirmelerinden sonra barış umutları daha da artmıştı. Nitekim Ruslar Kafkas cephesindeki birliklerini Aralık 1917'de imzalanan Brest-Litovsk⁶ ve Erzincan mütarekeleri imzalandıktan sonra çekmeye başlamışlardı⁷. Rusların çekilmesi ile bölgede yaşayan Türk-Müslümanlar, Ermeniler ve Gürcüler millî teşkilatlarını kurmak için harekete geçmişlerdi. Ermeniler ve Gürcüler Ruslar geri çekilirken bıraktıkları silah ve mühimmatı aldıkları için milli ordularını kurmayı başarmışlardı⁸. Türk-Müslümanlardan önce teşkilatlarını tamamlayan Ermeni ve Gürcüler Rusların tahliye ettiği yerleri işgale başlamışlardı. Bu iki milletin hak iddia ettikleri toprakların başında Ahıska ve çevresi de bulunmaktaydı⁹.

Ermeni ve Gürcülere karşı topraklarını savunmak isteyen bölgedeki Türk-Müslümanların ise Osmanlı Devleti'nden yardım istemekten başka çareleri bulunmamaktaydı. Bu amaçla Ahıskalı Türkler, 1918 başlarında Ömer Faik Numanzâde'yi

---

³ Edirne Antlaşmasının hükümleri için bkz: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 273-286.

⁴ *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1298/1880, s. 270-271.

⁵ I. Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesindeki gelişmelerin ayrıntıları için bkz: William Edward David Allen ve Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 217-425.

⁶ *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, c. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva 1957, s. 47-51; John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, Macmillan & Co. Ltd., London 1963, s. 379-384; Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Bellekten*, c. XXXI, no: 123, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Temmuz 1967, s. 378.

⁷ *Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, Tiflis 1919, s. 18-23; *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, c. I, s. 53-57; Enis Şahin, "Türkiye Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi", *Kafkas Araştırmaları*, c. IV, İstanbul, 1998, s. 169-171.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 331.

⁹ Mustafa Sarı, "Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918)", *Karadeniz Araştırmaları*, 12/46, 2015, s. 155-156.

İstanbul'a göndermişlerdi. Azerbaycan Türklerinin aynı amaçla gönderdiği Naki Keykurun Şeyhzamanlı ile yolda bir araya gelen Ömer Faik Bey, Suşehri'nde Kafkas Orduları Komutanı Vehib (Kaçı) Paşa ile görüş alışverişinde bulunmuştu¹⁰. Ömer Faik Bey, Ahıska ve çevresinin Osmanlı orduları tarafından bir an önce alınması istemekteydi. Ömer Faik Bey, nitekim daha henüz İstanbul yolunda iken Sadrazam Talat ve Harbiye Nâzırı Enver Paşalara bir telgraf göndererek, Rus ihtilallerinden sonra Kafkasya'da otorite boşluğu meydana geldiğini ve bu boşluğun İngilizler tarafından doldurulmadan Osmanlı Devleti'nin elini çabuk tutarak askerî harekâta başlaması gerektiğini bildirmekteydi¹¹. Aslında bu telgraf Ahıska ve çevresinin Osmanlı birlikleri tarafından önce işgal, daha sonra da Osmanlı Devleti tarafından ilhakı anlamına gelmekteydi.

Ömer Faik ve Naki Keykurun Beyler 2 Mart 1918'de İstanbul'a geldiler¹² ve Sadrazam Talat Paşa ve Enver Paşa ile görüşmeler yaptılar. Görüşmelerde Ömer Faik Bey, Türkiye sınırına yakın olması nedeniyle Ahıska'nın Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesi gerektiğini iletmişti. Naki Keykurun ise Azerbaycan'ın ilhakı için değil ama istiklali için Osmanlı Devleti'nin yardımını talep etmekteydi¹³.

Kafkas murahasalarının İstanbul'a doğru seyahat ettiği bu sıralarda, Brest-Litovsk'ta Alman ve Türk heyetleri ile Rus heyeti arasında barış görüşmeleri devam etmekteydi. Ancak bu görüşmeler çıkmaza girmişti¹⁴. Ayrıca bölgede Ermenilerin Müslümanlara yönelik şiddet eylemleri gittikçe artmaktaydı. Bu nedenlerle Kafkas cephesinde Türk ileri harekâtı 12 Şubat 1918 tarihinde yeniden başlamıştı¹⁵. Türk ileri harekâtının kapsamı Ömer Faik ve Naki Keykurun Beylerin talepleri doğrultusunda Kafkasya'da Müslümanların yaşadığı bütün bölgeleri kapsayacak şekilde genişletilmişti. Bu arada Brest-Litovsk'taki müzakereler de neticelenmiş ve 3 Mart 1918'de barış antlaşması imzalanmıştı. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Elviye-i Selâse'deki Türk hakları tescil edilmişti¹⁶. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Türk ileri harekâtında elini güçlendirmişti.

Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Antlaşması ile elde ettiği hakları, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ne¹⁷ de kabul ettirmek istiyordu. Bu amaçla iki taraf arasında

---

¹⁰ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları: 1905-1920*, İlke Kitapevi, Ankara 1998, s. 86-94.

¹¹ BOA, DH.EUM.5.Şb, 55/26, lef: 3.

¹² *Tasvir-i Efkâr*, 4 Mart 1918, no. 2383, s. 1; *Vakit*, 3 Mart 1918, no. 133, s. 2.

¹³ Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, s. 95-100.

¹⁴ Brest-Litovsk görüşmeleri için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, Ülke Kitapları, İstanbul 1998.

¹⁵ NA, WO, 106/6239; FO, 3371/ 3335, 130177.

¹⁶ BOA, AFTE, 6/49; *The Times*, 5 Mart 1918, n. 41729, s. 6; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mart 1918, n. 2386.

¹⁷ Mart 1917'de meydana gelen Rus İhtilali'nden sonra yeni rejim, Maverâ-yı Kafkasya'yı (Transkafkasya/Zakafkasya) idare etmesi için 22 Mart 1917 tarihinde Rus, Gürcü, Azeri ve Ermeni temsilcilerinden oluşan Maverâ-yı Kafkasya Özel Komitesi'ni (Ozakom) kurmuştu. Ancak Bolşeviklerin Kasım 1917'de iktidara gelmesinden sonra, Maverâ-yı Kafkasya milletleri

14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında Trabzon'da bir konferans düzenlenmişti. Bu konferansta Osmanlı delegelerinin, Elviye-i Selâse'nin de ötesinde bir takım toprak talepleri olmuştu. Bu yerlerden birisi de Ahıska'ydı. Ancak Maverâ-yı Kafkasya delegeleri, özellikle Gürcü delegeler, Ahıska'dan vazgeçecek gibi görünmemektedirler. Durum böyle olsa da Osmanlı devlet erkânı özellikle de Başkumandan Vekili Enver Paşa, Türk-Müslümanların yaşadığı Ahıska'nın sınırlar içerisinde kalmasında ısrar etmekteydi¹⁸. Fakat Nisan 1918 ortalarına doğru Trabzon müzakereleri çıkmaza girmişti. Taraflar sadece Ahıska konusunda değil diğer meselelerde de uzlaşmamıştı. Maverâ-yı Kafkasya hükümeti bununla da yetinmemiş, 13/14 Nisan 1918 gecesi Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti¹⁹.

Türk ordusunun askerî harekâtı ise Trabzon Konferansı süresince de devam etmişti. Türk ordusu 28 Mart'ta Artvin'i²⁰, 3 Nisan'da Ardahan'ı²¹, 5 Nisan'da Sarıkamış'ı²² ve 14 Nisan'da da Batum'u ele geçirmişti²³. Batum alındıktan sonra Ahıska'nın alınması için yeni bir harekât planı oluşturulmuş ve 18 Nisan'da 3. Kafkas Fırkası Ahıska'ya doğru harekete geçmişti. Ahıska'da ise yaklaşık 2.000 kişilik Ermeni ve Gürcü kuvveti bulunmaktaydı²⁴.

Türk ileri harekâtının başarılı bir şekilde devam ettiği bu sırada, Maverâ-yı Kafkas hükümeti 22 Nisan 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etmişti²⁵. Osmanlı Devleti ile yeni kurulan Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti arasındaki problemlerin çözümü için 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihleri arasında Batum'da bir konferans daha tertip edildi. Türk tarafına Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey'in²⁶, Maverâ-yı Kafkas tarafına ise Hükümet Başkanı ve Dışişleri Bakanı olan

---

Ozakom'un yerine Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ni (Zakavkom) kurdular. Zakavkom, merkezden bağımsız hareket etmekteydi (Detaylı bilgi için bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 30-42, 103-123).

¹⁸ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s. 304, 307-307.

¹⁹ *Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, s. 163-166; 166-184; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York, George Ronald, Oxford, 1951, s. 99.

²⁰ Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 500.

²¹ *The Times*, 9 Nisan 1918, n. 41759, s. 5; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936, s. 268.

²² *İkdam*, 8 Nisan 1918, n. 7601; *The Manchester Guardian*, 9 Nisan 1918, s. 5.

²³ Batum'un Osmanlı Devleti tarafından alınması ayrıntıları için bkz: Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 105-127.

²⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı*, c. II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 489, 497, 504.

²⁵ NA, FO, 248/ 1196/ 209; *The Transcaucasian Post*, 2 Nisan 1919, n. 12, s. 3; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403.

²⁶ *Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, s. 253; *Vakit*, 1 Mayıs 1918, n. 192; *Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442; *Atı*, 2 Mayıs 1918, n. 122; *Sabah*, 1 Mayıs 1918, n. 10222.

Akakiy İvanoviç Çenkeli'nin başkanlık ettiği²⁷ Batum Konferansı'nda Türk delegelerinin Brest-Litovsk haricinde yeni toprak talepleri olmuştur. Bu topraklar 1878 sınırı ötesindeki Türk-Müslümanların yaşadığı yerler olan Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Sürmeli gibi yerleri kapsamaktaydı²⁸. Ancak Maverâ-yı Kafkas delegeleri görüşmelerde Türk tarafının bu yeni taleplerini şiddetle reddetmekteydi. Onlara göre sınır, Brest-Litovsk sınırı, yani Elviye-i Selâse haricine çıkmamalıydı.

Batum'da görüşmeler devam ediyorken Ahıska Müslümanlarının önde gelenleri, hem oluşan koşullar çerçevesinde geleceklerini tayin etmek, hem de Ermenilerin saldırılarına karşı alınacak önlemleri konuşmak için Adigon'da bir toplantı tertip etmişler ve toplantıda şu kararları almışlardı:

“1- Rus İhtilallerinden sonra yeni kurulan hükümet self-determinasyon prensibini benimsediği için, her millet istediği komşu bir devletin idaresi altına girebilir.

2- Ahıska kazası 300 yıl kadar Osmanlı idaresinde kaldıktan sonra, 1828 yılında Rusya tarafından zapt edilmiştir.

3- Ahıska ahalisi büyük çoğunlukla Türk olup, bugüne kadar Osmanlı ile olan dinî ve millî bağılılığına zarar vermemiştir.

4- Ahıska Müslümanları savaş başlangıcından bugüne kadar eşitlik ve adalet yerine büyük haksızlıklar görmüştür. Kazada çoğunluklarına rağmen bütün hükümet idareleri Hıristiyanların eline verilmiştir. Mavâre-yı Kafkasya hükümeti, takip ettiği politika ile Ahıska Müslüman ahalisini eğitim gibi her türlü haklardan mahrum bırakmaktadır.

5- Mavâre-yı Kafkasya hükümetinin Müslümanlara reva gördüğü adaletsizlikten cesaret alan Ahıska ve Ahılkelek Hıristiyan ahalisi de son günlerde Müslümanlara saldırılarda bulunmaktadırlar.

6- Ahıska kazası eğer 1878 sınırı haricinde kalıyorsa coğrafi konumu nedeniyle Ermeni ve Gürcü arazi ve kuvvetleri arasında zayıf bir halde sıkışıp kalacağı için dinî ve millî mevcudiyetini muhafaza edemeyecektir”.

Kısaca Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nden ayrılarak Osmanlı Devleti'ne dâhil olmayı isteyen Ahıska ahalisinin ileri gelenleri, aldıkları bu kararları 40 kişinin imzasıyla Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya göndermişlerdi²⁹.

Bu arada Batum'da barış müzakerelerinde Osmanlı Devleti'nin tazyikine dayanamayan Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti 26 Mayıs 1918 tarihinde kendisini feshetmişti³⁰. Bu durum üzerine aynı gün bağımsız

²⁷ NA, FO, 248/ 1196/210; BAO, HR.SYS, 2398/ 7, lef: 76; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403, s. 3.

²⁸ ATASE, BDH, Kls: 2919, D: 61/499, B: 3-1.

²⁹ Bu mektup, ancak 26 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı yetkililerine ulaşmıştır. Bkz. BOA, HR.SYS, 2303/ 2, lef: 22; *Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazyia i Gruzii*, s. 310-312.

³⁰ NA, AIR, 1/22282/209/74/2.

Gürcistan³¹, 28 Mayıs'ta Azerbaycan³² ve Ermenistan Cumhuriyetleri kurulmuştu³³. Böylece bu üç bağımsız devlet, Batum Konferansı'nda Osmanlı heyeti ile müzakereleri kendi heyetleri ile münferit olarak yürüteceklerdi.

Batum Konferansı'nda Türk delegeleri, Gürcü delegelerle yaptığı görüşmelerde Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne verilmesini ısrarla istemekteydi. Ancak Gürcüler ise bunu kabul etmemekteydi. Bunun üzerine Halil Bey, Gürcülere 31 Mayıs gecesi son bir nota vererek, Ahıska ve Ahılkelek'in verilmemesi durumunda ertesi gün Türk ordusunun Tiflis üzerine taarruza geçeceğini söylemişti. Bu nota üzerine Gürcü delegeleri Azgur (Ahçur) ve Abastuman (Abbastoman) kasabaları hariç Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne terk edilmesini kabul etmek zorunda kaldılar³⁴. Sonunda Türk tarafının tehditkâr tavrı karşısında Gürcü tarafı Ahıska konusunda ikna edilebilmişti.

Batum'da Türk heyeti ile Gürcü, Azeri ve Ermeni heyetleri arasında ayrı ayrı devam eden görüşmeler, 4 Haziran 1918 tarihinde bir neticeye vardı³⁵. Osmanlı Devleti ile Gürcistan arasında 4 Haziran'da imzalanan Barış ve Dostluk Antlaşması'na göre Ahıska ve Ahılkelek kazaları Türklere verilmişti³⁶. Bu antlaşma gereğince Türk birlikleri 10 Haziran'da Ahıska'ya girdiler³⁷. Böylece 90 yıl sonra Ahıska Türkler tarafından ele geçirilmişti. Batum'da imzalanan antlaşmalar ile de Osmanlı Devleti artık Maverâ-yı Kafkasya'da mutlak egemen bir devlet haline gelmişti.

Türk ordusu Ahıska'ya girdiğinde Azgur ve Abastuman'ı da işgal etmişlerdi. Gürcüler ise Batum Antlaşması'na aykırı olduğu için Türk ordusunun bu yerleri tahliye etmesini talep etmekteydiler. İstanbul'da Haziran-Eylül 1918 ayları arasında yapılan Osmanlı Devleti ile Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyetleri arasında yapılan konferansta bu mesele de gündeme gelmişti. Taraflar arasındaki uzun görüşmelerden sonra Türkler, Gürcü demiryollarının kullanılması karşılığında Abastuman ve Azgur'un tahliyesini kabul ettiler³⁸. Bunun üzerine Azgur ve Abastuman Türk birlikleri tarafından tahliye edildi.

---

³¹ NA, AIR, 1/22282/209/74/2; *The Georgian Messenger*, 23 Şubat 1919, n. 1, s. 3; *Christian Science Monitor*, 21 Eylül 1918, s. 3

³² Mirza Bala, "Müstakil Azerbaycan", *Birleşik Kafkasya (VereinigtesKaukasian)*, n. 5 (22), München 1953, s. 12.

³³ NA, WO, 106/6239; FO, 3371/ 3335, 130177.

³⁴ Halil Mentşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentşe'nin Anıları*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1986, s. 229-230.

³⁵ Barış görüşmelerinin detayları için bkz: Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s. 606-627.

³⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/67, lef: 16-24; Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s. 710-715.

³⁷ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 524.

³⁸ NA, WO, 106/6239

Abastuman ve Azgur kasabalarının Türk ordusu tarafından tahliye edilmesi üzerine bu iki kasabanın ileri gelenleri, 10 Eylül 1918’de Osmanlı Devleti Sadrazamı Talat Paşa’ya başvurarak şu mektubu göndermişti:

“Yüz seneye yakın zamandan beri Rusya’nın zulmü altında inlerken Allah’ın yardımıyla bu savaşta kurtulan Ahıska’nın bir parçası olan Ahçur ve Abastoman’ın bazı menfaatler karşılığında geçici olarak Gürcistan’a terki lüzumu tebliğ edilmişti. Ancak Osmanlı Devleti’nin Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Reisi Enver Paşa’nın Ahçur ve Abastoman’ın aslı vatana ilhak edileceği hakkındaki vaatlerini bir senet olarak kabul ederek, İslam’ın menfaatine olan bu duruma geçici olarak katlanıyoruz. Biz hiç bir vakit Gürcülere tabi olamayız, bundan dolayı konferansta sırf Müslüman ve Türk olan memleketimizin yine Osmanlı hükümetine bağlanmasını istirham eyleriz”³⁹.

Ancak Azgur ve Abastuman ileri gelenlerinin bu telgrafi neticeyi değiştiremeyecektir. Çünkü Ekim 1918 başında Ahıska ve Ahılkelek ve bunun yanında İran, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’daki Türk askerleri tahliyeye başlayacaklardı.

Askerî ve siyasî olayların dışında Osmanlı hükümeti, I. Dünya Savaşı sırasında 12 Şubat 1918 tarihinde başlayan ileri harekât çerçevesinde 1914 sınırının ötesinde ele geçirilen bölgelerdeki mülkî idareyi kurmakla da meşgul olmuştu. Osmanlı hükümeti, buralardaki mülkî idareyi kurmakla Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey’i vazifelendirmişti. 6 Mayıs 1918’de Batum’a gelen Abdülhalik Bey⁴⁰ hemen çalışmalarına başladı. Abdülhalik Bey ile birlikte İstanbul’dan gelen dört mülkiye müfettişinden birisi olan Emin Bey⁴¹ de Ahıska’daki mülkî işleri düzenlemesi için idari memur olarak atanmıştı. Emin Bey’in vazifesinin daha sonra mutasarrıflığa dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

1914 sınırı haricindeki, Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek, Sürmeli vb. ele geçirilen toprakların nasıl idare edileceği, Osmanlı devlet adamlarının savaş boyunca tartıştığı en önemli konulardan birisi olmuştur. Özellikle Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey, Enver Paşa, Talat Paşa bu konuda görüşlerini açıklamakla birlikte, kesin bir fikre sahip olmadıkları da görülmektedir. Ancak bu yerlerin idaresinin sahada çalışmalarını yürüten ve merkeze oldukça detaylı raporlar gönderen Abdülhalik Bey’in görüşleri doğrultusunda yapıldığı görülmektedir. Abdülhalik Bey’in görüşlerinin temelini ise 1829, 1878 ve 1914 sınırları ve Brest-Litovsk Antlaşması olmuştur.

Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Elviye-i Selâse’de yapılan halkoylamasında alınan %97’lik kabul oya dayanarak 15 Ağustos 1918 tarihinde Elviye-i Selâse’yi ilhak etmişti. Ancak Osmanlı yetkilileri Batum Antlaşması’ndaki açık hükümlere ve Ahıska halkından gelen taleplerine rağmen Ahıska’yı ilhak

---

³⁹ BOA, A.VRK, 820/ 82.

⁴⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 19 Mayıs 1918, n. 2459, s. 3; *Vakit*, 28 Mayıs 1918, n. 219; *Sabah*, 25 Mayıs 1918, n. 10250, s. 2.

⁴¹ BOA, DH.ŞFR, 87/ 81.

etmekte tereddüt etmişlerdir. Bunun nedeni Türk devlet adamlarının 1829 sınırına kadar uzanmak istememeleridir⁴².

Osmanlı Devleti bütün tereddütlerine rağmen Ahıska ve çevresinin mülkî işlerini düzenlemesi için Emin Bey'i görevlendirmişti. Emin Bey'e mülkî teşkilatı kurmak ve özellikle memurların maaşlarını ödemek için 700 lira verilmişti⁴³. Emin Bey, Ahıska Mutasarrıfı unvanı ile 4 Ağustos 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne detaylı bir telgraf göndererek bölgenin mülkî işlerini düzenlemeyi amaçlamıştı. Emin Bey bu telgrafında Ahıska'da görevlendirilen yerli jandarmaların ve nahiye müdürlerinin maaşlarının ordu tahsisatından verilmesini; malî işlerde gayrimüslimlerin memur olarak istihdam edilmesi için izin verilmesini; bölgedeki ormanlarının muhafaza edilmesi için üç orman müfettişinin en kısa zamanda gönderilmesini talep etmişti⁴⁴.

Emin Bey, savaş sırasında Ahıska'da hastalıklar artmasına rağmen, bölgede herhangi bir doktor olmaması üzerine, I. Dünya savaşından önce doktorluk vazifesinde bulunan Arif Bey adındaki şahsın tekrar mutasarrıflığın emrinde doktorluk vazifesine geri döndürülmesi için uğraşmıştı⁴⁵. Emin Bey ayrıca, Rus zamanındaki baş baytarlık yapan şahsı, 1.500 kuruş maaşla geçici olarak görevlendirerek Ahıska köylerindeki hayvan hastalıklarını kontrol altına almayı amaçlamıştı⁴⁶.

Emin Bey, Ahıska'da memurların istihdamları ve maaş meselelerinin dışında, eğitimle alakalı düzenlemeler de yapmaya çalışmıştı. Bu amaçla 12 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderen Emin Bey, Ahıska'da okullarda okutulan kitapların ve muallimlerin tamamen değiştirilmesi ve resmî idadî mektebinin de açılması gerektiğini talep etmişti⁴⁷. Görüldüğü üzere Emin Bey, Ahıska'da mülkî işleri yoluna koymak için çalışmalarını elinden geldiği kadar devam ettirmiştir.

Türk birlikleri, I. Dünya Savaşı'nın son yılında Kafkas Cephesi'nde başarıdan başarıya koşsa da, Irak⁴⁸ ve Filistin-Suriye Cephesi'nde tam bir hezimet yaşamışlardı⁴⁹. Ayrıca 29 Eylül 1918 tarihinde Bulgaristan'ın mütareke imzalayarak savaştan çekilmesi, Osmanlı Devleti ile Almanya arasında karasal bağlantının kesilmesi anlamına gelmekteydi⁵⁰. Bulgaristan'dan sonra Almanya da 4 Ekim'de

---

⁴² Ahıska'da Osmanlı mülkî teşkilatının kurulması konusunda detaylı bilgi için bkz. Sarı, "Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi", s. 167-171.

⁴³ BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-24, lef: 3.

⁴⁴ BOA, DH/İ-UM, 29-19/ 13-14, lef: 5; BOA, DH.ŞFR, 591/ 19.

⁴⁵ BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-46, lef: 1; BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-46, lef: 4.

⁴⁶ BOA, DH/İ-UM, 29-19/ 13-14, lef: 2; BOA, DH.ŞFR, 591/ 122

⁴⁷ BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 3; BOA, DH.ŞFR, 592/ 14

⁴⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi*, c. III/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 809.

⁴⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Sina-Filistin Cephesi*, c. IV/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s. 614-734.

⁵⁰ Cemil Öztürk, "Mondros Mütarekesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, 2005, s. 272.

İtilaf Devletlerine mütareke teklifinde bulunmuştu⁵¹. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Hükümeti, bir taraftan İtilaf Devletleri ile mütareke zemini ararken, diğer taraftan Kafkasya Cephesi'nde dağılan birliklerini toparlamak amacıyla, 21 Ekim 1918'de tarihinde Brest-Litovsk hududu yani Elviye-i Selâse haricinde kalan bütün topraklardaki birliklerin tahliye edilmesi emrini vermişti. Tahliye edilecek topraklar arasında Ahıska da bulunmaktaydı⁵². Ancak Türk yetkilileri, tahliye edilen bölgelerdeki Türk-Müslüman halkın geleceği ile alakalı endişeler taşımaktaydı. Bu nedenle tahliye edilen bölgelerde Türk komutanların desteği ile millî teşkilatlar kurulmaya başlandı.

Türk ordusu diğer bölgelerde olduğu gibi Ahıska'yı da tahliyeye başladığı zaman, Türk-Müslüman halk 29 Ekim'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nı kurmuştu. Ermeni ve Gürcülerin bölgeyi ele geçirmelerini önlemek amacıyla kurulan bu hükümetin teşkilatlanmasında, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey'in desteği oldukça büyüktür⁵³. Bölgede kurulan geçici hükümetlerin en önemlisinin Kars İslam Şurası olduğu zikredilmelidir⁵⁴.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile Kafkas Cephesi'nde Türk birliklerinin tahliyesi hızlanmıştı. Bunun üzerine bölgedeki Türk-Müslüman ahali, millî teşkilatlarını birleştirmek için I. Kars Kongresi'ni 14 Kasım, II. Kars Kongresi'ni ise 30 Kasım 1918 tarihinde tertip etmişti. Kongreye Kars'ın dışında Orduabad, Nahçıvan, Sürmeli, Ahıska ve Ahılkelek gibi bölgelerden temsilciler katılmıştı. Kongrede alınan kararlardan birisi de Kars merkezli Milli Şura Hükümeti kurulmasıydı. Bu suretle Ahıska Hükümeti de Milli Şura Hükümeti'ne dâhil olmuştu⁵⁵. Böylece bölge Müslümanları, güçlerini birleştirmişlerdi.

Osmanlı birlikleri, Brest-Litovsk hududunun haricindeki bütün toprakları 4 Aralık 1918 tarihine kadar tahliye etmişlerdi⁵⁶. Tahliye edilen bu bölgelerden olan Ahıska'yı Gürcüler, Ahılkelek'i ise Ermeniler işgal etmişlerdi⁵⁷. Kars Millî Hükümeti, 17 Ocak 1919 tarihinde Büyük Kars Kongresi'ni düzenlemişti. Kongrede Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi'nin kurulması kararı da alınmıştı⁵⁸. Bu hükümetin topraklarından birisi de Ahıska olmuştu. 1 Mart 1919 tarihinde Cenûb-i Garbi Kafkasya Hükümeti'nin Meclis-i Millisi (Parlamento)

⁵¹ *Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, c. I, Ankara, 1999, s. 27.

⁵² ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-1a.

⁵³ Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nın ayrıntıları için bkz: Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 35-43.

⁵⁴ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 63-70.

⁵⁵ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, s. 90-95; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 63-70.

⁵⁶ ATASE, İSH, K: 267, G: 57, B: 57-3.

⁵⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 78.

⁵⁸ TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 1; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli-Mücâdele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Bellekten*, c. XLVIII, s. 189-190, Ocak-Nisan 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 127, 137.

açılınca⁵⁹, Ahıska'dan da bu meclise mebus gönderilmiştir⁶⁰. Millî Meclis'in 25 Mart tarihli oturumunda bağımsız Cenûbi Garbî Kafkas Cumhuriyeti kurulmasına karar verilmişti⁶¹.

Cenûbi Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulması ve etkinliğini artırması Kafkasya'yı işgalleri altında İngilizlerin politikalarına ters düşmekteydi. İngilizler, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin dağıtılması için harekete geçtiler ve Ermenilerin de yardımı ile 12 Nisan günü Meclis'i basarak Cumhuriyeti lağvetmişlerdi⁶². Böylece Nisan 1919'da Ahıska'da olduğu gibi Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti topraklarındaki Türk hâkimiyeti sona ermişti.

Ahıska'da Türk idaresinin sona erdiği bu sıralarda, Mustafa Kemal Paşa etrafında Türk Millî Mücadelesi şekillenmeye başlamıştı. Millî Mücadele'nin amaçlarından birisi Ahıska'nın anavatana iltihak edilmesiydi. Ancak önceliğin Elviye-i Selâse'ye verildiği görülmektedir. Nitekim 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne⁶³ Elviye-i Selâse'den temsilciler katıldığı halde Ahıska'dan herhangi bir temsilci katılmamıştır. Yine aynı şekilde 12 Ocak 1920 tarihinde açılan Osmanlı Mebuslar Meclisi'ne Elviye-i Selâse'den mebuslar seçildiği halde Ahıska'dan seçilmediği görülmektedir. 23 Nisan'da açılan TBMM'de de durum aynı şekildedir. Bunun nedeni Elviye-i Selâse'de 1918 yılında halkoylamasının yapılması ve bunun sonucunda buranın ilhak edilmesiydi⁶⁴. Ancak Türk Millî Mücadelesi'nin en önemli kilometre taşlarından biri olarak kabul edilen Misâk-i Millî sınırları içerisinde Ahıska'nın da yer aldığı görülmektedir⁶⁵.

Daha önce de belirtildiği gibi Ankara hükümetinin hedefinde ilk önce Elviye-i Selâse, daha sonra ise Ahıska'nın Türkiye'ye katılması vardı. Bu amaçla Doğu Cephesi'nde Kazım Karabekir Paşa öncelikle Ermenistan üzerine harekâta geçti. Türk

---

⁵⁹ BOA, DH/İ-UM, 20-21/ 13-31, lef: 3.

⁶⁰ ATASE, İSH, K: 80, G: 22, B: 22-2; ATASE, İSH, K: 183, G: 278, B: 278-1; BOA, A.VRK, 825/ 42.

⁶¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Millî Mücadele'de Kars*, c. I, Hamle Matbaası, İstanbul 1960, s. 39; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 147.

⁶² ATASE, İSH, K: 80, G: 33, B: 33-2; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 156-157; Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia: The First Year (1918-1919)*, c. I, Berkeley, Los Angeles, London 1971, s. 219.

⁶³ Erzurum Kongresi hakkında detaylı bilgi için bkz: Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 101-121

⁶⁴ Türk Millî Mücadelesi'nin Elviye-i Selâse politikaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, 372-373, 482-487.

⁶⁵ Misâk-i Millî'de Elviye-i Selâse'den bahsedilse de, Doğu sınırlarına Elviye-i Selâse'nin ötesinde Ahıska, Ahılkelek, Nahçıvan, Sürmeli gibi yerlerin de dâhil edildiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Budak, *Misâk-i Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2013, s. XVIII-XIX, 174-176.

birlikleri 29 Eylül'de Sarıkamış'ı⁶⁶, 30 Ekim'de ise Kars'ı ele geçirdiler⁶⁷. Türk birliklerinin Erivan ve Gümrü istikametine doğru başarılı bir şekilde devam etmesi üzerine Ermenistan barış istemek zorunda kaldı⁶⁸. Ermenistan ile Türkiye arasında 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması imzalandı⁶⁹. Bu Antlaşma ile Türkiye Kars ve Iğdır'ı aldı⁷⁰. Ancak, bu antlaşmadan 1-2 gün sonra Erivan'a Bolşevikler girdi ve Ermenistan'ı Bolşevikleştirdi. Türkiye ve Sovyet Rusya'nın hedefinde Ermenistan'dan sonra Gürcistan vardı. Gürcistan'a karşı ilk harekete geçen Bolşevikler oldu.

Gürcistan'a üç koldan saldırı başlatan Bolşevikler, 25 Şubat 1921'de Tiflis'i ele geçirmişlerdi⁷¹. Bolşevikler bu arada Ahıska üzerine de saldırı planlamaktaydılar. Bolşeviklerin bu hareketleri üzerine Kazım Karabekir Paşa, 1 Mart 1921 tarihinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne ve Hariciye Vekâleti'ne birer telgraf göndererek, Ahıska ahalisinin geleceği için Ahıska'nın Türk ordusu tarafından işgal edilebileceğini belirtmişti⁷². Kazım Karabekir Paşa'nın haklılığı Ahılkelek için ortaya çıkmıştı. Çünkü 5 Mart'ta Ahılkelek ahalisi kente hâkim olduktan sonra Bolşevikliği ilan etmişlerdi⁷³.

Kazım Karabekir Paşa, Ahıska'da da benzer durumun yaşanmaması için, henüz Türk hükümetinden Gürcistan üzerine askeri harekât izni gelmeden Ahıska'nın Türk birlikleri tarafından işgal edilmesi emrini vermişti. Bunun üzerine Türk birlikleri 7 Mart'ta Ahıska'ya girmişlerdi⁷⁴. Ancak Bolşevik birliklerinin de bir gün sonra 8 Mart'ta Ahıska'ya girmesiyle⁷⁵, kentte aynı anda Türk ve Bolşevik ordularının işgal süreci başlamıştır.

Bu arada Gürcü hükümeti, Tiflis'in işgalinden sonra burayı terk ederek Batum'a çekilmişti. Bolşeviklerin Batum'a doğru yaklaşımları üzerine iyice köşeye sıkışan Gürcü hükümeti Batum, Ahıska ile Ahılkelek'in Türk ordusu tarafından derhal işgal edilmesine karar vermişti⁷⁶. Ahıska'nın Türk ordusu tarafından işgalinden önce alınmasına rağmen Türk hükümetin bu karardan haberi ancak 8 Mart'ta haberi olmuştu. Türk hükümeti de aynı gün Gürcü hükümetinin teklifini kabul etmişti⁷⁷.

---

⁶⁶ *Albayrak*, 5 Ekim 1920, n. 112, s. 1.

⁶⁷ *Albayrak*, 1 Kasım 1920, n. 116, s. 1; *İstikbâl*, 31 Ekim 1920, n. 185, s. 1.

⁶⁸ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 223; *İleri*, 17 Kasım 1920, n. 1018, s. 1.

⁶⁹ *İleri*, 11 Aralık 1920, n. 1039, s. 1; *Albayrak*, 16 Aralık 1920, n. 122, s. 2.

⁷⁰ *Albayrak*, 16 Aralık 1920, n. 122, s. 2.

⁷¹ NA, FO, 371/6269, E2838/55/58; *İleri*, 2 Mart 1921, n. 1111, s. 1.

⁷² ATASE, İSH, K: 1252, G: 63, B: 63-1.

⁷³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 868.

⁷⁴ *Türk İstiklâl Harbi: Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 247.

⁷⁵ ATASE, İSH, K: 1252, G: 76, B: 76-3.

⁷⁶ ATASE, İSH, K: 1252, G: 72, B: 72-1.

⁷⁷ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 657.

Bunun üzerine Dışişleri Vekili Ahmet Muhtar Bey, Batum Ahıska ve Ahılkelek'in Türk birlikleri tarafından işgal edilmesi emrini Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya iletmişti⁷⁸. Ancak, Ahıska'nın zaten Türk ordusu tarafından işgal edildiği hatırlatılmalıdır.

Türk hükümetinin emri üzerine Kazım Karabekir Paşa, Ahıska'daki Türk birliklerini takviye ettikten sonra, Batum'un ve Ahılkelek'in Türk ordusu tarafından işgal edilmesi emrini birliklerine vermişti⁷⁹. Bu emir üzerine Türk ordusu 11 Mart 1921 tarihinde Batum'a girmişti⁸⁰. Türk hükümeti 13 Mart'ta işgal edilen Ahıska ile Batum'daki ve işgal sürecindeki Ahılkelek'teki Türk idaresinin durumu ile alakalı bazı kararlar almıştı. Bu kararlardan göze çarpanlar şu şekildedir:

“Batum livası ile Ahıska ve Ahılkelek kazalarının işgalinde, Ruslarca bilindiği üzere oralarda hukukî haklarımız vardır. Bu yerler, Mütareke imzalandıktan sonra İtilaf devletleri tarafından Gürcülere verilmiştir.

Bu yerlerdeki Gürcü hükümeti ve idarelerine derhal nihayet verilecek ve gerekli mülkî memurlar hemen tayin edilecektir.”⁸¹.

Türk birlikleri 14 Mart tarihinde Ahılkelek'i de işgal etmişlerdi⁸². Böylece Batum ve Ahıska'dan sonra Ahılkelek de Türklerin eline geçmişti.

Türk birlikleri Ahıska, Batum, Ahılkelek gibi yerleri işgal ederken, Moskova'da 21 Şubat 1921 tarihinden itibaren Türk delegeleri ise Sovyet delegeleri arasında barış görüşmeleri gerçekleştirilmekteydi. Görüşmelerde Mart ayının ortasına doğru bir neticeye varılmak üzereydi. Bu görüşmelerde Batum üzerinde şiddetli tartışmalar olurken, Türk ordusu tarafından işgal edilmesine rağmen Ahıska çok fazla gündemi meşgul etmemişti. Sonunda Türk ve Sovyet delegeleri arasında 16 Mart 1921'de “Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması” imzalandı⁸³. Bu antlaşmada Ahıska ile ilgili özel bir madde bulunmazken, çizilen sınırla Ahıska Sovyet Gürcistanı'na bırakılmıştı. Bu arada Batum'un da Sovyet Gürcistanı'na terkedildiğini belirtmek yerinde olacaktır.

Antlaşma imzalandıktan sonra Kızıl komutanlar Batum ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek'in Türk ordusu tarafından tahliye edilmesini istediler. Bunun sonucu olarak 30 Mart Ahıska ve Ahılkelek'teki Türk birlikleri geri çekilmişlerdi⁸⁴. Böylece Ahıska'daki son Türk idaresi de sona ermiş oldu.

---

⁷⁸ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-.

⁷⁹ ATASE, İSH, K: 618, G: 130, B: 130-1.

⁸⁰ ATASE, İSH, K: 962, G: 105, B: 105-1; ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-7.

⁸¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-8.

⁸² ATASE, İSH, K: 1252, G: 90, B: 90-1.

⁸³ ATASE, İSH, K: 759, G: 84, B: 84-1. NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58; *Vakit*, 31 Mart 1921, n. 1189, s. 2; *İleri*, 5 Nisan 1921, n. 1145, s. 2; *Tevhid-i Efkâr*, 5 Ağustos 1921, n. 58 (3096), s. 2; *New York Times*, 10 Nisan, 1921, s. 2.

⁸⁴ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 254.

Moskova Antlaşması 21 Temmuz 1921 tarihinde TBMM’nde onaylandı⁸⁵. Moskova Antlaşması’nın Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından kabul edilmesi gerekliydi. Bu nedenle Kars’ta Türkiye, Sovyet Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan’ın temsilcilerinin katılımıyla bir konferans tertip edilmesine karar verildi⁸⁶. 26 Eylül’de başlayan ve 13 Ekim’e kadar 18 gün süren konferansta yine Ahıska çok fazla gündem meşgul etmedi. Yapılan müzakereler sonunda Kars Anlaşması Türkiye, Sovyet Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştı⁸⁷. Böylece Ahıska’nın Sovyet Gürcistanı’na bırakıldığı tescil edilmiş olundu.

Sonuç olarak, Ahıska, 1918 ve 1921 yıllarında iki kez Türkler tarafından geri alınsa da, Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla Sovyet Gürcistanı’na bırakılmak zorunda kalmıştır. Böylece Ahıska bir daha geri gelmemek üzere Türklerin elinden çıkmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.VRK: Sadaret Evrakı

AFTE: Ali Fuat Türkgeldi Evrakı

DH.EUM.5.Şb: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube.

DH.ŞFR: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi

DH/ İ-UM: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

HR.HMŞ.İŞO: Hariciye Nezareti Bab-ı Alî Hukuk Müşavirliği İstişare Odası

HR.SYS: Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi

The National Archives of United Kingdom (İngiliz Millî Arşivleri) (NA)

FO: Foreign Office

WO: War Office

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)

BDH, Büyük Dünya Harbi

İSH, İstiklal Harbi

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

---

⁸⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, c. XI, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s. 332-333.

⁸⁶ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 318, 324-326.

⁸⁷ ATASE, İSH, K: 1395, G: 100, B: 100-1-17; BCA, 30.18.1.1/ 3.34.7.

2. Gazeteler

Albayrak

Ati

Christian Science Monitor

İkdam

İleri

İstikbâl

New York Times

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Tevhid-i Efkâr

The Georgian Messenger

The Manchester Guardian

The Times

The Transcaucasian Post

Vakit

3. Basılı Belgeler, Kitap ve Makaleler

ALLEN, William Edward David ve Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

BALA, Mirza, “Müstakil Azerbaycan”, *Birleşik Kafkasya (Vereinigtes Kaukasian)*, n. 5 (22), München 1953.

Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1298/1880.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi, c. III/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı, c. II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Sina-Filistin Cephesi, c. IV/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986.

BUDAK, Mustafa, *Misâk-i Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2013.

Cemil Öztürk, “Mondros Mütarekesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, 2005, ss. 271-273.

ÇAKMAK, Fevzi, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936.

DAYI, Esin, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, (t.y.).

Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, Tiflis 1919.

Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, c. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politıçeskoı Literaturı, Moskva 1957.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

HOVANNISIAN, Richard G., *The Republic of Armenia: The First Year (1918-1919)*, c. I, Berkeley, Los Angeles, London 1971.

KARABEKİR, Kazım, *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969.

KAZEMZADEH, Firuz, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York, George Ronald, Oxford 1951.

KEYKURUN, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları: 1905-1920*, İlke Kitapevi, Ankara 1998.

KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, Ülke Kitapları, İstanbul 1998.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli-Mücâdele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Belleten*, c. XLVIII, s. 189-190, Ocak-Nisan 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Milli Mücâdele'de Kars*, c. I, Hamle Matbaası, İstanbul 1960.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

KURAT, Akdes Nimet, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917- 3 Mart 1918)", *Belleten*, c. XXXI, no: 123, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Temmuz 1967, ss. 375-413.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

MENTEŞE, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1986.

Mustafa Budak, *Misâk-i Milli'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2013.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

ÖZTÜRK, Cemil, "Mondros Mütarekesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, 2005.

SARI, Mustafa, "Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918)", *Karadeniz Araştırmaları*, 12/46, 2015, ss. 153-179.

SARI, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

SELVİ, Haluk, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

SÜRMEĒĒ, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

ŞAHİN, Enis, "Türkiye Maverâ-yı Kafkasya Komiserliđi İlişkilerinin Bařlaması ve Erzincan Mütarekesi", *Kafkas Arařtırmaları*, c. IV, İstanbul, 1998, ss. 151-173.

ŞAHİN, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Türk İstiklâl Harbi: Dođu Cephesi (1919-1921), c. III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.

Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı, c. I, Ankara 1999.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, c. XI, TBMM Matbaası, Ankara 1958.

WHEELER-BENNETT, John W., *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, Macmillan & Co. Ltd., London 1963.

YERASIMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

ახალციხე და მისი მიმდებარე ტერიტორია ლალა მუსტაფა ფაშას 1578 წლის ლაშქრობის შემდეგ ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ აღმოჩნდა.¹ ახალციხის ბოლო ათაბაგმა მანუჩარმა ისლამის მიღების შემდეგ მუსტაფა დაირქვა და ოსმალეთის სახელმწიფოს სამსახურში ჩადგა.² 1828-1829 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის ბოლოს დადებული ადრიანოპოლის ზავით ახალციხე და ახალქალაქი რუსებს დარჩათ.³ ამგვარად ახალციხეში დასრულდა 250 წლიანი ოსმალური მმართველობა და რუსული ხელისუფლება დამყარდა.

ახალციხის შემდეგ, 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის შედეგებით ოსმალეთი იძულებული გახდა რუსებისთვის დაეთმო ბათუმის, ყარსისა და არტანის ოლქები, სადაც უმრავლესობას მუსლიმები წარმოადგენდნენ.⁴ ამ დროიდან მოყოლებული ოსმალეთის

---

¹ M. Fahrettin Kırziođlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 274-294.

² Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 561-563.

³ ადრიანოპოლის ზავის პირობების შესახებ იხ.: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 273-286.

⁴ *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1298/1880, s. 270-271.

სახელმწიფოს მიზანი ამ რეგიონების კვლავ ხელში ჩაგდება გახდა. პირველი მსოფლიო ომის დროს ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელეებმა ისარგებლეს მომენტით და ამ მიზნის განხორციელებისთვის რუსების წინააღმდეგ სარიყამიშის ოპერაცია დაგეგმეს. თუმცა ეს ოპერაცია წარუმატებელი გამოდგა და რუსებმა 1916 წლამდე თითქმის მთელი აღმოსავლეთ ანატოლია და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი დაიკავეს.⁵ თუმცა 1917 წლის რევოლუციამ რუსეთში ოსმალეთს კავკასიაში ახალი ფაზის დაწყების საშუალება მისცა.

მარტის რევოლუციის შემდეგ კავკასიის ფრონტზე ბრძოლები შეწყდა. ბოლშევიკების მიერ ნოემბერში ხელისუფლების ხელში ჩაგდების შემდეგ კიდევ უფრო გაიზარდა იმედი, რომ მშვიდობა დამყარდებოდა. საბოლოო ჯამში 1917 წლის ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების⁶ და ერზინჯანის ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ შეთანხმების⁷ ხელმოწერის შემდეგ რუსებმა კავკასიის ფრონტიდან ნაწილების გაყვანა დაიწყეს. რუსების გასვლის შემდეგ რეგიონში მუსულმანმა თურქებმა, სომხებმა და ქართველებმა ეროვნული სტრუქტურების ჩამოყალიბება დაიწყეს. ქართველებმა და სომხებმა გამოიყენეს რუსების გასვლის შემდეგ დარჩენილი იარაღი და საბრძოლო მასალა და ეროვნული არმიები ჩამოაყალიბეს.⁸ ქართველებმა და სომხებმა, რომლებმაც თურქებზე ადრე დაამთავრეს სახელმწიფო სტრუქტურების ჩამოყალიბება, რუსების მიერ დაცლილი ტერიტორიების დაკავება დაიწყეს. ახალციხე და მისი მიმდებარე რეგიონი იყო ერთერთი იმ ტერიტორიათაგანი, რომელზეც პრეტენზიას აცხადებდა ეს ორი ერი.⁹

რეგიონში მცხოვრებმა მუსულმანმა თურქებმა, ქართველებისა და სომხებისგან საკუთარი მიწის დაცვისთვის სხვა გზა ვერ იპოვნეს და დახმარებისთვის ოსმალეთს მიმართეს. ამისთვის 1918 წლის დასაწყისში

---

⁵ პირველ მსოფლიო ომში კავკასიის ფრონტზე განვითარებული მოვლენების შესახებ დეტალური ინფორმაციისთვის იხ.: William Edward David Allen ve Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 217-425.

⁶ *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, c. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturi, Moskva 1957, s. 47-51; John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, Macmillan & Co. Ltd., London 1963, s. 379-384; Akdes Nimet Kurat, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)”, *Belleten*, c. XXXI, no: 123, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Temmuz 1967, s. 378.

⁷ *Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, Tiflis 1919, s. 18-23; *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, c. I, s. 53-57; Enis Şahin, “Türkiye Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi”, *Kafkas Araştırmaları*, c. IV, İstanbul, 1998, s. 169-171.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 331.

⁹ Mustafa Sarı, “Ahıska’da Son Osmanlı İdaresi (1918)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 12/46, 2015, s. 155-156.

ახალციხელმა თურქებმა სტამბოლში მიავლინეს ომერ ფაიკ ნუმანზადე. იგი დაემგზავრა აზერბაიჯანიდან იმავე მიზეზით გამგზავრებულ ნაკი ქეიქურუნ შეიხზამანლის და სუშეკრში შეხვდა კავკასიის არმიის სარდალს ვეჰბი (ქაჩი) ფაშას.¹⁰ ომერ ფაიკ ბეი ითხოვდა, რომ ოსმალეთის არმიას რაც შეიძლება მალე დაეკეცებინდა ახალციხე და მისი მიმდებარე ტერიტორიები. ჯერ კიდევ სტამბოლისკენ მიმავალმა ომერ ფაიკ ბეიმ დიდვეზირ თალათ ფაშას და სამხედრო მინისტრს ენვერ ფაშას ტელეგრამა გაუგზავნა და აცნობა, რომ რუსული რევოლუციების შემდეგ კავკასიაში სახელისუფლო ვაკუუმი დამყარდა და ოსმალეთის სახელმწიფო უნდა ეჩქარა და დაეწყო სამხედრო ოპერაცია, სახამ ამ სიცარიელის ინგლისელები შეავსებდნენ.¹¹ ეს ტელეგრამა ატარებდა იმ აზრს, რომ ოსმალურ ჯარებს დაეკავებინათ ახალციხე და მიმდებარე ტერიტორიები და შემდეგ გამოეცხადებინათ მისი ოსმალეთთან შეერთების შესახებ.

ომერ ფაიკ ბეი და ნაკი ქეიქურუნ ბეი სტამბოლში ჩავიდნენ 1918 წლის 2 მარტს¹² და შეხვდნენ დიდვეზირ თალათ ფაშას და ენვერ ფაშას. შეხვედრისას ომერ ფაიკ ბეიმ დააყენა ოსმალეთის მიერ ახალციხის მიერთების აუცილებლობის საკითხი, რადგან იგი თურქეთის საზღვართან ახლოს იმყოფებოდა. კი ქეიქურუნ ბეი კი ითხოვდა არა აზერბაიჯანის მიერთებას, არამედ ოსმალეთის დახმარებას ქვეყნის დამოუკიდებლობის მოპოვების საქმეში.¹³

კავკასიელი დელეგატების სტამბოლისკენ მგზავრობის დროს ბრესტ-ლიტოვსკში გერმანულ, თურქულ და რუსულ დელეგაციებს შორის გრძელდებოდა სამშვიდობო მოლაპარაკებები. თუმცა მოლაპარაკებები ჩიხში მოექცა.¹⁴ ამავე დროს გახშირდა სომხების მხრიდან მუსულმანებზე ძალადობის ფაქტები. ამ მიზეზების გამო 1918 წლის 12 თებერვალს თურქებმა კვლავ დაიწყეს წინსვლა კავკასიის ფრონტზე.¹⁵ ომერ ფაიკ ბეის და ნაკი ქეიქურუნ ბეის მოთხოვნის თანახმად თურქების წინსვლის ოპერაციას კავკასიაში მუსლიმებით დასახლებული ყველა რეგიონი უნდა მოეცვა. ამას დაემთხვა ბრესტ-ლიტოვსკში მოლაპარაკებების დასრულება და 1918 წლის 3 მარტს სამშვიდობო ხელშეკრულების ხელმოწერა. ბრესტ-

¹⁰ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları: 1905-1920*, İlke Kitapevi, Ankara 1998, s. 86-94.

¹¹ BOA, DH.EUM.5.Şb, 55/26, lef: 3.

¹² *Tasvir-i Efkar*, 4 Mart 1918, no. 2383, s. 1; *Vakit*, 3 Mart 1918, no. 133, s. 2.

¹³ Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, s. 95-100.

¹⁴ Brest-Litovsk görüşmeleri için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, Ülke Kitapları, İstanbul 1998.

¹⁵ NA, WO, 106/6239; FO, 3371/ 3335, 130177.

ლიტოვსკის ხელშეკრულების თანახმად ელვიე-ი სელასეს ტერიტორიაზე მცხოვრები თურქების უფლებები დაცული იქნებოდა.¹⁶ მდგომარეობის ასეთმა ცვლილებამ კიდევ უფრო მოტივირებული გახადა ოსმალეთის წინსვლის ოპერაცია.

ოსმალეთს სურდა, რომ ამიერკავკასიის კომისარიატსაც¹⁷ დაედასტურებინა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით მოპოვებული უფლებები. ამ მიზნით 1918 წლის 1 მარტიდან 1 აპრილის ჩათვლით ტრაპიზონში გაიმართა მოლაპარაკებები ორივე მხარის მონაწილეობით. კონფერენციაზე ოსმალეთის დელეგაციამ ელვიე-ი სელასეს გარდა კიდევ მოითხოვა სხვა ტერიტორიებიც. ერთ-ერთი ასეთი ტერიტორია იყო ახალციხე. თუმცა ამიერკავკასიის დელეგატები, განსაკუთრებით კი ქართველები, ახალციხეს არ თმობდნენ. მიუხედავად ამისა ოსმალეთის სახელმწიფო ელიტა და განსაკუთრებით მთავარსარდლის მოადგილე ენვერ ფაშა დაჟინებით მოითხოვდნენ, რომ მუსლიმი თურქებით დასახლებული ახალციხე ოსმალეთის საზღვრებში დარჩენილიყო.¹⁸ თუმცა 1918 წლის აპრილის შუა რიცხვებში ტრაპიზონის მოლაპარაკებები ჩიხში შევიდა. მხარეები არა მხოლოდ ახალციხის, არამედ სხვა საკითხებზეც ვერ შეთანხმდნენ. ამიერკავკასიის მთავრობამ ეს არ იკმარა და 1918 წლის 13-14 აპრილის ღამეს ოსმალეთს ომი გამოუცხადა.¹⁹

თურქეთის არმია აგრძელებდა შეტევით ოპერაციას ტრაპიზონის კონფერენციის მიმდინარეობისასაც. თურქულმა არმიამ 28 მარტს აიღო ართვინი²⁰, 3 აპრილს არტანი²¹, 5 აპრილს სარიყამიში²² და 14 აპრილს

¹⁶ BOA, AFTE, 6/49; *The Times*, 5 Mart 1918, n. 41729, s. 6; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mart 1918, n. 2386.

¹⁷ 1917 წლის მარტში რუსეთში მომხდარი რევოლუციის შემდეგ ახალმა რეჟიმმა ამიერკავკასიის მართვისთვის რუსი, ქართველი, აზერბაიჯანელი და სომეხი დეპუტატების მონაწილეობით ჩამოაყალიბა ამიერკავკასიის განსაკუთრებული კომიტეტი (ოზაკომი). თუმცა 1917 წლის ნოემბერში ხელისუფლების სათავეში ბოლშევიკების მოსვლის შემდეგ კავკასიელებმა ოზაკომის ნაცვლად ამიერკავკასიის კომისარიატი (ზაკაკომი) ჩამოაყალიბეს. ზაკაკომი ცენტრისგან დამოუკიდებელ პოლიტიკას ატარებდა (დეტალური ინფორმაციისთვის იხ.: Enis Şahin, *Türkiye ve Maveraâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 30-42, 103-123)

¹⁸ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s. 304, 307-307.

¹⁹ *Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, s. 163-166; 166-184; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York, George Ronald, Oxford, 1951, s. 99.

²⁰ Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 500.

²¹ *The Times*, 9 Nisan 1918, n. 41759, s. 5; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936, s. 268.

²² *İkdam*, 8 Nisan 1918, n. 7601; *The Manchester Guardian*, 9 Nisan 1918, s. 5.

ბათუმი დაიკავა.²³ ბათუმის ალების შემდეგ შემუშავდა ახალი გეგმა ახალციხის დასაკავებლად და 1918 წლის 18 აპრილს კავკასიის მესამე კორპუსი ახალციხის მიმართულებით დაიძრა. ახალციხეში კი დაახლოებით 2000 კაციანი ქართულ-სომხური შენაერთი იმყოფებოდა.²⁴

წარმატებით მიმდინარე თურქული შეტევითი ოპერაციის ფონზე ამიერკავკასიის მთავრობამ 1918 წლის 22 აპრილს დამოუკიდებლობა გამოაცხადა.²⁵ ოსმალეთსა და ამიერკავკასიის დემოკრატიულ ფედერალურ რესპუბლიკას შორის არსებული პრობლემების მოგვარებისთვის 1918 წლის 11 მაისს-4 ივნისს შორის პერიოდში ბათუმში კიდევ ერთი კონფერენცია დაინიშნა. თურქულ მხარეს იუსტიციის მინისტრი ჰალილ (მენტეშე) ბეი,²⁶ ამიერკავკასიის მხარეს კი მთავრობის მეთაური და საგარეო საქმეთა მინისტრი აკაკი ჩხენკელი ხელმძღვანელობდა.²⁷ ბათუმის კონფერენციაზე თურქულმა დელეგაციამ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით გათვალისწინებულის გარდა ახალი ტერიტორიული მოთხოვნები დააყენა. ეს ტერიტორიები მოიცავდა 1878 წლის საზღვრის გადაღმა მდებარე მუსლიმებით დასახლებულ ახალციხეს, ახალქალაქს, გიუმრის და სურმელის რაიონებს.²⁸ თუმცა შეხვედრებზე ამიერკავკასიის დელეგაციამ ეს მოთხოვნები სასტიკად უარყო. მათი შეხედულებით, საზღვარი ბრესტ-ლიტოვსკში დადგენილ საზღვარს, ანუ ელვიე-ი სელასეს არ უნდა გაცდენოდა.

ბათუმში მიმდინარე მოლაპარაკებების პარალელურად ადიგენში შეიკრიბნენ რეგიონის მოსლიმი წარჩინებულები და არსებული პირობებიდან გამომდინარედა სომხების თავდასხმების წინააღმდეგ ზომების მიღებისთვის, შემდეგი გადაწყვეტილებები მიიღეს:

1. რადგან რუსეთის რევოლუციის შემდეგ ახლადდაარსებული მთავრობა აღიარებს თვითგამორკვევის პრინციპს, ყველა ერს შეუძლია მეზობელი სახელმწიფოს მმართველობის ქვეშ შესვლა.

²³ ოსმალეთის მიერ ბათუმის დაკავების შესახებ დეტალური ცნობები იხ.: Mustafa Sari, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 105-127.

²⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı*, c. II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 489, 497, 504.

²⁵ NA, FO, 248/ 1196/ 209; *The Transcaucasian Post*, 2 Nisan 1919, n. 12, s. 3; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403.

²⁶ *Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, s. 253; *Vakit*, 1 Mayıs 1918, n. 192; *Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442; *Atı*, 2 Mayıs 1918, n. 122; *Sabah*, 1 Mayıs 1918, n. 10222.

²⁷ NA, FO, 248/ 1196/210; BAO, HR.SYS, 2398/ 7, lef: 76; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403, s. 3.

²⁸ ATASE, BDH, Kls: 2919, D: 61/499, B: 3-1.

2. ახალციხის მაზრა 300 წელი იმყოფებოდა ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ და იგი 1828 წელს დაიპყრო რუსეთმა.

3. ახალციხის მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა თურქია და დღემდე ინარჩუნებს რელიგიურ და ეროვნულ კავშირებს ოსმალეთთან.

4. ომის დაწყებიდან დღემდე ახალციხელმა მუსლიმებმა თანასწორობისა და სამართლიანობის მაგივრად დიდი უსამართლობა განიცადეს. მაზრაში უმრავლესობის მიუხედავად, მართველობის ყველა სადავე ქრისტიანებს გადასცეს. ამიერკავკასიის მთავრობის გატარებული პოლიტიკის გამო ახალციხელი მუსლიმი მოსახლეობა მოკლებულია განათლების და სხვა უფლებებს.

5. ამიერკავკასიის მთავრობის მიერ მუსულმანების მიმართ გატარებული უსამართლობით გულმოცემული ქრისტიანი მოსახლეობა, ბოლო დღეებში თავს ესხმის მუსლიმებს.

6. თუ კი ახალციხის მაზრა დარჩება 1878 წლის საზღვრებში, გეოგრაფიული მდებარეობიდან გამომდინარე იგი მოყვება ქართულ და სომხურ ტერიტორიებსა და ძალებს შორის და რთულ მდგომარეობაში აღმოჩენილი ვერ შეინარჩუნებს რელიგიურ და ეროვნულ თვითმყოფადობას.

მოკლედ ახალციხელ წარჩინებულებს სურდათ ამიერკავკასიის რესპუბლიკისგან გამოყოფა და ოსმალეთთან შეერთება. მათ მიღებული გადაწყვეტილებები 40 ხელმოწერით მთავარსარდლის მოადგილე ენვერ ფაშას გაუგზავნის.²⁹

ამავე პერიოდში ბათუმში მიმდინარე სამშვიდობო მოლაპარაკებებზე ამიერკავკასიის დემოკრატიულმა ფედერაციულმა რესპუბლიკამ ვერ გაუძლო ოსმალეთის ზეწოლას და 1918 წლის 26 მაისს საკუთარი თავი გაუქმებულად გამოაცხადა.³⁰ იმავე დღეს დამოუკიდებლობა გამოაცხადა საქართველომ³¹, ხოლო 28 მაისს აზერბაიჯანის³² და სომხეთის³³ რესპუბლიკები დაარსდნენ. ამგვარად ეს სამი დამოუკიდებელი სახელმწიფო ბათუმის კონფერენციაზე ოსმალეთის დელეგაციასთან ცალ-ცალკე აწარმოებდა მოლაპარაკებებს.

²⁹ ამ წერილმა ოსმალთა პასუხისმგებელ პირებამდე მხოლოდ 1918 წლის 26 მაისს მიაღწია. იხ.: BOA, HR.SYS, 2303/ 2, lef: 22; *Dokumenti i Materyali Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, s. 310-312.

³⁰ NA, AIR, 1/22282 /209/74/2.

³¹ NA, AIR, 1/22282/209/74/2; *The Georgian Messenger*, 23 Şubat 1919, n. 1, s. 3; *Christian Science Monitor*, 21 Eylül 1918, s. 3

³² Mirza Bala, "Müstakil Azerbaycan", *Birleşik Kafkasya (VereinigtesKaukasian)*, n. 5 (22), München 1953, s. 12.

³³ NA, WO, 106/6239; FO, 3371/ 3335, 130177.

ბათუმის კონფერენციაზე თურქი დელეგატები დაჟინებით ითხოვდნენ ქართული დელეგაციისგან თანხმობას ახალციხისა და ახალქალაქის ოსმალეთთან მიერთებაზე. თუმცა ქართველები ამას არ თანხმდებოდნენ. ასეთ ვითარებაში ჰალილ ბეიმ 31 მაისს ღამე ქართველებს ბოლო ნოტა წარუდგინა, რომლის მიხედვითაც იმ შემთხვევაში, თუ საქართველოს მთავრობა არ დათმობდა ახალციხესა და ახალქალაქს, თურქეთის არმია თბილისის მიმართულელებით დაიწყებდა შეტევას. ამ ნოტის შემდეგ ქართველი დელეგატები იძულებული გახდნენ ოსმალეთისთვის დაეთმობთ ახალციხის და ახალქალაქის რაიონები დაბა აწყურისა და აბასთუმნის გარდა.³⁴ საბოლოო ჯამში ახალციხის საკითხში ქართული მხარის დარწმუნება მოხერხდა თურქული მხარის მუქარის შემდეგ.

ბათუმში ქართულ, აზერბაიჯანულ და სომხურ დელეგაციებთან თურქული მხარის მიერ ცალ-ცალკე წარმოებული მოლაპარაკებები 1918 წლის 4 ივნისს შედეგიანად დასრულდა.³⁵ საქართველოსა და ოსმალეთს შორის 4 ივნისს გაფორმებული მშვიდობისა და მეგობრობის ხელშეკრულების მიხედვით ახალციხის და ახალქალაქის მაზრები თურქებს გადაეცათ.³⁶ ამ ხელშეკრულების საფუძველზე 10 ივნისს თურქული შენაერთები ახალციხეში შევიდნენ.³⁷ ამგვარად 90 წლის შემდეგ თურქებმა ახალციხე კვლავ ხელში ჩაიგდეს. ბათუმში ხელმოწერილი ხელშეკრულებების მიხედვით ოსმალეთი ამიერკავკასიაში აბსოლუტურ ჰეგემონად გადაიქცა.

თურქეთის არმიამ ახალციხის აღების შემდეგ აწყური და აბასთუმანიც დაიკავა. ქართველებმა მოითხოვეს, თურქებს დაეტოვებინათ ეს ადგილები, რადგან ეწინააღმდეგებოდა ბათუმის შეთანხმებას. ეს საკითხი დაისვა კონფერენციაზე, რომელიც გაიმართა 1918 წლის ივნის-სექტემბერში სტამბოლში ოსმალეთსა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს შორის. მხარეებს შორის გამართული გრძელვადიანი მოლაპარაკებების შედეგად თურქები დათანხმდნენ აბასთუმანიდან და აწყურიდან ჯარების გაყვანას საქართველოს რკინიგზით საზღაურის გარეშე სარგებლობის

---

³⁴ Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1986, s. 229-230.

³⁵ Barış görüşmelerinin detayları için bkz: Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s. 606-627.

³⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/67, lef: 16-24; Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s. 710-715.

³⁷ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 524.

სანაცვლოდ.³⁸ ამის შემდეგ თურქულმა შენაერთებმა დატოვეს აბასთუმანი და აწყური.

აბასთუმნიდან და აწყურიდან თურქული შენაერთების გასვლის წინ ამ ორი დაბის წარჩინებულებმა 1918 წლის 10 სექტემბერს ოსმალეთის დიდვეზირს თალათ ფაშას ასეთი წერილი გაუგზავნეს:

„დაახლოებით ასი წელია რუსების ძალმომრეობის გამო ვკვნესით. როგორც შეგვატყობინეს, ღმერთის დახმარებით ამ ომში გამოხსნილი ახალციხის ნაწილი აბასთუმანი და აწყური სხვადასხვა სარგებლის სანაცვლოდ საჭიროა, რომ საქართველოს გადაეცეს. ამას ისლამის ინტერესებიდან გამომდინარე დროებით ავიტანთ, თუ ოსმალეთის გენერალური შტაბის უფროსი ენვერ ფაშა პირობის საბუთს მოგვცემს, რომ აბასთუმანი და აწყური სამშობლოს დაუბრუნდება. ჩვენ არასდროს ქართველებს არ დავემორჩილებით. ამიტომ სათხოვარი გვაქვს, რომ დავემორჩილოთ ოსმალეთის მთავრობას, როგორც მთლიანად მუსულმანურ და თურქულ ქვეყანას.“³⁹

თუმცა აწყურისა და აბასთუმნის წარჩინებულების ამ ტელეგრამამ საბოლოო შედეგი არ შეცვალა. იმიტომ რომ 1918 წლის ოქტომბრის დასაწყისში თურქი სამხედროები დატოვებდნენ ახალციხესაც, ახალქალაქსაც და მათთან ერთად ირანს, აზერბაიჯანსა და ჩრდილოეთ კავკასიას.

პირველი მსოფლიო ომის დროს, 1918 წლის 12 თებერვალს დაწყებული წინსვლის ოპერაციის დროს 1914 წლის საზღვარს მიღმა დაკავებული ტერიტორიებზე სამხედრო და პოლიტიკური მოვლენების პარალელურად ოსმალეთის მთავრობა რეგიონში სამოქალაქო მმართველობის ჩამოყალიბებითაც იყო დაკავებული. ოსმალეთის მთავრობამ ამ ტერიტორიაზე სამოქალაქო ადმინისტრაციის მოწყობა შინაგან საქმეთა მინისტრის მრჩეველს აბდულჰალიკ ბეის დაავალა. აბდულჰალიკ ბეი 1918 წლის 6 მაისს ჩამოვიდა⁴⁰ ბათუმში და მამინვე შეუდგა მუშაობას. აბდულჰალიკ ბეისთან ერთად სტამბოლიდან ჩამოვიდა ოთხი სამოქალაქო ინსპექტორი. ერთერთი მათგანი ემინ ბეი⁴¹ მიავლინეს ახალციხეში, რათა მოეგვარებინა ადმინისტრაციული საკითხები. როგორც ცნობილია, იგი მოგვიანებით მხარის გუბერნატორად დაინიშნა.

³⁸ NA, WO, 106/6239

³⁹ BOA, A.VRK, 820/ 82.

⁴⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 19 Mayıs 1918, n. 2459, s. 3; *Vakit*, 28 Mayıs 1918, n. 219; *Sabah*, 25 Mayıs 1918, n. 10250, s. 2.

⁴¹ BOA, DH.ŞFR, 87/ 81.

როგორ უნდა ემართათ 1914 წლის საზღვრის გაღმა დაკავებული ტერიტორიები - ყარსი, არტაანი, ბათუმი, ახალციხე, ახალქალაქი, სურმელი და სხვა - ომის განმავლობაში ერთერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი განსახილველი თემა იყო ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელეებისთვის. შინაგან საქმეთა მინისტრის მრჩეველი აბდულკადირ ბეი, ენვერ ფაშა და თალათ ფაშა ამ საკითხზე საკუთარ შეხედულებებს გამოთქვამდნენ, მაგრამ როგორც ჩანს ამ საკითხზე ერთი ჩამოყალიბებული აზრი არ ჰქონდათ. თუმცა როგორც ვხედავთ, მმართველობა ხდებოდა აბდულჰალიკ ბეის შეხედულებისამებრ, რომელიც რეალურად მართავდა ამ ტერიტორიას და საკმაოდ დეტალურ ანგარიშებს აგზავნიდა ცენტრში. აბდულჰალიკ ბეის შეხედულებები ეფუძნებოდა 1829, 1878 და 1914 წლის საზღვრებს და ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას.

ოსმალეთმა, ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების თანახმად ელვიე-ი სელასემი ჩატარებულ რეფერენდუმზე მიღებული 97%-ზე დაყრდნობით 1918 წლის 15 აგვისტოს რეგიონი მიიერთა. თუმცა მიუხედავად ბათუმის ხელშეკრულების ღია მუხლებისა და ახალციხის მოსახლეობის მოთხოვნებისა, ოსმალეთის მთავრობის პასუხისმგებელმა პირებმა ყოყმანი დაიწყეს ახალციხის მიერთების საკითხზე. ამის მიზეზი ის იყო, რომ ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელეებს არ სურდათ საზღვრის 1829 წლის მდგომარეობაზე გადაწევა.⁴²

მიუხედავად ყოყმანისა, ოსმალეთის მთავრობამ ახალციხესა და მის შემოგარენში სამოქალაქო საქმეების მოწესრიგებისთვის ემინ ბეი მიავლინა. ემინ ბეიმ მოაწყო სამოქალაქო ორგანიზაცია და მოხელეებს ხელფასად 700 ლირა დაუნიშნა.⁴³ ემინ ბეიმ ახალციხის გუბერნატორის წოდებით 1918 წლის 4 აგვისტოს შინაგან საქმეთა სამინისტროში საკმაოდ დეტალური ტელეგრამა გააგზავნა, რომელშიც მიზნად ისახავდა რეგიონში სამოქალაქო საქმეების მოწესრიგებას. ამ ტელეგრამაში იგი ითხოვდა, რომ ახალციხეში დასაქმებული ადგილობრივი ჟანდარმებისა და რაიონის გამგებლებისთვის ხელფასები ჯარის ბიუჯეტიდან გადაეხადა, დაერთოთ ნება, რომ ფინანსური საქმიანობის მოხელეებად არამუსლიმები დაენიშნა და რეგიონის ტყეების დაცვისთვის სასწრაფოდ გამოეგზავნათ სამი სატყეო ინსპექტორი.⁴⁴

⁴² ახალციხეში ოსმალური ადმინისტრაციული მმართველობის დამყარების შესახებ დეტალური ცნობები იხ.: Sarı, "Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi", s. 167-171.

⁴³ BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-24, lef: 3.

⁴⁴ BOA, DH/İ-UM, 29-19/ 13-14, lef: 5; BOA, DH.ŞFR, 591/ 19.

მიუხედავად იმისა, რომ ომის დროს ახალციხეში გაიზარდა დაავადებათა რაოდენობა, რეგიონში არც ერთი ექიმი არ იმყოფებოდა. ემინ ბეიმ დიდი ძალისხმევა დახარჯა, რათა ვინმე არიფ ბეი, რომელიც პირველ მსოფლიო ომამდე ექიმობას ეწეოდა, კვლავ დაეთანხმებინა ემუშავა ექიმად გუბერნატორის დაქვემდებარებაში.⁴⁵ ამასთანავე, ემინ ბეიმ ვეტერინარის თანამდებობაზე დროებით დანიშნა პიროვნება, რომელიც რუსული მმართველობის დროს ასრულებდა ამ მოვალეობას და დაუნიშნა 1500 ყურუში ხელფასი, რათა მას გაეკონტროლებინა ახალციხის სოფლებში ცხოველებს შორის გავრცელებული დაავადებები.⁴⁶

ემინ ბეი მოხელეების დანიშვნისა და მათი ხელფასების საკითხების გარდა განათლების სფეროს მოწესრიგებაც სცადა. ამ მიზნით 1918 წლის 12 აგვისტოს მან შინაგან საქმეთა სამინისტროში ტელეგრამა გააგზავნა და მოითხოვა ახალციხის სკოლებში წიგნებისა და ინვენტარის მთლიანად გამოცვლა და ოფიციალური საშუალო სკოლის გახსნა.⁴⁷ როგორც ვხედავთ, ემინ ბეი ახალციხეში სამოქალაქო საქმეების მოწესრიგებისთვის თავისი შესაძლებლობის ფარგლებში ყველაფერს აკეთებდა.

პირველი მსოფლიო ომის ბოლო წელს თურქული შენაერთები კავკასიის ფრონტზე ზედიზედ აღწევდნენ გამარჯვებებს, თუმცა ერაყში⁴⁸ და სირია-პალესტინის ფრონტზე სრულ კრახს განიცდიდნენ.⁴⁹ ამასთან 1918 წლის 29 სექტემბერს ბულგარეთმა ხელი მოაწერა ცეცხლის შეწყვეტის შეთანხმებას და ბრძოლიდან გავიდა, რაც ნიშნავდა ოსმალეთსა და გერმანიას შორის სახმელეთო კავშირის გაწყვეტას.⁵⁰ ბულგარეთის შემდეგ 4 ოქტომბერს გერმანიამაც მიიღო ანტანტის სახელმწიფოების მხრიდან ცეცხლის შეწყვეტის წინადადება.⁵¹ მოვლენების ასეთი განვითარების ფონზე, ოსმალეთმა ერთის მხრივ დაიწყო საფუძვლის ძებნა ანტანტის სახელმწიფოებთან ცეცხლის შეწყვეტის შეთანხმების მიღწევის თაობაზე, მეორეს მხრივ კავკასიის ფრონტზე გაფანტული შენაერთების შეგროვების მიზნით 1918 წლის 21 ოქტომბერს მიიღო გადაწყვეტილება ჯარები გამოეყვანა ბრესტ-ლიტოვსკის შეთანხმებით დადგენილ

⁴⁵ BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-46, lef: 1; BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-46, lef: 4.

⁴⁶ BOA, DH/İ-UM, 29-19/ 13-14, lef: 2; BOA, DH.ŞFR, 591/ 122

⁴⁷ BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 3; BOA, DH.ŞFR, 592/ 14

⁴⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi*, c. III/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 809.

⁴⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Sina-Filistin Cephesi*, c. IV/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986, s. 614-734.

⁵⁰ Cemil Öztürk, "Mondros Mütarekesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, 2005, s. 272.

⁵¹ *Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, c. I, Ankara, 1999, s. 27.

საზღვრებზე ანუ დაეცალა ელვიე-ი სელასეს გარდა ყველა დაკავებული ტერიტორია. ამ ტერიტორიებს შორის იყო ახალციხეც.⁵² თუმცა თურქი მაღალჩინოსნები წუხდნენ იმ თურქ მუსლიმებზე, რომლებიც რჩებოდნენ დაცლილ ტერიტორიებზე. ამ მიზეზით ჯარების მიერ დაცლილ რეგიონებში თურქი მეთაურების მხარდაჭერით ეროვნული ორგანიზაციების ჩამოყალიბება დაიწყო.

ისევე როგორ სხვა რეგიონებში, როდესაც თურქეთის არმიამ დაიწყო ახალციხის დაცლა, თურქმა მუსლიმებმა 29 ოქტომბერს დააარსეს ახალციხის დროებითი მთავრობა. ამ მთავრობის ორგანიზებაში, რომლის დაარსების ძირითადი მიზეზი ქართველებისთვის და სომხებისთვის რეგიონის დაკავებისთვის ხელის შეშლა იყო, დიდი წვლილი შეიტანა კავკასიის III კორპუსის სარდალმა ჰალილ ბეიმ.⁵³ რეგიონში დაარსებულ დროებით მთავრობებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ყარსის ისლამური საბჭო იყო.⁵⁴

1918 წლის 30 ოქტომბერს ხელმოწერილი მუდროსის დროებითი ზავის თანახმად კავკასიის ფრონტიდან თურქული ნაწილების გაყვანა დაჩქარდა. ამის გამო რეგიონის თურქულ-მუსლიმურმა მოსახლეობამ ეროვნული ორგანიზაციების გაერთიანებისთვის 1 ნოემბერს ყარსის პირველი კონგრესი, 1918 წლის 30 ნოემბერს კი ყარსის მეორე კონგრესი მოიწვიეს. კონგრესს ყარსის გარდა ორდუზადის, ნახიჩევანის, სურმელის, ახალციხისა და ახალქალაქის რეგიონების წარმომადგენლები ესწრებოდნენ. კონგრესზე მიღებული პირველი გადაწყვეტილებით დაარსდა ეროვნული მთავრობის საბჭო ცენტრით ყარსი. ამგვარად ახალციხის მთავრობაც ეროვნული მთავრობის საბჭოს შეუერთდა.⁵⁵ ასე გააერთიანეს ძალები რეგიონის მუსლიმებმა.

ოსმალურმა შენაერთებმა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებით გათვალისწინებული საზღვრებს გარეთ ტერიტორიები 1918 წლის დეკემბრისთვის დაცალეს.⁵⁶ დაცლილი რეგიონებიდან ახალციხე ქართველებმა დაიკავეს, ხოლო ახალქალაქი სომხებმა.⁵⁷ ყარსის ეროვნულმა

⁵² ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-1a.

⁵³ ახალციხის დროებითი მთავრობის შესახებ დეტალური ინფორმაცია იხ.: Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 35-43.

⁵⁴ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 63-70.

⁵⁵ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, s. 90-95; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 63-70.

⁵⁶ ATASE, İSH, K: 267, G: 57, B: 57-3.

⁵⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 78.

მთავრობამ 1919 წლის 17 იანვარს ყარსის დიდი კონგრესი მოიწვია, რომელზეც მიიღეს გადაწყვეტილება დაეარსებინათ სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის დროებითი ეროვნული მთავრობა.⁵⁸ ამ მთავრობის დაქვემდებარებაში უნდა შესულიყო ახალციხეც. როდესაც 1919 წლის 1 მარტს სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის ეროვნული მეჯლისის სხდომა გაიხსნა,⁵⁹ მასში მონაწილეობის მისაღებად ახალციხიდანაც გაიგზავნა წარმომადგენლები.⁶⁰ ეროვნულმა მეჯლისმა 25 მარტს გამართულ სხდომაზე მიიღო გადაწყვეტილება დამოუკიდებელი სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის რესპუბლიკის დაარსების შესახებ.⁶¹

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის რესპუბლიკის დაარსება და მათი გავლენის ზრდა ეწინააღმდეგებოდა ინგლისელების პოლიტიკას კავკასიაში. ინგლისელებმა სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობის დასაშლელად მოქმედება დაიწყეს, 12 აპრილს სომხების დახმარებით თავს დაესხნენ მეჯლისს და რესპუბლიკა გააუქმეს.⁶² ამგვარად 1919 წლის აპრილში, ისევე როგორც ახალციხეში, სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობის მიწებზეც დამთავრდა თურქული მმართველობა.

ახალციხეში თურქული მმართველობის დასრულების პერიოდში, მუსტაფა ქემალ ფაშამ დაიწყო თურქული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჩამოყალიბება. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთერთი მიზანი ახალციხის დედასამშობლოსთან მიერთება იყო. თუმცა უპირატესობა ელვიე-ი სელსაეს ენიჭებოდა. 1919 წლის 23 ივლისს არზრუმში შეკრებილ კონგრესს⁶³ დაესწრნენ წარმომადგენლები ელვიე-ი სელსაედან, თუმცა კონგრესზე არავინ ჩასულა ახალციხიდან. ასევე ვხედავთ, რომ 1930 წლის 12 იანვარს შეკრებილ ოსმალეთის დეპუტატთა პალატის სხდომებს ესწრებოდნენ დეპუტატები ელვიე-ი სელსაედან, ხოლო ახალციხეში არავინ აურჩევიათ. ასეთივე მდგომარეობა იყო 23 აპრილს, თურქეთის დიდი ეროვნული კრების გახსნისას. ამის

⁵⁸ TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 1; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)’daki Milli-Mücadele’de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler”, *Bellekten*, c. XLVIII, s. 189-190, Ocak-Nisan 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 127, 137.

⁵⁹ BOA, DH/İ-UM, 20-21/ 13-31, lef: 3.

⁶⁰ ATASE, İSH, K: 80, G: 22, B: 22-2; ATASE, İSH, K: 183, G: 278, B: 278-1; BOA, A.VRK, 825/ 42.

⁶¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Milli Mücadele’de Kars*, c. I, Hamle Matbaası, İstanbul 1960, s. 39; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 147.

⁶² ATASE, İSH, K: 80, G: 33, B: 33-2; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 156-157; Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia: The First Year (1918-1919)*, c. I, Berkeley, Los Angeles, London 1971, s. 219.

⁶³ არზრუმის კონგრესის შესახებ დეტალური ინფორმაცია იხ.: Haluk Selvi, *Millî Mücadele’de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 101-121

მიზეზი ელვიე-ი სელასეში ჩატარებული რეფერენდუმი და მისი შედეგების მიხედვით რეგიონის მიერთება იყო.⁶⁴ თუმცა თურქეთის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი სამოქმედო გეგმის - „ეროვნული ფიცით“ განსაზღვრულ საზღვრებში ახალციხეც მოიაზრებოდა.⁶⁵

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ანკარის მთავრობის მიზნებში ჯერ ელვიე-ი სელასეს და შემდეგ ახალციხის თურქეთთან შეერთება იყო. ამ მიზნით აღმოსავლეთ ფრონტზე ქაზიმ ქარაბეჯირ ფაშამ პირველ რიგში სომხეთის წინააღმდეგ დაიწყო ოპერაცია. თურქულმა შენაერთებმა 29 სექტემბერს სარიყამიში,⁶⁶ 30 ოქტომბერს კი ყარსი აიღეს.⁶⁷ რადგან თურქული შენაერთები აგრძელებდნენ წარმატებულ წინსვლას ერევნისა და გიუმრის მიმართულებით, სომხეთი იძულებული გახდა ზავი ეთხოვა.⁶⁸ 1920 წლის 3 დეკემბერს სომხეთსა და თურქეთს შორის გიუმრის ხელშეკრულება გაფორმდა.⁶⁹ ამ ხელშეკრულებით თურქეთმა ყარსი და ილდირი მიიღო.⁷⁰ თუმცა ამ ხელშეკრულების დადებიდან რამდენიმე დღეში ერევანში ბოლშევიკები შევიდნენ და სომხეთი ბოლშევიკური გახდა. თურქეთისა და საბჭოთა რუსეთის შემდეგი მიზანი საქართველო იყო. საქართველოს წინააღმდეგ პირველი მოქმედება ბოლშევიკებმა დაიწყეს.

ბოლშევიკებმა სამი მიმართულებით შეუტყეს საქართველოს და 1921 წლის 25 თებერვალს თბილისი აიღეს.⁷¹ ბოლშევიკები ამ პერიოდში ახალციხეზე თავდასხმასაც გეგმავდნენ. ქაზიმ ქარაბეჯირ ფაშამ, ბოლშევიკების მოქმედებიდან გამომდინარე, 1921 წლის 1 მარტს გენერალურ შტაბსა და სამხედრო სამინისტროში ტელეგრამები გააგზავნა და აცნობა, რომ ახალციხის მოსახლეობის მომავლისთვის თურქეთის არმიას შეეძლო ახალციხის ოკუპაცია.⁷² ქაზიმ ქარაბეჯირ ფაშას სიმართლე

⁶⁴ ელვიე-ი სელასეს მიმართებაში თურქეთის ეროვნულ განმათავისუფლებელი მოძრაობის პოლიტიკის შესახებ დეტალური ინფორმაცია იხ.: Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, 372-373, 482-487.

⁶⁵ მართალია „ეროვნულ ფიცში“ საუბარია ელვიე-ი სელასეზე, მაგრამ ვხედავთ, რომ აღმოსავლეთ საზღვრებში ელვიე-ი სელასეს გარდა ახალციხე, ახალქალაქი, ნახჩევანი, სურმელი და სხვა ადგილებიცაა მოქცეული. დეტალური ინფორმაციისთვის იხ.: Mustafa Budak, *Misâk-i Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, Küre Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2013, s. XVIII-XIX, 174-176.

⁶⁶ *Albayrak*, 5 Ekim 1920, n. 112, s. 1.

⁶⁷ *Albayrak*, 1 Kasım 1920, n. 116, s. 1; *İstikbâl*, 31 Ekim 1920, n. 185, s. 1.

⁶⁸ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 223; *İleri*, 17 Kasım 1920, n. 1018, s. 1.

⁶⁹ *İleri*, 11 Aralık 1920, n. 1039, s. 1; *Albayrak*, 16 Aralık 1920, n. 122, s. 2.

⁷⁰ *Albayrak*, 16 Aralık 1920, n. 122, s. 2.

⁷¹ NA, FO, 371/6269, E2838/55/58; *İleri*, 2 Mart 1921, n. 1111, s. 1.

⁷² ATASE, İSH, K: 1252, G: 63, B: 63-1.

ახალქალაქის მაგალითზე გამოჩნდა. იმიტომ რომ 5 მარტს ახალქალაქის მოსახლეობამ ქალაქის ხელისუფლება ხელში ჩაიგდო და საბჭოთა წყობის დამყარება გამოაცხადა.⁷³

რათა ახალციხეშიც არ განმეორებულიყო მსგავსი ვითარება, თურქეთის მთავრობისგან საქართველოს წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედებების დაწყების ნებართვის მოსვლამდე ქაზიმ ქარაბეჯირ ფაშამ თურქულ შენაერთებს ახალციხის აღება უბრძანა. ამ ბრძანების საფუძველზე თურქი სამხედროები 7 მარტს ახალციხეში შევიდნენ.⁷⁴ თუმცა მომდევნო დღეს, 8 მარტს ბოლშევიკების ნაწილებიც შევიდნენ ქალაქში⁷⁵ და ახალციხე თურქული და ბოლშევიკური ჯარების ოკუპაციის ქვეშ აღმოჩნდა.

ამასობაში საქართველოს მთავრობამ თბილისის ალების შემდეგ ბათუმში გადაინაცვლა. ბოლშევიკების ბათუმთან მიახლოების გამო საკმაოდ რთულ ვითარებაში ჩავარდნილმა საქართველოს მთავრობამ მიიღო გადაწყვეტილება ბათუმის, ახალციხისა და ახალქალაქის თურქული ჯარის მიერ ოკუპაციის შესახებ.⁷⁶ მიუხედავად იმისა, რომ თურქულმა არმიამ ახალციხე მანამდე დაიკავა, თურქეთის მთავრობამ ამის შესახებ მხოლოდ 8 მარტს შეიტყო. იმავე დღეს თურქეთის მთავრობამ მიიღო საქართველოს მთავრობის შემოთავაზება.⁷⁷ ამის გამო საგარეო საქმეთა მინისტრმა აჰმედ მუჰთარ ბეიმ, აღმოსავლეთ ფრონტის სარდალს ქაზიმ ქარაბეჯირ ფაშას გადასცა ბრძანება დაეკავებინა ბათუმი, ახალციხე და ახალქალაქი.⁷⁸ თუმცა უნდა გვახსოვდეს, რომ ახალციხე უკვე თურქული არმიის მიერ იყო ოკუპირებული.

თურქეთის მთავრობის ბრძანების საფუძველზე ქაზიმ ქარაბეჯირ ფაშამ გააძლიერა ახალციხეში მყოფი შენაერთები და გასცა ბრძანება დაეკავებინათ ბათუმი და ახალქალაქი.⁷⁹ ამ ბრძანების საფუძველზე თურქეთის არმია 1921 წლის 11 მარტს ბათუმში შევიდა.⁸⁰ 13 მარტს თურქეთის მთავრობამ ოკუპირებულ ახალციხესა და ბათუმში და დაკა-

⁷³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 868.

⁷⁴ *Türk İstiklâl Harbi: Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 247.

⁷⁵ ATASE, İSH, K: 1252, G: 76, B: 76-3.

⁷⁶ ATASE, İSH, K: 1252, G: 72, B: 72-1.

⁷⁷ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 657.

⁷⁸ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-.

⁷⁹ ATASE, İSH, K: 618, G: 130, B: 130-1.

⁸⁰ ATASE, İSH, K: 962, G: 105, B: 105-1; ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-7.

ვების პროცესში მყოფ ახალქალაქთან მიმართებაში თურქული მმართველობის შემოღებასთან დაკავშირებით რამდენიმე გადაწყვეტილება მიიღო. ამ გადაწყვეტილებებიდან რამდენიმეა თვალშისაცემი:

„რადგან რუსები საქმის კურსში არიან, ჩვენ გვაქვს უფლება დავიკავოთ ბათუმის ლივა და ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრები. ეს ადგილები დროებითი ზავის ხელმოწერის შემდეგ ქართველებს გადაეცათ.

ამ ადგილებში ქართულ მთავრობას და მმართველობას მალე მოეღება ბოლო და საჭირო სამოქალაქო მოხელეები მაშინვე დაინიშნებიან“.⁸¹

თურქულმა შენაერთებმა 1 მარტს დაიკავეს ახალქალაქი.⁸² ამგვარად ბათუმის და ახალციხის შემდეგ, ახალქალაქიც თურქების ხელში აღმოჩნდა.

როდესაც თურქული შენაერთები ახალციხეს, ბათუმსა და ახალქალაქს იკავებდნენ, მოსკოვში 1921 წლის 21 თებერვლიდან თურქეთისა და რუსეთის დელეგაციებს შორის სამშვიდობო მოლაპარაკებები მიმდინარეობდა. მოლაპარაკებები მარტის თვის შუა რიცხვებისთვის გარკვეული შედეგით უნდა დამთავრებულიყო. ამ მოლაპარაკებებზე დამატებული განხილვა ძირითადად ბათუმის გარშემო მიმდინარეობდა, თურქული ჯარის მიერ ოკუპირებული ახალციხე დღის წესრიგში არ დამდგარა. თურქულ და საბჭოთა დელეგაციებს შორის 1921 წლის 16 მარტს ხელი მოეწერა თურქეთ-საბჭოთა რუსეთის მეგობრობისა და ძმობის ხელშეკრულებას.⁸³ მართალია ამ ხელშეკრულებაში ახალციხის შესახებ ცალკე მუხლი არ ეხებოდა, მაგრამ საზღვრების მოხაზვისას ახალციხე საბჭოთა საქართველოს მიაკუთვნეს. ასევე საბჭოთა საქართველოს მიაკუთვნეს ბათუმიც.

ხელშეკრულების ხელმოწერის შემდეგ წითელარმიელმა მეთაურებმა მოითხოვეს, რომ თურქეთის ჯარებს დაეცალათ ბათუმი, ახალციხე და ახალქალაქი. შედეგად 30 მარტს თურქულმა დანაყოფებმა ახალციხიდან და ახალქალაქიდან უკან დაიხიეს.⁸⁴ ამგვარად დასრულდა ბოლო თურქული მმართველობა ახალციხეში.

⁸¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-8.

⁸² ATASE, İSH, K: 1252, G: 90, B: 90-1.

⁸³ ATASE, İSH, K: 759, G: 84, B: 84-1. NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58; *Vakit*, 31 Mart 1921, n. 1189, s. 2; *İleri*, 5 Nisan 1921, n. 1145, s. 2; *Tevhid-i Efkâr*, 5 Ağustos 1921, n. 58 (3096), s. 2; *New York Times*, 10 Nisan, 1921, s. 2.

⁸⁴ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 254.

თურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრებამ 1921 წლის 21 ივლისს მოსკოვის ხელშეკრულების რატიფიცირება მოახდინა.⁸⁵ საჭირო იყო, რომ მოსკოვის ხელშეკრულება ელიარებინათ საქართველოს, სომხეთს და აზერბაიჯანსაც. ამის გამო გადაწყდა, რომ ყარსში თურქეთის, საბჭოთა რუსეთის, საქართველოს, სომხეთის და აზერბაიჯანის წარმომადგენლების მონაწილეობით კონფერენცია მოეწვიათ.⁸⁶ ეს კონფერენცია გრძელდებოდა 18 დღე, 26 სექტემბრიდან 13 ოქტომბრამდე. კონფერენციის დღის წესრიგში ახალციხის საკითხი კვლავ არ იყო აქტუალური. მოლაპარაკებების შემდეგ თურქეთს, საბჭოთა რუსეთს, საქართველოს, სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის 1921 წლის 13 ოქტომბერს ხელი მოეწერა ყარსის ხელშეკრულებას.⁸⁷ ამგვარად გაფორმდა საბჭოთა საქართველოსთვის ახალციხის გადაცემის საკითხი.

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ 1918 და 1921 წლებში ახალციხე ორჯერ იქნა აღებული თურქების მიერ, მაგრამ საბოლოო ჯამში მოსკოვისა და ყარსის ხელშეკრულებებით იძულებული გახდნენ საბჭოთა საქართველოსთვის დაეთმოთ. ამგვარად თურქებმა ისე დათმეს ახალციხე, რომ იგი უკან აღარ დაუბრუნდებათ.

---

⁸⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 2, c. XI, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s. 332-333.

⁸⁶ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 318, 324-326.

⁸⁷ ATASE, İSH, K: 1395, G: 100, B: 100-1-17; BCA, 30.18.1.1/ 3.34.7.

აფხაზეთის სამთავროს დაჭერა რუსეთის მიერ და ოსმალეთის პოზიცია „კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტების“ მიხედვით.

ასოცირებული პროფესორი კახა კვაშილავა
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

სოხუმი და აფხაზეთი ძალიან სტრატეგიულ ადგილს იჭერენ კავკასიისათვის. აქედან იწყება გზა როგორც ჩრდილოეთ, ისე – სამხრეთ კავკასიისათვის. შესაბამისად, მისი ფლობა ამ რეგიონზე ბატონობის განმტკიცებისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანია. სწორედ ამიტომაც ამ ისტორიულ ქართულ მხარეზე კონტროლს ესწრაფოდა რომის იმპერია, ბიზანტია, სასანიდური სპარსეთი, არაბთა სახალიფო. გვიან შუა საუკუნეებში ოსმალეთის იმპერიამ შეძლო ესარგებლა ერთიანი საქართველოს სამეფოს ურთულესი საშინაო და საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობით და 1454 წელს პირველი მცდელობა განახორციელა ჩრდილოდასავლეთი საქართველოს დასაუფლებლად. თუმცა, საბოლოო წარმატებას ოფიციალურმა სტამბოლმა ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ მიაღწია და აფხაზეთზე მისი კონტროლი დაამყარა. უკვე XVII საუკუნის I მეოთხედში ცხუმში, რომელსაც ოსმალები „სოხუმად“ მოიხსენიებდნენ, ორთულდიანი ფაშა იჯდა.

XIX საუკუნის დასაწყისში სამხრეთ კავკასიაში რუსეთი შემოვიდა. „მესამე რომის“ ფსევდო იდეოლოგიით შეიარაღებული სანქტ-პეტერბურგი (თუმცა, გარკვეული ფორმით, ის დღემდე გამოიყენება ამჟამინდელი ოფიციალური მოსკოვის იმპერიულ პოლიტიკაში) საკუთარი იმპერიის საზღვრებს იფართოებდა სამხრეთის მიმართულებით, რომელიც იმ ხანებში ოსმალეთისა და სპარსეთის გავლენის სფეროებში შედიოდა. XIXს. II ნახევარში რუსეთის კოლონიური ხელისუფლების მიერ შედგენილი „კავკასიის არქეოგრაფიული საზოგადოების აქტების“ 12-ტომეული მნიშვნელოვანი წყაროა საქართველოს, კავკასიის და მიმდებარე ქვეყნების ისტორიული წარსულის შესასწავლად.

წინამდებარე წერილში ჩვენ შევეცდებით შევისწავლოთ რუსეთის მიერ აფხაზეთის დაჭერის სამხედრო-პოლიტიკური წიაღსვლები და ოსმალეთის იმპერიის დამოკიდებულება ამ პროცესისადმი. ამ მხრივ უაღრესად საინტერესოა ზემოხსენებული გამოცემის IV და V ტომები,

სადაც შეკრებილია ამ საკითხთან დაკავშირებული დაახლოებით 50-მდე ერთეული დოკუმენტი (მოხსენება, წერილი, ბრძანება). მართალია, ზოგიერთი მათგანი შემაჯამებელი ხასიათისაა და რამდენიმე საბუთის რეზიუმირებას წარმოადგენს, მაგრამ მაინც საინტერესოა ამ პრობლემის შესწავლით დაინტერესებული მკვლევარისათვის: *Акты, собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею. Архив главного управления Наместника Кавказскаго. Напечатан под редакциею председателя комиссии ст. сов. Ад. Берже. Т. 4. Тфл., 1870: №№130, 269, 284, 274, 352, 359, 393, 415, 476, 519, 541, 553, 554, 567, 572, 573, 579, 582, 616, 617, 620, 1171, 1175, 1212; Акты, собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею. Архив главного управления Наместника Кавказскаго. Напечатан под редакциею председателя комиссии ст. сов. Ад. Берже. Т. 5. Тфл., 1873: №№588, 595, 926, 931, 935, 936, 937, 939, 940.*

ამ საბუთებიდან ირკვევა, რომ სოხუმს შესანიშნავი ნავსაყუდელი გააჩნდა, რომელიც რუსეთს შესაძლებლობას მისცემდა შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთი სანაპიროს სრული კონტროლი მოეხდინა. ამასთან ერთად, აღნიშნული იყო, რომ სოხუმის ფლობით, რუსული მფლობელობა კასპიიდან შავ ზღვამდე გადაიჭიმებოდა. სხვათა შორის, საკმაოდ დიდი სივრცე იყო ეს – 1500 ვერსი. ამასთან ერთად, ამ ქალაქის და, შესაბამისად, აფხაზეთის დაკავებით, რუსები მოახერხებდნენ ჩრდილო-კავკასიელ მთიელთა და ოსმალეთს შორის კავშირის გაწყვეტას.

სოხუმის მიზანშეწონილობა იმაშიც მდგომარეობდა, რომ ადგილობრივი ხე-ტყით შენდებოდა მშვენიერი სამხედრო ხომალდები. მაგალითისათვის რუსებს მოჰყავდათ ქელემ-ბეის მიერ ოსმალეთის სულთნისათვის აგებული 60-ქვემეხიანი გემი. საამისო ხე-ტყე სოხუმისავე სიახლოვეს, ზღვის სანაპიროსთან მდებარეობდა.

1806-1812 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის დასრულების შემდეგ, ბუქარესტის საზავო კონფერენციაზე საქართველოს ტერიტორიაზე მთელი რიგი დასახლებული პუნქტების დაბრუნებას ითხოვდა. წყაროებიდან ჩანს, რომ განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანი სტამბოლისათვის სწორედ სოხუმი იყო. ესეც გასაგებია, რადგან ამ გზით ხდებოდა ოსმალეთისა და ჩრდილოეთ კავკასიელებთან კავშირის დამყარება. სტამბოლისათვის ეს იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ რუსეთის წინააღმდეგ ახალი საომარი მოქმედებების დაწყებაც არ გამოირიცხებოდა. სანქტ-პეტერბურგის ოფიციალური განცხადებით, აფხაზეთისა და სამეგრელოს სამთავროს ზოგიერთი დასახლებული პუნქტის ოსმალეთისათვის გადაცემა იმიტომ იყო შეუძლებელი, რომ ეს ორი სამთავრო რუსეთს არ დაუპყრია, პირიქით –

მათ თავად დაამყარეს შესაბამისი ურთიერთობა რუსეთთან და მის მფარველობაში შევიდნენ.

როგორც ამ დოკუმენტებიდან ჩანს, ოსმალეთი 1817 წლამდე აწარმოებდა მიმოწერას რუსეთის ხელისუფლებასთან ზემოთ ხსენებული მიზნის მისაღწევად.

ამდენად, XIX საუკუნის დასაწყისში რუსეთმა, რომელსაც ამოძრავებდა „მესამე რომის“ ფსევდოიდეოლოგია კავკასიაში მნიშვნელოვნად შეავიწროვა ოსმალეთის იმპერიის გავლენა. მიუხედავად იმისა, რომ სანქტ-პეტერბურგი მხოლოდ და მხოლოდ საკუთარ იმპერიულ საზღვრებს აფართოებდა, რისთვისაც მან ჯერ კიდევ 1801 და 1810 წლებში გააუქმა, შესაბამისად, ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოები და ისინი უშუალოდ შეიერთა. ამით მან მრავალათასწლოვანი ქართული სახელმწიფოებრიობა მოსპო. ქართველები ეთნიკური კოლონიური ჩაგვრის ქვეშ აღმოჩნდნენ. მიუხედავად ამისა, იმ ხანებში ქართულმა საზოგადოებამ ჩათვალა, რომ რუსეთის იმპერიის საგარეოპოლიტიკური მიზნები, გარკვეული თვალსაზრისით, ეხმიანებოდა ქართველი ერის ინტერესებს, რაც ისტორიული ქართული მიწების გაერთიანებას მოიაზრებდა.

და ბოლოს უნდა აღინიშნოს, რომ სოხუმი და აფხაზეთი დღემდე ინარჩუნებენ ამ სტრატეგიულ მნიშვნელობას. სწორედ ამიტომაც ეს მხარე უკვე 26 წელია, ოკუპირებულია რუსეთის მიერ და იქიდან მასობრივად განდევნილია ქართული მოსახლეობა. მიმდინარეობს ჩრდილო-დასავლეთი საქართველოს დეეთნიზაცია რუსეთის მიერ მისი საბოლოო ასიმილაციის მიზნით.

საკვანძო სიტყვები: აფხაზეთის სამთავრო, საქართველო, ოსმალეთი, რუსეთი, სოხუმი.

ABHAZYA BEYLİĞİ'NİN RUSLAR TARAFINDAN İLHAKI VE “KAFKASYA ARKEOGRAFİK KOMİSYON’UN AKITLARINA” GÖRE OSMANLI DEVLETİ’NİN TUTUMU

Doç. Dr. Kakha KVAŞILAVA
Sokhumi Devlet Üniversitesi

ÖZ

Sokhumi ve Abhazya stratejik açıdan Kafkasya fazlasıyla önem arz etmektedir. Burada gerek Kuzey, gerekse Güney Kafkasya’ya giden yollar bulunur. Bu açıdan, buraların ele geçirilmesi bölge üzerine hâkimiyet kurulması açısından çok önemlidir. Bu yüzden buraları yani tarihi Gürcü topraklarını ele geçirmek için Roma

İmparatorluğu, Bizans, Sasaniler, Arab Halifeliği her türlü çaba gösteriyorlardı. Geç Ortaçağ döneminde Osmanlı İmparatorluğu birleşik Gürcistan'ın iç ve dış siyasi durumundan istifade ederek 1454'te ülkenin Kuzey-Batı bölgelerini ele geçirmek için ilk teşebbüste bulundu. Ancak, İstanbul hedefine Gürcistan Devleti parçalandıktan sonra ulaşabildi ve Abhazya üzerine kendi kontrolünü kurdu. Artık, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Osmanlıların "Sohumi" olarak adlandırdığı Tskhumi'de iki tuğlu paşa oturuyordu.

XIX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'ya Rusya girdi. "Üçüncü Roma" denen sözde ideoloji ile donanmış Saint-Petersburg (Belli bir tarzda bu ideoloji Moskova'nın günümüz politikasında da mevcuttur) Rus imparatorluğunun sınırlarını o dönemde Osmanlı ile İran'ın etki alanı olan güneye doğru genişliyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus sömürge hükümeti tarafından düzenlenen "Kafkas Arkeografik Cemiyeti'nin" 12 ciltten oluşan belgeler Gürcistan, Kafkasya ve civar ülkelerinin tarihi geçmişini araştırmak için önemli kaynaktır.

Makalede Rusya tarafından Abhazya'nın ilhaki için yaptığı askeri ve siyasi adımlarla birlikte bu gelişmelere karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun tutumu üzerine durulmuştur. Bu açıdan, yaklaşık 50 civarında belgeyi (raporlar, mektuplar, emirler) içeren IV. ve V. cilt fazlasıyla önem arz etmektedir. Gerçi, bunlardan bir kısmı birkaç belgenin özetinden oluşmuş, ancak konu üzerine çalışan araştırmacılar için önemli bir malzemedir: *Акты, собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею. Архив главного управления Наместника Кавказскаго. Напечатан под редакциею председателя комиссии ст. сов. Ад. Берже. Т. 4. Тфл., 1870: №№130, 269, 284, 274, 352, 359, 393, 415, 476, 519, 541, 553, 554, 567, 572, 573, 579, 582, 616, 617, 620, 1171, 1175, 1212; Акты, собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею. Архив главного управления Наместника Кавказскаго. Напечатан под редакциею председателя комиссии ст. сов. Ад. Берже. Т. 5. Тфл., 1873: №№588, 595, 926, 931, 935, 936, 937, 939, 940.*

Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Sokhumi Limanı Rusya'ya Karadeniz'in Kuzey-Doğu sahillerini tam kontrol altına almak için imkan sağlayacaktı. Belgelere göre Sokhumi'yi ele geçirerek Rus hâkimiyeti Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar sağlanabilirdi. Zapt edilen 1590km. yeterince kadar büyük bir alandı. Bununla birlikte, Sokhumi ile Abhazya'yı ele geçirerek Ruslar Kuzey Kafkasya halkları ile Osmanlılar arasındaki bağı koparmayı başarabilirdiler.

Sokhumi civarında bulunan kereste kullanılarak kaliteli askeri gemiler inşa edilirdi ve buraların ele geçirilmesi bu açıdan da çok önemli idi. Ruslar, Keleş Bey tarafından Padişah için inşa ettirilen ve 60 topla donatılan bir gemiyi bir örnek olarak göstermişlerdir. Gemicilikte kullanılan uygun kereste tam Sokhumi'nin yakınlarında, sahilde bulunurdu.

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı bittikten sonra Bükreş Barış toplantısında Devlet-i Aliyye Gürcistan topraklarında belli bir sayıda yerleşim yerlerinin iadesini talep etti. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla İstanbul için en önemli yer Sokhumi idi. Bu talep o dönemde çok yerindeydi, çünkü Osmanlılar ve Kuzey Kafkasyalılar yalnız

bu şekilde temasa geçerdiler. İstanbul için burası o kadar önemliydi ki Rusya'ya karşı yeni askeri hareketlerin başlanmasından da kaçınmayacaklardı. Saint-Petersburg'un resmi açıklamasına göre Abhazya ve Samegrelo Prenslikleri'nin birkaç yerleşim yerini Osmanlı Devletine iade etmemelerinin sebebi bu prensliklerin Rusya tarafından işgal etmediğinden kaynaklanmaktaydı. Ruslara göre, tersi bir durum vardı: Bu prenslikler Rusya ile ilişkiyi kendileri kurdular ve onların koruması altına da girdiler.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı Devleti yukarıda bahsedilen amacına varmak için 1817'ye kadar Rus Hükümeti ile yazışmalarda bulunuyordu.

Böylece, XIX. yüzyılın başlarında Rusya "Üçüncü Roma" denen sözde ideoloji ile donanmış olarak Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisini önemli ölçüde azalttı. İdeolojiye rağmen, Saint-Petersburg yalnız kendi imparatorluğunun sınırlarını genişletti. Bunun için, önce 1801 ve 1810'da Kartl-Kakheti ve İmereti Krallıklarını feshetti ve direk kendine bağladı. Bunu yaparken binlerce yıllık Gürcistan devlet geleneğini imha etti. Gürcüler etnik ve sömürgecilik baskısına maruz kaldılar. Buna rağmen, o dönemde Gürcü toplumu, Rus İmparatorluğu'nun dış politikasında uyguladığı hedeflerin bir ölçüde tarihi Gürcü toprakların birleşmesi anlamına gelen Gürcü milletinin çıkarları ile örtüştüğünü düşünüyordu.

Sonuç olarak, Sokhumi ile Abkhazya'nın stratejik önemi günümüze kadar günceldir. Bu nedenle burası artık 26 yıldır Rusya tarafından işgal edilmiş durumda olup Rusya buradaki Gürcü nüfusu büyük ölçüde sınır dışı edilmiştir. Rusya tarafından nihai asimilasyon yapılması için Kuzey-Batı Gürcistan bölgesinin haklarından mahrum edilmesi süreci devam ediyor.

Anahtar Kelimeler: Abhazya Prensligi, Gürcistan, Osmanlı, Rusya, Sokhumi.

ESTABLISHING RUSSIAN PROTECTORATE OVER OF PRINCEDOM OF ABKHAZIA AND POSITION OF OTTOMAN EMPIRE ACCORDING TO THE "ACTS OF CAUCASIAN ARCHAEOGRAPHICAL COMMISSION" (1806-1812).

Associate Professor **Kakha Kvashilava**
Sokhumi State University

Sokhumi and Abkhazia occupy a very strategic place for the Caucasus. From here begins the road for both to the North and the South Caucasus. Accordingly, its possession is extremely important for the domination of this region. That is why the Roman Empire, Byzantium, Sassanid Persia, the Arab Caliphate sought to control on this part of Georgia. In the late Middle Ages the Ottoman Empire was able to take advantage of the most difficult domestic and foreign policy of the Kingdom of Georgia, and in 1454 Ottomans made their first attempt for Northwest Georgia's

occupying. However, the final success of the official Istanbul came after the breakup of Georgia and it could made control over Abkhazia. Already in the 1st quarter of the 17th century in Tskhumi, which the Ottomans referred to as “Sokhumi”, was a residence of pasha.

In the early 19th century, Russia entered to the South Caucasus. Armed with the pseudo-ideology of the “Third Rome”, the Saint Petersburg (though in some ways it is still used by official Moscow for its imperial politics) expanded its Empire to the south, which in that time was the place of the Ottoman and Persian sphere of influences.

In the 19th century by the Russian colonial authorities was compiled the “Acts of the Caucasian Archaeological Society” in 12 volumes. It is an important source for studying the historical past of Georgia, the Caucasus and the surrounding countries.

In this paper we will try to present the military-political resources of Russia’s capture of Abkhazia and the attitude of the Ottoman Empire to this process. In this regard, volumes 4 and 5 of the above-mention edition are very interesting. There are collected approximately 50 units of documents (reports, letters, orders): *Akty, sobrannye Kavkazskoyu Arkheograficheskoyu Kommissseyu. Arkhiv glavnogo upravlenia Namestnika Kabkazskago. Napechatan pod redaktsieyu predsdateliya st. sov. Ad. Berzhe.* Tom 4. Tiflis, 1870: №№130, 269, 284, 274, 352, 359, 393, 415, 476, 519, 541, 553, 554, 567, 572, 573, 579, 582, 616, 617, 620 , 1171, 1175, 1212; *Akty, sobrannye Kavkazskoyu Arkheograficheskoyu Kommissseyu. Arkhiv glavnogo upravlenia Namestnika Kabkazskago. Napechatan pod redaktsieyu predsdateliya st. sov. Ad. Berzhe.* Tom 5. Tiflis, 1873: №№588, 595, 926, 931, 935, 936, 937, 939, 940.

These documents show that Sokhumi had an excellent harbor that would allow Russia to take full control of the Northeast coast of the Black Sea. At the same time, it was mentioned that with the possession of Sokhumi, Russian possession would extend from the Caspian to the Black Sea. By the way, it was quite a large space – 1500 versts. At the same time by taking this city and accordingly Abkhazia in their hands the Russians were able to break the link between the North Caucasian mountaineers and the Ottomans.

Sokhumi’s feasibility was to build beautiful warships with local trees. For example, the Russians followed a 60-cannon ship built by Kelesh Bay for the Ottoman sultan. The trees were growing in the vicinity of Sokhumi, near the seashore.

In 1806 the Ottoman-backed Abkhazian sovereign Kelayish-Ahmad-Beg Sharvashidze began to build relations with Russia. this was a major success For Saint Petersburg for the occupation of Abkhazia. And on August 12, 1808 his son Safar-Bey (George) Sharvashidze, together with the Abkhaz nobles, signed “Requirements” for the protection of Russia. The process ended on June 10, 1810, with the Russians occupying Sokhumi.

After the end of the Russian-Ottoman war of 1806-1812 at the Bucharest Peace Conference the High Porta demanded the return of several settlements on the territory of Georgia. Above-mentioned historical sources show that Sokhumi was particularly

important for Istanbul. And this was fully clear that by this way the Ottomans contacted with the North Caucasians. For Istanbul it was so important that Ottomans thought about new military operations against Russia. According to the Russian officials, the transfer of some of the settlements of Abkhazia and Samegrelo to the Ottomans was impossible because that two Princedoms did not invade Russia, on the contrary – they established a proper relationship with Russia and came under its protection.

These documents show that the Ottoman Empire corresponded with the Russian authorities until 1817 to achieve the above.

Thus, in the early 19th century, Russia, driven by the pseudo-ideology of the “Third Rome” to the Caucasus, significantly narrowed the influence of the Ottoman Empire. Although Saint Petersburg expanded only its own imperial borders, for which it abolished as early as 1801 and 1810 the Kingdoms of Kartli-Kakheti and Imereti, respectively, and they were directly incorporated. In doing so, he destroyed multi-millennial Georgian statehood. Georgians were subjected to ethnic colonial oppression. However, at that time the Georgian society thought that the foreign policy goals of the Russian Empire were in some ways echoing the interests of the Georgian nation, which meant the unification of historic Georgian lands.

Finally, it should be noted that Sokhumi and Abkhazia still maintain this strategic importance. That is why this region has been occupied by Russia for 26 years and the Georgian population has been massively displaced there. Northwest Georgia is being de-nationalized for its final assimilation by Russia.

Key words: Princedom of Abkhazia, Russia, Ottoman Empire, Russian-Ottoman War of 1806-1812, Acts of Caucasian Archaeographical Commission.

სოხუმი და აფხაზეთი ძალიან სტრატეგიულ ადგილს იჭერენ კავკასიისათვის. აქედან იწყება გზა როგორც ჩრდილოეთ, ისე – სამხრეთ კავკასიისათვის. შესაბამისად, მისი ფლობა ამ რეგიონზე ბატონობის განმტკიცებისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანია. სწორედ ამიტომაც ამ ისტორიულ ქართულ მხარეზე კონტროლს ესწრაფოდა რომის იმპერია, ბიზანტია, სასანიდური სპარსეთი, არაბთა სახალიფო. გვიან შუა საუკუნეებში ოსმალეთის იმპერიამ შეძლო ესარგებლა ერთიანი საქართველოს სამეფოს ურთულესი საშინაო და საგარეოპოლიტიკური მდგომარეობით და 1454 წელს პირველი მცდელობა განახორციელა ჩრდილო-დასავლეთი საქართველოს დასაუფლებლად. თუმცა, საბოლოო წარმატებას ოფიციალურმა სტამბოლმა ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ მიაღწია და აფხაზეთზე მისი კონტროლი დაამყარა. უკვე XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში სოხუმში ორთულეიანი ფაშა იჯდა.¹

XIX საუკუნის დასაწყისში სამხრეთ კავკასიაში რუსეთი შემოვიდა.

---

¹ ბეჟან ხორავა, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა (15-18 საუკუნეები), თბილისი, 1996. გვ.

„მესამე რომის“ ფსევდოიდეოლოგიით შეიარაღებული სანქტ-პეტერბურგი (თუმცა, გარკვეული ფორმით, ის დღემდე გამოიყენება ამჟამინდელი ოფიციალური მოსკოვის იმპერიულ პოლიტიკაში) საკუთარი იმპერიის საზღვრებს იფართოებდა სამხრეთის მიმართულებით, რომელიც იმ ხანებში ოსმალეთისა და სპარსეთის გავლენის სფეროებში შედიოდა.

XIXს. II ნახევარში რუსეთის კოლონიური ხელისუფლების მიერ შედგენილი „კავკასიის არქეოგრაფიული საზოგადოების აქტების“ 12-ტომეული მნიშვნელოვანი წყაროა საქართველოს, კავკასიის და მიმდებარე ქვეყნების ისტორიული წარსულის შესასწავლად.

წინამდებარე წერილში წარმოდგენილია რუსეთის მიერ აფხაზეთის დაჭერის სამხედრო-პოლიტიკური წიაღსვლები და ოსმალეთის იმპერიის დამოკიდებულება ამ პროცესისადმი. ამ მხრივ უაღრესად საინტერესოა ზემოხსენებული გამოცემის IV და V ტომები, სადაც შეკრებილია ამ საკითხთან დაკავშირებული დაახლოებით 50-მდე ერთეული დოკუმენტი (მოხსენება, წერილი, ბრძანება). მართალია, ზოგიერთი მათგანი შემაჯამებელი ხასიათისაა და რამდენიმე საბუთის რეზიუმირებას წარმოადგენს, მაგრამ მაინც საინტერესოა ამ პრობლემის შესწავლით დაინტერესებული მკვლევარისათვის.

საქართველოს მთავარმმართველი გენერალი ალექსანდრ ტორმასოვი რუსეთის იმპერიის სამხედრო მინისტრ, გენერალ მიხეილ ბარკლაი-დე-ტოლისადმი 1810 წლის 6 აგვისტოთი დათარიღებულ №155-ე მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ სოხუმს შესანიშნავი ნავსაყუდელი გააჩნდა, რომელიც რუსეთს შესაძლებლობას მისცემდა შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთი სანაპიროს სრული კონტროლი მოეხდინა.² ამასთან ერთად, შენიშნული იყო, რომ სოხუმის ფლობით, რუსული მფლობელობა კასპიიდან შავ ზღვამდე გადაიჭიმებოდა.³ ეს, სხვათა შორის, საკმაოდ დიდი სივრცე იყო – 1500 ვერსი.⁴ ამასთან ერთად, ამ ქალაქის და, შესაბამისად, აფხაზეთის დაკავებით, რუსები მოახერხებდნენ ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა და ოსმალეთს შორის კავშირის გაწყვეტას, რაზეც გენერალი ალ. ტორმასოვი შავი ზღვის სამხედრო საზღვაო ფლოტის კაპიტან-ლეიტენანტ პეტრე დე დოდტს აცნობებდა 1810 წლის 9 აგვისტოს №765

²Документ, №269, – *Akti, sobrannie Kavkazskoyu Arkheografičeskoju Komissieju. Arkhiv glavnogo upravleniya Namestnika Kavkazskogo*. Napečatan pod redaktsieju predsedateliya komissii staršego sovetnika **Ad. Berje**. 4. Cilt, Tiflis, 1870, s. 184 (Rusça).

³ Документ. №269, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 184 (Rusça).

⁴ Документ, №274, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 187 (Rusça).

მიწერილობით.⁵ იქვე ხაზგასმული იყო, რომ ამგვარად რუსეთი საბოლოოდ დაიმორჩილებდა კავკასიას, ხოლო მისი ფლოტი შავი ზღვის ბატონ-პატრონი გახდებოდა.⁶

უკვე 1811 წლის იანვრისათვის რუსები სოხუმს საკმაოდ გაძლიერებული გარნიზონით იცავდნენ.⁷ თუმცა, როგორც გენერალი ალ. ტორმასოვი რუსეთის იმპერიის სამხედრო მინისტრს გენერალ მ. ბარკლაი-დე-ტოლის 1811 წლის 16 იანვარს მოახსენებდა, საჭირო იყო კიდევ უფრო მეტად გამაგრება და გაზაფხულისათვის ახალ, დამატებით ძალებს ითხოვდა ამ მიზნით.⁸

1809 წლის 7 ივნისს გენერალ-მაიორი თავადი დიმიტრი ორბელიანი გენერალ ალ. ტორმასოვს აცნობებდა, რომ სოხუმის ნავსაყუდელი რუსეთისათვის მეტად გამოსადეგი იქნებოდა. ამასთან ოსმალეთი დაკარგავდა მნიშვნელოვან პუნქტს, სადაც მისი ფლოტისათვის ხომალდები მზადდებოდა.⁹ საამისო ხე-ტყე სოხუმისავე სიახლოვეს, ზღვის სანაპიროსთან მდებარეობდა.¹⁰

გენერალმა ალ. ტორმასოვმა სოხუმის ეს ფუნქცია მოიწონა გენერალ-მაიორ დ. ორბელიანისადმი 1809 წლის 17 ივნისით დათარიღებულ პასუხში.¹¹ ამიტომაც ნათელია, რომ ეს დასახელებული პუნქტი რუსეთის იმპერიისათვის მეტად სასურველი იყო.¹²

1809 წლის 28 ივნისს გენერალ-მაიორმა თავადმა დ. ორბელიანმა გენერალ ალ. ტორმასოვს უპატაკა (№11), სამეგრელოს სამთავროს მმართველ ნინო ჭავჭავაძე-დადიანისას ცნობით, ცარგრადიდან¹³ სოხუმში ასლან-ბეი შარვაშიძესთან თურქები ჩამოვიდნენ მცირე ზომის ხომალდით. მათ მოითხოვეს, რომ სოხუმის მმართველს არ გაეგრძელებინა მამამის – ქელაიშ-აჰმად-ბეისა (ქელეშ-ბეი) და ძმის – საფარ-ბეის მიერ არჩეული გზა რუსებთან ურთიერთობის დამყარებისა. ამ უკანასკნელებთან კონფლიქტის შემთხვევაში, ის ოსმალთაგან ფინანსებითა და ჯარით იქნებოდა მხარდაჭერილი. ამ ჯერზე კი საჩუქრებიც მიართვეს:

---

⁵ Думент, №573, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 423 (Rusça).

⁶ Думент, №573, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 424 (Rusça).

⁷ Думент, №274, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 187 (Rusça).

⁸ Думент, №274, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 189 (Rusça).

⁹ Документ, №553, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 412 (Rusça).

¹⁰ Документ, №130, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 101 (Rusça).

¹¹ Документ, №554, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 413 (Rusça).

¹² Документ, №554, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 414 (Rusça).

¹³ ასე უწოდებდნენ რუსები კონსტანტინეპოლ-სტამბოლს.

ქურქები და ბეწვეული.¹⁴

1809 წლის 10 ივლისს გენერალი ალ. ტორმასოვი რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრ გრაფ ნიკოლაი რუმინცევს აცნობა, რომ სამეგრელოს მმართველის ინფორმაციით, ცარგრადიდან სოხუმში მამის – ქელემ-ბეი შარვაშიძის – მკვლელმა ასლან-ბეიმ ოსმალეთისაგან დამატებითი დახმარება მიიღო რუსული არმიისათვის წინააღმდეგობის გასაწევად, რომელიც ერთმა ოსმალურმა ხომალდმა ჩამოიტანა.¹⁵

1810 წლის 23 მარტიდან რუსული სამხედრო ხომალდები პატრულირებდნენ სოხუმ-სუჯუკ-ყალეს რეიდზე, რათა ხელი შეემაღათ ოსმალეთის სამხედრო-საზღვაო ფლოტისათვის, რომ ასლან-ბეისათვის სამხედრო დახმარება აღმოეჩინათ. როგორც ვიცე-ადმირალ ვასილი იაზიკოვის გენერალ ალ. ტორმასოვისადმი 1810 წლის 10 ივლისით დათარიღებულ №2710 მიწერილობიდან ირკვევა, ამ თარიღამდე რუსული კრეისერების მიერ რამდენიმე ოსმალური სავაჭრო გემი იქნა განადგურებული.¹⁶

1810 წლის 15 აპრილს პოლკოვნიკი სიმონოვიჩი გენერალ ალ. ტორმასოვს მოახსენა (დოკ. №325), რომ ოსმალეთი ამზადებდა 12 დიდ ხომალდს და არმიას, რომელსაც 14 ფაშა უწინამძღვრებდა. ჯარების შეგროვება სოხუმშიც მიმდინარეობდა.¹⁷

1810 წლის 6 მაისს გენერალი ალ. ტორმასოვი საგარეო საქმეთა მინისტრ ნ. რუმინცევს აცნობებდა, რომ ოსმალები ასლან-ბეი შარვაშიძეს უჭერდნენ მხარს და აფხაზეთის მოსახლეობასაც იმავეს მოუწოდებდნენ.¹⁸

1810 წლის 28 მაისით დათარიღებული №489 მოხსენებითი ბარათით გენერალ-მაიორი ფიოდორ სიმონოვიჩმა, რომელმაც გენერალი დიმიტრი ორბელიანი შეცვალა იმერეთის მმართველის თანამდებობაზე, მთავარ-მართებელ ალ. ტორმასოვს მოახსენა, რომ შერიფ-ფაშა ახალციხელმა 7000-იან ლაშქარს მოუყარა თავი და ლეკთა დამხმარე ძალასაც ელოდებოდა, ხოლო სოხუმისა და ბათუმის ციხეებში კი ადგილობრივი მმართველები პროვიანტისა და ცოცხალი ძალის მობილიზებას ახდენდნენ.¹⁹

1810 წლის 8 ივნისით დათარიღებულ №86 მიწერილობაში, ალ.

---

¹⁴ Документ, №519, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 389-390 (Rusça).

¹⁵ Документ, №284, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 202 (Rusça).

¹⁶ Документ, №572, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 422 (Rusça).

¹⁷ Документ, №1212, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 796 (Rusça).

¹⁸ Документ, №567, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 419 (Rusça).

¹⁹ Документ, №352, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 275 (Rusça).

ტორმასოვმა პოლკოვნი ფ. სიმონოვიჩს დაავალა, ყველანაირი შესაძლებლობის გამოყენება, რათა იმავე ზაფხულს რუსულ ჯარს ქ. სოხუმი დაეკავებინა. ამ საქმეში მას დახმარებას რუსეთის შავი ზღვის ფლოტიც ჩაერთვებოდა.²⁰ მაგრამ პროცესი ამ სქემით არ წარიმართა და 1810 წლის 10 ივლისით დათარიღებულ №2709 მიმართვაში, ვიცე-ადმირალმა ვ. იაზიკოვმა მთავარმართებელ ალ. ტორმასოვს აცნობა, რომ შესაბამისი დახმარების გაგზავნა არ შეეძლო, რადგან დამატებითი ძალები ფოთისაკენ უნდა გაეგზავნა.²¹

1810 წლის 6 აგვისტოს ბარონმა ანდრია ფიოდორის ძე როზენმა ალ. ტორმასოვს აცნობა (მოხსენება №33), რომ 28 ივლისს მიღებული ინფორმაციის შედეგად, სოხუმი რუსულმა დესანტმა აიღო, ხოლო იქ მყოფი მოწინააღმდეგე სრულად იქნა განადგურებული, გარდა ასლან-ბეი შარვაშიძისა, რომელმაც გაქცევა მოახერხა.²² იმავე წლის 7 აგვისტოს სოხუმში დაპატიმრებული იქნა ოსმალური სამანძიანი გემი, რომლის კაპიტანმა ვერ შეამჩნია სოხუმის კედლებზე აღმართული რუსული დროშა. 43-კაციანი ეკიპაჟი სრულად დაატყვევეს. გემს ადგილობრივი გარნიზონისათვის პროვიანტი შემოჰქონდა.²³

1811 წლის იანვრის დასაწყისში (8-13 იანვრის შუალედში) რუსებმა სოხუმთან დააკავეს ოსმალური ხომალდი, რომელსაც სულთნისაგან ასლან-ბეისათვის ფირმანი და სხვა დოკუმენტაცია და, ასევე, შეიარაღება და საკვები მოჰქონდა. დატყვევებულ ოსმალთა შორის იყო სოხუმის ყოფილი მაცხოვრებელი მუსტაფა-ეფენდი, რომელიც ადრე ქელემ-ბეის ერთგული იყო, მაგრამ მთავარს განუდგა მამინ, როცა ეს უკანასკნელი რუსეთის ხელისუფლებას დაუკავშირდა. შემდეგ მუსტაფა ასლან-ბეის მიემხრო და მის ელჩს წარმოადგენდა სტამბოლში. იმავე დოკუმენტში (კაპიტან აგარკოვის მოხსენება გენერალ-მაიორ ფ. სიმონოვიჩისადმი, 1811წ. 13 იანვარი, №6) ნათქვამია, რომ მუსტაფა-ეფენდის დიდი გავლენა ჰქონდა სოხუმელებში და ოსმალებიც მას პატივით ეპყრობოდნენ.²⁴

1811 წლის 11 მარტს იმერეთის მმართველმა ფ. სიმონოვიჩმა ალ. ტორმასოვს უპატაკა (№492), რომ თურქები ამზადებდნენ მასირებულ სამხედრო კამპანიას დასავლეთ საქართველოში, რომლის მიზანიც იყო

---

²⁰ Документ, №359, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 280 (Rusça).

²¹ Документ, №393, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 302 (Rusça).

²² Документ, №415, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 312 (Rusça).

²³ Документ, №1171, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 769 (Rusça).

²⁴ Документ, №579, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 427 (Rusça).

გურიის დაჭერა, აქედან ფოთზე შეტევა, რათა ქუთაისთან დამაკავშირებელი ყველაზე მოკლე და მოსახერხებელი გზა რუსებისათვის მოეჭრათ. შემდეგ კი ახალციხეში მყოფ იმერეთის დევნილ სოლომონ მეფესთან ერთად შეეცაოთ იმერეთისათვის.²⁵ ამასთან ერთად, ის საჭიროდ თვლიდა ქ. სოხუმის სანაპირო ზოლი დაეცვა 500 შავი-ზღვისპირელ კაზაკ მენავეებს.²⁶

სოხუმის დაუფლებიდან მოკლე ხანში დაიწყო მუშაობა ყირიმ-სამხრეთკავკასიის სავაჭრო გზის შემუშავებაზე, რომლის ხელმძღვანელობა უნდა გაეწია „სამეგრელოს კომპანიას“. ამ ორგანიზაციის წარმომადგენლობები განთავსდებოდა თეოდოსიაში, სოხუმში, ფოთში, ქუთაისსა და თბილისში.²⁷

1811 წლის 6 მაისისათვის, აფხაზეთის მთავარ გიორგი (საფარ ბეი) შარვაშიძის თქმით, მისი ძმა – ასლან-ბეი – თავს აფარებდა ტრაპიზონის ფაშა სულეიმან-ალა ჰაზინედარ-ოღლუსთან (წყაროში: Хазнадар-оглу).²⁸

1811 წლის 29 იანვარს ალ. ტორმასოვმა რუსეთის შავი ზღვის ფლოტის მთავარსარდალს, ადმირალს, მარკიზ ივან დე ტრავერსეს (Jean-Baptiste Prévost de Sansac, marquis de Traversay) მოუწოდა ოსმალური ხომალდების კავკასიის სანაპიროებთან მოახლოების აღკვეთა, რითაც მყარდებოდა სტამბოლის კავშირი ადგილობრივ მოსახლეობასთან.²⁹

როგორც 1811 წლის 18 მარტით დათარიღებულ წერილში გენერალი ალ. ტორმასოვი ვიცე-ადმირალ იაზიკოვს აცნობდა (№41), სოხუმის, ფოთის და სუჯუკ-ყალეს რუსების მიერ დაპყრობის შემდეგ, ოსმალეთმა ამ პუნქტების უკან დაბრუნება განიზრახა. დავალების შესრულება დაევალა ანატოლიის ფაშა სულეიმან-ალა ჰაზინედარს, რომელიც ფლობდა ზღვის სანაპიროს ტრაპიზონიდან სინოპამდე. მან ტრაპიზონიდან ბათუმში 2500-კაციანი ლაშქარი მიავლინა.³⁰ ამიტომ გენერალი ამ პუნქტების საზღვაო დაცვის უზრუნველყოფასაც ითხოვდა, რადგან სამივეგან რუსებს მცირე გარნიზონი ჰყავდათ, ამასთან ისინი ერთმანეთისაგან საკმაოდ შორს იმყოფებოდნენ.³¹

ვ. იაზიკოვმა ზომები მიიღო და უკვე 1811 წლის 8 მაისს რუსულმა

²⁵ Документ, №476, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 356 (Rusça).

²⁶ Документ, №476, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 357 (Rusça).

²⁷ Документ, №541, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 404 (Rusça).

²⁸ Документ, №582, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 429 (Rusça).

²⁹ Документ, №617, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 450 (Rusça).

³⁰ Документ, №1175, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 772-773 (Rusça).

³¹ Документ, №1175, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 773 (Rusça).

ფლოტმა ბათუმის სანაპიროსთან სამი ადგილობრივი ნავი დაატყვევა, რომელშიც სოხუმის ციხის ყოფილი ალაც აღმოჩნდა. ტყვეები ფოთში გადაიყვანეს.³²

1812წ. 24 ივნისს რუსეთში ნაპოლეონის არმია შეიჭრა. ოსმალეთში მიიჩნიეს, რომ ამ ვითარებით დამძიმებულ რუსეთისაგან დასავლეთ საქართველოში მნიშვნელოვან დათმობებს მიიღებდნენ, მით უფრო, რომ ბუქარესტის ზავით, სანქტ-პეტერბურგი ვალდებული იყო სტამბოლისათვის გადაეცა იარაღის ძალით დაკავებული ტერიტორიები.³³ ამის გამო, 1812წ. ბოლოს ოსმალეთმა კვლავ დაიკავა ფოთი და ახალქალაქი. სტამბოლი სოხუმსაც ითხოვდა.³⁴

ამის გამოძახილი იყო, რომ 1813 წლის 16 მარტს სამეგრელოს მთავარმა ლევან V დადიანმა საქართველოს მთავარსარდალ გენერალ ნიკოლაი რტიშჩევს მისწერა, ოსმალთა ემისრები აფხაზეთში ხმებს ავრცელებდნენ, რომ სოხუმი ისევ სტამბოლს გადაეცემოდა.³⁵

რუსეთისათვის სოხუმის დათმობა ყოვლად მიუღებელი იყო. ამიტომ ნ. რტიშჩევმა გენერალ-მაიორ ფ. სიმონივიჩს 1813 წლის 16 მაისს აცნობა იმპერატორის ნება, რომ სოხუმის გადაცემა ოსმალეთისათვის არ შეიძლებოდა, რადგან ეს მთლიანად აფხაზეთის დაკარგვას გამოიწვევდა. რუსეთის სამხედრო ხელმძღვანელობა აღნიშნავდა, რომ რუსეთი თმობდა ახალქალაქსა და ფოთს, მაგრამ დაუშვებელი იყო სოხუმის დათმობა, ამიტომ კიდევ უფრო უნდა გაძლიერებულიყო ამ ციხის დაცვა.³⁶

ოსმალები მაინც დაჟინებით ითხოვდნენ სოხუმის დაბრუნებას. ტრაპიზონის ფაშამ სეიდ სულეიმანმა საქართველოში რუსეთის საოკუპაციო ხელისუფლების თავკაც ნ. რტიშჩევს 1813 წლის დასაწყისში კატეგორიულად მოსთხოვა სოხუმის დაცლა რუსული ნაწილებისაგან.³⁷ ამ დიპლომატიურ მიმოწერასა და პოლემიკაში რუსები შენიშნავდნენ, რომ სოხუმის დაბრუნება სტამბოლისათვის შეუძლებელი იყო იმის გამო, რომ საკუთრივ მთავარმა გამოთქვა სურვილი რუსეთის პროტექციის

³² Документ, №620, – *Akti...*, 4. *Cilt*, s. 451 (Rusça).

³³ კახა კვაშილავა, ისტორიული სამურზაყანოს წარსულიდან (17.-18. საუკუნეების მიჯნა – 1840 წელი, თბილისი, 2011, გვ. 239.

³⁴ კახა კვაშილავა, ისტორიული სამურზაყანოს წარსულიდან, გვ. 239.

³⁵ Belge №588, – *Akti, sobranie Kavkazskoyu Arkheografičeskoyu Komissieyu. Arkhiv glavnogo upravleniya Namestnika Kavkazskogo*. Napeçatan pod redaktsieyu predsedateliya komissii staršego sovetnika **Ad. Berje**. T. 5. *Cilt*, Tiflis, 1873, s. 496 (Rusça).

³⁶ Документ, №595, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 504-505 (Rusça).

³⁷ Документ, №926, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 785 (Rusça).

მიღებისა. აღნიშნული ინსტრუქცია ნ. რტიშჩევმა სტამბოლში რუსეთის ელჩს ანდრეი იტალინსკისაც მიაწოდა 1813 წლის 7 ივლისს.³⁸

რუსულ-ოსმალური ურთიერთობები ისევ იძაბებოდა. გენერალმა რტიშჩევმა რუსეთის იმპერიის მთავარ დიპლომატ ნ. რუმიანცევს 1813 წლის 26 ივლისს აცნობა, რომ ტრაპიზონის ფაშა აპირებდა ლაშქრობას დასავლეთ საქართველოში, თუკი სოხუმი, რედუტ-კალე და ანაკლია ოსმალეთს არ დაუბრუნდებოდა.³⁹ იქვე აღნიშნული იყო, რომ თურქული ნაწილები, ასლან-ბეი შარვაშიძის წინამძღოლობით, აფხაზეთის ტერიტორიაზე შეიჭრნენ და სოფელ გუდავავში დაბანაკდნენ.⁴⁰

რუსეთის სამხედრო წარმომადგენლობამ ტრაპიზონის ფაშას დესპანის გამოგზავნა მოსთხოვა. ტრაპიზონიდან ფაშა მისირლუ-ოღლი ალი-ალა ჩამოვიდა იმავე წლის აგვისტოში. რუსებმა ოსმალთა დესპანს კატეგორიულად მოსთხოვეს მათი ლაშქრის გაყვანა აფხაზეთიდან. ალი-ალამ აღნიშნა, რომ ამგვარი გადაწყვეტილების მიღების უფლებამოსილება მას არ გააჩნია და ის ტრაპიზონის ფაშას აცნობებდა ამ ყველაფერს. როგორც გენერალი რტიშჩევი აღნიშნავდა, ისინი დიდხანს ელოდნენ⁴¹ შესაბამის პასუხს. თუმცა, ასეთი რამ მათ ვერ მიიღეს და სპეციალური სამხედრო კამპანია განახორციელეს ასლან-ბეის წინააღმდეგ.⁴²

1813 წლის 22 სექტემბერს ელჩი ა. იტალინსკი ნ. რტიშჩევს მოსწერა, რომ სოხუმის დაბრუნება ოსმალეთისათვის უმნიშვნელოვანეს ამოცანას წარმოადგენდა.⁴³ ეს რომ ასე იყო გამოჩნდა ფოთის ფაშის სეიდ სულეიმანის წერილში პოლკოვნიკ სტანისლავ მერლინისადმი, სადაც ის აღნიშნავდა, რომ გააჩნდა სულთნის შესაბამისი ბრძანება და 40 ათასიანი ლაშქარი, რათა ოსმალეთის კონტროლი აღედგინა სოხუმზე, ანაკლიაზე, ყულევზე, ქუთაისზე, ბაღდათზე, შორაპანზე და სრულიად იმერეთ-სამეგრელო-გურიაზე.⁴⁴ იგივე მოითხოვა არზრუმის სერასკირმა (მთავარსარდალმა) სეიდ ბაბა იბრაიმ-ფაშამ ნ. რტიშჩევისგან,⁴⁵ თუმცა ამ უკანასკნელმა მას 1813 წლის 19 ნოემბერს უპასუხა, რომ აფხაზეთი და სხვა

³⁸ Документ, №931, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 793 (Rusça).

³⁹ Документ, №935, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 798 (Rusça).

⁴⁰ Документ, №935, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 798 (Rusça).

⁴¹ დოკუმენტში, რომელიც 1813 წლის 6 სექტემბერსაა შედგენილი, არაა მითითებული ამ ლოდინის ხანგრძლივობა.

⁴² Документ, №936, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 800 (Rusça).

⁴³ Документ, №937, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 802 (Rusça).

⁴⁴ Документ, №939, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 804 (Rusça).

⁴⁵ Документ, №940, – *Akti...*, 5. *Cilt*, s. 807 (Rusça).

ქართული სამთავროები თავისი სურვილით შევიდნენ რუსეთის იმპერიის მფარველობაში და ამიტომაც ისინი ოსმალეთს ვერ გადაეცემოდნენ.⁴⁶

ოსმალები 1816 წლის მიწურულამდე გამოთქვამდნენ სოხუმს პრეტენზიას, თუმცა ეს მათთვის უშედეგოდ დასრულდა.

ამდენად, XIX საუკუნის დასაწყისში რუსეთმა, რომელსაც ამოძრავებდა „მესამე რომის“ ფსევდოიდეოლოგია კავკასიაში მნიშვნელოვნად შეავიწროვა ოსმალეთის იმპერიის გავლენა. მიუხედავად იმისა, რომ სანქტ-პეტერბურგი მხოლოდ და მხოლოდ საკუთარ იმპერიულ საზღვრებს აფართოებდა, რისთვისაც მან ჯერ კიდევ 1801 და 1810 წლებში გააუქმა, შესაბამისად, ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოები და ისინი უშუალოდ შეიერთა. ამით მან მრავალათასწლოვანი ქართული სახელმწიფოებრიობა მოსპო. ქართველები ეთნიკური კოლონიური ჩაგვრის ქვეშ აღმოჩნდნენ. მიუხედავად ამისა, იმ ხანებში ქართულმა საზოგადოებამ ჩათვალა, რომ რუსეთის იმპერიის საგარეოპოლიტიკური მიზნები, გარკვეული თვალსაზრისით, ეხმიანებოდა ქართველი ერის ინტერესებს, რაც ისტორიული ქართული მიწების გაერთიანებას მოიაზრებდა.

და ბოლოს უნდა აღინიშნოს, რომ სოხუმი და აფხაზეთი დღემდე ინარჩუნებენ ამ სტრატეგიულ მნიშვნელობას. სწორედ ამიტომაც ეს მხარე უკვე 26 წელია, ოკუპირებულია რუსეთის მიერ და იქიდან მასობრივად განდევნილია ქართული მოსახლეობა. მიმდინარეობს ჩრდილოდასავლეთი საქართველოს დეეთნიზაცია რუსეთის მიერ მისი საბოლოო ასიმილაციის მიზნით.

Sokhumi ve Abhazya stratejik açınsından Kafkasya'da çok önemli bir yerde bulunuyorlar. Burası gerek Kuzey, gerekse Güney Kafkasya'ya giden yollar üzerindedir. Bu açıdan, buraların ele geçirilmesi bölge üzerine hâkimiyet kurulması açısından çok önemlidir. O yüzden buraları yani tarihi Gürcü topraklarını ele geçirmek için Roma İmparatorluğu, Bizans, Sasaniler, Arap Halifeliği gibi devletler her türlü çabayı göstermişlerdi. Geç Ortaçağ döneminde Osmanlı İmparatorluğu birleşik Gürcistan'ın iç ve dış siyasi durumundan istifade ederek 1454'te ülkenin Kuzey-Batı bölgelerini ele geçirmek için ilk teşebbüste bulundu. Ancak, İstanbul hedefine Gürcistan Devleti parçalandıktan sonra ulaşabildi ve Abhazya üzerine kendi kontrolünü kurdu. Artık, XVII. yüzyılın ilk

---

⁴⁶ Документ, №940, – *Akti...*, 5. Cilt, s. 805 (Rusça).

çeyreğinde Osmanlıların “Sohumi” olarak adlandırdığı Tskhumi’de iki tuğlu paşa oturuyordu¹.

XIX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya’ya Rusya girdi. “Üçüncü Roma” denen sözde ideoloji ile donanmış Saint-Petersburg (Belli bir tarzda bu ideoloji Moskova’nın günümüz politikasında da mevcuttur) Rus imparatorluğunun sınırlarını o dönemde Osmanlı ile İran’ın etki alanı olan güneye doğru genişliyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus sömürge hükümeti tarafından düzenlenen “Kafkasya Arkeografik Cemiyeti’nin” 12 ciltten oluşan belgeleri Gürcistan, Kafkasya ve civar ülkelerinin tarihi geçmişi araştırmak için önemli kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Bu bildiriye Rusya tarafından Abhazya’nın ilhakı için yaptığı askeri ve siyasi adımlarla birlikte bu gelişmelere karşı Osmanlı İmparatorluğu’nun tutumu üzerine durulmuştur. Bu açıdan yaklaşık 50 civarında belgeyi (raporlar, mektuplar, emirler) içeren IV. ve V. cilt fazlasıyla önem arz etmektedir. Gerçi bunlardan bir kısmı birkaç belgenin özetinden oluşmuştur ancak konu üzerine çalışan araştırmacılar için önemli bir malzeme niteliğindedir.

Gürcistan valisi General Aleksandr Tormasov 6 Ağustos 1810 tarihli ve №155 sayılı raporunda General Mikheil Barklay De Tol’a Sokhumi’nin Rusya’ya Karadeniz’in Kuzey-Doğu sahilinin tam kontrolünü sağlayabilecek durumda bir liman olduğunu bildirmişti². Aynı yazıda, Sokhumi’yi ele geçirerek Rus iktidarının Hazar Denizinden Karadeniz’e kadar uzanacağı da ayrıca anlatılmıştı³. Söz konusu bölge yeterince büyük -1500 verst⁴ idi. Sokhumi ve Abhazya’yı ele geçirdiklerinde Ruslar, Kuzey Kafkasyalı dağlılar ile Osmanlı arasında var olan bağları koparabilirdiler. Bu durum General Al. Tormasov tarafından 9 Ağustos 1810 tarihli ve №765 sayılı raporunda Karadeniz’in filosu komutanı olan yüzbaşıteğmen Petre De Dodt’a bildirildi⁵. Aynı raporda anlatıldığına göre, bu hamle ile Rusya Kafkasya’yı tamamen ele geçirdiği gibi filosu da Karadeniz’in tam sahibi olacaktı⁶.

---

¹ Bejan Khorava. Odiş-afkhazetis urtiertoba (15.-18. saukuneebi). Tiflis, 1996, s. 128 (Gürcüce).

² Belge №269, – *Akti, sobrannie Kavkazskoyu Arkheografiçeskoyu Komissieyu. Arkhiv glavnogo upravleniya Namestnika Kavkazskogo*. Napeçatan pod redaktsieyu predsdateliya komissii starşego sovetnika **Ad. Berje**. 4. Cilt, Tiflis, 1870, s. 184 (Rusça).

³ Belge №269, – *Akti..*, 4. Cilt, s. 184 (Rusça).

⁴ Belge №274, – *Akti..*, 4. Cilt, s. 187 (Rusça).

⁵ Belge №573, – *Akti..*, 4. Cilt, s. 423 (Rusça).

⁶ Belge №573, – *Akti..*, 4. Cilt, s. 424 (Rusça).

Ocak 1811'de Ruslar Sokhumi'yi çok daha güçlü bir askeri birlikle savunuyorlardı⁷. Ancak 16 Ocak 1811'de General Al. Tormasov Rusya İmparatorluğu Askeri Bakanı General Barklay De Tol'a bildirdiğinde Sokhumi'nin istihkâmını daha da sağlam hale getirmesini talep ediyordu ve bunun için takviye kuvvet istiyordu⁸.

7 Haziran 1809'da Tuğgeneral Dimitri Orbeliani, General Al. Tormasov'a Sokhumi limanının Rusya için çok faydalı olacağını bildirmişti. Bu durumda Osmanlı filosu için gemilerini inşa ettiği önemli bir yeri kayıp edilmiş olurdu⁹. Çünkü gemi inşaatı için gerekli kereste Sokhumi ve yakınlarında bulunurdu¹⁰.

General Al. Tormasov'un Tuğgeneral D. Orbeliyani tarafından açıklanan Sokhumi'nin durumuna sıcak baktığı 17 Haziran 1809'da ona yazdığı mektuptan belli olmaktadır¹¹. Bu yüzden yukarıda adı geçen yer Rusya İmparatorluğu için fazlasıyla önemli idi¹².

28 Haziran 1809'da Tuğgeneral D. Orbeliani General Al. Tormasov'a yazdığı №11nolu raporunda Samegrelo Prensisi Nino Çavçavadze-Dadiani'den aldığı haberi yani Türklerin küçük bir gemiyle Tsargrad'dan¹³ Sokhumi'ye, Aslan Bey Şervaşidze'nin yanına geldiklerini bildirdi. Türkler Sokhumi Hükümdarı'ndan babası Kelaiş Ahmad Bey (Keleş Bey) ve kardeşi Sapar Bey'in yolundan gitmemesini talep ettiler. Bu ise Ruslarla irtibat kurmaktan vazgeçmek anlamına geliyordu. Ruslarla çatışma çıktığında Osmanlılar ona maddi ve askeri yardımda bulunacağına söz verdiler. Onlar ayrıca Aslan Bey'e kürkler hediye ettiler¹⁴.

10 Temmuz 1809'da General Al. Tormasov Samegrelo Hükümdarı'ndan aldığı bir haberi Rusya Dış İşleri Bakanı Graf Nikolay Rumyantsev'e göndermişti. Buna göre babası Keleş Bey Şervaşidze'nin katili Aslan Bey, Tsargrad'dan Rus Ordusu'na karşı çıkmak için bir Osmanlı gemiyle Sokhumi'ye getirilen ek yardım aldı¹⁵.

23 Mart 1810'dan itibaren Rus askeri gemileri Sokhumi ve Sucuk Kale arasında Aslan Bey için askeri yardıma gelecek Osmanlı askeri gemilerinin önünü almak için devriye yapıyorlardı. Koramiral Vasili Yazikov'un 10 Temmuz 1810'da

---

⁷ Belge №274, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 187 (Rusça).

⁸ Belge №274, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 189 (Rusça).

⁹ Belge №553, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 412 (Rusça).

¹⁰ Belge №130, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 101 (Rusça).

¹¹ Belge №554, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 413 (Rusça).

¹² Belge №554, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 414 (Rusça).

¹³ Ruslar tarafından kullanılan İstanbul'un eski ismi

¹⁴ Belge №519, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 389-390 (Rusça).

¹⁵ Belge №284, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 202 (Rusça).

General Al. Tormasov'a yazdığı №2710 nolu yazısından anlaşıldığına göre bu tarihe kadar Rus kruvazörleri tarafından birkaç Osmanlı ticaret gemisi imha edilmişti¹⁶.

15 Nisan 1810'da Albay Simonoviç Al. Tormasov'a Osmanlı tarafından 14 Paşa komutasında 12 büyük geminin ve ordu hazırlandığını bildirdi (Belge №325). Askeri güçler Sokhumi'de de toplanıyordu¹⁷.

6 Mayıs 1810'da General Al. Tormasov Dış İşleri Bakanı Rumyantsev'e Osmanlıların Aslan Bey Şarvaşidze'yi desteklediklerini ve halkı da buna davet ettiklerini bildirdi.

28 Mayıs 1810 tarihli ve №489 nolu raporunda İmereti valisi General Dimitri Orbeliani'nin yerine atanan Tuğgeneral Fiyodor Simonoviç, Genel Vali Olan Al. Tormasov'a Akhaltsikhe Paşası Şerif Paşa tarafından 7000 askeri gücün toplandığı ve ayrıca Dağıstan'dan askeri yardım beklenildiği, Sokhumi ve Batumi Kalelerinde de yerel hükümdarlar tarafından askeri güç toplandığı üzere haber verdi¹⁸.

8 Haziran 1810 tarihli ve №86 nolu raporunda Al. Tormasov, Albay F. Simonoviçi Rus ordusu tarafından aynı yaz içinde Sokhumi şehrini ele geçirmek için bütün imkânları kullanmak üzere görevlendirdi. Bu konuda Simonoviç'e Rus Karadeniz Filosu da yardım edecekti¹⁹. Ancak gidişat tahmin edildiğine göre yürümedi ve 10 Temmuz 1810 tarihli №2709 nolu raporunda Koramiral V. Yazikov, Genel Vali Tormasov'a ek kuvvetlerini Poti'ye göndereceği için gerekli yardım yapamayacağını bildirdi²⁰.

6 Ağustos 1810'da Baron Fyodor Oğlu Andria Rozen Al. Tormasov'a 28 Temmuz'da aldığı haberi bildirdi (№33 nolu rapor). Buna göre Rus askeri birlikleri Sokhumi şehrini aldı ve orada bulunan düşman birliklerini tamamen imha etti. Aslan Bey Şarvaşidze ise kaçarak kendini kurtardı²¹. 7 Ağustos 1810'da Sokhumi'de Osmanlı Filosu'nun üç yelkenli gemisi kaptan tarafından Sokhumi duvarlarında Rus bayrağını fark etmediği için yakalandı. 43 kişilik mürettebat tamamen esir alındı. Bu gemi kale garnizonu için erzak getirmişti²².

Ocak 1811 başlarında (8-13 Ocak arası) Ruslar Sokhumi yakınlarında

---

¹⁶ Belge №572, – *Akti.., 4. Cilt, s. 422* (Rusça).

¹⁷ Belge №1212, – *Akti.., 4. Cilt, s. 796* (Rusça).

¹⁸ Belge №567, – *Akti.., 4. Cilt, s. 419* (Rusça).

¹⁹ Belge №352, – *Akti.., 4. Cilt, s. 275* (Rusça).

²⁰ Belge №359, – *Akti.., 4. Cilt, s. 280* (Rusça).

²¹ Belge №393, – *Akti.., 4. Cilt, s. 302* (Rusça).

²² Belge №415, – *Akti.., 4. Cilt, s. 312* (Rusça).

üzerinde mühimmat, erzak, Padişah tarafından Aslan Bey'e gönderilen ferman ile diğer belgeler olan gemiyi yakaladılar. Esirler arasında Sokhumi'nin eski sakini olan Mustafa Efendi de vardı. Mustafa Efendi Keleş Bey'in sadık bir arkadaşı idi, ancak prens Rus Hükümeti ile iş birliğe girdiğinde onu terk etmişti. Daha sonra Mustafa Bey, Aslan Bey'e bağlandı ve onun İstanbul'daki elçisi oldu. Aynı belgede (Yüzbaşı Agarkov'un Tuğgeneral F. Simonoviç'e yazdığı rapor, 13 Ocak 1811, №6) Mustafa Efendi'nin Sokhumi sakinleri üzerine büyük etkisi olduğu ve Osmanlıların da ona saygıyla davrandıkları belirtilmişti²³.

11 Mart 1811'de İmereti Valisi F. Simonoviç, Al. Tormasov'a yazdığı raporda (№492) Türklerin Batı Gürcistan'daki askeri faaliyetlerini yoğunlaştıracaklarını bildirdi. Buna göre Türkler önce Guria Bölgesi'ni ele geçirecekler, buradan Poti'ye doğru harekete geçecekler ve Ruslara Kutaisi ile bağlanan en kestirme ve uygun yolu keseceklerdi. Daha sonra ise Akhaltsikhe'de bulunan ve İmereti'den kaçan Kral Solomon'la birlikte İmereti'ye karşı sefer açacaklardı²⁴. O, Sokhumi sahilinin 500 kişiden oluşan Kazak birlikleri tarafından savunmasını uygun görüyordu²⁵.

Sokhumi ele geçirildikten sonra Kırım ile Güney Kafkasya ticaret yolunun projelendirilmesi başladı. Bu işler "Samegrelo Şirketi" adına bir kurum tarafından yönetilecekti. Bu şirketin şubeleri Teodosia, Sokhumi, Poti, Kutaisi ve Tiflis gibi şehirlerde açılacaktı²⁶.

Abhazy Prensi Giorgi Şervaşidze'ye (Sapar Bey) göre 6 Mayıs 1811'de kardeşi Aslan Bey Trabzon Paşası olan Hazinedaroğlu Süleyman Ağa'nın yanına sığınmıştı²⁷.

29 Ocak 1811'de Al. Tormasov Rusya Karadeniz Filosu komutanı Amiral Markiz İvan De Travers'e Osmanlı gemilerinin Kafkasya kıyılarına yakın gelmemesi için önünün almasını talep etti. Çünkü gemilerin gelmesiyle İstanbul'un yerli halklarla temasta bulunması devam edecekti²⁸.

18 Mart 1811 tarihli raporda (№41) General Al. Tormasov, Koramiral Yazikov'a, Ruslar'ın Sokhumi Poti ve Sucuk Kalelerini ele geçirmesinden sonra Osmanlı'nın buraların geri almak niyetinde olduğunu bildirdi. Bu vazifeyi yerine getirmek için Anadolu Paşası ve Trabzon'dan Sinop'a kadar bölgenin valisi olan Hazinedaroğlu Süleyman Ağa görevlendirdi. Paşa Trabzon'dan Batum'a 2500

---

²³ Belge №1171, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 769 (Rusça).

²⁴ Belge №579, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 427 (Rusça).

²⁵ Belge №476, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 356 (Rusça).

²⁶ Belge №476, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 357 (Rusça).

²⁷ Belge №541, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 404 (Rusça).

²⁸ Belge №582, – *Akti...*, 4. Cilt, s. 429 (Rusça).

kişilik bir ordu gönderdi²⁹. Bu yüzden general yukarıda adı geçen kalelerin deniz tarafından da korumasını talep etti. Çünkü her üç yerde Rusların sayıda az askeri vardı ve bunlar da birbirinden uzak mesafede bulunuyorlardı³⁰.

V. Yazikov tedbirler aldı ve 8 Mayıs 1811'de Rus filosu Batum sahilleri yakınlarında üç tekne ve bunlardan birinin içinde olan Sokhumi Kalesi'nin eski kaledarını ele geçirdi. Tutsakları Poti'ye götürdüler³¹.

24 Haziran 1812'de Napoleon ordusu Rusya'ya istila etti. Osmanlı da bu durumdan dolayı Rusya'nın Batı Gürcistan konusunda belli bir uzlaşma yapacağı düşünülüyordu. Dahası Bükreş Antlaşması gereğince St. Petersburg Hükümeti'nin silah gücü ile işgal ettiği bölgeleri İstanbul'a iade etmek zorunluğu vardı³². Bu yüzden 1812 sonlarında Osmanlılar Poti ve Akhalkalaki'yi yeniden ele geçirdi. Ancak onlar Sokhumi'yi de talep ediyorlardı³³.

Bu durumdan ötürü 16 Mart 1813'te Samegrelo Prensi V. Levan Dadiani, Gürcistan'daki Rus Ordusu Komutanı Rtişçev'e Osmanlı ajanlarının Abhazya'da Sokhumi'nin yeniden İstanbul'a iade edileceği söylentilerinin yayılmaya başladıkları üzere bir yazı yazdı³⁴.

Rusya Sokhumi'yi terk etmek niyetinde değildi. Bu yüzden Rtişçev, Tuğgeneral F. Simonoviç'e 16 Mayıs 1813'te Sokhumi'nin Osmanlılara terk edilmeyeceğine dair imparatorun emrini bildirdi. Çünkü Sokhumi'nin kaybedilmesi tüm Abhazya'nın kaybedilmesine yol açacaktı. Rus askeri komutanlığı Akhalkalaki ile Poti'nin terk edileceğini ancak Sokhumi'den vazgeçmeyeceklerini açıkladı. Bu nedenle Sokhumi'nin tahkimatı ile savunma tedbirleri daha da artırıldı³⁵.

Osmanlılar Sokhumi'nin iadesini ısrarla talep ediyorlardı. 1813 başlarında Trabzon Paşası Seyid Süleyman, Gürcistan'daki Rus İşgal Hükümeti Başkanı N. Rtişçev'e Rus askeri kuvvetleri tarafından Sokhumi'nin katiyen terkedilmesini talep etti³⁶. Diplomatik yazışmalarda Ruslar Abhazya Prensi'nin Rus Himayesi

---

²⁹ Belge №617, – *Akti.., 4. Cilt, s. 450* (Rusça).

³⁰ Belge №1175, – *Akti.., 4. Cilt, s. 772-773* (Rusça).

³¹ Belge №1175, – *Akti.., 4. Cilt, s. 773* (Rusça).

³² Belge №620, – *Akti.., 4. Cilt, s. 451* (Rusça).

³³ Kakha Kvaşilava. *İstoriuli samurzakanos tsarsulidan (17.-18. saukuneebis micna – 1840 tseli)*. Tiflis, 2011, s. 239 (Gürcüce).

³⁴ Kakha Kvaşilava. *İstoriuli samurzakanos tsarsulidan.., s. 239* (Gürcüce).

³⁵ Belge №588, – *Akti, sobrannie Kavkazskoyu Arkheografiçeskoyu Komissieyu. Arkhiv glavnogo upravljeniya Namestnika Kavkazskogo*. Napeçatan pod redaktsieyu predsdateliya komissii sarşego sovetnika **Ad. Berje**. T. 5. Cilt, Tiflis, 1873, s. 496 (Rusça).

³⁶ Belge №595, – *Akti.., 5. Cilt, s. 504-505* (Rusça).

altına girmek istediği talebini ileri sürerek Sokhumi'nin İstanbul'a terkedilmesinin mümkün olmadığını belirtiyorlardı. Bu talimat 7 Temmuz 1813'te N. Rtişçev tarafından Rusya'nın İstanbul elçisi Andrey İtalinski'ye de gönderildi³⁷.

Rus-Osmanlı ilişkileri yeniden gergin hale geliyordu. 26 Temmuz 1813'te General Rtişçev Rus İmparatorluğu'nun baş diplomatı olan N. Rumyantsev'e Sokhumi, Redut-Kale ve Anaklia Osmanlı'ya iade edilmediğinde Trabzon Paşası tarafından Batı Gürcistan'a bir sefer açılacağı haberini bildirdi³⁸. Aynı belgeye göre Aslan Bey Şarvaşidze komutasında olan Türk askeri birlikleri Abhazya topraklarına girdiler ve Gudava köyünde kamp kurdular³⁹.

Rus askeri temsilciliği Trabzon Paşası'ndan bir elçinin gönderilmesini talep etti. Aynı yıl Ağustos ayında Trabzon'dan Mısıroğlu Ali Ağa, elçi statüsünde Sokhumi'ye geldi. Ruslar elçiden Osmanlı askeri birliklerinin Abhazya'dan çekilmesini talep ettiler. Ali Ağa konuya yönelik kararın alınmasına yetki sahibi olmadığını ve durumun Trabzon Paşası'na bildireceğini açıkladı. General Rtişçev'e göre Ruslar cevabı uzun süre beklediler⁴⁰. Ancak, cevap gelmeyince Aslan Bey'e karşı askeri harekât düzenlediler⁴¹.

22 Eylül 1813'te Büyükelçi İtalinsky N. Rtişçev'e yazdığında Sokhumi'nin Osmanlı'ya iade edilmesinin önemli bir iş olduğunu açıkladı⁴². Durumu ciddi olduğu Poti Paşası Seyid Süleyman'ın, Albay Stanislav Merlin'e gönderdiği yazıdan da anlaşılmaktadır. Buna göre Paşa'ya Padişah'tan verilen emir gereğince 40 bin asker toplayarak Sokhumi, Anaklia, Kulevi, Kutaisi, Bağdati, Şorapani ve bütün İmeret-Samegrelo-Guria bölgeleri üzerinde Osmanlı'nın kontrolünün yeniden kurma yetki verilmişti⁴³. Erzurum Seraskeri Seyid Baba İbrahim Paşa da N. Rtişçev'den aynı talepte bulundu⁴⁴. Ancak Rtişçev 19 Kasım 1813'te Paşa'ya Abhazya ile diğer Gürcü Prensliklerinin gönüllü olarak Rusya himayesi altına girdiklerini ve bu nedenle Osmanlı'ya terkedilmesinin mümkün olmadığını bildirdi⁴⁵.

Osmanlıların Sokhumi üzenine iddiaları 1816 yılın sonuna kadar devam etti,

---

³⁷ Belge №926, – *Aktı.., 5. Cilt, s. 785* (Rusça).

³⁸ Belge №931, – *Aktı.., 5. Cilt, s. 793* (Rusça).

³⁹ Belge №935, – *Aktı.., 5. Cilt, s. 798* (Rusça).

⁴⁰ 6 Eylül 1813 tarihli belgede bekleme süresi belirtilmemiştir.

⁴¹ Belge №936, – *Aktı.., 5. Cilt, s. 800* (Rusça).

⁴² Belge №937, – *Aktı.., 5. Cilt, s. 802* (Rusça).

⁴³ Belge №939, – *Aktı.., 5. Cilt, s. 804* (Rusça).

⁴⁴ Belge №940, – *Aktı.., 5. Cilt, s. 807* (Rusça).

⁴⁵ Belge №940, – *Aktı.., 5. Cilt, s. 805* (Rusça).

ancak sonuçsuz kaldı.

Böylece, 19. yüzyılın başında, Kafkasya'da "Üçüncü Roma" diye sahte ideolojisini kullanan Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisini önemli ölçüde daralttı. St-Petersburg kendi imparatorluğunun sınırlarını genişleterek 1801 ve 1810'da Kartli-Kakheti ile İmereti Krallıklarını ortadan kaldırarak kendine bağladı ve binlerce yıllık Gürcü devletçilik geleneğini yok etti. Gürcüler kendilerini etnik ve sömürge baskısı altında buldular. Bununla birlikte, o dönemde Gürcülerin bir kısmı Rus İmparatorluğu'nun dış politika hedefleri altında tarihi Gürcü topraklarının birleşeceğini düşünüyordu ve bu durumun Gürcü ulusunun çıkarlarıyla örtüştüğüne inanıyordu.

Sonuç olarak denilebilir ki, Sohum ve Abhazya günümüze kadar bu stratejik önemini korumaktadır. Bu yüzden bölge artık 26 yıldır Rusya tarafından işgal edilmiş durumdadır ve Gürcü nüfusu büyük ölçüde bölgeden uzaklaştırılmıştır. Rusya Kuzey-Batı Gürcistan'ı asimilasyona uğratmak için bölgenin etnik yapısını yeniden şekillendirmektedir.

TÜRKİYE'DEN TSALKA VE TİFLİS'E ZANAATKÂR VE İŞÇİ GÖÇÜ (XIX. YÜZYIL)

Dr. Öğr. Üyesi
Mustafa TANRIVERDİ
İstanbul Üniversitesi

ÖZ

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'dan Türkiye'ye göçler yaşandığı gibi Türkiye'den de Kafkasya'ya göçler gerçekleşmiştir. Bu göç hareketi yüzyılın sonuna kadar, zaman zaman yoğunlaşarak devam etmiştir. Göçlerin önemli bir kısmı geçici süreli olmakla birlikte, kalıcı olarak gidenler de az değildir.

Türkiye'den ilk olarak zanaatkarların göçü 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ardından gerçekleşmiştir. Erzurum, Erzurum ve Kars taraflarından Gürcistan'ın Tsalka bölgesine giden Rumlar, önemli oranda zanaatkar kesimden oluşmaktaydı. Demirci, dokumacı, nalbant, bakırcı, doğramacı, kunduracı, berber, fırıncı gibi farklı meslek gruplarına ait bu zanaatkarlar, göçü aileleriyle birlikte gerçekleştirmişlerdir. Üretime katkı sunan bu zanaatkarların Türkiye'den göçü, ekonomik anlamda bir kaybı ifade ederken, Tsalka ve bir süre sonra Tiflis için üretime katkı anlamı taşımıştır. Bu göçün tam olarak hangi sebepten kaynaklandığını söylemek zor görülmektedir. Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Ahıska'yı ele geçirerek Türkiye sınırına yaklaşması dikkate alınır, bölgede yaşayan Hıristiyanlar üzerinde daha etkin konuma yükseldiği söylenebilir. Bu anlamda birtakım teşvikler sunarak, Türkiye'den Hıristiyan nüfusun Kafkasya topraklarına gelmeleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Bununla birlikte, Türk-Müslüman ve Ermeni zanaatkarlar XIX. yüzyıl boyunca Türkiye'nin farklı yerlerinden Tiflis'e göç etmiştir. Bu göçler, ekonomik ve kısmen siyasi sebepler nedeniyle gerçekleşmiştir. Tiflis Gubernatörlüğü'nün yazışmalarından anlaşıldığı üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu taraflarından Tiflis'e gidenlerin önemli bir kısmı orada yerleşmek ve vatandaşlık almak için başvuruda bulunuyorlardı. Tiflis yerel idaresinin göçmenlerin yasal olarak orada bulunmaları konusunda titiz davrandığı ve ikamet izni süreçlerini yakından takip ettiği görülmektedir.

Bu çalışma, Türkiye'den Gürcistan topraklarına XIX. yüzyıl boyunca gerçekleşen zanaatkar göçünü Gürcistan Merkez Tarih Arşivi ve Osmanlı Arşivi verileri üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Göçün sosyal, ekonomik ve siyasi bakımdan ne ifade ettiği ve bölge tarihine etkileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Gürcistan, göç, Tsalka, Tiflis.

XIX საუკუნეში ხელოსნებისა და მუშების გადასახლება თურქეთიდან წალკასა და თბილისში

ასისტენტ პროფესორი,
დოქტორი მუსტაფა თანრივერდი
სტამბოლის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

XIX საუკუნის დასაწყისიდან დაიწყო ემიგრაცია როგორც კავკასიიდან თურქეთში, ისე თურქეთიდან კავკასიაში. მოსახლეობის გადასახლება, რომელიც პერიოდულად უფრო ინტენსიური ხდებოდა, თითქმის საუკუნის ბოლომდე გაგრძელდა. გადასახლებულთა მნიშვნელოვანი ნაწილი დროებით, მცირე ნაწილი კი, რომელთა რაოდენობა მაინც საკმაოდ დიდი იყო, სამუდამოდ მიდიოდა ახალ საცხოვრებელ ადგილას.

ხელოსნების პირველი მიგრაცია თურქეთიდან რუსეთ-ოსმალეთის 1828-1829 წლების ომის შემდეგ დაიწყო. ერზინჯანიდან, არზრუმიდან და ყარსიდან საქართველოში, წალკის რეგიონში გადასახლებული ბერძნების მნიშვნელოვანი ნაწილი ხელოსნები იყვნენ. მჭედლები, ფეიქარები, ნალბანდები, მკალავები, დურგლები, კალატოზები, დალაქები, მცხობელები და სხვა პროფესიის წარმომადგენლები ოჯახებთან ერთად გადასახლდნენ. გადასახლებულებს მნიშვნელოვანი წვლილი შეჰქონდათ ადგილობრივ წარმოებაში და თურქეთიდან მათი გადასახლება ადგილობრივი ეკონომიკისთვის სერიოზული დანაკლისი იყო. სამაგიეროდ, წალკის და მოგვიანებით თბილისის მრეწველობისთვის მნიშვნელოვანი მონაპოვარი გახდა. ძნელია დაზუსტებით იმის თქმა, თუ კონკრეტულად რა გახდა ამ გადასახლების მიზეზი. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს რუსეთმა ხელში ჩაიგდო ახალციხე და მიადგა თურქეთის საზღვარს, რამაც მას საშუალება მიეცა გაეზარდა გავლენა რეგიონის ქრისტიან მოსახლეობაზე. ამგვარად, მან მოახერხა სხვადასხვა საშუალებით წახალისებინა თურქეთის ქრისტიანი მოსახლეობის გადასახლება კავკასიაში.

ამასთანავე, XIX საუკუნეში მუსლიმი თურქი და სომეხი ხელოსნები თურქეთის სხვადასხვა კუთხეებიდან თბილისში მოდიოდნენ საცხოვრებლად. თბილისის გუბერნიის მიმოწერიდან ჩანს, რომ აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიიდან თბილისში ჩასულების დიდი ნაწილი ცდილობდა იქ დასახლებას და მოქალაქეობის მიღებას. როგორც

ვხედავთ, თბილისის ადგილობრივი ხელისუფლება გადასახლებულების საკითხისადმი დიდ ინტერესს იჩენდა და ბინადრობის ნებართვის გაცემის პროცესს ყურადღებით აკვირდებოდა.

ამ ნაშრომში ჩვენ მიზნად დავისახეთ გაგვეანალიზებინა თბილისის ცენტრალური საისტორიო არქივისა და ოსმალური არქივის დოკუმენტებში ასახული XIX საუკუნეში თურქეთიდან საქართველოში ხელოსნების გადასახლების პროცესი. განვიხილავთ მიგრაციის სოციალურ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ასპექტებს და ამ პროცესის ზეგავლენას რეგიონის ისტორიაზე.

საკვანძო სიტყვები: თურქეთი, საქართველო, ემიგრაცია, წალკა, თბილისი.

MIGRATION OF ARTISANS AND WORKERS FROM TURKEY TO TSALKA AND TIFLIS (XIXth CENTURY)

Dr. Mustafa TANRIVERDI
Istanbul University

ABSTRACT

There were migrations from Turkey to the Caucasus and from the Caucasus to Turkey since the beginning of the XIX century. The intensity of those migrations, sometimes increasing, continued until the end of the century. The paper deals with the migration of artisans. Most of them migrated temporary, but some wanted to settle down.

The first migration of artisans was from Turkey after the Russo-Turkish war. Most of the artisans who moved from Erzincan, Erzurum and Kars to Tsalka of Georgia were Greeks. Weavers, blacksmiths, tinkers, sawyers, carpenters, shoemakers, they all moved with their family. The migration of the artisans meant economic loss for Turkey, yet it meant benefit for Tsalka and after some time for Tiflis. It is hard to say why the migrations actually happened. If we pay attention to the strengthening of Russia's position on the border with Turkey after the war of 1828-1829 with the capture of Akhaltsikhe, its influence was more important for the Christian population. With this, Russia tried to attract Christians from Turkey promising them some privileges. Along with that, Turkish-Muslim and Armenian artisans moved from different places of Turkey to Tiflis. Those migrations occurred for economic and not for political reasons. As we understand from the records of the Tiflis governor, many artisans who had moved from Eastern Anatolia and Southeast

Anatolia applied for a residence permit and citizenship straight away. The Tiflis governorate was closely watched on those movings to Tiflis.

The purpose of this work is to analyze the migration of artisans from Turkey to Tsalka and Tiflis in the XIXth century according to the documents of the Georgian archive and the Ottoman archive. The paper examines the importance of migrations at the social, economic and political aspects.

Key Words: Turkey, Georgia, migration, Tsalka, Tbilisi.

Bu çalışmanın konusu iki aşamalı olarak ele alındı. İlk olarak 1830 tarihinde, günümüz Gürcistan Cumhuriyeti sınırlarında bulunan Tsalka bölgesine göç eden Rum zanaatkarlar; ikinci olarak ise XIX. yüzyılın sonuna kadar Tiflis'e yapılan zanaatkar ve işçi göçü değerlendirilmeye çalışıldı.

1828-1829 Türk-Rus Savaşı sonrasında Doğu Anadolu'dan göç ettirilen Ermenilere ilişkin Türkçe literatürde önemli çalışmalar¹ yapılmakla birlikte, bölgeden Rum nüfusun göçü hakkında müstakil çalışma bulunmamaktadır. Günümüzde Gürcistan'ın Tsalka bölgesinde Türkçe konuşan Rumlar olarak adlandırılan bu toplumun, göç ettikleri dönemdeki nüfus yapısının önemli oranda zanaatkarlardan oluştuğu, arşiv verileri ışığında görülmektedir. Aşağıda Rumların göçüne dair kısa bir değerlendirme yapıldıktan sonra, onların mesleklerine dair bilgiler verilecektir.

1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'nun önemli şehirlerini işgal altına alan Rusya, savaş sonrasında bölgeden çekilirken Hıristiyan nüfus üzerinde etkide bulunarak, bu nüfusun Kafkasya'ya göçünü sağladı. Bu göç Rus birliklerinin kontrolünde gerçekleşti. Amaç Rusya İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya'da giderek arttırdığı hakimiyetini, demografik yapının değişimiyle de kalıcı hale getirmektir.

Göç komitesinin yazışmalarından anlaşıldığı üzere Rumların göçü gruplar halinde gerçekleşti. Erzurum'da bulunan Rusya'nın Kafkasya Ordusu 20. Piyade Tümen Komutanının, Türkiye'den göç edecek Hıristiyanlar için oluşturulan Tiflis'teki göç komitesine 7 Mayıs 1830 tarihinde gönderdiği raporda; Erzurum'dan Kars ve Gümrü'ye 46 Rum ailesinin geldiği ve Tsalka'da yerleştirilmelerinin planlandığından bahsedilmektedir. Bununla birlikte göçmenlerin Gümrü'de karantinaya alınması ve işlerine yönelik tedbirler anlatılmaktadır.² 26 Mayıs

---

¹ Savaş sonrası Doğu Anadolu'dan yapılan göçlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler", **Türk Tarih Kurumu Basımevi**, Ankara 1988, s. 365-408; Besim Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, Sayı 46, 201, s. 195-204; Özgür Yılmaz, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler", **Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu (17-19 Kasım 2016/Nahçıvan)**, Ankara 2018, s. 141-180.

² **Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Stsa)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)**, STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 40.

1830'da ise yine Tsalka civarında yerleřtirilmek üzere 26 Rum ailesi gönderildi. Bundan kısa bir süre sonra 31 Mayıs 1830'da Tsalka çevresinde yerleřmek üzere Mayıs ayı sonuna doęru 79 Rum aile, Ova ve Ařaęı Pasin taraflarından göç yolculuęuna çıktıęı bildirildi.³

Göç eden ilk grup içerisinde yer alan 26 ailenin 20'sine yardım yapıldı.⁴ Yine 79 Rum aileden 53 aile para ve ekmek yardımı aldılar.⁵ Erzurum'dan gönderilen yazılarda 50 ailenin daha yardım aldığı bildirilmektedir.⁶ Yardım talep eden ve etmeyen ailelerin listesi ayrı ayrı tutulmaktaydı. Pek çok ailenin yardım talep etmedięi anlaşılmaktadır. Tsalka'da ikamet edecek 18 hanede toplam 162 nüfus yardım talep etmemiřtir. Bu ailelerin hayvanları olmadığı; ancak tarımla uğrařtıkları bilgisi yer almaktadır.⁷

Göç hareketinin Haziran başlarından itibaren yine gruplar halinde devam ettięi görülmektedir. Tsalka'da iskan edilmek üzere Kars ve Gümrü taraflarına doęru yola yola çıkan 238 aile ve 12 bekar göçmen bulunmaktaydı. Yine Haziran ayının ilk günlerinde 200'den fazla Rum ailenin yolda olduęu anlaşılmaktadır. 3 Haziran 1830'da 21 aile Tsalka'ya ulařtı.⁸

Göç eden Rum ailelerin hane nüfusları büyük farklılık göstermekteydi. Örneęin 46 ailenin listesine bakıldığında, toplam nüfusta yetişkin olarak 92 ve küçük yařta olanlar 29 olmak üzere 121 kiřiden oluřmaktaydılar. Bu durumda ayrı olarak sayılan hanelerde bekar sayısı yüksek görülmektedir.⁹ Bununla birlikte bazı aileler 10 kiřiden oluřmaktaydı.¹⁰

Tsalka'nın yanı sıra Rumların az bir kısmı Tiflis řehrine yerleřmeyi talep ettiler. 4 řubat 1831 tarihinde General Paskeviç-Erivanskiy tarafından Hıristiyanların iskani için oluřturulan komiteye gönderilen yazıda, Rumlardan bazılarının aileleriyle beraber Tiflis'e yerleřmek istediklerinden ve bunlara yardım yapılacaęından bahsetmektedir.¹¹

6 Nisan 1831'de Erzurum'dan gelen bir göçmenin Paskeviç'e hitaben yazdıęı dilekçe oldukça ilginçtir. Dilekçeden anlařıldığı üzere, Erzurum'da iken top dökümüyle ilgilenen Karabet Mardasi Argotikov, Osmanlı Hükümeti'nden alması gereken ücreti, savařın çıkmasıyla beraber alamadığından ve zor durumda kaldığından bahsederek, Paskeviç'ten yardım istemekteydi.¹²

Arřiv verilerinde Tsalka'ya göç eden Rumların mesleęine dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, Erzurum'dan Gümrü'ye gönderilen toplamda 1239 erkek

³ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 52..

⁴ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 43.

⁵ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 52.

⁶ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 53-54.

⁷ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 80..

⁸ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 63..

⁹ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 50-51.

¹⁰ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 64.

¹¹ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 31, list 239.

¹² STSA, Fond 1524, op. 1, d. 31, list 311.

ve 1196 kadından oluşan göçmenler içerisinde kaç kişinin hangi meslek grubuna mensup olduğuna dair liste aşağıdaki şekildeydi:¹³

Tüccar, 4 kişi
Dokumacı, 56
Terzi, 71
Araba imalatçısı, 1
Damıtıcı (Şarap veya diğer), 1
Halat imalatçısı, 7
Çömlekçi, 1
Çiftçi, 47
Dişçi, 1
Taş ustası, 14
Halat imalatçısı, 1
Seramikçi, 4
Boyacı, 1
Demirci, 3
Hekim, 1
Kalaycı, 4
Orduda kumanya hazırlayan, 2
Bakır ustası, 5
Esnaf, 88
Değirmenci, 5
Desenci, 5
Bostancı, 2
Fırıncı, 1
Tercüman, 1
Bıçkıcı, 1
Doğramacı, 19
Nalbant, 18
İşçi, 106
Kadın işçi, 1
Kasap, 10
Kunduracı, 28
Saraç, 2
Gümüştü, 10
Çilingirci, 5
Tütüncü, 8
Sırıkçı, 1
Berber, 4
Чарвадар??, 1

---

¹³ STSA, Fond 1524, op. 1, d. 31, list 1-6. (28 Ekim 1834)

Öğretmen, 2
Чубушник??, 1
Ekmekçi, 2
İpek işiyle uğraşan
Kürkcü, 6

XIX. yüzyıl boyunca Tiflis şehrine işçi göçlerinin gerçekleştiği görülmektedir. Tiflis'e çalışmaya gidenler arasında ekmekçilerin önemli yer tuttuğu görülmektedir. Bunların çoğunluğu Ermeni kökenlidir ve çoğunlukla Doğu Anadolu ve Karadeniz vilayetlerinden bölgeye gitmişlerdir. Kendi bölgelerinde ekmekçilik ile ilgilenirken, köylerinde yeterli arazileri olmaması nedeniyle geçim sıkıntısı çekmelerini gerekçe göstererek, Tiflis'e göç etmiş ve burada kendi mesleklerini sürdürmüşlerdir. Geçici süreyle bölgeye giden bu Ermeniler, kazandıkları para ile son baharda memleketlerine dönüş yapıyorlardı. Dönüşlerde çoğunlukla izin sorunu yaşamaktaydılar. Bu durumda Tiflis Başşehbenderliği devreye girmekte ve gerekli izinlerin alınmasını sağlamaktaydı.¹⁴

Türkiye topraklarından Tiflis'e göç edenler, burada ikamet edebilmek için Tiflis Gubernatörlüğü (valilik) nden oturma izni almak durumundaydılar. Gubernatörlüğün yazışmalarından, konunun sıkı tutulduğu ve başvuranlar hakkında dış görünüşleri dahil olmak üzere ayrıntılı rapor tutulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin; Tiflis'te oturma talebinde bulunan Harputlu Sarkis ve Magdisi kardeşler, fırıncılık işi ile uğraşmakta ve bir yıl süre ile Tiflis'te çalışmayı istemekteydiler. Ermeni kardeşlerin yaptığı bu başvuru, Tiflis Gubernatörlüğü tarafından 1883 yılında kabul gördü ve kardeşler oturma izni alabildiler. Oturma izni belgesinde, Sarkis ve Magdisi'nin dış görünüşlerinin ayrıntılı bilgisi yer almaktaydı. Verilen bilgilerden Harputlu kardeşlerin fırıncı oldukları ve Ermeni-Gregoryan oldukları anlaşılmaktadır.¹⁵ Yine Trabzon ve Amasya sancağı ahalisinden olup ekmekçilik yapmak üzere Bayram oğlu Mustafa'nın geldiği görülmektedir.¹⁶

Karadeniz bölgesinden her yıl binlerce kişi tütün ziraatinde çalışmak üzere Batum'a geliyor ve burada iş bulamayanlar Tiflis'e gidiyordu.¹⁷

Tiflis'te bir süre çalıştıktan sonra geriye dönenlere de rastlanılmaktadır. Tiflis'te ve bir müddet de Bakü'de doktorluk mesleğini icra eden Gadalin?, 1893 yılında Osmanlı Devleti'nde istihdam edilmek üzere Tiflis Başşehbenderliği'ne başvuruda bulunmuştur.¹⁸ Harputlu Perciyan'ın, ailesiyle beraber yaklaşık 30 yıl Tiflis'te yaşadıkdan sonra Şubat 1895'te Samsun'a gelerek buradan memleketi Harput'a dönme niyetinde olduğu ve bunun için Trabzon Valiliği'ne başvurduğu anlaşılmaktadır.¹⁹

¹⁴ BOA, DH.TMİK.M 72 \ 29 (3)

¹⁵ Mustafa Tanrıverdi, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)**, Ankara 2019, s. 75.

¹⁶ BOA, HR.MKT 717/18 (1)

¹⁷ Nedim İpek, "II. Abdülhamid Döneminde Trabzon'da Amele Göçü", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı:25, Güz 2018, s. 123; Abdullah Bay, "Rusya'ya Osmanlı İşçi Göçü (1830-1921)", **OTAM**, Sayı: 41, Bahar 2017, s. 35.

¹⁸ BOA, BEO, 238-17831 (4)

¹⁹ BOA, A.MKT.MHM 534/19 (2)

Tiflis'e geçici işçi olarak çalışmaya gidenlerin, memleketlerinde sahipsiz kalan arazi ve mülkleri üzerinde başkalarının tasarruflarında bulunma girişimleri işçileri oldukça kaygılandırmıştır. Tiflis'te fırıncılık işiyle meşgul ustabaşı Tipoyan, Çelikyan, Kaplanyan gibi daha birçok ismin 15 Haziran 1911 dilekçesinden anlaşıldığına göre; Erzurum vilayeti dahilinde bulunan Gedıçor? Köyü sınırlarında yüzyıllardan beri ellerinde bulunan ve köyün tek geçim kaynağı olan yaylalarının, Lazistan Sancağı'na bağlı Hemşin nahiyesi Çıçova köyündeki Lazların gasbına uğraması nedeniyle oldukça zor durumda kalmışlardır. Bu mağduriyetlerinin giderilmesi için Trabzon ve Erzurum vilayetlerine durumlarının tebliğ edilmesini İçişleri bakanlığından istemişlerdir.²⁰

Tiflis'e çalışmaya gidenlerin bir diğer sorunu, gidiş-dönüş güzergahında soygun olaylarına maruz kalmalarıydı. Gümüşhane'den Tiflis'e çalışmaya giden Rumlardan bir kısmı 1863 yılında memleketlerine dönüş yolunda Kars'tan Soğanlı dağına doğru giderken burada birkaç kişinin saldırısına uğramışlar ve üzerlerindeki para ve eşya gasb edilmiştir.²¹ Şikayet üzerine başlatılan incelemede, soygunu gerçekleştirenlerin Rusya'ya geçtikleri Kars'taki memurların verdikleri bilgilerinden anlaşılmakta ve Kars'ta bulunan Rusya konsolosunun aracılığıyla saldırganların yakalatılmaları sağlanmıştır. Gümrü'de hapsedilen bu saldırganların mahkemede sorgulanmaları Rusya yasalarına göre gerçekleşmiştir.

Soyguna uğrama daha çok kaçak yollardan, yani pasaportsuz gidenlerin başına geliyordu. Bunlar Kars-Sarıkamış veya Erivan-Bayezid yolunu kullanıyorlardı. Kıtık olduğu zamanlarda bu tür gidişlerde artış yaşanıyordu. Pasaport ve gerekli izinlerle ilgilenmek istememelerinden bu yol daha kolay geliyordu. Tiflis'e işçi olarak gidenlerin %80'inin bu yolu kullandığı bilgisi arşiv kayıtlarında mevcuttur. Buralarda silahlı eşkıyaların sık sık saldırılar düzenlediği görülmektedir.²²

Geçici olarak çalışmaya gelenlerin yanı sıra, Tiflis'e gelenlerin önemli bir kısmı burada kalmayı ve Rusya vatandaşlığına geçmeyi talep etmekteydiler. Talep sahipleri belli bürokratik işlemleri yerine getirmek durumundaydılar. Geçiş gerekçeleri Rusya tarafından ciddi şekilde sorgulanmaktaydı. Gerekçeleri mantıklı bulunarak Rusya vatandaşlığına geçmesine izin verilenler, Rusya kanunlarına göre Çar'a bağlılık yemini etmekteydiler. Bu yemin metninde, vatandaşlığa kabul edilen kişi yeni vatanından hiçbir yere ayrılmamaya, yabancılara hizmeti kabul etmemeye ve Rusya aleyhine hiçbir eylemde bulunmamaya yemin ediyordu.²³

Tiflis'te kalıcı olmak niyetiyle gelenlerin bir kısmının bir süre sonra fikir değiştirdikleri ve şartların onları memnun etmediği anlaşılmaktadır. 1862 tarihinde Harput eyaletinden Tiflis'e işçi olarak çalışmaya gelen Rum aileleri, burada ekonomik zorluk yaşamışlar ve geriye dönüş için Tiflis Başşehbenderliği'ne başvurmuşlardır.

²⁰ BOA, HR.TO 542/5 (1)

²¹ BOA, MVL 652/121 (3)

²² BOA, DH.MKT 2052/91 (1); DH.MKT 2030/80 (1).

²³ Tanrıverdi, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis...**, s. 71

Başşehbenderlik, bu ailelerin dönüşü için gerekli işlemleri yaparak, para yardımıyla bulunmuştur.²⁴

Tiflis'e gidip çalışan işçiler arasında, Osmanlı Hükümetine istihbarat sağlayan Ermenilerin olduğu da görülmektedir. Bunlardan Karabet Ohannes ismi dikkat çekmektedir. Bitlis ahalisinden olan Ohannes, 1890 lı yıllarda Tiflis'te tuğla ve doğramacılık gibi farklı işlerde çalışırken Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden bölgeye çalışmaya gelen Ermenileri izleyerek, içlerinde Osmanlı Hükümeti aleyhine faaliyet yürütenleri tespit ettiğine dair bilgiler mevcuttur. 1898 yılında Sadrazam tarafından İçişleri bakanlığına gönderilen yazıda, Karabet Ohannes'e Osmanlı memurları tarafından her türlü kolaylığın sağlanması isteği yer almaktaydı.²⁵

Tiflis'te bulunan ve esnaflıkla meşgul olan Osmanlı Ermenileri, oradaki esnaf gruplarıyla sıkı bağlantılar kurmaktaydılar. Dostluklar kara günde belli olur misali, bu bağlantıların yansımaları 1890 yılında Tiflis'te vefat etmiş Ermeni Sanasaryah'ın Tiflis'teki cenaze törenine dair verilen bilgilerden anlamaktayız. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne 29 Haziran 1890 tarihinde gönderilen Vahram Mutaftyan imzasıyla gönderilen telgrafnamede, Sanasaryah'ın cenazesine Ermeni ve ecnebilere oluşan bir çok kişi katılmış ve Tiflis'teki esnaf heyetleri cenaze töreninde hazır bulunmuşlardır. Cenaze alayının önünde Tiflis piskoposu dini ayini yönetmiş ve tabutun üzerine çiçekten oluşan 50 kadar taç konulmuştur.²⁶

Tiflis'te ekmekçilik ile ilgilenen Erzurumlu bir Ermeninin 1896 yılında tedavi gördüğü Mihail hastanesindeki ölümü ise, şehirde yalnızlığı yaşayan işçilerin de varlığını göstermektedir. Bu kişinin elbiseleri ve cebinden çıkan iki ruble parası ekmekçilerin temsilcisine teslim edilmiştir. Defn işlemleriyle Tiflis Başşehbenderliği ilgilenmiştir.²⁷ Orada hayatını kaybeden işçiler dini aidiyetlerine göre Ermeni veya Müslüman mezarlığına defnedilmekteydi.²⁸

Tiflis'e işçi olarak giden Ermeniler, bilhassa 1890 yılından sonra Osmanlı Hükümeti tarafından tehdit unsuru olarak görülmüşlerdir. Taşnaksütyun terör örgütünün Tiflis'te kurulmuş olması ve Osmanlı aleyhindeki faaliyetlerinin bu düşüncede etkisi olduğu düşünülebilir. Bu nedenle işçi olduğunu beyan edenler şüpheli görülerek, ülkeye dönüşlerinde çeşitli sorgulara tabi tutuldukları görülmektedir.

Türkiye'den Tiflis'e yapılan göçlerin 1892 yılı sonunda yoğunlaştığı ve kitlesel bir niteliğe kavuştuğu iddiaları Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini çekmişti. Konunun açıklığa kavuşturulması için Tiflis Başşehbenderliği'nden izahat istendi. Tiflis Başşehbenderliği'nin Kasım 1892'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği raporda;

---

²⁴ BOA HR.TO 323/52 (1)

²⁵ BOA DH.TMIK.M 52/90 (1)

²⁶ BOA, Y.A.HUS 236/43 (2)

²⁷ BOA, HR.UHM 18/33 (6).

²⁸ BOA, HR.UHM 147/7 (1).

“Harput, Palu, Arapkir ve Malatya civarından birçok Ermeni ’nin Tiflis ’e göç etmekte olduklarına dair bilgilerin aslı bulunmamaktadır” yanıtı verildi.²⁹

Kitlesel göç iddiaları Kasım 1908 yılı gazete haberlerinde yeniden gündeme gelmiştir. Buna göre; Erzurum’dan sefalet ve açlık gerekçe gösterilerek yoğun bir Ermeni göçü Kafkasya’ya doğru gerçekleştirilmekteydi. Bu haberlerin yoğunluk kazanması nedeniyle Erzurum Vilayeti’nden Osmanlı İçişleri Bakanlığı’na gönderilen telgrafta, ihtiyaçlarından dolayı Kafkasya’ya göç etmiş Ermeni bulunmadığından bahsedilmektedir. Bununla birlikte, meşrutiyet yönetiminin ilan edilmesinin ardından pek çok Ermeninin bölgeye gidip gelmekte olduğu ve yalnızca bunlardan bir kısmının yardıma ihtiyacı olduğu belirtilmektedir.³⁰

Büyük boyutlarda kitlesel göç gerçekleşmemekle birlikte, Tiflis’e zanaatkar ve işçi göçünün süreklilik arz ettiği görülmektedir. 1897 Rusya İmparatorluğu Genel Nüfus Sayımı’ndan anlaşıldığı üzere, Türkiye doğumlu olup da Tiflis ve civarında yerleşenlerin sayısı az değildi. Bu anlamda diğer ülkelere göre Türkiye doğumlu olanlar en fazla sayıya sahipti. Bu göre, nüfusun 7,283’ü Türkiye, 6,072’si İran, 460’ı Almanya ve 339’u Avusturya-Macaristan doğumlu idi.³¹

1897 Rus nüfus sayımına göre, Tiflis şehrinde yaşayan Türkiye doğumlu nüfusun 2.158’i Türk erkek ve 565’i Türk kadından oluşuyordu. Bu veriler, Türkiye’den gelenlerin ekseri olarak çalışmaya gelen erkeklerden oluştuğunu ve aileleriyle gelenlerin sayısının düşük olduğunu göstermektedir. Türkiye kökenli nüfusun Tiflis Guberniyası sınırlarındaki uezdlere göre dağılımı ise şu şekildeydi: Tiflis Uezdi’nde 262 erkek ve 168 kadın; Ahılkelek Uezdi’nde 376 erkek ve 265 kadın; Ahıska Uezdi’nde 120 erkek ve 72 kadın; Borçalı uezdi’nde 1605 erkek ve 252 kadın; Gori Uezdi’nde 306 erkek ve 194 kadın; Duşeti uezdi’nde 53 erkek ve 31 kadın Türkiye doğumlu idi.³²

Sonuç olarak; XIX. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu ve Karadeniz topraklarından Tsalka ve Tiflis’e, bir kısmı mevsimlik olarak devam eden, zanaatkar ve işçi göçleri gerçekleştirilmiştir. Bu göçlerin ekseri olarak ekonomik sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır. Bir nevi o dönemin gurbetçileri olarak adlandırılabilirler mevsimlik işçiler, ailelerini kendi memleketlerinde bırakarak, daha iyi para kazanabilmek amacıyla göç etmişlerdir. Etnik olarak çoğunluğu Ermeni ve Rumlar oluşturmaktaydı. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, göç edilen yerde kendilerine yakın grupların yardımını almalarıydı. Bu anlamda göçler kısmi olarak siyasi gerekçelerle de yapılmıştır. Farklı meslek dallarında zanaatkar olanların göçü elbette Türkiye’nin XIX. yüzyılı açısından önemli bir kayıp, buna karşılık göç edilen yer açısından kazanç olarak ortaya çıkmıştır. Göçlerin ekonomik bağlamda nasıl bir etki

²⁹ Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası’nda Tiflis...*, s. 75.

³⁰ BOA, DH.MKT 2682/38 (2)

³¹ Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası’nda Tiflis...*, s. 72.

³² *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXIX. Тифлисская губерния*, Санкт-петербург 1905, s. 42-43.

yarattığı meselesi, bu çalışmanın sınırlarına sığmayacak kadar ayrıntı bilgisini gerektirdiğinden konunun bu yönüne değinilmemiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Stsa)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi

KİTAP VE MAKALELER

Bay, Abdullah, “Rusya’ya Osmanlı İşçi Göçü (1830-1921), **OTAM**, Sayı: 41, Bahar 2017, s. 25-56.

Beydilli, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Göçürülen Ermeniler”, **Türk Tarih Kurumu Basımevi**, Ankara 1988, s. 365-408.

İpek, Nedim, “II. Abdülhamid Döneminde Trabzon’da Amele Göçü”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı:25, Güz 2018, s. 103-132.

Özcan, Besim, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, Sayı 46, 201, s. 195-204.

Tanrıverdi, Mustafa, **Çarlık Rusyası’nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)**, Ankara 2019.

Yılmaz, Özgür, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Rusya’nın Doğu Anadolu’daki Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler”, **Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu (17-19 Kasım 2016/Nağçıvan)**, Ankara 2018, s. 141-180.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXIX. Тифлисская губерния, Санкт-петербург 1905.

ჩვენი ნაშრომის თემა ორ პერიოდს მოიცავს. პირველი პერიოდი შეეხება 1830 წელს დღევანდელი საქართველოს საზღვრებში მდებარე წალკის რაიონში ბერძენი ხელოსნების გადასახლების პროცესს, ხოლო მეორე პერიოდი - XIX საუკუნის ბოლო წლებში თბილისში ხელოსნებისა და მუშების გადასახლების საკითხს.

1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ აღმოსავლეთ ანატოლიიდან სომხების გადასახლების შესახებ თურქულ ლიტერატურაში ბევრი მნიშვნელოვანი ნაშრომი შეიქმნა,¹ თუმცა რეგიონიდან

---

¹ომის შემდეგ აღმოსავლეთ ანატოლიიდან მოსახლეობის გადასახლების შესახებ დეტალური ინფორმაცია იხილეთ: Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Göçürülen Ermeniler”, **Türk Tarih Kurumu Basımevi**, Ankara 1988, s.

ბერძნული მოსახლეობის გადინების შესახებ დამოუკიდებელი ნაშრომი არ გამოქვეყნებულა. როგორც საარქივო ცნობებიდან ირკვევა, თანამედროვე საქართველოს წალკის რაიონში მცხოვრები თურქულად მოლაპარაკე ბერძნული თემი, გადასახლების პერიოდში ძირითადად ხელოსნებისგან შედგებოდა. ქვემოთ ბერძნების გადასახლების მოკლე შეფასების შემდეგ, მოყვანილი იქნება ცნობები მათი პროფესიების შესახებ.

1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროს რუსებმა აღმოსავლეთ ანატოლიაში მნიშვნელოვანი ქალაქები დაიპყრეს, ომის შემდეგ რეგიონიდან გასვლისას მათ მოახერხეს ზეგავლენა მოეხდინათ ქრისტიან მოსახლეობაზე და მათი კავკასიაში გადასახლება უზრუნველყოთ. ეს გადასახლება რუსული შენაერთების კონტროლის ქვეშ განხორციელდა. მათი მიზანი იყო XIX საუკუნის დასაწყისში კავკასიაში დამყარებული რუსეთის იმპერიის მმართველობის გამტკიცება დემოგრაფიული სურათის შეცვლის გზით.

გადასახლებულთა კომიტეტის მიმოწერიდან ირკვევა, რომ ბერძნების გადასახლება ჯგუფებად ხდებოდა. არზრუმში დისლოცირებულ რუსეთის კავკასიის არმიის XX ქვეითი დივიზიის მეთაურმა თურქეთიდან გადასახლებული ქრისტიანებისთვის თბილისში დაარსებულ გადასახლებულთა კომიტეტს 1830 წლის 7 მაისს გაუგზავნა ანგარიში, რომელშიც ახსენებდა არზრუმიდან ყარსსა და გიუმრში ჩასულ ბერძენთა 46 ოჯახს, რომლებიც წალკაში გეგმავდნენ დასახლებას. ამასთან მოყვანილი იყო ის ზომები, რომელიც მიიღეს გიუმრში გადასახლებულთა კარანტინში შეყვანის და მათი საკვებით მომარაგებისთვის.² 1830 წლის 26 მაისს ისევ წალკის მიდამოებში დასახლებისთვის ბერძნების 26 ოჯახი გაგზავნეს. მცირე ხნის შემდეგ, 1830 წლის 31 მაისს გავრცელდა ცნობა, რომ მაისის ბოლოს წალკის მახლობლად დასახლების მიზნით ოვა და ქვემო ბასიანის მხარე ბერძნების 79 ოჯახმა დატოვა.³

365-408; Besim Özcan, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, Sayı 46, 201, s. 195-204; Özgür Yılmaz, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Rusya’nın Doğu Anadolu’daki Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler”, **Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu (17-19 Kasım 2016/Nahçıvan)**, Ankara 2018, s. 141-180.

²Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Stsa)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi), STSA, Fond 1524, op. 1, d. 14, list 40.

³STSA, Fond1524, op. 1, d. 14, list 52..

გადასახლებულთა პირველ ჯგუფში შემავალი 26 ოჯახიდან 20-მა მიიღო დახმარება.⁴ 79 ბერძნული ოჯახიდან 53-ს ფულით და პურით დაეხმარნენ.⁵ არზრუმიდან გაგზავნილი წერილებიდან ვიგებთ, რომ კიდეც 50 ოჯახს გაუწიეს დახმარება.⁶ ცალკე ადგენდნენ იმ ოჯახების სიას, ვინც ითხოვდა დახმარებას და ცალკე იმ ოჯახების სიას, რომლებიც დახმარებას არ საჭიროებდნენ. ირკვევა, რომ ბევრი ოჯახი არ ითხოვდა დახმარებას. წალკაში დასახლებულთაგან დახმარება არ ითხოვა მთლიანობაში 164 წევრისგან შემდგარმა 18 ოჯახმა. ამ ოჯახებს არ ჰყავდათ საქონელი, თუმცა ცნობილია, რომ ისინი მიწათმოქმედებას მისდევდნენ.⁷

როგორც ვხედავთ, ივნისის დასაწყისში გადასახლების პროცესი ისევე ჯგუფების სახით ხდება. წალკაში დასახლებისთვის ყარსის და გიუმრის მიმართულებით 238 ოჯახი და 12 დაუოჯახებელი გადასახლებული დაადგა გზას. ივნისისთვის დასაწყისში ასევე გახდა ცნობილი 200-ზე მეტი ბერძნული ოჯახის გამგზავრების შესახებ. 1830 წლის 3 ივნისის 21 ოჯახმა წალკას მიაღწია.⁸

გადასახლებული ბერძნული ოჯახების შემადგენლობა განსხვავებული იყო. მაგალითისთვის 46 ოჯახისგან შემდგარ სიას რომ გადავხედოთ, ვნახავთ, რომ მთლიანად იგი შედგებოდა 121 პირისგან - 92 ზრდასრული და 29 მცირეწლოვანისგან. ასეთ ვითარებაში კომლების ცალკე დათვლის შემთხვევაში დაუოჯახებლების რიცხვი საკმაოდ მაღალი გამოჩნდება.⁹ ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ ზოგიერთი ოჯახი 10 წევრისგან შედგებოდა.¹⁰

წალკის გარდა ბერძნების მცირე ნაწილმა თბილისში დასახლებაც ისურვა. 1831 წლის 4 თებერვალს გენერალი პასკევიჩი ქრისტიანების დასახლებისთვის შექმნილი კომიტეტისთვის გაგზავნილ წერილში აღნიშნავს, რომ ბერძნების რამდენიმე ოჯახს სურდათ თბილისში დასახლება და რომ საჭირო იყო მათთვის დახმარების გაწევა.¹¹

საკმაოდ საინტერესოა 1831 წლის 6 აპრილს არზრუმიდან ჩამოსული ერთერთი გადასახლებულის მიერ პასკევიჩისათვის წარდგენილი განცხადება. როგორც ამ განცხადებიდან ირკვევა ქარაბეთ მარდასი

---

⁴STSA, Fond1524, op. 1, d. 14, list 43.

⁵STSA, Fond1524, op. 1, d. 14, list 52.

⁶STSA, Fond1524, op. 1, d. 14, list 53-54.

⁷STSA, Fond1524, op. 1, d. 14, list 80..

⁸STSA, Fond1524, op. 1, d. 14, list 63..

⁹STSA, Fond1524, op. 1, d. 14, list 50-51.

¹⁰STSA, Fond1524, op. 1, d. 14, list 64.

¹¹STSA, Fond1524, op. 1, d. 31, list 239.

არგოტიკოვი არზრუმში ზარბაზნების ჩამოსხმით იყო დაკავებული, მაგრამ ოსმალეთის ხელისუფლებისგან მისაღები თანხა ომის დაწყების გამო ვერ მიიღო, რის გამოც მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა და დახმარებას პასკევიჩს სთხოვდა.¹²

საარქივო დოკუმენტებში დაცულია დეტალური ცნობები წალკაში დასახლებული ბერძნების პროფესიების შესახებ. მათ შორის ცნობილია, რომ არზრუმიდან გიუმრში გაგზავნილი 1239 მამაკაცისა და 1196 ქალისგან შემდგარი გადასახლებულთა ჯგუფში რომელ პროფესიას რამდენი პირი ფლობდა. ამ პირების სია ასე გამოიყურება:¹³

- ვაჭარი - 4
- ფეიქარი - 56
- თერძი - 71
- ურმის ოსტატი - 1
- მეღვინე - 1
- თოკის ოსტატი - 7
- მეთუნე - 1
- ფერმერი - 47
- დანტისტი - 1
- ქვის ოსტატი - 14
- ბაწრის ოსტატი - 1
- კერამიკოსი - 4
- მღებავი - 1
- მჭედელი - 3
- ექიმი - 1
- მეთუნუქე - 4
- მარკიტანტი - 2
- სპილენძის ოსტატი - 5
- ხელოსანი - 88
- მეწისქვილე - 5
- ორნამენტების სპეციალისტი - 5
- მეზოსტნე - 2
- მეფურნე - 1
- თარჯიმანი - 1
- მხერხავი - 1

---

¹²STSA, Fond1524, op. 1, d. 31, list 311.

¹³STSA, Fond1524, op. 1, d. 31, list 1-6. (28 Ekim 1834)

დურგალი -	19
ნალბანდი -	18
მუშა -	106
ქალი მუშა -	1
ყასაბი -	10
მეწაღე -	28
მეუნაგირე -	2
ვერცხლის ოსტატი -	10
ზეინკალი -	5
თამბაქოთი მოვაჭრე -	8
მებარგული -	1
დალაქი -	4
Чарвадар	1
მასწავლებელი -	2
Чурушник	1
მეპურე -	2
მეაბრეშუმე -	1
მეჭურქე -	6

XIX საუკუნეში შეიმჩნევა მუშების გადასახლება ქალაქ თბილისში. ასევე თვალში საცემია ის ფაქტი, რომ თბილისში სამუშაოდ წასულებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ მეპურეებს. მათი უმრავლესობა სომხური წარმოშობის იყო და რეგიონში აღმოსავლეთ ანატოლიის და შავიზღვისპირა ვილაიეთებიდან ჩავიდნენ. ისინი თავის მხარეშიც მეპურეობით იყვნენ დაკავებული, მაგრამ სოფლებში არ იყო საკმარისი ნაკვეთები პურის მოსაყვანად, რის გამოც არსებობა უძნელდებოდათ. ამიტომ თბილისში გადასახლდნენ და თავისი პროფესიით განაგრძეს საქმიანობა. ეს სომხები დროებითი სამუშაოსთვის მიდიოდნენ თბილისში და შემოდგომაზე მოგროვებული თანხით უკან სახლში ბრუნდებოდნენ. ასეთ ვითარებაში გენერალური საკონსულო თბილისში ეხმარებოდა მათ საჭირო ნებართვების მისაღებად.¹⁴

თურქეთის ტერიტორიიდან თბილისში გადასახლებულებს, ადგილზე ცხოვრებისთვის თბილისის საგუბერნიო მმართველობიდან ბინადრობის უფლება უნდა აეღოთ. საგუბერნიო მმართველობასთან მიმოწერიდან ჩანს, რომ ამ თემას დიდ ყურადღებას უთმობდნენ და ნებართვის

¹⁴ BOA, DH.TMIK.M 72 \ 29 (3)

მოპოვებისთვის ყველა განაცხადის ავტორის შესახებ ცალკე ანგარიში დგებოდა, რომლებშიც მისი გარეგნობაც კი იყო აღწერილი. მაგალითად: თბილისში ცხოვრების უფლება მოითხოვეს ხარფუთელმა ძმებმა სარქისმა და მაგდისმა, ისინი მეფურნეობით იყვნენ დაკავებული და ითხოვდნენ თბილისში ერთწლიან ცხოვრების უფლებას. სომეხი ძმების მიერ გაკეთებულ განაცხადზე თბილისის საგუბერნიო მმართველობამ 1883 წელს თანხმობა განაცხადა და ძმებს ბინადრობის უფლება მიანიჭა. ბინადრობის ნებართვის დოკუმენტში სარქისის და მაგდისის გარეგნობის შესახებ დეტალური ცნობებია მოყვანილი. დოკუმენტიდან ასევე ვიგებთ, რომ ხარფუთელი ძმები მეფურნეები იყვნენ და სომხურ-გრიგორიანებს მიეკუთვნებოდნენ.¹⁵ ასევე არის ცნობები ტრაპიზონისა და ამასიის სანჯაყებში მცხოვრები მეპურე ბაირამოღლუ მუსტაფას ჩამოსვლის შესახებ.¹⁶

შავიზღვისპირა რეგიონიდან ყოველწლიურად ათასობის ადამიანი თამბაქოს პლანტაციებში სამუშაოდ ჩადიოდნენ ბათუმში, ხოლო ვინც ვერ შოულობდა სამუშაოს, მიდიოდნენ თბილისში.¹⁷

გვხვდებიან ისეთებიც, ვინც თბილისში ცოტა ხნის მუშაობის შემდეგ უკან დაბრუნდა. გალადინმა, რომელსაც თბილისსა და გარკვეული პერიოდი ბაქოში საექიმო პრაქტიკა ჰქონდა, 1893 წელს მიმართა გენერალურ საკონსულოს თბილისში, რათა მიეღო ცხოვრების უფლება ოსმალეთში.¹⁸ როგორც ირკვევა, ხარფუთელი ფერჯივანი, ოჯახთან ერთად 30 წლის განმავლობაში თბილისში ცხოვრების შემდეგ 1895 წლის თებერვალში ჩავიდა სამსუნში და ტრაპიზონის ვალის მიმართა, რათა მიეღო ნებართვა მშობლიურ ხარფუთში დაბრუნებისთვის.¹⁹

თბილისში დროებითი სამუშაოსთვის ჩასულები ნერვიულობდნენ სამშობლოში უპატრონოდ დატოვებული მიწის ნაკვეთსა და სხვებისთვის ჩაბარებულ ქონებაზე. თბილისში ფურნეების ხელოსნების უსტაბაში ტიპოიანის, ჩელიქიანის, კაპლანიანის და კიდევ 15 პირის 1911 წლის 15 ივნისს განაცხადებიდან ვიგებთ, რომ ისინი არზრუმის ვილაიეთის სოფელ გედიჩორში საუკუნეების განმავლობაში ფლობდნენ სოფლის შემოსავლის ერთადერთ წყაროს სამოვრებს, რომელიც ლაზისტანის სანჯაყის სოფელ ჩიჩოვას მაცხოვრებლებმა მიითვისეს და სოფელი მძიმე მდგომარეობაში

¹⁵ Mustafa Tanrıverdi, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)**, Ankara 2019, s. 75.

¹⁶ BOA, HR.MKT 717/18 (1)

¹⁷ Nedim İpek, "II. Abdülhamid Döneminde Trabzon'da Amele Göçü", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı:25,Güz 2018, s. 123; Abdullah Bay, "Rusya'ya Osmanlı İççi Göçü (1830-1921)", **OTAM**, Sayı: 41, Bahar 2017, s. 35.

¹⁸ BOA, BEO, 238-17831 (4)

¹⁹ BOA, A.MKT.MHM 534/19 (2)

ჩააგდეს. ისინი სთხოვდნენ შინაგან საქმეთა სამინისტროს, რომ ეცნობებინათ ამ უსამართლობის შესახებ ტრაპიზონისა და არზრუმის ვილაიეთებისთვის.²⁰

თბილისში სამუშაოდ წამსვლელებისთვის კიდევ ერთი პრობლემა მიგრანტების გადაადგილების მარშრუტზე მარცვის ხშირი შემთხვევები იყო. გუმუშპანედან თბილისში სამუშაოდ წასული ბერძნების ერთი ნაწილი 1863 წელს უკან დაბრუნებისას ყარსიდან სოლანლის მთისკენ მიმავალ გზაზე რამდენიმე პიროვნებამ გაძარცვა, ფული და ნივთები წაართვა.²¹ საჩივრის საფუძველზე დაწყებული გამოძიებით დადგინდა, რომ მძარცველები რუსეთში გადავიდნენ, ყარსელი მოხელეების მიერ მიწოდებული ინფორმაციის საფუძველზე და ყარსში რუსეთის საკონსულოს შუამდგომლობით თავდამსხმელების დაკავება მოხერხდა. გიუმრში დაპატიმრებული მძარცველები წარდგნენ სასამართლოს წინაშე და რუსეთის კანონებით გასამართლდნენ.

მარცვავდნენ ძირითადად მათ, ვინც ფარულად ანუ უპასპორტოდ მოგზაურობდნენ. ისინი ყარსი-სარიყამიშის ან ერევანი-ბაიაზითის გზებს იყენებდნენ. შიმშილობის დროს ასეთ გზებზე მგზავრების რაოდენობა მატულობდა. ვისაც არ სურდა პასპორტის და სხვა საჭირო ნებართვების მიღებაზე წვალება, მათთვის ეს გზა უფრო ადვილი ჩანდა. საარქივო დოკუმენტებში დაცული ცნობების მიხედვით თბილისში მუშებად წასულთა 80% ამ გზას იყენებდნენ. ამ მხარეში შეიარაღებული მძარცველების თავდასხმებს რეგულარული ხასიათი ჰქონდა.²²

დროებითი სამუშაოს მამიებლებთან ერთად თბილისში ჩამოსულთა მნიშვნელოვანი ნაწილი აქ დარჩენას და რუსეთის მოქალაქეობის მისაღებად განაცხადს აკეთებდა. ასეთი განაცხადის ავტორებს უნდა გაეკლათ განსაზღვრული ბიუროკრატიული პროცედურები. მოქალაქეობის მიღების მსურველებს რუსეთის მხრიდან სერიოზული გამოკითხვა ელოდა წინ. თუკი ჩათვლიდნენ, რომ პიროვნებისთვის მოქალაქეობის შეცვლა დასაშვები იყო და იგი მიიღებდა რუსეთის მოქალაქეობას, რუსეთის კანონების მიხედვით, მას მეფის ერთგულებაზე უნდა დაეფიცა. ამ ფიცის ტექსტის მიხედვით, მოქალაქეობის მიმღებ პირს ახალი სამშობლო არასოდეს უნდა მიეტოვებინა, უცხოელების სამსახურში არ

---

²⁰ BOA,HR.TO 542/5 (1)

²¹ BOA,MVL 652/121 (3)

²² BOA,DH.MKT 2052/91 (1); DH.MKT 2030/80 (1).

უნდა ჩამდგარიყო და რუსეთის წინააღმდეგ არანაირი ქმედება არ უნდა განეხორციელებინა.²³

როგორც ირკვევა, თბილისში ხანგრძლივად დარჩენის მსურველთა ერთი ნაწილი გარკვეული დროის შემდეგ არსებული პირობებით უკმაყოფილო იყო და ცვლიდა მიღებულ გადაწყვეტილებას. 1862 წელს ხარფუთის ვილაიეთიდან თბილისში სამუშაოდ ჩამოსულ ბერძნულ ოჯახებს ეკონომიკურად გაუჭირდათ და უკან დაბრუნებისთვის მიმართეს გენერალურ საკონსულოს თბილისში. გენერალურმა საკონსულომ ამ ოჯახებს მოუგვარა ყველა პროცედურა უკან დაბრუნებისთვის და ფულითაც დაეხმარა მათ.²⁴

ასევე ჩანს, რომ თბილისში სამუშაოდ წასულ მუშებს შორის იყვნენ სომხები, რომლებიც ოსმალეთის მთავრობას აწვდიდნენ სადაზვერვო ინფორმაციას. ასეთ პიროვნებებს შორის ყურადღებას იქცევს ვინმე ქარაბეთ ოჰანესი. იგი წარმოშობით ბითლისიდან იყო და 1890 წელს თბილისში ეწეოდა სხვადასხვა საქმიანობას - მშენებლობას და დურგლობას. ამავე დროს იგი უთვალთვალებდა არზრუმიდან, ვანიდან და ბითლისიდან რეგიონში სამუშაოდ ჩასულ სომხებს და ცდილობდა გამოეველინა ისეთები, ვინც ოსმალეთის მთავრობის საწინააღმდეგო მოქმედებებს აპირებდა. 1898 წელს დიდვეზირი შინაგან საქმეთა სამინისტროში გაგზავნილ წერილში ითხოვს, რომ ქარაბეთ ოჰანესს ოსმალთა მოხელეებმა აღმოუჩინონ ყოველგვარი დახმარება.²⁵

თბილისში მყოფი ოსმალეთელი სომხები, რომლებიც ხელოსნობას მისდევდნენ, მჭიდრო კავშირში იმყოფებოდნენ ადგილობრივი ხელოსნების ჯგუფებთან. „მეგობარი გაჭირვებაში შეიცნობაო“ ანდაზის მნიშვნელობა გამოჩნდა 1890 წელს თბილისში გარდაცვლილი სომეხის, სანასარვაჰის დაკრძალვის ისტორიიდან. სტამბოლში, სომხურ საპატრიარქოში 1890 წლის 29 ივნისს გაგზავნილ ვაჰრამ მუტაფიანის ხელმოწერილი ტელეგრამიდან ვიგებთ, რომ სანასარვაჰის გასვენებას დაეწყო ბევრი სომეხი და უცხოელი, ასევე პროცესიაში მონაწილეობა მიიღეს თბილისელი ხელოსნების ამქრებმა. გასვენების წინ თბილისის ეპისკოპოსმა პარაკლისი გადაიხადა და კუბოზე დამაგრებული იყო ყვავილებისგან დამზადებული 50 ჯვარი.²⁶

²³ Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis...*, s. 71

²⁴ BOAHR.TO 323/52 (1)

²⁵ BOADH.TMIK.M 52/90 (1)

²⁶ BOA, Y.A.HUS 236/43 (2)

1896 წელს მიხეილის საავადმყოფოში მკურნალობისას გარდაცვლილი არზრუმელი სომეხი მეპურის ისტორიიდან ჩანს თუ როგორ ექცეოდნენ მარტოხელა მუშებს. ამ პიროვნების ტანსაცმელი და ჯიბეში ნაპოვნი 2 რუბლი მეპურეთა წარმომადგენელს ჩააბარეს. დაკრძალვის ორგანიზებაში ჩართული იყო გენერალური კონსული თბილისში.²⁷ უცხოეთში გარდაცვლილ მუშებს რელიგიური მიმდინარეობის მიხედვით კრძალავდნენ - სომხურ ან მუსლიმურ სასაფლაოებზე.²⁸

თბილისში სამუშაოდ წასულ სომხებს 1890 წლის შემდეგ ოსმალეთის მთავრობა სახიფათო ემენტებად მიიჩნევდა. ვფიქრობთ, რომ ამის ძირითადი მიზეზი თბილისში ტერორისტული ორგანიზაცია დაშნაკ-კუთიუნის დაარსება და მათი ოსმალეთის წინააღმდეგ მოქმედებაა. ამის გამო ყველა ვინც თავს სამუშაოდ წასულად წარმოადგენდა, ექვის თვალთ უყურებდნენ, ხოლო სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მათ სხვადასხვა სახის დაკითხვა ელოდათ.

1892 წლის ბოლოსკენ თურქეთიდან თბილისში მიგრაცია კიდევ უფრო გახშირდა და მასობრივი ხასიათი მიიღო, რის გამოც ოსმალეთის მთავრობამ მეტი ყურადღება დაუთმო მას. საკითხისთვის ნათელის მოსაფენად თბილისში გენერალური საკონსულოსგან განმარტება მოითხოვეს. 1892 წლის ნოემბერში გენერალურმა საკონსულომ თბილისში საგარეო საქმეთა სამინისტროში გაგზავნილ ანგარიშში უპასუხა, რომ ხარფუთის, პალუს, არაფქირის და მალათიის მიდამოებიდან თბილისში სომხების გადასახლებასთან დაკავშირებით ინფორმაცია არ გააჩნიათ.²⁹

მასობრივი გადასახლების თემა კვლავ დადგა დღის წესრიგში 1908 წლის ნოემბერში გაზეთებში გასული ინფორმაციის შემდეგ. ამ ინფორმაციის მიხედვით, სიღარიბისა და შიმშილის გამო არზრუმის ვილაიეთში მცხოვრები სომხები კავკასიაში გადასახლებისთვის მასობრივად მიემართებოდნენ. მსგავსი ცნობების გახშირების გამო ოსმალეთის შინაგან საქმეთა სამინისტროში გაგზავნილი ტელეგრამით ატყობინებდნენ, რომ კავკასიაში სომხების გადასახლება სიღარიბით არ იყო გამოწვეული. ამასთანავე აცხადებდნენ, რომ საკონსტიტუციო მმართველობის გამოცხადების შემდეგ მართალია ბევრი სომეხი მიდიოდა კავკასიაში, მაგრამ ისინი უკან ბრუნდებოდა და მათგან მხოლოდ მცირე ნაწილი საჭიროებდა დახმარებას.³⁰

²⁷ BOA, HR.UHM 18/33 (6).

²⁸ BOA, HR.UHM 147/7 (1).

²⁹ Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis...*, s. 75.

³⁰ BOA, DH.MKT 2682/38 (2)

მასობრივი გადასახლება, მართალია არ ხდებოდა, მაგრამ შეიმჩნევა ხელოსნებისა და მუშების მუდმივი გადინება თბილისში. 1897 წელს რუსეთის იმპერიაში ჩატარებული მოსახლეობის საყოველთაო აღწერის მიხედვით მცირე არ იყო იმ პირების რაოდენობა, ვინც დაიბადა თურქეთში და თბილისში ან მის შემოგარენში ცხოვრობდა. ამ მონაცემებით სხვა ქვეყნებთან შედარებით თურქეთში დაბადებულები ყველაზე მეტნი იყვნენ: თურქული წარმოშობის იყო 7283, ირანული - 6072, გერმანული 466, ავსტრია-უნგრული - 339.³¹

1897 წელს მოსახლეობის საყოველთაო აღწერის მიხედვით, ქალაქ თბილისში მცხოვრები თურქეთში დაბადებული მოსახლეობა შედგებოდა 2158 მამაკაცისგან და 565 ქალისგან. ამ მონაცემებით ჩანს, რომ თურქეთიდან ჩამოსულებს ძირითადად სამუშაოდ ჩამოსული მამაკაცები წარმოადგენდნენ და ოჯახებთან ერთად ძალიან მცირე რაოდენობა მოდიოდა. თურქეთში დაბადებულები თბილისის გუბერნიაში მაზრების მიხედვით ასე ნაწილდებოდნენ: თბილისის მაზრა - 262 მამაკაცი და 168 ქალი; ახალქალაქის მაზრა - 376 მამაკაცი და 265 ქალი; ახალციხის მაზრა - 120 მამაკაცი და 72 ქალი; ბორჩალოს მაზრა - 1605 მამაკაცი და 252 ქალი; გორის მაზრა - 306 მამაკაცი და 194 ქალი; დუშეთის მაზრა - 53 მამაკაცი და 31 ქალი.³²

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ XIX საუკუნის განმავლობაში აღმოსავლეთ ანატოლიიდან და შავიზღვისპირეთიდან წალკასა და თბილისში, ზოგჯერ სეზონურ სამუშაოზე ხდებოდა ხელოსნებისა და მუშების მიგრაცია. ეს მიგრაცია ძირითადად ეკონომიკური მიზეზებით იყო გამოწვეული. სეზონური მუშები, რომლებიც წარმოადგენდნენ იმ პერიოდის ემიგრანტებს, სამშობლოში ტოვებდნენ საკუთარ ოჯახებს და ფულის საშოვნელად მიდიოდნენ. ეთნიკურად მათი უმრავლესობა სომხები და ბერძნები იყვნენ. უმთავრესი მიზეზი იყო იმ ახლობელი ჯგუფებისგან დახმარების მიღების იმედი, რომლებიც დახვდებოდნენ ემიგრირების ადგილას. ამგვარად მიგრაციის ნაწილს პოლიტიკური სარჩულიც ჰქონდა. XIX საუკუნის თურქეთისთვის სხვადასხვა პროფესიის მქონე ხელოსნების მიგრაცია მნიშვნელოვანი დანაკარგი იყო, თუმცა ამის საპირისპიროდ იმ ადგილისთვის, სადაც გადასახლდნენ ეს ხელოსნები, რა თქმა უნდა მონაპოვარი იყო. თუ როგორ გავლენას ახდენდნენ მიგრანტები ეკონომიკაზე, ჩვენი თემის ფარგლებს სცილდება და ამის გამოსაკვლევად მეტი დეტალური ინფორმაციაა საჭირო.

³¹ Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis...*, s. 72.

³² *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXIX. Тифлисская губерния*, Санкт-петербург 1905, s. 42-43.

იმერეთ - სამცხე-საათაბაგოსა და ოსმალთა სახელმწიფოს პოლიტიკური ურთიერთობა 1535-1545 წლებში

ასოცირებული პროფესორი ვასილ მოსიაშვილი
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

1535 წლის ზაფხულში იმერეთის მეფე ბაგრატ მესამემ, მოკავშირეების როსტომ გურიელისა და ლევან დადიანის დახმარებით ახალქალაქის მახლობლად, სოფელ მურჯახეთთან დაამარცხა ათაბაგი ყვარყვარე III და ტყვედ იგდო იგი. საათაბაგო ათი წლით (1535-1545 წ.წ.) იმერეთის სამეფომ შემოიერთა. ამავე დროს ქართლის მეფე ლუარსაბ I-მა ჯავახეთი დაიმორჩილა.

ათაბაგის მემკვიდრე ქაიხოსრო და მისი მოკავშირე სამცხის ფეოდალები ოთარ შალიკაშვილის მეთაურობით ყველანაირ ღონეს ხმარობდნენ ათაბაგის ხელისუფლების აღსადგენად. როგორც ჩანს, ოსმალეთში კარგად იცოდნენ აღნიშნული ვითარება, რაც სულთანს საშუალებას აძლევდა უფრო აქტიურად ჩარეულიყო საათაბაგოს საქმეებში.

XVII საუკუნის თურქი ისტორიკოსის ი. ფეჩევის ცნობით, 1536 წელს სამცხეში ულაშქრია არზრუმის ბეგლარბეგ მეჰმედ ხანს. ამ ბრძოლაში მრავალი ადგილობრივი მოსახლე დაღუპულა. ოსმალებს აურაცხელი ნადავლი ჩაუგდიათ ხელში, ტერიტორიის ნაწილი დაუპყრიათ და სამი-ოთხი სანჯაყი დაუარსებიათ. ქართული წყაროებით საქართველოში ოსმალთა ეს ლაშქრობა არ დასტურდება.

XVII საუკუნის 40 წლებიდან განახლდა ბრძოლა ათაბაგის ხელისუფლების აღდგენისათვის. ყვარყვარე მესამის გარდაცვალების შემდეგ ოთარ შალიკაშვილი ათაბაგის მემკვიდრე ქაიხოსროსთან ერთად ჩავიდა სტამბულში და სულთან სულეიმანს დახმარება სთხოვა. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ოთარ შალიკაშვილმა სულთანს აცნობა, რომ ბაგრატმა III-მ სამცხე საათაბაგო იმერეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში ოსმალების მხარდაჭერისთვის დასაჯაო.

მისივე ცნობით, 1543 წელს ოსმალთა ლაშქარმა მუსტაფა ფაშას სარდლობით სამცხისკენ გაილაშქრა. ბაგრატმა მოკავშირეები დაიხმარა და გაიმარჯვა. ოსმალებმა დიდი ზარალი ნახეს და უკან დაბრუნდნენ. ეს ბრძოლა ქარაღაქთან უნდა მომხდარიყო.

XVI საუკუნის ირანელი ისტორიკოსი ჰასან რუმლუ ქარადაქთან ბრძოლას შემდეგნაირად აღწერს: როცა ქართველები მარცხდებოდნენ, მეფე ბაგრატმა რამდენიმე კაცი მიუგზავნა ფაშას საჩუქრებით და ციხეთა კლიტეების ჩაბარება აღუთქვა ბრძოლის შეწყვეტისა და უკან გაბრუნების სანაცვლოდ. ფაშა ენდო ბაგრატ მეფის შემოთავაზებას და უკან გატრიალდა. ქართველები კი ოლთისის ციხეში დარჩენილ ლაშქარს დაერივნენ და მთლიანად ამოხოცეს. ამის შემდეგ არზრუმისაკენ მიმავალ მუსტაფა ფაშას წამოეწივნენ და ისიც სიცოცხლეს გამოასალმეს სხვა ოსმალო დიდებულებთან ერთად.

ამდენად, ქართული და ირანული წყარო ერთხმად აღნიშნავენ 1543 წელს ქართველთა გამარჯვებას ოსმალებზე. ქართული წყაროსაგან განსხვავებით ოსმალთა ამ მარცხს ირანული წყარო ქართველთა, კერძოდ, ბაგრატ მეფის მოღალატეობას (სიტყვის გატეხას) მიაწერს. ირანული წყაროს ცნობითვე, როცა სულთანმა ქართველების გამარჯვება შეიტყო, ალი-ფაშა გაგზავნა საქართველოში დიდი ლაშქრით. მათ ქართველები დაამარცხეს და უკან დიდი ნადავლით დაბრუნდნენ. ქართული წყაროებით, ამ დროს ოსმალთა ეს განმეორებითი ლაშქრობა არ დასტურდება.

ვფიქრობთ, ერთის მხრივ, შალიკაშვილ-ათაბაგთა სეპარატისტულ მოძრაობასა და, მეორე მხრივ, ჰასან რუმლუს მერ აღწერილ ბაგრატ მეფის საქციელს გარკვეულწილად უნდა დაეჭვარებინა ოსმალთა შემდგომი ლაშქრობები საქართველოში.

1545 წელს სულთნის ბრძანებით არზრუმისა და დიარბექრის ფაშები დიდი ლაშქრით შემოვიდნენ საქართველოში. ბასიანთან, სოხოისტას ველზე ოსმალებმა დაამარცხეს იმერეთის მეფე და მისი მოკავშირე ქართლის მეფე ლუარსაბ I. ამ გამარჯვების შემდეგ ოსმალებმა მთელი სამცხე-საათაბაგო დაიმორჩილეს და ათაბაგად ყვარყვარე III-ის ძე ქაიხოსრო დასვეს.

საკვანძო სიტყვები: იმერეთი, სამცხე-საათაბაგო, ბაგრატ III, ოსმალეთი, სულთანნი.

1535-1545 YILLARINDA İMERETİ- SAMTSKHE-SATABAGO VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASİ İLİŞKİLERİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Vasil MOSİAŞVİLİ
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi

Öz

1535 yazında İmereti Kralı III. Bagrat, müttefikleri olan Rostom Gurieli ile Levan Dadiani'nin yardımıyla Akhalkalaki yakınlarında, Murcakheti köyü civarında Atabey III. Kvarkvare'yi mağlup edip esir aldı ve Samtskhe-Saatabago'yu on yıllık (1535-1454) süre ile İmereti Krallığı'na bağladı. Tam bu dönemde Kartli Kralı I. Luarsab, Cavakheti bölgesini ele geçirdi.

Atabeyin halefi Kaihosro ve müttefikleri olan Samtskhe derebeyleri Otar Şalikaşvili başta olmak üzere Atabey tahtını yeniden kurmak için her türlü gayrette bulundular. Anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'nde bu konu üzerine haberleri vardı. Bu durum, Padişaha Atabeyliğin iç işlerine karışmak için daha geniş bir yol açıyordu.

XVII. yüzyıl Türk tarihçisi olan İbrahim Peçevi'ye göre 1536'da Erzurum Beylerbeyi Mehmet Han, Samtskhe'ye sefer düzenlemiş ve bu savaşta yerli nüfusun bir kısmını katletmiştir. Osmanlılar büyük ganimet ele geçirmişler, toprakların bir kısmını işgal edip üç veya dört sancak kurmuşlardır. Gürcü kaynaklarda adı geçen sefer üzerine hiçbir bilgi yoktur.

XVII. yüzyıldan sonra atabeylik tahtı için mücadeleler yeniden başladı. III. Kvarkvare vefat ettikten sonra Otar Şalikaşvili, Atabey halefi olan Kaihosro ile birlikte İstanbul'a gitti ve Sultan Süleyman'dan yardım istedi. Vakhuşti Batonişvili'ye göre Otar Şalikaşvili Padişah'a "III. Bagrat Samtskhe-Saatabago'yu İmereti'ye karşı Osmanlıları desteklediği için cezalandırdı" şeklinde şikayet etmişti.

Aynı Vakhuşti'ye göre, 1543'te Osmanlı askeri birlikleri Mustafa Paşa komutasında olarak Samtskhe'ye doğru hareket ettiler. Ancak, Bagrat müttefiklerin yardımıyla bunları mağlup etti. Osmanlılar büyük zarar görüp geri döndüler. Bu savaşın Karağak yakınlarında vuku bulduğu gerekir.

XVI. yüzyıl İranlı tarihçisi olan Hasan Rumlu, Karağak savaşı hakkında şunları anlatmıştır: "Gürcüler mağlup olduklarında Kral Bagrat Paşa'nın yanına hediyelerle birlikte birkaç kişi gönderdi ve savaşa son vermekle geri çekilmeleri karşılığında kalelerin anahtarlarının teslim edeceğini vaat etti. Paşa Kral Bagrat'ın teklifine güvendi ve geri çekildi. Gürcüler ise Oltisi (Oltu) kalesinde kalan askerlere saldırdılar ve tamamen yok ettiler. Bundan sonra Erzurum'a doğru giden Paşa'yı takip edip diğer Osmanlı soylularıyla birlikte öldürdüler".

Demek olur ki, Gürcü ve Fars kaynaklarında 1543'te Gürcülerin Osmanlılar üzerine galip geldikleri açıkça belirtilmiştir. Gürcü kaynağından farklı olarak Farsça kaynaktan Osmanlıların söz konusu mağlubiyetinin sebebi Gürcüler tarafından yapılan ihanetten (verdikleri sözün bozduklarından) kaynaklandı. Aynı Farsça kaynağa göre Padişah, Gürcülerin bu galibiyetini öğrendikten sonra Ali Paşa komutasında olarak

Gürcistan'a büyük ordu gönderdi, Gürcüleri mağlup ettiler ve büyük bir ganimet ele geçirerek geri döndüler. Gürcü kaynaklarında ise bu tarihlerde Osmanlıların adı geçen seferi hakkında hiçbir bilgi yoktur.

Tahmin ettiğimiz kadarıyla, bir taraftan Şalikaşvili-Atabeylerin ayrılıkçı gayretleri ve diğer taraftan Hasan Rumlu'nun belirttiği Kral Bagrat'ın davranışları Osmanlıların Gürcistan'a karşı yaptığı daha sonraki seferlerini bir nevi hızlandırmış oldu.

1545'te Padişahın emri üzerine Erzurum ve Diyarbakır paşaları büyük ordularıyla birlikte Gürcistan'a geldiler ve Pasinler'de Sohoista düzlüğünde İmereti Kralı ile müttefiki olan Kartli Kralı I. Luarsab'ı mağlup ettiler. Bu zaferden sonra Osmanlılar bütün Samtskhe-Saatabago'yu ele geçirdiler ve Atabey olarak III. Kvakvare'yi atadılar.

Anahtar Kelimeler: İmereti, Samtskhe-Saatabago, III. Bagrat, Osmanlı Devleti, Sultan.

POLITICAL RELATIONS OF IMERETI – SAMTSKHE-SAATABAGO AND OTTOMAN STATE 1535-1545

Associate Professor Vasil Mosiashvili
Samtskhe-Javakheti State University

ABSTRACT

In the summer of 1535, Imereti King Bagrat III, with the help of his partner Rostom Gurieli and Levan Dadiani, defeated Atabag Karkvare III, near Murjakheti near Akhalkalaki, and captured him. The kingdom of Imereti was joined for ten years (1535-1545). At the same time King of Kartli Luarsab occupied Javakheti.

Atabaga's heir Qaikhosro and his partner, Samtskhe's feudal lords, led by Otar Shalikashvili, did everything to restore Atabaga's power. It seems that the Ottomans knew well this situation, which enabled the Sultan to become more actively involved in the affairs of the Saatabago.

According to Turkish historian of 17th century Fechev, , Beglarbek Mehmed Khan of Arzumari went to Samtskhe in 1536. Many locals were killed in this battle. The Ottomans took lots of valuable items, occupied part of the territory, and set up three or four regions. According to Georgian sources, this battle of Ottomans in Georgia is not confirmed.

From the 40s of the 17th century the struggle for the restoration of Atabaga's authority resumed. After the death of his third son, Otar Shalikashvili, with Atabaga's successor Kaikhosro, came to Istanbul and asked Sultan Suleiman for help. According to Vakhushti Batonishvili, Otar Shalikashvili informed the Sultan that Bagrat III would punish Samtskhe-Javakheti in support of the Ottomans in the fight against of Imereti.

According to him, in 1543, the Ottoman invasion led by Mustafa Pasha went to Samtskhe. Partners helped Bagrat and he won. The Ottomans had great losses and went back. This battle should take a place close to Karaghati.

Sixteenth-century Iranian historian Hassan Rumloo described the battle like that: When the Georgians were defeating, King Bagrat sent several men to Pasha handed with gifts and promised to surrender the prison locks in exchange for stopping the fighting and retreating. Pasha trusted Bagrat King's offer and turned away. The Georgians begin fight with soldiers in Oltisi prison and completely killed them. After that, Mustafa Pasha, who was heading to Arzurum, was captured, and he was killed along with other Ottoman nobles.

Thus, Georgian and Iranian sources unanimously note the victory of the Georgians over the Ottomans in 1543. Unlike the Georgian sources, this failure of the Ottomans is attributed to the Iranian source as betraying (breaking the word) the Georgians, in particular the Bagrat king. According to an Iranian source, when the Sultan understood about the victory of Georgians, he sent Ali-Pasha to Georgia with a great army. They defeated the Georgians and returned with great prey. According to Georgian sources, this repeated battle of Ottomans is not confirmed at this time.

We think, on the one hand, that the Shalikashvili-Atabagata separatist movement and on the other hand the behavior of Bagrat King described by Hasan Rumlu may have to speed up the further Ottoman raids in Georgia.

In 1545, the sultans of Arzum and Diarbekar came to Georgia with a large army. In Basian, in the Sokhista Valley, the Ottomans defeated the King of Imereti and his partner King Luarsab I. After this victory, the Ottomans occupied the whole territory of Samtskhe-Saabago and gave the name of Atabagi to Kaikhosro the son of Kvarkvare III.

Keywords: Imereti, Saatabago, Bagrat III, Ottoman, Sultan.

1535 წლის ზაფხულში იმერეთის მეფე ბაგრატ მესამემ მოკავშირეების როსტომ გურიელისა და ლევან დადიანის დახმარებით ახალქალაქის მახლობლად, სოფელ მურჯახეთთან, დაამარცხა ათაბაგი ყვარყვარე III და ტყვედ იგდო იგი. საათაბაგო ათი წლით (1535-1545 წ.წ.) იმერეთის სამეფომ შემოიერთა. ამავე დროს ქართლის მეფე ლუარსაბ I-მა ჯავახეთი დაიმორჩილა. „ როგორც ჩანს, ლუარსაბი და ბაგრატი შეთანხმებულად მოქმედებდნენ. მათ კარგად ესმოდათ, რომ ოსმალეთის მხრივ მთავარი საფრთხე მთელ საქართველოს სამცხე-საათაბაგოს გზით ემუქრებოდა. ამრიგად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო იმერეთისა და ქართლის სამეფოსთან გაერთიანდა, მაგრამ თავადურმა რეაქციამ და საგარეო მტერმა მიღწეული მთლიანობა მალე დაარღვია“ (გოჩუა, 1973: 104).

ათაბაგის მემკვიდრე ქაიხოსრო, მისი მოკავშირე სამცხის ფეოდალები ოთარ შალიკაშვილის მეთაურობით, ყველანაირ ღონეს ხმარობდნენ ათაბაგის ხელისუფლების აღსადგენად. როგორც ჩანს, ოსმალეთში კარგად იცოდნენ აღნიშნული ვითარება, რაც სულთანს საშუალებას აძლევდა უფრო აქტიურად ჩარეულიყო საათაბაგოს საქმეებში. ბაგრატ სწორად ითვალისწინებდა შექმნილ ვითარებას და ოსმალეთის საპირისპიროდ ირანთან დაკავშირებას ცდილობდა. ირანი თავის მხრივ დაინტერესებული იყო ოსმალეთის წინააღმდეგ მებრძოლ იმერეთის მეფესთან კავშირით. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, შაჰ თამაზმა იმერეთის მეფეს „მისცა საბოძვარი მრავალი, და შემწე იყო, და წარვიდა ბაგრატ მპყრობელი იმერეთისა სამცხეს“. ბაგრატ მეფემ ამის შემდეგ შეძლო უკან დაებრუნებინა ოსმალთა მიერ დაპყრობილი ტაო-კლარჯეთის ციხეები.

XVII საუკუნის ოსმალთა ისტორიკოსის ი. ფეჩევის ცნობით, 1536 წელს სამცხეში ულაშქრია არზრუმის ბეგლარბეგ მეჰმედ ხანს. ამ ბრძოლაში მრავალი ადგილობრივი მოსახლე დაღუპულა. ოსმალებს აურაცხელი ნადავლი ჩაუგდიათ ხელში, ტერიტორიის ნაწილი დაუპყრიათ და სამიოთხი სანჯაყი დაუარსებიათ: „943 წლის წმინდა მუჰარრემის 15-ს [= 1536 წ. 4. VII.] ბაიბურთის მართებელმა, სახელოვანმა ემირმა მეჰმედ ხანმა მაგ [ბაიბურთის] მხარის ძლევამოსილი ჯარი თავდამსხმელთა რაზმში გაიწვია და, ლაშქარი რომ შეკრიბა, შეესია საქართველოს და დაიწყო მისი აოხრება. ამასობაში ქართველი ურჯულოებიც მომზადებულიყვნენ და ისლამის ლაშქარს წინ აღუდგნენ. დიდი ომისა და ბრძოლის შემდეგ გამარჯვება ისლამის [ლაშქარს] ერგო. აურაცხელი დასამიწებელი ურჯულო გაწყდა. გადარჩენილები რომ დაიფანტნენ, ასქერები ებგერნენ საშოვარს და იმდენი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში, რომ გადმოცემა ძნელია. ასეთი მაგალითის შემდეგ სამმა-ოთხმა სასანჯაყო ადგილის [მოსახლეობამ] მორჩილება გამოაცხადა და სულთანს ვალისა და მართებლის დანიშვნა სთხოვა“ (იბრაჰიმ ფეჩევი, 1964: 25). „გასარკვევი რჩება ამ ლაშქრობის დროს სამცხის რომელი ნაწილი დაიპყრეს ოსმალებმა. სამწუხაროდ, ფეჩევი არ მიუთითებს სახელდობრ სად იქნა აქ დაარსებული სანჯაყები. თანამედროვე თურქი ისტორიკოსის, დანიშმენდის, ცნობით, ოსმალებმა ამ დროს საქართველოში დაპყრობილი ადგილებიდან შემდეგი სანჯაყები დაარსეს: ოლთისის, ართვინის, კისკიმის და ნარმანის“ (სვანიძე 1971: 57). ოლთისისა და ართვინის სახელწოდება და მათი ადგილმდებარეობა კარგადაა ცნობილი; ოლთისი ტაოში მდებარეობს, ხოლო ართვინი კლარჯეთში. როგორც მიხეილ სვანიძე არკვევს კისკიმი და ნარმანიც

ტაოში მდებარეობს. ამდენად 1536 წლისთვის ოსმალებს სანჯაყები ტაოსა და კლარჯეთის დაპყრობილ ტერიტორიებზე დაუარსებიათ. ჩვენს ხელთ არსებული ქართული წყაროებით საქართველოში ოსმალთა 1536 წლის ლაშქრობა არ დასტურდება.

XVII საუკუნის 40 წლებიდან განახლდა ბრძოლა ათაბაგის ხელისუფლების აღდგენისათვის. ყვარყვარე მესამის გარდაცვალების შემდეგ ოთარ შალიკაშვილი ათაბაგის მემკვიდრე ქაიხოსროსთან ერთად ჩავიდა სტამბულში და სულთან სულეიმანს დახმარება სთხოვა. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ოთარ შალიკაშვილმა სულთანს აცნობა, რომ ბაგრატ III-მ სამცხე-საათაბაგო იმერეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში ოსმალების მხარდაჭერისთვის დასაჯაო: „შალიკაშვილმან ოთარმან წარიყვანა ქაიხოსრო ძე ყუარყუარე ათაბაგისა სტამბოლს და აუწყა ყოველი ყოფილი ბაგრატიანსაგან ხონთქარსა, რამეთუ სამსახურისა მისისათჳს უყო ბაგრატ ესე ყოველი, ოდეს ჩაუძღვა იმერეთს ათაბაგი სპითა მისითა“ (ბატონიშვილი ვახუშტი, 1973: 713). ვახუშტი ბატონიშვილს ამ შემთხვევაში მხედველობაში უნდა ჰქონდეს ოსმალთა 1510 წლის ლაშქრობა იმერეთში სელიმ ფაშას მეთაურობით, რომელიც ამ დროს ტრაპეზუნდის საფაშოს განაგებდა. ოსმალთა ამ ლაშქრობის დროს მზექაბუკ ათაბაგმა, თავისი სამფლობელოს ხსნის მიზნით, მტერს უბრძოლველად მორჩილება გამოუცხადა და თავისი სამსახური შესთავაზა. ოსმალებმა დაუბრკოლებლივ გადმოლახეს სამცხე, გადმოიარეს ზეკარის გადმოსასვლელი და იმერეთში შეიჭრნენ. გამორიცხული არ არის სამცხის ათაბაგის ამ ქმედებას მართლაც მოეხდინა გავლენა იმერეთის მეფის ბაგრატის შემდგომ პოლიტიკაზე. იქნებ მზექაბუკის ამ საქციელმა გარკვეულწილად იმოქმედა ათაბაგ ყვარყვარე III-ის ბედზე, რომელიც იმერეთის მეფის ტყვეობაში გარდაიცვალა. ვფიქრობთ, ოსმალთა ეს მოულოდნელი ლაშქრობა, რომლის დროსაც აიღეს და გადაწვეს ქუთაისი, ბაგრატის და გელათის ტაძრები, მკაფიოდ აისახებოდა ახლადგამეფებული ახალგაზრდა მეფის ბაგრატ III-ის მეხსიერებაზე.

ქართული წყაროს ცნობით, 1543 წელს ოსმალთა ლაშქარმა მუსტაფა ფაშას სარდლობით სამცხისკენ გაილაშქრა. ბაგრატმა მოკავშირეებს დადიანსა და გურიელს მიმართა, მტრის წინააღმდეგ ერთობლივი გამოსვლისათვის. დადიანი ბაგრატზე განაწყენებული იყო, რადგან მურჯახეთის ომში გამარჯვების შემდეგ გურიელს აჭარა და ჭანეთი გადასცა, ხოლო დადიანს არაფერი ერგო. ამიტომ მეფესთან მხოლოდ გურიელი გამოცხადდა. დადიანმა კი უარი შემოუთვალა დახმარებაზე. მიუხედავად ამისა, ბაგრატმა გაიმარჯვა. ოსმალებმა დიდი ზარალი ნახეს და უკან

დაბრუნდნენ . ეს ბრძოლა ქარაღაქთან უნდა მომხდარიყო. (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 713)

XVI საუკუნის ირანელი ისტორიკოსის, ჰასან რუმლუს, ცნობით, ქარაღაქთან ბრძოლის დროს, როცა ქართველები მარცხდებოდნენ, მეფე ბაგრატმა რამდენიმე კაცი მიუგზავნა ფაშას საჩუქრებით და ციხეთა კლიტეების ჩაბარება აღუთქვა ბრძოლის შეწყვეტისა და უკან გაბრუნების სანაცვლოდ. ფაშა ენდო ბაგრატ მეფის შემოთავაზებას და უკან გატრიალდა. ქართველები კი ოლთისის ციხეში დარჩენილ ლაშქარს დაერივნენ და მთლიანად ამოხოცეს. ამის შემდეგ არზრუმისაკენ მიმავალ მუსტაფა ფაშას წამოეწივნენ და ისიც სიცოცხლეს გამოასალმეს სხვა ოსმალო დიდებულებთან ერთად (რუმლუ ჰასანი 1966: 19).

ამდენად, ქართული და ირანული წყარო ერთხმად აღნიშნავენ 1543 წელს ქართველთა გამარჯვებას ოსმალებზე. ქართული წყაროსაგან განსხვავებით ოსმალთა ამ მარცხს ირანული წყარო ქართველთა, კერძოდ, ბაგრატ მეფის მოღალატეობას (სიტყვის გატეხას) მიაწერს. ირანული წყაროს ცნობითვე, როცა სულთანმა ქართველების გამარჯვება შეიტყო, ალი-ფაშა გაგზავნა საქართველოში დიდი ლაშქრით. მათ ქართველები დამარცხეს და უკან დიდი ნადავლით დაბრუნდნენ: „როცა ქართველების გამარჯვების ამბავმა სულთან სულაიმანამდე მიაღწია, მან მოთამარიდ ალი ფაშა გაგზავნა საქართველოზე მრავალრიცხოვანი ჯარით. ისინი ყანლუ-ჩამანზე შეხვდნენ ქართველებს და ბრძოლა დაიწყეს. როცა ბრძოლის ცეცხლი გაჩაღდა, ქართველებმა ძალა მოიკრიბეს და დელუ ბეჰა ედ-დინ-ქურთს დროშა წაართვეს. ხელცარიელი დარჩენილი ბეჰა ედ-დინი ქართველებს ებგერა, თავისი დროშა უკანვე წაართვა მათ და ოსმალთა ჯარს შეუერთდა. ბრძოლისა და ჭიდილის შემდეგ ქართველები დამარცხდნენ და გაიქცნენ. მათი დიდძალი ქონება ხელში ჩაუვარდა ოსმალებს. [რომელნიც] თავის ქვეყანაში დაბრუნდნენ“ (რუმლუ ჰასანი, 1966: 20). ქართულ წყაროებში ცნობები ოსმალთა გამეორებითი ლაშქრობის შესახებ არ მოგვეპოვება .

ოსმალთა ამ მარცხის შემდეგ, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ოთარ შალიკაშვილი და ქაიხოსრო კვლავ ოსმალეთში მიდიან დახმარების სათხოვნელად. ამდენად, ქართული წყაროს მიხედვით, ოთარ შალიკაშვილმა და ქაიხოსრომ ორჯერ იმოგზაურეს ოსმალეთში, სულთნისგან იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ის წინააღმდეგ დახმარების მიღების მიზნით. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის გაძლიერებული ოსმალების გეგმაში ისედაც შედიოდა სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიების დაპყრობა და მათ საშინაო საქმეებში ჩარევა. ვფიქრობთ, ერთი მხრივ, შალიკაშვილ-

ათაბაგთა სეპარატისტულ მოძრაობას და, მეორე მხრივ, ჰასან რუმლუს მიერ აღწერილ ბაგრატ მეფის საქციელს გარკვეულწილად უნდა დაეჭვარებინა ოსმალთა შემდგომი ლაშქრობები სამცხე-საათაბაგოში. ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, საქართველოში ოსმალთა 1545 წლის ლაშქრობა უშუალოდ ოთარ შალიკაშვილისა და ქაიხოსროს თხოვნამ გამოიწვია.

სულთნის ბრძანებით, ოსმალთა დიდი ლაშქრი შემოვიდა საქართველოში. ბასიანთან, სოხოისტას ველზე ოსმალებმა დაამარცხეს იმერეთის მეფე და მისი მოკავშირე ქართლის მეფე ლუარსაბ I. ახალი „ქართლის ცხოვრებისა“ და ვახუშტის მიხედვით, ოსმალეთის მხრიდან სოხოისტას ომში მონაწილეობას დებულობენ არზრუმისა და დიარბექირის ფაშები, ხოლო ქართველთა მხრივ-იმერეთის მეფე ბაგრატი, ქართლის მეფე ლუარსაბი და ათაბაგი ქაიხოსრო. სამართლიანად შენიშნავს მიხეილ სვანიძე, რომ ამ შემთხვევაში ქართულ წყაროებში შეცდომასთან გვაქვს საქმე. მას შეუძლებლად მიაჩნია, რომ ქაიხოსრო, რომლის „მოწვევითაც“ მოვიდა ოსმალთა ლაშქარი, ამ ბრძოლაში ქართველების მოკავშირე ყოფილიყო (სვანიძე 1971: 58). იმავე წყაროების მიხედვით, ოთარ შალიკაშვილი აქტიურად ეხმარება ოსმალებს სოხოისტას ბრძოლაში და დიდ როლს თამაშობს მათ გამარჯვებაში. ჩვენი აზრით, გამორიცხულია მოკავშირეების- შალიკაშვილისა და ქაიხოსროს- დაპირისპირება და სოხოისტას ბრძოლაში სხვადასხვა მხარეს ყოფნა. ქაიხოსრო ამ ბრძოლის შემდეგ ოსმალებმა სამცხის ათაბაგად დასვეს, რაც კიდევ უფრო ეჭვის ქვეშ აყენებს ქართული წყაროების ცნობებს ქაიხოსროს ოსმალების წინააღმდეგ ბრძოლაში მონაწილეობასთან დაკავშირებით. ამ საკითხის გასარკვევად საინტერესოა ქართულ ქრონიკაში დაცული ცნობა, რომლის მიხედვით, 1545 წელს, სოხოისტას ბრძოლაში, ქაიხოსრო ათაბაგი ოსმალთა ორ ფაშასთან ერთად იბრძვის ბაგრატისა და ლუარსაბის წინააღმდეგ: „ქ კსა, (1545 წ) ლუარსაბ და ბაგრატ მეფენი ბასიანს სოხოისტაზედ ორს ფაშას და ქაიხოსრო ათაბაგს შეებნენ“ (ჟორდანიას 1897: 387).

ვახუშტი ბატონიშვილისა და ახალი ქართლის ცხოვრების მიხედვით (ბატონიშვილი ვახუშტი: 1973; ეგნატაშვილი ბერი: 1959), სოხოისტასთან ბრძოლის ბედი მესხთა ღალატმა გადაწყვიტა. ბაგრატმა უარი უთხრა მესხებს მეწინავეობაზე. როგორც ჩანს, მეფე მათ ბოლომდე ვერ ენდობოდა, რადგან ოსმალთა ჯარში ბევრი მესხი ფეოდალი იმყოფებოდა. განაწყენებულმა მესხებმა ომის გადამწყვეტ ეტაპზე ბრძოლა შეწყვიტეს. ღალატმა და მტრის რიცხოზობამ უპირატესობამ თავისი გაიტანა, საქართველოს ლაშქარი დამარცხდა. რის შემდეგაც ოსმალებმა დაიპყრეს

სამცხე-საათაბაგო, ოთარ შალიკაშვილის აქტიური დახმარებით აიღეს ყველა ციხე და ქაიხოსრო ყვარყვარეს-ძე დასვეს ათაბაგად (ბერი ეგნატაშვილი 1953: 357-358). ამის შემდეგ იმერეთის მეფემ დაკარგა გავლენა სამცხე-საათაბაგოზე და ოსმალეთი შედარებით მტკიცედ ჩადგა სამხრეთ საქართველოში (გარდა ჯავახეთისა, რომელიც ქართლის მეფე ლუარსაბს ეპყრა), რასაც შემდგომში მისი სრული დაპყრობა მოჰყვა.

1535 yaz aylarında İmereti Kralı III. Bagrat müttefikleri olan Rostom Gurieli ve Levan Dadiani yardımıyla Akhalkalaki yakınlarında bulunan Murcakheti köyünde Atabey III. Kvarqvare'yi yendi ve esir aldı. Atabeylik 1535-1545 yıllar arasında İmereti Krallığı'na bağlandı. Tam bu zaman Kartli Kralı I. Luarsab Cavakheti'yi ele geçirdi. “Görüldüğü kadarıyla Luarsab ile Bagrat birbirleriyle anlaşarak hareket ediyorlardı. Her ikisi de Osmanlı Devleti tarafından Gürcistan'a gelecek tehdidin Samtskhe-Saatabago üzerinden geçeceğini çok iyi anlamışlardı. Böylece, Güney-Batı Gürcistan İmereti ve Kartli Krallıklarıyla birleşti. Ancak, derebeylerin isyancılığı ile dış düşman Gürcistan'ın bütünlüğünü çok yakın zamanda bozdu” (Goçua, 1973:104).

Atabeyin halefi olan Kaikhosro onun müttefikleri olan derebeyiler Otar Şalikaşvili başta olmak üzere Atabey Hükümeti'ni restore etmek için her türlü çaba gösteriyorlardı. Anlaşıldığına göre, Osmanlı Yöneticileri mevcut durumun detaylarını çok iyi bilirdiler. Bu durum ise Padişah'a Atabeyliğin işlerine daha aktif olarak müdahil olması için yol açmıştı. Bagrat durumu değerlendirip Osmanlı'ya karşı İran'la temasa geçmek için gayret gösterdi. İran da Osmanlı'ya karşı mücadele eden İmereti Kralı Bagrat'la ittifak kurmakla ilgileniyordu. Vakhuşti Batonişvili'ye göre Şah Tahmasp İmereti Kralı'na “Fazlasıyla hediye verirdi, destek olurdu ve İmereti'nin Hâkimi Bagrat Samtskhe'ye karşı yürüdü”. Bundan sonra Kral Bagrat Osmanlı tarafından ele geçirildiği Tao-Klarceti kalelerini geri alabildi.

XVII. yüzyıl Türk tarihçisi olan İbrahim Peçevi'ye göre 1536'da Samtskhe bölgesine Erzurum Beylerbeyi Mehmet Han bir sefer açtı. Bu savaşta çok yerli insan hayatını kaybetti. Osmanlılar çok sayıda ganimet ve toprakların bir kısmını ele geçirmişler ve üç-dört sancak kurdular: “943 yıl Kutsal Muharrem'in 15'de [= 1536. 4. VII.] Bayburt beylerbeyi, namılı emir Mehmet Han oranın [Bayburt'un] güçlü ordusunu topladı, Gürcistan'a istila etti ve yağmalamaya başladı. Bu arada Gürcü kâfirleri de İslam ordusuna karşı çıktılar. Büyük savaş ve mücadele sonucunda İslam ordusu galip geldi. Çok sayıda kâfir kırıldı. Kalanlar dağıldıktan sonra, askerler kazanca daldılar ve saysız ganimet ele geçirdiler. Bunu gördükten sonra, sancak kurmak için müsait olan üç-dört bölge halkı itaat etti ve Padişah'tan

bir vali göndermesini istedi” (İbrahim Peçevi, 1964:25). “Bu sefer sırasında Osmanlılar tarafından Samtskhe’nin hangi yerlerinin fethedildiği henüz belli değildir. Maalesef, Peçevi sancakların tam nerede kurulduğundan bahsetmemiştir. Türk tarihçisi Danişmend’e göre Osmanlılar bu zaman Gürcistan’ın fethettiği bölgelerinde Oltu, Artvin, Kiskim ve Narman sancaklarını kurdular” (Svanidze, 1971: 57). Oltu ve Artvin’in isimleri ile bulunduğu yerleri bellidir: Oltu Tao’da bulunur, Artvin ise Klarçeti’de. Mikheil Svanidze’ye göre Kiskim ve Narman da Tao’da bulunur. Demek ki, 1536’da Osmanlılar sancakları Tao ile Klarçeti’de kurmuşlardır. Elimizde bulunan Gürcü kaynaklarında Osmanlıların 1536’da yapılan sefer hakkında bir bilgi yoktur.

1640’tan itibaren Atabey hükümetini yeniden kurmak için mücadeleler başladı. III. Kvarqvare’nin vefatından sonra Otar Şalikaşvili Atabey veliahdı olan Kaşkhosro ile birlikte İstanbul’a gitti ve Sultan Süleyman’dan yardım istedi. Vakhuşti Batonişvili’ye göre Otar Şalikaşvili Padişah’a “III. Bagrat Samtskhe-Saatabago’yu İmereti’ye karşı Osmanlılara destek verdiği için cezalandırdı” şeklinde açıklama yaptı: “Şalikaşvili Otar Atabey Kvarqvare’nin oğlu Kaikhosro’yu İstanbul’a götürdü ve Padişah’a Bagrat’ın Atabey’e yaptığı için sebebini açıkladı. Bu da Atabey’in askerleri ile birlikte İmereti’ye giden yolun göstermiş olduğu olacaktı” (Batonişvili Vakhuşti, 1973:713).

Anlaşıldığı kadarıyla, Vakhisti Batonişvili, Trabzon Valisi Selim Paşa’nın 1510’da yaptığı İmereti seferini kast etmektedir. Bu sefer döneminde Atabey Mzeçabuk kendi topraklarını kurtarmak için düşmana itaat ve hizmetinde bulunacağını vaad etti. Osmanlılar Samtskhe’yi kolayca geçtiler ve İmereti’ye girdiler. Samtskhe’nin Atabeyi’nin bu davranışı İmereti kralı Bagrat’ın daha sonraki politikasını gerçekten etkileyebilirdi. Belki de Mzeçabuk’un bu davranışı Atabey III. Kvarqvare’nin hayatını da etkiledi ve İmereti Kralı’nın esiri olup hayatına son verildi. Bize göre, Osmanlıların bu ani seferi, Kutaisi’nin, Bagrat ve Gelati gibi kiliselerin yağmalanması yeni taç giyen ve genç III. Bagrat’ı fazlasıyla etkilemişti.

Gürcü kaynağına göre 1543’te Mustafa Paşa komutasında Osmanlı askeri birlikleri Samtskhe’ye doğru harekete geçtiler. Kral Bagrat düşmana karşı ortak savaşmak için müttefikleri olan Dadiani ile Gurieli’ye başvurdu. Dadiani Kral Bagrat’a güvenmişti, çünkü Murcakheti savaşını kazandıktan sonra Acara ile Çaneti Bölgelerini Gurieli’ye verdi, Dadiyani’ye ise pay düşmedi. Bu yüzden, kralın yanına yalnız Gurieli geldi. Dadiyani ise krala yardım etmeyi reddetti. Buna rağmen Bagrat savaşı kazandı. Osmanlılar büyük bir zarara uğradıktan sonra geri

çevrildiler. Büyük ihtimalle bu savaş Karağak'ın yakınlarında vuku bulmuştur (Batonişvili Vakhuşti, 1973:713).

XVI. y.y. İran tarihçisi Hasan Rumlu'ya göre Karağak savaşında Gürcüler mağlup olmakta iken Kral Bagrat, Paşa'nın yanına hediyelerle birlikte birkaç kişi gönderdi ve savaşa son verilmesi ile geri çevrilmesi yerine kale anahtarlarını teslim edeceğini vadetti. Paşa krala güvendi ve geri çevrildi. Gürcüler ise Oltu kalesinde kalan askerlere saldırdılar ve hepsini kılıçtan geçirdiler. Bunda sonra Erzurum yoluna giden Mustafa Paşa'yı takip ettiler ve askerleri ile birlikte kılıçtan geçirdiler (Rumlu Hasan, 1966:19).

Böylece gerek Gürcüce, gerekse Farsça olan kaynakta 1543'te Gürcülerin Osmanlılar karşı galip geldiğinden söz edilmiştir. Gürcü kaynağından farklı olarak Farsça kaynak bu galibiyeti Gürcülerin ihanetine bağlıyor. Farsça kaynağa göre, Padişah Gürcülerin galibiyetini duyar duymaz Ali Paşa'yı büyük bir ordu ile Gürcistan'a gönderdi. Bu ordu Gürcüleri mağlup etti ve büyük bir ganimet elde edip geri döndü: "Gürcülerin galibiyeti Sultan Süleyman'a ulaşınca kendisi Motamarid Ali Paşa'yı büyük bir ordu ile Gürcistan üzerine gönderdi. Bunlar Kamli-Çaman'da Gürcülerle karşı karşıya geldiler ve savaşımaya başladılar. Savaş kızdığına Gürcüler toparlanıp Delü Behaeddin Kürt'ten bayrağını aldılar. Eli boş kalan Behaeddin Gürcülere karşı hücum etti, bayrağını geri aldı ve Osmanlı Ordusu'na kavuştu. Cenkten sonra Gürcüler mağlup olup kaçtılar. Onların çok sayıda malları Osmanlıların eline geçti. [Osmanlılar] kendi ülkesine döndüler (Rumlu Hasan, 1966:20).

Vakhuşti Batonişvili'ye göre Osmanlıların bu mağlubiyetinden sonra Otar Şalikaşvili ve Kaikhosro yardım istemek için yeniden Osmanlıya gittiler. Gürcü kaynağından Otar Şalikaşvili ile Kaikhosro'nun Osmanlıya iki kez gittikleri ve İmereti Kralı III. Bagrat'a karşı yardım istedikleri anlaşılıyor. Görüldüğü gibi, bu dönemlerde güçlenmiş Osmanlı Devleti Samtskhe-Saatabago'nun topraklarının ele geçirmekle iç işlerine karışmayı planlıyordu. Bize göre, Şalikaşvili-Atabeylerin ayrılıkçı siyaseti ile Hasan Rumlu tarafından açıklanan Kral Bagrat'ın davranışları Osmanlıların Samtskhe-Saatabago üzerindeki seferlerini bir nevi hızlandırdı. Vakhuşti Batonişvili'ye göre, 1545'te Gürcistan üzerine yapılan Osmanlı seferleri Otar Şalikaşvili ile Kaikhosro'nun talebi üzerine gerçekleşti.

Padişah'ın emri üzerine Gürcistan'a büyük bir Osmanlı ordusu geldi. Basiani'de (Pasinler), Sokhoista düzlüğünde Osmanlılar İmereti Kralı ile müttefikleri olan Kartli Kralı I. Luarsab'ı mağlup ettiler. "Yeni Kartlis Tskhovreba" ile Vakhuşti'ye göre Osmanlılar tarafından Sokhoista muharebesinde Erzurum ve Diyarbakır Paşaları, Gürcüler tarafından ise İmereti Kralı Bagrat, Kartli Kralı

Luarsab ve Atabey Kaikhosro yer almışlardı. Mikheil Svanidze'ye göre bu konudan bahsedilirken Gürcü kaynaklarında bir hatanın var olduğu gerek. Çünkü Kaikhosro'nun "daveti" üzerine gelen Osmanlı Ordusuna karşı Kaikhosro'nun Gürcülerin müttefiki olması mümkün değildi (Svanidze, 1971:58). Aynı kaynaklara göre, Otar Şalikaşvili Osmanlılara Sokhoista savaşında aktif bir şekilde yardımcı oluyor ve galip gelmelerinde de büyük rol oynuyor. Bize göre, Sokhoista meydan muharebesinde müttefik olan Şalikaşvili ile Kaihosro'nun savaşın ayrı ayrı taraflarda oldukları mümkün değildi, çünkü bu savaştan sonra Osmanlılar Kaikhosro'yu Atabey tahtına çıkardılar. Bu yüzden Gürcü kaynaklardaki bilgiler yani Kaikhosro'nun Osmanlılara karşı savaştığı versiyonu şüphe uyandırıyor. Konuya, bir Gürcü kroniğinde yer alan bilgi daha fazla açıklık getirmiştir. Buna göre, 1545'te Sokhoista savaşında Atabey Kaikhosro iki Osmanlı Paşası ile birlikte Bagrat ve Luarsab'a karşı savaşıyordu: "ქ~ჯს,(1545) Krallar Luarsab ve Bagrat Basiani'de, Sokhoista'da iki Paşa ile Atabey Kaikhosro'ya cenk verdiler" (Jordania, 1897:387).

Vakhuşti Batonişvili ve "Yeni Kartlis Tskhovreba'ya" göre (Batonişvili Vakhuşti:1973; Egnataşvili Beri:1959), Sokhoista meydan muharebesinin kaderini Meskhlerin ihaneti belirledi. Bagrat Meskhler'e ön cephe savaşımları teklifini reddetti. Anlaşıldığı kadarıyla, kral onlara sonuna kadar güvenmiyordu, çünkü Osmanlı Ordusu'nda birçok Meskh Derebeyi yer almıştı. Kırgın Meskhler savaşın çok önemli aşamasında çatışmadan çekildiler. İhanet ve düşmanın sayıda daha fazla olması işi tamamladı. Gürcistan ordusu mağlup oldu. Bundan sonra Osmanlılar Samtskhe-Saatabago'yu işgal ettiler, Otar Şalikaşvili'nin yardımıyla bütün kaleleri ele geçirdiler ve Kvarqvare oğlu Kaikhosro'yu Atabey tahtına geçirdiler (Beri Egnataşvişil, 1953:357--358). Bundan sonra İmereti Kralı Samtskhe – Saatabago üzerindeki nüfuzunu kaybetti ve Osmanlı Güney Gürcistan'da daha yoğun yerleşti (Cavakheti bölgesi hariç, çünkü burası daha Kartli Kralı Luarsab'ın elindeydi). Daha sonraki zamanlarda Osmanlılar tarafından bütün Güney Gürcistan ele geçirildi.

გამოყენებული ლიტერატურა:
BIBLIYOGRAFYA

1. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973/Batonişvili Vakhuşti, Aġtsera Sameposa Sakartvelosa, Kartlis Tskhovreba, t. IV. Tb., 1973.

2. გოჩუა, ვ., ბრძოლა ქვეყნის მთლიანობის აღდგენისათვის და აგრესორთა წინააღმდეგ XVI საუკუნის I ნახევარში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ IV, თბ., 1973/Goçua, V., Brdzola Kveknis Mtlíanobis Aġdgenisatvis da Agresorta Tsinaaġmdeg XVI saukunis I nakhevarşi, Sakartvelos İstoriis Narkvevebi, t. IV. Tb., 1973.

2. ეგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. II, თბ., 1953/Egnataşvişi Beri, Akhali Kartlis Tskhovreba, Kartlis Tskhovreba, S. Kaukhçişvilis Gamotsema, t.II, Tb., 1953.

3. ჟორდანია, თ., ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. წიგნი მეორე, ტბ., 1897/Jordania, T., Kronikebi da Skhva Masala Sakartvelos İstoriiasa da Mtserlobisa, Tsigni Meore, Tb., 1897.

4. რუმლუ ჰასანი, ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ, თბ., 1966/Rumlu Hasan, Gürcistan Hakkında Malümatlar, Farsça Metin Vladimer Puturidze Tarafından Gürcüce'ye Çevrilmiş ve Yayına Hazırlanmıştır, Tb., 1966.

5. სვანიძე, მ., საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII სს, თბ., 1971/Svanidze, M., Sakartvelo-Osmaletis Urtiertobis İstoriidan XVI*XVII ss., Tb., 1971.

6. ფეჩვი იბრაჰიმ, ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჯიქიამ, თბ., 1964/Peçevi İbrahim, Tsnobebi Sakartvelosa da Kavkasiis Şesakheb, Teksti Kartuli Targmaniturt Gamostsa, Şsavali da Şenişvnebi Daurto Sergi Cikiam, Tb., 1964.

ABDULLAH SUR'UN “KAFKASYA'DA KOMŞULARIMIZDAN GÜRCÜLERİN MAARİF VE EDEBİYATINA BİR NAZAR” MAKALESİ ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENCELİ
Marmara Üniversitesi

ÖZET

1882 yılında Azerbaycan'ın Gence kentinde doğan Abdullah Tefvik (Sur), 1906-1909 yılları arasında İstanbul'da bulunarak Edebiyat fakültesinde eğitim almıştır. Abdullah Sur, daha çok “Türk Edebiyatına Bir Nazar” ve “Türk Tarihi” başlıklı çalışmalarıyla dikkat çekmiştir. Sur'un tarih çalışmalarından biri de “Kafkasya'da Komşularımızdan Gürcülerin Maarif ve Edebiyatına Bir Nazar” başlıklı uzunca makalesidir. Bu makale Bakü'de, 5 Ekim 1905 tarihli *Hayat* gazetesinde yayımlanmıştır. Sur 1903-1904 yıllarında Tiflis'te Türkçe yayımlanan *Şark-ı Rus* gazetesinde çalışmış ve bir süre bu şehirde bulunmuştur. Sur'un Gürcülerle olan münasebeti bu gazete dolayısıyladır. Kendini Kafkasya Türkü olarak tanımlayan yazar, makalesinde Türklerle Gürcülerin birçok yönden benzeştiğini vurgulayarak Kafkasya'yı ortak vatan olarak görüyor. Sur, Gürcüleri ilim ve kültürü seven, ana dillerine bağlı bir kavim olarak tanımlıyor ve neredeyse her evde kütüphane bulunduğu bahsediyor. Yazar sürekli Kafkasya Türkleri ile Gürcüleri kıyaslıyor ve Gürcülerin birçok alanda önde olduklarının altını çiziyor. Makalede Gürcüleri ileri götüren sebeplerin kökleri tespit edilmeye çalışılıyor ve Gürcü Edebiyatı tarihi hakkında detaylı bilgi veriliyor.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Sur, Gürcü Edebiyatı, Tiflis.

აბდულაჰ სურის სტატია:
„ჩვენი კავკასიელი მეზობლების - ქართველების განათლებისა
და ლიტერატურის შესახებ“

ასისტენტ-პროფესორი, დოქტორი მეჰდი გენჯელი
მარმარილოს უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

აბდულაჰ თევფიკი (სური) დაიბადა აზერბაიჯანის ქალაქ განჯაში 1882 წელს. 1906-1909 წლებში სტამბოლში ყოფნისას ლიტერატურის ფაკულტეტზე ჩაირიცხა და დაასრულა სრული კურსი. აბდულაჰ სურმა ყურადღება მიიპყრო თავისი შემდეგი ნაშრომებით: „ერთი მოსაზრება

თურქულ ლიტერატურაზე“ და “თურქეთის ისტორია“. სურის ისტორიული ნაშრომებიდან ერთ-ერთი სტატია - „მოსაზრება ჩვენი კავკასიელი მეზობლების - ქართველების განათლებისა და ლიტერატურის შესახებ“ დაიბეჭდა ბაქოში, 1905 წლის 5 ოქტომბერს, გაზეთ „ჰაიათში“. ა. სური, 1903-1904 წლებში თბილისში გამომავალ თურქულენოვანი გაზეთის „შარქ-ი რუს“ რედაქციაში მუშაობდა და გარკვეული პერიოდი აქვე ქალაქში ცხოვრობდა. აქედან გამომდინარე, ა. სურის ურთიერთობა ჰქონდა ქართველებთან. იგი კავკასიას თავს თურქ მწერლად აცნობდა, თავის სტატიებში ხაზს უსვამდა, რომ ქართველები ძალიან გავდნენ თურქებს და კავკასიას მათ საერთო სამშობლოდ მიიჩნევდა. ა. სური ქართველებს ახასიათებს როგორც მეცნიერებისა და კულტურის მოყვარულებს, მჭიდროდ დაკავშირებულებს საკუთარ მშობლიურ ენასთან. მისი ცნობით, თითქმის ყველა სახლში არის ბიბლიოთეკა. მწერალი მუდმივად ადარებს ერთმანეთს ქართველებს და კავკასიელ თურქებს და ხაზს უსვამს, რომ ქართველები ბევრ სფეროში წინ არიან. სტატიაში იგი ცდილობს გამოიკვლიოს ამ წინსვლის საფუძვლები და იძლევა დეტალურ ცნობებს ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესახებ.

საკვანძო სიტყვები: აბდულაჰ სური, ქართული ლიტერატურა, თბილისი.

ABOUT ABDULLAH SUR'S ARTICLE "A GLANCE AT THE EDUCATION AND LITERATURE OF OUR CAUCASIAN GEORGIAN NEIGHBORS"

Dr. Mehdi GENÇELİ
Marmara University

ABSTRACT

Born in Ganja city of Azerbaijan in 1882, Abdullah Tevfik (Sur) has stayed in Istanbul between 1906-1909 and studied at the Faculty of Literature. Abdullah Sur has attracted attention, mainly, for his works entitled "A glance at the Turkish Literature" and "Turkish History". One of Sur's history works, is a long article, titled "A glance at the education and literature of our Caucasian Georgian neighbors". This article was published in the Hayat (Life) newspaper on October 5, 1905 in Baku. Sur had worked for the Turkish-language newspaper Şark-ı Rus (Eastern Russia), published in between the years 1903 - 1904, in Tbilisi, where he had stayed for some time. Sur's relationship with the Georgians is due to this newspaper. Defining himself

as a Caucasian Turk, he writes in his article that the Turks and the Georgians are similar in many ways and sees the Caucasus as a common homeland. Sur defines the Georgians as a nation who loves science and culture and is bound to their mother tongue and mentions that there are libraries in almost every household. The author constantly compares the Caucasian Turks with the Georgians and underlines that the Georgians are leading in many areas. In this article, the root causes of Georgians' success are tried to be determined and detailed information about the history of Georgian literature is given.

Keywords: Abdullah Sur, Georgian Literature, Tbilisi.

Gürcülerin Karakteristik Özellikleri

Abdullah Sur, Gürcüleri tıpkı Kafkasya Türkleri gibi, misafir ağırlamayı bilen, tevazu sahibi, cömert, sadık ve mert bir millet olarak tanımlamaktadır. Sur'a göre, Gürcü-Türk münasebetlerinde tarihte yaşanan olaylar etkili olmuştur. Coğrafi yakınlığın yanı sıra her iki milletin tarih boyunca birbirlerinin nüfuzu altında olmaları, iki milleti kültürel olarak yakınlaştırmış; birbirlerinden etkilenmelerine sebep olmuştur. Bu bakımdan Türkler ve Gürcülerin karakteristiğinde benzer yönlerin bulunduğu görülür.

Abdullah Sur, Gürcülerin yeni fikirlere açık bir millet olduğu üzerinde durur. Bu yüzden Gürcülere, her meslek grubunda rastlamak mümkündür. Sur, fakir bir aileye mensup olan sekiz yaşındaki bir kız çocuğunun bile hürriyete aşırı düşkünlüğünden ve hürriyet şerefine kadeh kaldırdığından bahseder. Gürcü kadınları da tıpkı Gürcü erkekleri gibi okuma yazma bilir, gerek edebiyat alanında, gerekse çeşitli meslek gruplarında faal olarak yer alırlar. Kadınların 1900'lü yılların başında sosyal hayatta bu denli aktif olmaları, gelişmişliklerinin açık göstergesidir.

Basın

Kafkasya Türklerinin en önemli eksiklerinden biri basın konusundaki geri kalmışlığıdır. Bu nedenle Sur, makalesinin başında, Kafkasya Türk basınına nazaran çok daha gelişmiş olan Gürcü basınına geniş yer verir, onların bu alandaki başarısını övgü dolu sözlerle anlatır. Gürcülerin belli aralıklarla yayımlanan birçok gazetesi yanında her gün çıkan *İveria* (Vatan) ve *Tsnobis Purtseli* adlı iki gazetesi daha vardır. Bu gazetelerden ikincisi daha çok rağbet görmektedir. Gazetede yanında dergi de pek revaçtadır. Haftalık çıkan *Kvali* (İz) dergisini, özellikle gençler sıkı takip eder. Pazar akşamı matbaaya verilen dergi, geç saatlerde hazır olur. Okumaya hevesli ve meraklı Gürcü gençleri, akşamdan matbaanın kapısına giderek dergi çıkar çıkmaz alıp okurlar. Derginin okurları arasında Gürcü kızlarının kayda değer çokluğu dikkat çekmektedir. Gürcüler dört tane de aylık dergi çıkarmaktalar: *Mevayna*, *Cecili* (çocuklara mahsus), *Mogzauri* (Sabah), *Tesnemsi* (Çocuk) ve *Rûhânî Malûmatı*.

Abdullah Sur, Gürcü basınının güncel durumu hakkında bilgi verdikten sonra, Gürcü basın tarihini ele alır. *Droeba* (Vakit) adlı Gürcüce ilk gazeteyi, Sergey Meskhi

1860 yılında Tiflis'te çıkarır. Kendisi fakir olsa da niyeti âli olan Meskhi, on yıl bu işi devam ettirerek Gürcülere okuma kültürü kazandırmayı başarır. Gürcü halkı Meskhi'yi saygıyla anar ve evlerini Meskhi fotoğrafıyla süslerler.

Gürcülerde basının gelişmişliğinin asıl sebebi halkın okumaya olan ilgi ve rağbetidir. Sur, her Gürcü'nün evinde Gürcüce kitaplardan oluşan bir kütüphanenin bulunduğu özellikle dikkat çeker. Bunun yanı sıra seyyar kütüphanelerin mevcudiyetiyle kitaplar tüm halka ulaşır. Sur, seyyar bir kitap satıcısının günde 30 manatlık¹ Gürcüce kitap sattığından bahsederken Türkçe kitap satışı bunun en fazla yarısı kadardır. Buradan hareketle, Gürcülerin okumaya olan hevesinin Türklere kıyasla iki katı olduğu söylenir. Gürcüce kitapların ucuz oluşuna ise ayrı bir parantez açılır. Gürcüler arasında kitap okuma oranının belirgin yüksekliğinde Neşr-i Sevad cemiyetinin payı büyüktür. Sur'a göre Kafkasya Türklerinde böyle bir kuruluşun bulunmaması, Türklere yazma okuma oranının düşük olma sebeplerindedir. Sur'un Kafkasya Türklerinde de olmasını istediği benzer bir yapılanma, makalenin yayımlanmasından bir yıl sonra, 1906 yılında Bakü'de Neşr-i Maarif Cemiyeti adıyla kurulacaktır.

Sur bu makaleyi yayımladığı sırada Kafkasya'da Türkçe olarak topu topu bir yayın organı bulunmaktaydı. Tiflis'te Türkçe çıkan *Şark-ı Rus* gazetesi sadece iki yıl ayakta kalarak 1904 yılında kapanmış, 7 Haziran 1905 tarihinde ise Bakü'de, Sur'un üzerinde durulan makalesinin de yayımlandığı *Hayat* gazetesi neşre başlamıştır. İkinci Türkçe gazete olan *İrşad* ise 1905 yılının aralık ayında çıkmaya başlayacak, *Hayat* gazetesi 31 Ağustos 1906 tarihinde kapanınca Türk gazetesi *İrşad* yine yalnız kalacaktır. Kafkasya Türklerinin ilim ve matbuata ilgi göstermemesinden yakınan "Hop Hop" mahlaslı şair Mirza Ali Ekber Sabir, *Hayat* gazetesinin kapanarak *İrşad*'ı yalnız bırakmasını ve komsularının -ki bu komşulardan kasıt Gürcü ve Ermenilerdir-gazetede ileri oluşunu şöyle anlatmıştır:

Koy² komşular olsun hele bin türlü fevâid
Koy komşular etsin hele tezyîd-i cerâid
Sen söyle gezetten ne olur bizlere âid
Ancak ikini bir ele³ koyma ola zâid
İslâmda bilmek, okumak çünkü ziyandı
Efsûs *Hayât* ise memât oldu kapandı⁴

Tiyatro

Tiyatronun gelişimi her iki millette hemen hemen aynı tarihlerde başlamışsa da Gürcülerin tiyatro alanında Kafkasya içerisinde en gelişmiş millet olduğunun altı çizilir. Sur, Tiflis'teki Drama Cemiyetinden ve bu cemiyetin Batum, Kutais gibi şehirlerdeki şubelerinden bahseder. Matbuat âleminde de cemiyet esasından

¹ Azerbaycan para birimi

² Brak

³ Et

⁴ Hop Hop, "Cevaplar Cevabı", *Molla Nasreddin*, no. 27, 6 Ekim 1906.

bahsedilmesi gösteriyor ki Gürcüler gelişmişliği kurumsallaşma ile elde etmişlerdir. Bu cemiyetler sayesinde pek çok usta oyuncu yetişmiştir. Ayrıca makalede, kadınların tiyatro sahnesinde boy göstermesine ve aynı zamanda farklı meslek gruplarından âlimlerin tiyatroyla ilgilenmesine dikkat çekilmiştir. Bu âlimlerden biri Valeriyana Gunia'dır. Bu zat, tiyatronun yanı sıra yazarlık yapmaktadır.

Sur, Gürcülerin en çok sevdiği oyuncunun Mesheşvili olduğunu söyler. Bu zat sahneye çıkacağı zaman salon hıncahınc dolar ve tüm biletler erkenden tükenir. Bilet bulamamaktan korkan halk, günler öncesinden bilet temin etmeye kalkar. Tiyatronun bu derece ilgi görmesinde kaliteli eserlerin icra edilmesinin payı büyüktür. Gürcüler her oyunu hemen sahneye koymaz, oyunları tenkit süzgecinden geçirdikten sonra sahneye çıkarırlar. Türk tiyatrosunda da oyunların çeşitli heyet görüşlerinden geçtiği bilinmektedir fakat bu heyetlerin niteliğinin yalnızca 'sansür' olması, gelişmişliğin önündeki büyük engellerden biridir. Oyunların, işinin ehli insanların süzgecinden geçmesi, medeniyet şairidir. Böylece, her önüne gelen oyun yazmaya kalkmaz ve nitelikli eserlere meydan açılır. Tanzimat'ın ikinci döneminde okunmak için yazılan tiyatro metinleri hatırlanacak olursa Sur'un isabetli bir tespitle bulunduğu ortaya çıkar. 1903 yılında Gürcü Drama Cemiyetine otuz eser verilmesine rağmen yalnızca dört eser seçilmiş, bu dört eserden de yalnızca bir eser tenkitler sonucunda kabul görmüştür.

Sur'a göre, Kafkasya ahalisinin eğitimi için çabalayan zatlardan biri de Kafkasya Genel Valisi Vorontsof'tur. İlimli politikalarıyla anılan valinin Kafkasya'daki Türkleri, Ermenileri ve Gürcüleri kitap yazmaya, mektepler açmaya ve tiyatro yazmaya sevk ettiği bilinir. Sur, Vorontof'un "Türk Moliere"i olarak nitelediği Mirza Fethali Ahundov ile Gürcü tiyatro yazarı Georgi Eristavi'yi kıyaslayarak Eristavi'nin Gürcülerin Ahundov'u olduğunu söyler. Eristavi beş yılda *Kardeşler Ayrılması*, *Mübahase*, *Zulim*, *Han Tulsımı* adlı oyunları yazmıştır. Ahundov da beş yılda (1850-1855) beş tiyatro eseri kaleme almıştır.

Milli kimlikleri üzerinde titizlenen, milliyet konusunda hassas Gürcüler, Eristavi'nin eserleri sergilendiği zaman tiyatro binalarını boş yer bırakmamacasına doldururlar.

Edebiyat Tarihi

Gürcü edebiyatı, Çariçe Tamara zamanında Şota Rustaveli'nin yazdığı eserlerle başlar. Abdullah Sur, Şota Rustaveli hakkında bilgi verir. En ünlü eseri *Venc Visi Tha Osan*'dir. Şota, Yunanistan'da eğitim almış usta bir şairdir. Çariçe Tamara, edebiyata kıymet veren biridir. Bu yüzden Şota Rustaveli'nin zekâsına ve edebi karakterine âşık olarak onunla evlenmek istemiştir fakat veziri buna mâni olmuş hatta onu öldürmeyi bile kafasına koymuştur. Bunun üzerine Şota, İran'a kaçmış, orada da suçlu pozisyonuna düşerek Kafkasya'ya dönmek durumunda kalmıştır. Bu olaydan sonra Şota'nın eserleri ateşe verilmiş ve Gürcüler cahilliklerinin esiri olmuştur. Daha sonra bu zatın kadri, kıymeti bilinse de ellerinde ondan tek bir eser kalmıştır. Sur, bu eserin Gürcüler için son derece önemli olduğunu dile getirir. İngilizler için Elizabeth neyse

Gürcü edebiyatının kurucu babası Rustaveli de odur. Tiflis'te Bank Tiyatrosu çevresinde Shakespeare gibi ünlü ediplerle beraber Rustaveli resminin de bulunması ona yüklenen anlamın göstergesidir. Dâhiler arasında gösterilen Şota, molla kıyafetinde tasvir edilmektedir.

Şota'dan sonra Gürcü edebiyatı uzun bir durgunluk, fetret devri geçirir. Abdullah Sur'un Gürcüleri, özgürlüklerine düşkün, serazat bir millet olarak nitelediği daha önce belirtilmişti. Bu bağlamda, Gürcülerin meşhur romancılarından Daniel Çonkadze'ye özel bir sayfa açması gayet tabii karşılanmalıdır. Çünkü Çonkadze'nin eserleri mülk sahibi knezlerin halka ettiği zulümleri anlatır. Çonkadze'nin otoriteye başkaldıran bir yazar olarak Gürcüler arasında ünlenmesi ve sevilmesi, Gürcülerin hürriyet sever bir millet olduklarının bariz kanıtıdır. Çonkadze sayesinde Gürcüler gaflet uykusundan uyanarak knezlere karşı çıkmaya, ellerinden alınan haklarını aramaya koyulmuşlardır. Sur, Gürcülerin evinde Çonkadze'nin eserlerinin ve resminin bulunduğunu söyleyerek Kafkasya Türk edebiyatının henüz Çonkadze gibi isyancı bir edip çıkarmamasından esefle yakınır.

Sur'un söz açtığı bir diğer roman yazarı Aleksandr Kazbegi'dir. Kazbegi, Rusya üniversitelerinde eğitim almasına rağmen yaşamını çobanlık yaparak idame ettiren bir ediptir. Kazbegi'ye neden çobanlık yaptığı sorulduğunda taşra halkını eğitmek için kentte yaşamadığını söyler. Şehirdeki aydınların taşradaki halkı eğitmeye tenezzül etmeyişinden yakınan edip, halkı için çabalayan bir romancı olarak tanıtılır. Bizde ise Yakup Kadri, bundan yaklaşık 30 yıl sonra *Yaban* adlı eserinin ön sözünde, aydınları halka uzak kalmakla suçlamış ve aydın-halk arasındaki uçuruma dikkat çekmiştir.⁵ Kazbegi, Gürcü edebiyatına 12 cilt eser kazandırdıktan sonra akıl hastalığından 1894 yılında Tiflis'te vefat eder.

Sur, romanın halkı harekete geçirmedeki işlevi üzerinde durduktan sonra şiir bahsine geçer. Sur'a göre, Gürcülerin en muktedir şairi olan Nikolas Barataşvili, Dante ve Sadi ile eşdeğer ulviyette ve istidatta bir şairdir. Gürcü kavminin iftihar ettiği şair, Gürcü halkı arasında, Muallim Naci'nin Osmanlı Türkleri arasında kazandığı gibi bir ün kazanmıştır.

Sur, Gürcülerin şairlere gösterdiği saygı ve ilgiyi de takdir eder. Nikolas'ın cenazesinde, Tiflis Gürcülerinin hemen hepsi hazır bulunmuş, şair son menziline arkasından güzel sözler söylenerek uğurlanmıştır.

Sözlükler

Sur, Gürcü edebiyatının ve dilinin gelişmesinde sözlüklerin büyük pay sahibi olduğunun altını çizer. Bu sözlüklerden en önemlisi Çubinaşvili'nin yazdığı Rus-Gürcü ve Gürcü-Rus sözlükleridir. Kafkasya Türkleri de böyle bir sözlüğe şiddetle ihtiyaç duymaktalar. Bu konuda da Gürcüler Kafkasya Türklerini geride bırakmışlardır. Sur, Çubinaşvili ile *Kamus-ı Türki* yazarı Şemsettin Sami'yi karşılaştırır ve Gürcülerin Şemsettin Sami'si, Çubinaşvili'dir, der.

---

⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, İletişim Yay., 77. baskı, İstanbul 2017, s. 10.

Pedagoji

Sur, Gürcülerin meşhur pedagogu İakob Efendi'nin adını da zikreder. Bu zat, ilkokul düzeyinde kitaplar tertip ederek eğitime katkıda bulunmuştur. Rusça eserler de kaleme alan pedagoğ, okumaya yeni başlayan çocuklara mutlaka anadilde eğitim verilmesi gerektiğini savunur.

1905'li Yıllarda Gürcü Edebiyatı

Abdullah Sur, makalesinde dönemin güncel Gürcü edebiyatına da yer vererek edebiyatçıları tanıtmaya çalışır:

1. Vaja Pşavela: Gürcü edebiyatının serveri olarak anılır. Rusya darülfünununda eğitim almış bir çobandır. Birçok divanı bulunur. Mükemmel derecede Fransızca bilir ve onu tanımayan Gürcü yoktur. Gürcü edebiyatının ilerlemesine ve zenginleşmesine katkıda bulunmaya çalışan yazarlardan biridir.

2. Knez Çavçavadze: *Evoria* yıllığının başmuharriridir. Knez olmasına rağmen knezlerin aleyhinde yazılar yazan ve halkın yanında olan bir yazardır. Dört ciltlik bir eseri vardır. Sur, Çavçavadze'nin artık yazarlığı bıraktığını, matbuat âleminin ısrarlarına rağmen yazarlığa geri dönmediğini belirtir. Gürcülerin son zamanlarda Knez yazarları sevmemelerinin asıl nedeni budur. Sur, Çavçavadze'nin yazıyı bırakmasını ihtiyarlıktan mütevellit tembelliğine hamleder.

3. David Kldiaşvili: gürcülerin en meşhur bolletristlerindendir. Birçok başarılı hikaye yazmıştır. Sur, onu Gürcülerin Namık Kemal'i olarak tanımlar.

4. Şio Aragvispireli: Eseri neşrolunmuş bir ediptir.

5. İane Kaladze: Gürcü lüğatini bilmekle ünlenen bir ediptir. Sur, burada lüğat bilmenin önemi üzerinde tekrar durur.

6. Çandegili Hanım: Sur, Gürcülerde şair hanımların mevcudiyetinden bahsederken Kandekili Hanım'ı örnek verir. Kendisi yalnızca şair değil, *Testvis Porseli* ruznamesinin tahrir heyetinde de bulunan aktif bir yazardır.

7. Artur Laysit: Aslen Alman'dır. Almancadan Gürcüceye ve Gürcüceden Almancaya çeviriler yaparak her iki milletin edebiyatına hizmet etmiş, iki millet arasında edebi köprü vazifesi üstlenmiştir.

Sur, son dönem yazarlarını tanıtarak güncel Gürcü edebiyatını anlattıktan sonra Kafkasya Türklerinin sadece Gürcü edebiyatına değil; Alman, Rus, Ermeni edebiyatlarına da hâkim olmaları gerektiğini söyler. Bu dillere vakıf olacak edebiyatçıların tercüme faaliyetlerini geliştirmelerinin ehemmiyetinden bahseder. Sur'a göre tercüme eserlerle Türk edebiyatına katkıda bulunulmalı fakat kendi edebiyatımızdan da bihaber olunmamalıdır.

KAYNAK

Abdullah Sur, "Kafkasya'da Komşularımızdan Gürcülerin Maarif ve Edebiyatına Bir Nazar", *Hayat*, no. 72, 73, 77; 24, 28 Eylül, 5 Ekim 1905, Bakü.

ქართველების ხასიათის თავისებურებები

აბდულაჰ სური ქართველებს ადარებს კავკასიის თურქებს, რადგან მათაც იციან სტუმრების მიღება, არიან თავმდაბლები, მამაცები, ერთგულები და კეთილშობილები. სურის მიხედვით, ქართულ-თურქულ ურთიერთობებზე ისტორიულმა მოვლენებმა დიდი გავლენა იქონია. გარდა იმას, რომ გეოგრაფიულად არიან ახლოს, ისტორიის მანძილზე ეს ორი ერი ერთმანეთის გავლენის ქვეშ მოხვდა, კულტურულად დაახლოვდა და ერთმანეთზე ზეგავლენა მოახდინეს. ამ მხრივ ჩანს, რომ ქართველების და თურქების ხასიათებში მსგავსი მახასიათებლები არსებობს.

აბდულაჰ სურის აზრით, ქართველები ახალი იდეებისთვის ღია არიან. ამის გამო შესაძლებელია ყველა პროფესიის ქართველის ნახვა. სური ყველა ღარიბი ოჯახის 8 წლის გოგონაზე, რომელიც თავისუფლებას ზედმეტად არის დახარბებული და თავისუფლებას ადღეგრძელებს. ქართველი ქალებმა მამაკაცების მსგავსად იციან წერა-კითხვა და თავისი ადგილი აქვთ როგორც ლიტერატურის სფეროში, ისე აქტიურად მონაწილეობენ სხვადასხვა პროფესიულ საქმიანობაში. ის ფაქტი, რომ 1900-იან წლების დასაწყისში ქალები აქტიურად არიან ჩართულები სოციალურ ცხოვრებაში, აშკარად მიუთითებს მათ განვითარებაზე.

პრესა

კავკასიის თურქების ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაკლი პრესის საკითხში ჩამორჩენილობაა. ამის გამო სური, სტატის დასაწყისში კავკასიელი თურქების პრესასთან შედარებით მეტს მოგვითხრობს ქართულ პრესაზე, ხოტბას ასხამს მათ წარმატებას ამ სფეროში. სხვადასხვა პერიოდულობით გამომავალ ქართულ გაზეთებს შორის არის ორი ყოველდღიური გაზეთი - ივერია და ცნობის ფურცელი. ამ გაზეთებიდან მეორე უფრო პოპულარულია. გაზეთებთან ერთად ძალიან გაყიდვადია ჟურნალებიც. ყოველკვირეულ ჟურნალ კვალს განსაკუთრებით ახალგაზრდები კითხულობენ. კვირას საღამოს სტამბაში ჩაბარებული ჟურნალი, რამდენიმე საათში გამზადებულია. კითხვას მოწყურებული და ინტერესიანი ქართველი ახალგაზრდები მთელი საღამო სტამბის კარებთან ელოდებიან და როგორც კი ჟურნალი მზად იქნება, იღებენ და კითხულობენ. ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ჟურნალის მკითხველებს შორის ქართველი გოგონების რაოდენობა საკმაოდ დიდია. ქართველები 4 ყოველთვიურ ჟურნალს გამოსცემენ: მევაინა, ჯეჯილი (საბავშვო ჟურნალი), მოგზაური, თესნემსი და რუჰანი მალუმათ.

აბდულაჰ სური არსებული ქართული პრესის მიმოხილვის შემდეგ ქართული პრესის ისტორიაზე გადადის. პირველ ქართულ გაზეთს დროება, სერგეი მესხი გამოსცემდა 1860 წელს თბილისში. მიუხედავად იმისა რომ თავად ღარიბი იყო, მესხი დიად საქმეს ეკეთებდა და ათი წლის განმავლობაში ქართველები მიაჩვია წერა-კითხვის კულტურას. ქართველები დიდი პატივით იგონებენ მას და სახლები მესხის ფოტოსურათით აქვთ მორთული.

ქართველებთან პრესის ასეთი განვითარების მთავარი მიზეზი ხალხის კითხვისადმი სურვილი და ინტერესია. სური ამხვილებს ყურადღებას იმაზე, რომ ყველა ქართველის სახლში არის ქართული წიგნებისგან შემდგარი ბიბლიოთეკა. ამასთან არსებობს მოძრავი ბიბლიოთეკები, რომელთა საშუალებითაც წიგნები ყველასთან აღწევს. სური ყვება, რომ წიგნების გამყიდველთან დღეში 30 მანათის¹ ქართული წიგნები იყიდება, მაშინ როცა თურქული წიგნები ყველაზე ბევრი ამის ნახევარი გაიყიდოს. აქედან გამომდინარე, ქართველების კითხვისადმი მისწრაფება თურქებთან შედარებით ორჯერ მეტია. ქართული წიგნების იაფი ფასი კი ცალკე საკითხია. ქართველებს შორის წიგნის კითხვის მაღალი მაჩვენებელი ძირითადად ნემრ-ი სევადის (ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება) დამსახურებაა. სურის მიხედვით, იმის გამო, რომ კავკასიის თურქებთან მსგავსი ორგანიზაცია არ არსებობს, თურქებს შორის წერა-კითხვის მცოდნეთა რაოდენობა ძალიან დაბალია. სურის სურვილი, რომ კავკასიის თურქებსაც ჰქონოდათ მსგავსი ორგანიზაცია, სტატის გამოცემის მომდევნო წელს აღსრულდა, როდესაც 1906 წელს ბაქოში დაარსდა განათლების გამავრცელებელი საზოგადოება.

როდესაც სურმა გამოაქვეყნა თავისი სტატია, კავკასიაში თურქულ ენაზე მხოლოდ ერთი ორგანო გამოსცემდა. თბილისში თურქულ ენაზე გამოდიოდა გაზეთი „შარჟი რუს“ (რუსეთის აღმოსავლეთი), რომელმაც მხოლოდ ორი წელი იარსება და 1904 წელს დაიხურა. 1905 წლის 7 ივნისს კი ბაქოში დაიწყო გაზეთი „ჰაიათის“ (ცხოვრება) გამოცემა, რომელშიც დაიბეჭდა კიდევ სურის სტატია. თურქულ ენაზე გამომავალი მეორე გაზეთი იყო „ირშადი“ (ჭეშმარიტი გზა), რომელიც 1095 წლის დეკემბრიდან გამოიცემოდა. 1906 წლის 31 აგვისტოს გაზეთი ჰაიათის დახურვის შემდეგ გაზეთი ირშიდი მარტო დარჩა. ცოდნისა და ბეჭდური მასალისადმი კავკასიელი თურქების დაუინტერესებლობის გამო „ჰოფ ჰოფის“ ფსევდონიმით მოღვაწე პოეტმა მირზა ალი ეკბერ საბირმა თავისი წუხილი

---

¹ აზერბაიჯანის ფულის ერთეული.

გამოთქვა და გაზეთ ჰაიათის დახურვისა და ირმადის მარტო დარჩენის შემდეგ მეზობლების (რომლებშიც რა თქმა უნდა ქართველები და სომხები იგულისხმებოდნენ) საგაზეთო საკითხში წინსვლა შემდეგნაირად გამოხატა:

*დაანებე თავი მეზობლებს, კიდევ ათასი რამ არის სასარგებლო,
დაანებე თავი მეზობლებს, გაზარდონ გაზეთების რაოდენობა
შენ თქვი, გაზეთში რა იქნება ჩვენების შესახებ
თუმცა ორ ხორცს ნუ ჩადებ, ზედმეტი იქნება
ისლამში ცოდნა და კითხვა, იმიტომ რომ საზიანოა
აფსუსს, ჰაიათი კი გარდაიცვალა და დაიხურა.²*

თეატრი

თეატრის განვითარება ორივე ერთან დაახლოებით ერთდროულად დაიწყო, მაგრამ ხაზი უნდა გაესვას, რომ ქართული თეატრი კავკასიაში ყველაზე განვითარებულია. სური თბილისში არსებულ თეატრალურ საზოგადოებას და ამ საზოგადოების ბათუმსა და ქუთაისში არსებულ ფილიალებსაც ახსენებს. პრესაში საზოგადოების ხშირი მოხსენიებაც იმის მაჩვენებელია, რომ ქართველებმა ამ განვითარებას ინსტიტუციონალიზაციით მიაღწიეს. ამ საზოგადოების წყალობით ბევრი პროფესიონალი მსახიობი გაიზარდა. ამასთან სტატიაში ყურადღება გამახვილებულია ქალების მონაწილეობაზე სპექტაკლებში და თან სხვადასხვა პროფესიული ჯგუფების წარმომადგენლების თეატრით დაინტერესებაზე. ერთერთი ასეთი პიროვნება იყო ვალერიან გუნია, რომელიც თეატრთან ერთად მწერლობითაც იყო დაკავებული.

სურის თქმით, ქართველების საყვარელი მსახიობი მესხიშვილია. როდესაც ეს პიროვნება სცენაზე გამოდის, დარბაზი გადაჭედებულია და ყველა ბილეთი წინასწარ არის გაყიდული. იმის შიშით, რომ ბილეთს ვერ იშოვნებ, ხალხი ამ ბილეთებს რამდენიმე დღით ადრე ყიდულობს. თეატრის მიმართ ასეთი ინტერესი ძირითადად ხარისხიანი ნაწარმოების შესრულებიდან გამომდინარეობს. ქართველებს ყველა სპექტაკლს მაშინვე სცენაზე არ გააქვთ, კრიტიკის ფილტრში გატარების შემდეგ დგამენ ამა თუ იმ სპექტაკლს. ცნობილია, რომ თურქულ თეატრში სპექტაკლებსაც სხვადასხვა კომისია განიხილავს, მაგრამ ამ კომისიების ხარისხი მხოლოდ ცენზურაა, რაც განვითარებისთვის ძალიან დიდი წინააღმდეგობაა. სპექტაკლების პროფესიონალთა ფილტრში გატარება, კულტურის მაჩვენებელია.

² Hop Hop, "Cevaplar Cevabi", *Molla Nasreddin*, no. 27, 6 Ekim 1906.

ამგვარად, ყველა არ ცდილობს პიესის დაწერას და ხარისხიან ნაწარმოებს კი განიხილავენ. თუ გავიხსენებთ თანზიმათის მეორე პერიოდში წასაკითხად დაწერილ პიესებს, გამოჩნდება, რომ სურმა ზუსტი განსაზღვრება გააკეთა. 1903 წელს ქართულ თეატრალურ საზოგადოებას 30 ნაწარმოები გადასცეს, მაგრამ მათ მხოლოდ ოთხი შეარჩიეს. კრიტიკის შედეგად კი ამ ოთხიდან მხოლოდ ერთი დამტკიცდა.

სურის აზრით, კავკასიის მოსახლეობის განათლებაზე მზრუნველ პირებს შორის პირველი იყო კავკასიის მეფისნაცვალ ვორონცოვი. ცნობილია, რომ ზომიერი პოლიტიკით განთქმული მეფისნაცვალ აგულიანებდა ქართველებს, თურქებს და სომხებს დაეწერათ წიგნები, გაეხსნათ სკოლები და დაედგათ სპექტაკლები. სურის ცნობით, როდესაც ვორონცოვმა „თურქ მოლიერად“ წოდებული მირზა ფათალი ახუნდოვი შეადარა ქართველ დრამატურგს გიორგი ერისთავს, მან ერისთავი ქართველ ახუნდოვად მოიხსენია. ერისთავმა 5 წელიწადში დაწერა პიესები „გაყრა“, „დავა“, „ძალადობა“, „თილისმის ხანი“, ახუნდოვმაც 5 წელიწადში (1850-1855 წწ) ხუთი პიესა დაწერა.

ეროვნული თვითმყოფადობის საკითხში მკაცრი და ეროვნებისადმი მგრძნობიარე ქართველები ცარიელს არ ტოვებდნენ თეატრის დარბაზს, როდესაც იქ ერისთავის ნაწარმოები იდგმებოდა.

ლიტერატურის ისტორია

ქართული ლიტერატურა თამარ მეფის დროს შოთა რუსთაველის მიერ დაწერილი ნაწარმოებებით იწყება. აბდულაჰ სური გვაწვდის ცნობებს შოთა რუსთაველის შესახებ. მისი ყველაზე ცნობილი ნაწარმოებია „ვეფხისტყაოსანი“. შოთა პოეტი იყო, რომელმაც განათლება საბერძნეთში მიიღო. თამარ მეფე ძალიან აფასებდა ლიტერატურას. ამის გამო ჭკუისა და ლიტერატურული ნიჭის გამო მას შოთა რუსთაველი შეუყვარდა და მასზე დაქორწინება სურდა, მაგრამ ვეზირმა შეუშალა ხელი, თანაც მისი მკვლელობაც კი ჰქონდა გადაწყვეტილი. ამტომ შოთა ირანში გაიქცა, მაგრამ იქაც დაადანაშაულეს და იძულებული გახდა კავკასიაში დაბრუნებულიყო. ამ ამბის შემდეგ შოთას ნაწარმოებები ცეცხლს მისცეს და ქართველებმა მათ შესახებ დაივიწყეს. მიუხედავად იმისა რომ ამ პიროვნების ფასი და ბედი ცნობილი იყო, მხოლოდ ერთი ნაწარმოები გადარჩა. სური აცხადებს, რომ ეს ნაწარმოები ქართველებისთვის ძალიან მნიშვნელოვანია. როგორც ინგლისელებისთვის ელიზაბეტი, ისევე ქართული ლიტერატურის დამაარსებელი რუსთაველია. თბილისის თეატრში რუსთაველის სურათის არსებობა ისეთი ცნობილი მწერლების სურათების

გვერდით, როგორცაა შექსპირი, მიუთითებს მის მაღალ მნიშვნელობაზე. გენიოსებს შორის წარმოდგენილი შოთა, მოლას ტანსაცმლით არის გამოსახული.

შოთას შემდეგ ქართულმა ლიტერატურამ უძრაობის გრძელი პერიოდი გაიარა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სური ქართველებს ახასიათებს როგორც დამოუკიდებლობას დახარბებულ, თავისუფალ ერს. ასე რომ ბუნებრივია ცნობილი ქართველი რომანისტის დანიელ ჭონქაძისთვის მთელი გვერდის დათმობა. იმიტომ რომ ჭონქაძის ნაწარმოებებში მოთხრობილი მიწის მფლობელი თავადების მიერ ხალხის მიმართ ჩადენილი ძალადობა. ის ფაქტი, რომ ჭონქაძე ქართველებს შორის ცნობილი და სიყვარულს იმსახურებს, როგორც ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოსული მწერალი, კიდევ ერთხელ აჩვენებს ამ ერის თავისუფლებისადმი სიყვარულს. ჭონქაძის გამოისობით, ქართველები გამოფხიზლდნენ ძილისგან და ბატონების წინააღმდეგ დაიწყეს გამოსვლა, რათა დაებრუნებინათ წართმეული უფლებები. სური აცხადებს, რომ ქართველებს სახლებში აქვთ ჭონქაძის ნაწარმოებები და მისი სურათი. იგი წუხს, რომ კავკასიელ თურქებს შორის ჯერ არ გამოჩნდა ჭონქაძის მსგავსი მეამბოხე მწერალი.

სურმა მოგვითხრო კიდევ ერთი რომანისტის ალექსანდრე ყაზბეგის შესახებ. ყაზბეგი, მიუხედავად იმისა, რომ განათლება რუსეთის უნივერსიტეტებში მიიღო, მაინც აგრძელებდა მწყემსის ცხოვრებით ცხოვრებას. როდესაც კითხეს, თუ რატომ იყო მწყემსად, მან უპასუხა, რომ ქალაქიდან ვერ გაავრცელებდა განათლებას პროვინციაში მცხოვრებ ხალხში. იგი წარმოდგენილია როგორც ხალხისთვის მოღვაწე მწერალი, რომელიც საყვედურობდა ქალაქებში მცხოვრებ ინტელიგენციას, რომ ისინი არ ზრუნავდნენ პროვინციის მოსახლეობის განათლებაზე. ჩვენთან იაკუბ კადრიმ (ქარაოსმანოღლუმ) დაახლოებით 30 წლის შემდეგ დაწერილი ნაწარმოების „უცხო“ წინასიტყვაობაში დაადანაშაულა ინტელიგენცია, რომ ხალხისგან თავი შორს ეჭირა და ყურადღებას ამახვილებდა ინტელიგენციასა და ხალხს შორის არსებულ უფსკრულზე.³ ყაზბეგმა ქართულ ლიტერატურას 12 ტომი შემატა. იგი 1894 წელს თბილისში ფსიქიკური დაავადებით გარდაიცვალა.

სური განიხილავს რომანის ფუნქციას ხალხის ამომრავების საკითხში, რის შემდეგაც პოეზიაზე გადადის. სურის აზრით ქართველების ყველაზე ძლიერი პოეტი ნიკოლოზ ბარათაშვილია, რომელიც დანტეს და საადის

³ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, İletişim Yay., 77. baskı, İstanbul 2017, s. 10.

ტოლფასი დიდებული და ნიჭიერი მგოსანია. მან ქართველთა შორის სახალხო აღიარება დაიმსახურა და ისეთივე სახელი მოიპოვა, როგორც მუალიმ ნაჯიმ ოსმალო თურქებს შორის. სური ასევე აფასებს ქართველების მიერ პოეტებისადმი გამოხატულ ინტერესსა და პატივისცემას. ნიკოლოზის გასვენებას დაესწრო თბილისის თითქმის ყველა ქართველი, პოეტი უკანასკნელ განსასვენებელში ლამაზი სიტყვებით გააცილეს.

ლექსიკონები

სური ხაზს უსვამს იმ ფაქტს, რომ ქართული ენისა და ლიტერატურის განვითარებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ლექსიკონებმა. ამ ლექსიკონებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი ჩუბინაშვილის მიერ შედგენილი რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული ლექსიკონებია. კავკასიელ თურქებსაც ძალიან ჭირდებათ ასეთი ლექსიკონი. ქართველებმა ამ საკითხშიც უკან ჩამოიტოვეს კავკასიელი თურქები. სური ჩუბინაშვილს ადარებს შამსედინ სამის, რომელმაც შექმნა ოსმალური ლექსიკონი და ჩუბინიშვილს ქართველების შამსედინ სამის უწოდებს.

პედაგოგია

სური ქართველების ცნობილ პედაგოგს, იაკობ ეფენდის სახელსაც ახსენებს. ამ პიროვნებამ დაწყებითი სკოლის სახელმძღვანელო შეიმუშავა და განათლების გავრცელებას ხელი შეუწყო. იგი ნაწარმოებებს რუსულ ენაზეც წერდა და იცავდა შეხედულებას, რომ სწავლის დაწყებისას ბავშვებმა აუცილებლად მშობლიურ ენაზე უნდა ისწავლონ.

ქართული ლიტერატურა 1905 წელს

აბდულაჰ სურმა თავის სტატიაში ადგილი დაუთმო მის თანამედროვე ქართულ ლიტერატურას და შეეცადა მკითხველისთვის გაეცნო ლიტერატურის სფეროს წარმომადგენლები:

1. ვაჟა-ფშაველა: მას ქართული ლიტერატურის ლიდერად მოიხსენებენ. მწყემსია, რომელმაც განათლება რუსეთის უნივერსიტეტში მიიღო. გამოცემული აქვს ლექსების ბევრი კრებული. უმაღლეს დონეზე ფლობს ფრანგულ ენას და არ არსებობს ქართველი, რომელიც მას არ იცნობდეს. ერთერთია, ვინც ცდილობს განავითაროს და გაამდიდროს ქართული ლიტერატურა.

2. თავადი ჭავჭავაძე: გაზეთ ივერიის მთავარი რედაქტორია. მიუხედავად იმისა, რომ თავადია, თავადების წინააღმდეგ წერს და ხალხს გვერდში უდგას. ნაწარმოებების 4 ტომი აქვს. სური აზუსტებს, რომ

ქავჭავაძემ თავი დაანება მწერლობას და პრესის გულმოდგინე მოთხოვნის მიუხედავად არ დაუბრუნდა წერას. ეს არის მთავარი მიზეზი, თუ რატომ არ უყვართ ქართველებს თავადი მწერლები ბოლო პერიოდში. სური წერს, რომ ქავჭავაძემ წერას თავი მოხეცებულობის და სიზარმაცის გამო დაანება.

3. დავით კლდიაშვილი: ქართველების ყველაზე ცნობილი ბელეტრისტი ავტორია. დაწერილი აქვს ბევრი წარმატებული მოთხრობა. სური მას ქართველ ნამიკ ქემალს უწოდებს.

4. შიო არაგვისპირელი: მისი ნაწარმოებები გამოქვეყნებულია.

5. იოანე კალაძე: ქართული ენის ლექსიკონით სახელგანთქმული მწერალია. სური კიდევ ერთხელ აღნიშნავს ლექსიკონების მნიშვნელობას.

6. განდევილი: სურს ქართველი პოეტი ქალების შესახებ საუბრისას მაგალითად განდევილი მოყავს. იგი მხოლოდ პოეტი არ იყო, გაზეთ ცნობის ფურცელის სარედაქციო კოლეგიაშიც აქტიურად მოღვაწეობდა.

7. არტურ ლაისტი: წარმოშობით გერმანელია. ტარგმნიდან ქართულიდან გერმანულად და გერმანულიდან ქართულად, რითიც ორივე ერის ლიტერატურისთვის დიდი სარგებელი მოჰქონდა, ორ ერს შორის ლიტერატურული ხიდის გადებას შეუწყო ხელი.

სური ბოლო პერიოდის მწერლების გაცნობის და თანამედროვე ქართული ლიტერატურის განხილვის შემდეგ ამბობს, რომ კავკასიელი თურქები არა მხოლოდ ქართულ ლიტერატურას, არამედ გერმანულ, რუსულ და სომხურ ლიტერატურასაც უნდა დაეუფლონ. იგი აცხადებს, რომ დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ ენების მცოდნე ლიტერატორებს, რომლებიც განავითარებენ მთარგმნელობით საქმიანობას. სურის მიხედვით, მთარგმნილი ნაწარმოებები გაამდიდრებს თურქულ ლიტერატურას, მაგრამ საკუთარი ლიტერატურის შესახებაც არ უნდა ვიყოთ ცუდად ინფორმირებული.

არტანუჯის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები¹

ასოცირებული პროფესორი მირიან მახარაძე
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ხალხის აღწერის დავთრები საუკეთესო წყაროა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და სხვა მთელი რიგი საკითხების უკეთ შესასწავლად. ამ ტიპის დავთრები კარგად ასახავს მთელ რიგ პრობლემებს. ჩვენ ამ შემთხვევაში ძალიან მოკლედ განვიხილავთ არტანუჯის ლივის ვრცელ და მოკლე დავთრებს.

არტანუჯის ლივის ვრცელი დავთარი ერთ-ერთ საუკეთესო ძეგლად ითვლება არტანუჯის ისტორიის არაერთი საკითხის შესასწავლად. არტანუჯის ვრცელი დავთარი ინახება ანკარის თაფუსა და კადასტრის არქივში. მისი შიფრია 71, ზომა 16X45 სმ. იგი 40 გვერდისგან შედგება. ნაშრომს თან ახლავს თულრა სულთან მურად III.

სარჩევში ჩამოთვლილია ყველა ის სოფელი, რომელიც არტანუჯის ლივის შემადგენლობაშია. აქვეა საუბარი არტანუჯის ლივის რაბათზე. სოფლების საერთო რაოდენობაა 58. აღნიშნულია თითოეულ სოფელზე გაწერილი გადასახადების რაოდენობა.

დავთარში საუბარია სახელმწიფო ხასებსა და მიწისმფლობელი ხასების თაობაზე. წყაროში ოსმალური გადასახადების ჩამოთვლის შემდეგ საუბარია იმ მამულებზე, რომლებიც ამა თუ იმ სოფლის მფლობელობაშია და ეკუთვნის ადგილობრივ მკვიდრთ. მოსახლეობა დაყოფილია მუსლიმებად და ბენაქის გადამხდელ პირებად. სახელების უმეტესობა ჯერ ჯერობით მაინც ქართული ჩანს. ადგილობრივი მოსახლეობა იხდის გადასახადს ღორზე.

არტანუჯის ლივის აღწერის მოკლე დავთარი არანაკლებ მნიშვნელოვანია სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის არაერთი საკითხის გასათვალისწინებლად. ეს წყაროც ინახება ანკარის თაფუსა და კადასტრის არქივში. მისი შიფრია : 292. ზომაა 15 X 39 სმ. იგი სულ 14 გვერდისგან შედგება. წყაროს შედგენის ზუსტი თარიღი უცნობია. მას დაწერის თარიღი არსად არ უხის. მასზე არაერთი მინაწერია, . მინაწერები უფრო

¹ კვლევა ხორციელდება „შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (გრანტი FR 17_230)

გვიანდელი ხანისაა. არის XIX საუკუნის 30-იანი წლების მინაწერები; არის აგრეთვე უფრო ადრინდელი მინაწერებიც. შეიძლება თულრას დახმარებით გაირკვეს ძეგლის შედგენის მიახლოებითი თარიღი. თულრა შემდეგნაირად იკითხება. სულთან ოსმან II /1617-1622/, აჰმედ I-ის ძე /1603-1617/, მუდამ გამარჯვებული. დავთარი ალბათ შედგენილია სულთან ოსმან II-ის დროს /1617-1622/ წლებში. სულთნის თულრა სწორედ ამ პერიოდშია დაწერილი. წყაროში საუბარია უმაღლესი სამეუფეო კარის ხასების თაობაზე. დასახელებულია სოფელი გუმუშ ჰანე, რომელიც დაქვემდებარებულია არტანუჯისადმი. აქვე წარმოდგენილია მთელი რიგი გადასახადები.

აღნიშნული დავთრების გამოკვლევა მნიშვნელოვანია, რეგიონის ისტორიის არაერთი საკითხის შესასწავლად.

საკვანძო სიტყვები: ოსმალეთი, ანკარა, არტანუჯი, ლივა, დავთარი.

ARDANUÇ LİVASI MUFASSAL VE İCMAL DEFTERLERİ²

Doç Dr. Mirian MAKHARADZE
Ivane Javakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi

Öz

Nüfus kayıtlarına dair defterler ülkenin sosyal ve ekonomik durumu ile diğer hususların incelenmesi için çok önemli kaynaktır. Bu tür defterler sayesinde birçok sorun açıklığa kavuşturulabilir. Bu kapsamda Ardanuç Livası Mufassal ve İcmal Defterlerini kısaca değerlendireceğiz.

Ardanuç tarihinin incelenmesi bakımından çok önemli kaynak olarak sayılan Ardanuç Livası Mufassal Defteri Ankara Tapu ve Kadastro Müdürlüğü arşivinde muhafaza edilmektedir. Şifresi 71, 16X45 cm. ebadındaki söz konusu belge 40 sayfadan ibarettir. Belgede, Sultan III. Murad'a ait tuğra bulunmaktadır.

Belgenin içindekiler kısmında Ardanuç Livası'na bağlı tüm köyler sıralanmaktadır. Ayrıca, Ardanuç Livası Rabat Kalesi hakkında da bilgi verilmektedir. Köylerin toplam sayısı 58'dir. Her köye uygulanan vergi miktarları da yazılıdır.

Defterde devlet haslarından ve tımarlara sahip olan haslardan bahsedilmektedir. Osmanlı vergileri sıralandıktan sonra çeşitli köylere bağlı ve yerlilere ait tımarlar hakkında bilgi verilmektedir. Belgeye göre halk Müslümanlar ve benak ödeyen şahıslar olarak ikiye bölünmüştür. İsimlerin çoğu Gürcü'dür. Yerel halk domuz vergisini ödemektedir.

---

²Araştırma Shota Rustaveli Ulusal Bilim Vakfı'ndan desteği ile hazırlanmıştır (Grant Fq17_230)

Ardanuç Livası icmal defteri de ülkenin sosyal ve ekonomik durumu ile diğer hususların incelenmesi için çok önemli kaynaktır. 14 sayfadan ibaret olan söz konusu defter Ankara Tapu ve Kadastro Müdürlüğü arşivinde muhafaza edilmektedir. Şifresi 292, ebatı 15X39 cm'dir. Defterin yazılma tarihi belirsizdir. Defterde yazılma tarihine dair kesin bilgi geçmemektedir. Ancak daha sonra yazılan birçok ek notlar mevcuttur. XIX. yüzyılın 30'lu yıllarına ait notlara rastlanmaktadır. Daha önce yazılan notlar da vardır. Tuğra sayesinde defterin yazılma tarihi tahminen tespit edilebilir. Tuğra şu şekilde okunabilir: "Sultan II. Osman/1617-1622/I. Ahmed oğlu/1603-1617/, ebediyen galip". Defterin Sultan II. Osman döneminde 1617-1622 yılları arasında yazıldığı düşünülmektedir. Sultana ait tuğra da bu dönemde yazılmıştır. Kaynakta yüksek devlet haslarından bahsedilmekte ve Ardanuç'a bağlı Gümüşhane köyünün adı da geçmektedir. Çeşitli vergiler konusunda da bilgi verilmektedir. Anılan bölge tarihinin incelenmesi açısından söz konusu defterler çok önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ankara, Ardanuç, Liva, Defter.

ARTANUJİ LİVA'S GREAT AND SHORT DEFTERS³

Mirian Makharadze
Associate Professor

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Abstract

Population census defters are the best source for better understanding of the country's socio-economic and other issues. This kind of defters well illustrate many problems. In this case, we will briefly discuss Artanuji Liv's great and short defters.

Artanuji Liva's great defter is one of the best monuments for studding and searching many issues of Artanuji history. Artanuji's great defter is stored in the Ankara's Tafu and Cadastre Archive. It's cipher is 71, size 16x45 sm. It consists of 70 pages. The work is accompanied by Tughra Sultan Murad III.

All the villages that are included in Artanuji Liva are listed in the fly-sheet.

Artanuji Liva Rabat is also discussed here. The number of villages are 58. Here is indicated the number of taxes for each village.

The book is about state and land tenants. After the Ottoman's tax description there is an information about the estate that is owned by local population of villages. The population is divided into Muslim and Benak taxpayers. Most of the names are still Georgian origin. Local people pay taxes on pigs.

---

³ This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG) grant number FR17-230

The short defter of Artanuji Liva isn't less important than the great one for searching social-economic and many historic issues as well. This source is also stored in the Ankara's Tapu and Cadastre Archive. It's cipher is 292, Size 15x39 sm. It consists of 14 pages. The exact date of the source origin is not known. Nowhere is indicated the date. There are many later periods' notes as well. There are notes of 30th of XIX century. We can also find the notes of earlier periods. The approximate date of the monument's creation may be determined with the help of Tughra. Tughra reads as follows: "Sultan Osman II / 1617-1622 /, son of Ahmed I / 1603-1617 /, always the winner." The defter is probably created during the time of Sultan Osman II / 1617-1622 /. The Sultan's tugra is written right in this period. The source speaks about the high court doors. There is mentioned the village Gumush Hane, that is the subordinated by Artanuji. Also here is presented many other taxes.

Searching the abovementioned, defters are very important for studying the many historic issues of the region.

Key words: Ottoman Empire, Ankara, Ardanuch, Liva, Defter.

ტაო-კლარჯეთის რეგიონის შესახებ ოსმალური წყაროების თარგმნა და გამოკვლევის გაკეთება მნიშვნელოვანი, როგორც საქართველოს, ასევე თურქეთის ისტორიის მრავალი საკითხის შესასწავლად. ამ მხრივ გამოსარჩევია ხალხის აღწერის როგორც ვრცელი ისე მოკლე დავთრები. აღნიშნულ საკითხზე მომუშავე ქართველი მკვლევარებიდან გამოყოფის ღირსია ს. ჯიქიას⁴, ნ. შენგელიას⁵, ც. აბულაძეს⁶, ზ. შაშიკაძის⁷ და მ. მახარაძის⁸ შრომები. წინამდებარე სტატიაში ჩვენ საუბარი გვექნება არტანუჯის ვრცელი და მოკლე დავთრების შესახებ.

⁴ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი 3 წიგნად მოამზადა სერგი ჯიქიამ, 1. ქართული თარგმანი, თბილისი, 1941; თურქული ტექსტი, თბილისი, 1947; გამოკვლევა, თბილისი, 1958.

⁵ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ანაკლიისა და რუხის ციხეების შესახებ. /XVII-XVIII სს./, თბილისი, 1982; ჩილდირის ვილაიეთის მოკლე დავთარი. მირიან მახარაძის თანაავტორობით, თბილისი, 2008; სამი ოსმალური წყარო თბილისის ისტორიისთვის /1730-1732/. თბილისი, 2008. 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. I სერგი ჯიქიას თანაავტორობით. თბ.ილისი, 2009; წ. II სერგი ჯიქიას თანაავტორობით. თბ., 2010; 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თბილისი 2016

⁶ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი" 1694-1732 თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მ. სვანიძემ. თბ. 1979

⁷ არტანუჯი ოსმალეთის იმპერიაში“, 1595 წლის არტანუჯის აღწერის დოკუმენტთან ერთად თარგმნა და გამოსაცემად მოამზადა ზაზა შაშიკაძემ, თბილისი, 2016; აჭარის ვრცელი და მოკლე დავთარი, მირიან მახარაძის თანაავტორობით, თბილისი, 2011

⁸ ჩილდირის ვილაიეთის მოკლე (ოჯმალ) დავთარი ნოდარ შენგელიას თანაავტორობით; აჭარის ვრცელი და მოკლე დავთარი ზაზა შაშიკაძის თანაავტორობით; არტანუჯის, თორთუმისა და ბათუმის ლივების აღწერის ვრცელი დავთარი, აღმოსავლეთი და კავკასია 8, თბილისი 2019, გვ. 89-101

არტანუჯის ლივის ვრცელ დავთარი ითვლება ერთ საუკეთესო ძეგლად არტანუჯის ისტორიის არაერთი საკითხის შესასწავლად. არტანუჯის ვრცელი დავთარი ინახება ანკარის თაფუსა და კადასტრის არქივში. მისი შიფრია 71, მისი ზომია 16 ხ 45 სმ. იგი 40 გვერდისგან შედგება. წყარო უნაკლოა ყველაფერი იკითხება. იგი ნაწერია სიაკათის ურთულესი ხელით. ნაშრომს თან ახლავს თულრა. იგი შემდეგნაირად იკითხება: "სულთან მურად ხანი, სელიმ ხანის ძე, მუდამ გამარჯვებული. იგულისხმება სულთან მურად III /1574-1595/.

სარჩევში ჩამოთვლილია ყველა ის სოფელი, რომელიც არტანუჯის ლივის შემადგენლობაშია. აქვეა საუბარი არტანუჯის ლივის რაბათზე. სოფლების საერთო რაოდენობაა 58. აქვე აღნიშნულია თითოეულ სოფელზე შეწერილი გადასახადების რაოდენობა. ეს სოფლებია: არტანუჯის ციხის რაბათი, აბაკიე, ავნისხავი, ნახა, ახარია, მარდაქილი, ოსხაჩალა, მარნუსი, რასღალვათი, დეგირმუჯი, ასარა, ბიადიქ ქუმი, ანჩა, ამქურე, ავბაქურექურ, ანაქერდ, სეიდ, ავნაქუბი, საპრა, სულანა, ჯამადგა, სიპა, კარაველი, ვარსიჰეთი, შავგულადი, დიშლუ, ბივლეთი, კუსურვეთი, არადუ, ჯავრე, ჩარილი, ფელი ბურგილი, ნავრუზი, დადარკალმია, ოსრამილი, სუქრი, ჯამრუსია, ბუქნა, ორბური, დაბაზქიდი, გუმუმ ხანე, ბიქარჯე, კუბადრუმი, გელუშითი, მუვალჰითი, არავიჯი, ჰავი, სამკარი, ავბუთი, ვადარბე, მისაღებრიე, ჯულა, ავრუქი, კურდვანა, ბუსა ქერე, ლორი.

წყარო გრძელდება ტაოსკარის ნაჰიეთი. მასში შესულია 27 სოფელი (ტაოსკარი, ავსირი, ორბულიაბუსი, დაბსური, ური, ზემო და ქვემო აქულდიქი, მუბაქუმი, ბასრასური, ქუჩუქი, მუჰუქი, სილახო, ბარეთური, ზემო და ქვემო ჯუგრიდი, ბულური, ავდაქუსი, გირასური, ჰაქმაჯი, ბილაქი, დაბანქი, ზემო და ქვემო ბალაქისი, ჯადრი, გარლეთი, დილქუსი, დასთისაკურთი, კარათუსი, მენქისა). აქვეა წარმოდგენილი სათესველები და ჩაირები. შემდეგ საუბარია ფასინის ნაჰიეზე. რომელშიც გაერთიანებულია 8 სოფელი (ფასინი, ავღადარი, ჰალღავილი, არგნისი, ანბაჯანი, არბაკას, ლარუდი, ალიქი). აქვე წარმოდგენილია ვენახები, სათესველები და მისი სავარგულები. აქვეა საუბარი იშხანის ნაჰიეზე, რომელშიც ნაჩვენებია ხუთი სოფელი (ნისფი იშხანი, ავრუქი, ავექნახავი, ასანლუმი, ქიაქური) თავისი სათესველებითა და გადასახადებით. აქვე საუბარია სახელმწიფო ხასებსა და მიწისმფლობელ ხასების თაობაზე. აქვეა საუბარი მუსტაფჰაზების თაობაზე. მათ წლიურ შემოსავალზე. საუბარია სიფაჰთა თიმარების შემოსავალზე, არუსანეების, ზადეგანების და მათ მსახურთა და მუსტაჰვაზების თაობაზე. საუბარია ფროთოსანი

ფრინველების, არწივების და ბალახანების თაობაზე. საუბარია ფოცხვერის ტყავზე, სამღებროებზე, შავ დამლაზე, საქონლის შეფასებით ღირებულებაზე; ცხვარზე შეწერილ გადასახადზე, ჯიზიას შემოსავალსა და მურახხასიეს გაბრანზე; ნახევარი ბადჰავასა და არუსანს შემოსავალზე. საუბარია აგრეთვე შემოსავალზე ბეთ ალ მალისა და გადახვეწილთა, დაკარგულთა, მოძებნილთა, გაქცეულთა და სხვათა თავისუფალური ქონების თაობაზე.

დავთარში დაანგარიშებულია შემოსავალი სიფაჰთა თიმარების, სიფაჰთა არუსანების, სიფაჰთა ზადეგანების, სეიდებისა და მუსტაჰაჰების, აზაბების შესახებ. ცალკეა წარმოდგენილი არტანუჯის ნაჰიემი რაბათი არტანუჯის კალე. მასში წარმოდგენილია 38 კომლი. აქვეა არტანუჯის ციხის იმამის მიწის ნაკვეთი. იგი ეკუთვნის ვინმე მეჰმედს. ჩამოთვლილია ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი. ეს გადასახადებია ხორბალზე, შირაზე, ფეტვზე, ბამბაზე, ბოსტანზე, იონჯასა და თიფაზე, სკაზე, იალაღზე, ღორზე; არის გადასახადი მურახხასიეზე, ბადიჰავასა და არუსანზე, წისქვილებზე; საყურადღებოა ღორზე გადასახადის არსებობა. ჩანს, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ჯერ კიდევ იხდის გადასახადს ღორზე. ძირითადი გადასახადები მაინც ოსმალურია. დროთა ვითარებაში ეს გადასახადი ქრება. საბოლოოდ მაინც გაბატონებულია ოსმალური სისტემა გადასახადებისა.

წყაროში საუბარია მირლივას ხასებზე. აქვე ჩამოთვლილია შემოსავალთა რაოდენობა, რომელიც მართებთ სამღებროების მფლობელებს, იგი წელიწადში შეადგენს 7000 ახჩას. ასევეა გარკვეული ოდენობის გადასახადები, შეწერილი შავ დამლაზე.

აქვე ჩამოთვლილია კომლთა რაოდენობა და ისევ ჩამოთვლილია გადასახადთა ცალკეული სახეობანი, იგი 15 სხვადასხვა სახეობისაა.

აქვე ჩამოთვლილია არაერთი ბაღი და ვენახი, რომელთა მფლობელებიც იხდიან მნიშვნელოვან თანხას და შარიათის ჰუჯეთის თანახმად დაკავშირებულნი არიან გარკვეულ ციხესიმაგრეებთან და არტანუჯის გამაგრებულ ადგილებთან. ჩამოთვლილია არაერთი მიწის ნაკვეთი, რომელიც განკუთვნილია ამა თუ იმ პირის საქმიანობასთან.

ოსმალური გადასახადების ჩამოთვლის შემდეგ საუბარია იმ მამულებზე, რომლებიც ამა თუ იმ სოფლის მფლობელობაშია და ეკუთვნის ადგილობრივ მკვიდრთ და გარკვეული პირობის სანაცვლოდ ფლობს მას და იხდის წელიწადში გარკვეული ოდენობის თანხას.

შემდეგ ნახსენებია არტანუჯის დაქვემდებარებული სოფელი მარაქილი, რომლის კომლთა რაოდენობაა 21. შემდეგ კვლავ ოსმალური

გადასახადების სახეობებია ჩამოთვლილი. ამას კვლავ მოსდევს მოსახლეობის მკვიდრთა დასახელება. მოსახლეობის რაოდენობას მოსდევს კვლავ ოსმალურ გადასახადთა სახეობების ჩამოთვლა. დავთარში არის ქართული სახელები : გოგისა, დემეტრე, ელისე, ლომასი, მახარებელ და სხვა ქართული სახელები. ყველა სოფელი ექვემდებარება არტანუჯს. აქვე დაყოფილია მუსლიმებად და ბენაქის გადამხდელ პირებად. კომლთა საერთო რაოდენობაა 15. სახელების უმეტესობა მაინც ჯერჯერობით ქართული ჩანს. მაგალითად : იოსებ, ლაზარე, ზაქარა, კოკისა, მარკოზა და სხვა. ამ მოსახლეობაზე გაწერილ ოსმალურ გადასახადთა გარდა, აქვე ჩამოთვლილია იმ ბაღებისა და ვენახების მფლობელები, რომლებიც გარკვეული გასამრჯელოს სანაცვლოდ ფლობენ მამულებს და სავარგულებს.

შემდეგ საუბარია სოფელ ანჩაზე, რომელიც ახლოსაა სათესველ ბალათთან, ამ სოფლის მკვიდრთა რაოდენობა შეადგენს 26-ს. აქვე ნახსენებია ქართული სახელებიც. ადგილობრივი მოსახლეობა იხდის გადასახადს ღორზე. ჩანს ადგილობრივი მოსახლეობა აშკარად მისდევს მეღორეობას. აქვე ჩამოთვლილია მთელი რიგი სოფლებისა, რომლებიც დაბეგრულია მხოლოდ ოსმალური გადასახადებისა და ვალდებულებებით. აქვეა მთელი სერია რიგი ოსმალური გადასახადებისა და ვალდებულებებისა, რომელთა გადახდა მართებთ ადგილობრივ მკვიდრ მოსახლეობას. ალბათ შორს წაგვიყვანს ყველა სოფლის ჩამოთვლა, რომლებიც მხოლოდ საოსმალო გადასახადებითაა დაბეგრული. იგი მას პირნათლად იხდის. ზოგი სოფელი საკმაოდ მოზრდილია, ზოგიც საკმაოდ დამცრობილია. ყველა იხდის დაწესებულ საოსმალო გადასახადსა და ვალდებულებას. აქვე ჩამოთვლილია მოსახლეობისაგან ცარიელი სოფლებიც. ასეთი სოფლებია : არკული, ზაღარია, საღირსა, ორვექი.

აღნიშნულ რეგიონში საგანგებოდაა გადმოცემული თითოეული სოფლის მკვიდრთა რაოდენობა. მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შესახებაც შეიძლება მსჯელობა.

შემდეგ დავთარში წარმოდგენილია ტაოსკარის ნაჰიე არტანუჯის ლივაში. ტაოსკარის ნაჰიეს ცალკეული სოფლების მონაცემები მეტად საინტერესოა არტანუჯის ლივის მთელი რიგი საკითხების უკეთ წარმოსაჩენად. სოფელ ტაოსკარის კომლთა რაოდენობა შეადგენს 150-ს. საკმაოდ მოზრდილი სოფელია. აქვე ჩამოთვლილია ვენახის მფლობელები, კერძოდ ვინმე ალმეშჰურს ეკუთვნის ორი ნაკვეთი ვენახი, ახლოსაა სავალე მიწასთან ერთი თიმართი. იგი ეკუთვნის ჰუსეინსა და კალენდერს, შარიათის ჰუჯეთის თანახმად წელიწადში იხდის 80 ახჩას. ასევე ვინმე

კასიმ აბიდინის მფლობელობაშია ვენახი, შარიათის ჰუჯეთის თანახმად ერთ ნაკვეთზე წელიწადში იხდის 60 ახჩას.

წყაროში მოყვანილია არაერთი მაგალითი იმისა თუ როგორ ახერხებდა ოსმალეთის ხელისუფლება თითოეულ ნაკვეთზე შეეწირა ოსმალური გადასახადები მიწის ნაკვეთების მფლობელებისათვის. იგი შეიძლება იყოს ერთი, ორი ან მეტი ნაკვეთი, რომელიც ეძლეოდა ამა თუ იმ პირს მიღებული მამულის სანაცვლოდ. წყაროში დაწვრილებითაა ჩამოთვლილი ყველა წისქვილი, რომლებზეც გაწერილია გადასახადები, ზოგს ნახევარი წლით, ზოგს სრული წლით; ზოგი წისქვილი კი გავრანებულია. მეწისქვილეები მაინც იხდიან დადგენილ გადასახადებს ბეჭრეს. შემდეგ ერთ-ერთ სოფელზე კერძოდ სოფელ აბუსიძზეა საუბარი, რომლის მკვიდრთა ეროვნული შემადგენლობა ამკარად ჭრელია: არის სახელები: იოსებ, გერმანოს, პეტრე, ბასილ, გიორგი, შალვა, სიმონ, მახარობელ, ამროს, იორამ. არის მუსლიმური სახელებიც : ალი, სულთან, ფირ სულთან, სულთან და სხვა.

აქვეა ცნობა ვენახი არდაშირის ციხის უწინდელი დიზდარის აღის მფლობელობაშია, შარიათის ჰუჯეთის თანახმად, იგი ზიმია და გადაკვეთილია წელიწადში გადაიხადოს 15 ახჩა. არის რიგი სოფლებისა, სადაც მაინც არის გადასახადები შეწერილი რორზე. ხდება ქართული გადასახადების სრული ოსმალიზაცია. ქართული გადასახადები სრულიად გამქრალია. არც ერთი ქართული გადასახადი და ვალდებულება დავთარში არაა მითითებული. ცხადია ძალიან მოკლე დროში მოხდა ქართული ტერიტორიების სრული ოსმალიზაცია. მთლიანად მოისპო ყველა ქართული გადასახადი და ვალდებულება. ტაოსკარის ნაჰიეს მისდევს ფასინის ნაჰიე. აქვე ჩამოთვლილია სოფლები შესაბამისი მოსახლეობის რაოდენობითა და სათანადო ოსმალური გადასახადებითა და გარკვეულ პირებზე შეწერილი ვალდებულებებით. ფასინის ნაჰიეს სოფლებზე ისეა შეწერილი გადასახადები და ვალდებულებანი, როგორც წინა ნაჰიეებზე. ფასინის ნაჰიეს მოსდევს იშხანის ნაჰიე.

არტანუჯის ლივის ბოლო ნაჰიეა და იშხანის ნაჰიე, რომელიც სრულადაა წარმოდგენილი ხსენებულ დავთარში. იშხანის ნაჰიეს პირველი სოფელი არის ნახევარი იშხანი, რომელიც ახლოსაა სათესველ იშხან ეგრექთან. იშხანის ნაჰიეს სოფლები ისეა დაბეგრილი ოსმალური გადასახადებითა და ვალდებულებებით როგორც არტანუჯის ნაჰიეს სხვა სოფლები. აქვეა ჩამოთვლილი რამდენიმე წისქვილი, რომელიც მუშაობს ზოგი ექვსი თვით, ზოგი მთელი წლით, იხდიან დაწესებულ გადასახადებსა და ვალდებულებებს.

აქვეა წარმოდგენილი მიწის ნაკვეთები და ვენახები, რომელთაც ევალებათ გადასახადების გადახდა მთელი წლის განმავლობაში. იშხანის ნაპიეს ბოლო სოფლებია ავნისთავი ორდექი, ორ-ორი კომლით. ამით მთავრდება ამბების გადმოცემა არტანუჯის დავთარში. ბოლოს რამდენიმე მინაწერია. ასეთია არტანუჯის ლივის დავთრის არქიტექტონიკა. იგი ძალიან საინტერესო წყაროა XVI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის აღნიშნული რეგიონის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის მრავალი საკითხის შესასწავლად. მისი თარგმნა-კომენტირება და ქართულ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა მეტად საშური საქმეა. ამ წყაროზე დაყრდნობით შეიძლება დღემდე უცნობი არაერთი საკითხის უკეთ წარმოჩენა. აღნიშნული წყაროს თაობაზე თითქმის უცნობი იყო რაიმე წერილობითი მონაცემები. მისი ქართულ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანით ბევრ საინტერესო საკითხს მოეფინება ნათელი. მისი სასწრაფო გამოქვეყნება და ფართო სამეცნიერო საზოგადოებისთვის გაცნობა აუცილებელი საქმეა.

ჩვენ ხელთა ვგაქვს აგრეთვე არტანუჯის ლივის აღწერის მოკლე დავთარი, რომელიც არანაკლებ მნიშვნელოვანია სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის არაერთი საკითხის გასათვალისწინებლად. ეს წყაროც ინახება ანკარის თაფუსა და კადასტრის არქივში. მისი შიფრია : 292. ზომაა 15 X 39 სმ. იგი სულ 14 გვერდისგან შედგება. წყაროს შედგენის ზუსტი თარიღი უცნობია. მას დაწერის თარიღი არსად არ უხის. მასზე არაერთი მინაწერია, . მინაწერები უფრო გვიანდელი ხანისაა. არის XIX საუკუნის 30-იანი წლების მინაწერები; არის აგრეთვე უფრო ადრინდელი მინაწერებიც. შეიძლება თუღრას დახმარებით გაირკვეს ძეგლის შედგენის მიახლოებითი თარიღი, თავისუფალი გვერდები წყაროში არაა. ჩვენ შევეცადეთ წყარო მთლიანად წაგვეკითხა, მაგრამ მინაწერების წაკითხვაზე თავს ვიკავებთ. იგი აშკარაა, რომ სხვადასხვა დროსაა გაკეთებული. თუღრა შემდეგნაირად იკითხება. სულთან ოსმან II /1617-1622/, აჰმედ I-ის ძე /1603-1617/, მუდამ გამარჯვებული. დავთავრი ალბათ შედგენილია სულთან ოსმან II-ის დროს /1617-1622/ წლებში. სულთნის თუღრა სწორედ ამ პერიოდშია დაწერილი.

წყაროში საუბარია უმაღლესი სამეუფეო კარის ხასების თაობაზე. დასახელებულია სოფელი გუმუშ ჰანე, რომელიც დაქვემდებარებულია არტანუჯისადმი. აქვე წარმოდგენილია მთელი რიგი გადასახადებისა და ვალდებულებებისა, რომლებიც ემართა აღნიშნულ რეგიონში განლაგებულ სხვადასხვა გარეულ ფრინველს და დაწესებული იყო გადასახადების გადახდის ვალდებულება. ასე მაგალითად, ადგილობრივ მოსახლეობას ემართა შემოსავლის სახით აეკრიფათ წელიწადში 10500 ახჩა. იგი

ემართა თიმარების, არუსანების სიფაჰებს, სიფაჰთა ზადეგანებს, აზაბებს, მუსტაჰაზებს, ასევე მლოცველ პირებს რომელთაც გააჩნდათ სამლოცველო ადგილები. მათი წლიური გადასახადი იყო 2000 ახჩა.

ასევე დაწესებული იყო შემოსავალი შეარდენსა და არწივებზე, რომელთა წლიური შემოსავალი იყო 500 ახჩას აღება სახელმწიფოს სასარგებლოდ. ასევე გათვალისწინებულია შემოსავლის გაღება თაფლის სანთელსა და სასმისებზე, მისი ოდენობა იყო წლიურად გადაეხადათ 300 ახჩა.

ასევე გათვალისწინებული იყო შემოსავლის სახით გარკვეული ოდენობის თანხის აღება წლიური შემოსავლის სახით ფოცხვერის ტყავზე 300 ახჩა. მათი საერთო ჯამი იყო 14600 ახჩა.

აქვე წარმოდგენილია გადასახადები სამეუფეო ხასებზე, რომელთა ოდენობა შეადგენს 44600 ახჩას. აქვეა საუბარი აჰმედ ბეგის ხასებზე არტანუჯის მირლივაში. აქვეა ცნობა იმ 9 სოფელზე, რომლებიც აჰმედ ბეგის მირლივაა და მის ხასებად და სათესველებადაა წარმოდგენილი.

შემდეგ საუბარია ტაოსკარის ნაჰიეზე, რომელშიც გაერთიანებულია 9 სოფელი. აქვეა ნაჩვენები რაოდენობა შემოსავლებისა, რომლებიც გაწერილია საქონელზე. საუბარია სამღებროების შემოსავალზე, რომლის ოდენობაა 7000 ახჩა წელიწადში. ასევე შემოსავალი გაწერილია შავ დამლაზე საბაზრო საზომ ნივთებზე და საქონლის მოსასვენებელ ადგილებზე, იგი შეადგენს 12500 ახჩასნივთებზე და საქონლის მოსასვენებელ ადგილებზე, იგი შეადგენს 12500 ახჩას ასევე იყო ვალდებულება დადგენილი მურახხასიეზე.

იყო შემოსავალი შეწერილი: ბეით ალ მალი ამეზე, იავასა და კაჩკუნზე, მალი გაიფზე, მალი მეფკუდზე და სხვა თავისუფალ გადასახადებზე. იგი მათ ემართათ წელიწადში ეხადათ 4500 ახჩას ოდენობით. ასევე გადახდებოდათ გადასახადები სიფაჰთა თიმარის მფლობელებს ნახევარი ბადიჰავასა და არუსანეს სახით. იგი წელიწადში შეადგენს 8000 ახჩას. საერთო ჯამი ამ შემოსავლებისა იყო 42000 ახჩა. საერთო ოდენობა კი შეადგენდა 208000 ახჩას.

ასევე იყო სამეუფეო ხასები, აქვე ჩამოთვლილია მთელი რიგი სოფლებისა თავის ვალდებულებებით. აქვეა ნახსენები ხასები, ზიამეთები, თითოეულ სოფელს შეწერილი აქვს გარკვეული ოდენობა გადასახადები. ხსენებულ ლივაში მხოლოდ ექვსი ზიამეთია ფიქსირებული, თიმარების რაოდენობა კი შეადგენს 49.

აქვე ჩამოთვლილია რიგი სოფლები, რომლებიც ექვემდებარება ზოგი ტაოსკარს, ზოგი არტანუჯს და იშხანს. ფასინის ნაჰიე ფიქსირებულია

არტანუჯის ლივში. არის მთელი რიგი სოფლებისა, რომლებიც ზოგი არტანუჯს ექვემდებარება, ზოგი კი ტაოსკარს, ყოველ სოფელზე თუ ციხეზემეწერილია გარკვეული ოდენობის გადასახადი რომლის მიხედვით, შესაძლებელია ამა თუ იმ რეგიონის სოფლის მდგომარეობის განსაზღვრა.

დავთარში ცალკეა გამოყოფილი იშხანის ნაჰიე რომელშიც გაერთიანებულია არაერთი სოფელი. იშხანის ნაჰიეში წარმოდგენილია აგრეთვე სხვა სოფლებიც, რომლებიც სხვა ნაჰიეშია გაერთიანებული. ამჯერად იშხანის ნაჰიეში გაერთიანებულია მხოლოდ ოთხი სოფელი, დანარჩენის ტერიტორიები წარმოდგენილია სათესველებისა და სხვა ხასიათის ნაკვეთების სახით, რომლებიც ასევე გაფანტულია სხვა ნაჰიეებში. ასეთია ძალიან მოკლედ არტანუჯის ნაჰიეს მოკლე დავთარი.

ამრიგად ხსენებული წყაროები მეტად სანდოა აღნიშნული რეგიონის სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების რიგ საკითხების გასათვალისწინებლად. წყაროს მიხედვით, შეიძლება გარკვეული წარმოდგენა შეგვექმნას არტანუჯის ლივის სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების არაერთი საკითხის დასაზუსტებლად,

Tao-Klarceti bölgesi hakkındaki Osmanlı kaynaklarının tercüme edilmesi ve incelenmesi gerek Gürcistan tarihine gerekse Türkiye tarihine dair birçok hususun açıklığa kavuşturulması açısından çok önemlidir. Bu bakımdan ahaliye ilişkin mufassal ve caba tahrir defterleri değinmeye değer kaynaklardır. Bu konuda çalışan S. Jikia⁹, N. Shengelia¹⁰, T. Abuladze¹¹, Z. Shashikadze¹² ve M. Makharadze¹³ isimli

---

⁹ Gürcistan Vilayeti Mufassal Defteri, 3 Kitap. Hazırlayan S. Jikia 1. Gürcüce çeviri, Tiflis, 1941; 2. Osmanlıca, Tiflis, 1947; 3. Araştırma, Tiflis, 1958

¹⁰ Osmanlı Kaynakları Anakly ve Ruh (XVII-XVIIIyy), Kaleleri Üzerine, Hazırlayan N. Şengelia, Tbilisi, 1982. Çıldır Vilayeti İcmal Defteri, Hazırlayan N. Şengelia ve M. Makharadze, Tiflis, 2008; Tiflis Tarihi Hakkında Üç Osmanlı Kaynağı (1730-1732), Tiflis, 2008; 1728 Yılı Tiflis Vilayetin Mufassal Defteri, Hazırlayan N. Şengelia ve S. Jikia, 2 Kitap. Tiflis 2009-2010; 1574 Yılı Gürcistan Vilayeti Mufassal Defteri, Hazırlayan N. Şengelia, Tiflis, 2016.

¹¹ Çıldır Vilayetinin Caba Defteri, Gürcüce çeviri T. Abuladze, Araştırma M. Svanidze, Tiflis 1979.

¹² Osmanlı İmparatorluğunda Ardanuç, 1595 yılında Ardanuç Tahrir Defteri, Hazırlayan Z. Şaşıkadze, Tiflis, 2016; Acara Mufassal ve Caba Defterleri, Hazırlayan Z.Şaşıkadze ve M. Makharadze, Tiflis, 2011.

¹³ Çıldır Vilayeti İcmal Defteri, Hazırlayan N. Şengelia ve M. Makharadze, Tiflis, 2008; Acara Mufassal ve Caba Defterleri, Hazırlayan Z. Şaşıkadze ve M. Makharadze, Tiflis, 2011; Ardanuç, Tortum ve Batum Livalarının Mufassal Tahrir Defterleri, Doğu ve Kafkasya 8, Tiflis, 2019. s. 89-101.

Gürcü arařtırmacılarına ait çalıřmalar önem arzetmektedir. Makalemiz kapsamında Ardanuç Livasi Mufassal ve Caba Defterlerine deęinceęiz.

Ardanuç tarihinin incelenmesi bakımından çok önemli kaynak olarak sayılan Ardanuç mufassal defteri Ankara Tapu ve Kadastro Müdürlüęü arřivinde mhafaza edilmektedir. 71 řifreli 16X45 cm. ebatındaki söz konusu belge 40 sayfadan ibarettir. Belge eksiksiz ve net okunabilmektedir. Siyakat ile yazılan belgede Sultan III. Murad'a ait tuęra bulunmaktadır.

Belge nce Ardanuç Livasi'nda bulunan tüm köyler sıralanmaktadır. Ardanuç Livasi Rabat Kalesi hakkında da bilgi verilmektedir. Köylerin toplam sayısı: 58. Her köye uygulanan vergi miktarları da yazılıdır. Bu köyler: Ardanuc Kale Rabati, Abakye, Avnishavi, Naha, Aharya, Mardakili, Oshaala, Marnus, Rařgalvat, deęirmc, Asara, Biyadik kum, Ana, Amkure, Avbakurekur, Anakert, Seyid, Avnakub, Sahra, Sulana, Camadga, Siha, Karavel, Varsihet, řavgulad, Diřlu, Bivlet, Kusurvet, Aradu, Javre, aril, Feli Burgil, Navruz, Dadarkalmiya, Osramil, Suęri, Camrusiya, Bunka, Orbur, Dabazkid, Gümüř Hane, Bikarce, Kubadrum, Geluřit, Muvalhit, Aravic, Havi, Samgar, Avbut Vagarbe, Misagebriye, Cula, Avruk, Kurdvana, Busa Kere, Lori.

Belge Taoskari Nahiyesiyle devam etmektedir. Bu nahiyede 27 köy (Taoskar, Avsır, Orbulyabus, Dabsur, Uri, Ukarı ve Ařaęı Akuldik, Mubakum, Basrasur, Kck, Mhk, Silaho, Baretur, Ukarı ve Ařaęı Cugrid, Blr, Avdakus, Girasr, Hakbaci, Bilak, Dabanki, Ukarı ve Ařaęı Balakis, Cadri, Garlet, Dilkus, Dastisakur, Karatus, Menkisa) bulunmaktadır. Sonra Pasini Nahiyesinden bahsedilmektedir. O 8 köyden ibarettir (Fasin, Avgadar, Halgavil, Argnis, Anbacan, Arbakas, Larud, Aliki). Köyler haricinde üzüm bahçeleri, tarlaları ve araziler konusunda bilgi verilmektedir. Belgede Iřhan Nahiyesi ve bu nahiyeye giren beř köyü (Nipsi Iřhan, Avruk, Avknahav, Asanlum, Kiyakur) tarlaları ve uygulanan vergilere iliřkin bilgiler verilmektedir.

Ayrıca, Ardanuç Nahiyesinde bulunan Ardanuç Kalesinden bahsedilmektedir. Burada 38 aile yařamaktadır. Ardanuç Kalesi imami Mehmed'e ait arsadan da bahsedilmektedir. Belgede Osmanlı vergilerine ve mevcut ykmllklere iliřkin bilgiler de yar almaktadır. Dięer vergilerle birlikte domuz için uygulanan vergiden de bahsedilmektedir.

Defterde Mirliva haslarından, vergi oranlarından ve aileler sayısından bahsedilmektedir. Belgeye göre toplam 15 tür vergi uygulanıyordu.

Belgede Osmanlı devletinde tımara mutasarrıf olanlara gelir vergilerinin ne řekilde uygulandıęına dair birçok örnek yer almaktadır. Malikane karřılıęında genelde bir veya ikiden fazla arsa veriliyordu. Belgede gelir vergisi uygulanan deęirmnlere iliřkin ayrıntılı bilgi verilmektedir. Bazı deęirmenler için yarım yıl süreyle, bazıları için ise tam bir yıl süreyle gelir vergileri uygulanıyordu. Belgeye göre bazı deęirmenler harap durumda olmasına raęmen deęirmencilerden behre vergisi alınmaktaydı. Defterde devamla Abusim adlı karyeden bahsedilmektedir. Anılan karye ahalisi karışık milliyettendir ve řu isimler geçmektedir: İoseb, Germanos, Petre,

Basil, Giorgi, Şalva, Simon, Makharobel, Amros, İoram. Müslüman adlarına da rastlanmaktadır: Ali, Sultan, Pir Sultan ve saire.

Ardanuç Livası icmal defteri de ülkenin sosyal ve ekonomik durumu ile diğer hususların incelenmesi için çok önemli kaynaktır. 14 sayfadan ibaret olan söz konusu defter Ankara Tapu ve Kadastro Müdürlüğü arşivinde muhafaza edilmektedir. Şifresi 292, ebatı 15x39 cm'dir. Defterin yazılma tarihi belirsizdir. Defterde yazılma tarihine dair kesin bilgi geçmemektedir. Ancak daha sonra yazılan birçok ek notlar mevcuttur. XIX. yüzyılın 30'lu yıllarına ait notlara rastlanmaktadır. Daha önce yazılan notlar da vardır. Tuğra sayesinde defterin yazılma tarihi tahminen tespit edilebilir. Tuğra şu şekilde okunabilir. Sultan II. Osman/1617-1622/I. Ahmed oğlu/1603-1617/, ebediyen yenen. Defterin Sultan II. Osman döneminde 1617-1622 yılları arasında yazıldığı düşünülmektedir. Sultana ait tuğra da bu dönemde yazılmıştır. Kaynakta yüksek devlet haslarından bahsedilmekte ve Ardanuç'a bağlı Gümüşhüne köyünün adı da geçmektedir.

Burada söz konusu bölgede mevcut çeşitli yabancı kuşlar için uygulanan vergi gibi birçok vergi ile yükümlülük konusunda bilgi verilmektedir. Yerel ahali yıllık geliri olarak 10500 akçe ödemeliydi. Söz konusu vergi, tımara mutasarrıf olan şahıslardan, sipahilerden, sipahi zadedgânlarından, azaplardan, müstahfazlardan ve mescidlere sahip olanlardan talep ediliyordu. Yıllık gelir vergisi 2000 akçe oranındaydı.

Ayrıca şahin ve kartallar için de vergi uygulanıyordu. Devlete ödenmesi gereken yıllık gelir vergisi 500 akçe oranındaydı. Bal mum için uygulanan yıllık gelir vergisi 300 akçe oranındaydı.

Vaşak postu için uygulanan yıllık gelir vergisi toplam 300 akçe oranındaydı. Toplam 14600 akçe tahsil ediliyordu.

Belgede haslara uygulanan vergilerden de bahsedilmektedir. Haslara uygulanan yıllık gelir vergisi 44600 akçe oranındaydı. Burada Ardanuç Mirlivası Ahmed Beye ait haslara ve mutasarrıf olduğu 9 karyeye dair bilgiye de rastlanmaktadır.

Belgede devamla 9 karyeden ibaret olan Taoskari nahiyesinden bahsedilmektedir. Sığır için uygulanan vergi oranlarına ilişkin bilgiler de verilmektedir. Boyahaneler için uygulanan yıllık gelir vergisi 7000 akçe oranındaydı. Ölçüm aletleri ve hayvan dinlenme yerleri için uygulanan yıllık gelir vergisi 12500 akçe oranındaydı. Murahhaslar için de vergi uygulanıyordu.

Amme ve beytülmâl-i, yava ve kaçkun, mal-i gayb ve mal-i mefkud için de vergi uygulanıyordu. Bunlar için uygulanan yıllık gelir vergisi 4500 akçe oranındaydı. Tımarlı sipahilerden bad-ı heva ve arusane vergisi alınıyordu. Bunların yıllık gelir vergisi 8000 akçe oranındaydı. Bunlara uygulanan toplam yıllık gelir vergisi 8000 akçe oranındaydı. Söz konusu gelir vergileri toplam 42000 akçe oranındaydı. Tahsil edilen tüm gelir vergileri 208000 akçe oranındaydı.

Belgede haslardan, zeametlerden, birçok karyeden ve bu karyelere uygulanan vergilerden bahsedilmektedir. Anılan livaya sadece 6 zeamet bağlıdır. Tımarların sayısı ise 49'dur.

Belgede bazısı Taoskari'ye, bazısı Ardanuç ile İşhan'a bağlı karyeye ilişkin bilgiler mevcuttur. Belgeye göre Fasin Nahiyesi Ardanuç Livası'na bağlıdır. Her karyeye ve kaleye belli bir oranda vergi uygulanıyordu. Buna göre belli bölgelere bağlı köylerin durumunu tespit etmek mümkündür.

Defterde birçok karyeden ibaret olan İşhan Nahiyesi'ne ayrı olarak yer verilmiştir. Diğer nehiyeye bağlı başka karyelerden de bahsedilmektedir. Bu defa İşhan Nahiyesi'ne sadece 4 karye bağlıdır. Diğer karyelerin toprakları tarlalar ve diğer tür arsalar şeklinde geçmekte ve çeşitli nahiyelere dağılık durumdadır.

Bu bağlamda anılan defter Ardanuç Livası'nın sosyal ve ekonomik durumunun incelenmesi için fevkalade güvenilir kaynaktır.

YAKINÇAĞ TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNİN HALK KÜLTÜRÜ BOYUTU

Dr. Yaşar Kalafat

ÖZ

Yakınçağ Türk-Gürcü ilişkilerinin tarihi derinliği, orta çağ hatta ilkçağla başlar ve günümüze kadar gelir. Her iki komşunun ülkelerarası Coğrafi sınırlar sık sık değişmiş doğal olarak karşılıklı göçler yaşanmıştır.

Türk-Gürcü ilişkilerinde, siyasi ilişkilerden evvel başlayan bir dinler tarihler birlikteliği, paralellliği vardır. Türkiye ve Gürcistan karşılıklı göç alıp verirlerken, komşu iki ülke millî sınırları içerisinde, Türk ve Gürcü olarak birlikte de yaşamışlardır.

Bu yapılanma, Türk ve Gürcü toplumlarında adeta mitolojik dönemle başlayan bir kültür akrabalığı oluşturmuştur. Bu akrabalığı her iki ülkenin zamanla farklı dinlerin mensubu olmalarına rağmen, yaşayan halk kültürlerindeki efsanelerinde, halk inançlarında izlerini görmek mümkündür. Onların çağdaş millî kültürlerinin göstergeleri olan edebî, estetik sanat eserlerinde takip edebilmek mümkün olmaktadır.

Bildirimizde; Türk orta oyunları, halk ozanları, seyirlik köy oyunları, mevsim merasimleri, ibadethane bezemeleri, mezar mimarileri hakkında bilgi verilirken, dönemlerinin kuruluşları, sanatçıları ve eserleri de karşılıklı etkilenme zemininde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halk kültürü, Dinler tarihi, Ortak kültür, Kültür akrabalığı

უახლოესი ისტორიის ქართულ-თურქული ურთიერთობების ფოლკლორულ-კულტურული განზომილება

დოქტორი იაშარ ქალაფატი

მოკლე შინაარსი

თუ თვალს გადავავლებთ ქართულ-თურქული ურთიერთობების ისტორიას, იგი სათავეს იღებს შუა საუკუნეებიდან და კიდევ უფრო ადრე, ძველი ეპოქიდან და გრძელდება ჩვენს დრომდე. ბუნებრივია, რომ საზღვრების ხშირი ცვლილების გამო ორ ქვეყანას შორის მიგრანტების გაცვლა ხშირად ხდებოდა.

ქართულ-თურქულ ურთიერთობებში, პოლიტიკური ურთიერთობის გარდა არსებობდა საერთო რელიგიური პერიოდებიც. საქართველო და თურქეთი გარდა იმისა, რომ ცვლიდნენ მიგრანტებს, ეროვნული საზღვრების შიგნით თანაცხოვრებასაც ახერხებდნენ.

ასეთ სიტუაციაში, ქართულ და თურქულ საზოგადოებებს შორის კულტურული ნათესაობა ჩამოყალიბდა, რომელიც თითქმის მითოლოგიური ეპოქიდან იღებს სათავეს. მიუხედავად სხვადასხვა რელიგიური კუთვნილებისა, ამ ნათესაობის კვალის დანახვა შესაძლებელია ხალხთა ლეგენდებში და წარმოდგენებში. ასევე შესაძლებელია მათი აღმოჩენა თანამედროვე ეროვნული კულტურის მაჩვენებლებში - ლიტერატურასა და ესთეტიკური ხელოვნების შედეგებში.

მოხსენებაში წარმოვადგენთ ცნობებს თურქული ხალხური წარმოდგენების, აზულების შემოქმედების, სოფლის გასართობი თამაშების, სეზონური ცერემონიების, სამლოცველოების დეკორაციების, საფლავების არქიტექტურის შესახებ და განვიხილავთ სხვადასხვა ეპოქის ორგანიზაციების, ხელოვანების და მათი შემოქმედების ურთიერთ ზეგავლენას.

საკვანძო სიტყვები: ხალხური კულტურა, რელიგიების ისტორია, საერთო კულტურა, კულტურული ნათესაობა.

FOLK CULTURE DIMENSION OF THE CONTEMPORARY AGE TURKISH-GEORGIAN RELATIONS

Dr. Yaşar Kalafat

ABSTRACT

The historical depth of the Turkish-Georgian relations of the Middle Ages starts with the Middle Ages and even the Antiquity and continues to the present day. The transnational geographical boundaries of both neighbors have changed frequently and there has been natural migration.

In Turkish-Georgian relations, there is a parity of religions and histories that began before political relations. Turkey and Georgia mutually migration away they gave, in two neighboring countries national borders, Turks and Georgians lived together as well.

This structure has formed a cultural kinship in Turkish and Georgian societies that started with a mythological period. Although both countries are members of different religions, it is possible to see their traces in legends and folk beliefs in living folk cultures. It is possible to follow in literary and aesthetic works of art which are the indicators of their contemporary national culture.

Our Declaration; Turkish middle dances, folk bards, spectator village plays, seasonal ceremonies, decoration of places of worship, grave architectures are given, while the institutions, artists and works of their period are handled on the basis of mutual influence.

Keywords: Folk culture, History of religions, Common culture, Culture kinship.

GİRİŞ:

Biz çalışmalarımızı, halk inançları-mitoloji-halk sufizmi bağlamında sürdürüyoruz. Bu sunumumuzda da Türk-Gürcü ilişkilerinin yakın Çağdaki içeriği bu zeminde ele alınacaktır.

METİN:

Türkiye-Gürcistan yakın çağ kültür ilişkilerinden hareketle geleceğe bakılırken bizim çekebileceğimiz resimde şunlar görülmektedir;

Türkiye ve Gürcistan'ın komşuluğu bilindiği gibi Yakın Çağ dönemi ile başlayan bir komşuluk değildir. Bu komşuluk İlk Çağ'dan başlamakta¹, Orta Çağ sürecini de yaşayıp², Yakın Çağ'dan günümüze gelmiştir. Adeta Türk-Gürcü komşuluğu böle Türklüğü ve bölge Gürcülüğü ile yaşittir.

Bu komşuluk, tarih boyunca siyasi sınırlarında da zaman zaman değişiklikler yaşamıştır. Siyasi sınırlarla birlikte kültürel sınırlar değişmemiş, adeta iki ülkenin halkı arasında komşu ülkelerin ortak sınır kültürleri oluşmuştur.

Ülkeler doğal olarak millî sahiplilik noktasında hassasiyet göstereceklerdir. Bu hal millî hassasiyet olup saygın bir davranıştır. Ancak tarihî birliktelikten doğan ortak bölgesel kültür de o derece hassasiyet gerektiren bir değerdir.

Ortaklığın yok sayıldığı kültürel alanlar ve kültürel değerler inkârcı bir yaklaşımla sayılmaya gidilmesi halinde, kültürel bölünme ve paylaşılma değil, sahipsiz, korumasız kalan kültür alanlarının öksüz bırakılmaları sonucu yok olabilmelerine yol açar.

Türk-Gürcü kültür akrabalığının farklı iki ayrı boyutu daha vardır. Bunlar da sınır komşuluğundan kaynaklanan kültür akrabalığı kadar önemlidir.

Bunlardan birisi, Anadolu'da anadili Gürcüce olan Türkler vardır. Nitekim Gürcistan'da da anadili Türkçe olan Gürcü vatandaşlar vardır. Bunların kültürlerinin kök hücreleri üzerinde ayakta durabilmektedirler. Türk ve Gürcü kültür araştırmacıları bu noktayı göz ardı etmemelidirler.

Diğeri ise, Türkiye'de ve Gürcistan'da Anadilleri Türkçe ve Gürcüce olmayan halk kesimleri vardır. Lazlar bunlardandır. Türkiye ve Gürcistan bu halkları Türklük ve Gürcülük anlayışlarına göre tanımlamaktadırlar. Bu gerçek de keza Türk-Gürcü kültür ilişkilerinde yok sayılmaması, göz ardı edilmemesi gereken önemli bir husustur.

Gürcistan pagan döneminden Hıristiyanlığa geçerken belirli bir süre sonra, Gregoryen mezhebinin doğuşu ile bölgenin Kuman/Kıpçak Türkleri de öncülere olan Peçenekler, Hunlar ve diğerleri gibi Hıristiyanlığın u mezhebine girmişlerdir. Hal bu

---

¹ Yaşar Kalafat, "Atlı Göçebe Bozkır Kültürü'nün Kafkasya ve Anadolu Halk İnançları Kültüründe İzleri, Mitostatejik Bir Arayış", **Orta Çağda Türk Gürcü İlişkileri**, (Editörler: İbrahim Tellioglu & Roin Kaviellişvili, Devlet Eğitim Üniversitesi, Gori-Gürcistan 2019, s. 419-445

² Yaşar Kalafat, **agy**.

olunca Gürcistan Hıristiyanlığında Kuman/Kıpçak Türklüğünün de yeri vardır. Keza, bilhassa Osmanlı Türklüğü döneminde, İslamiyet’i din olarak seçen Gürcüler gerçeğinden yola çıkılınca, Anadili Gürcüce olan halkın İslam tarihinde bir faktör oluşturduğu gerçeği yok sayılamaz.

Bir diğer önemli boyut ise her iki bölge coğrafyası gerek Anadolu ve gerekse Gürcistan tarih boyunca Türk ve Gürcü olmayan farklı kavimlere de yurt olmuş ve Gürcüler ile Türkler bu geçmiş toplumların kültür varisi olmuşlardır.

Aynı topoğrafya ve iklim şartları altında hayatlarını sürdüren Türkler ve Gürcüler geçmişin kültürünü, yaşayan kültürlerinin kapsamına almışlardır. Mesela **Yağmur Duası, Güneş Duası, Ay Tutulması ve Güneş Tutulması** karşısında halkın yaptığı inanç içerikli uygulamaların büyük ölçüde aynı olması ve aynıya yakın mahiyetli efsanelere dayanmış olmaları bunlardandır. Kuraklık karşısında halkın yağmur yağması için birtakım ritüeller hayata geçirmiş olmaları doğaldır. Ancak inançlarının arkasındaki anlatı aynı içeriği yansıtıyor ise, mitolojik dönemden gelen ortak köklerde aramayı gerektirir. Bize göre bu gerçek kültürel akrabalığa kadim dönemlerden itibaren doğal bir devamlılık getirmiştir.

Bizzat şahit olduğumuz iki müşahhas müşahedemizim anlatalım. Tiflis’te resimlediğimiz üç süvari heykelinde kahramanın atının kuyruğu örülmüştü. Bunlar Gürcü millî tarihinin hükümdar olmuş kahramanların heykelleri idi. Örmek, ilmikleme, bağlamak, düğüm atmak Türk kültürlü halkların halk inancalarında **büyük** kapsamına girer. Kişi bunu kendisi için yaparsa veya yaptırır ise **ak büyü** olarak koruyucu bir uygulama olarak algılanır. Düşman tarafından yapılabilecek **kara büyü**ye karşı bir tedbir uygulaması olarak bilinir³.

Tiflis’te **Aşık kemiği** heykeli resmi de çektik. Türk halk kültüründe aşık etrafında oluşmuş bilgilerde aşk kemiğinden hareketle **fal** açılabilmekte, bu kemiklerden hareketle nazardan korunmakta, **nazarlık** da yapılabilmektedir. Bu kemikler **kumar** vasıtası da olabilmektedir. Çocuklar tarafından oynanan aşık oyunlarının farklı örneklerini Gürcistan halk kültüründen de tespit edebildik. Böylece evvelce Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Anadolu kültür ellerinden derlenen aşık etrafında oluşmuş bilgi dağarcığı gelişmiş olmaktadır⁴.

Yakın Çağ Türk Gürcü ilişkilerinin temelinde olan ve mitolojik döneme kadar uzanabilen bağları istenirse de istenilmese de yok sayılamaz. Hititler veya Hattiler Anadolu halkı olmadan evvel Kafkasya coğrafyasının halkları idiler.

---

³ Yaşar Kalafat, “Atlı Göçebe Bozkır Kültürü’nün Kafkasya ve Anadolu Halk İnançları Kültüründe İzleri, Mitostratejik Bir Arayış”, **Orta Çağda Türk Gürcü İlişkileri**, (Editörler: İbrahim Tellioglu & Roin Kaviellişvili, Devlet Eğitim Üniversitesi, Gori-Gürcistan 2019, s. 419-445

⁴ Yaşar Kalafat, “Atlı Göçebe Bozkır Kültürü’nün Kafkasya ve Anadolu Halk İnançları Kültüründe İzleri, Mitostratejik Bir Arayış”, **Orta Çağda Türk Gürcü İlişkileri**, (Editörler: İbrahim Tellioglu & Roin Kaviellişvili, Devlet Eğitim Üniversitesi, Gori-Gürcistan 2019, s. 419-445

Modern sahne sanatının temelinde, tiyatro öncelikli olmak üzere köy orta oyunları gibi kırsal kesim görselleri vardır. Çağdaş sahne sanatlarının tümünün kökeninde ilköğrenin izlerini takip mümkündür.

Eski Hititler her sonbaharda, tarım yılının başlangıcında, toprağın hemen suya gereksinimi varken **Puruli** adını verdikleri bir şenlik yaparlardı. Şenliğin tarihi eski uzak çağlara kadar uzanıyordu; birçok başka dinsel uygulama ve gelenekler le birlikte, çağcıl araştırmacıların Hattiler adını verdiği Küçük Asya'nın ilk oturanlarından miras kalmıştı. Purulu adı Hatti kökenli idi; İlk şekli **Vuruli** idi ve Hatti dilinde “**vur**” sözcüğü “toprak anlamına geliyordu. Dolayısıyla P/Vuruli yeraltı sularının düzenlemek ve ürünleri için gerekli yağmur ödülünü sağlamak için onun adına düzenlenen bir mevsimsel şenlik olan “**Toprak Şenliğı**” idi.⁵

Toprak, Anadolu Türk halk inançlarında kült oluşturmuştur. Yer iyesi ile ilişkilendirilir. Yere olduğu gibi toprağa da **saç/kansız kurban** verilir. Anadolu halk inanlarında toprağın haber götürdüğüne inanılır. Ölmüş bir kimseden bahsedilirken “**Toprağı haber götürmesin**” denir. İyi olarak bilinen bir insan ölmüş ise ona rahmet dileme adına “**toprağı bol olsun**” denir. Fena olarak bilinen bir kimse ölmüş ise hortlayıp insanları rahatsız etmesinden çekinildiğı için “**Toprağı derin olsun**” denir. Ölen kimsenin defini esnasında onun mezarına toprak atabilmek “son görevin yerine getirilmesi” olarak bilinir. Sıla hasreti çeken kimse için “**Toprağı çekti**” denir Gurbet ellerde ölen kimse toprağının alındığı yer olarak bilinen doğduğu, dünyaya gelmiş olduğu yere getirilir. Bu uygulamaya imkân bulunamaz ise, doğmuş olduğu yerden alınan toprak defnedildiğı yerdeki mezarına götürülüp mezarın üzerine serpilir.⁶

Günümüzde Türkiye, Makedonya, Sırbistan, Romanya, Yunanistan, Hırvatistan ve Bulgaristan'ın değişik bölgelerinde bereket ve bolluk amacıyla **Cemali Camal, Camala, Camalari, Tzamales, Koledari, Kuranti, Zvancari Busari** vb. adlarla oynanan oyun bir ritüelin komşu kültürle etkileşimin ve küçük değişikliklerle oynandığını göstermektedir. Özetle Anadolu halk kültürünün Kafkasya bağlantıları

Gelin alma alayının başında giden, üzerinde asılı kemikler ve başında boynuz uçlarında çingirakların bulunduğu bir öküz kafa kemiğı ile Şaman kıyafetli bir Ermeni-Metin And, Oyun ve Büyü

⁵ Mevlüt Özhan Geleneksel Pontus Halk Tiyatrosu Adlı Kitap Üzerine, **Bal-Tam Türklük Bilgisi**, Eylül 2007, Sayı: 7, s. 282-23 (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi)

⁶ Yaşar Kalafat, **Türk Kültürlü Halklarda Mitik-Mistik Kavşakta Yer**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015

sadece bu iki coğrafyaya mahsus değildir. Anadolu Türk kültür coğrafyası Balkanlara kadar uzanmaktadır.

Türklerin Anadolu'daki yurtlarının dışındaki yurtlarında da doğanın canlanmasını kutlamak amacıyla törenler yapılıyordu. Onların hayatında hayvan taklitleri ve av ritüelleri de vardı⁷. Doğaldır ki dramatik tecrübeleri de vardı. Anadolu'da da bunları hayata geçirmiş olmaları çok doğaldı. Ayrıca İslam dini bu tematik gösterilerin yaşatılmasına engel değildi. **Muharrem Törenleri** ve **Aşure Törenleri** buna şahitlik yapabilmektedirler⁸.

Dağıstan Kuman/Kıpçak halklarının takvim merasimlerinden Kalender adet yırlarında **Zemire**, **Gürdürbey**, Nevruz Merasim manileri olarak yaşamaktadır. **Zemire** ve **Çömçe Kadın** manilerinde aynılık vardır. Zemire etkinliklerine sadece kadınlar katılmakta iken, Çömçe Gelin'de tahtadan yapılmış bir gelincik olur.

Anadolu Türk halk mevsimlik merasimlerinde de **horavellerin** yanı sıra, **güneş çıkarma merasimi** ve **yağmur yağdırma merasimi** için merasimler yapılır. Bunların Kuzey Irak ve Kuzey ve Güney Azerbaycan Türk halk kültüründeki benzerleri ile karşılaştırılmaları da çalışılmıştır⁹. Bunlardan ömürleri en kısa olanlar horaveller¹⁰, **hodak** manileri olmuştur.

Yağmur Dualarında **“Godi-Godi”** denilerek Godi'ye seslenilir. Keza gezdirilen gelinin ismi Çömçe'dir ve o bir gelindir. Çömçe Gelin çok kere bir **süpürge** gelin süsü verilerek hazırlanır. Bize göre süpürge için **seçilmesinin kara iye** bağlantısı vardır. Zira süpürge etrafında oluşan inançlar al karısı-süpürge bağlantılı tespitler, süpürge otunun herhangi sıradan bir bitki olmayıp, **üzerlik otu** gibi inanç içerikli bir bitki olduğu hususu büyük ölçüde açıklık kazanmıştır.

Yağmur Alayları'nda, Çömçe Gelin için Anadolu'da bazı yörelerde adeta fakir bir ailenin kız çocukları seçilirken, Afganistan Türkleri arasında yetim ve öksüz bir kız tercih edilir. Bize göre bu tercihte merhameti celp etme arayışı vardır. Zira yağmur dualarına çıkılırken merasim alanına getirilen kuzular koyunlardan ayrılıp meleşmeleri sağlanır. Çömçe gelinin isimlerinden birisi de **Kobbe Gelin**'dir. Gobbe, Anadolu halk dilinde özürlü anlamına gelir. Sapı kırık kaşık, **kobbe kaşık** ve köşesi

---

⁷ Yaşar Kalafat, “Aras Vadisinde Hayvan Okşamaları”, **II. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu (13-15 Aralık 2011, Iğdır)**, (Yayına Hazırlayan: Oktay Belli & Evren Belli) Iğdır Valiliği Yayınları, Erzurum 2012, s. 246-252

⁸ Mevlüt Özhan “Karagöz'ün Dünya Gölge Tiyatrolarına Etkisi”, **6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildir Bilimleri, cilt IV**, Ankara 2009, s. 1901-1910, Atatürk Yüksek Kurumu Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.; “Karagöz'de Çok Kültürlülük,” **7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler III**, Edebiyat ve Folklor'da İstanbul, Konya 2012, s.919-930, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

⁹ Yaşar Kalafat, “Kıpçak/Kuman-Oğuz Türk Yapılanmasında Kumuk Halk İnançları” **Serhat Kültür**, Temmuz-Ağustos 2019 s.36-40

¹⁰ Ünsal Yılmaz, “Kars Yöresinde Özgü Kaybolan Sözlü Sanat Ürünü “Horavel”, **Serhat Kültür, Tarih Kültür ve Haber Dergisi**, Kasım-Aralık 2019, s. 5

kırık aşık kemiği de **kobbe aşık** diye isimlendirilir. Bilmecе-bulmacalarda kulak, “kobbe kaşık duvara yapışık” olarak sorulur. Çömçe Gelin’e **Kepece Gelin** de denir. Muhtemelen kepece de bezenerek gelin yapıyor yağmur alaylarında alayın önünde taşınıyordu. Ancak onun ismi çok yerde Yağmur Gelini idi. Doğu Anadolu’da Çömçe Gelin’e **Dudu-Dudu** veya **Dodi Dodi** denildiği de bölgeler de vardır. Böylece onun ismi **Çömçe Hatun, Çömçe Gelin,** Çömçe de olabilmıştır. Kekai Türklerinde ise **Köse Gelin** rolü için erkek seçilir, Köse tanımlaması da çok kere eksik noksan, gelişmemiş, bodur anlamın kullanılır. Ona kepenek benzeri kısa kollu kara bir ceket giydirilir. Ondan yağmurun yansıra rüzgâr istenildiği de olur Elâzığ yöresinde ise **Millo Potik, Mullo/Molla, Potik** olarak bilinir. Çömçe gelin bize göre yağmuru verecek olan varlık, kuvvet değil, yağmuru verecek olan güce gönderilmiş bir aracı konumundadır¹¹.

Özbek ve Kumuk yağış çağırma merasimlerinde görülen **Sushatin** inancı, Türkmenlerdeki Süt Hatun, Tüy Hatun, Süt Kazan inancı sadece yağış çağırma merasimlerinde görülmektedir.

Irak Türkmenlerinde **Çecele Kızı**, Kumuk Türk folklorundaki **Yumuncaklar** olarak bilinen oyun, Azerbaycan folklorunda **Godu Godu** olarak bilinmekte ve uygulanmaktadır. Tarihî kadim devirleri aynıdır. Burada **Gün Çık Oyunu** büyükler, kısmen yetişkinler tarafından oynanırken zamanla çocuk oyununa dönüşmüştür. Godi-Godi olarak bilinen yağmur alayı oluşturma uygulaması Anadolu Türklerinde de diğer bilinen isimlerinin yansıra aynı isimle de bilinir.

Yılda bir defa yapılan merasimde erkekler tarafından oynanan **Güldürbay** Kumuk mahsul kaldırma merasimlerindenidir. Bu oyun bölgelere göre **Durgunbay, Güssemey, Massey, Kasamay** adlarını da alabilmiştir. Bu oyunlarda gençler ev ev gezip gargıdalı/mısır toplarlar. Bunların kesin bir uygulama ayı yoktur. **Güdürbay**’ı payızda yaparlar ve buna çocuklar kesinlikle katılmazlar Azerbaycan’da **Yel Baba** uygulamaları da keza payızda/sonbaharda yapılır¹².

Azerbaycan’da sonbaharda yapılan mısır hasat zamanı yapılan **Güdürbay Şenlikleri**, bizim çocukluğumuzda sonbaharda buğday hasat zamanında yaptığımız kavurğa şenliklerini andırmaktadır.

Zaman içerisinde insanoğlunun doğadaki olayları çözmesi inanç biçiminin de değişmesine, doğal olarak da inançtan kaynaklanan bu uygulamaların ortadan kalkmasına yol açmıştır. Önceleri inanç gereği zorunlu yapılan bu törenler artık temel özellikleri bir yana bırakılarak, eğlenmek amacıyla yapılmaya başlanmıştır.

Hayvan benzetmeleri, arkaik dönemde avcı toplumların avlarını avlamada kullandıkları taktiklerden kaynaklandığı gibi yine üreme ve ölüp-dirilme veya bayılıp ayılma motifi işleyen konulardan kaynaklanmaktadır. Örneğin; deve oyunlarında

¹¹ Yaşar Kalafat, “Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası”, **Yağmur Duası Kitabı**, (Hazırlayan: Sabri Koz) Kitapevi yayınları, İstanbul, 2007, s 195-207

¹² Aynur Gazenferkızı, **Azerbaycan-Kumuk Folklor Alakaları**. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Baku 2018; Yaşar Kalafat, Kıpçak/Kuman-Oğuz Türk yapılanmasında Kumuk Halk İnançları” www.yasarkalafat.imnfo

devenin ölüp dirilmesi veya yavrulaması konuları işlenmektedir. Anadolu’da bunun çeşitlemeleri tespit edilmiştir. Mersin’in Mut ilçesinin Çukurbağ köyündeki üremeye ilgili **Deve Bortlaması Oyunu**, ölüp dirilmeyle ve Karaman İli Taşkale beldesindeki **Kadı Oyunu**’nu örnek gösterilebilir. Bu uygulamaların inanç boyutlarının kaybolması, hayvanları taklitlerinin yapılmadığı gösterilere dönüşmüştür. Bu değişimin Bizans tiyatrosuyla bağlantılanması, oradan kaynaklandırılmış olması gerçekçi görülmemektedir¹³.

Arkaik dönemde bu gösteriler bütün kılan üyelerinin zorunlu katılımıyla açık mekanlarda yapılıyordu. Eğlenme amacıyla yapılmaya başlayınca mekan da oyunun yapısına göre seçilmeye başlandı. Bazı oyunlar meydana oynanabilirken bazıları da büyük bir oda içerisinde oynanmaya başlandı.

SONUÇ:

Sonuç olarak, Çağdaş Anadolu Türk kültürü, Anadolu halk kültürünün yansımasıdır. Çağdaş Gürcü kültürü için de kanaatimize bu teşhis sağlıklıdır. Din ve dillerinde her iki milletin bilinen farklılıklara rağmen, aralarındaki bölgesel ortaklıklar noktasında, kökü derinlik arz eden müşterekler vardır. Bize göre bu bir servettir ve varisleri her iki ülkenin halkıdır. Bu mirasın israfı veya gerektiği gibi sahiplenilebilmesi bölge aydınının sorumluluğundadır.

Coğrafyanın; yerleşim yerlerinin tarihî coğrafyaları, demografik katmanlaşmaları dikkate alınmaksızın, halklar, dinler tarihi süzgecinden geçirilmeden yaşayan halk kültürünü kimliklendirmek, kültürel tezahürleri, üzerinde yaşamakta olan halklardan sadece ve tamamen birine mal etmek, ilmi ve gerçekçi olmayacağı için, halklar arası ihtilafa yol açar. Bu tür teşhis ve girişimler sadece emperyalizme faaliyet alanı açılmasına yarar.

Bölgesel kültürlerin ortak yanlarının farkında olmak, onları dile getirmek ve onlara sahip çıkmak millî kültürleri inkâr etmek veya onlara karşı olmak anlamına gelmez, gelmemelidir.

ჩვენს ნაშრომში ვხელმძღვანელობთ სახალხო წარმოდგენებით, მითოლოგიითა და სუფიზმით. ამ მოხსენებაში ქართულ-თურქული ურთიერთობების უახლესი ისტორია ამ ჭრილში იქნება განხილული.

თუ მომავალს შევხედავთ საქართველო-თურქეთის უახლესი პერიოდის კულტურული ურთიერთობების ჭრილში, ჩვენ დავინახავთ შემდეგ სურათს:

---

¹³ Mevlüt Özhan “Karagöz’ün Dünya Gölge Tiyatrolarına Etkisi”, **6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildir Bilimleri, cilt IV**, Ankara 2009, s. 1901-1910, Atatürk Yüksek Kurumu Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.; “Karagöz’de Çok Kültürlülük,” **7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler III**, Edebiyat ve Folklor İstanbul, Konya 2012, s.919-930, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

როგორც ვიცით, საქართველოსა და თურქეთს შორის მეზობლობა არ დაწყებულა უახლოეს წარსულში. ეს მეზობლობა უძველესი ხანიდან დაიწყო¹, შუა საუკუნეებში გადაიტანა² და უახლოესი პერიოდის გავლით დღემდე მოაღწია. ქართულ-თურქულ მეზობლობაში ქართველების და თურქების წილი თანაბარია.

ამ მეზობლობამ ისტორიის მანძილზე პოლიტიკური საზღვრების პერიოდული ცვლილება გადაიტანა. პოლიტიკურ საზღვრებთან ერთად კულტურული საზღვრები არ შეცვლილა, უფრო მეტიც, ორი ქვეყნის ხალხებს შორის საერთო სასაზღვრო კულტურა ჩამოყალიბდა.

ქვეყნები ბუნებრივია მგრძნობიარედ რეაგირებენ ეროვნულ კუთვნილებაზე. ეს ეროვნული გრძნობა და პატივისცემის გამოხატვაა. თუმცა ისტორიული კავშირისგან დაბადებული საერთო რეგიონული კულტურაც წარმოადგენს იმ ფასეულობას, რომელიც მოითხოვს ამ დონის გრძნობას.

კულტურულ სფეროებისა და კულტურულ ღირებულებების ერთობლიობის გათვალისწინების გარეშე, ამ თემისადმი უარყოფითი მიდგომა, უპატრონოდ და დაცვის გარეშე დატოვება, გამოიწვევს კულტურული სფეროების გაქრობას და არა კულტურული გაყოფა და გაზიარება.

ქართულ-თურქულ კულტურულ ნათესაობაში კიდევ ორი განსხვავებული განზომილება არსებობს, რომელიც სასაზღვრო მეზობლობიდან გამომდინარე კულტურული ნათესაობის მსგავსად მნიშვნელოვანია.

ერთი ასეთი მაგალითია ანატოლიაში მცხოვრები თურქები, რომელთა მშობლიური ენა ქართულია. ამასთანავე საქართველოშიც არიან ქართველი მოქალაქეები, რომელთა მშობლიური ენაც თურქულია. ისინი ეყრდნობიან საკუთარი კულტურების საფუძველს. ქართველმა და თურქმა კულტუროლოგებმა არ უნდა უგულვებელჰყონ ეს ფაქტი.

საქართველოშიც და თურქეთშიც ცხოვრობენ ხალხი, რომელთა მშობლიური ენაც არც ქართულია და არც თურქული. ესენი ლაზები არიან. საქართველოც და თურქეთიც ამ ხალხს მათი ქართული და თურქული ცნობიერების მიხედვით აღიქვამს. ეს სინამდვილე ქართულ-

---

¹ Yaşar Kalafat, “Atlı Göçebe Bozkır Kültürü’nün Kafkasya ve Anadolu Halk İnançları Kültüründe İzleri, Mitostatejik Bir Arayış”, **Orta Çağda Türk Gürcü İlişkileri**, (Editörler: İbrahim Tellioglu & Roin Kaviellişvili, Devlet Eğitim Üniversitesi, Gori-Gürcistan 2019, s. 419-445

² Yaşar Kalafat, **agy.**

თურქულ კულტურულ ურთიერთობებში მნიშვნელოვანი თემაა და იგი არ უნდა იყოს იგნორირებული.

საქართველოს წარმართობიდან ქრისტიანობაზე გადასვლის შემდეგ წარმოიშვა გრიგორიანული მიმდინარეობა და ყუმუხი/ყივჩალი თურქების წინამორბედმა პაჭანიკებმა, ჰუნებმა და სხვებმა, რომლებიც ცხოვრობდნენ რეგიონში, სწორედ ეს რელიგიური მიმდინარეობა მიიღეს. ასეთ ვითარებაში ქართულ ქრისტიანობაში მაინც იყო ყუმუხი/ყივჩალი თურქების ადგილი. ანალოგიურად ოსმალეთის პერიოდში იყვნენ ქართველები, რომლებმაც თავის რელიგიად ისლამი აღიარეს და შეუძლებელია იმ ფაქტორის უგულვებელყოფა, რომ ისლამის ისტორიაში არსებობენ ქართულ ენაზე მოსაუბრე მუსლიმები.

კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორია, ის არაქართული და არათურქული წარმოშობის ხალხები, რომლებიც ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე ცხოვრობდნენ ორივე გეოგრაფიულ არეალში - ანატოლიასა და საქართველოში და ქართველები და თურქები გახდნენ მათი კულტურის მემკვიდრეები.

ერთნაირ გეოგრაფიულ და კლიმატურ პირობებში მცხოვრებმა ქართველებმა და თურქებმა წარსულის კულტურა ცხოვრებისეული კულტურის საფუძველზე მიიღეს. მაგალითად წვიმის ლოცვა, მზის ლოცვა, მზისა და მთვარის დაბნელებასთან დაკავშირებული ხალხური რწმენა დაახლოებით ერთნაირია და ერთმანეთის მსგავს ლეგენდებიდან წარმოიშვება. ბუნებრივია, რომ გვალვის საწინააღმდეგოდ ხალხი იყენებდა გარკვეულ რიტუალებს, რათა წვიმა წამოსულიყო. თუ კი ამ რწმენის ახსნა ერთნაირად არის გადმოცემული, მაშინ მათი საფუძვლის ძიება საჭიროა მითოლოგიურ წარსულში. ჩვენი აზრით უხსოვარი დროიდან მოყოლებული ამ ჭეშმარიტ კულტურულ ნათესაობას ბუნებრივი გაგრძელება ჰქონდა.

გიაშობთ ორ კონკრეტულ დაკვირვებას, რომელსაც პირადად შევესწარი. თბილისში, ჩვენ მიერ გადაღებული სამი მხედრის ქანდაკების ცხენების კუდები დაწნული იყო. დაწვნა, განასკვა, შეკვრა, კვანძის შებმა თურქული კულტურის მატარებელ ხალხთან სახალხო წარმოდგენაში ჯადოქრობაში მოიაზრება. თუ კი ვინმე ამ საკუთარი თავისთვის გააკეთებს, ან ვინმეს გააკეთებინებს, ითვლება, რომ ეს დამცავი თეთრი მაგიაა.

ცნობილია, როგორც მტრის მიერ გაკეთებული შავი მაგიის საწინააღმდეგო ზომა.³

თბილისში კოჭის ძვლის ძეგლს სურათიც კი გადავუღეთ. თურქულ ხალხურ კულტურაში სიყვარულთან დაკავშირებით კოჭის ძვლებით შეიძლება მკითხაობა, გათვალვა და გამოთვალვა. ამ ძვლებს ზარის ფუნქციაც ჰქონდათ. კოჭის ძვლებით საბავშვო თამაშების მაგალითები ქართულ ხალხურ კულტურაში არის დადგენილი. ამგვარად დიდი ხნის განმავლობაში ყირგიზეთის, ყაზახეთის, აზერბაიჯანისა და ანატოლიის კულტურული ხალხებიდან დაგროვილმა ცოდნამ კოჭის ძვალში მოიყარა თავი.⁴

შეუძლებელია იმ კავშირების უგულვებელყოფა, რომელიც მითოლოგიურ პერიოდში იწყება და წარმოადგენს უახლესი პერიოდის ქართულ-თურქული ურთიერთობების საფუძველს. ხეთები და ხათები, სანამ ანატოლიელები გახდებოდნენ, კავკასიაში ცხოვრობდნენ.

თანამედროვე სასცენო ხელოვნების საფუძველში, თეატრამდე არსებობდა სოფლის თამაშობის მაგვარი დადგმები. ყველა თანამედროვე სასცენო ხელოვნების საფუძველებში შესაძლებელია ძველი ეპოქის კვალის პოვნა.

ყოველ შემოდგომაზე სამეურნეო წლის დასაწყისში, როდესაც იწყებოდა მიწის მორწყვის პროცესი, ძველი ხეთები ატარებდნენ ფესტივალს - *ფურული*. ამ ფესტივალის ისტორია უხსოვარ დროში იწყება. ბევრი რელიგიური წესი და ტრადიცია არის მცირე აზიაში მცხოვრები იმ უძველესი ხალხის მემკვიდრეობა, რომლებსაც თანამედროვე მკვლევარებმა ხათები უწოდეს. *ფურული* ხათური წარმოშობის იყო. თავდაპირველად *ვურული* ეწოდებოდა. ხათების ენაზე სიტყვა „*ვურ*“ „მიწის“ მნიშვნელობით გამოიყენებოდა. ამგვარად *ფურული/ვურული* იყო სეზონური ფესტივალი - „მიწის ზეიმი“, რომელიც

---

³ Yaşar Kalafat, “Atlı Göçebe Bozkır Kültürü’nün Kafkasya ve Anadolu Halk İnançları Kültüründe İzleri, Mitostatejik Bir Arayış”, **Orta Çağda Türk Gürcü İlişkileri**, (Editörler: İbrahim Tellioglu & Roin Kaviellişvili, Devlet Eğitim Üniversitesi, Gori-Gürcistan 2019, s. 419-445

⁴ Yaşar Kalafat, “Atlı Göçebe Bozkır Kültürü’nün Kafkasya ve Anadolu Halk İnançları Kültüründe İzleri, Mitostatejik Bir Arayış”, **Orta Çağda Türk Gürcü İlişkileri**, (Editörler: İbrahim Tellioglu & Roin Kaviellişvili, Devlet Eğitim Üniversitesi, Gori-Gürcistan 2019, s. 419-445

იმართებოდა რათა მიეღოთ წყალობა მიწისქვეშა წყლების და მოსავლისთვის საჭირო წვიმების სახით.⁵

ანატოლიელი თურქების წარმოდგენაში მიწა კულტად გადაიქცა. ეს დაკავშირებულია ადგილის მფლობელობასთან. ადგილის მსგავსად მიწასაც შესაწირს/უსისხლო მსხვერპლს სწირავენ. მიცვალებულზე საუბრისას იტყვიან „მიწას ამბავს ნუ გააგებინებთ“. თუ კი კარგად ნაცნობი ადამიანი გარდაიცვლება, მისი მოხსენიებისას იტყვიან „მიწა საკმარისი ქონდესო“. იმ გარდაცვლილი პირის ხსენებისას, რომელსაც ცუდი სახელი ჰქონდა გავარდნილი, იტყვიან „მიწაში ღრმად განისვენოსო“, რათა მოჩვენებად არ გადაიქცეს და ადამიანები არ შეაწუხოს. გარდაცვლილის დაკრძალვისას მის საფლავზე მიწის დაყრა ცნობილია როგორც „უკანასკნელი მოვალეობის შესრულება“. მასზე, ვინც სამშობლოს მონატრებას განიცდის იტყვიან „მიწა ექაჩებაო“. უცხო მხარეში გარდაცვლილს მიწისთვის მისაბარებლად იმ ადგილას წაიყვანენ სადაც დაიბადა და ამ ქვეყანას მოევიწყონ. თუ კი ეს შეუძლებელია, მიწას მისი მშობლიური მხარიდან მოიტანენ და მის საფლავზე მოაპნევენ.⁶

პატარძლის წამოსაყვანად მიმავალი მაყრიონის თავში მიმავალი ერთი სომეხი, ტანზე ასხმული ძვლების და თავზე დადგმული ხარის თავის ქალა რქებზე ეყვნებით - მეთინა ანდი, თამაში და მაგია

თანამედროვე თურქეთის, მაკედონიის, სერბეთის, რუმინეთის, საბერძნეთის, ხორვატიასა და ბულგარეთის სხვადასხვა რეგიონებში ჩვენ ვხედავთ მეზობელი კულტურის გავლენით და მცირე ცვლილებებით დადგმულ სხვადასხვა თეატრალურ რიტუალებს - ჯემალი ჯამალს, ჯამალას, ჯამალარი, წამალესს, კოლედარის, ზვანჯური ბუსარის და სხვა, რომლებიც თამაშობენ ბარაქისა და დოვლათის მიღებისთვის. მოკლედ, ანატოლიელი ხალხის კულტურული

⁵ Mevlüt Özhan Geleneksel Pontus Halk Tiyatrosu Adlı Kitap Üzerine, **Bal-Tam Türklük Bilgisi**, Eylül 2007, Sayı: 7, s. 282-23 (Balkan Türkolojisi Araştırmaları Merkezi)

⁶ Yaşar Kalafat, **Türk Kültürlü Halklarda Mitik-Mistik Kavşakta Yer**, Berikan Yayinevi, Ankara, 2015

კავშირები კავკასიელებთან, მხოლოდ მათთვის არ არის დამახასიათებელი. ანატოლიური თურქების კულტურა ბალკანეთამდე აღწევს.

თურქები ანატოლიის გარდა სხვა საცხოვრებელ ადგილებშიც ზეიმიტ აღნიშნავდნენ ბუნების გამოღვიძებას. მათ ჰქონდათ ცხოველების მიბამვის და სანადირო რიტუალები.⁷ ბუნებრივია, რომ დრამატული გამოცდილებაც ჰქონდათ. ბუნებრივია, რომ ანატოლიაში მათ მოახდინეს ამის რეალიზება. ამასთანავე ისლამური რელიგია ამ თემატიკის წარმოდგენების წინააღმდეგი არაა. ამის დასტურია მუჰარემისა და აშურას ცერემონიები.⁸

დალესტანში ყუმუხების კალენდრული ცერემონიებიდან კალენდერის ტრადიციულ სიმღერებში ზემირეს, გურდურბეის და ნავრუზის ცერემონიების მანების სახით არის შემორჩენილი. ზემირეს და ჩომჩე-ქალის მანებში მსგავსება არის. ზემირეს ღონისძიებაში მხოლოდ ქალები მონაწილეობენ, ხოლო ჩომჩე-ქალის ღონისძიებაში - ფიცრისგან გაკეთებული დედოფალა.

ანატოლიელი თურქები სეზონურ ზეიმებში ჰორაველების გამოყენებასთან ერთად აწყობდნენ ცერემონიებს მზის გამოყვანისთვის და წვიმის წამოსვლისთვის. მსგავსი რამ დაფიქსირებულია იქნა ჩრდილოეთ ერაყისა და ჩრდილოეთ და სამხრეთ აზერბაიჯანის თურქულ სახალხო კულტურაში.⁹ მათგან ყველაზე ხანმოკლე სიცოცხლის მქონე ჰორაველები¹⁰ და ჰოდაკები მანებად იქცნენ.

წვიმის ლოცვაში „გოდი-გოდის“ წარმოთქმისას გოდის უხმობენ. პატარძალს, რომელსაც ასეირნებენ, ჩომჩე ეწოდება. ჩომჩე ეს არის პატარძალივით მორთული ბევრჯერ გამოყენებული ცოცხი. ჩვენი აზრით ცოცხი, მიწის პატრონთან კავშირის გამო არის შერჩეული. ამასთან ცოცხთან დაკავშირებით სხვა ცრურწმენებიც არსებობს, მაგალითად

---

⁷ Yaşar Kalafat, “Aras Vadisinde Hayvan Okşamaları”, **II. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu (13-15 Aralık 2011, Iğdır)**, (Yayına Hazırlayan: Oktay Belli & Evren Belli) Iğdır Valiliği Yayınları, Erzurum 2012, s. 246-252

⁸ Mevlüt Özhan “Karagöz’ün Dünya Gölge Tiyatrolarına Etkisi”, **6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildir Bilimleri, cilt IV**, Ankara 2009, s. 1901-1910, Atatürk Yüksek Kurumu Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.; “Karagöz’de Çok Kültürlülük,” **7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler III**, Edebiyat ve Folklorunda İstanbul, Konya 2012, s.919-930, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

⁹ Yaşar Kalafat, “Kıpçak/Kuman-Oğuz Türk Yapılanmasında Kumuk Halk İnançları” **Serhat Kültür**, Temmuz-Ağustos 2019 s.36-40

¹⁰ Ünsal Yılmaz, “Kars Yöresinde Özgü Kaybolan Sözlü Sanat Ürünü “Horavel”, **Serhat Kültür, Tarih Kültür ve Haber Dergisi**, Kasım-Aralık 2019, s. 5

ცოლისა და ცოცხის დამაკავშირებელი შეხედულებები, თანაც ცოცხი ყველა მცენარისგან ვერ დამზადდება, მეტწილად ცხადია, რომ მარიამსაკმელას მსგავსად ცრურწმენით უნდა იყოს დატვირთული.

ანატოლიის ზოგიერთ რაიონებში, წვიმის პროცესიაში მონაწილეობისთვის ჩომჩე-პატარძლის როლისთვის ღარიბი ოჯახის გოგოებს არჩევენ, ხოლო ავღანელ თურქებთან ობოლ გოგოებს აძლევენ უპირატესობას. ჩვენი აზრით, ეს არჩევანი მიზნად ისახავს თანაგრძნობის გამოხატვას. წვიმის ლოცვის დაწყებამდე ცერემონიის გასამართ ადგილზე ცხვრებისგან განცალკევებით მოყავთ ბატკნები, რათა მათ იბღავლონ. ჩომჩე-პატარძალს კიდევ უწოდებენ კობე-პატარძალს. ანატოლიელების ენაზე გობე ხეიბარს ნიშნავს. მას ასევე უწოდებენ „საფი ქირიქ-ქაშიკს“ (გატეხილ კოვზს), „კობე-ქაშიკს“ (ხეიბარ კოვზს), „ქომესი ქირიქ აშიკ ქემიქს“ (კუთხემოტეხილ კოჭის ძვალს) და „კობე აშიკს“. გამოცანის სახით ყურში ეკითხებიან „როგორ მიეკრობა კობე-ქაშიკი კედელს“. ჩომჩე-პატარძალს კიდევ უწოდებენ ქეფჩე-პატარძალს (ჩამჩას). ალბათ ჩამჩას დამსგავსებული პატარძალი წვიმის პროცესის წინ მიყავდათ. თუმცა მისი სახელი უმეტეს ადგილებში წვიმის პატარძალი იყო. აღმოსავლეთ ანატოლიის ზოგიერთ რეგიონებში ჩომჩე-პატარძალს დუდუ-დუდუს ან დოდი-დოდის უწოდებდნენ. კეკაის თურქებთან ქოსა პატარძლის როლს მამაკაცი ასრულებდა. განსაზღვრება ქოსა ნაკლოვანების, განუვითარებლობის, სიმდაბლის მნიშვნელობით იხმარებოდა. მას აცმევდნენ მოკლემკლავიან მოსასხამის მსგავს პიჯაკს. თუ მისგან წვიმასთან ერთად ქარსაც ითხოვენ, ასეთ შემთხვევაში ელაზიდის მხარეში მას *მილო პოტიკს, მულო/მოლას, პოტიკს* უწოდებენ. ჩვენი აზრით, ჩომჩე-პატარძალს იმ ძალას კი არ აძლევენ, რომელმაც წვიმა უნდა მისცეთ, არამედ იგი წარმოადგენს საშუალებას ამ ძალასთან დასაკავშირებლად.¹¹

უზბეკებთან და ყუმუხებთან სუსჰატინი ნალექის მოხმობის ცერემონიებშია წარმოდგენილი, მაშინ როცა თურქმენებთან სუთ-ხათუნს, თუი-ხათუნს, სუთ-ყაზანს მხოლოდ წვიმის გამოწვევის ცერემონიებში შეხვდებით.

ერაყელ თურქმენებთან ჩეჩელე-გოგოს სახელით ცნობილი თამაში, ყუმუხ თურქებთან იუმურჯაკის, ხოლო აზერბაიჯანულ ფოლკლორში გოდუ-გოდუს სახელით იცნობენ. ისტორიულად უძველესი პერიოდები იგივეა. თამაშს „დღის გამოსვლა“ ძირითადად უფროსები და ნაწილობრივ

¹¹ Yaşar Kalafat, “Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası”, **Yağmur Duası Kitabı**, (Hazırlayan: Sabri Koz) Kitapevi yayınları, İstanbul, 2007, s 195-207

მოზრდილები თამაშობდნენ, თუმცა დროთა განმავლობაში იგი საბავშვო თამაშად გადაიქცა. გოდი-გოდის სახელით ცნობილი წვიმის პროცესის მომზადება ანატოლიელ თურქებთან ისევე ხდება, როგორც სხვა სახელით ცნობილი სხვა მსგავსი პროცესები.

წელიწადში ერთხელ გამართულ ყუმუხების მოსავლის აღებისადმი მიძღვნილ ცერემონიაზე მამაკაცები თამაშობენ გულდურბაის. დასახელება შეიძლება შეიცვალოს რეგიონების მიხედვით და ღურგუნბაი, გუსემეი, მასეი, კასამაი ეწოდებოდა. ამ თამაშის დროს ახალგაზრდები სახლიდან სახლში მიდიან და სიმიანდს აგროვებენ. ამისთვის განსაზღვრული თვე არ არის. გულდურბაის ძირითადად შემოდგომაზე აწყობენ და მასში ბავშვები ცალსახად არ მონაწილეობენ. აზერბაიჯანში იელ-ბაბას ღონისძიებაც შემოდგომობით იმართება.¹²

აზერბაიჯანში შემოდგომობით სიმიანდის აღების დროს ჩატარებული გულდურბაის ზეიმი, ჩვენს ბავშვობაში შემოდგომობით ხორბლის აღების დროს ჩატარებულ ქავურგას ზეიმებს მოგვაგონებს.

დროთა განმავლობაში ადამიანმა დაიწყო ბუნებრივი მოვლენების ამოხსნა, რამაც შეცვალა მისი რწმენის ხასიათი, რამაც ბუნებრივია გამოიწვია რწმენიდან გამომდინარე ამ ქმედებების გაქრობა. ეს ცერემონიები, რომლებიც ადრე სავალდებულო იყო რწმენიდან გამომდინარე, ახლა უკვე გვერდზე გადადეს მისი ძირითადი მიზეზები და გართობის მიზნით ატარებენ მათ.

ცხოველებისთვის მიბაძვა, არქაულ პერიოდში მონადირე თემების მიერ ნადირობისას გამოყენებული ტაქტიკიდან და ასევე გამრავლების, სიკვდილი-აღდგომის, გათიშვა-გამოფხიზლების მოტივებიდან მომდინარეობს. მაგალითად: აქლემის თამაშისას აქლემის სიკვდილს და გაცოცხლებას ან მშობიარობის თემებს განასახიერებდნენ. ამის მრავალი სახესხვაობა დადგენილია ანატოლიაში. ამის მაგალითად წარმოადგენს მერსინის ილის მუთის ილჩეს სოფელ ჩუქურბაღში გამრავლებასთან დაკავშირებული „აქლემის მშობიარობის თამაში“ და ქარამანის ილის დაბა თაშქალეში „ყადის თამაში“. რწმენის ხარისხის დაკარგვის გამო ამ დადგმებს ცხოველების მიბაძვის გარეშე განასახიერებენ. ის რომ ეს

---

¹² Aynur Gazenferkızı, *Azərbaycan-Kumuk Folklor Alakaları*. Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Folklor Enstitüsü, Bakı 2018; Yaşar Kalafat, Kıpçak/Kuman-Oğuz Türk yapılanmasında Kumuk Halk İnançları” www.yasarkalafat.imnfo

ცვლილება შეიძლება ბიზანტიურ თეატრს უკავშირდებოდეს, სინამდვილეს არ უნდა შეესაბამებოდეს.¹³

არქაულ პერიოდში ეს დადგმები ღია ადგილებში ეწყობოდა, ხოლო წევრები იძულებული იყვნენ მონაწილეობა მიეღოთ მასში. მას შემდეგ რაც დადგმების მიზანი გართობა გახდა, ადგილის შერჩევა თამაშის მიხედვით დაიწყო. ზოგიერთი თამაშს დიდ მოედანზე აწყობენ, ზოგსაც დიდ ოთახში.

დასკვნა

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ თანამედროვე ანატოლიური თურქული კულტურა, ანატოლიელი ხალხის კულტურის ანარეკლია. ჩვენი აზრით ეს შეეხება თანამედროვე ქართულ კულტურასაც. მიუხედავად ამ ორ ერს შორის რელიგიური და ენობრივი განსხვავებისა, მათ შორის არის ღრმა ფესვების მქონე საერთო რეგიონული შეხების წერტილები. ჩვენი აზრით ეს სიმდიდრეა და მისი მემკვიდრე ორივე ქვეყნის ხალხია. ამ მემკვიდრეობის გაფლანგვა ან სწორად გამოყენება რეგიონის ინტელექტუალების პასუხისმგებლობაა.

თუ არ გავითვალისწინებთ დასახლებული პუნქტების ისტორიულ გეოგრაფიას და დემოგრაფიულ დანაწილებას, ხალხებისა და რელიგიის ისტორიის ფილტრში გატარების გარეშე მოვახდენთ ხალხთა კულტურულ იდენტიფიცირებას და ერთი კონკრეტული რეგიონში მცხოვრებ მხოლოდ ერთ ხალხს მთლიანად მივაკუთვნებთ კულტურულ ნიშანთვისებებს, გამოვიწვევთ ხალხთა შორის უთანხმოებას, რადგან ეს არ იქნება ჭეშმარიტება და მეცნიერულად გამართლებული. ამგვარი დასკვნა მხოლოდ იმპერიალისტურ წამოწყებას ემსახურება.

რეგიონალური საერთო კულტურის შესახებ ცოდნა, მასზე მსჯელობა და მისი დაცვა არ ნიშნავს ეროვნული კულტურის უარყოფას ან მის წინააღმდეგ გამოსვლას.

მაჰმუდ მეორის დროინდელი ჩილდირის ეიალეთის აღწერის მასალები

---

¹³ Mevlüt Özhan “Karagöz’ün Dünya Gölge Tiyatrolarına Etkisi”, **6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildir Bilimleri, cilt IV**, Ankara 2009, s. 1901-1910, Atatürk Yüksek Kurumu Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.; “Karagöz’de Çok Kültürlülük,” **7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler III**, Edebiyat ve Folklorunda İstanbul, Konya 2012, s.919-930, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

ასოცირებული პროფესორი ზაზა შაშიკაძე
შოთა რუსთაველის ბათუმის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ოსმალთა იმპერიისადმი დაქვემდებარების შემდეგ ისტორიული სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიები ძირითადად „გურჯისტანის ვილაეთში“ იყო გაერთიანებული. XVI ს-ში აღნიშნული სახელწოდების ვილაეთი მოიცავდა არტანს, ოლთისს, თორთუმს, არტანუჯს, ფერთექრექს (ამავე პერიოდში, აჭარა, ლივანის ხეობა, შავშეთი იმერხევითა და მაჭახლითურთ არზრუმის საბეგლარბეგოს ექვემდებარებოდა).

1578-79 წწ-ის ლალა მუსტაფა ფაშას სარდლობით „აღმოსავლეთის ლაშქრობის“ შემდეგ ოსმალეთს ისტორიული მესხეთის ახალი ტერიტორიები შეუერთდა, სადაც სულთანმა ჩილდირის, იგივე ახალციხის საფაშო დააარსა, რომელიც ასევე „გურჯისტანის ვილაეთის“ სახელწოდებით არის ცნობილი.

აღნიშნული ტერიტორიების ნაწილი 1829 წელს, რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემდეგ, ადრიანოპოლის ზავის პირობებით რუსეთის იმპერიას დარჩა. მათ შორის იყო ადმინისტრაციული ცენტრი ახალციხეც. როგორც წყაროებიდან ჩანს, აღნიშნული ხელშეკრულებით ოსმალეთის იმპერიაში დარჩენილი ტერიტორიები „ჩილდირის ეიალეთში“ გაერთიანდა.

XIX ს-ის 30-იან წლებში ოსმალეთის სულთანი მაჰმუდ II (1808-1839 წწ.) ცდილობდა, როგორმე დაეძლია ქვეყანაში არსებული კრიზისი და ქვეყანაში მასშტაბური რეფორმების გატარება დაიწყო. სხვასთან ერთად ცვლილებების გატარება დაიწყო ჯარშიც. სამხედრო პოტენციალის განსაზღვრის მიზნით, XIX ს-ის 30-იან წლებში იმპერიაში ჩატარდა მუსლიმ მამაკაცთა აღწერა. პარალელურად, ჯიზიეს გადასახადის განსაზღვრისათვის აღწერეს არამუსლიმი მოსახლეობაც.

სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივში ინახება ჩილდირის ეიალეთის ცალკეული სანჯაყების აღწერის მასალები, რომელიც შედგენილია 1835 წელს. მათ შორის არის ბათუმის, ქობულეთის (ჩურუქსუ), აჭარის, მაჭახლის, იმერხევის, შავშეთის, ლივანის, არტანუჯის, ოლთისის, თორთუმის და სხვა სანჯაყები. ამავე არქივში NFS.d. 02779 შიფრით დაცულია ამავე თარიღში შედგენილი ქრისტიანი მოსახლეობის აღწერის ერთიანი რეესტრიც, რომელიც მთელ ეიალეთს მოიცავს. დოკუმენტები მრავალმხრივ საინტერესოა როგორც საისტორიო წყაროები. იგი გვაძლევს

აღნიშნულ რეგიონის ისტორიის სხვადასხვა ასპექტში განხილვის საშუალებას. მათ შორის, დემოგრაფიული, კონფესიური, ონომასტიკური და სხვა. თვალსაზრისით.

წარმოდგენილ მოხსენებაში ერთიანობაში არის განხილული აღნიშნულ დოკუმენტში დაცული ცნობები და მოცემულია „ჩილდირის ეიალეთის“ ზოგადი სურათი.

საკვანძო სიტყვები: ჩილდირი, აღწერა, სანჯაყი, ეიალეთი.

SULTAN II. MAHMUT DÖNEMİ ÇILDIR EYALETİ'NİN NÜFUS DEFTERLERİ

Doç Dr. Zaza ŞHAŞİKADZE
Batum Şota Rustaveli Devlet Üniversitesi

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun itaati altına girdikten sonra tarihi Samtshe-Saatabago toprakları “Gürcistan Vilayetinde” birleştirilmiştir. XVI. yüzyılda adı geçen vilayet Ardahan, Oltu, Tortum, Ardanuç ve Pertekret'ten oluşmaktaydı (Aynı zamanda Acara, Livane ve Şavşat Macahel ve İmerhevi ile birlikte Erzurum Beylerbeyliğine bağlıydı). 1578 tarihinde Lala Mustafa Paşa komutanlığında gerçekleştiren “Doğu Seferi'nden” sonra Osmanlı topraklarına tarihi Mesheti'nin bazı bölgeleri de katılmıştır. Bunun ardından da Osmanlı yönetimi tarafından Çıldır yani Ahışa, diğer ismiyle “Gürcistan Vilayeti” olarak adı geçen Beylerbeyliği kurulmuştu. Zikredilen toprakların bir kısmı 1829 tarihinde, Osmanlı-Rus savaşından sonra, Edirne Antlaşmasına göre Rusya İmparatorluğu'na geçmiştir. İdari merkez olan Ahıska da bu topraklar içindeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde kalan topraklar ise kaynaklardan öğrendiğimize göre “Çıldır Eyaleti'ne” bağlanmıştır. XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında Sultan II. Mahmut ülkedeki krizin üstesinden gelmek amacıyla büyük çaplı reformlar başlatmıştı. Bunun yanı sıra orduda da değişiklikler olmuştu. İmparatorlukta askeri potansiyeli öğrenmek için nüfus sayımı yapılmıştır. Bunun yanı sıra cizye vergisinin sayısını tespit etmek için de gayri müslim nüfus sayımını da gerçekleştirilmiştir. İstanbul'da Başbakanlık Devlet Arşivinde 1835 tarihine ait Çıldır Eyaletine bağlı sancakların nüfus defterleri muhafaza edilmektedir. Bunların arasında; Batum, Çürüksu (Kobuleti), Acara, Macahel, İmerhevi, Şavşat, Livane, Ardanuç, Oltu, Tortum vs. sancaklarının nüfus defterleri bulunmaktadır. İstanbul Cumhurbaşkanlığı Devlet arşivinde aynı tarihte tanzim edilmiş ve bütün eyaleti içeren NFS.d. 02779 numaralı gayri müslim yani reaya defteri de bulunmaktadır. Belgeler tarihi kaynak olarak bir çok açıdan ilgiçekicidir. Bu belgeler sayesinde demografik, dini, onomastik vs. açısından adı geçen bölgenin tarihini birçok yönden araştırmak

mümkündür. Bu bildiri metninde yukarıda belirtilen nüfus defterlerinde korunan bilgiler yorumlanmış ve Çıldır Eyaletinin genel resmi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çıldır, Osmanlı arşivi, Defter, Sancak, Eyalet.

CENSUS MATERIALS OF CHILDIR EYALET FROM THE TIME OF MAHMUD II

Associate Professor Zaza SHASHIKADZE
Shota Rustaveli Batumi State University

ABSTRACT

After the subjugation to the Ottoman Empire, the historical Samtskhe-Saatabago territories were basically united in "Gurjistan Vilayet". In the XVI century, the above mentioned vilayet included Ardahan, Oltis, Tortum, Artanuj, Fertekrek (at the same time Adjara, Ligani Valley, Shavsheti with Imerkhevi and Machakheli were subordinated to the Sabeglarbego (administrative unit) of Erzurum).

Following the "Eastern Attack" of 1578-79 commanded by Lala Mustafa Pasha, the Ottoman Empire was joined by the new territories of historic Meskheti, where the Sultan founded the Childir, the same Akhaltsikhe Eyalet, also known as "Gurjistan Vilayet".

Part of these territories remained in the Russian Empire in 1829, following the Russo-Ottoman War, under the terms of the Adrianople Treaty. Among them was the administrative center of Akhaltsikhe. According to sources, the treaty consolidated the remaining territories in the Ottoman Empire into the "Childir's Eyalet".

In the 1930s, the Ottoman Sultan Mahmud II (1808-1839) tried to overcome the crisis in the country and began large-scale reforms in the country. Along with others, changes began in the army as well. In order to determine the military potential a census of Muslim men was conducted in the empire. At the same time, non-Muslim residents were also officially counted for determining taxes.

The archives of the Council of Ministers of Istanbul preserve the records of the separate Sanjak of the Childir Eyalet, compiled in 1835. They include Batumi, Kobuleti (Churuksu), Adjara, Machakheli, Imerkhevi, Shavsheti, Livane, Artanuji, Oltisi, Tortumi and other Sanjaks. The same archive also contains a unified Christian Census Registry of the same date (NFS.d. 02779), which covers the whole of Eyalet. The documents are in many ways interesting as historical sources. It allows us to discuss various aspects of the history of this region, including demographic, confessional, onomastic and more.

In the presented report, the information contained in this document is discussed and a general picture of the Childir Eyalet is given.

Key words: Childir, Ottoman Archives, Registry, Sanjak, Eyalet.

დადმავლობის გზაზე მდგარი ოსმალთა იმპერიის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკურ კრიზისი, რომელიც XVIII-XIX სს-ის მიჯნაზე უკვე საკმაოდ შორს იყო წასული, ქვეყანაში ცვლილებებსა და რეფორმებს საჭიროებდა. პირველი სულთანი, რომელმაც არსებული მდგომარეობის გამოსწორება რეფორმების საშუალებით სცადა, სელიმ III (1789-1808 წწ.) იყო. მიუხედავად იმისა, რომ იგი ისტორიაში შევიდა როგორც სულთანი – რეფორმატორი, მან ვერ მოახერხა დასახული ღონისძიებების ეფექტურად განხორციელება, რადგან იმპერიის კონსერვატიული ძალები მკვეთრად დაუპირისპირდნენ მას. ამას დაერთო საგარეო პოლიტიკაც, კერძოდ ომი საფრანგეთთან 1798-1800 წლებში.

მუსტაფა IV, რომლითაც აჯანყებულმა იანიჩარებმა ტახტზე სელიმი ჩაანაცვლეს და რომლის სულთანატმაც წელიწადზე ცოტა მეტხანს გასტანა, ყოვლად უუნარო მმართველი აღმოჩნდა.

1808 წლის ოსმალთა სულთანი გახდა მაჰმუდ II, რომლის მმართველობაც თითქმის 31 წელიწადს გაგრძელდა. აღნიშნული წლები დაემთხვა იმპერიის ერთ-ერთ ყველაზე არეულ პერიოდს. მაჰმუდის ზეობას დაემთხვა 1806-1812 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის დასრულება და ბუქარესტის ზავი, ვაჭაბიტების მარბიელი ქმედებები მექასა და მედინაში, აჯანყებები ბალკანეთზე (სერბები და ბერძნები), ომი ირანთან (1821-1823 წწ.), დაპირისპირება იანიჩართა კორპუსთან, ახალი ომი რუსეთთან (1828-1829 წწ.), 1830 წლის კონფლიქტი ერაყის მმართველ, წარმოშობით ქართველ დაუდ ფამასთან (მანველიშვილი), ორი მასშტაბური კონფლიქტი ეგვიპტესთან და სხვა.

მაჰმუდ II-ის, როგორც მომავალი სულთნის აღზრდაში დიდი წვლილი მიუძღვის სელიმ III-ს. თვითონ უშვილო სულთანი მცირეწლოვან მაჰმუდს ზრდიდა, როგორც საკუთარ შვილს. საფიქრებელია, რომ ამ ფაქტორმა დიდი გავლენა იქონია შემდგომში მაჰმუდის რეფორმატორულ მმართველობაზე.

მაჰმუდ II-მ, რომელიც მისი აღზრდელის მსგავსად იმპერიაში მდგომარეობის გამოსწორებას ცდილობდა, ქვეყანაში მასშტაბური რეფორმები დაიწყო. ცვლილებები პირველ რიგში მიზნად ისახავდა ქვეყნის ეკონომიკური და სამხედრო პოტენციალის გაზრდას. ოსმალეთის ხელისუფალნი ზოგადად თვლიდნენ, რომ ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური წინსვლა პირდაპირ უკავშირდებოდა სამხედრო ძლიერებას. ამიტომაც, სხვადასხვა სფეროში გატარებულ ცვლილებებთან ერთად, არმიის გაძლიერებას განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა. თუ სელიმ III-მ ვერ მოახერხა იანიჩართა წინააღმდეგობის დაძლევა და მათი

კორპუსის „ნიზამი-ი ჯედიდით“ ჩანაცვლება, მაჰმუდ II-მ დაამარცხა ისინი და შექმნა „სეკბან-ი ჯედიდი“.

სულთნის ხელისუფლება დაინტერესებული იყო, სცოდნოდა ქვეყნის შესაძლებლობები და ამ მიზნით 1831 წელს დაიწყო ანატოლიასა და რუმელიაში მცხოვრებ მამაკაცთა აღწერა, რომელიც რამდენიმე წელიწადს გრძელდებოდა. აღნიშნული აღწერა ეხებოდა მხოლოდ მამაკაცებს მიუხედავად მათი ასაკისა.

სამეცნიერო ლიტერატურიდან ირკვევა, რომ მუსლიმი მამაკაცების რაოდენობის დადგენა მიზნად ისახავდა ქვეყნის სამხედრო პოტენციალის შესწავლას. პარალელურად მიმდინარეობდა არამუსლიმი მოსახლეობის აღწერა ჯიზიეს გადასახადის განსაზღვრის მიზნით (Güneş, 2014:226).

ქვეყანაში არსებული მდგომარეობის გამო არ მოხერხდა მაშინდელი იმპერიის მთლიანი ტერიტორიების აღწერა. მათ შორის ბალკანეთის, არაბული ქვეყნების, ჯერ ბალდადის გამგებელ დაუდ ფაშასთან (მანველიშვილი) და შემდეგ ეგვიპტის კონფლიქტების გამო.

რა თქმა უნდა, აღწერა ვერ შეეხებოდა 1829 წლის ადრიანოპოლის ზავის შემდეგ რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში გადასულ ახალციხის საფაშოს ტერიტორიებს. რაც შეეხება საფაშოს დანარჩენ ტერიტორიებს, ისინი ამჯერად „ჩილდირის ეიალეთში“ გაერთიანდა.

აღწერის მონაცემებით ანატოლიასა და რუმელიაში 4 მილიონი მამაკაცი ცხოვრობდა, აქედან 1,5 მილიონი რუმელიაში და 2,5 მილიონზე მეტი ანატოლიაში. რუმელიის მოსახლეობიდან 800 ათასი ქრისტიანი იყო და 500 ათასი მუსლიმი; ანატოლიაში 2 მილიონი მუსლიმი და 450 ათასი ქრისტიანი იყო. გარდა ამისა მოხდა კომლობრივი აღწერა გადასახადების აკრეფის მიზნით, რომლის მიხედვითაც ოსმალეთში ცხოვრობდა 20 მილიონი კაცი, აქედან 12,5 მილიონი ანატოლიაში და 7,5 მილიონი რუმელიაში (სვანიძე, 2002:288).

როგორც სტამბოლის საპრეზიდენტო საარქივო სამმართველოს ოფიციალური მონაცემებიდან ირკვევა, მის საცავებში მოსახლეობის მსგავსი ხასიათის აღწერის ათასობით დავთარი ინახება. მათ შორის არის დამატებითი დოკუმენტები (ისეთები, როგორიცაა „Yoklama Defteri“ და სხვა.) (BOA.R, 2017:148).

აღნიშნულ დოკუმენტებს შორის არის ჩილდირის ეიალეთისადმი დაქვემდებარებული არტაანის (COA NFS.d 02760), ოლთისის (COA NFS.d 02772), ბანას (COA NFS.d 02773), მამირვანის (COA NFS.d 02770), ტაოსკარის (COA NFS.d 02776), ლივანას (COA NFS.d 02766), ლივანას ბერთა და სინკოთის ნაჰიეების (COA NFS.d 02767), ზემო ლივანას (COA NFS.d 02768),

ქისკიმის (COA NFS.d 02765), არტანუჯის (COA NFS.d 02761), სათლელის (შავშეთი)(COA NFS.d 02775), იმერხევის (COA NFS.d 02771), მაჭახლის (COA NFS.d 2769), ბათუმის (COA NFS.d 01170), ჩურუქსუს (ქობულეთის)(COA NFS.d 02763), ზემო აჭარის (COA NFS.d 02759), ქვემო აჭარის (COA NFS.d 02758) სანჯაყების მუსლიმ მამაკაცთა აღწერის დავთრები. ყველა მათგანი ჰიჯრის 1251 წლით (1835/36) არის დათარიღებული. თორთომის და სპერის სანჯაყები არზრუმს ეკუთვნის.

მასალები ძალზე ვრცელია, რის გამოც გადაწვევით, მოცემულ ფორმატში, მხოლოდ დღევანდელი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის, ანუ საქართველოში შემავალი ტერიტორიების ამსახველ ხუთ დოკუმენტზე გავამახვილოთ ყურადღება. ესენია ქობულეთის, ბათუმის, ზემო აჭარის, ქვემო აჭარის და მაჭახლის სანჯაყები. მაჭახლის აღწერაში ასახული ხეობის ექვსი სოფელი ამჟამად თურქეთის რესპუბლიკის შემადგენლობაშია.

როგორც საისტორიო წყარო, დოკუმენტები მრავალმხრივ ინფორმაციას შეიცავს. ისინი უპირველესად საინტერესოა, როგორც დემოგრაფიული ძეგლები. გვაწვდის მდიდარ ონომასტიკურ (ტოპონიმის, ანთროპონიმის...) ცნობებს. ასახულია ტერიტორიების ადმინისტრაციული დაყოფა და სხვა არაერთი. ადმინისტრაციული დაყოფის კუთხით საყურადღებოა, რომ ბევრი დღევანდელი სოფელი აღნიშნულ პერიოდში უბნის (მაჰალე) სტატუსით უფრო დიდ სოფელთან, თემში იყო გაერთიანებული. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა ზემო აჭარა. ნიშანდობლივია, რომ ზოგიერთი ეს უბანი, ბევრად უფრო ადრე, ჯერ კიდევ 1574 წლის აჭარის აღწერაში დამოუკიდებელი სოფელია (შაშიკაძე, მახარაძე, 2011).

ქვემოთ, ცალკეული ლივების (სანჯაყების) მიხედვით, წარმოგიდგინთ სოფლებსა და მათ დემოგრაფიულ მდგომარეობას აღწერის პერიოდში. მიუხედავად იმისა, რომ ხშირ შემთხვევაში, აღწერის შემდგომი მინაწერ-ჩანამატებია გაკეთებული, ჩვენ ვიძლევიტ პირველადი აღწერის მონაცემებს. მოსახლეობის რაოდენობის ზუსტ ციფრთან მისახლოებლად საჭიროა მოცემულ მონაცემებს დავამატოთ ქალთა რაოდენობაც, ანუ სულ ცოტა ორჯერ უნდა გავზარდოთ.

რაც შეეხება სოფლებისა და უბნების სახელწოდებებს, ქართულ და თურქულ ენებს შორის არსებული ფონეტიკური სხვაობის გამო, თურქულ ტრანსკრიფციაში ქართული სახელები ზოგჯერ იმდენად არის შეცვლილი, რომ „მათი პირვანდელი სახის აღდგენა დიდ დაკვირვებასა და

ტოპონიმიკის ზედმიწევნით ცოდნას მოითხოვს“ (ჯიქია, 1958:24). ამას ემატება არაბულ-ოსმალური დამწერლობის კონსონანტური ხასიათი.

ჩილდირის ეიალეთის ჩურუქსუს (ქობულეთის) ლივაში მცხოვრებ მუსლიმ მამაკაცთა აღწერა. ჰიჯრით 1251 (1835) წელი (NFS.d. 02763).

1. სოფელი **ქობულთი** და მისი უბანი **კოხი**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - სულ 138 კომლი 398 მამაკაცით.

2. სოფელი **ჭახათი** და მისი უბანი **კეჭიეთი**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - სულ 66 კომლი 214 მამაკაცით.

3. სოფელი **კვირიკე** და უბანი **კვირიკე**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - სულ 273 კომლი 478 მამაკაცით.

4. სოფელი **ალამბარი**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - 77 კომლი, 245 მამაკაცი.

5. სოფელი **ტყემაკარავი**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - **კობალაური** და **ვარჯანული** - სულ 80 კომლი და 254 მამაკაცი. აქვეა აღწერილი 23 კომლი და 74 მამაკაცი, რომლებიც უნებართვოდ არიან გადასულები რუსეთის მხარეს და არცერთ მხარეს არ იხდიან გადასახადს. სულ - 103 კომლი და 338 მამაკაცი.

6. სოფელი **დაგვა** და უბანი **მეორე დაგვა**¹, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - 127 კომლი, 354 მამაკაცი.

7. სოფელი **დიდვაკე**, ექვემდებარება **ხინოს**. უბანი **ქათამური**, ჩურუქსუს ლივაში, რომელიც შედის ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - **გოგაური**, ექვემდებარება დიდვაკეს, ზემო ხინოს მინდორი; ზემო ხინოს და ქათამურის უბნები; **ციხიძეს**² უბანი, ექვემდებარება დიდვაკეს და ზემო ხინოს - სულ 92 კომლი 258 მამაკაცით.

8. სოფელი **სამება**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - 109 კომლი, 301 მამაკაცი.

9. სოფელი **გვარა**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - 33 კომლი, 114 მამაკაცი. აღნიშნული სოფელი განმეორებით (Mükerrer) მეორე გვარას სახით არის აღწერილი და 34 კომლი, 113 მამაკაცია დაფიქსირებული. ჩვენ ვითვალისწინებთ დაზუსტებულ ვარიანტს.

10. სოფელი **აჭყვისთავი** და მისი უბანი **ზენითი**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - 75 კომლი, 240 მამაკაცი.

¹ უნდა იყოს ამჟამინდელი ქვედა დაგვა. ამას ამოწმებს დღევანდელ მოსახლეობასთან აღწერილი გვარების შედარებაც.

² შესაძლებელია იყოს მესხიძე. ეს გვარი ახლაც სახლობს აქ.

11. სოფელი **ზერაბოსელი** და მისი უბანი **ცხოვარი**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - 63 კომლი, 201 მამაკაცი.

12. სოფელი **ხუცუბანი**, ექვემდებარება ჩურუქსუს ჩილდირის ეიალეთში - 77 კომლი, 268 მამაკაცი.

13. ბაზრის უბანი (ქობულეთის ცენტრი), შედის ჩილდირის ეიალეთში - 17 კომლი, 61 მამაკაცი.

14. ქობულეთის ბაზარში მოვაჭრე მუსლიმები, სახლის გარეშე - 25 მამაკაცი.

15. ქობულეთის ბაზარში მოვაჭრე ქრისტიანი ბერძნები - 11 მამაკაცი.

როგორც ვხედავთ მოცემულ დოკუმენტში, ამჟამინდელი ქალაქ ქობულეთის მაშინდელი მცირე დასახლების გარდა, თორმეტი სოფელია დამოწმებული თავისი უბნებით. გარდა ამისა ბაზარში მოვაჭრე 25 მუსლიმი და 11 ქრისტიანი მამაკაცი. მთლიანობაში 1251 კომლია, სადაც დაახლოებით 3500 მამაკაცი ცხოვრობს.

ბათუმის ლივა ყველაზე ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს. მასში შედის დღევანდელი ქობულეთის სოფლების ნაწილი და ჭოროხის ხეობაში დღევანდელი ბორჩხა თავისი სოფლებით, მურდულამდე. მასში 47 დასახლებული პუნქტია გაერთიანებული, მათ შორის 45 სოფელი და ორი მომთაბარე ქურთების დასახლებაა, სადაც მთლიანობაში 6500-ზე მეტი მამაკაცი ცხოვრობს.

„ბათუმის დავთარს“ ყდა არ აქვს. თუმცა ცნობილია, რომ თარიღი იგივეა - 1835 წელი. იგი პირდაპირ იწყება გონიოს ყაზას აღწერით. აღწერის სხვა დოკუმენტებისგან განსხვავებით, აქ კომლები ცალკე არ არის გამოყოფილი (NFS.d. 01170).

გონიოს ყაზა, ექვემდებარება ხსენებულ (ბათუმის) ლივას:

1. სოფელი **აბესლა**, ექვემდებარება ხსენებულ (გონიოს) ყაზას - 208 მამაკაცია აღწერილი.

2. სოფელი **მაკრიალი** - 137 მამაკაცი.

3. სოფელი **მაკრიალის ნავსადგური** - 99 მამაკაცი.

აქვე, ცალკეა აღწერილი მაკრიალში მცხოვრები მომთაბარე ქურთები, სულ 49 კაცი.

4. სოფელი **გონიოს ციხე**, იგივე გონიოს ციხის დასახლება - 100 მამაკაცი.

5. სოფელი **სარფი** - 77 მამაკაცი.

ბელღევანის ნაჰიე, ექვემდებარება ხსენებულ (გონიოს) ყაზას:

6. სოფელი **ბელღევანი**, ექვემდებარება ხსენებულ ნაპიეს - 309 მამაკაცი.
7. სოფელი **სოქორჩა** - 113 მამაკაცი.
8. სოფელი **სუჯუნა** - 163 მამაკაცი.
9. სოფელი **ცოცხოზა** - 155 კაცი.
10. სოფელი **ლოხია** - 396 მამაკაცი.
11. სოფელი **ოხორდია** - 238 მამაკაცი.
12. სოფელი **ქირღევანი** - 116 კაცი.
13. სოფელი **ბორჩხა** - 201 კაცი.
14. სოფელი **წითურეთი** - 60 მამაკაცი.
15. სოფელი **არჩვეთი** - 54 მამაკაცი.
16. სოფელი **ჭვარეთი** - 56 მამაკაცი.
17. სოფელი **კატაფხია** - 153 მამაკაცი.
18. სოფელი **ბერძნევი** - 52 მამაკაცი.
19. სოფელი **მურკვეთი** - 43 მამაკაცი.

გონიოს ნაპიე, ექვემდებარება ხსენებულ (გონიოს) ყაზას:

20. სოფელი **ქვემო მარადიდი**, ექვემდებარება ხსენებულ (გონიოს) ნაპიეს - 311 მამაკაცი.
21. სოფელი **მირვეთი** - 105 მამაკაცი.
22. სოფელი **ზემო მარადიდი** - 359 მამაკაცი.
23. სოფელი **მახო** - 121 მამაკაცი.
24. სოფელი **თხილნარი და ონზალო** - 82 მამაკაცი.
25. სოფელი **სიმონეთი** - 90 კაცი.

ბათუმის ყაზას ნაპიე, ექვემდებარება ხსენებულ (ბათუმის) ყაზას:

26. სოფელი **ლიმანი**³, ექვემდებარება ხსენებულ ნაპიეს - 92 მამაკაცი.
27. სოფელი **ყოროლისთავი** - 136 მამაკაცი.
28. სოფელი **აგარა** - 84 მამაკაცი.
29. სოფელი **ორთაბათუმი** - 221 მამაკაცი.
30. სოფელი **ახალშენი** - 56 მამაკაცი.
31. სოფელი **მახინჯაური** - 188 მამაკაცი.
32. სოფელი **სარაი** - 82 მამაკაცი.

---

³ ლიმანი - ნავსადგური. ეს უნდა იყოს დღევანდელი ბათუმის ნავსადგურის ტერიტორია. მალიან კარგად ჩანს, რომ აღწერის პერიოდისთვის აქ მხოლოდ პატარა სოფელი. ადმინისტრაციაში გაერთიანებული არაერთი სოფელი მასზე ბევრად უფრო დიდი იყო. ეს მალიან საინტერესო მომენტია ქალაქის ისტორიისათვის.

33. სოფელი მეორე⁴ ახალშენი - 31 მამაკაცი.

ერგეს ნაპიე, ექვემდებარება ხსენებულ (ბათუმის) ყაზას:

34. სოფელი თოფჩიოღლი, ექვემდებარება ხსენებულ (ერგეს) ნაპიეს - 36 მამაკაცი.

35. სოფელი კიბე - 107 მამაკაცი.

36. სოფელი კაპნისთავი - 111 მამაკაცი.

37. სოფელი ერგე - 123 მამაკაცი.

38. სოფელი ხელვაჩაური - 82 მამაკაცი.

39. სოფელი ჯოჭო - 112 მამაკაცი.

[სოფელ] კახაბრის მიწებზე მცხოვრები მომთაბარე ქურთები, ექვემდებარება ხსენებულ ნაპიეს - 205 მამაკაცი.

ჩაქვის ნაპიე, ექვემდებარება ხსენებულ (ბათუმის) ყაზას:

40. სოფელი ხალვაში⁵, ექვემდებარება ხსენებულ ნაპიეს - 110 მამაკაცი.

41. სოფელი ხალა - 193 მამაკაცი.

42. სოფელი აჭყვი - 144 მამაკაცი.

43. სოფელი გორგამე - 114 მამაკაცი.

44. სოფელი ჩაქვისთავი - 221 მამაკაცი.

45. სოფელი ორთაჩაქვი (შუაჩაქვი) - 208 მამაკაცი.

ჩილდირის ეიალეთის ქვემო აჭარის ლივის მუსლიმ მამაკაცთა აღწერა. 1835 წელი (NFS.d. 02758).

1. სოფელი აბუქეთა, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში - 35 კომლი და 99 მამაკაცი.

2. სოფელი გულეზი, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში - 36 კომლი და 106 მამაკაცი.

3. სოფელი აქუცა, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში - 46 კომლი და 110 მამაკაცი.

4. სოფელი ვაიო, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში - 65 კომლი და 163 მამაკაცი.

5. სოფელი ზვარე, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში - 38 კომლი და 98 მამაკაცი.

---

⁴ იგულისხმება ზედა ახალშენი.

⁵ ახ. სახალვაშო

6. სოფელი **ძენწმანი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 31 კომლი და 98 მამაკაცი.

7. სოფელი **ცხმორისი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 45 კომლი და 113 მამაკაცი.

8. სოფელი **კვაშტა**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 65 კომლი და 166 მამაკაცი.

9. სოფელი **ახო**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 76 კომლი და 187 მამაკაცი.

10. სოფელი **წონიარისი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 59 კომლი და 163 მამაკაცი.

11. სოფელი **ზესოფელი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 28 კომლი და 80 მამაკაცი.

12. სოფელი **ვარჯანისი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 44 კომლი და 126 მამაკაცი.

13. სოფელი **დანდალო**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 183 კომლი და 404 მამაკაცი.

14. სოფელი **მახუნცეთი** და **ქვემო მახუნცეთი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 94 კომლი და 248 მამაკაცი.

15. სოფელი **საღორეთი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 94 კომლი და 225 მამაკაცი.

16. სოფელი **ზუნდაგა**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში - 56 კომლი და 156 მამაკაცი.

17. სოფელი **კანტაური**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 35 კომლი და 89 მამაკაცი.

18. სოფელი **ალიქოღლები**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 71 კომლი და 184 მამაკაცი.

19. სოფელი **მეძიზნა**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 45 კომლი და 130 მამაკაცი.

20. სოფელი **მერისი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 201 კომლი და 547 მამაკაცი.

21. სოფელი **ორცვა**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები **კაკაოღლი** (კაკაბაძეები) და **უსტაური** - 38 კომლი და 113 მამაკაცი.

მომდევნო გვერდზე საუბარია მომთაბარე ქურთებზე, რომლებიც წამოსულები არიან ფოცხოვიდან და ჩადრები ამ ადგილებზე აქვთ გაშლილი, თუმცა მათი აღწერა მოცემული არ არის. როგორც ჩანს, ისინი აქ აღარ დარჩენილან.

22. სოფელი **ხოხნა**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები **ორთა მაჰალე** (შუა უბანი) და **დვეთი** - 58 კომლი და 305 მამაკაცი.

23. სოფელი **ბზუბზუ**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 48 კომლი და 129 მამაკაცი. აქვია მისი უბნები - **ლოლაძე** და **შოთაძე** - 68 კომლი 170 მამაკაცი.

სულ ბზუბზუში 116 კომლია და 299 მამაკაცია რეგისტრირებული.

24. სოფელი **დოლოგანი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ეიალეთში. ხსენებული სოფელი არზრუმის ლალა მუსტაფა ფაშას მეჩეთის ვაყუფია⁶. აღწერილია უბნები **საფაროლი** (საფარიძე), **დოხაძე**, **ჭინკაძეები** - სულ - 84 კომლი და 215 მამაკაცი.

25. სოფელი **აგარა**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 47 კომლი და 111 მამაკაცი.

26. სოფელი **ზენდიდი**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 57 კომლი და 156 მამაკაცი.

27. სოფელი **ცხენა**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში - 22 კომლი და 70 მამაკაცი.

28. სოფელი **ქედა**, ექვემდებარება ქვემო აჭარას ჩილდირის ეიალეთში. 23 კომლი 69 მამაკაცით. უბნები - **ევნარა** - 12 კომლი 38 მამაკაცით, **სამზიარი** - 10 კომლი 31 მამაკაცით და **შავაბური** - 11 კომლი 34 მამაკაცით. სულ - 56 კომლი და 172 მამაკაცი.

28 სოფელში 1825 კომლი და 4932 მამაკაცი ფიქსირდება.

ზემო აჭარის ლივა ჩილდირის ეიალეთში. მუსლიმ მამაკაცთა აღწერა. 1835 წელი (NFS.d. 02759).

1. სოფელი **ხულა**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - **გუდასახო**, **უჩხო** და **დოკვაძეები** (დიაკონიძეები). სულ - 111 კომლი, 341 მამაკაცით.

2. სოფელი **ალმე**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - 48 კომლი, 155 მამაკაცი.

---

⁶ დოლოგანი აღნიშნული მეჩეთის ვაყუფად მოხსენებულია „აჭარის ლივის ვრცელ დავთარშიც“ (შაშიკაძე, მახარაძე, 2011:97; COA TTD 558:33). აღრიცხულია ლალა მუსტაფა ფაშაც ვაყუფნამეშიც. სხვა ქართულ სოფლებთან ერთად იგი შეისყიდა ლალა მუსტაფა ფაშამ ჯერ კიდევ 1563 წელს (COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16; შაშიკაძე, 2006:128-132; Şaşıkadze, 2010:961).

3. სოფელი **ლორჯომი**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - ტუნაძეები, წინწკანაძეები (წინწკალაძეებუბი), გორგაძეები, დავლამიძეები (დავლაძეები), ადამაძეები, ღანაძეები, ვანაძეები, ხოზრევანიძეები⁷, მახალოღლები, აგარა და ახალციხიდან გადმოსახლებული მუჰაჯირები 33 კომლი და 51 მამაკაცი). სულ - 176 კომლი 569 მამაკაცი.

4. სოფელი **დიდაჭარა**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები -ხაზვანა, გობაძეები, ხევაძეები - სულ 50 კომლი, 135 მამაკაცი.

5. სოფელი **ღურტა**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - ჯიმაღაძე, მანიაკეთი - სულ 43 კომლი, 135 მამაკაცი.

6. სოფელი **პაქსაძეები**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - 24 კომლი, 68 მამაკაცი.

7. სოფელი **დანისპარაული ბელეთის** ნაჰიეში, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - ბელეთის ცენტრი, რიყეთი, ბოძაური, დიოკნისი, ჯვარიქეთი - სულ 100 კომლი, 323 მამაკაცი.

8. სოფელი **თაგო**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - 9 კომლი 20 მამაკაცი.

9. სოფელი **ჩაო**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - 12 კომლი 37 მამაკაცი.

10. სოფელი **წაბლანა სხალთის** ნაჰიეში, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - ყინჩაური, ფაჩხა, ჭერი, ძმაგულა - სულ 81 კომლი, 210 მამაკაცი.

11. სოფელი **ჩანჩხალო**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - 36 კომლი 142 მამაკაცი.

12. სოფელი **ნიგაზეული**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - 21 კომლი 70 მამაკაცი.

13. სოფელი **ნენია**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - ბუთურაული, გუნთაური, ფურტიო და ბოძაული (?) (გვ.151), - სულ 113 კომლი, 292 მამაკაცი.

14. სოფელი **შუახევი**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - 74 კომლი, 241 მამაკაცი.

15. სოფელი **ჭვანა**, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - გორისი, ოთოლთა, ზედაყანა, ახალდაბა, წყაროთა,

---

⁷ ხელნაწერში ხაზრევანიძე (NFS.d. 02759:43).

ჭალა, გომარდული, ვანი⁸, ზემოხევი, დარსიაული (?), სათურაული (?), ცხემლისი, ჰაბილოლი (?), შანური (?), ინწკირვეთი, წყლისაყარი და ნალვარევი - სულ 266 კომლი, 729 მამაკაცი.

16. სოფელი ხიხადირი, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - ბაკო, თხილვანა, კალოთა, ოშანახევი, ვერნები, მახალაკონი (მაღლაკონი), რაგვთა, ფუმრუკაული და კვატია - სულ 101 კომლი, 298 მამაკაცი.

17. სოფელი ტბეთი, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - 56 კომლი, 189 მამაკაცი.

18. სოფელი დღვანი მარეთის ნაჰიეში, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - ლომანაური⁹, გოგინაური, კვიახიძეები, მაწყვალთა, კარაპეტი, ოლადაური, ჩამაშაური (ჯუმშაური), პაპოშვილები და მახალაკიძეები - სულ 109 კომლი, 311 მამაკაცი.

19. სოფელი დარჩიძეები, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - წელათი, ტომაშეთი, კობაური (ამჟამად იაკობაური ფიქსირდება), შუბანი, ქუთაური და კობალთა - სულ 50 კომლი, 126 მამაკაცი.

20. სოფელი ქიძინიძეები და მისი უბანი ჯაბნიძეები, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - სულ 81 კომლი, 198 მამაკაცი.

21. სოფელი სამოლიძეები და მისი უბანი ლაკლაკეთი, ექვემდებარება ზემო აჭარის ლივას ჩილდირის ეიალეთში - სულ 77 კომლი, 225 მამაკაცი.

სულ 21 სოფელია, სადაც 1638 კომლი და 4814 მამაკაცია.

ჩილდირის ეიალეთში შემავალი მაჭახლის სანჯაყის მუსლიმ მამაკაცთა აღწერა. 1835 წელი (NFS.d. 02769)

1. სოფელი ზედვაკე (Artvin, Düzenli köy), ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში. ხსენებული სოფელი არზრუმში მდებარე ლალა მუსტაფა ფაშას მეჩეთის ვაყუფია¹⁰ - 66 კომლი და 222 მამაკაცი.

2. სოფელი ხერთვისი (ართვინი, Camili), ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში. უბნები - ხერთვისი (ორჯერ), გორგაძე - სულ 101 კომლი 326 მამაკაცით.

⁸ ხელნაწერში ვალი (NFS.d. 02759:188)

⁹ ხელნაწერში რომანაული (NFS.d. 02759:242).

¹⁰ ზედვაკე აღრიცხულია ლალა მუსტაფა ფაშაც ვაყუფნამეში. იგი შეისყიდა ლალა მუსტაფა ფაშამ ჯერ კიდევ 1563 წელს (COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16; შაშიკაძე, 2006:128-132; Şaşıkadze, 2010:962).

3. სოფელი **საფუტკრეთი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში. ხსენებული სოფელი არზრუმში მდებარე ლალა მუსტაფა ფაშას მეჩეთის ვაყუფია¹¹ - 20 კომლი, 66 მამაკაცი.

4. სოფელი **აჭარისაღმართი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 53 კომლი, 168 მამაკაცი.

5. სოფელი **ჭანივრი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 38 კომლი, 126 მამაკაცი.

6. სოფელი **უჩხითი** და მისი უბანი **ჭალახმელა**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 71 კომლი, 222 მამაკაცი.

7. სოფელი **აკრია** (ართვინი, **Uğurköy**), ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 43 კომლი, 152 მამაკაცი.

8. სოფელი **ქედქედი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 54 კომლი, 167 მამაკაცი.

9. სოფელი **ქვაბისთავი** (ართვინი, **Kayalar**), ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 22 კომლი, 77 მამაკაცი.

10. სოფელი **ჩიქუნეთი** და მისი უბანი **სიკალეთი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 99 კომლი, 332 მამაკაცი.

11. სოფელი **მინდიეთი** (ართვინი, **Maralköy**), ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 96 კომლი, 335 მამაკაცი.

12. სოფელი **ქვემო ხერთვისი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 26 კომლი, 61 მამაკაცი.

13. სოფელი **მაჭახლისპირი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 36 კომლი, 108 მამაკაცი.

14. სოფელი **მალლაკონი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 27 კომლი, 64 მამაკაცი.

15. სოფელი **გვარა**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 23 კომლი, 55 მამაკაცი.

16. სოფელი **ეფრატი** (ართვინი, **Efeler**), ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 50 კომლი, 184 მამაკაცი.

17. სოფელი **კირნათი** და მისი უბანი **კობალეთი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 64 კომლი, 194 მამაკაცი.

---

¹¹ საფუტკრეთი აღრიცხულია ლალა მუსტაფა ფაშაც ვაყუფნამეში. იგი შეისყიდა ლალა მუსტაფა ფაშამ ჯერ კიდევ 1563 წელს (**COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16; შაშიკაძე, 2006:128-132; Şaşıkadze, 2010:962**).

18. სოფელი **ცხემლანა**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთის შემადგენლობაში. ხსენებული სოფელი არზრუმში მდებარე ლალა მუსტაფა ფაშას მეჩეთის ვაყუფია¹² - 60 კომლი, 219 მამაკაცი.

19. სოფელი **ზემო ჩხუტუნეთი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 67 კომლი, 216 მამაკაცი.

20. სოფელი **სინდიეთი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 48 კომლი, 257 მამაკაცი.

21. სოფელი **ქვემო ჩიქუნეთი**¹³ და **უბანი სიკალეთი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 31 კომლი, 124 მამაკაცი.

22. სოფელი **ნამლისევი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 26 კომლი, 69 მამაკაცი.

23. სოფელი **მილისი**, ექვემდებარება მაჭახელს ჩილდირის ეიალეთში - 28 კომლი, 87 მამაკაცი.

სულ 23 სოფელში 1149 კომლია, სადაც 3833 მამაკაცი ცხოვრობს.

ეს გახლავთ ზემოხსენებული ოთხი სანჯაყის დემოგრაფიული სურათი. მოცემული დოკუმენტების პარალელურად დიდ ყურადღებას იმსახურებს ჩილდირის ეიალეთის ქრისტიანთა აღწერის რეესტრი (COA NFS.d. 2779). მასში მხოლოდ გრიგორიანელები და კათოლიკეები არიან რეესტრირებულნი. მართლმადიდებლური მოსახლეობა ჩილდირის ეიალეთის ტერიტორიაზე არ ჩანს. დოკუმენტის მიხედვით ქრისტიანულ - გრიგორიანულ და კათოლიკურ კერებს ვხვდებით შავშეთში (სათლელის ციხის რაბათი, სოფელ სათლელსა და ოქროზაგეთის რაბათში - Artvin, Köprülü) (COA NFS.d. 2779:321-348), იმერხევში (ფხიკურის რაბათში - Artvin, Dereçi köyü mah.) (COA NFS.d. 2779:313), არტანუჯში (ციხის რაბათში, სოფელ იშკინარში - Eşkinar, უნისხევში - Kızılcık, იენი რაბათში) (COA NFS.d. 2779:107-146). დიდი რაოდენობითაა ართვინის ცენტრში (COA NFS.d. 2779:6-100). ქრისტიანები ცხოვრობენ მამირვანში (ფეთქირში - Narman Kışlaköy, ვიქეხასი - Narman Yoldere, ექრექი - Narman, Yanıktaş, ბულდაჩური - Narman, Kamışözü, ქენჯესორი - Narman, Koyunören) (COA NFS.d. 2779:145-164; 289-292). ქისკიმში (ქისქიმის ყაზა, მოხურკოდი - İspir, Karakale, ნიხახი - Yusufeli, Yokuşlu, ქარმრიქი, ხოდიჩური - İspir,

¹² სოფელი აღრიცხულია ლალა მუსტაფა ფაშაც ვაყუფნამეში. იგი შეისყიდა ლალა მუსტაფა ფაშამ ჯერ კიდევ 1563 წელს (COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16; შაშიკაძე, 2006:128-132; Şaşıkadze, 2010:962).

¹³ დავთრის შემდგენს სარჩევსა და ტექსტში ჩხუტუნეთი და ჩიქუნეთი აღრეული აქვს, თუმცა სიკალეთის დღესაც არის ჩიქუნეთის უბანი და გვეხმარება სოფლის სახელწოდების დაზუსტებაში.

Sırakonaklar, გორაშენი) (COA NFS.d. 2779:170-269) ოლთისი (ოლთისის ყაზა, ავდოსი - Oltu, Çamlıbel, პერტუსი - Şenkaya, Zümrüt, ჯუჯურუსი - Oltu, Subatuk, ქო(რ)თიქი - Oltu, İnanmış) (COA NFS.d. 2779:270-289; 302-309), კოლა (სამზელექი - Göle, Yeleçli) არტაანი (ნასუკ ქეთხუდას მაჰალე ციხესთან და სოფელი ბორგი - Ardahan, Börk) COA NFS.d. 2779:316-319), ბანა (COA NFS.d. 2779:167-168). მთლიანად 47 სოფელშია დაფიქსირებული და დაახლოებით 5000 ქრისტიანი მამაკაცია აღწერილი.

აღნიშნული მონაცემები გვამღევს არაერთი საინტერესო დასკვნის საშუალებას. ზემოთ მოცემული ყოველი დოკუმენტი ძვირფასია გვარებისა და შტოების (sülûle) კვლევის თვალსაზრისით. მათში (განსაკუთრებით ბათუმსა და ქობულეთში) დაფიქსირებულია ძალიან ბევრი გვარი. ვხვდებით გვარებიდან გამოყოფილ შტოებსაც, ზოგჯერ ისეთებსაც, რომლებიც დღეს აქ აღარ გვხვდება. სხვადასხვა მიზეზების გამო, დროთა განმავლობაში, ისინი სხვაგან გადასახლდნენ, განსაკუთრებით 1877-1878 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემდეგ.

დოკუმენტებში ვხვდებით ყველა აღწერილი პირის ფიზიკურ მონაცემებს, სიმაღლე, თმის ფერი, განსაკუთრებული ნიშანი..., რაც თავისთავად საინტერესოა ანთროპოლოგიის თვალსაზრისით.

აღსანიშნავია, რომ XIX ს-ის 30-იან წლებში დღევანდელი აჭარის ტერიტორიაზე ქრისტიანული მოსახლეობა აღარ ფიქსირდება, რაც იმაზე მიუთითებს რომ მოსახლეობაში ისლამიზაციის პროცესი დასრულებულია. აჭარისწყლის ხეობის მაგალითზე შეიძლება ვთქვათ, რომ XVI ს-ის ბოლოს აქ მოსახლეობა მთლიანად ქრისტიანული იყო, ხოლო მოცემული პერიოდისთვის არცერთი ქრისტიანი აღარ გვხვდება.

გამოყენებული ლიტერატურის სია:

1. CDAB OA NFS.d 01170 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Batum Sancağı).
2. CDAB OA NFS.d 02758 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Acara-i Süfla Sancağı).
3. CDAB OA NFS.d 02759 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Acara-i Ülya Sancağı).
4. CDAB OA NFS.d 02760 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Ardahan Sancağı).

5. CDAB OA NFS.d 02761 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Ardanuc Sancağı).
6. CDAB OA NFS.d 02763 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Çürüksu Sancağı).
7. CDAB OA NFS.d 02765 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Kiskim Sancağı).
8. CDAB OA NFS.d 02766 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Livana Sancağı).
9. CDAB OA NFS.d 02767 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Livane'ye tâbi' Berta ve Sinkot nahiyeleri).
10. CDAB OA NFS.d 02768 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Livane-i Ülya Sancağı).
11. CDAB OA NFS.d 02769 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Macahel Sancağı).
12. CDAB OA NFS.d 02770 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Mamirvan Sancağı).
13. CDAB OA NFS.d 02771 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (İmerhev Sancağı).
14. CDAB OA NFS.d 02772 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Oltu Sancağı).
15. CDAB OA NFS.d 02773 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Penek Sancağı).
16. CDAB OA NFS.d 02775 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Satlel Sancağı).
17. CDAB OA NFS.d 02776 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Tavusker Sancağı).
18. CDAB OA NFS.d. 2779 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Çıldır Eyaleti Reâyâ Zükûr Nüfusu).
19. CDAB OA TTD 558 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Tapu Tahrir Defteri.
20. COA, Ev.VKF, D. 20, Göm. 16 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Erzurum Lala Mustafa Faşa Camii'nin vakfiyesi (Zeyli).
21. სვანძე, 2002 - სვანძე მ., თუქეთის ისტორია, თბილისი.
22. შაშიკაძე, 2006 - არზრუმის მეჩეთის ქართული სავაყუფო მიწები, აღმოსავლეთი და კავკასია 4, თბილისი

23. შაშიკაძე, მახარაძე, 2011 - აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები, გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა შაშიკაძემ და მირიან მახარაძემ, თბილისი.

24. ჯიქია, 1958 - „გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი“, გამოკვლევა, ს. ჯიქია, წიგნი III, თბილისი.

25. BOA.R, 2017 – Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul

26. Güneş, 2014 - Mehmet Güneş, Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili, Akademik Bakış, cilt 8, sayı 15, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73868>.

27. Şaşıkadze, 2010 - Zaza Şaşıkadze, Erzurumda Lala Mustafa Paşa Camii'nin Gürcü Vakıfları, XV. Türk Tarih Kurumu Kongresinde sunulan Bildiriler, 4. cilt – 1. kısım, TTK Basımevi, Ankara.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII-XIX. Yüzyılların başında epey ilerlemiş olan sosyo-ekonomik ve politik kriz ülkeyi değişime ve reformlara zorladı. Reformlar aracılığıyla mevcut duruma müdahaleler Sultan III. Selim (1789-1808) döneminde başladı. Kendisi reformcu bir padişah olarak tarihe geçmesine rağmen imparatorluğun muhafazakâr güçleri ona sert bir şekilde karşı çıktığı için amaçladığı uygulamaların etkin bir şekilde hayata geçirmesini başaramadı. Bununla birlikte ülkenin dış politikası, özellikle 1798-1800'de Fransa ile yapılan savaş da var olan durumu etkiledi.

İsyankâr yeniçeriler tarafından Selim'in yerine getirilen ve saltanatı çok kısa süren IV. Mustafa'nın da beceriksiz bir hükümdar olduğu ortaya çıktı.

1808'de Osmanlı tahtına II. Mahmut çıktı ve neredeyse 31 yıl hüküm sürdü. Bu yıllar, imparatorluğun en çalkantılı dönemlerinden birisi idi. Mahmud'un padişahlık döneminde 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı ve Bükreş Antlaşması, Vahabilerin Mekke ve Medine'deki ayaklanma eylemleri, Balkanlarda Sırlar ile Rumların ayaklanmaları, 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı, yeniçerilere karşı mücadeleler, 1828-1829 yılları Osmanlı-Rus Savaşı, 1830'da Irak Hükümdarı olan Gürcü asıllı Davud Paşa (Manvelişvili) ile çatışmalar, Mısır'a karşı yapılan iki dev savaş ve benzeri olumsuz olaylar yaşandı.

III.Selim, II.Mahmut'u padişah olarak yetişmesine büyük katkı sağladı ve genç Mahmut'u öz oğlu gibi büyüttü. Bu durum Mahmut'un reformcu bir hükümdar olarak yetişmesine katkı sağladı.

Eğitimi gibi imparatorluktaki durumu düzeltmeye çalışan II.Mahmut, ülkede büyük reformlar yapmaya başladı. Değişiklikler öncelikle ülkenin ekonomik ve askeri potansiyelini artırmaya yönelik yapıldı. Genel olarak, Osmanlı yetkilileri ülkenin siyasi ve ekonomik ilerlemesinin doğrudan askeri gücüne bağlı olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle çeşitli alanlardaki değişikliklerle ordunun güçlendirilmesine özel önem verildi. III. Selim Yeniçerilerin direnişini aşamayıp yerine

“Nizami-i Cedidi” koyamadı ise de, II. Mahmut Yeniçerileri mağlup edip yerine “Sekban-i Cedidi” getirdi.

Merkezi hükümet ülkenin tüm imkânlarını araştırmakla birlikte kayıda geçirmeye kalktı ve bu amaçla 1831'den itibaren Anadolu ve Rumeli'de yaşayan erkeklerin birkaç yıl süren sayımını başlattı. Bu sayım yaşlarına bakılmadan yalnızca erkekler için geçerliydi.

Bilimsel literatürden anlaşıldığına göre Müslüman erkeklerin sayısının belirlenmesi için çalışmalar ülkenin askeri potansiyelinin incelenmesi açısından yapıldı. Bununla birlikte cizye vergisini belirlemek için gayrimüslimlerin sayımı da yapıldı (Güneş, 2014:226).

Ülkedeki mevcut durum imparatorluğun bütün topraklarında nüfusunun sayımına imkan vermedi. Bunu başlıca nedenleri Balkan Yarımadası ile Arap ülkelerinde, daha sonra ise Bağdat hükümdarı Davut Paşa (Manvelişvili) ve Mısır'a karşı yapılan savaşlardı.

Söz konusu sayım 1829'da Edirne Antlaşması'ndan sonra Rus İmparatorluğu'na bağlanan eski Akhaltsikhe (Ahıska) Paşalığı'nın bir kısmında yapılamadı. Bu paşalıktan kalan diğer topraklar “Çıldır Eyaleti'ne” bağlandı.

Nüfus sayımına göre Anadolu ve Rumeli'de oturan 4 milyon erkek vardı. Bunlardan 1,5 milyon Rumeli'de, 2,5 milyon ise Anadolu'da oturuyordu. Rumeli'deki erkekler arasında 800 bin kişi Hristiyan, 500 bin kişi ise Müslümandı. Anadolu'da 2 milyon Müslüman, 450 bin ise Hristiyan erkek vardı. Bunun dışında vergi toplamak amacıyla hane sayımı da yapıldı. Buna göre Osmanlı'da 20 milyon kişi, bunlardan 12,5 milyon Anadolu'da ve 7,5 milyon ise Rumeli'de oturuyordu (Svanidze, 2002:288).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın bilgilerine göre Osmanlı Arşivi'nde Yoklama Defterleri ve ek belgeleri ile birlikte bunlara benzer binlerce nüfus kayıt defteri muhafaza edilmektedir. (BOA.R, 2017:148).

Adı geçen belgeler arasında Çıldır Eyaleti'ne dahil olan Ardahan (COA NFS.d02760), Oltu (COA NFS.d02772), Penek (COA NFS.d02773), Mamırvan (COA NFS.d02770), Tavusker (COA NFS.d02776), Livane (COA NFS.d02766), Livane Berta ve Sinkot nahiyeleri (COA NFS.d02767), Livane-i Ülya (COA NFS.d02768), Kısıkm (COA NFS.d02765), Ardanuç (COA NFS.d02761), Satlel (Şavşat) (COA NFS.d02775), Mirhor (İmerhevi) (COA NFS.d02771), Macahel (COA NFS.d 2769), Batum (COA NFS.d01170), Çürüksu (Kobuleti) (COA NFS.d02763), Acara-i Ülya (COA NFS.d02759), Acara-i Süfla (COA NFS.d02758) sancaklarına ait müslim zükûr (erkek) nüfus defterleri bulunmaktadır. Bu defterler Hicri 1251 yani milâdî 1835/36'da tutulmuştur. Bunlara göre Tortum ve İspir bölgeleri Erzurum Eyaleti'ne bağlıdır.

Elde edinilen malzeme çok geniş olduğu için makalemizde yalnız günümüz Acara Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı yani Gürcistan dâhilinde bulunan topraklara ait beş belge üzerine durulmuştur. Belgeler Kobuleti, Batum, Yukarı Acara, Aşağı Acara

ve Macahel sancaklarını kapsıyor. Macahel vadisinin altı köyü günümüzde Türkiye Cumhuriyeti toprakları dâhilindedir.

Tarihi önem açısından belgelerde fazlasıyla bilgi mevcuttur. Bu bilgiler demografik durumu ile birlikte yer ve insan adları araştırması açısından önem arz etmektedir. Burada idari taksimatla birlikte çeşitli konulardan bahsedilmiştir. Belgelerden günümüzdeki birçok köyün o dönemde mahalle statüsünde veya daha büyük köye ya da köyler birliğine bağlı olduğu belli olmaktadır. Bu durum daha fazla Yukarı Acara bölgesinde yaşanmıştır. Bunu da belirtmek gerekir ki, bazı bir mahal daha 1574'te tutulan Acara Defteri'nde müstakil bir köy olarak gösterilmiştir (Şaşıkadze, Makharadze, 2011).

Aşağıda adı geçen köyler ile köylerdeki demografik durumu ayrı ayrı liva (sancaklara) göre gösterilmiştir. Çoğu hallerde defterlerde ek notlar yapıldığına rağmen tarafımızdan defterlerdeki ilk veriler üzerine durulmuştur. Nüfusun tam sayısını belirlemek için mevcut verilere kadınların sayısının eklemesini de uygun gördük. Bu açıdan verilerin en az iki kat olarak gösterilmesine gerek duyuldu.

Köy ve mahalle adlarına gelince Gürcü ve Türk Dilleri arasında fonetik farklılıklar nedeniyle ve Türkçe transkripsiyonda bazen Gürcüce adlarının fazlasıyla değiştiğinden dolayı “Eski adlarını tespit için toponimleri çok iyi bilmekle birlikte fazlasıyla dikkatli olmak gerekir” (Cikia, 1958:24). Bu durum Arapça-Osmanlıca yazısının ünsüzler sistemi tarafından da etkilenmiştir.

Çıldır Eyaleti dâhilinde Çürüksu Sancağı'nda kâin (mevcut olan) zükûr nüfus defteri. Hicri 1251 (1835) (NFS.d. 02763).

1. Karye-i Kobuleti ve Kohi mahallesi, tâbi' Çürüksu dahil Eyalet-i Çıldır - toplam 138 hânedede 398 erkek nüfus.

2. Karye-i Tçahati ve Ketçieti mahallesi, tâbi' Çürüksu dahil Eyalet-i Çıldır - toplam 66 hânedede 214 erkeknüfus.

3. Karye-i Kvirike ve Kvirike mahallesi, tâbi' Çürüksu dahil Eyalet-i Çıldır - toplam 273 hânedede 478 erkek nüfus.

4. Karye-i Alambari tâbi' Çürüksu dahil Eyalet-i Çıldır – 77 hânedede 245 erkek nüfus.

5.Karye-i Tkemakaravi tâbi' Çürüksu dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleler – Kobalauri ve Varcanuli. Toplam 80 hâne 254 erkek nüfus. Bununla beraber Rusya tarafına izinsiz göç eden ve hiç bir tarafa vergi ödemeyen 23 hânedede oturan 74 erkek nüfus da kayda alınmıştır. Toplam 103 hâne ve 338 kişi.

6. Karye-i Dagva ve mahallesi Diğer Dagva¹, tâbi' Çürüksu dâhil Eyalet-i Çıldır – 127 hâne ve 354 erkek nüfus.

7. Karye-i Didvake tâbi' Hino. Katamuri mahallesi tâbi' Çürüksu dâhil Eyalet-i Çıldır. Gogauri mahallesi tâbi' Didvake. Yukarı Hino'nun mezrası. Yukarı Hino ve

---

¹ Burada yaşayan nüfusun soy isimlerine göre günümüzdeki Aşağı Dagva köyün olduğu düşünülmüştür.

Katamuri mahalleleri. Didvake ve Yukarı Hino'ya bağlı Tsihidze² mahallesi – toplam 92 hane ve 258 erkek nüfus.

8. Karye-i Sameba tâbi' Çürüksu dâhil Eyalet-i Çıldır – 109 hane ve 301 erkek nüfus.

9. Karye-i Gvara tâbi' Çürüksu dâhil Eyalet-i Çıldır - 33 hane ve 114 erkek nüfus. Köy iki kez (mükerrer) kayda alınmıştır. Diğeri, aynı Gvara olarak kayda geçirilmiş ve nüfus sayısı da genellikle aynıdır. Fakat burada 34 hane ve 113 erkek kayıtlıdır. Tarafımızdan mükerrer kayıt dikkate alındı.

10. Karye-i Atçkvistavi ve mahallesi Zeniti tâbi' Çürüksu dâhil Eyalet-i Çıldır – toplam 75 hâne ve 240 erkek nüfus.

11. Karye-i Zeraboseli ve mahallesi Tshovari tâbi' Çürüksu dâhil Eyalet-i Çıldır – toplam 63 hâne ve 201 erkek nüfus.

12. Karye-i Hutsubani tâbi' Çürüksu dâhil Eyalet-i Çıldır – 77 hâne ve 268 erkek nüfus.

13. Çürüksu çarşısı dâhil Eyalet-i Çıldır – 17 hâne ve 61 erkek nüfus.

14. Çürüksu çarşısında ticaret yapan hanesiz misafirler – 25 erkek nüfus.

15. Çürüksu çarşısında ticaret yapan hanesiz Rum Reâyâlar 11 erkek nüfus.

Gördüğümüz gibi Çürüksu defterinde günümüz Kobuleti şehrinin yerinde o zaman bulunan küçük bir yerleşim dışında 1251 hane ve 3500 erkek nüfusuna sahip olan on iki köy ve mahalle kayda alınmıştır. Bununla birlikte 25 Müslüman ve 11 Hıristiyan erkek de kayıtlara dâhil edilmiştir.

Günümüz Kobuleti köylerinin bir kısmını içine alan ve Çoruh vadisi ile Borçka köyleri ve Murgul'a kadar ulaşan Batum Livası en geniş alana sahipti. Livada 47 yerleşim vardı. Bunlardan 45'i köydü, ikisi ise göçebe Kürtlerin (Ekrad) yerleşimidir. Bütün buranın yaklaşık 6500 erkek nüfusu vardı.

“Batum Defteri“ kapaksızdır. Fakat tarih olarak yine de 1835 koyulmuştur. Tahrir işlemleri Gonio kazasından başlar. Ancak, diğer belgelerden farklı olarak hane sayısı gösterilmemiştir (NFS.d. 01170).

Kaza-i Gonio tâbi' liva-i mezbûr (Batum):

1. Karye-i Abesla tâbi' kaza-i mezbûr (Gonio)- 208 erkek nüfus.

2. Karye-i Makrial - 137 erkek nüfus.

3. Karye-i Liman Makrial - 99 erkek nüfus.

Yanında ayrıca Makrial'da yerleşen göçebe Kürtler de gösterilmiştir – toplam 49 kişi.

4. Karye-i Gonio Kalesi - 99 erkek nüfus.

5. Karye-i Sarp - 77 erkek nüfus.

Nahiye-i Beğlevan tâbi' kaza-i mezbûr (Gonio):

6. Karye-i Beğlevan tâbi' nahiye-i mezbûr - 309 erkek nüfus.

7. Karye-i Sokorça - 113 erkek nüfus.

8. Karye-i Sucuna- 163 erkek nüfus.

---

² Meskhidze olabilir. Burada, bu soydan olan kişiler günümüze kadar oturuyorlar.

9. Karye-i Tsotshoba- 155 erkek nüfus.
10. Karye-i Lohia - 396 erkek nüfus.
11. Karye-i Ohordia - 238 erkek nüfus.
12. Karye-i Kirdevan - 116 erkek nüfus.
13. Karye-i Borçka - 201 erkek nüfus.
14. Karye-i Tzituret - 60 erkek nüfus.
15. Karye-i Arçvet - 54 erkek nüfus.
16. Karye-i Tçvaret - 56 erkek nüfus.
17. Karye-i Kataphia - 153 erkek nüfus.
18. Karye-i Berdznevl - 52 erkek nüfus.
19. Karye-i Murkvat - 43 erkek nüfus.
- Nahiye-i Gonio tâbi' kaza-i mezbûr (Gonio):
20. Karye-i Maradidi Süfla, adı geçen Gonio nahiyesine bağlıdır - 311 erkek nüfus.
21. Karye-i Mirveti- 105 erkek nüfus.
22. Karye-i Maradidi Ülya - 359 erkek nüfus.
23. Karye-i Maho - 121 erkek nüfus.
24. Karye-i Thilnari ve Onbalo - 82 erkek nüfus.
25. Karye-i Simoneti - 90 erkek nüfus.
- Nahiye-i Kaza-i Batum tâbi' kaza-i mezbûr (Batum):
26. Karye-i Liman³, tâbi' nahiye-i mezbûr- 92 erkek nüfus.
27. Karye-i Korolistavi - 136 erkek nüfus.
28. Karye-i Agara - 84 erkek nüfus.
29. Karye-i Ortabatum - 221 erkek nüfus.
30. Karye-i Ahalşen - 56 erkek nüfus.
31. Karye-i Mahinjaur - 188 erkek nüfus.
32. Karye-i Saray - 82 erkek nüfus.
33. Karye-i Diğer Ahalşen⁴ - 31 erkek nüfus.
- Nahiye-i Erge tâbi' kaza-i mezbûr (Batum):
34. Karye-i Topçioğlu, tâbi' nahiye-i mezbûr- 36 erkek nüfus.
35. Karye-i Kibe - 107 erkek nüfus.
36. Karye-i Kapnistavi - 111 erkek nüfus.
37. Karye-i Erge - 123 erkek nüfus.
38. Karye-i Helvaçaur - 82 erkek nüfus.
39. Karye-i Cotço - 112 erkek nüfus.
- Kakhaberî köyün topraklarında oturan göçebe Kürtler, tâbi' nahiye-i mezbûr - 205 erkek nüfus.
- Nahiye-i Çakvi tâbi' kaza-i mezbûr (Batum):

---

³ Günümüzdeki Batum Limanı'nın hemicvarı olmalı. Nüfus sayım zamanında burada sadece küçük bir yerleşimin olduğunu görüyoruz. Livadaki birkaç köy ondan daha kalabalıktır. Şehir tarihi açısından bu durum çok dikkat çekicidir.

⁴ Yukarı Ahalşen kastedilmektedir.

40. Karye-i Halvaşı⁵, tâbi' nahiye-i mezbûr - 110 erkek nüfus.

41. Karye-i Hala - 193 erkek nüfus.

42. Karye-i Atçkvi - 144 erkek nüfus.

43. Karye-i Gorgadze - 114 erkek nüfus.

44. Karye-i Çakvistavi- 221 erkek nüfus.

45. Karye-i Ortaçakvi – 208 erkek nüfus.

Çıldır Eyaleti dâhilinde Acara-i Süfla Sancağında kâin zükûr nüfus defteri. Tarihi Hicri 1251 (1835) (NFS.d. 02758).

1. Karye-i Abuketa tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır – 35hânedede99 erkek nüfus.

2. Karye-i Gulebi tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 36 hanede106 erkek nüfus.

3. Karye-i Akutsa tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 46 hanede110 erkek nüfus.

4. Karye-i Vaio, tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır – 65 hanede 163 erkek nüfus.

5. Karye-i Zvare tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır – 38 hanede 98 erkek nüfus.

6. Karye-i Dzentzmani tâbi' Acara-i Süfladâhil Eyalet-i Çıldır – 31 hanede 98 erkek nüfus.

7. Karye-i Tshmorisi tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır – 45 hanede 113 erkek nüfus.

8. Karye-i Kvaşta tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 65 hane ve 166 erkek nüfus.

9. Karye-i Aho tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 76 hane ve 187 erkek nüfus.

10. Karye-i Tzoniarisi tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 59 hane ve 163 erkek nüfus.

11. Karye-i Zesopeli tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 28 hanede 80 erkek nüfus.

12. Karye-i Varcanisi tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 44 hanede 126 erkek nüfus.

13. Karye-i Dandalo tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 183 hanede 404 erkek nüfus.

14. Karye-i Mahuntseti ve Aşağı Mahuntseti tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 94 hânedede 248 erkek nüfus.

15. Karye-i Sağoreti tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 94 hanede 225 erkek nüfus.

16. Karye-i Zundaga tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 56 hanede 156 erkek nüfus.

---

⁵ Günümüzde Sahalvaşo.

17. Karye-i Kantauri tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır- 35 hanede 89 erkek nüfus.

18. Karye-i Alikoğulları tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 71 hanede 184 erkek nüfus.

19. Karye-i Medzibna tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 45 hanede 130 erkek nüfus.

20. Karye-i Merisi tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 201 hanede 547 erkek nüfus.

21. Karye-i Ortsva tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri – Kakaoğlu (Kakabadzeler) ve Ustaury – toplam 38 hânede 113 erkek nüfus.

Daha sonraki sayfada Posho (Posof) sancağından gelen ve buralarda çadır açan göçebe Kürtler üzerinde bilgi verilmiştir. Fakat kayıtları bulunmamaktadır. Anlaşılan burada kalmamışlar ve başka bir yere göç etmişlerdir.

22. Karye-i Hohna tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri – Orta mahalle ve Dveti - 58 hanede 305 erkek nüfus.

23. Karye-i Bzubu tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 48 hânede 129 erkek nüfus. Gõğadze ve Şotadze mahalleleri ile birlikte 68 hâne ve 170 erkek nüfus mevcuttur.

Bzubu'da toplam 116 hâne ve 299 erkek kaydedilmiştir.

24. Karye-i Dologani tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır. Adı geçen köy Erzurum'da Lala Mustafa Paşa câmî vakıflarına aittir.⁶ Kaydında Safaroğlu (Saparidze), Dokhadze ve Tçinkadzeler mahalleleri de bulunmaktadır. Toplam - 84 hânede 215 erkek nüfus.

25. Karye-i Agara tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 47 hanede 111 erkek nüfus.

26. Karye-i Zendidi tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır - 57 hânede 156 erkek nüfus.

27. Karye-i Tshemna tâbi' Acara-i Süfla dahil Eyalet-i Çıldır - 22 hânede 70 erkek nüfus.

28. Karye-i Keda tâbi' Acara-i Süfla dâhil Eyalet-i Çıldır. 23 hanede 69 erkek nüfus. Mahalleleri - Eknara - 38 erkek ile 12 hâne, Samziari – 31 erkek ile 10 hâne ve Şavaburi- 34 erkek ile 11 hâne mevcuttur. Toplam - 56 hâne ve 172 erkek vardır.

Acara-i Süfla sancağının 28 köyünde 1825 hânede 4932 erkek nüfus kaydedilmiştir.

Çıldır Eyaleti dahilinde Acara-i Süfla Sancağında kâin zükûr nüfus defteri. Tarihi Hicri 1251 (1835) (NFS.d. 02759).

1. Karye-i Hula tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri – Gudasaho, Uçho ve Dokvadzeler. Toplam - 111 hâne ve 341 erkek nüfus.

---

⁶ Dologani adıgeçen câmî vakfı olarak Acara mufassal defterinde de kaydedilmiştir (Şaşıkadze, Makharadze, 2011:97; COA TTD 558:33). Vakıfnamesine göre 1563 senesinde bazı Gürcü köyleri ile beraber Lala Mustafa Paşa bu köyü de satın almıştır. (COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16; Şaşıkadze, 2006:128-132; Şaşıkadze, 2010:961).

2. Karye-i Alme tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır – 45 hâne ve 155 erkek nüfus.

3. Karye-i Ğorcomi tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri - Tunadzeler, Tzintzkaladzeler, Gorgadzeler, Davlamidzeler (Davladzeler), Adamadzeler, Ğanadzeler, Vanadzeler, Hozrevanidzeler,⁷ Mahaloğulları, Agara ve Ahışha muhacirleri (33 hâne ve 51 erkek). Toplam - 176 hâne ve 569 erkek nüfus.

4. Karye-i Didacara tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri - Hazvana, Gobadzeler, Hevadzeler - toplam 50 hâne ve 135 erkek nüfus.

5. Karye-i Ğurta tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri - Cimaladze, Maniaketi - toplam 43 hâne ve 135 erkek nüfus.

6. Karye-i Paksadzeler tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 24 hâne ve 68 erkek nüfus.

7. Karye-i Danisparauli nahiye-i Beğleti tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri -nefs-i Beğleti, Riketi, Bodzauri, Dioknisi, Cvariqeti - toplam 100 hâne ve 323 erkek nüfus.

8. Karye-i Tago tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 9 hâne ve 20 erkek nüfus.

9. Karye-i Çao tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 12 hâne ve 37 erkek nüfus.

10. Karye-i Tzablana nahiye-i Shalta tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri – Kinçauri, Paçha, Tçeri, Dzmagula - toplam 81 hânedede 210 erkek nüfus.

11. Karye-i Çançhalo tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 36 hânedede 142 erkek nüfus.

12. Karye-i Nigazeuli tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 21 hânedede 70 erkek nüfus.

13. Karye-i Nenia tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri - Buturauli, Guntauri, Purtio ve Bodzauli (?) – toplam 113 hânedede 292 erkek nüfus.

14. Karye-i Şuahevi tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 74 hânedede 241 erkek nüfus.

15. Karye-i Tçvana tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri - Gorisi, Otolta, Zedakana, Ahaldaba, Tzkarota, Tçala, Gomarduli, Vani,⁸ Zemohevi, Darsiauli (?), Saturauli (?), Tshemlisi, Habiloğlu (?), Şanuri (?), İntzkirveti, Tzklisakari ve Nağvarevi - toplam 266 hânedede 729 erkek nüfus.

16. Karye-i Hihadziri tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri - Bako, Thilvana, Kalota, Oşanahevi, Vernebi, Mahalakoni (Mağlakoni), Ragvta, Puşrukauli ve Kvatia - toplam 101 hânedede 298 erkek nüfus.

17. Karye-i Tbeti tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 56 hânedede 189 erkek nüfus.

⁷ Elyazmada Hazrevanidze (NFS.d. 02759:43).

⁸ Elyazmada Val (NFS.d. 02759:188).

18. Karye-i Dğvani nahiye-i Mareti tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri – Lomanauri⁹, Goginauri, Kviahidzeler, Matzkvalta, Karapeti, Oladauri, Çamaşuri (Cumuşauri), Papiogullari (Papoşvilebi) ve Mahalakidzeler - toplam 109 hânedede 311 erkek nüfus.

19. Karye-i Darçidzeler tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri - Tzelati, Tomaşeti, Kobauri (İakobauri), Şubani, Kutauri ve Kobalta - toplam 50 hânedede 126 erkek nüfus.

20. Karye-i Kidzinidzeler ve mahallesi Cabnidzeler tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 81 hâne ve 198 erkek nüfus.

21. Karye-i Samolidzeler ve mahallesi Laklaketi tâbi' Acara-i Ülya dahil Eyalet-i Çıldır - 77 hâne ve 225 erkek nüfus.

Acara-i Ülya sancağının 21 köyünde 4814 erkek ile 1638 hane kaydedilmektedir.

Çıldır Eyaleti dâhilinde Macahel (Matçakheli) Sancağında kâin zükûr nüfus defteri. Tarihi Hicri 1251 (1835) (NFS.d. 02769).

1. Karye-i Zedvake (günümüzde Artvin, Düzenliköy) tâbi' Macahel dâhil Eyalet-i Çıldır. Bu köy de Erzurum'da Lala Mustafa Paşa câmî vakıflarındandır¹⁰ - 66 hâne ve 222 erkek nüfus.

2. Karye-i Hertvisi (Artvin, Camili) tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır. Mahalleleri olarak iki kez Hertvisi geçiyor ve Gorgadze. Toplam 101 hâne ve 326 erkek nüfus.

3. Karye-i Saputkreti tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır. Erzurum'da Lala Mustafa Paşa câmî vakıflarındandır¹¹ - 20 hâne ve 66 erkek nüfus.

4. Karye-i Atçarisağmarti tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 53 hâne ve 168 erkek nüfus.

5. Karye-i Tçanivri tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 38 hânedede 126 erkek nüfus.

6. Karye-i Uçhiti ve mahallesi Tçalahmela tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır – 71 hânedede 22 erkek nüfus.

7. Karye-i Akria (Artvin, Uğurköy) tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 43 hânedede 152 erkek nüfus.

8. Karye-i Kedkedi tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 54 hânedede 167 erkek nüfus.

9. Karye-i Kvabitavi (Artvin, Kayalar) tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 22 hânedede 77 erkek nüfus.

10. Karye-i Çikuneti ve mahallesi Sikaleti tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 99 hânedede 332 erkek nüfus.

---

⁹ Elyazmada Romanaul (NFS.d. 02759:242).

¹⁰ Zedvake Lala Mustafa Paşa câmî vakıfnamesinde kayıtlıdır. Paşa burayı 1563-te kendi tarafından yaptırılan cami için satınalmıştır (COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16; Şaşıkadze, 2006:128-132; Şaşıkadze, 2010:962).

¹¹ Saputkreti köyü de vakıflarındandır. Lala Mustafa Paşa burasını da 1563-te satınalmıştır (COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16; Şaşıkadze, 2006:128-132; Şaşıkadze, 2010:962).

11. Karye-i Mindieti (Artvin, Maralköy) tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 96 hânedede 335 erkek.

12 Karye-i Hertvisi Süfla tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 26 hânedede 61 erkek nüfus.

13. Karye-i Matçahlispiri tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 36 hânedede 108 erkek nüfus.

14. Karye-i Mağlakoni tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 27 hânedede 64 erkek nüfus.

15. Karye-i Gvara tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 23 hânedede 55 erkek nüfus.

16. Karye-i Eprati (Artvin, Efeler) tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır -50 hânedede 184 erkek nüfus.

17. Karye-i Kirnati ve mahallesi Kobaleti tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır - 64 hâne ve 194 erkek nüfus.

18. Karye-i Tshemlana tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır. Erzurum'da Lala Mustafa Paşa câmî vakıflarındandır¹² - 60 hâne ve 219 erkek nüfus.

19. Karye-i Çhutuneti Ülya tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır – 67 hânedede 216 erkek nüfus.

20. Karye-i Sindieti tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır – 48 hânedede 257 erkek nüfus.

21. Karye-i Çikuneti Süfla¹³ tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır – 31 hânedede 124 erkek nüfus.

22. Karye-i Namlisevi tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır – 26 hânedede 69 erkek nüfus.

23. Karye-i Milisi tâbi' Macahel dahil Eyalet-i Çıldır – 28 hânedede 87 erkek nüfus.

Toplam 23 köyde 1149 hânedede 3833 erkek nüfus mevcuttur.

Yukarıda adı geçen dört sancağın demografik durumu bundan ibarettir. Müslüman erkek nüfusunun sayımıyla birlikte dikkate değer Çıldır Eyaleti reâyâ zükûr nüfus defteri de bulunmaktadır (COA NFS.d. 2779). Defterde sadece Gregoryanlar ve Katolikler kayıtlıdır. Ortodoks nüfusun Çıldır bölgesinde artık yaşamadığı aşıklardır. Belgeye göre Hıristiyan-Gregoryan ve Katolik aileleri Şavşat (Satlel kelesinin rabatı, Satlel köyü ve Okrobaget rabatı - Artvin, Köprülü) (COA NFS.d. 2779:321-348), İmerhevi (Phikuri rabatı - Artvin, Dereiçi köyü mah.) (COA NFS.d. 2779:313), Ardanuç (kale rabatı, Eşkinar, Unishevi – Artvin Kızılıcık ve Yeni Rabat köyleri) (COA NFS.d. 2779:107-146) ve çok sayıda Artvin merkezinde (COA NFS.d. 2779:6-100) bulunmaktadır. Ayrıca Hıristiyanlar Mamırvan (Petkir – Narman, Kışlaköy, Vikehas – Narman, Yoldere, Ekrek - Narman, Yanıktaş),

---

¹² Köy Lala Mustafa Paşa câmî vakıfnamesinde kayıtlıdır. Burası Paşa tarafından 1563 tarihinde satın alınmıştır (COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16; Şaşıkadze, 2006:128-132; Şaşıkadze, 2010:962).

¹³ Fihristinde ve metinde defter derleyicileri Çikunet ve Çkhotunet köylerini karıştırmışlardır. Fakat günümüzde de Çikuneti köyün mahallesi olan Sikaleti'yi dikkate alırsak ortaya çıkan soru çözülmüş hale gelir.

Buldaçur- Narman, Kamışözü, Kenzesor - Narman, Koyunören köyleri) (COA NFS.d. 2779:145-164; 289-292), Kıskım (Kıskım kazası, Mohurkod - İspir, Karakale, Nihah - Yusufeli, Yokuşlu, Karmırık, Hodiçur - İspir, Sırakonaklar, Goraşen köyleri) (COA NFS.d. 2779:170-269), Oltu (Oltu kazası, Avdos - Oltu, Çamlıbel, Petrus - Şenkaya, Zümriüt, Cucurus -Oltu, Subatuk, Kotik - Oltu, İnanmış köyleri) (COA NFS.d. 2779:270-289; 302-309), Göle (Samzelik- Göle, Yeleçli), Ardahan (kaleye yakın Nasuh Kethuda mahallesi ve Borgi - Ardahan, Börk köyü) COA NFS.d. 2779:316-319), Penek (COA NFS.d. 2779:167-168) sancaklarında da yaşıyorlar. Toplam 47 köyde yaklaşık 5000 Hıristiyan erkek kaydedilmiştir.

Yukarıda verilen bu bilgilerin bizi önemli bir sonuca doğru götürdüğünün altını çizmek gerekir. Kaynaklardan her biri şecere (sülale) ve soyisimlerinin tarihiniaraştırmak için de ayrıca çok değerlidir. Defterlerde (özellikle Kobuleti ve Batum'da) çok sayıda soyad kaydedilmiştir. Bununla birlikte soyadlardan ayrılan sülalelere de ve bazen de bu yerlerde artık oturmayan soyadlara rasgelmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bunlar çeşitli nedenlerden dolayı zaman içerisinde farklı yerlere göç etmişlerdir. Bu durum özellikle 93 harbinde yaşanan muhacirlik döneminde ortaya konulmuştur.

Kayıtlarda, ayrıca kişi eşkâlleride belirtilmiştir. Bu durumun antropoloji araştırmaları açısından önemli olacağı düşünülmektedir.

XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında günümüz Acara topraklarında Hıristiyan nüfusunun olmadığı belli olmaktadır. Buradan mevcut nüfusun İslamlaşma sürecinin tamamlandığı anlaşılmaktadır. Acaristskali vadisinde oturan halkın örneğine göre XVI. yüzyılın ikinci yarısında nüfusun tamamı Hıristiyan olduğuna rağmen (Şaşıkadze, Makharadze, 2011) XIX. yüzyıl ortalarında bu inanç hiç kimsede kalmamıştır.

KAYNAKÇA

1. CDAB OA NFS.d 01170 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Batum Sancağı).
2. CDAB OA NFS.d 02758 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Acara-i Süfla Sancağı).
3. CDAB OA NFS.d 02759 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Acara-i Ülya Sancağı).
4. CDAB OA NFS.d 02760 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Ardahan Sancağı).
5. CDAB OA NFS.d 02761 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Ardanuc Sancağı).
6. CDAB OA NFS.d 02763 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Çürüksu Sancağı).
7. CDAB OA NFS.d 02765 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Kiskim Sancağı).

8. CDAB OA NFS.d 02766 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Livana Sancağı).
9. CDAB OA NFS.d 02767 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Livane'ye tâbi' Berta ve Sinkot nahiyeleri).
10. CDAB OA NFS.d 02768 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Livane-i Ülya Sancağı).
11. CDAB OA NFS.d 02769 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Macahel Sancağı).
12. CDAB OA NFS.d 02770 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Mamirvan Sancağı).
13. CDAB OA NFS.d 02771 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (İmerhevi Sancağı).
14. CDAB OA NFS.d 02772 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Oltu Sancağı).
15. CDAB OA NFS.d 02773 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Penek Sancağı).
16. CDAB OA NFS.d 02775 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Satlel Sancağı).
17. CDAB OA NFS.d 02776 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Tavusker Sancağı).
18. CDAB OA NFS.d. 2779 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Nüfus defteri (Çıldır Eyaleti Reâyâ Zükûr Nüfusu).
19. CDAB OA TTD 558 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı - Osmanlı arşivi, Tapu Tahrir Defteri.
20. COA, Ev.VKF, D.20, Göm. 16 - Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Erzurum Lala Mustafa Faşa Camii'nin vakfiyesi (Zeyli).
21. Svanidze, 2002 – Svanidze M.,Turketisİstoria, Tiflis (Gürcüce).
- 22.Şaşıkadze, 2006 – Şaşıkadze Z.,ArzumisMeçetisKartuliSavakupoMitzebi, Ağmosavleti da Kavkasia 4, Tiflis (Gürcüce).
23. Şaşıkadze, Makharadze, 2011 - Atçarıs Liivis Vrceli da Mokle Davtrebi, gamosacemad moamzades Zaza Şaşıkadzem da Mirian Makharadzem, Tbilisi.
24. Cikia, 1958 - “Gurcistanis Vilaetis Didi Davtari,“ gamokvleva, S. Cikia, Tzigni III, Tbilisi.
25. BOA.R, 2017 – Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul
26. Güneş, 2014 - Mehmet Güneş, Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili, Akademik Bakış, cilt 8, sayı 15, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73868>.
27. Şaşıkadze, 2010 – Zaza Şaşıkadze, Erzurum'da Lala Mustafa Paşa C âmî'nin Gürcü Vakıfları, XV. Türk Tarih Kurumu Kongresinde sunulan Bildiriler, 4. cilt – 1. kısım, TTK Basımevi, Ankara.